

غەيرەتجان ئوسمان

قەدىمكى تارىخ مەدەنىيىتى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

ئاپتونونىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى

غەيرەتجان ئوسمان، ئەدەبىي تەخەللۇسى ئۇيغۇر، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىزىئولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ پىروفېسسورى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى پەنلىرىنىڭ ماگىستىرانت يېتەكچىسى. ئۇ 1958- يىلى 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنى قەشقەر شەھىرىگە تەۋە يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدە ئوقۇتقۇچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1965 ~ 1975- يىللىرىغىچە ئۆز يۇرتىدا باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى تاماملاپ، 1978- يىلى 2 - ئايغىچە زىيالىي ياش بولۇپ يېزىغا چۈشۈپ، دېھقانچىلىق ئەمگىكىگە قاتنىشىپ دېھقانلاردىن قايتا تەربىيە ئالغان. 1978 - يىلى 2 - ئايدا ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى كەسپىگە قوبۇل قىلىنغان، 1983 - يىلى 2 - ئايدا ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، شۇ فاكۇلتېتقا ئېلىپ قېلىنىپ، بۈگۈنگىچە ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە.

غەيرەتجان ئوسمان تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ۋاقىتلىرىدىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ئىشىغا قىزىققان. ئەدەبىي ئەسەرلىرى مەكتەپنىڭ تام گېزىتىلىرى ۋە مەكتەپ سەنئەت كۆرۈڭۈكلىرىدا كۆرۈرمەنلەرنىڭ دىققىتىگە سۇنۇلغان. ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇش جەريانىدا ئەدەبىي ۋە ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن ئىزچىل شۇغۇللانغان. ئوقۇتۇش خىزمىتىگە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، پۈتۈن دىققىتىنى ئالىي مائارىپ ئوقۇتۇشى ۋە ئالىي مائارىپ ساھەسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتىغا قارىتىپ مۇئەييەن نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇ تولۇق كۇرس، مەخسۇس كۇرس، ئىشتىن سىرتقى ئۇنىۋېرسىتېت ئوقۇغۇچىلىرى، ماگىستىر راتىتلار ۋە ياش ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىغا «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت تارىخى»، «دىنشۇناسلىق»، «شىنجاڭ دىن تارىخى»، «جۇڭگو مەدەنىيىتى جەۋھەرلىرى»، «ئوتتۇرا

تۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخى» ، «ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى» ،
«خەلق مەدەنىيەت شۇناسلىقى» ، «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەشھۇر ئەدە-
بىي ئەسەرلىرى ۋە نەزەرىيىۋى ئەسەرلىرى» ، «ئۇيغۇر شۇناسلىقى» ،
«ھۆججەت شۇناسلىقى» ، «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ھۆججەتلىرى ئوقۇش-
لۇقى» ، «فولكلور مەدەنىيەت شۇناسلىقى» ، «شىنجاڭ مىللەتلەر ئەدە-
بىياتى ۋە سېلىشتۇرما ئەدەبىيات» ، «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىيات-
تى ۋە سېلىشتۇرما ئەدەبىيات» قاتارلىق ئون نەچچە خىل دەرسنى
ئۆتكەن. ئۇ 2001 - ، 2002 - ۋە 2005 - يىللىرى ئۈچ قېتىم
«شىنجاڭ ئۈنۈپەرستېتى تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىنى تەربىيەلەش
لايىھىسى» نىڭ تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتى «ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىيات-
تى كەسپى ئوقۇتۇش لايىھىسى» ، «كاتىباتلىق كەسپى ئوقۇتۇش
لايىھىسى» ، «ئېكران ئەدەبىياتى ئوقۇتۇش لايىھىسى» قاتارلىقلارنى
تۈزۈشكە قاتناشقان ۋە تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ «ئۇيغۇر كلاس-
سىك ئەدەبىيات تارىخى» ، «ئۇيغۇر شېئىرىيىتى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت
تارىخىغا مۇقەددىمە» ، «ئۇيغۇر قەدىمكى ئەدەبىيات ئوقۇشلۇقى» ،
«مۇقام شۇناسلىقى» ، «ئۇيغۇر ئاياللار ئەدەبىياتى» ، «دىنشۇناسلىق
ئاساسلىرى» ، «قەدىمكى ئۇيغۇر ھۆججەتلىرى تەتقىقاتى» ، «چىڭ
سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە
سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتى» قاتارلىق دەرسلىكلەرنىڭ ئوقۇتۇش
پروگراممىسىنى تۈزۈپ چىققان. بۇ لايىھىلەر 2001 - ، 2002 - ،
2005 - يىللىق «شىنجاڭ ئۈنۈپەرستېتى تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچى-
لىرىنى تەربىيەلەش لايىھىسى» گە ، زۆرۈرىي ئوقۇشلۇق بولغان
«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» ، «ئۇيغۇر شېئىرىيىتى» ،
«شىنجاڭ مەدەنىيەت تارىخىغا مۇقەددىمە» ، «ئۇيغۇر قەدىمكى ئەدەبى-
يات ئوقۇشلۇقى» قاتارلىق دەرسلىكلەرنىڭ پروگراممىلىرى 2005 -
يىللىق «شىنجاڭ ئۈنۈپەرستېتى تولۇق كۇرس ئوقۇتۇش پروگرام-
مىسى» غا كىرگۈزۈلگەن. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن تەكلىپ بىلەن
مەركىزىي مىللەتلەر ئۈنۈپەرستېتى ، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۈنۈپەر-
ستېتى ، شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستى-
تۇتى ، ئۈرۈمچى شەھەرلىك چوڭلار مائارىپ ئىنستىتۇتى ۋە ياپونىيە
فۇكۇكا مائارىپ ئۈنۈپەرستېتى قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەرگە بېرىپ

دەرس ئۆتكەن ياكى لېكسىيە سۆزلىگەن. غەيرەتجان موسمان يازغان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن تېزىس» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى)، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى)، «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 - يىلى خەنزۇچە نەشرى)، «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىلى نەشرى)، «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ مەدەنىيىتىگە دائىر مۇلاھىزە» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىلى نەشرى) قاتارلىق كىتابلار ۋە ئۇ تۈزگەن «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» (شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1998 - يىلى نەشرى)، «بۈيۈك شائىر نەۋائى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى خەنزۇچە نەشرى) قاتارلىق كىتابلار نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭ باش تۈزگۈچىلىكىدە يېزىلغان ئالىي مەكتەپ دەرسلىكى «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (ئىككى قىسىم، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 - يىلى نەشرى)، ئالىي پېداگوگىكا مەكتەپلىرى دەرسلىكى بولغان «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى» (ئىككى قىسىم، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2004 -، 2005 - يىللىرى نەشرى) قاتارلىقلار نەشر قىلىنغان ۋە بىر تۇتاش دەرسلىك قىلىنىپ كەڭ قوللىنىلغان. «ئالىي مەكتەپ تىلى - ئەدەبىياتى» (شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1986 - يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىلى نەشرى)، «جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ دىن ۋە ئەپسانىلەر قامۇسى» (بېيجىڭ، ئىلىم گۈلزارى نەشرىياتى، 1990 - يىلى خەنزۇچە نەشرى)، «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىلى خەنزۇچە نەشرى)، «جۇڭگو تارىخىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر قەھرىمانلىرى شەجەرەسى» (گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى خەنزۇچە نەشرى)، «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى) قاتارلىق كىتابلارنى يېزىشقا قاتناشقان. «ئۈيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئىشەنچ ۋە ئېتىقادلىرى» (1993 - يىلى)، «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تەتقىقاتى» (1993 -، 1995 - يىللىرى)، «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي ئەسەرلىرى ھەققىدە تەتقىقات»

تىققات» (1997 — 1999 - يىللىرى) ، «ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېتىقاد
 مەدەنىيىتى ھەققىدە» (2004 — 2006 - يىللىرى) قاتارلىق ھەر
 دەرىجىلىك تەتقىقات تۈرلىرىگە يېتەكچىلىك قىلغان. «غەربىي يۇرت
 ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» (1995 — 1997 - يىللىرى) ، «ئۇيغۇر
 ئەدەبىيات تارىخى تەتقىقاتى» (1995 — 1997 - يىللار) ، «ئۇيغۇر
 بالىلىرى بىلەن ياپون بالىلىرىنىڭ تۇرمۇش مۇھىتى توغرىسىدا سې-
 لىشتۇرما تەتقىقات» (1995 — 1998 - يىللار) ، «ئۇيغۇر ئەدەبى-
 يات تارىخى» (1997 — 2002 - يىللار) ، «ئۇيغۇر مەدەنىيەت
 تارىخى تەتقىقاتى» (2000 — 2003 - يىللار) قاتارلىق تەتقىقات
 تۈرلىرىنى ئىشلەشكە قاتناشقان. بىر مۇنچە شېئىر، نەسر ۋە 240
 پارچىدىن ئارتۇق ماقالىسى ئۇيغۇر، خەنزۇ، ياپون تىللىرىدا، دۆلەت
 ئىچى ۋە سىرتىدىكى گېزىت، ژۇرنال - مەجمۇئەلەر مەھسۇسىدە
 ئېلان قىلىنغان. 20 نەچچە پارچە ماقالىسى خەنزۇچە «جۇڭخۇا مەدە-
 نىيەت - تارىخ تورى» ، «تەڭرىتاغ تورى» ، «ئۇيغۇر توردا» ، «گۈ-
 زەل شىنجاڭ تورى» ، «تيەنيۇڭ تورى» ، «ئۆزبېك تورى» ۋە تەپسى-
 لىي تەرجىمىھالى خەنزۇچە «جۇڭگو مىللەتلەر ئەدەبىياتى تورى» ،
 «ئۇيغۇر توردا» قاتارلىقلار مەھسۇسىدە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا
 تارقىتىلغان. بەش قېتىملىق خەلقئارالىق، 10 نەچچە قېتىملىق مەد-
 لىكەت دەرىجىلىك ۋە نەچچە 10 قېتىملىق ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك
 ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتنىشىپ ئىلمىي ماقالە ئوقۇغان. ئۇ
 توپلاپ رەتلىگەن بىر قاتار ئەپسانە - رىۋايەتلەر «شايار خەلق چۆچەك-
 لىرى» (1992 - يىلى) ، «ئۈرۈمچى تىيانشان رايونى خەلق چۆچەك-
 لىرى» (1994 - يىلى) ، «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» (1 - 2 ، - ،
 3 - قىسىملار، 1998 - يىلى) ، «رىۋايەتلەردىكى شىنجاڭ»
 (2003 - يىلى، خەنزۇچە) ، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىيات قامۇ-
 سى» (2005 - يىلى) ، «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» (2006 - يىلى
 نەشرى) ، «شىنجاڭنىڭ يەر ناملىرى ۋە رىۋايەتلىك ھېكايىلىرى»
 (2007 - يىلى خەنزۇچە نەشرى) قاتارلىق توپلاملارغا كىرگۈزۈلگەن
 ۋە «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» (خەنزۇچە) ، «مىراس» ، «بۇلاق» ،
 «مىللىي يازغۇچىلار» (خەنزۇچە) ، «تارىم» قاتارلىق ژۇرناللار سە-
 ھىپسىدە ئېلان قىلىنغان. ئون نەچچە پارچە ماقالىسى ۋە كىتابلىرى

مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار تەرىپىدىن تەقدىرلىنىپ مۇكاپاتلانغان، جۈم-
 لىدىن «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ناملىق كىتابى
 شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق
 ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن 2001 - ۋە 2002 - يىللىرى نادىر ئەسەر
 مۇكاپاتىغا، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتىدىكى
 ئۈچ مەسىلە» (خەنزۇچە) ناملىق ماقالىسى 2002 - يىلى شىنجاڭ
 ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتۇش تەتقىقاتى مۇكا-
 پاتىغا، «نەسر ھەققىدە مۇلاھىزە»، «شېئىرىي رومان ھەققىدە»
 ناملىق ماقالىلىرى جۇڭگو بۈگۈنكى زامان ئاز سانلىق مىللەتلەر
 ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتى تەرىپىدىن 2006 - يىلى نادىر ماقالە
 مۇكاپاتىغا، «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ مەدەنىيىتى ھەققىدە مۇلاھىزە» نام-
 لىق كىتابى 2007 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن 3-
 دەرىجىلىك پەن تەتقىقات نەتىجىسى مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. غەيرەت-
 جان ئوسمان كۆپ قېتىم شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل - ئەدەبىيات
 فاكولتېتى ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى
 بولۇپ باھالىنىپ تەقدىرلەنگەن. يەنە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ
 گۇاڭخۇا (1995 -، 1999 - يىللىرى)، شياۋداۋكاڭيۇ (1997 -
 يىلى)، شىچۈەنلىياڭيى (1996 - يىلى) ئوقۇتۇش مۇكاپاتى قاتارلىق-
 لارغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ تەرجىمىھالى ئامېرىكا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتې-
 تى نەشر قىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرى قوللانمى-
 سى» (1995 - يىلى) ۋە «جۇڭگونىڭ بۈگۈنكى مەنئەت ساھەسىدىكى
 مەشھۇر كىشىلىرى تەركىزىسى» (جۇڭگو خەلقئارا رادىئو نەشرىياتى،
 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى)، «ئالىي مائارىپ گۈللىرى» (شىن-
 جاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى)،
 «جۇڭگو ئالىي دەرىجىلىك كەسپىي مۇتەخەسسسلەر قامۇسى» (جۇڭ-
 گو كادىرلار نەشرىياتى، 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى)، «بۈگۈنكى
 زامان ئۇيغۇر ئەدىبىلىرى لۇغىتى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى،
 1999 - يىلى نەشرى)، «دۇنيادىكى مەشھۇر مۇتەخەسسسلەر قامۇ-
 سى» (جۇڭگو خەلقئارا ئالماشتۇرۇش نەشرىياتى، 2001 - يىلى
 خەنزۇچە نەشرى)، «دۇنيادىكى مەشھۇر كىشىلەر تەزكىرىسى»
 (جۇڭگو خەلقئارا ئالماشتۇرۇش نەشرىياتى، 2004 - يىلى خەنزۇچە

كىرىش سۆز

«تارىم» قۇتلۇق ئىسىم، ئەۋەررۈك ئىسىم. دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقىنىڭ نامى، يەنە تېخى جۇڭگودىكى ئەڭ ئۇزۇن ئىچكى دەريانىڭ نامى. 11 - ئەسىردە يېزىلغان مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە «تارىم»، «ئالتۇن تارىم»، «ئۈسۈمى تارىم» دېگەن شەكىلدە تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، «تارىم، ئۇيغۇرلار چېگراسىدىكى (كۇچا) دېگەن يەرنىڭ يېنىدىكى بىر جاي. بۇ يەر (ئۈسۈمى تارىم) مۇ دېيىلىدۇ. ئۇ يەردە ئاقىدىغان بىر دەريامۇ (تارىم، دېيىلىدۇ)؛ «تارىم، كۆل ۋە قۇملۇق. لارغا قۇيۇلىدىغان دەريا تارماقلىرى (تارماق دەريا)؛ «تارىم تېكىنلەر (شاھزادىلەر) گە، ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا، شۇ-ئىچىدەك ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ - ئۇششاق بالىلىرىغا خاس بىر سۆز. خاقان ئوغۇللىرىدىن باشقىلار ھەر قانچە يۇقىرى مەرتىۋىدە بولسىمۇ بۇ سۆز ئۇلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ. خان ئەۋلادىدىن بولغان ئاغىچا - خېنىملارغا ئۇنۋان ئورنىدا ئالتۇن تارىم دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ.» («دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 1 - توم، 514 - بەت) دېمەك، ئۇ كىتابتىكى بۇ بايانلار «تارىم» دېگەن ئاتالغۇنى دەسلەپ يازما شەكىلدە كەلتۈرگەنلىك شەرىپى بىلەن قىممەتلىكتۇر. «تارىم» ئۇيغۇر تىلىدىكى «تارى - تارىماق» يەنى «تېرى - تېرىماق» دېگەن پېتىلدىن ياسالغان ئىسىم بولۇپ، پېتىل شەكىلدە «تېرىش - تېرىماق»؛ ئىسىم ھالىتىدە «تارىم - تېرىم» شەكىلدە ئىستېمال قىلىنىپ كېلىنمەكتە. ① بۇنىڭ كونا كىتابتىكى ئىستېمال

① مەسىلەن، بۈگۈنكى كۈندە ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ شاھار ناھىيىسىدە ۋە لوپنۇر ناھىيىسىدە «تارىم» پېزىمى، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا يېقىن بولغان پوپۇرغا ناھىيىسىدە «تېرىم» پېزىمى نامى بار بولۇپ، ھەر ئىككىسى «تارىم» سۆزىدىن كەلگەن. كەلىمىكان ۋادىسىدە يەنە بىر مۇنچە «تارىم» بىلەن باغلىنىپ كېلىدىغان جاي ناملىرى بار. بۇ يەردىكى «ئى» ئەۋەلەك قوشۇمچىسى «م» شەخى قوشۇمچىسى، ئىككى تاۋۇش قوشۇلۇپ «ئىم» ھالىتىگە كەلگەندە، بۇ ئىسىم باسقۇچى قوشۇمچە بولىدۇ. بۇ خىل شەكىل باشقا ئاتالغۇلاردىمۇ ئوخشاش كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، «ئال + ئىم = ئالىم - كېلىم» (كېلىپ بېرىم، ئېلىپ سېتىم)، «ئال + ئىم = ئالىم - تېلىم»، «باغ + ئىم = باغىم - بېغىم»، «ئاق + ئىم = ئاقىم - تېغىم» ۋە باشقىلار. دېمەك، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغان قەشقەر ئەتراپىدىكى جايلاردا «تارىم» سۆزى «تېرىم» شەكىلىگە، ئاقسۇ ۋە لوپنۇر تەرەپلەردە قەدىمكى شەكىل بويىچە «تارىم» شەكىلدە قوللىنىلىپ كېلىنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە 19 - ئەسىرلەردە بۇ ئىسىم زامانىۋى ئىلىم دۇنياسىغا كىرىپ قوللىنىلغان ۋاقىتتا، قەدىمكى تەلەپپۇز بويىچە، يەنە بىر تەرەپتىن، تارىماق ئېلىنار ئاقسۇ ۋىلايىتى تەۋەسىدە قوشۇلۇپ رەسمىي «تارىم دەرياسى» ئى ھاسىل قىلغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاقسۇ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «تارىم» شەكىلدە تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى سەۋەبىدىن «تارىم» دېگەن شەكىلدە ئىشلىتىلگەن.

مەنسى «مېنىڭ تېرىلغۇ يېرىم» دېگەندىن ئىبارەت. بۇ تارىم بوستانلىقى ھەم تارىم ۋادىسىنىڭ تېرىقچىلىق - ئېكىنچىلىك ئىگىلىكىنىڭ تارىخى جەريانى ۋە تەرەققىيات سەۋىيىسى بىلەن يېقىن مۇناسىۋىتى بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تارىم دەرياسى بىلەن تارىم ئويمانلىقى بىر - بىرى بىلەن سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈرگەن. يەنى تارىم دەرياسى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرى بىلەن سۇغىرىلىدىغان كەڭ بوستانلىق تارىم ئويمانلىقى دەپ ئاتالغان. كەڭ كەتكەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپلىرى تارىم ئويمانلىقى ھاۋزىسى دەپ ئاتالغان.

تارىم ئويمانلىقى تەڭرىتاغلىرى بىلەن قۇرۇم تاغلىرى ئارىسىغا جايلاشقان بىپايان تەكشىلىكتۇر. ئۇ شىمالىي پاراللېل 37° بىلەن 42° ، شەرقىي مېرېدىئان 76° دىن 89° ئارىسىدىكى مۆتىدىل بەلۋاغ دائىرىسىگە كىرىدۇ. ئۇنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 520 كىلومېتىر (كېرىيىدىن كۇچاغچە)، شەرقتىن غەربكىچە ئۇزۇنلۇقى (قەشقەردىن لوپنۇرغىچە) 1400 كىلومېتىر كېلىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى 530 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، تەخمىنەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 31.9 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۇسز ياكى چۆل - باياۋان، قۇملۇقلار تەخمىنەن 470 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

تارىم دەرياسى، تارىم ئويمانلىقى ۋە تارىم ھاۋزىسى ئۆزىنىڭ مەپتۇنكارانە جەزىدارلىقى ۋە تىلسىملىق سېھىرلىكى ھەمدە يالقۇنلۇق شۆھرىتى بىلەن زامان - زامانلاردىن بۇيان ئىنسانلارنى ھەيران قالدۇرۇپ ھەم ئىختىيارسىز ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كەلگەن، ھېلىھەم شۇنداق قىلىپ كەلمەكتە. بۇنىڭ بۇنداق بولۇشى بۇ يەرنىڭ ئۆزىدىكى پۈتمەس - تۈگىمەس بايلىقلار، جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشىدىكى ئۆزگىچە ئەۋزەللىك ھەم گۈزەللىكلەردىن باشقا، شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان ئۇلۇغ «يىپەك يولى» نىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولغانلىقى قاتارلىق سەۋەبلەرنىڭ خاسىيىتى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.

«تارىم» تارىم دەرياسى ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئومۇمىي ئاتالغۇسى، ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزىي جايلىرىنىڭ

مۇبارەك نامى بولۇش سۈپىتى بىلەن يەنە جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان ئەڭ چوڭ ئاپتونوم رايونىنىڭ سىمۋوللۇق نامى سۈپىتىدە قوللىنىلىشىغا مۇناسىپ كېلىدۇ. چۈنكى، ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ ئىسپاتلىشىغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ يەردە ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى ئەڭ بۇرۇن باشلانغان. كونا تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ «ئاتۇش ئادىمى»، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 34 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جىرغال قەدىمكى ئىزى، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ خوتەن شەھىرى يورۇڭقاش دەرياسى بويى، لوپ ناھىيىسى، نىيە ناھىيىسى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان كونا تاش قورال ئىزلىرى تارىم ھاۋزىسى مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ. چارۋىچىلىقتىن كېيىن تا بۇ گۈنكى كۈنگىچە يېتەكچى ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى بولۇپ كەلگەن دېھقانچىلىق، ئېكىنچىلىك ۋە ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش ھالىتى تارىم بوستانلىقىدا بۇرۇن بولغان. قول ھۈنەرۋەنچىلىك، بىناكارلىق قاتارلىق ساھەلەردىكى كەشپىياتلارمۇ خۇددى شۇنداق بولغان. دۇنيانى ھەيران قالدۇرۇۋاتقان «كرورەن گۈزلى» ۋە ئۇ دەپنە قىلىنغان گۈمۈگۈ (ئۆردەكلىك) قەبرىستانلىقى، كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقى، زافۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى، چابخا قەدىمكى قەبرىستانلىقى، قى، سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى، نىيە قەدىمكى ئىزى، كرورەن قەدىمكى شەھىرى ئىزى، كۈسەن مىڭئۆيلىرى مەدەنىيىتى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يەردە يارىتىلغان. قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ يازما ھۆججەتلەرنىڭ ئىچىدە تارىم ھاۋزىسىدىكى قەدىمگاھلاردا ساقلىنىپ قالغانلىرى ئالاھىدە كۆپ بولغان. يەنى قارۇشتى يېزىقى ۋە سىقىلىرى، كۈسەن - كىنگىت يېزىقى ۋە سىقىلىرى، ئۇدۇن يېزىقى ۋە سىقىلىرى، خەنزۇ يېزىقى ۋە سىقىلىرى، تۈبۈت يېزىقى ۋە سىقىلىرى، سوغدى يېزىقى ۋە سىقىلىرى، توغرى تىل - يېزىقى ۋە سىقىلىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە سىقىلىرى قاتارلىقلاردىن نەچچە مىڭ پارچە ساقلىنىپ قالغان. يەنە تېخى قەدىمكى دەۋردە دۇنياغا مەشھۇر بولغان، خەنزۇچە تارىخنامىلەردە «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بۇ زېمىندا ئالاھىدە تارىخ قالدۇرغان «قەلئەلىك خانلىقلار» نىڭ ئىچىدىكى سانى ئاز بولغان «كۆچمەن خانلىقلار» تەڭرىتاغلىرىنىڭ

شمالىي تەرەپلىرىگە، كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلغان مۇقىم قەلئە-
لىك خانلىقلار بولسا، ئەگرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى — تارىم ھاۋزىسىغا
جايلاشقان. ئۇدۇن خانلىقى، سۈلې خانلىقى، كۈسەن خانلىقى ۋە
كرورەن خانلىقى قاتارلىقلارنىڭ مەدەنىيىتى ئالاھىدە تەرەققىي قىل-
غان. بۇ بەگلىك - خانلىقلار جۇڭگو تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى غەربىي
يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىمۇ ئالاھىدە تەسىر قالدۇرغان. شۇ-
نىڭ بىلەن بىرگە ئۇلار ھەممىنى ھەيران قالدۇرغان «غەربىي يۇرت»
مەدەنىيىتىنىڭ غولىنى ياراتقان، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي قى-
سىم بوشلۇقىنى تولدۇرغان. ئوتتۇرا جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ غەربكە،
غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا توختاۋسىز ئۆتۈشۈپ
تۇرۇشى ئۈچۈن پىداكارانە ھالدا كاتالزاتورلۇق رول ئوينىغان.
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى ۋە تارىخ مەدەنىيىتىنى
تەتقىق قىلغان ئالىملارنىڭ بايانلىرىغا ئاساسلىنىپ سۆز قىلغاندا،
بۈگۈنكى كۈندە جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان شىنجاڭ ئۇيغۇر
ئاپتونوم رايونى ئوتتۇرا ياكى مەركىزىي ئاسىيانىڭ دەل ئوتتۇرا قىس-
مىغا جايلاشقان. يەنە قەدىمكى دەۋردە خەنزۇچە تارىخنامىلەردە خاتىرى-
لىنىپ كەلگەن ۋە تارىخىي بەرگەن «غەربىي يۇرت» نىڭ مەركىزى
ياكى تارىخىي مەنىدىكى «غەربىي يۇرت» دەل بۈگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر
ئاپتونوم رايونى تېررىتورىيىسى دائىرىسىدە ئىدى. بۇ نۇقتا 20 -
ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا جۇغراپىئونلار ئۆلچەپ بېكىتكەن ئاسىيانىڭ
دەل مەركىزىي نۇقتىسىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مە-
ركىزى بولغان ئۈرۈمچى شەھىرىدە بولۇشى بىلەن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن
ھالدا ئىسپاتلىنىپ، ئەجدادلارنىڭ جاپالىق شارائىتلاردا ئىشلىگەن
ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى ئېنىق پاكىت ئاساسىغا ئىگە قىلىش بىلەن
ھەممىنى سۆيۈندۈردى.

تارىم ئويمانلىقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزىي
رايونىنىڭ بىرى بولۇش بىلەن بىرگە، ئۇ يەنە قەدىمكى چۈشەنچە
بويىچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەركىزى بولغان «غەربىي يۇرت» نىڭ ھەم
مەركىزىي رايونىدىن بىرى ھېسابلىنىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس، ئۇ-
نىڭ مۇبارەك ئاتالمىسى ئۆزىگە چوڭقۇر تارىخ، جۇغراپىيە، مەدەنىي-
يەت، ئانتروپولوگىيە، سوتسىئولوگىيە ۋە فولكلور مەنىسىنى مۇ-

جەسەم قىلغان. يەنى ئۇ بۈگۈنكى زامان ئالىملىرىنىڭ ئالدىغا توپو-
 نومىيە نۇقتىسىدىنلا ئەمەس، بەلكى سېمانتىكىلىق مەنە ۋە مەدەنىيەت
 مەنىسىنىمۇ يېشىشتەك چوڭ ۋەزىپىنى قويۇپ كەلمەكتە. دېمەك،
 «تارىم مەدەنىيىتى» تۈرى مانا مۇشۇ سوئالغا جاۋاب بېرىدىغان بىر
 خىل پەن ھادىسىسى. شۇنداق ئىكەن، بۈگۈنكى كۈندە ئۇ كىشىلەر-
 نىڭ سۆيىپكىتىپ ھېسسىياتىغا تايىنىلىپ قالغان بولماستىن، بەلكى
 ئويىپكىتىپ مەۋجۇت بولغان بىر خىل ئىلىم بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان.
 مەلۇمكى، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن پەنمۇ
 ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىپ بارماقتا. ئۆز نۆۋىتىدە پەن يەنە ئىنسانلار
 جەمئىيىتىنى ئالغا سىلجىتماقتا. پەننىڭ تەرەققىياتى بىر تەرەپتىن،
 ئۇنى كۆپ خىللاشتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەر بىر پەن تۈرلىرىنى
 ئىنچىكىلەشتۈرۈۋاتىدۇ، چوڭقۇرلاشتۇرۇپ ۋە سىستېمىلاشتۇرۇپ
 بېرىۋاتىدۇ. جۇڭگونىڭ ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچىنىڭ ئېشىشىغا ئە-
 گىشىپ، جۇڭگونىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش بۇرۇنقىغا
 قارىغاندا كۆلەم جەھەتتە كېڭىيىپ، مەزمۇن جەھەتتە چوڭقۇرلىشىپ
 بېرىش بىلەن بىرگە، ساھە ۋە تۈرلىرى كۆپىيىپ بېرىۋاتىدۇ. قاتلام-
 قاتلاملارغا ئايرىلىۋاتىدۇ. دائىرىلەر يەنىمۇ ئېنىقلىنىۋاتىدۇ، نۇقتى-
 لار روشەنلىشىۋاتىدۇ. ئاق قالغان جايلار ئازىيىپ بېرىۋاتىدۇ، بەزى
 چەت جايلار، ئادەم شالاڭ جايلار، ئىقتىسادىي كۈچى ئاجىزراق رايون-
 لارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ جۇلالىق دەرىجىسى گەۋدىلىنىۋاتىدۇ.
 بۇ بۇلارنىڭ ھەممىسى كىشىنى سۆيۈندۈرىدىغان ياخشى ئەھۋال،
 جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى، ھەيۋەتلىكىنى، شانۇ -
 شۆھرىتىنى ئاشۇرىدىغان بىر خىل ئەھمىيەتلىك ھەرىكەت.

دۇنيادىكى بارلىق شەيئى ۋە ھادىسىلەر يەككە - يېگانە بولغان
 ئەمەس. ئۇلار ئۇزاق تارىخ بىلەن ھەم كەلگۈسى بىلەن چەمبەرچاس
 باغلانغان بولۇپ، مۇئەييەن ماكان ۋە زاماندا باشقا شەيئى ۋە ھادىسىلەر
 بىلەن گارمونىيىلىك بىردەكلىك ھاسىل قىلغان بولىدۇ. دۇنيادا
 بىر - بىرىگە تۇتاشمايدىغان، يەنە بىر - بىرىگە بېقىنمايدىغان شەيئى
 ۋە ھادىسە، ئۇقۇم ۋە چۈشەنچە بولغان ئەمەس. شۇنىڭدەك «تارىم
 مەدەنىيىتى» بىر پەن ھادىسىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۆزىنى
 مەركەز قىلغان بىر پۈتۈن شىنجاڭ مەدەنىيىتى، غەربىي يۇرت مەدەنىي-

يىتى بىلەن، يەنە ئالدى بىلەن جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن، ئۇنىڭدىن كېيىن كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى بىلەن، ئاخىرىدا دۇنيا مەدەنىيىتى بىلەن ئۇيغۇنلاشقان، بىردەكلىككە ئىگە بولغان. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، «تارىم مەدەنىيىتى» دېگەن ئاتاق ئاستىدىكى مەدەنىيەت ھادىسىسى تارىم ھاۋزىسىدا يارىتىلغان مەدەنىيەت سەمەرىلىرىنى ۋەكىل قىلغان ھالدا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدا، شۇنىڭغا ئالاقىدار بولغان پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە مەيدانغا كەلگەن مەدەنىيەت ھادىسىسىنىمۇ يىغىنچاقلاش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى بىر نامايەندە ياكى ۋەكىل يەككە - يېگانە ئوتتۇرىغا چىقالمايدۇ. ئۇنىڭ چوقۇم يانداشقۇچىلىرى، تۈرتكۈچىلىرى ۋە قوللىغۇچىلىرى بولىدۇ. بۈگۈنكى شىنجاڭ قەدىمكى دەۋردە تار مەنىنى ئىپادىلىگەن «غەربىي يۇرت» بولغانلىقى ئۈچۈن، شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ گۈلتاجىلىرىدىن ھېسابلىنىشى لازىم بولغان «تارىم مەدەنىيىتى» نى غەربىي «يۇرت مەدەنىيىتى» نىڭ ۋەكىلى قىلىپ ئوتتۇرىغا چىقىرىش مەيلى تارىخ نۇقتىسىدىن، مەيلى مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن، ياكى ئانتروپولوگىيە نۇقتىسىدىن بولسۇن، ئىلمىي قاراش ھېسابلىنىشى كېرەك، ئەلۋەتتە.

«قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى» دېگەن بۇ كىتابتا، قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى نامايەندە قىلىنغان ھالدا، تار مەنىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئادىر مەدەنىيەت ھادىسىلىرى جۇڭگونىڭ غەربىي قىسىم مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىگە، شۇنىڭ بىلەن بىرگە كەڭ مەنىدىكى «غەربىي يۇرت» نىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىگە قويۇلۇپ ئاممىباب ۋە تارىخىي ماتېرىيالزىملىق تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا بايان قىلىندى.

ئاخىرىدا شۇنى قىستۇرۇپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇكى، «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى» ناملىق بۇ كىتابنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى 1995 - يىلى تاماملانغان. شۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ساھەسىدە يېڭى - يېڭى بايقىلىشلار ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرى بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ يېڭى ئۇنۇقلارنى قىسمەن بولسىمۇ مەزكۇر كىتاب يۈزىدە ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن بەزى تىرىشچانلىقلار كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇزاققا سوزۇلغان نەشر قىلىنىش جەريانى داۋاملىق تولۇقلاپ ئۆزگەرتىۋېرىشكە مۇمكىنچىلىك بەرمە.

دى. ئەپسۇس، كىتاب ئۆز ۋاقتىدىلا نەشر قىلىنىپ كېتىلگەن بولسا، بۇنداق ئەھۋاللار قايتا نەشرىدە تولۇقلىنىپ كېتىپ، ئاپتورنىڭ يۈزى ئوقۇرمەن ئالدىدا تېخىمۇ يورۇق بولغان بولاتتى. شۇنداق بولسىمۇ، يوللار راۋان، بەلگىلىمىلەر يوللۇق ۋە كەڭرىلىشىپ كەتكەن بۈگۈنكى كۈندە كىتابنىڭ جامائەتنىڭ دىققىتىگە سۈنۈلغانلىقىنىڭ ئۆزى تولىمۇ سۆيۈنىدىغان كاتتا ۋەقە دەپ يۈرەكلىك ھالدا ئېيتىشقا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە چالا قالغان، قاقشىپ كەتكەن جايلارنى زامانداشلار ۋە كېيىنكىلەرنىڭ تولۇقلاپ، تۈزىتىپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشەنچ قىلىش ئاپتورنىڭ يۈرەك سۆزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2007 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ئۈرۈمچى

مۇندەرجە

1	I باب شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى	121
6	II باب غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى دەۋر ئىگىلىكى ...	126
7	§ 1 چارۋىچىلىقى	127
19	§ 2 ئېكىنچىلىكى	131
34	§ 3 سۇ ئىنشائاتچىلىقى	137
40	§ 4 سودا - سېتىق ۋە قاتناش	143
40	1. سودا - سېتىقى	143
48	2. قاتناش	151
54	II باب يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، تۇرالغۇ جاي، قەلئە ۋە شەھەر مەدەنىيىتى	154
54	§ 1 يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى	154
71	§ 2 كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى	165
71	1. غەربىي يۇرت كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ خام ماتېرىيالى	165
75	2. غەربىي يۇرت كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ تۈرى ۋە ئالاھىدىلىكى	169
84	3. قەدىمكى كىشىلەرنىڭ تارىنىش - ياسىنىش ۋە زىننەتلىنىش ئادەتلىرى	176
90	§ 3 تۇرالغۇ جاي ۋە قەلئە - شەھەر مەدەنىيىتى	180
90	1. تۇرالغۇ جايلار ۋە ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى	180
108	2. قەلئە - شەھەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ...	188
126	3. قەلئە ۋە قەلئەلىك شەھەر خانلىقلىرى	198

143	4 . شىنجاڭدىكى شەھەرلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تۈزۈلۈشى	
149	IV باب ھۈنەر - سەنئەت، پەن - تېخنىكا	
149	§ 1 . ئورۇندۇق، كارىۋات	
151	§ 2 . توقۇمىچىلىق	
151	1. يۈك توقۇمىچىلىقى	
153	2. گىلەمچىلىك	
159	3. يىپەك توقۇمىچىلىقى	
166	4. پاختا توقۇمىچىلىقى	
172	§ 3 . مىسچىلىق	
174	§ 4 . تۆمۈرچىلىك ۋە كۆمۈرچىلىك	
183	§ 5 . قەغەزچىلىك	
190	§ 6 . مەتبەئەچىلىك	
207	§ 7 . تىبابەتچىلىك	
207	1. شىنجاڭ تىبابەتچىلىكىنىڭ كېلىپ چىقىشى	
	2. قەدىمكى زامان تىبابەتچىلىكىگە دائىر بەزى ئۆزگىرىشلەر	
212	چۆرلەر	
218	3. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى تىبابەتچىلىك	
223	4. قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى تىبابەتچىلىك	
227	5. يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى تىبابەتچىلىك	
	6. يەكەن خانىدانلىقىدىن كېيىنكى مەزگىلدىكى تىبابەتچىلىك	
233	ئىشلىرىغا دائىر بەزى ئەھۋاللار	
238	7. ئۇيغۇر تىبابىتىدىكى تۆت ئاناسىر سىستېمىسى	
240	§ 8 . ئاسترونومىيە ۋە كالىپندارچىلىق	
245	1. بۆجەللىك يىلتىز	
	2. ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرىدە سۆزلەنگەن ئاسترونومىيە	
254	نومىنىلىك ۋە جۇغراپىيىلىك بايانلار	

263 § 9 . ھېسابلاش ئىلمى
۷ باب	دەن، پەلسەپە، ئېتىكا، قانۇنچىلىق ۋە مائارىپچە
274 لىق
274 § 1 . دەن
274 1. ئىپتىدائىي دەن
277 2. شامان دەنى
284 3. زورۇتاتىر دەنى
287 4. مانى دەنى
290 5. بۇددا دەنى
293 6. خرىستىئان دەنى
294 7. ئىسلام دەنى
297 § 2 . پەلسەپە
320 § 3 . ئېتىكا
328 § 4 . قانۇنچىلىق
342 § 5 . مائارىپچىلىق
342 1. مائارىپچىلىق ھەققىدە
344 2. كلاسسىك مائارىپ دەۋرى
361 3. يېقىنقى زامان مائارىپى ئەھۋالى
۷ باب	تىل - يېزىق، ئەدەبىيات، تارىخشۇناسلىق، تەرجىمە
366 چىچىلىك
366 § 1 . تىل - يېزىق
	1. ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللار ۋە يېزىقلار
368 2. ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللار
380 ۋە يېزىقلار
	3. خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللار ۋە يېزىقلار
394

396 4. ھام - سام تىللىرى سىتېمىسىدىكى تىللار ۋە	395
399 2 § : ئەدەبىيات	395
399 1 : خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى	395
401 2 : يازما ئەدەبىيات	395
406 3 § : تارىخشۇناسلىق	395
410 4 § : تەرجىمىچىلىك	395
422 VI باب : سەنئەت ۋە تەنتەربىيە	395
422 1 § : سەنئەت	395
422 1. رەسساملىق	395
436 2. ھەيكەلتىراشلىق	395
444 3. مۇزىكا - مۇقام	395
458 4. ئۆسۈل	395
474 5. سېركىچىلىك	395
478 2 § . تەنتەربىيە	395
493 پايدىلانغان ئاساسلىق ماتېرىياللار	395
507 ئاخىرقى سۆز	395
 1. رەسساملىق	395
 2. ھەيكەلتىراشلىق	395
 3. مۇزىكا - مۇقام	395
 4. ئۆسۈل	395
 5. سېركىچىلىك	395
 6. تەنتەربىيە	395
 7. ئىلمىي ئەسەرلەر	395
 8. ئىلمىي ئەسەرلەر	395
 9. ئىلمىي ئەسەرلەر	395
 10. ئىلمىي ئەسەرلەر	395

I باب

شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى

تارىم بوستانلىقىنى قوينغا ئالغان شىنجاڭ - گۈزەل، باي، يېرى كەڭ، بايلىقى مول جاي بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە مەۋجۇت بولۇپ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن چەكسىز ئەۋزەل جۇغراپىيىمۇ مۇھىتقا ۋە تەبىئىي ئەۋزەللىككە ئىگە. شىنجاڭنىڭ تولۇق نامى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، ئۇ ھازىرقى دەۋردە مەملىكىتىمىزنىڭ ئەڭ چوڭ ئۆلكە - ئاپتونوم رايونىدۇر. لىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭنىڭ يەر كۆلىمى 1 مىليون 650 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ ئالتىدىن بىر ئۆلۈشىنى تەشكىل قىلىدۇ. شىنجاڭ تارىختا ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كېلىنگەن. ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە يازما مەنبەلىرىدە بۇ يەر مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى دىن باشلاپ غەربىي يۇرت (西域 - ياكى غەربىي دىيار) دەپ ئاتالغان. چىڭ سۇلالىسى (يەنى 1884 - يىلى) دىن تارتىپ «شىنجاڭ ئۆلكىسى» دېگەن ئىسىم ئىشلىتىلگەن^①.

قەدىمكى زامانلاردا غەربىي دىيار (قۇرىغار) نىڭ دائىرىسى ھا. زىرقىدىن كۆپ چوڭ ئىدى. پەقەت غەربىي شىمال چېگراسىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇ بالقاش كۆلىگىچە بېرىپ يېتەتتى. كېيىن چار رۇسىيەنىڭ تاجاۋۇزى تۈپەيلىدىن ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگراسىدىكى ئەنە شۇنداق كەڭ تېررىتورىيە قولىدىن كەتكەن.

① جىداچۈن باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن: «شىنجاڭ تارىخ لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 671 - بەت.

شىنجاڭ رايونى تاغلىرى ئېگىز، دەريالىرى كۆپ ۋە ئۇزۇن، ئويمانلىقلىرى بوستانلىقلار بىلەن بېزەلگەن، دەريا ۋادىلىرى ئوتلاقلىرى بىلەن قاپلانغان بىپايان بىر زېمىن بولۇپ، ھەقىقەتەن ئىسمى جىسمىغا لايىق گۈزەل جاي.

شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىغا «دۇنيانىڭ ئومۇرتقىسى» ھېسابلانغان جاھانغا مەشھۇر پامپىر ئېگىزلىكى جايلاشقان. جەنۇبىدا بولسا قاراقۇرۇم تاغلىرى، قۇرۇم (كۇئېنلۇن) تاغلىرى ۋە چىمەن تېغى ئورۇن ئالغان. بۇ تاغلار شەرقتە چىڭخەينىڭ غەربىدىكى، گەنسۇ ۋە شەنشىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلارغا تۇتىشىپ كېتىدۇ. پامپىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي شىمالىدا غەربتىن شەرقتە قازاپ ئەگرى - بۇگرى سوزۇلۇپ ياتقان شىنجاڭنىڭ سىمۋولى — تەڭرىتاغلىرى بار. ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغلىرى غەربتىن شەرقتە توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، شىنجاڭنى جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئىككى قىسىمغا ئايرىپ تۇرىدۇ. شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدا قىيپاش سوزۇلغان پاكىرراق تارباغاتاي تېغى بىلەن ناھايىتى ئېگىز ئالتاي تېغى بار.

شىنجاڭدىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ تۇتاش كەتكەن چوققىلىرىنى يىل بويى قار - مۇزلار قاپلاپ تۇرىدۇ. ياز كۈنلىرى ئېرىپ مۇڭلىغان ئېقىن - جىلغىلار ئارقىلىق بوستانلىقلارغا ئېقىپ كېلىپ، يايلاق ۋە باغ - ئېتىزلارنى سۇغىرىدۇ. تاغ باغرىلىرى بىپايان باراقسان ئىپتىدائىي ئورمان بىلەن پۈركەنگەن، قارىغاي، قەيىن، قارىياغاچ ئۆسىدۇ. ئېيىق، يىلپىز، ئارقار چېپىشىپ يايىراپ يۈرىدۇ. جىرال - رىنىڭ ھاۋاسى سالقىن، ئوت - سۈيى مول، كاتتا يايلاقتۇر.

پامپىر ئېگىزلىكى، قاراقۇرۇم تېغى، كۇئېنلۇن تېغى، چىمەن تېغى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى — تارىم ئويمانلىقى جايلاشقان. شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 59.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. 972 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان ۋادىنىڭ مەركىزىدە كى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسى زور چۆلدىن ئىسپازەت. بۇ چۆلنىڭ ياقىلىرىغا 60تىن ئارتۇق چوڭ - كىچىك بوستانلىقلار جايلاشقان.

تەكلىماكاننىڭ ئەتراپىدىكى تاغلاردىن كېلىدىغان دەريالار ئويمان

لىقنىڭ مەركىزىگە قاراپ ئېقىپ، يۈرەك شەكلىدىكى سۇ سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ سىستېما تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىنى يانباغرىلاپ ئاقىدۇ. خوتەن، يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ دەريالىرى ئاق-سۇ شەھىرىگە 150 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا قوشۇلۇپ ئاققاندىن كېيىن، تارىم دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تۆت چوڭ ئېقىننىڭ ھەربىرىنىڭ بىرقانچىدىن باش تارماقلىرى ۋە ھەربىر تارماقنىڭ يەنە بىرى-قانچىدىن جىلغىلىرى بار. تارىم دەرياسى شۇ ئاققىنىچە بېرىپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

تارىم دەرياسى لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلغۇچە بولغان جەرياندا، ئۆزىنىڭ ئىككى ساھىلىدىكى كەڭ كەتكەن بوستانلىقلارنى كۆكەرتىشكە كۈچ قوشىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قايدۇ دەرياسى، باغراش كۆلى، كۆنچى دەرياسى قاراشەھەر تۈزلەڭلىكىنى كۆكەرتىپ تۇرىدۇ.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزى بىپايان تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ كۆلىمى 330 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئۇ مەملىكەت بويىچە بىرىنچى ئورۇندا، دۇنيا بويىچە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان كۆچمە قۇملۇق. بۇ يەرلەردە ئاندا - ساندا ياۋا ئوت - گىياھلار، چاتقاللار ئۆسىدىغان، ياۋايى ھايۋانلار ئاندا - ساندا كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمەن قاقاسلىق. بىراق، ئۇ يەردىكى كۆچمە قۇملار قۇياش ئىسسىقلىقىنى سۈمۈرۈۋېلىپ، ئەتراپتىكى بوستانلىقلارغا ئارقىتىپ، شۇ جايلارنىڭ ھارارىتىنى ئاشۇرۇش بىلەن، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا بەكمۇ قۇلايلىق شارائىت يارىتىپ بەرگەن. شۇڭا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدا ياشىغان قوۋملارنىڭ زور كۆپچىلىكى قەدىمدىن تارتىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىغا تۇرپان ئويمانلىقى جايلاشقان. ئۇ ئەمەلدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ بىر قىسمى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. يەر تۈزۈلۈشى جەھەتتە، بۇ جاينىڭ چەت - ياقىلىرى ئېگىز، ئوتتۇرىسى بارغانسېرى ئويمان، ئۇنىڭ ئەڭ ئويمان يېرى دېڭىز يۈزىدىنمۇ 154 مېتىر تۆۋەن. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ناھايىتى ئىسسىق، ھۆل - يېغىن بەك ئاز. مۇنداق

ئەھۋال پۈتۈن مەملىكەتتە ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ. بۇ دەۋىدە قىسقىچە
غەربىي تەڭرىتاغلىرى ئارىلىقىغا تار، ئۈزۈنغا سوزۇلغان ئىلى
ۋادىسى جايلاشقان. ئىلى دەرياسى ۋە ئۇنىڭ يۇقىرى ئېقىنى — تېكەس
دەرياسى، كۈنەس دەرياسى، قاش دەرياسى بۇ ۋادىدىن ئېقىپ ئۆتدۇ.
بۇ ۋادىدىكى ئەڭ زور ۋە ئەڭ داڭلىق دەريا — ئىلى دەرياسى بولۇپ،
بۇ دەريا تەڭرىتاغلىرىدىن باشلىنىپ، بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. بۇ
دەريالارنىڭ ۋادىسى گۈزەل يايلاقلار ۋە مۇنبەت تېرىلغۇ يەرلەر بىلەن
قاپلانغان. بۇ ۋادىنىڭ ئىقلىمىمۇ بەك ياخشى. ئىلى ۋادىسى بىلەن
يۇلتۇز دەريا ۋادىسى (بۇ دەريا ئۆزىنىڭ تۆۋەن ئېقىنلىرى بولغان
قاراشەھەر دەرياسى، قايدۇ دەرياسى ۋە كۈنچى دەرياسى ئارقىلىق
ئاخىرى بېرىپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ) نى پەقەت بىرلا تاغ ئايرىپ
تۇرىدۇ. ئەمەلدە بۇ ۋادىلارنى بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن دېسىمۇ
بولدۇ. نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى بۇ جايلارمۇ چارۋىچى كۆچمەن
مىللەتلەرنىڭ بىر مۇھىم پائالىيەت مەيدانى بولۇپ كەلگەن.
تەڭرىتاغلىرى، ئالتاي تېغى ۋە تارباغاتاي تېغى ئارىلىقىدا ئومۇم-
مەن ئۈچ بۆلۈك شەكىللىك يەنە بىر ئويمانلىق بار. ئۇ بولسىمۇ يارش
(جۇڭغار) ئويمانلىقى. بۇ ئويمانلىقنىڭ مەركىزىمۇ قۇملۇق، ئەتراپى
كەڭ يايلاق ۋە تۈزلەڭلىكتىن ئىبارەت. ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي
جەنۇب تەرىپىدىن باشلىنىدىغان نۇرغۇن ئېقىنلار ۋە دەريالار قوشۇ-
لۇپ، بىر چوڭ دەريانى — ئېرتىش دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ
دەريا شەرقتىن غەربكە قاراپ ئېقىپ ئۆتۈپ، شىمالىي مۇز ئوكيانغا
قۇيۇلىدۇ. ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئېقىنلارنىڭ قوشۇ-
لۇشىدىن ھاسىل بولغان ئۇلۇڭگۈر دەرياسى ئۇلۇڭگۈر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.
بۇ دەريا ۋە كۆللەر ئالتاي يايلىقىنى كۆكەرتىپ كەلمەكتە.
تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى تۈزلەڭلىك، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ
شىمالىدىكى دۆربىلجىن ئويمانلىقىنىڭ ھاۋاسى ئىللىق، ئوت - سۈيى
مول، بۇ يەرلەر نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى كۆچمەن چارۋىچى مىللەت-
لەرنىڭ مۇھىم بىر پائالىيەت مەيدانى بولۇپ كەلدى.
ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا بۇ دەريادىن ئانچە يىراق بولمىغان
يەردە ئىسسىقكۆل بار. بۇ يەردە زىچە قىزىق مىللەت-
لەرنىڭ ئومۇمەن، تارىم بوستانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شىنجاڭنىڭ

چەك، ئوزۇق - تۈلۈك، تۇرالغۇ جاي ۋە باشقا نەرسىلەرگە ئېھتىياج چۈشىدۇ. شۇڭا بىرىنچى تارىخىي پائالىيەت مۇشۇ ئېھتىياجنى قاندۇرىدىغان ماددىي ئەشيا لارنى ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. ئەينى زاماندا بۇ يەنە كىشىلەرنىڭ ھايات كەچۈرۈشى ئۈچۈنلا ھەر كۈن، ھەر سائەتتە ئېلىپ بېرىشى زۆرۈر بولغان (ھازىرمۇ بىرنەچچە مىڭ يىلدىن بۇرۇنقىغا ئوخشاش) بىر خىل تارىخىي پائالىيەتنى يەنى بارلىق تارىخنىڭ ئاساسىي شەرتى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. ① ئېنگېلس يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ئەمگەكنىڭ ئۆزى ئەۋلادتىن - ئەۋلاد ھەر تەرەپلىمە بولۇپ باردى. ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىقتىن باشقا، يەنە دېھقانچىلىق بارلىققا كەلدى. دېھقانچىلىقتىن كېيىن يىپ ئېگىزلىش، رەخت تۈگۈش، مەدەن ئېرىتىش، ساپال قاچا ياساش ۋە دېڭىز قاتنىشى كېلىپ چىقتى. سودا ۋە قول سانائەت بىلەن بىرگە، ئاخىرىدا ھۈنەر - سەنئەت ۋە ئىلىم - پەن مەيدانغا كەلدى؛ قەبىلىلەر تەرەققىي قىلىپ مىللەت ۋە دۆلەتكە ئايلاندى. قانۇن بىلەن سىياسىي تەرەققىي قىلدى، بۇنىڭ بىلەن بىللە ئادەمنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنىڭ ئادەملەر مېخانىسىدىكى خىيالىي ئىنكاسى - دىنىمۇ تەرەققىي قىلدى. ② ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ يۇقىرىقى تارىخىي نۇقتىئىنەزەرلىرىگە ئاساسلانغاندا، غەربىي يۇرتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك ھەممە جەريانلارنى بېسىپ ئۆتكەن.

§ 1 . چارۋىچىلىقى

شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا دۇنيا چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ مەنبەلىرىدىن بىرى ۋە چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ماكانى ھېسابلىنىدۇ.

۱. ئېنگېلس ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى «ئادانلىق دەۋرى (Barbarism) نىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى شۇكى، ھايۋانلارنى كۆندۈرۈش، كۆپەيتىش ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى تېرىش» تىن ئىبارەت.

① ماركس، ئېنگېلس: «ئېنسىكلوپېدىيە»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
 ② «ئەبەتەت ئەنئەنىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1979 - يىلى ئۇيغۇرچە يېشى يېزىق نەشرى، 301 - ، 302 - بەتلەر.

«پادىلارنىڭ پەيدا بولۇشى چوپانلىق ھاياتى ئۈچۈن ياراقلىق جايلاردا... چوپانلىق ھاياتغا ئېلىپ كەلدى. بىرىنچى مەرتىۋە ھاياۋانلارنى ئېھتىمال، ئەنە شۇنداق ئوتلاق دائىرىسىدە قولغا ئۆگىتىشكە مۇۋاپىق بولسا كېرەك.» ، «ئەڭ ئالغا كەتكەن قەبىلىلەرنىڭ بەزىلىرىدە — ئارىسىلار (ئارىئانلار — نەقىلچىدىن) دا، سېمىتلاردا ۋە ئېھتىمال تۇرانلاردىمۇ — ئەڭ دەسلەپتە ئاساسلىق ئەمگەك ھاياۋانلارنى كۆندۈرۈپ بېقىشتىن ئىبارەت بولغان، كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندىلا ھاياۋانلارنى كۆپەيتىش ۋە شۇلارنى پەرۋىش قىلىش مەشغۇلاتى باشلانغان» ① دەيدۇ.

تۇران تۈزلەڭلىكى بىلەن زېمىنلىرى تۇتاش بولغان غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى چارۋىچىلىق ئۈچۈن ئەۋزەل شارائىت ھازىرلىغان. بۇ زېمىندا كەڭرى كەتكەن ئوتلاق يازلىق ۋە قىشلىق دائىرىسى بىلەن ئايرىلغان. چارۋىلار ئوزۇقلۇقىغا كېرەكلىك بولغان قۇۋۋەتلىك ئوت - چۆپلەرنىڭ تۈرى مول، يايلاق ئۆسۈملۈكلىرىدىن سىرت يەنە ئورمان - چاتقاللار ۋە تېرىلما چۆپلەرمۇ ئۆستۈرۈلىدۇ. غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار قەدىمدىن باشلاپ چارۋىچىلىقنى ئۆز ئىگىلىكىنىڭ ئاساسلىرىدىن بىرى قىلىپ كەلگەن. ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار، قىيا تاش رەسىملىرى، يازما خاتىرىلەر ۋە ئىگىلىك سىستېمىسىدىكى ئەنئەنىۋىلىك بۇ مەسىلىنى يېتەرسىزلىك پاكىتلار بىلەن تەمىن ئەتتى.

ئىنسانلارنىڭ ھاياۋانلارنى ئۆگىتىپ بېقىشى تەخمىنەن ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن باشلىنىپ، يېڭى تاش قورال دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا بولغان، دەپ قارىلىدۇ. ② چارۋىچىلىقنىڭ ئىختىرا قىلىنغانلىقى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى جەھەتتىكى ئىنقىلابىي ئۆزگىرىش بولۇپ، ئۇ تارىخنىڭ ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش بىلەن خاراكتېرلەندى. ئىنسانلار ئۇزاق مۇددەتلىك ئوۋچىلىق ئەمگىكى ئەمەلىيىتى جەريانىدا

① ي. ئېنگېلىس: «ئائىلە، غۇمۇسىيە بۆلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «شەرق مەقسىمىسى» نەشرىياتى، 1952 - يىلى نەشرى، تاشكەنت.
② ۋالگ جىلېي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى»، 1 - قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 8 - بەت، 2000 - يىلى نەشرى، ئۈرۈمچى.

ياندا، تەدرىجىي يوسۇندا بەزى ھايۋانلارنى قولغا ئۆگەتكىلى بولىدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەن. ھەممىدىن ئاۋۋال قولغا ئۆگىتىلگەن ھايۋان — ئىت بولغان. ① ئىت دەسلەپ ئۆگىتىلگەندە، ئىنسانلار ئۇنى ئوزۇق قىلىۋالغان، كېيىن تەدرىجىي يوسۇندا ئوۋچىلىققا ئىشلىتىلگەن. باشقا ھايۋانلارنىڭ كۆندۈرۈلۈشى، ئېھتىمال كىشىلەر ئاساسلىقى ئوۋچىلىققا تايىنىپ ھايات كەچۈرۈشنى تەدرىجىي توختاتقان ۋاقىتتا باشلانغان بولۇشى مۇمكىن. ئىت كۆندۈرۈلگەندىن كېيىن، قوي، ئۆچكە، توڭگۇز، ئات، ئۆكۈز قاتارلىقلار ئۆگىتىلگەن. چوڭ ئۆي ھايۋانلىرىنى ئۇلاغ قىلىپ ئىشلىتىش، مەسىلەن، ئېغىر يۈكلەرنى توشۇش، ھارۋا ۋە ساپاننى سۆرتىش بولسا بىرقەدەر كېيىنرەك بولغان بولۇپ، باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ يىمىرىلىش باسقۇچىغا كەلگەندىلا، ئاندىن مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان.

غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك قەدىرىشلەر نەتىجىسىدە تاش قوراللار دەۋرىگە خاس ئىنسانلار قالدۇرۇپ كەتكەن قەدىمكى ئىزلاردىن ۋە قەبرىە خارابىلىرىدىن كۆپ مىقداردا ھايۋان ئىسكىلىتلىرى تېپىلدى. تاشقورغان ناھىيىسىدىكى كونا تاش قورال دەۋرىگە ئائىت جىرغال قەدىمكى ئىزىدىن ھايۋان سۆڭەكلىرى ئۇچرىدى.

كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى ئۆردەكلىك (گۇمۇگۇ) قەبرىستانلىقىنى قازغاندا شۇ نەرسە ئايان بولدىكى، تەخمىنەن 3800 يىللار بۇرۇن، شۇ رايوندا ياشىغان ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھاياتىدا چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنغان. گۆرگە جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن ئۆكۈز، قوي مۇڭگۈزى ئەڭ كۆپىدە 26 گە يەتكەن. كىشىلەر بېشىغا كىگىز قالپاق كىيگەن، بەدىنىگە يۈك ئوقۇلما ياكى يۈك پالاس ئورنىتىلغان، پۇتغا ئۆكۈز تېرىسىدە چورۇق (كەش) كىيگەن، ياغاچتا ياسالغان بەزى ئاخىرەتلىك بۇيۇملارنىڭ ئۈستىگە كالا تېرىسى يېپىپ قويۇلغان، چىغ سېۋەتتە قۇرۇپ كەتكەن ئاق رەڭلىك شىرنىدەك نەرسە بولۇپ، ئۇ قېتىق بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلىنماقتا. دېمەك، ئاساسلىق تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنىڭ كۆپى

① «قىسقىچە دۇنيا تارىخى» (قەدىمكى زامان قىسمى)، 30 - بەت، سىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىلى نەشرى.

دېگۈدەك چارۋىچىلىقتىن ئېلىنغان. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئۆكۈز، قوي، ئۆچكە بېقىلغان، باشقا چارۋىلارمۇ بېقىلغانلىقى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس.

قۇمۇل قارادۆۋە قەبرىستانلىقى (3000 يىللار بۇرۇنقى) دىن كۆپ مىقداردا تېرە، يۈك قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۇنىڭدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار تېپىلدى. بۇ ئورۇندا ئۆكۈز، قوي، ئات سۆڭەكلىرى ئاخىرەتلىك بۈيۈم سۈپىتىدە جەسەت بىلەن بىرگە كۆمۈلگەن.

غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى تاغ قىيالىرى قەدىمكى شىنجاڭدا ياشىغان قوۋملار تەرىپىدىن ئويۇلغان مول مەزمۇنلۇق تۈر-مۇش كۆرۈنۈشلىرى بىلەن بېزەلگەن. بۇ سىزمىلار ئىچىدە ھايۋان كۆرۈنۈشلىرى، جۈملىدىن چارۋىچىلىققا مۇناسىۋەتلىك كۆرۈنۈشلەر نىسبەتەن كۆپ، شىنجاڭ قىيا تاش رەسىملىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغان تەتقىقاتچىلار ئۇلارنى دۇنيادىكى باشقا خەلقلەرنىڭ خۇددى ئاشۇ خىل مەدەنىيەت يادنامىلىرىنىڭ بارلىققا كەلگەن دەۋرى بىلەن سېلىش-تۇرۇپ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى مەدەنىيەتنىڭ تەك قەدەملىك بارلىققا كېلىش، راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىگە ئاساسەن، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ، يەنى ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل بولىدىغان دەۋرنىڭ مەھسۇلى دەپ قاراشتى.

غەربىي يۇرت قىيا تاش رەسىملىرىدە ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن ھايۋانلار ئىچىدە ئوتخور ۋە گۆشخور ھايۋانلار ياكى ياۋايى ھايۋانلار ۋە ئۆي ھايۋانلىرى بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆزگە گەۋدىلىك ھالدا چېلىقىدىغىنى، گۆشخور ھايۋانلاردىن بۆرە، يولۋاس، يىلپىز، تۈلەك، ئىت قاتارلىقلار، ئوتخور ھايۋانلاردىن بۇغا - مارال، غۇلجا - ئارقار، تاغ تېكىسى، بۆكەن، غاز بويۇن بۆكەن، كۆكەت (تورۇق تېكە)، جەرەن، ئات، تۆگە، قېچىر، ئۆكۈز قاتارلىقلاردۇر. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى كېيىنچە ئۆي ھايۋانلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

شىنجاڭ يازما تارىخى باشلانغان دەۋرنىڭ ئالدى - كەينىدە ھۆججەتلەردە ئىسمى قىلىنغان قوۋملاردىن ساك - ساق، توخرىي - يۆشى (يۆجى)، ھون، ئۇيسۇن (ئاسىيۇ)، قۇس (قۇز، گۇشى)، چاڭ - كەن... قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى چارۋىچىلىق،

جۈملىدىن كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر بار.

سىماچىيەنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» پەرغانە تەزكىرىسى» دە: «ئۇلۇغ يۇشى دۆلىتى... كۆچمەن ئەل، ئۇنىڭ ئاھالىسى چارۋا بىلەن بىللە كۆچۈپ تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ھونلارنىڭكىگە ئوخشاشمايدۇ»، «ئۇيغۇن ئېلى... كۆچمەن ئەل. ئاھالىسى چارۋىغا ئەگىشىپ ياشايدۇ» دېيىلگەن. بەن گۈنىڭ «خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «ئۇيغۇن ئېلى... ئۆرپ - ئادىتى ھونلارنىڭكىگە ئوخشاشمايدۇ. بۇ ئەلدە ئات كۆپ، بايلارنىڭ 4000 - 5000 غا يېتىدۇ» دېيىلگەن. سىماچىيەن «تارىخىي خاتىرىلەر» ھونلار تەزكىرىسى» دە: «ھونلار... چارۋىسى ئىچىدە سانى كۆپرەكى ئات، ئۆكۈز، قوي، ئۇنىڭ غەلىتە چارۋىسى تۆگە، ئېشەك، قېچىر، بىرنەچچە خىل داڭلىق ئاتتىن ئىبارەت». ھونلاردا چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ زور تەرەققىياتى شۇ نەرسىدىن تېخىمۇ روشەن نامايان بولىدۇكى، ئۇلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 200 - يىللىرى ئەتراپىدا بىر قېتىملىق ئۇرۇش ئۈچۈن قارا، بوز، كىچىك ۋ. قىزىل تورۇق ئاتتىن 400 مىڭ تۇپاق خىللانغان ئۇرۇش ئېتى تەييارلىغانىكەن.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرلىرىدا، غەربىي يۇرتتا 36 «سېپىللىك ئەل» بولۇپ، كېيىن بۆلۈنۈپ 50 نەچچىگە يەتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا 43 «سېپىللىك ئەل» بار ئىدى. بۇلارنىڭ كۆپى دېگۈدەك چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان، بەزىلىرىدە چارۋىچىلىق قوشۇمچە ئىگىلىك سۈپىتىدە بەلگىلىك ئورۇن تۇتقان.

مىلادىيىدىن كېيىنكى يىللاردا غەربىي يۇرت تارىخىدا نام قالدۇرۇپ كەتكەن سىيانپىي، رورەن، تېلى، تۈرك، تۈبۈت، ئۇيغۇر، قىرغىز، قىتان، موڭغۇل، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى چارۋىچىلىققا بەكمۇ ماھىر بولۇپ، ئىقتىسادىي كىرىمى ئاساسەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن كىرەتتى.

غەربىي يۇرتتا بېقىلغان چارۋىلارنىڭ تۈرلىرى خېلى كۆپ ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئات، قوي، كالا، ئۆچكە، ئېشەك، قېچىر، تۆگە،

قوتاز قاتارلىقلار ۋە توڭگۇزۇمۇ بولغان. غەربىي يۇرت چارۋىلىرىنىڭ تۈرىگە دائىر مەلۇماتلار قەدىمكى ئىزلاردىكى ھايۋان ئىسكىلىتلىرى، قىيا تاش رەسىملىرى ئارقىلىق ئېلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يازما ھۆججەتلەردىمۇ خاتىرىگە ئېلىنغان. لىمى ئارقىلىق تولۇقلىنىدۇ.

فالگ شۇەنلىن يازغان «جۇ نامە» يات قوۋملار تەزكىرىسى» دە: «تۇيغۇدىن ئات، قوتاز چىقىدۇ» دېيىلگەن، ۋېي شۇ يازغان «ۋېينامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە ئۇدۇن ئېلىدە «ياخشى ئات، تۆگە، قېچىر بار» دېيىلگەن، لىڭخۇدېڧىن يازغان «جۇ نامە» ياقا يۇرتلار تەزكىرىسى» دە ئاڭنىدا «تۆگە، ئات، ئۆكۈز، قوي قاتارلىق چارۋا بار»، كۈسەندىن «... ياخشى ئات، قوتاز چىقىدۇ» دېيىلگەن، ياۋ سىليەن يازغان «لياڭنامە» قوچو تەزكىرىسى» دە: قوچو ئېلىدە «ئا- دەملەر كۆپىنچە تېرىق قورۇمىسى ۋە قوي، ئۆكۈز گۆشى يەيدۇ، ئۇ يەردىن ياخشى ئات چىقىدۇ»، «بارچۇق ئېلىدە ئۆكۈز، ئات، تۆگە، قوي كۆپ»، چەرچەندە «ئۆكۈز، قوي، قېچىر، ئېشەك كۆپ» دېيىلگەن.

غەربىي يۇرتنىڭ چارۋىچىلىقىدا كۆپ خىل چارۋا باقمىچىلىقى ئاساس قىلىنىشىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ئىچىدە ئات بىلەن قوي نىسبەت جەھەتتە كۆپ، ئاتچىلىق ۋە قويچىلىق تۇراقلىق چارۋىچىلىق ئىگىلىك تارىمىقى ھېسابلانغان.

ئات — شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە يايلاقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمدە كۆندۈرۈلگەن ئاساسلىق چارۋىسى. ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلۇق، كىيىم - كېچەك، قاتناش، ئۇرۇش ئىشلىرىدىكى كەم بولسا بولمايدىغان ۋاسىتىسى ئىدى. ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈش دەۋرى ھەققىدە ھەر خىل قاراش بار. ياپونىيىلىك تارىخچى كۇجىما جۇيىچى (چيەنداۋ شىنسى) ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە سۆزلەپ كېتىۋېتىپ، ئاتقا مىنىش تېخنىكىسىنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى سۆزلەيدۇ. ① گەي شەنلىن ئەپەندى بولسا ئېلىمىزنىڭ شىمالىي

① كۇجىما جۇيىچى (چيەنداۋ شىنسى، ياپونىيە): «يەنەك يولىدىكى 99 سىرا»، شىنجاڭ باشلار - ئۆسۈرلەر نەشرىياتى، تۇيغۇرچە نەشرى، 26 - بەت، 1986 - يىلى.

يايلاق رايونىدىكى قىيا تاشلارغا ئويۇلغان رەسىملەر ۋە بەزى يازما ھەم ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشىنى 5000 يىللىق تارىخقا ئىگە دەپ قارايدۇ. ①

ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى گىرېتسىيەدە 4000 يىللىق، مىسىردا 3600 يىللىق، ياۋروپادا 2700 يىللىق تارىخقا ئىگە بولغانلىقىغا قارىغاندا، ② ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ ھەم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ شىمالى (ئاساسەن سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالى) دۇنيا ئاتچىلىقىنىڭ بۆشۈكى ھېسابلىنىپ، شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئېلىمىز جۇڭگو 5000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە، دۇنيا بويىچە ئەڭ قەدىمكى ئات باققۇچى مەملىكەت ھېسابلىنىدۇ. ③

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار مەيلى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن، مەيلى ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى، ئاتچىلىققا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن.

قىيا تاش سىزمىلىرىدا ئاتنىڭ ئوبرازى ھەمىشە كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ ئاتچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ئىنكاسى بولسا كېرەك.

ساك، ھون، يۇشى (يۇجى)، ئۇيسۇن، ئوغۇز، دىڭلىك، سەيياڭ، رورەن، تېلى، تۈرك، ئۇيغۇر، قىتان، موڭغۇل، قىرغىز، قازاق قاتارلىقلارنىڭ ئاتلىق مەشغۇلاتى كۆپ بولۇپ، ئۇلار تارىختا «چەۋەنداز مىللەت» سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلغان.

قەدىمكى زاماندا بېقىلغان ئاتلارنىڭ سانى كۆپ بولغان، بىرقەدەر تولۇق مەلۇماتقا ئېرىشكىلى بولىدىغان، ئىلى ۋادىسىدىكى ئۇيسۇنلارنىڭ ئاتچىلىقى ھەققىدە سۆز ئېچىشقا توغرا كەلسە، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ چاغدا ئۇيسۇندا 120 مىڭ ئات، 630 مىڭ كىشى بولۇپ، ئاتلىق قوشۇنى 200 مىڭغا يەتكەن. بەزى بايىلارنىڭ قولىدا 4000 — 5000 تۇياق ئات

① كەي شەنلىن: «جۇڭخۇا (يېقىنقى) تاغلىرى قىيا تاش رەسىملىرى»، بېيجىڭ، مەدەنىيەت پەنكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى، 357 - بەت.

② پەن شىڭ: «ئۆي مابۇنلىرى نەسىلىشۈنالىقى» (ۋاڭ زۇجى: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى چارۋىچىلىق تەرەققىيات تارىخى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر نەتىقىسى» قوشۇمچە ئۈزۈم ئال، 1987 - يىلى 1 - سان 2 - بەت).

③ مەخسۇت ھېيىت: «كىمىسان ۋە ئات» («شىنجاڭ گېزىتى»، 1990 - يىلى 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى).

بولغانىكەن.

ليۇ شۇي يازغان «كونا تاغنامە»، ئوۋياڭ شيۇ يازغان «يېڭى تاغنامە» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىدىكى سۇدەسدا ئات ۋاسىتە قىلىنغان بولۇپ، بىر قېتىملىق سودىغا ئۇيغۇرلار تەرەپتىن 100 مىڭ تۇياق ئات سودىغا قاتناشتۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي ئۈچۈن 1 مىليون 800 مىڭ توپ تاۋار ئېلىشى بەلگىلەندىگەن. بۇ خىل سودا خېلى ئۇزۇن داۋاملاشقان.

تۇتۇ يازغان «سۇغنامە» قوچو تەزكىرىسىدە، دە، قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ بەشبالىق (باشبالىق) دېگەن «يېرىدە ئات كۆپ، خان، خانىش ۋە خانزادىلەرنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئاتلىرى بار، تۈزلەڭلىكتە باقىدۇ، بىر - بىرىنىڭ ئارىلىقى 100 چاقىرىمدىن ئاشىدۇ، رەڭگىگە قاراپ ئۆز يىلقىلىرىنى ئايرىيدۇ، ئۇنىڭ سانى مەلۇم ئەمەس» دېيىلگەن. ئاتلار كۆپلەپ بېقىلىپ قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ نەسلى ياخشىلىنىپ، خىلانغان ۋە تۈرلەرگە ئايرىلغان. ئەڭ ياخشى ئاتلار دۆلدۈل (تۇلپار) دېيىلگەن. بەزىلىرى سۈلى ئېتى، قوچو ئېتى، كۈسەن ئېتى، ئۇدۇن ئېتى، يۆشى ئېتى قاتارلىق يەر ناملىرى بىلەن، يەنە بەزى ئاتلار خۇلار (غۇزلار) ئېتى، ئۇيسۇن ئېتى، تۈرك ئېتى، ئۇيغۇر ئېتى، تۇيغۇن ئېتى، قىرغىز ئېتى قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەركىزىي جۇڭگو رايونىغا كىرگۈزۈلگەن ئاتلارنىڭ تۈرى 83 خىلغا يەتكەن^① بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپ قىسمىنى غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار تەمىنلىگەن.

يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئاتار ئېتى (موڭغۇل ئېتى)، قۇرىغار ئېتى، يەنى ئىلى ئېتى، ئارغۇ ئېتى (ئەرەب ئېتى بولسا كېرەك)، قىرغىز ئېتى، قازاق ئېتى قاتارلىقلار بولغان. غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار تۇرمۇشىدا ئاتنىڭ ئەمەلىي رولى چوڭ بولغاچقا، ئۇلار قەدىمدىن بېرى ئاتنى قىممەتلىك ھايۋان سۈپىتىدە ئەتىۋارلاپ كەلدى. غەربىي يۇرتنىڭ كۆپ جايلىرىدىن ئاتلارنىڭ كۆڭۈل قويۇپ دەپنە

① ما جۇنىن: «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «خۇلار ئېتى» نىڭ كىرگۈزۈلۈشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىدىكى رولى» (تېنچىن پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1988 - يىلى 4 - سان، 76 - بەت).

قىلىنغان گۆرلۈكلىرى تېپىلماقتا. مەسىلەن، خوتەن لوپ ناھىيىسى سانپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىغا جەسەت بىلەن ئىككى بوز ئات (نومۇرى M16، M1) مۇ كۆمۈلگەن. قەدىمكى كىشىلەر ئاتلارنىمۇ ئادەم-نى دەپنە قىلغانغا ئوخشاش لەھەت كولاپ، ئات قويۇلغاندىن كېيىن ئۈستىدىن شاخ - شۇمبا تاشلاپ توپا بىلەن كۆمگەن. كۆمۈلگەن ئاتلارنىڭ ساقلىنىشى خېلى ياخشى بولۇپ، ھەر ئىككى ئاتنىڭ بېشىغا قۇشنىڭ پېيى قىستۇرۇلغان ھالەتتە كۆمۈلگەن، ئېگەر تېرە قاپلانغان قۇش باشلىق بولۇپ، توقۇمى ئۈچ قەۋەت ئاق كىگىزدىن تۆت چاسا قىلىپ تىكىلگەن. ئېگەر ئۈستىگە 73×76.5 سانتىمېتىر چوڭ-لۇقتىكى گىلەم يېپىلغان. گىلەمنىڭ تۆت بۇرجىكىدە چۈچىلىدىرى بار. چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى (2960 ± 115 يىللار بۇرۇن) نى قازغاندا ئاتنىڭ باش سۆڭىكى ۋە بىر دانە پاچىقى چىققان. ئۇنىڭدىن باشقا گۇچۇڭ ناھىيىسىدىن 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە قەدىمكى ئىمزلاردىن باشقا ھايۋان سۆڭىكى بىلەن بىرگە ئاتنىڭ سۆڭىكى تېپىلدى. ①

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار ئاتلارنى دائىملىق ھەم-راھى دەپ بىلگەچكە، كۈندىلىك ئوبوروتتا ئىشلىتىدىغان پۇللارغا ھەمىشە ئاتنىڭ ئوبرازىنى چۈشۈرۈپ تۇرغان. مەسىلەن، قەدىمكى خوتەن خانلىقىغا دائىر پۇللارنىڭ تولىسىغا دېگۈدەك ئات كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن. بەزى پۇللارغا ئاتنىڭ جىم تۇرغان كۆرۈنۈشى، بەزى پۇللارغا مېڭىپ كېتىۋاتقان كۆرۈنۈشى، بەزى پۇللارغا ئالدى بىر پۈتمىنى ئالدىغا چىقىرىپ تۇرغان كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن. بۇ بىر تاسادىپىيلىق ئەمەس، ئەلۋەتتە. غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملارنىڭ نەزەرىدە ئاتنىڭ زادى قانچىلىك ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھادىسىلەردىن مۇجەسسەم قىياپەتتە كۆرۈۋالالايمىز. تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرى مۇشۇ موئالىمىزغا مۇنداق جاۋاب بەرگەن: «ئەل — ئاتنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى. ئات تۈركلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقتىن، ئاتنى «ئەل» دەپمۇ ئاتايدۇ. ئات باقار، نى «ئەل باشى» دېيىش ئۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ «ۋىلايەت باشلى-»

① ئابدۇقەييۇم غوجىنىڭ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ئېلان قىلىنغان بىر قانچە پارچە ماقالىسىگە قاراڭ.

قى، دېگەن سۆز بولسىمۇ، بۇنىڭدىن «ئات باقار» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ. ①

ئات — غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملارنىڭ نەزەرىدە ئىلاھ دەپ قارالغان. گرىتسىيىلىك ھېرودوت (تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرى 480 — 425 - يىللاردا ياشىغان) «تارىخ» ناملىق كىتابىدا خاتىرىلىشىچە، قەدىمكى ساكلار داغدۇغىلىق مۇراسىملاردا ئاتنى قۇربانلىق قىلغانىكەن. ۋېي جىڭ يازغان «سۈينامە» دە، تۈركلەر «ھەر يىلى 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قوي، ئات ئۆلتۈرۈپ تەڭرىگە قۇربانلىق نەزىرىسى قىلىدۇ» دېيىلگەن.

ئاتنىڭ كاللىسىنى مەبۇد سۈپىتىدە باغ - ھويلىلاردىكى كۆزگە كۆرۈنەرلىك يەرگە ئېسىپ ساقلاش، ھازىرقى ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئادەتلەرنىڭ بىرى.

ئاتچىلىق غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملارنىڭ نەزەرىدە يۇقىرى ئورۇندا تۇرغاچقا، پەقەت ئاتچىلىققا دائىر نۇرغۇن ئاتالغۇلار بارلىققا كەلگەن، مەسىلەن، ئاتلارنىڭ ياش پەرقىگە قاراپ ئايرىلىشى: يېڭى تۇغۇلغان ئات قۇلۇن دېيىلىدۇ، بىر ياشتىن ئىككى ياشقىچە «ئاي» دېيىلىدۇ، ئۈچ ياشتىن باشلاپ چىشى ۋە ئەركەككە ئايرىلىدۇ، ئۈچ ياشلىق ئەركەك ئات «قۇلان» (قازاقچە «قۇنان»)، ئۈچ ياشلىق چىشى ئات «قۇلان (قۇنان) بايتال» (قازاقچىدا «قۇنانچىن بىيە»)، تۆت ياشلىق ئەركەك ئات «بوشتى» (قازاقچىدا «دونەن»)، تۆت ياشلىق چىشى ئات «بىيە» ياكى «بايتال» (قازاقچىدا «دۆنەچىن بىيە»)، بەش ياشلىق ئەركەك ئات «ئاسى» (قازاقچىدا «بەسى ئات»)، بەش ياشلىق چىشى ئات «ئاسى بىيە» («ئاسى بايتال») دەپ ئاتىلىدۇ. ئالتە ياش ۋاقتىدا «بىر ئاسى»، يەتتە ياش ۋاقتىدا «ئىككى ئاسى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردىكى «ئاسى» ئاتنىڭ ياش سانىنى، يەنى بەش ياشقا كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئالدىغا سان قوشۇلسا ئاتنىڭ ئەسلىي يېشىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئاتلارنىڭ رەڭگى ئومۇمەن ئاق، قىزىل، قارا، كۆكتىن ئىبارەت تۆت خىل رەڭدە بولۇپ، ئۇ يەنە ئۆز ئىچىدىن بوز، سۇر (كۈل رەڭ)، تۆمۈركۆك

① «دەۋانۇلۇغەت تۈرلەر» (دەۋانۇلۇغەت تۈرلەر) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، 1 - توم، 68 - بەتلەر.

(كۆك)، ئالا، چىپار، چىلان تورۇق (قىزىل)، جىرەن (جىگەر-رەڭ)، قوڭۇر قاتارلىق رەڭلەرگە بۆلۈنىدۇ؛ ئاتنىڭ يۈرۈشىگە قاراپ بۆلۈنۈشى: سوكسوك ئات، يورغا ئات، بەيگە ئات، تۇلپار، دۈلدۈل، تۇياق، قاشقا؛ قۇيرۇقتىكى بەلگە - ئالامەتلىرىگە قاراپ بۆلۈنۈشى: قاشقا ئات، ئاي قاشقا ئات، ئالا پاچاق ئات، ئاق يايلىق ئات، چاپدار ئات (چىپار ياكى ئالا قۇيرۇقلۇق ئات) ...

ئومۇمەن «يىلقا» دېگەن سۆز ئاتنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، كۆپرەك ئاتلار توپىنى كۆرسىتىدۇ ۋە يېتىلگەن ئات، قۇلۇن (ئاي)، چىشى ئات، ئەركەك ئات، مىنىدىغان ئات (مىنىك ئات)، كۆندۈرۈلگەن ئات قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. «ئات» دېگەندە كۆپرەك يېتىلگەن ئاتنى (تۆت ياشتىن يۇقىرى ئاتنى)، ئەركەك ئاتنى، بايتال، ئۈچ ياشلىق چىشى ئاتنى كۆرسىتىدۇ.

بۇلار تۇرمۇش مەدەنىيىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان ئاتچىلىق تەتقىقاتىدىكى ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتىشكە بولمايدىغان بىر جەھەت.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى يۈك سەلدۈرۈشتە بىرقاتار چارە - تەدبىرلەرنى يولغا قويغان، بۇ ئارقىلىق ئوقۇل ياكى ئاتۇرال چارۋىچىلىقتىن تېخنىكىلىق مەشغۇلاتنى يېتەكچى قىلغان زامانىۋى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىگە ئۆتۈش ئۈچۈن دائىم تىرىش-چانلىق كۆرسەتكەن. مەسىلەن، ئۇلار چارۋىلارنى مۇنتىزىم بېقىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئوتلاقچىلىق قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بەرگەن، يەنى ئالدى بىلەن ياخشى ئوتلاقلارنى تاللاشقا كۆڭۈل بۆلگەن، ئوتلاق-لارنى قوغدىغان؛ چارۋىچىلىق پەرۋىشىنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلىگەن ۋە چارۋا دوختۇرلۇقى خىزمىتىنىمۇ خېلى بۇرۇن قولغا ئالغان ھەم بۇ ساھەدە بىرقاتار داۋالاش نەزەرىيىسىنى يەكۈنلىگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا چارۋا بېقىشتا يەنە بەزى تېخنىكىلىق يېڭى-لاشلارنى ئېلىپ بارغان. مەسىلەن، ھونلار بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇن ئېشەك بىلەن ئاتنى شالغۇتلاشتۇرۇپ، قېچىرنى پەيدا قىلغان. ① بۇ چارۋىچىلىق تارىخىدىكى كارامەت مۆجىزە ھېسابلىنىدۇ. تەتقىقاتچىلار تارىختىكى غەربىي يۇرت چارۋىچىلىقىنىڭ يېزىقىغا

① لى دەي: «ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېلىمىز پەن - مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى» (شىنجاڭ گېزىتى)، 1987 - يىلى 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى.

ئېلىنغان بىرقانچە دەۋرىدىكى ئەھۋالنى ستاتىستىكا قىلىپ، چارۋىدىن چىلىق تارىخىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى مەلۇم تەرەپتىن كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن تىرىشماقتا.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملارنىڭ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشى ۋە ئاساسلىق ئوزۇقنى چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن ئېلىشى ئۇلارنىڭ كېيىنكى نۇرغۇن ئىشلىرىغا تۈرتكىلىك رول ئويناپ كەلدى، ئەقىل - زېھنىنى ئېچىشقا، ئىجادكارلىقنى بېيىتىشقا ياردەم بەردى. چۈنكى، دەسلەپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان خەلقلەرنىڭ ئەقىل تەرەققىياتى بىرقەدەر تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىپ باراتتى. ئىنسان گېلىس مۇنداق دەيدۇ: «ئېھتىمال ئارىسىلار (ئارىيانلار) بىلەن سەھىپىلەرنىڭ چاپسان راۋاج تاپقانلىقىنى، بۇ ئىككى ئىرقنىڭ گۆش ۋە سۈتنى ئىستېمال قىلغانلىقىدىن ۋە گۆش بىلەن سۈتنىڭ خۇسۇسەن بالىلارنىڭ ئۆسۈشىگە ناھايىتى ياخشى تەسىر قىلىدىغانلىقىدىن بولغان بولسا كېرەك، ھەقىقەتەن، دېگۈدەك، پەقەت ئۆسۈملۈك ئوزۇقى بىلەن قورساق تويدۇرۇشقا مەجبۇر بولغان يېڭى مېكسىكا پوئىبلو-ھىندلىرىنىڭ مېڭىسى نادانلىق دەۋرىنىڭ تۆۋەنكى باسقۇچىدا تۇرغان ۋە لېكىن گۆش بىلەن بېلىقنى كۆپرەك يەيدىغان ھىندىلارنىڭ مېڭىسىگە قارىغاندا كىچىكرەك.»^①

چارۋىچىلىق — ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ ئىگىلىك بولۇپ، ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى تۇنجى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ باشقا ياۋايىلاردىن بۆلۈنۈپ چىقىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن.

دېمەك، غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار دەسلەپكى ئىپتىدائىي ئوۋچىلىقتىن ئوۋچىلىق ئىگىلىكىگە، ئوۋچىلىق ئىگىلىكىدىن قەدەم-قەدەم ئىلگىرىلەپ ئوتخور ياۋايى ھايۋانلارنى تۇتۇپ قولغا ئۆتكۈزۈش، كۆندۈرۈش، بېقىپ كۆپەيتىش ۋە بۇ ئارقىلىق ئاخىرى خېلى راۋاجلانغان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى تىكلەش باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتكەن.

بۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىدىكى بىر قېتىملىق سەكرەپ ئىلگىرىدە.

① دى. ئىنگېلىس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە ئەۋلادلىق كېلىپ چىقىشى»، «شەرق ھەققىدە» نى، نەشرىياتى، 1952 - يىلى نەشرى، 38 - 274 - بەتلەر.

لەش، بۇنىڭ بىلەن ئوتلاق ئاھالىلىرى بىرىنچى قېتىم ئۆز ئەمگىكىگە تايىنىش ئارقىلىق يېمەك - ئىچمىكىنى ھەل قىلىدىغان ئۇسۇل - چارىنى ئۆگىنىۋالدى، شۇنداقلا ئوۋچىلىق ئىشلىرىدا دائىم دېگۈدەك تەبىئىي چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدىغان ھالەتتىنمۇ قۇتۇلدى. شۇڭا، ئىنسانىيەت چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئارقىلىق مۇئەييەن دەرىجىدە تەبىئەت دۇنياسى ئۈستىدە تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە مۇۋەپپەقىيەت بولالدى.

غەربىي يۇرتنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تارىختا ئىزچىللىقىنى ساقلاپ، ھېلىمۇم، شىنجاڭ ئىگىلىكىدە ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەپ كەلمەكتە.

2 § . ئېكىنچىلىكى

ئوتتۇرا ئاسىيا — يېزا ئىگىلىك مەدەنىيىتى ئەڭ بۇرۇن بىخ سۈرگەن رايونلارنىڭ بىرى.

۱. ئېنگىلىس مۇنداق دەيدۇ: «ئادانلىق دەۋرى (barbarism) نىڭ ئۆزىگە خاس بەلگىسى شۇكى، ھايۋانلارنى كۆندۈرۈش، كۆپەيتىش ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى تېرىش»؛^① «تۇران تۈزلەڭلىكى»^② نىڭ ئۇزاق ۋە قاتتىق سوغۇق بولىدىغان قىش پەسلىدە لازىم بولىدىغان يەم - خەشەك زاپىسىنى تەييارلىماي تۇرۇپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى؛ شۇڭا بۇ يەردە ئوت - چۆپ يېتىشتۈرۈش ۋە زىرائەت تېرىش زۆرۈرىي شەرت بولۇپ قالدى... زىرائەتلەر دەسلەپ ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ يېمەكلىكى تەرىقىسىدە تېرىلىپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئىنسانلارنىڭمۇ يېمەكلىكى بولۇپ قالدى.»^③

ماركسىزم كلاسسىكىلىرىنىڭ بۇ بايانلىرىدىن شۇ نەرسە ئايان بولىدۇكى، دېھقانچىلىقنى چارۋىچى مىللەتلەر كەشىپ قىلغان. شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنيا دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ئاپىرىدە بولغان رايون ئىكەنلىكىدىن شۈبھىلىنىش ھاجەتسىز.

① ۱. ئېنگىلىس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، 35 - بەت.
 ② تۇران تۈزلەڭلىكى — ئارال دېڭىزىنىڭ ئەتراپى. كەڭرەك مەنىدە ئەڭرىتاقلىرى، كاسپىي دېڭىزى ۋە كۆپىت ناغلىرى ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان كەڭ تېرىتورىيە.
 ③ «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، 276 - بەت.

بىز بىلىدىغان يېزا ئىگىلىكىگە دائىر ئەڭ قەدىمكى مەلۇمات ئوتتۇرا ئاسىياغا بەكمۇ يېقىن ياكى قوشنا رايونلار — يەنى ئوتتۇرا شەرق، ئىراق ۋە مىسىر، ئىران، خۇاڭخې ۋادىسى تېررىتورىيىلىرىدىن ئېلىنماقتا.

ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن غەربىي يۇرتنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ئىشلىرى ئىلگىرى دېگەندەك ياخشى ۋە ئەتراپلىق ئىشلەنمىگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ ھەقتە بەزىبىر نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش، بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىك ساھەسىدە باشقا يىرىك يېزا ئىگىلىك رايونلىرى بىلەن سېلىشتۇرما قىلىش خىزمىتى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتماي كەلگەندى.

يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بېرى غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان يېزا ئىگىلىكى ساھەسىدە يېڭى - يېڭى بايقاشلار بولدى. ئەمدى مەسىلىنى قايتا ئويلاش زۆرۈر بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بۇ ھەقتىكى مۇنازىرىنى مەملىكەت دائىرىسى بىلەنلا توختىتىپ قويماستىن، بەلكى خەلقئارا سەۋىيىگە كۆتۈرۈپ، دۇنيا ئىلىم ئەھلىنىڭ دىققىتىنى تارتىش تولۇمۇ مۇھىم بولۇپ قالدى.

غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىقىغا ئائىت بىلىشكە تېگىشلىك ماتېرىياللار مەنبەسى قەدىمكى يادىكارلىق ئىزى ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان ھەر خىل دېھقانچىلىق سايمانلىرى، دېھقانچىلىق زىرائەت ئەۋرىشىكىلىرىدىن ئېلىنىدۇ.

مانا مۇشۇ ئەق ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، غەربىي يۇرتنىڭ دېھقانچىلىقى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 4000 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتتا تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرىدىن تاكى قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگىچە بولغان كەڭ رايون دائىرىسىدىكى تاغ يامزىلىرى، جىلغا تۆپىلىكلىرى، دەريا ۋادىلىرىدىكى مۇنبەت يەرلەردە دېھقانچىلىق ئىشلىتىلىپچىقىرىش ئىگىلىكى مەيدانغا كەلگەن. ①

غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلگەن تاش قوراللار، مىس قوراللار، ياغاچ قوراللار، مىس -

① ۋالڭ بىلگۇۋا: «ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زاماندىكى دېھقانچىلىق ئىشلىتىلىشىغا نەزەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر نەتىقىتى»، قوشۇمچە ژۇرنال، 1982 - يىلى، 7 - سان، 2 - بەت.

تۆمۈر قوراللىرىنىڭ تۈرى، شەكلى، قۇرۇلمىسى ئۆزگىچە ئالاھىدە. لىنىيەگە ئىگە. بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىپ، ئۈزلۈكسىز سىپىتىلىنىپ، ئىشلىتىش ئۈنۈمى ئۆستۈرۈلۈپ بارغان.

غەربىي يۇرتنىڭ دېھقانچىلىق قوراللىرى بۇ رايوننىڭ ھەممە يېرىگە دېگۈدەك تارقالغان بولۇپ، قەدىمكى ئىزلار ۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن ئۇنىڭ ئەۋرىشكىلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زاماندىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى بىۋاسىتە ئىپادىلەپ بېرىشتە، ھەرقانداق ماتېرىيال ھەرقايسى جايلاردىكى يادىكارلىق ئىزلىرى ۋە قەبرىلەردىن چىققان دېھقانچىلىق زىرائەت ۋە دانلىرى، باشقا پوستى ۋە بۇخىل زىرائەتلەر توغرىسىدا يېزىلغان يەر ئاستىدىن چىققان تارشا پۈتۈكلەر ۋە خەت - چەكلەردىكى بىۋاسىتە خاتىرىلەرگە يەتمەيدۇ.

غەربىي يۇرت رايونى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تارقىلىشى جەھەتتە ياۋروپا - ئاسىيا ئورمان ۋە ئوتلاق رايونى، مەركىزىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا چۆللۈك رايونى بىلەن تۈر تەركىبى ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈك جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

ئادەم ۋە ھايۋانات ئۆسۈملۈكسىز ھايات كەچۈرەلمەيدۇ. قەدىمدىن تارتىپ ئىنسانلار ئاشلىق زىرائەتلىرى، مايلىق زىرائەتلەر، پۇرچاق تىپىدىكى زىرائەتلەر، تالالىق زىرائەتلەر، تېبۇلەر ۋە دورىلىق ئۆسۈملۈكلەرنى تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ھاياتىنى كاپالەتلەندۈرۈپ كەلدى.

دۇنيادىكى بارلىق ئۆسۈملۈكلەر ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر ۋە مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەر دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ.

ھەرقانداق مەدەنىي ئۆسۈملۈكنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى بولىدۇ. بىرەر جايدا تېرىلىۋاتقان مەدەنىي ئۆسۈملۈك ياۋا تۈرنىڭ بار - يوقلۇقى ئۇنىڭ كېلىپ چىققان ئورنىنى بېكىتىشتە مۇھىم پاكىت ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭ رايونىدا يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك قەزىپ تەكشۈرۈشلەردە، بۇ رايوندا بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇنقى ئاشلىق زىرائەتلىرى، 2000 - 3000 يىل بۇرۇنقى

مېۋە - چېۋە ئەۋرىشكىلىرى، پاختا، كەندىر، يىپەك - يۇڭ توقۇلمىسىلار تېپىلىپ، مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەرنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىلىش تارىخىنى نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرى سۈرۈۋەتتى. جۈملىدىن بەزى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى مەنبەسىگە قارىتا يېڭى مەسىلىلەرنى مەيدانغا چىقاردى.

مۇتەخەسسسلەرنىڭ ئەمەلىي تەكشۈرۈپ، دەلىللەپ چىقىشىچە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى «دائىرىسىدىن ئېيتقاندا، تاغ ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ تۈر سانى تۈزلەڭلىك ئۆسۈملۈكلىرىنىڭكىدىن كۆپ (ئىكەن). مەسىلەن، تەڭرىتاغلىرىنىڭ (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى) دائىرىسىدىكى قىسمىدا تارقالغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈك تۈرلىرى تەخمىنەن 2300 تۈر بولۇپ (تەڭرىتاغنىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىسىدىكى قىسمىدا 3000 تۈرگە يېقىن)، (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى) بويىچە يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈك تۈرلىرىنىڭ تەخمىنەن %70 نى تەشكىل قىلىدۇ. گەرچە قۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى چوڭ بولسىمۇ، لېكىن ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ تۈر تەركىبى ئاز. يارىش (جۇڭغار) ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئۆسۈملۈكلىرى تەخمىنەن 600 تۈرگە يېتىدۇ. ①»

غەربىي يۇرت تەۋەسىدە قەدىمدىن بېرى تېرىلىپ، ئۆستۈرۈلگەن ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، سۆك، تېرىق، ئاق قوناق، چۈزگۈن (قىياق)، ئارپا قاتارلىقلار، ياغلىق دان زىرائەتلىرىدىن زىغىر، كۈنجۈت، قىچا، زاراڭزا، ئاپتاپپەرەس قاتارلىقلار، پۇرچاق تىپىدىكى زىرائەتلەردىن ئاساسلىقى بېدە، ياۋا بېدە، ياۋا ماش، ياۋا كۆك پۇرچاق قاتارلىقلار؛ تاللىق زىرائەتلەردىن كەندىر، كېۋەز قاتارلىقلار ئۆستۈرۈلگەن.

1. ئاشلىق زىرائەتلىرى ۋە مېۋە - چېۋىلەر بۇغداي. بۇ دەسلەپتە باركۆل ناھىيە تەۋەسىدىكى قەدىمكى ئىز-دىن تېپىلغان بولۇپ، ئارخېئولوگلار ئۇنى 3280 يىل ئىلگىرىكى بۇغداي ئەۋرىشكىسى دەپ بېكىتكەنىدى.

1979 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1980 - يىلى تارىم ۋادىسى لوپنۇر

① مېجىت خۇدايەرى: شىنجاڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى.

رايونى كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىكى ئۆردەكلىك (گۇمۇگۇ) قەبرىسى-
 تانلىقىدىن بۇغداي ئەۋرىشكىسى تېپىلغان بولۇپ، ئۇ 3800 يىللىق
 تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى (دەسلەپ 6412 يىل بۇرۇن دەپ
 بېكىتىلگەن)①. بۇ ماددىي پاكىت مەملىكىتىمىز مەقسىسىدا بۇغداينى
 ئەڭ بۇرۇن ئۆستۈرگەن جاي — غەربىي يۇرت رايونى ئىكەنلىكىنى
 ئىسپاتلىدى. شۇ دەۋرلەردىن كېيىنكى ھەرقايسى يىللارغا خاس قە-
 دىمكى شەھەر خارابىلىرى ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن يەنە بىرمۇنچە
 بۇغداي دانلىرى، بۇغداي باشقى، بۇغداي ئۈندىن تەييارلانغان يې-
 مەكلىكلەر، بۇغداي تېرىش ھەققىدە يېزىلغان ھەر خىل يېزىقتىكى
 خاتىرە پۈتۈكلەرمۇ تېپىلدى. ھازىرقى زاماندا بۇغداينىڭ مەملىكىتىمىز-
 مىز خەلقىنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغانلىقى
 شىنجاڭدا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ئۇلۇغ تۆھپىسى ئىكەنلىكىنى كۆر-
 سىتىدۇ.

بۇغداي — كۆزگى بۇغداي، يازغى بۇغداي قاتارلىق تۈرلەرگە
 بۆلۈنىدۇ. گو يىڭۇڭ «تەپسىلىي تەزكىرە» («志广»: 郭义恭) دېگەن
 كىتابىدا: «يازغى بۇغداي، 3 - ئايدا تېرىلىدۇ، 8 - ئايدا پىشىدۇ،
 غەربتىن چىقىدۇ» دەپ يازغان. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر
 دەۋرىدە (420 — 581 - يىللار) قوچودىكىلەر ئاق بۇغداي ئۈنىنى
 ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرگە تەقدىم قىلىدىغان ماللارنىڭ بى-
 رى قىلغان.

بۇغداينى تەكرار تېرىش — ئېلىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىقتىساد-
 ىي تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلار شۇنداق قارايدۇكى، خۇاڭخې دەريا-
 سى ساھىلىدا تېرىق بىلەن بۇغداينى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىپ ئىككى
 يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىش مەك، چىڭ سۇلالىلىرى
 (1368 — 1911 - يىللار) دەۋرىدە ئاندىن شەكىللەنگەن بىر خىل
 ئۇسۇل بولسىمۇ، بىراق، تۇرپان رايونىدا ۋېي، جىن، جەنۇبىي -
 شىمالىي سۇلالىلەر (240 — 581 - يىللار) دەۋرىدە تېرىق، بۇغداي-
 نى تەكرار تېرىش بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلغان. ۋېي شۇ
 يازغان «ۋېينامە. 11 - جىلد. قوچو تەزكىرىسى» دە، بۇ يەردە «ھاۋا

① «خەلق كېزىشى» («人民日报») نىڭ 1981 - يىلى 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىكى سانىغا قارىغاندا.

ئىللىق، تۇپراق ئوبدان، تېرىق، بۇغداي بىر يىلىدا نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىسا پىشىدۇ» دېيىلگەن. ئوۋياڭ شىۋ يازغان «يېڭى تاخنامە» 221 - جىلد، ئالدىنقى قىسىم «قوچو ئەزكىرسى» دەمۇ، قوچودا «تۇپراق ياخشى، بۇغداي، تېرىق تەكرار (نۆۋەتلەشتۈرۈپ) تېرىسا پىشىدۇ» دېيىلگەن. تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان جىن، تالڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە مەنسۇپ ۋەسىقىلەردە، بۇغداي بىلەن تېرىق توغرىسىدا ئېنىق خاتىرە قالدۇرۇلغان. بەزى ئىجارە ئېلىش توختامنامىلىرىدە بۇغداي-دىن ئىككى پەسىلدە ئىجارە تاپشۇرۇش بەلگىلەنگەن. ① بۇ تارىخىي خاتىرىلەردىكى ھۆججەتلەر بىلەن ئوخشايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. دەپ-جەك، «تېرىق، بۇغداينى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش ئۇسۇلى ئەڭ دەس-لەپ (مەملىكىتىمىز بويىچە — نەقىلچىدىن) قوچودا بارلىققا كەلگەن. ② بۇنىڭ بۇنداق بولۇشى ھەرگىز تاسادىپىي ۋەقە ئەمەس، تەبىئىي شارائىتنىڭ ماسلىشىشىدىن باشقا، ئۇنىڭ يەنە ئۇزاق يىللىق بۇغداي تېرىش ئەنئەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مۇشۇنداق ئەنئەنىۋى بۇغداي تېرىش كۈزگى بۇغداينى مەركەز قىلغان نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش ئۇسۇلىنى بىرقەدەر ئوڭاي راۋاجلاندۇرغان.

شىنجاڭ بۇغدىيى توغرىلۇق گەپ بولغاندا شۇ نەرسىنى سۆزلەپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، پۈتۈن دۇنياغا مەلۇمكى، ياۋا بۇغداي ئۆسۈملۈكىنى يۇرت زىرائىتى قىلىپ ئۆزلەشتۈرۈش بىرىنچى بولۇپ، بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىللار مۇقەددەم غەربىي ئاسىيادا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلغانىدى. بۇنىڭدىن 8000 — 9000 يىللار مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەيتون نامازگاھ ۋە ئاناۋ (ھازىرقى تۈركمەنىستاننىڭ پايتەختى ئاشخاباد يېنىدا) قاتارلىق جايلارغا يېتىپ كەلگەن. لى يۇڭ ئەپەندى بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ھازىرغىچە تارىم ۋادىسىغا بۇغداي تېرىقچىلىق مەدەنىيىتى قاچان كەلگەنلىكى ئىلىم - پەندە تېخى بىر بوشلۇق بولسىمۇ، لېكىن تارىم ۋادىسى ئارقىلىق شەرققە تارقىلىپ، تا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنلىرىغا قەدەر يېتىپ بارغانلىقى مەلۇم بولدى. دەپمەك، كەم دېگەندە بۇنىڭدىن 7000 يىللار

① «تۇرپاندىن چىققان جىن - تالڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە مەنسۇپ ۋەسىقىلەر توغرىسىدا ئوبۇمىي بايان» مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى («文物») ژۇرنىلى، 1977 - يىلى، 3 - سان، خەنزۇچە، بېيجىڭ.
② لۇشۇن، لى گېنپىن: «مىللەت ۋە ماددىي مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى»، 32 - بەت.

بۇرۇن تارىم ۋادىسىدا ئەڭ قەدىمكى دېھقانچىلىق ئىگىلىكى مەيدانغا كەلگەن، دەپ پەرەز قىلساق مەنتىقىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. ① بۇ كەندىر. بۇ تالالىق زىرائەتلەر ئىچىدە ئىقتىسادىي قىممىتى ناھايىتى ئۆستۈن زىرائەتلەرنىڭ بىرى، غەربىي يۇرتتا كەندىرنىڭ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى 3800 — 4000 يىللىق تارىخقا ئىگە. تارىم ۋادىسى لوپنۇر رايونى كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىكى ئۆردەكلىك قەبرىستانلىقىدىن قېلىن ۋە زىچ توقۇلغان سېۋەتكە ئوخشاپ كېتىدىغان بۇيۇملارنى ئېنىقلىغاندا، ئۇنىڭغا كەندىر تالاسى ئىشلىتىلگەن. قەبرىلەرنىڭ ئۈستى ۋە يانلىرىغىمۇ لوپنۇر كەندىرى ئىشلىتىلگەن.

1985 - يىلى چەرچەن ناھىيىسى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرى (3000 يىل بۇرۇن) نى قېزىپ تەكشۈرگەندە، قەبرىنىڭ ئۈستى ۋە ئەتراپىنى يېپىش ئۈچۈن لوپنۇر كەندىرى ئىشلىتىلگەن. بۇلار ھازىرغىچە تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى كەندىر ئەۋرىشكىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قوغۇن. بۇ مەملىكىتىمىزدە ئەڭ بۇرۇن شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەن. 1961 -، 1981 - يىللىرى پىچان ۋە قۇمۇلدىن ياۋا قوغۇن بايقالغان. بۇ قوغۇن ئەجدادىنىڭ شىنجاڭ ئىكەنلىكىگە ئېنىق گۇۋاھچىلىق بېرىدۇ. ② بۇ ياۋا قوغۇنلاردىن ھازىرقى قوغۇنلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لى شاۋفاڭ «ئامانلىق تەپسىلىي خاتىرىسى» («太平广记») دېگەن كىتابتا، «خەن سۇلالىسىدىن ئىكەن... شۇ چاغدا دۇنخۋاڭ (ئارقىلىق) قوغۇن تارتۇق قىلىندىغان... چيۇڭلۇڭ دەپ ئاتىلىدىكەن،» ③ دېيىلگەن. بۇ يەردىكى چيۇڭلۇڭ «穹隆» دېگەن ئىسمىنى ئالىملار تۈركىي - ئۇيغۇر تىلىدىكى «Kogun» (قوغۇن) دېگەن ئىسمىنىڭ تاۋۇش تەرجىمىسى دەپ ئېنىقلاپ چىققان. ④ بۇنىڭدىن شىنجاڭ قوغۇنى مىلادىيىمىدىن

① لى بۆك: «ئۇيغۇر خەلقى كلاسسىك مۇزىكا سەنئىتىنىڭ يىراق ئۆتۈش ئىقتىساد - مەدەنىيەت ۋە ئېتىقاد ئاساسى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1995 - يىللىق 2 - سانى.
 ② نۇرنىسا قاسىم: «قوغۇن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، 7 -، 9 - بەتلەر.
 ③ «ئامانلىق تەپسىرى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1961 - يىلى نەشرى، 411 - جىلد، قوغۇن ماددىسى.
 ④ لۇشۇن، لى كېنېن: «مىللەت ۋە ماددىي مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى»، خەنزۇچە نەشرى، 102 - بەت، لوپنۇر (ئامېرىكا): «جۇڭگو - تىران توغرىسىدا»، بېيجىڭ سودا نەشرىياتى، 1964 - يىلى نەشرى.

بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىلا ئىچكىرى ئۆلكىلەر (مەركىزىي جۇڭگو رايونى) گە تارقالغانلىقى بىلىنىدۇ. ①

تاۋۇز. بۇ دەسلەپ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈپ، ئاندىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە يېتىپ بارغان. ئۇنىڭ تارقىلىش ۋاقتى قىتان - لياۋ سۇلالىسى دەۋرى (907 - 1125 - يىللار) گە توغرا كېلىدۇ. ②

ئېلىمىزدە تاۋۇز ھەققىدە ئەڭ بالدۇر بەش سۇلالە دەۋرى (907 - 960 - يىللار) دىكى خېياڭ ناھىيىسىنىڭ نامىلى خۇ چياۋ يازغان «تۇتقۇنلۇق خاتىرىسى» («陷虜记»: 胡峤) دە ئۇچۇر ساقلانغان. ئۇنىڭدا خۇ چياۋ: «پىڭخۇەنگە بارغاندا تۇنجى قېتىم تاۋۇز يېدىم، قىتانلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار تاۋۇز ئۇرۇقىنى ئۇيغۇرلار يۇرتىنى ۋەيران قىلىش جەريانىدا قولغا چۈشۈرگەنىكەن، ئۇ ئۆكۈز تېزىكى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تېرىلىدىكەن، تاۋۇزنىڭ چوڭلۇقى جۇڭگو كاۋد. سىچىلىك بولۇپ، تەمى تاتلىق ئىكەن» دەپ يازغان. بۇ پاكىتقا ئاساسلانغاندا، بۇنىڭدىن مىڭ نەچچە يىللار بۇرۇن خېبېيدىكى چىڭدېدا تاۋۇز ئۆستۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ تاۋۇزلار ئۇيغۇر يۇرتىدىن تارقالغان. ③

ئۈزۈم. ئۈزۈم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرىشتىن ئىلگىرى ④ ئېلىمىزدە ئەڭ دەسلەپ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەن. ⑤ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەن. بەنگۇنىڭ «خەننامە». 96 - جىلد. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، «چەرچەندىن ئۈزۈم چىقىدۇ» دېيىلگەن. مىلادىيە 25 - يىلىدىن 220 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى دەۋرگە مەنسۇپ خوتەن نىيە قەدىمكى ئىزىدىن بىر مېۋىلىك باغنىڭ خارابىسى بايقالغان بولۇپ، ئۇ يەردە قۇرۇپ كەتكەن ئۈزۈم قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر ساقلانغان. ⑥

① فەن شياۋفان: «شىنجاڭ قومۇنىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ۋە ئۇنى ئۆستۈرۈش تارىخى». «شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 - يىلى 1 - سان.

② مەي مېيياۋ قاتارلىقلار يازغان «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى، 7 - توم 355 - بەت. خەنزۇچە.

③ «تاۋۇزنىڭ تارىخى ھەققىدە كىچىك ئېغىز پارالە»، «پەن ۋە تۇرمۇش» ژۇرنىلى، 1994 - يىلى، 2 - سان، ئۈرۈمچى.

④ جىياڭ يۈچۈڭ: «ئۈزۈم ۋە ئۈزۈم ھارقىنىڭ ئېلىمىزگە تارقىلىشى توغرىسىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك دەلىللەر»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1993 - يىلى، 3 - 4 - قوشما سان.

⑤ «مىللەت ۋە ماددىي مەدەنىيەت تارىخى نەتىقىتى»، 79 - بەت.

⑥ «مىتەپىن غەربىي يۇرتنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك خاتىرىسى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى، بېيجىڭ، 75 - بەت.

پىچان ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ياڭخې قەبرىستانلىقىدىن ئۈزۈنلۈكى 1.15 مېتىر كېلىدىغان 2500 يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە تەۋە ئۈزۈم تېكى بايقالدى. ① 1959 - يىلى يەنە بۇ ناھىيىدىكى ەمر - خوتۇن بىللە دەپنە قىلىنغان بىر قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان يۇلك توقۇلمىلار ئىچىدىكى بىرنەچچە بېزەك بۇيۇملارغا ئەينەن سۈرەتلەنگەن ئۈزۈم نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن. بۇنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيە 1 - 2 - ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. نىيە ناھىيىسىدىكى نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان مىلادىيە 3 - 4 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قارۇشتى يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەردە يۇقىرى قاتلام راھىبلىرىنىڭ ئۈزۈمزارلىق بېغى بارلىقى توغرىسىدا ۋە ئۈزۈم بېغى ساتقانلىقىغا دائىر ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق ئۈزۈمنى نەسلىنى يوقىتىۋەتمەي، ئۇنىڭ سورتلىرىنى كۆپەيتىپ، نەچچە ئون خىلغا يەتكۈزۈپ دەۋرىمىزگىچە ئەكەلدى.

ياڭاق ۋە ئانار. بۇلار ئېلىمىز بويىچە ئەڭ بۇرۇن غەربىي يۇرتتا ئۆستۈرۈلگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خەن سۇلالىسى ئەلچىسى جالڭ چيەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كېلىپ قايتقاندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ياڭاق بىلەن ئانار بار بولغان. ② ئالىملار ياڭاقنى شىنجاڭ بىلەن تىبەت چېگرالىرىدا ياشىغان قەدىمكى چيالڭ (كەن - 羌) قوۋمى يېتىشتۈرگەن بولسا كېرەك، دەپ قارىشىدۇ. شىنجاڭدا ھازىرغىچە ياۋا ياڭاق نەسلى ساقلىنىپ قېلىنىش بىلەن بىرگە، قاغىلىق قاتارلىق جايلار ئەڭ چوڭ ياڭاقچىلىق بازىسى سانىلىدۇ. ئانار بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئارشاكلار ئېلىدىن دەسلەپ شىنجاڭغا كىرىپ يەرلەشكەن، ئاندىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان.

ئالما. بۇ ئەسلى غەربىي يۇرت ئەتراپلىرىدا بارلىققا كەلگەن. ③ شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدا ھازىرغىچە كەڭ كەتكەن ياۋا ئالمىلىق بار. يېتىشتۈرۈلگەن ئالما تەخمىنەن غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 - يىلىدىن مىلادىيە 23 - يىلىغىچە بولغان

① «شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى» 2004 - يىل 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىكى سانغا قارىلىن.
 ② «مىللەت ۋە ماددىي مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى»، 83 - بەت.
 ③ «مىللەت ۋە ماددىي مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى»، 84 ، 85 ، 86 - بەتلەر.

ئارىلىق) دە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەن. ھازىر شىنجاڭ ئېلىمىز-نىڭ ئەڭ چوڭ ئالىملىق بازىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالماستىن، بۇ يەردە يېتىشتۈرۈلگەن سورتلارمۇ نەچچە ئون خىلغا يېتىدۇ. نەشپۈت. بۇ شىنجاڭ رايونىنىڭ مۇھىم مېۋىسى. شەرقىي جىن خانلىقى زامانى (مىلادىيە 317 — 420 - يىللار) دا ئۆتكەن گې خۇڭ (葛洪) يازغان «غەربىي ئاستانە خاتىرىلىرى» («西京杂记») دېگەن كىتابتا «قۇمتاغ نەشپۈتى (瀚海梨) خەنخەي (قەدىمكى چاغدا خەنزۇچە ماتېرىياللاردا پىچان ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇمتاغ قۇملۇقى خەنخەي دەپ ئاتالغان) ① دىن چىقىدۇ، سوغۇقتا قۇرۇپ قالمايدۇ» دېيىلگەن. ئۇ شىنجاڭ نەشپۈتىنىڭ بىر خىلى ھېسابلىنىدۇ. تۇرپاندىن جىن خانلىقى ۋە تاڭ سۇلالىسى (618 — 907 - يىللار) دەۋرىگە مەنسۇپ قەبىرىلەردىن ئاز بولمىغان نەشپۈت قېقى چىققان. تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا، بۇ نەشپۈت قېقى تىپىك نەشپۈت قېقى ئىكەن. شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار نەشپۈت يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن غايەت زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. ②

بادام. بۇ ئەڭ دەسلەپ شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلگەن. تۇرپان ئاستانىدىكى 4 — 9 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەدىمكى قەبىرىلەردىن بادام تېپىلدى. ③ شىنجاڭدا ھازىرغىچە ياۋا بادام ئۆسۈملۈكى ساقلىنىپ قالغان. ④ ھازىر شىنجاڭ تەۋەسىدە بادامنىڭ بىرقانچە تۈرى (يەنى ئادەتتىكى مەدەنىي بادام تۈرى، ياۋاچ بادام تۈرى، سېدە يوپۇرماقلىق بادام تۈرى)، بەش ئۆزگەرگەن كەنجى تۈرى بار. ئارىباغاتاي تېغى، بارلىق تېغى، ئالتاي تېغى، چاغاتوقاي تېغى، تولى ناھىيىسى قاتارلىق جايلاردىكى تاغ، ئېدىر، دەريا بويلىرىدا قەدىمكى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قالدۇقى بولغان ياۋا بادامنىڭ تا ھازىرغىچە تەبىئىي تارقىلىپ ئۆسۈۋاتقانلىقى، بادامنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا شىنجاڭدا ياۋا تۈردىن مەدەنىي تۈرگە ئۆزگەرتىلگەنلىكىنى، جۈملىدىن ھازىر جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈۋاتقان باداملارنىڭمۇ ئەسلى ياۋا بادامدىن ئۆزگەرگەن

① «شىنجاڭ تارىخ لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 740 - بەت.
 ② «مىللەت ۋە ماددىي مەدەنىيەت تارىخى نەققاشى»، 86 - بەت.
 ③ ئابدۇقەييۇم غوجا: «يۇرتىمىزنىڭ دېھقانچىلىق، پائۇنچىلىق تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيەلىك مەلۇماتلار»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت پادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1988 - يىلى، 1 - سان.
 ④ مۇھىمىدە ئۆردى: «بادام»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 152 - بەت.

بادام تۈرلىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ۱۵۵

2. ياغلىق دان زىرائەتلىرى
كۈنجۈت. بۇنىڭ ماكانى ئەسلى جەنۇبىي ئافرىقا قۇرۇقلۇقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئىسسىق بەلۋاغ يايلاقلىرىدا بولۇپ، ئېلىمىز بويىچە ئەڭ دەسلەپ غەربىي يۇرتتا ئۆستۈرۈلگەن. تۇرپاننىڭ غەربىدە كى ئالغوي (ئاراغول) جىلغىسىدىن بايقالغان ئىپتىدائىي جامە قەبرىستانلىقىدىن كۈنجۈت ئۇرۇقى چىققان بولۇپ، بۇ قەبرىستانلىقنىڭ يىلى دەۋرى 2200 — 2800 يىل ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ كۈنجۈتنىڭ ئەڭ بۇرۇن شىنجاڭدا ماكانلاشقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ① بەنگۇ يازغان «خەننامە» دە: «جاڭ چيەن چەت ئەلگە چىققاندا، كۈنجۈتكە ئىگە بولغان» دېيىلگەن. بۇ خاتىرىگە كىشىلەر گۇمان بىلەن قارىسىمۇ، ھەر ھالدا غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (مەركىزىي جۇڭگو رايونى) تە كۈنجۈت تېرىلغان ۋە كۈنجۈت يېغى ئىستېمال قىلىنغانلىقى توغرىلىق خاتىرە قالدۇرۇلۇشقا باشلىغان. ②

۳. تاللىق ئۆسۈملۈكلەر
بۇ مۇھىم ياغلىق دان زىرائەتلىرى بولۇپ، دەسلەپ غەربىي يۇرتتا ئۆستۈرۈلگەن. جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كېلىپ قايتقاندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تېرىلىشقا باشلىغان. ③

3. تاللىق ئۆسۈملۈكلەر
كېۋەز. بۇنىڭ غەربىي يۇرتتا ئۆستۈرۈلۈشى ناھايىتى بۇرۇن. 1959 - يىلى، بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇنلا قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن خوتەننىڭ قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن ئادەم ۋە گۈل نۇسخىلىرى كۆك بوياقتا بېسىلغان پاختا رەخت (ھەمزەك دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تېپىلدى. مارالبېشى ناھىيىسىدىكى قەدىمكى توققۇزساراي (بار-چۇق) خارابىسىنى قېزىپ تەكشۈرگەندە، 6 — 9 - ئەسىرلەرگە تەبەللىق مەدەنىيەت قاتلىمىدىن پاختا بىلەن بىرلىكتە، چىگىتمۇ تېپىلغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى لياڭ خانلىقى (502 — 557 - يىللار) نىڭ تارىخى بولغان ۋە ياۋ سىليەن يازغان «لياڭنامە» نىڭ

① ۋاللىق بىخۇئا: «شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك تارىخىئولوگىيىسىدىن بايانلار»، «يېزا ئىگىلىك تارىخىئولوگىيىسى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1983 - يىلى، 1 - سان.
② ۋە ③ «مىللەت ۋە ماددىي مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى»، 58 - 59 - بەتلەر.

54 - جىلد «غەربىي شىمالدىكى رۇڭلار تەزكىرىسى» دە، قوچو ئېلى (تۇرپان رايونى) دە پاختا بارلىقى توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرۇلغان. سۇلىق بۇددا تەتقىقاتچىسى خۇيلىن (مىلادىيە 737 - 820 - يىللار) «نوملار شەرى» («一切经音义») ناملىق كىتابىدا، «پاختا، غەربتىكى ئەلدىن چىقىدۇ، پاختىسىدىن رەخت توقۇلىدۇ» دېيىلگەن. ئومۇمەن، پاختا ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبتىكى رايونلاردىن يېتىپ بارغان. چاڭجياڭ ۋە خۇاڭخې دەريا ساھىلىدا كېۋەز تېرىلىشى سۇڭ سۇلالىسى (960 - 1279 - يىللار) دەۋرىدىن باشلىنىدۇ. ① ئۇنىڭدىن ئىلگىرى غەربىي يۇرتتىكىلەر يىپەك ۋە كەندىر ئالالىرىدىن رەخت توقۇپ، كىيىم كىيگەن.

4. ئوتياش - كۆكتاتلار
يۇمىقاسۇت، تەرخەمەك، پىياز، سامساق، سەۋزە، چامغۇر، پالەك. بۇ كۆكتاتلار دەسلەپ غەربىي يۇرتتا ئۆستۈرۈلۈپ، كىشىلەر-نىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامدىغان. كېيىنچە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئومۇملاشقان، بۇنىڭ بەزىلىرىنى جاك چېپەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كەلگەندىن كېيىن ئىچكىرىگە ئېلىپ بارغان. ②

5. پۇرچاق تىپىدىكى زىرائەتلەر
پۇرچاق. بۇمۇ ئەڭ دەسلەپ غەربىي يۇرتتا ئۆستۈرۈلگەن. خەنزۇچە «گىياھنامە» («本草经») دېگەن كىتابتا، «جاڭ چېپەن چەت ئەلگە چىققاندىن كېيىن خۇ پۇرچىقى (胡豆) غا ئېرىشكەن» دېيىلگەن. شىنجاڭدىن ئارخېئولوگىيىلىك قەدىرىشتا پۇرچاق تىپىدىكى زىرائەتلەر تېپىلغان. مەسىلەن، كورلا تەۋەسىدىكى خېجىڭ ناھىيىسىدىكى بەزى قەدىمكى قەبرىلەر (بۇنىڭدىن 2000 - 3000 يىل بۇرۇنقى قەبرىلەر) دىن ماش دانلىرى، تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن دادۇر، پۇرچاق دانلىرى تېپىلغان. ③ پۇرچاقلارنىڭ تۈرى خىلمۇخىل بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆك پۇرچاق (نوقۇت)

① «مىللەت ۋە ماددىي مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى»، 66 - بەت.
② كۇ باۋ: «جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئومۇمىيلىكى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، قوشۇمچە سان، 1991 - يىلى، 2 - سان، 25 - بەت.
③ ئا. خوجا مائالىسى، «شىنجاڭ مەدەنىيەت پادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1988 - يىلى، 1 - سان، 26 - بەت.

ۋە «ئۇيغۇر پۇرچىقى» قاتارلىقلار دەسلەپ شىنجاڭدا تېرىلغان. ① زەپەر، پۇرىقى مەزىلىك، پارقىراقلىقى كىشىنى مەپتۇن قىلىدۇ، ئىشتىھانى ئاچىدۇ، تاماق سىڭدۈرىدۇ، تەم تەڭشەيدۇ. ئۇيغۇر دورىلىرى ئىچىدە زەپەر «دورلارنىڭ پادىشاھى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۇنى ئۇزاق ۋاقىت ئىشلىتىش داۋامىدا دورىغا قوشۇپلا قالماي، يۇقىرى دەرىجىلىك ئوزۇقلۇق ۋە ئىچىملىك قىلغان، ئۇنى قاننى راۋانلاشتۇرىدىغان، بەدەننى ساغلاملاشتۇرىدىغان، ئۆمۈرنى ئۇزارتىدىغان قىممەتلىك بۇيۇم، دەپ قارىغان. شىنجاڭدا 2000 يىلدىن ئىلگىرىلا زەپەر ئىشلىتىلگەن. ② «دورا ئۆسۈملۈكلەر قامۇسى» («本草綱目») ناملىق كىتابتا: «زەپەر غەربىي يۇرتتىن چىقىدۇ... غەمگە پېتىش، قايغۇرۇش، روھىي ھالىتىنى ئوڭشاشقا، قاننى جانلاندۇرۇپ، خەپرۈكنى راۋانلاشتۇرۇشقا شىپا بولىدۇ. بۇنى دائىم ئىستېمال قىلغاندا كۆڭۈل ئېچىلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «تاغ - ئىزىملار قۇرئى. مۇتەبەئى تەزكىرىسى» («山海经·穆天子传») دىمۇ: جۇمۇۋاڭنىڭ غەربكە ساياھەتكە بېرىپ كۈيىنلۈنغا چىققانلىقى، غەربىي خان ئانا (西王母) نى تاۋاپ قىلغانلىقى، خان ئانا ئۇنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنى تىلەپ، ئۇنىڭغا زەپەر... قاتارلىق ئېسىل بۇيۇملارنى بەرگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. زەپەر شىنجاڭدا قايتا ئۆستۈرۈلۈپ ھەم ئۇنىڭدىن ئالىي دەرىجىلىك ئۆمۈرنى ئۇزارتىش دورىسى ياسىلىپ، ئېلىمىزنىڭ تېبابەتچىلىك ساھەسىدە كەڭ ئالغىشقا ئېرىشىلدى ھەم خەلقئاراغا يۈزلەنگەن دورا بولۇپ قالدى.

بېدە. بۇ ئاقسىل ماددىسىغا باي، ياخشى يەم - خەشەك بولۇپ، تەكرار ئۆسۈش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئۈنۈمدارلىقى يۇقىرى، سۇ - ئوغۇت يېتەرلىك بولغان ئەھۋالدا يىلدا بىر قانچە قېتىم ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنى باشقۇرۇشقىمۇ ئانچە كۈچ كەتمەيدۇ. تارىخىي كىتابلاردىن قارىغاندا، شىنجاڭ رايونىدا ناھايىتى بۇرۇنلا بېدە ئۆستۈرۈلگەن. ③ خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياخشى نەسىل.

① «ئىلىك ۋە ماددىي مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى»، 39 - بەت.
 ② لى نىيەندۇلا: «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك خەزىنىسىنىڭ سىرى توغرىسىدا ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1994 - يىلى 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىكى سانى، 2 - بەت.
 ③ ۋالىي بىنخۇئا: «تارىختىكى ئىلىنىڭ مائارىپىي ئىشلىتىش دائىرىسى ۋە ئىشلىتىش دائىرىسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، قوشۇمچە 1982 - يىلى، 7 - سان.

لىك ئاتلارنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە كىرىشى بىلەن بېدىمۇ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە يېتىپ بارغان. تارىخىي ماتېرىياللاردا جاڭ چيەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 126 - يىلى غەربىي يۇرتقا كەلگەندىن كېيىن بېدە ئۇرۇقىنى ئەكەتكەن. ①

6. لۇ مىڭشەن ۋە «تېرىقچىلىق - پىلىچىلىك ئاساسلىرى» لۇ مىڭشەن (魯明善) نىڭ تەخەللۇسى تېجۇ بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىغا «تۆمۈر تۇۋرۇك» دەپ تەرجىمە قىلىنىپ كېلىنمەكتە. ئۇ 13 - 14 - ئەسىرلەردە ياشىغان ئۇيغۇر ئاگرونوم بولۇپ، دادىسى كاروناداس (? - 1312) شىنجاڭدىن خانبالىق (بېيجىڭ) قا بېرىپ ئوردىدا يۇقىرى دەرىجىلىك تەرجىمان بولۇپ ئىشلىگەن ھەم شېئىرلار يازغان زىيالىيلاردىن ئىدى.

لۇ مىڭشەن ئىچكىرىدە ئۆسۈپ چوڭ بولغان، كىچىكىدىن باشلاپ ناھايىتى ياخشى تەربىيە ئالغان ۋە چوڭقۇر مەلۇماتلىق كىشى بولۇپ يېتىلگەن. ئۇ «تېرىقچىلىق - پىلىچىلىك ئاساسلىرى» («农桑衣食撮要») دېگەن ئەسەرنى يېزىشتا، جۇڭگونىڭ يېزا ئىگىلىك ئىلىمىغا دائىر مىراسلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك كىتابى تۈزۈش-تىن ئىبارەت ئىسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىگىمۇ ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا «تېرىقچىلىق - پىلىچىلىك ئاساسلىرى» دېگەن كىتابقا ئەزەلدىن بۇيان ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىلىپ كېلىنمەكتە. «تۆت قەسىردىكى كىتابلار مۇندەرجىسىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى» («四库全书提要») دېگەن كىتابتا، «لۇ مىڭشەننىڭ بۇ كىتابى قەدىمىيە كالېندارىدىكى مەۋسۈملەر بويىچە سىستېمىلىق، ئېنىق، ئاممىباب يېزىلغان، ئۇنىڭدىكى تېرىقچىلىق ۋە يىغىش - ساقلاشقا دائىر بايانلار كىشىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. مەزمۇنى ئىلگىرى يېزىلغان يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت كىتابلارنىڭ ھەرقاندىقىدىن مول بولۇپ، ھەقىقەتەن قىممەتلىك كىتابتۇر» دەپ قەيت قىلىنغان. ۋاڭ يۇخۇ «تېرىقچىلىق - پىلىچىلىك ئاساسلىرى» نىڭ يېڭى نەشرىگە يازغان كىرىش سۆزىدىمۇ «لۇ مىڭشەننىڭ بۇ كىتابى دەۋرىمىزگە

① «لو كىيانزى» («辞海»). شائىھى قامۇس نەشرىياتى، 1983 - يىلى، 569 - بەت.

يېتىپ كەلگەن يېزا ئىگىلىك مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر ئىچىدە يېزا ئىگىلىك بىلىملىرى قەمەرىيە كالىندارىدىكى مەۋسۇملار بويىچە چۈ-شەندۈرۈلگەن مۇھىم كلاسسىك كىتابتۇر» دەپ تىلغا ئېلىنغان.

جۇڭگونىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن، بۇ ھەقتىكى تەجرىبىلەر مۇ ناھايىتى مول. ئۇيغۇر ئاگرونوم لۇ مىڭشەننىڭ «تېرىقچىلىق - پىلىچىلىك ئاساسلىرى» دېگەن كىتابى بۇنىڭ بىر مىسالى. بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول، ئۇ ھاۋا رايى، سۇ ئىنشائاتى، چارۋىچىلىق، تېرىقچىلىق، باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىككە دائىر يېزا ئىگىلىك پائالىيەتلىرىنى، ھەتتا گۆشچىلىق، ئۆي قۇشلىرى تۇخۇمى ھەمدە كۆكتاتلارنى قانداق چىلاش قاتارلىقلار-نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ كىتابتا كىشىلەرنىڭ ھەربىر مەۋسۇمدە شۇغۇللىنىشىغا تېگىشلىك يېزا ئىگىلىك پائالىيەتلىرى يېزىلغان ھەم ھەربىر پائالىيەتكە ئىخچام ئىزاھات بېرىلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ پائالىيەتنى قانداق ئېلىپ بېرىش توغرىسىدىمۇ چۈشەنچە بېرىلگەن. ① ئەجدادلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسىگە ئەھمىيەت بېرىش ناھايىتى مۇھىم. لۇ مىڭشەن ئۇيغۇر يېزا ئىگىلىك ئالىمى بولغاچقا، شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ (جۈملىدىن ئەجدادلىرىنىڭ) يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا دائىر تەجرىبىلىرىنى ۋە يېزا ئىگىلىكىدەكى ھەرخىل تېرىلغۇ تۈرلىرىنى تونۇشتۇرغان. «تېرىقچىلىق - پىلىچىلىك ئاساسلىرى» دا ئۈزۈم ئۆستۈرۈش، قېتىق ئۇيۇتۇش ۋە تۆل ئېلىشقا ئوخشاش ئىشلارمۇ تونۇشتۇرۇلغان. دېمەك، بۇ كىتاب ھەم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى، ھەم شىنجاڭ رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرى تونۇشتۇرۇلغان ۋە تىنىمىزنىڭ قىممەتلىك كلاسسىك يېزا ئىگىلىك كىتابى.

① «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزا ئىگىلىك ئالىمى - لۇ مىڭشەن». «شىنجاڭ گېزىتى»، 1985 - يىلى 1 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىكى سانغا قارالسۇن.

- لۇ مىڭشەن ۋە ئۇنىڭ ئەسىرى ھەققىدە يەنە «لۇ مىڭشەننىڭ تېرىقچىلىق - پىلىچىلىك ئاساسلىرى» ۋە ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى» دېگەن ماقالە، خەنزۇچە «مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1982 - يىلى 6 - سان ۋە «لۇ مىڭشەن ھەققىدە تىزىملىق»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1985 - يىلى 3 - سانغا قارالسۇن.

§ 3. سۇ ئىنشائاتچىلىقى

شىنجاڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تىپىك قۇرغاق رايون. بۇ يەردە ئىنسانلار رەسمىي دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كىرىشكەندىن باشلاپلا ئا. ساسەن سۇ باشلاپ دېھقانچىلىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ دېگەنلىك، ئېرىق - ئۆستەڭ سۇلىرىغا تايىنىش دېگەنلىك. غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ تۇرمۇشتىكى رولىغا بەكمۇ ئەھمىيەت بىلەن قارىغاچقا، ئۆزىنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنى دائىم شۇ ساھە بىلەن باغلاپ تۇردى. دەسلەپ ئۇلار دەريا - ئېقىنلارنىڭ بۆلۈنۈشىگە ئىستىخىيلىك يوسۇندا ماسلاشقان بولسا، يىرىك ئىجتىمائىي جەمئىيەتكە ئۇيۇشقاندىن كېيىن، بۇ خىل ئېقىنلارنىڭ يۆتكىلىشىنى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش رىتىمىگە ماسلاشتۇرۇشقا قادىر بولدى.

جەنۇبىي شىنجاڭ، شەرقىي شىنجاڭنىڭ بوستانلىق رايونىدا قەدىمدىن بېرى يامغۇر ئاز ياغاتتى. دېھقانچىلىقتا ئاساسەن سۈنئىي ئۇسۇل بىلەن سۇغىرىشقا تايىنلاتتى. شۇڭا ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش بۇ يەردە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا كاپالەتلىك قىلىشتا زۆرۈر تەدبىر ئىدى. تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى خەلقلەر مىلادىيىدىن كۆپ ئەسىر ئىلگىرىلا دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغان. شۇڭا ئۇلار بۇرۇندىنلا ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش، سۇ باشلاپ يەر سۇغىرىش ئىشلىرىنى قىلىپ كەلگەن. مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدە، بۇ خىلدىكى سۇ ئىنشائاتى ئىشلىرىنىڭ دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ بارغان، شۇنداقلا بەزىبىر يېڭى تېخنىكىلارمۇ قوللىنىلغان. قاراشەھەردىن كۇچاغچە بولغان جايلاردا، لوپنۇر بىلەن چاقىلىق ناھىيىسىدىكى مەرىن ئەتراپىدا مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى يىللارغا مەنسۇپ كىشىلەر تەرىپىدىن چېپىلغان ئۆستەڭلەردىن بىرمۇنچىلىرىنىڭ خارابىسى تېپىلدى. شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى يىللارغا تەۋە بىر قەدىمكى ئۆستەڭ بار. ئۇنىڭ ساقلىنىپ قالغان خارابە ئىزىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 100 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ.

ئۆستەڭنىڭ كەڭلىكى سەككىز مېتىر، چوڭقۇرلۇقى ئۈچ مېتىر كېلىدۇ. ئۆستەڭنىڭ ئەتراپىدىن ئەينى دەۋرگە مەنسۇپ پۇلار ۋە ئېتىز - ئېرىق خارابە ئىزلىرى تېپىلدى. ①

بىرقەدەر قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ كرورەن قەدىمكى شەھىرىنى مىسال قىلىپ سۆزلىسەك، ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار ئارقىلىق تەمىن ئېتىلىگەن ماتېرىياللارغا قارىغاندا، بۇ يەردە چوڭ دەريا ئاچالدى. رى زىچ تارقالغان، دەريا قىنىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا نۇرغۇن دەريا شاخاچلىرى ۋە كۆلچەكلەر جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى كرورەن شەھىرى ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى دەريا قىنىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان. قەدىمكى كرورەنلىكلەر سۇ قۇرۇلۇشىغا كۆپ كۈچ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ يەرگە بارىدىغان سۇ مەنبەسى باشتىن ئۈزۈلۈپ كەتكەن ياكى ئېقىشىنى بۇراپ كەتكەچكە، بۇ ئورۇن كېيىنچە تاشلاندۇق جايغا ئايلىنىپ قالغان.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملارنىڭ سۇچىلىققا دائىر قەدىمىيەرەك چۈشەنچە ماتېرىيالى قىيا تاش سىزمىلىرىدا ئۇچرايدۇ. بۇ خىل ماتېرىيال ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە تېخى تۇنجى قېتىم بايقالغان، دەپ قارىلىۋاتقان ② تۇرپان ئويمانلىقى، توقسۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا 70 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان كۆجەي يېزىسىدىكى «كۆجەي قىيا تاش رەسىملىرى» دە ئۇچرايدۇ.

مۇشۇ جايدىكى رەسىملەرنىڭ بىرىدە 40 — 50 كە يېقىن بۇلاق بېشى، ئېقىن سۇ، كۆلچەك قاتارلىقلارنىڭ كۆرۈنۈشى، جۈملىدىن تاشقا ئويۇلغان چوڭ - كىچىك ئېقىنلارنىڭ مەنبەسى، قوشۇلغان جايلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بەزى كۆلچەكلەرگە قۇيۇلۇپ، ئاخىرىدا بەزى چوڭراق ئېقىنلارنى ھاسىل قىلغانلىقى خېلىلا ئېنىق كۆرسىتىلگەن ③ بۇلار تاشنىڭ شىمالىي بۇرجىكىدىن (ئېگىز رەكتىن) جەنۇبىي (پەس - رەك) تەرىپىگە ماسلاشتۇرۇپ ئويۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئۇزۇن ئېقىن 350 مېتىر، ئويۇلغان سىزىقلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى 9 — 13 سانتىمېتىر، توملۇقى 15 — 30 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

① «شىنجاڭ تارىخىغا دائىر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى نەشرى، 19 - بەت.
② ③ تا. غوجا: «كۆجەي قىيا تاش رەسىملىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1989 - يىلى 5 - سان، 30 - بەت.

بۇ كۆرۈنۈشتىن قەدىمكى كىشىلەرنىڭ ئەينى چاغلاردا نۇجدا
لىققا ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ.
بۇ خىل كۆرۈنۈشنى تەكشۈرۈپ، ئۆگىنىپ كۆرگەن ئارخېئولوگ
گىيە خادىملىرى ئۇنى كارىزنىڭ ئىپتىدائىي قۇرۇلۇش خەرىتىسىنىڭ
كۆرۈنۈشى بولۇشى مۇمكىن دەپ قاراشتى.

كارىز غەربىي يۇرت مۇ ئىنشائاتچىلىقىدىكى ئالەمشۇمۇل نەمۇنە
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىغا قو-
شۇلغان ئۇلۇغ تۆھپىلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

كارىز قۇرغاق رايونلارنىڭ قەدىمكى سۇغىرىش ئىنشائاتى بولۇپ،
ئىنسانلارنىڭ ماددىي مەدەنىيەت يارىتىش يولىدىكى ئۇزاق تەرەققىيات
جەريانىدا زور رول ئوينىغان.

كارىز شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان. كۆپرەك تار-
قالغان جايى تۇرپان، قۇمۇل، پىچان، توقسۇن، گۈچۈڭ ناھىيىسى
بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا، قەشقەر، فۇكاڭ، گۇما، كۇچا قاتارلىق
جايلاردىمۇ كارىز خارابىلىرى بار. بولۇپمۇ تۇرپان ئويمانلىقىدا ئەڭ
كۆپ.

1957 - يىلىدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، تۇرپان ئويمانلىقىدا
1237 كارىز بولۇپ (ھازىر 730 غا چۈشۈپ قالغان)، ئومۇمىي
ئۇزۇنلۇقى 4000 — 5000 كىلومېتىر ئەتراپىدا، قېزىش ئۈچۈن
سەرپ قىلىنغان ئەمگەك كۈچى 50 مىليوندىن ئارتۇق (ھەر يىلى
رېمونت قىلىش ئۈچۈن كەتكەن ئەمگەك كۈچىنى ئۆز ئىچىگە ئالماي-
دۇ). بۇنىڭغا ئۇزۇن تارىخىي جەرياندا ئەمەلدىن قالغان ۋە يەر
ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان كارىز خارابىلىرىنى قوشقاندا 6000 كىلومې-
تىردىن ئاشىدۇ. بۇ كارىزلارنى قېزىش جەريانىدا قېزىپ چىقىرىلغان
تاش - توپا تەخمىنەن 1 مىليون كۇب مېتىردىن ئاشىدۇ. بۇلار
ئېگىزلىكى ۋە كەڭلىكى ئىككى مېتىردىن قىلىپ تام قوپۇرۇلسا
3000 كىلومېتىردىن ئېشىپ كېتىدۇ.

ئادەتتە يالغۇز كارىزلاردىن 400 — 850 كۇب مېتىر سۇ
چىقىدۇ. بەزى كارىزلارنىڭ 7000 كۇب مېتىرغىمۇ يېتىدۇ. بۇ
كارىزلارنىڭ يىللىق سۈيى 900 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، ئۈرۈمچى
دەرياسىنىڭ يىللىق ئومۇمىي ئېقىن مىقدارىدىن ئۈچ ھەسسە-

دىن كۆپرەك. قىزىقىچە، قۇياشنىڭ نۇرىنىڭ كۈچى...

كارىز ياساش مۇرەككەپ سۇ ئىنشائاتى. ئۇ تەشمە، تىك قۇدۇق، قۇدۇق ئاغزى، تىلما ۋە كۆللەردىن تۈزۈلىدۇ. تەشمىنىڭ يۆنىلىشى يەرنىڭ يانتۇلۇقى بويىچە جايلاشتۇرۇلىدۇ. ئۇ تاغدىكى قار - مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان چوڭقۇر سۇلۇق شېغىل قاتلىمىدىكى يەر ئاستى سۈيىنى يىغىپ ۋە ئېقىتىپ يەر ئۈستىگە چىقىرىپ بېرىش رولىنى ئوينايدۇ.

كارىز تەشمىلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى باش قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن يەر يۈزىنىڭ ئوكلونغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئەڭ قىسقىلىرى 400 - 500 مېتىر ئەتراپىدا، ئەڭ ئۇزۇنلىرى 10 نەچچە كىلومېتىر كېلىدۇ. تۇرپاندىكى بەزى كارىزلار 30 كىلومېتىرغا يېتىدۇ.

تىك قۇدۇق - تەشمىدىن قېزىلغان توپا ۋە لايىلارنى يەر ئۈستىگە چىقىرىش، تەشمىگە يورۇقلۇق ۋە ھاۋا يەتكۈزۈپ بېرىش، كارىزچىلارنىڭ قۇدۇققا چۈشۈپ - چىقىشى قاتارلىق جەھەتلەردە پايدىلىنىش ئۈچۈن ياسىلىدۇ. قۇدۇقلارنىڭ ئارىلىقلىرى ئاياغ قىسمىدا 20 مېتىر، يۇقىرى قىسمىدا 30 - 50 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. قىسقىنچىلىق قارىزىلاردا نەچچە ئون قۇدۇق بولىدۇ، ئۇزۇن قارىزىلاردا 200 - 300 قۇدۇق بولىدۇ. بۇ قۇدۇقلارنىڭ ئەڭ چوڭقۇرلىرى 100 مېتىر، تېپىزلىرى بىرقانچە مېتىر كېلىدۇ.

تەشمە تېشىلىپ كارىزنىڭ ئاخىرقى قىسمىغا بارغاندا تەشمە يەر يۈزىگە يېقىنلىشىدۇ. ئادەتتە تەشمە بىلەن يەر يۈزىنىڭ ئارىلىقى ئىككى - ئۈچ غۇلاچ قالغاندا تەشمە تېشىش توختىتىلىپ، ئۇنىڭ ئايىغىغا ئۈستى ئوچۇق چوڭقۇر ئېرىق قېزىلىدۇ، بۇ تىلما دەپ ئاتىلىدۇ. تىلما بىلەن ئۇزۇنلۇقى ئادەتتە 300 - 500 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. قۇدۇقلارنىڭ ئارىلىقى تۆۋەن ئېقىندا قىسقىراق، يىراقلىغاندا سېرى ئۇزۇنراق، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.3 - 0.5 مېتىرغىچە بولىدۇ.

كارىزنىڭ سۈيى ئادەتتە ئاز بولغاچقا، سۇنى بىۋاسىتە ئېتىزغا باشلىسا سۇنىڭ سىڭىپ كېتىشى ۋە پارغا ئايلىنىپ زىيانغا ئۇچرىشى كۆپ بولىدۇ. شۇڭا كارىزدىن چىققان سۇ ئالدى بىلەن كۆلگە باشلىنىپ كۆل تولغاندىن كېيىن ئېتىزغا باشلىنىدۇ.

كارىزنى شىنجاڭدا ياشىغان قوۋملار ئۆز يېرىنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ماسلاشتۇرۇپ ئىجاد قىلىپ چىققان.

1954 - يىلى موسكۋادا رۇسچە نەشر قىلىنغان «چەت ئەل تىللىرى لۇغىتى» دا، كارىزنىڭ قەدىمكى تۈركلەر، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ كەشپىياتى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. شۇ لۇغەتنىڭ 388 - بېتىدىكى «كارىز» ماددىسىدا مۇنداق يېزىلغان: «كارىز — تۈركىيچە (ئۇيغۇرچە) سۆز، ئۇ نۇرغۇن قۇدۇقلارنى تۇتاشتۇرۇپ، يەر ئاستى سۈيىنى ئالىدىغان ئىنشائات. كارىز ئوتتۇرا ئاسىيا، كاۋكازلاردا ئومۇملاشقان» دېيىلگەن.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ھۇزۇرىدا تۈزۈلگەن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»^① دا، كارىز، يەنى تۇرپاندىكى كارىز ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: «تۇرپان كارىزلىرىنى بەزىلەر ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن تارقىلىپ كەلگەن، دەيدۇ. بەزىلەر ئىراندىن تارقىلىپ كىرگەن، دەيدۇ. بۇ جەھەتتىكى ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىزاھات مۇنداق بولۇشى كېرەك: (كارىزنى مۇشۇ يەردە ياشىغۇچى ئەمگەكچى خەلق مۇشۇ يەرنىڭ ئالاھىدە ئېھتىياجىغا ئاساسەن پەيدىنپەي ئىجاد قىلغان. لېكىن، بۇنىڭدا ئۇلار باشقا جايلارنىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ تەجرىبىلىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان بولۇشى مۇمكىن،». بۇ كۆپچىلىك ئېتىراپ قىلىۋاتقان قاراش.

ھازىرغىچە ئىگىلەنگەن كارىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئالامىتىگە دائىر ماتېرىيال قىيا تاش سىزمىلىرىدىكى كارىزنىڭ ئىپتىدائىي كۆرۈنۈشى دەپ قارالماقتا. تۇرپان ئويمانلىقى، توقسۇن ناھىيىسى تەۋەسىدىن بايقالغان قىيا تاش سىزمىلىرى مىس قورال دەۋرىگە تەئەللۇق، يەنى بۇنىڭدىن 2300 يىل ئىلگىرىكى تاشقا ئويۇلغان «سۇ سىستېمىسى خەرىتىسى» بولۇپ ھېسابلىنىدىكەن.

تارىخىيولوگ ۋاڭ بىڭخۇا كۆجەي قىيا تاش سىزمىلىرىدىكى سۇ سىستېمىسى كۆرۈنۈشلىرى توغرىلۇق توختىلىپ، ئۇنىڭ ئەينى دەۋردىكى كارىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى، يىل دەۋرىنىڭ 2000 — 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى خەنزۇچە، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - قىسىم.

ئېيتىدۇ.

تۇرپان كارىزلىرى تۇرپان ئويمانلىقىنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان ئاساسلىق ياكى بىردىنبىر سۇ سىستېمىسى. بۇ يەرنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرى كارىزسىز ياشارمايدۇ. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۇ ئورۇندا ئىلگىرى كارىز — ھاياتلىق مەنبەلىرىنىڭ بىرى دەپمەكلىك ئىدى.

مەلۇمكى، تۇرپان ئويمانلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 150 نەچچە مېتىر تۆۋەن، يەنى 4050 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان قىسمى دېڭىز يۈزىدىن تۆۋەن. ئۇ يەرنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئويمان، چۆرىسى ئېگىز تاغ، 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا سېلسىيە 30 گرادۇستىن ئۈستۈن بولىدۇ. ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا سېلسىيە 47.6 گرادۇس، مەملىكىتىمىز بويىچە ياز كۈنى ئەڭ ئىسسىق جاي بولۇپ، «ئوت يۇرتى» دېيىلىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار نەتىجىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ رايوندا كونا تاش قورال (پالستون) دەۋرىدىن باشلاپلا ئىنسانلار تىرىكچىلىكىنى باشلىغانىكەن. شىنجاڭنىڭ يازما تارىخى باشلانغان مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىر - نىڭ ئالدى - كەينىدە تۇرپان ئويمانلىقىدا تەسىرگە ئىگە خانلىقلار مەۋجۇت بولغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بېرى تۇرپان ئويمانلىقىدا قارار تاپقان ئىجتىمائىي ئۇيۇلمىلار ۋە خانلىقلار ئۆز يۇرت دائىرىسىدىلا ئەمەس، بەلكى شەرق - غەرب ئالاقە تارىخىدا ئەھمىيەت بېرىپ ئۆتمىسە بولمايدىغان ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. مۇشۇ جەرياندا ھاياتنىڭ تەشەببۇسى مۇشۇ يەرگە ماس سۇ ئىنشائاتى بولغان كارىزلار قاندۇرۇپ كەلگەن.

پەقەت مۇشۇ تارىخىي رېئال تەلپ تەن ئېلىنىسلا، تۇرپان، جۈملىدىن شىنجاڭ كارىزلىرىنىڭ ئىجاد قىلىنىش جەريانى يورۇتۇلدى. دۇ ۋە كىشىلەرنىڭ لىسلا باھاسىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. مەركىزىي خەلق تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى مەخسۇس پروگراممىسى «ۋەتەننىمىز چوڭ ئائىلىسىدە» نىڭ 1991 - يىلى 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىكى «ئۇيغۇرلار» قىسمىدا، «كارىزنى شىنجاڭدىكى ئۈي - غۇرلار ئىجاد قىلغان» دەپ جاكارلىدى. بۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ كارىزنى جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ بىرى بولغان ئۈي -

غۇرلارنىڭ ئىجاد قىلغانلىقىنى رەسمىي ئىلىم ئەھلىگە جاكارلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۈگۈنكى كۈندە، كارىز — ئۇلۇغ سەددىچىن سېپىلى، ئۇلۇغ يۇنخې قانىلى بىلەن قوشۇلۇپ، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى «ئۈچ چوڭ ئۇلۇغ قۇرۇلۇش» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.

§ 4 . سودا - سېتىق ۋە قاتناش

1. سودا - سېتىقى

سودا - سېتىق شىنجاڭ ئىگىلىكىنىڭ ئاساسلىق تارمىقى، غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار قەدىمدىن بېرى سودا - سېتىق جەھەتتىكى ماھىرلىقى ۋە قولغا كەلتۈرىدىغان نەپ - پايدىسىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن شەرقتە ئېلىمىز جۇڭگونىڭ غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش تارىخىدا بەلگىلىك شۆھرەتكە ئىگە. غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملارنىڭ سودا - سېتىق قەدەمىيىتى ئۇزۇن تارىخقا ۋە تەسىرچان كۈچكە ئىگە، شۇنداقلا ئۇ مۇشۇ رايون كىشىلىرىنىڭ يىرىك ئىگىلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ھەر خىل سەۋەبلەر بار.

(1) شىنجاڭ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان، شەرق - غەرب قاتناش ئالاقىسىنىڭ مۇھىم تۈگۈنىنى ئىگىلەپ تۇرىدۇ ھەمدە كېلىپ - كېتىپ تۇرغان سودىگەرلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈل-جەيدۇ. شەرق - غەرب سودا - سېتىق پائالىيەتلىرىنىڭ ئۇچرىشىپ، يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈشى ئارقىسىدا، شىنجاڭدىكى بوستانلىقلاردا شەھەر - بازارلار ئۈزلۈكسىز تۈردە گۈللىنىپ، ئۇزۇن مۇساپىلىق توشۇش جەريانىدا ئۆتەڭلىك ئورنىدا تۇرۇپ، مۇھىم سودا بازىرىلىق رولىنى جارى قىلدۇرغان.

(2) ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى بەزى قوۋملار، بولۇپمۇ كۆچمەن چارۋىچى خەلق كۆپ ھاللاردا ناتۇرال ئىشلەپچىقىرىش شەكلىگە تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلاتتى. بۇ ھال تۇرمۇش ئېھتىياجىنى دېگەندەك قامداپ كېتەلمەيتتى. شۇڭا، مال ئالماشتۇرۇش بىردىنبىر

ئېھتىياجىنى قامدىيالايدىغان چارە ئىدى. چارۋىچى قوۋملارنىڭ كۆچ-
مەنلىك ھاياتى، ھۈنەرچىلىك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ مۇقىم تۈر-
مۇشى ھەر خىل ۋاسىتىلەر ئارقىلىق ئالماشتۇرۇشنىڭ سۈپىتى ۋە
شارائىتىنى ھازىرلىغان. شەرق - غەرب ئالاقىسى، بولۇپمۇ قاشتې-
شى، يىپەك بۇيۇملىرىنى ئالماشتۇرۇشنىڭ گۈللىنىشى بىلەن، بۇ
خىل كۆچمەن ئىقتىساد ۋە تۇراقلىق ئىقتىساد بارغانسېرى روشەنلە-
شىپ، مۇئەييەن تىجارەتچىلىك خاھىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. (3)
تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، شىنجاڭ جەمئىيىتى ۋە غەرب-
بىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ سودىگەرلىرى خېلى يۇقىرى ئورۇندا
تۇرغان، «قەيەردە سېپىللىك شەھەرلەر بولىدىكەن، شۇ يەردە سودا
بولۇپ، مەنپەئەت يەتكۈزۈلگەن». نۇرغۇن پايدىلىق ئامىللار سودا-
گەرلەرنىڭ قولىدا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سودا پائالىيەتلىرى
ئەينى چاغدىكى مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئىگە
بولغان. ①

بۇنىڭدا ئەڭ مۇھىمى، سودا - سېتىقنىڭ غەربىي يۇرتتا ياشىغان
ئەجدادلارنىڭ ئىگىلىك تارىخى بىلەن قان بىلەن گۆشتەك قويۇق
ئالاقىسىنىڭ بولغانلىقىدا.

ماركسىزم كلاسسىكىلىرىنىڭ بايانىغا قارىغاندا، سودا - سېتىقنى
ئەڭ دەسلەپ كۆچمەن چارۋىچى قوۋملار كەشىپ قىلغان. بۇ توغرى-
لۇق ۋى. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى تۇنجى
قېتىملىق زور ئىش تەقسىماتى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر باشقا
قەبىلىلەردىن ئاجرىلىپ چىققاندىن كېيىن، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلى-
لەر ئىشلەپچىقارغان تۇرمۇش ۋاسىتىلىرى، مەسىلەن، كالا سۈتى،
سۈتتىن ئىشلەنگەن يېمەكلىكلەر، گۆش ۋە باشقىلار سان جەھەتتىن
باشقا قەبىلىلەرنىڭكىگە قارىغاندا جىق كۆپ بولغان، شۇنىڭ بىلەن
بىرگە ئۇلاردا يەنە ھايۋان تېرىلىرى، قوي يۇڭى، تىۋىت ۋە ئۇنىڭدىن
ئىشلەنگەن توقۇلما بۇيۇم قاتارلىق يېڭى مەھسۇلاتلارنىڭ سان ۋە تۈر
جەھەتتىن ئىلگىرىكىگە قارىغاندا زور دەرىجىدە كۆپىيىشى نەتىجىسىد-
دە، ئىلگىرى پەقەت ئاشۇ قەبىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولۇپ كەلگەن

① ۋى. ئېنگېلس: «قەدىمكى زاماندىكى شىنجاڭ تىجارەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە سودىگەرلەرنىڭ
پائالىيىتى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت پادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1989 - يىلى، 3 - سان،
32 - بەت.

تاسادىپىي ئالماشتۇرۇش ھەمدە ئۇرۇق ئاقساقاللىرى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلىدىغان قەبىلە بىلەن قەبىلە ئوتتۇرىسىدىكى تېخىمۇ تاسادىپىي ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى تەرەققىي قىلىپ، «تۇنجى قېتىم دائىمىيلىق ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتى يارىتىلدى، شۇنىڭدەك (ئوخشاش بولمىغان قەبىلە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا ئالماشتۇرۇشنى يولغا قويۇش، ھەمدە ئۇنى دائىملىق تۈزۈم سۈپىتىدە راۋاجلاندۇرۇش ۋە مۇستەھكەم-لەشنىڭ ھەممە شارائىتلىرى ھازىرلاندى.»^①

دېمەك، غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار ئەسلى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ نۇقتا مۇئەييەنلىشىدىكەن، غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تىجارەتچىلىك تارىخىدىكى پېشقەدەملىك ئورنىمۇ كىشىلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشمەي مۇمكىن ئەمەس.

ئىنسانىيەت تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، تىجارەتچىلىك تەبىئىي يوسۇندا قاتناش راۋانچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا «سودا» بىلەن «سودا يولى» تەڭداش ئۇقۇم سۈپىتىدە چۈشىنىلىدۇ.

ئىنسانىيەتنىڭ يول - قاتناش تارىخىنى تەكشۈرسەك، ئۇ تەبىئىي يوسۇندا سودا تارىخى بىلەن بىر مەنبەلىك ئامىل بولۇپ چىقىدۇ. شەرق - غەرب ئالاقىسىدا غەربىي يۇرتنىڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرۇشىمۇ يۇقىرىقىدەك سەۋەبتىن، دەپ چۈشىنىش مەمەدانلىق ئەمەس.

مەلۇمكى، تارىخشۇناسلار شەرق - غەرب، شىمال - جەنۇب قاتناش - ئالاقە تارىخىدا شىنجاڭدىن ئۆتكەن يوللارنى ئاتلىقلار يولى، برونزا يولى، ياقۇت يولى، قاشتېشى يولى، يىپەك يولى، سوغدى - ئۇيغۇر يولى، ئۇيغۇر يولى، سوقاق يولى، مىڭ يول، ئىسپار يولى، دورا - دەرەك يولى، بۇلان يولى، قۇلان يولى، ياۋروپا - ئاسىيا كۆچۈش يولى، قەدىمكى كارۋان يولى، خان يولى... دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتاپ كېلىشمەكتە.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملارنىڭ تىجارەت قىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، ئالماشتۇرىدىغان ماللىرىنىڭ تۈرىمۇ كۆپ خىللىققا ئىگە ئىدى. ئۇلار يالغۇز شىنجاڭ دائىرىسىدە، يەنى شەھەر بىلەن

① «ماركىس - ئېنگېلس ئالاقىسى ھەمبەھرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3 - توم، 87 - بەت.

يېزا، ئەمەلدار بىلەن پۇقرا، ھۈنەرۋەنلەر بىلەن ئىستېمالچىلار، دېھقانلار بىلەن چارۋىچىلار ئارىسىدىلا مال ئالماشتۇرۇپ قالماستىن، بەلكى شەرقتە ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (ئوتتۇرا جۇڭگو) رايونى، شىمالدا كۆچمەن چارۋىچىلار، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران ئېگىزلىكى، ئوتتۇرا شەرق، ۋىزانتىيە، ھىندىستانلار بىلەن مال ئالماشتۇرۇپ، بۇ ئەل خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ساھەسىنى موللاشتۇرۇشقا مۆلچەرلىگۈسىز ھەسسە قوشقان.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملارنىڭ تىجارەتچىلىكى ۋە سودا يولى راۋانچىلىقىنىڭ باشقا ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكىنى تەرەققىي ئەتكۈزۈشكە يەتكۈزىدىغان پايدىسى ناھايىتى كۆپ ئىدى. بۇ ھەقتە ك. ماركس «كاپىتال» دا: «كارۋان سودىسى كارۋان يوللىرى ئۆتىدىغان رايونلار ئۈچۈن مۇھىم ئىقتىسادىي ئامىل بولۇپ، ئويىپىكىتىپ رەۋىشتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ، ئېنىقراقى ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا ياردەم بېرىدۇ. ئاھالىنىڭ جايدىن جايغا كۆچۈشى، مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ئۈچۈن شارائىت يارىتىدۇ، كونا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئورنىتىلىشىغا تەدرىجىي تەسىر كۆرسىتىدۇ» دېگەندى.

دېمەك، ماركسنىڭ بۇ سۆزىگە يانداشتۇرۇپ، شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، غەربىي يۇرتتا تىجارەتچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىنىڭ ئوقۇل مال ئالماشتۇرۇش جەھەتتىلا رولى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بازار، ئۆتەك، شەھەر - قەلئەلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، شىنجاڭدىكى قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى - تاشقى جەھەتتە تېخىمۇ جىپىلىشىشى، مىللىي روھ (ئالڭ)، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشى، پۇل ۋە ئۆلچەمنىڭ بىرلىككە كېلىشى قاتارلىقلاردىمۇ غايەت زور تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. شۇڭا، 11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ تىجارەتچىلەرنىڭ رولىنى باھالاپ:

«ئەگەر كەزمىسە سودىگەرلەر جاھان،
قاراقاما، جۇۋا كىيەتنىڭ قاچان.»
دەپ يازىدۇ.

غەربىي يۇرتنىڭ تىجارەتچىلىك تارىخىدا سوغدىلار بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورنى ۋە رولى چوڭ بولغان.

سوغدیلار — ئوتتۇرا ئاسیادىكى قەدىمىي خەلقلەرنىڭ بىرى. ئۇلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 4 — ئەسىرلەردىن مىلادىيە 10 — ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا، بولۇپمۇ شەرق — غەرب سودا — تىجارەتچىلىك يولىدا ئاكتىپ ۋاستىچىلىك رولىنى ئوينىغان. سوغدیلار تىجارەتنى ئاساسىي كەسىپ قىلغان بولغاچقا، مۇھىم بىر جايدا ماكانلاشماي، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كەڭ رايونىدا ھەرىكەتچان پائالىيەتتە بولغان (تۇراقلىق دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىرىمۇ بار ئىدى).

تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، سوغدیلار تىجارەتچىلىككە بەكمۇ ماھىر بولغان. ئۇلار بالىلارغا بەش يېشىدىن تارتىپلا خەت ۋە ھېساب ئۆگەتكەن. خەت ساۋاتى چىقىشى بىلەنلا ئۇلار بالىلىرىنى سودىگەرچىلىككە كىرىشتۈرۈپ پايدا ئېلىشقا ئۆگەتكەن. سوغدیلارنىڭ نەزەرىدە پايدا ئەڭ قەدىرلىك نەرسە ھېسابلانغان. شۇڭا ئۇلار يېڭى تۇغۇلغان بالىسىنىڭ قولىغا «پايدا ساڭا ئۆمۈرلۈك ھەمراھ بولسۇن» دەپ تۇمار باغلاپ قويىدىغان بولغان.

سوغدیلارنىڭ ۋاستىچىلىك قىلىشى نەتىجىسىدە قەدىمكى تۈرك يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بەزى تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە ئۆتكەن دېگەن قاراشمۇ بار. تەتقىقاتچىلارنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا، 7 — 8 — ئەسىرلەردە سوغدى تىلى ۋىزانتىيىدىن تارتىپ تا چاڭئەنگىچە بولغان كەڭ رايوندا يىپەك يولى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان سوغدیلارنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولغان ۋە شۇ يىپەك يولىدا ياشىغۇچى باشقا خەلقلەرنىڭ زىيالىيلىرىمۇ بۇ تىلنى ئوبدان بىلگەن ۋە مەدەنىي ئالاقىدە ئۇنىڭدىن پايدىلانغان.

سوغدیلارنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتى غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرگە، بۇ خەلقلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتى سوغدیلارغا ئۆتۈش، ئۇزۇن مۇددەت ئارىلىشىپ ياشاش، قۇدا — باجا بولۇش نەتىجىسىدە، سوغدیلار ئۆزلىرىنىڭ ئېسىل خىسەلتلىرى بىلەن بىللە ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرگە سىڭىپ كەتكەن. غەربىي يۇرتتا ياشىغان سوغدیلار ھازىرقى كۈندە بىر پۈتۈن خەلق سۈپىتىدە مەۋجۇت بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بىر مۇنچە ئالاھىدىلىكلىرى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىر ئۆلۈشى سۈپىتىدە جارى قىلدۇرۇلۇپ كېلىنمەكتە.

ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن غەربىي يۇرتتا سودا -
تجارەتچىلىك يولىدا ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن خەلقلەرنىڭ بىرى ئىدى،
بولۇپمۇ يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى بۇ مىللەتنىڭ تىجارەتچىلىكى ئۈ-
چۈن مۇھىم سورۇن بولۇپ قالدى.

بەزى ئالىملار شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك سودىسى
ھون ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن تارتىپلا مەۋجۇت ئىدى، ھونلار بىلەن
خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي كۈرەشنىڭ ئىقتىسادىي مە-
ۋەبلىرى ئىچىدە ئەنە شۇ يىپەك سودىسى مەسىلىسىمۇ بار ئىدى،
دەيدۇ. ئەگەر بۇ پەرەز كەڭ قوللاشقا ئېرىشىدىغان بولسا، ئۇيغۇرلار
ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى شۇ زامانلاردىن تارتىپلا يىپەك يولى سودىسى
بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن خەلقلەرنىڭ بىرى بولۇپ
قالدۇ. ياۋروپاغا ئاتىلا (مىلادىيە 434 - 453 - يىللىرى)
باشچىلىقىدا بارغان ھونلار تەركىبىدە ئىككى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ
بولغانلىقى ۋە بۇ ھونلارنىڭ كېيىنكى چاغلاردا ئۆزىنىڭ شەرقتە قالغان
تۇغقانلىرىغا سودا كارۋانلىرى ئەۋەتكەنلىكى بۇنى ئىسپاتلايدۇ^①.

ھونلار بىلەن رورەنلەرنىڭ پائالىيەتلىرىدىن كېيىن غوبى چۆلى-
نىڭ شىمالىدا كۆكتۈرك خانلىقى باش كۆتۈردى. ھۆججەتلەر، بولۇپ-
مۇ تۈركچە مەڭگۈ تاشلاردىكى خاتىرىلەردىن شۇنى بىلىشكە بو-
لسدۇكى، تۈركلەر تەركىبىدە ئۇيغۇرلار ئاساسىي قەبىلىلەرنىڭ
بىرى بولغان.

خەنزۇچە ھۆججەتلەرنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، مىلادىيە 5 -
ئەسىرلەردە تېلىلار (ئۇيغۇرلار) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كەڭ دائىرىسىدا
ھەرىكەت قىلغان. قەدىمكى تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىگىلەپ ۋىزاند-
تىيە ۋە ئىران چېگرالىرىدا ھەرىكەت قىلغان دەۋرلەردە تۈرك قوشۇن-
لىرى تەركىبىدە ئۇيغۇرلارمۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن.

ئاسىيا يايلىقىدا قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇل-
غاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خانلىقى بۇ رايوننىڭ سىياسىي سەھنىسىگە
چىقتى. مەلۇمكى، شەرقتە تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت-
تە بولغان بۇ خانلىق قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئاكتىپ ھىمايىچىلىرى
بولدى ۋە بۇ سودىدىن كۆپ مەنپەئەت كۆردى.

① ۋىجراھىم مۇنشى ئىلمىي ماقالىسى، «مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1990 - يىلى
نەشرى، 250 - بەت».

مىلادىيە 6 — 7 - ئەسىرلەردە، قەدىمكى ئۇيغۇرلار ھەتتا جەنۇبتىكى مىللەتلەر بىلەن مال ئالماشتۇرۇپ تۇرغان 7 - ئەسىرلەر دە تۈبۈتلەر ئاۋات «يىپەك يولى» نى تىزگىنلىۋالغان بولغاچقا، غەرب ۋە شەرققە قاتنايدىغان سودا كارۋانلىرى شىمالىي تەرەپ بىلەن ئايلىنىپ، ئۇيغۇرلار زېمىنىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بولغان. بۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەن. ئەن لۈشەن - شى سىمىڭ (ئۆڭلۈك - سۆيگىن) توپلىغىدا ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ توپىلاڭىنى جىسقتۇرۇشىغا ياردەملەشكەنلىكى ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ئۇلارغا نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۇن ئىنتام بېرىپ، مىننەتدارلىق بىلدۈرگەن. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇيغۇرلارغا پايدىلىق بولغان ئاتقا تاۋار - دۇردۇن تېگىشىم سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان. ئۇيغۇرلار 100 نەچچە مىڭ ئاتنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئېلىپ بېرىپ تاۋار - دۇردۇنغا تېگىشىپ، نۇرغۇن مال - دۇنياغا ئېرىشكەن.

ئەينى ۋاقىتتا چاڭئەندە 1000دىن ئارتۇق ئۇيغۇر سودىگەر بو-لۇپ، ئۇلار بۇ يەرنىڭ غەربىي گۈزەر بازىرىنى ئىگىلىگەن. چاڭئەن-نىڭ يېنىڭ مەھەللىسىدە خوتەن خان جەمەتى ۋەپىسارا نامىدا كۆڭۈل ئېچىش ئورنى، لىچۈەن مەھەللىسىدە ئۇيغۇر خاقانلىقى سومۇز - نەۋرۇز تىياتىرخانىسى تەسىس قىلىنغان.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان شېئىرلار ۋە تارىخىي خاتىرىلەر-دىن قارىغاندا، چاڭئەن، لويىڭلاردا پىلو (پولو)، شورپا، لوپنۇر ھارىقى (پوپاڭ ھارىقى)، لۇڭگاۋ ھارىقى، مەيزاپ (ئۈزۈم ھارىقى) ساتىدىغان ئۇيغۇر سودىگەرلەر ياشىغان. كەيىۋەن تىيەنباۋ يىللىرىدا ئۇيغۇرچە (ياكى غۇزچە) ياسىنىپ، ئۇيغۇر كىيىملىرىگە، ئۇيغۇر كات - كارىۋاتلىرى، ئۆي جاھازىلىرى، چالغۇ ئەسۋابلىرى، نەغمە - ئۈس-سۇللىرىغا ۋە ئات مىنىشكە قىزىقىش رەسمىي ئىجتىمائىي كەيپىياتقا ئايلانغان. ①

مىلادىيە 840 - يىلى ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر ئورقۇن خانلىقى قىرغىزلارنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان، بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ، غەربىي ئوبلاست (شە-)

① ئا. مۇھەممەد ئىمىن: «ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ يىپەك يولىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى» («شىنجاڭ گېزىتى» 1989 - يىلى 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى)

جۇ، قوچو) ئۇيغۇرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، غەربىي رايون ئۇيغۇرلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. يەنە بىر تارمىقى يەتتىسۇ، پەرغانە ئويمانلىقىنى ئايلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇرغان. ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى بۇ ئۆزگىرىش ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىقى ۋە سودىسىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇلار يىپەك يولىدىكى ئەڭ پائالىيەتچان سودىگەرلەرگە ئايلانغان. شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ دۇنيا بويىچە ئات، ئۆكۈز، تۆگە، ئېشەك ۋە ھارۋىلاردىن تەركىب تاپقان كاتتا سودا كارۋانلىرى بار ئىدى. بۇ كارۋانلار سۇڭ سۇلالىسى، قىتان - لياۋ خانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا بېرىپ سودا - سېتىق قىلغان. ئۇلار غەربتىكى ئىسلام دۇنياسىدا «ئەسسالامۇئەلەيكۇم» دېگەن ھەممىگە ئورتاق سۆزنى قوللىنىپ، سودا ئىشلىرىنى تەرجىمانسىز راۋان بېجىرىگەن. ئۇيغۇر كارۋانلىرى بار-دى-كەلدى قىلىش ۋە ھەج قىلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، غەربتىكى دۆلەت، رايونلاردا پائالىيەت دائىرىسىنى كېڭەيتكەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ نەچچە يۈز، ھەتتا نەچچە مىڭ ئۇلاغ ۋە ھارۋىدىن تەركىب تاپقان سودا كارۋانلىرىدا ھارۋىكەش، ئات باقار، مۇھاپىزەتچى، لاۋازىمەتچى قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىش تەقسىماتى ئوخشاشمايتتى. ئۇلار ئۇزۇن يىپەك يولىدا كۈندۈزى يول يۈرۈپ، كېچىدە سى قونۇپ، بىر ئۆتەڭدىن يەنە بىر ئۆتەڭگە تەرتىپلىك سەپەر قىلىپ، يول بويىدىكى جايلارنى ئاۋاتلاشتۇرغان.

سودا كارۋانلىرى ئاساسلىقى ئات، قاشتېشى، رەخت، ئىپار، دورا - دەرەخ، كەھرىۋا، پىل چىشى قاتارلىقلارنى ئېلىپ بارغان. بۇ ماللارنىڭ بەزىلىرى غەربىي يۇرتنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى، بەزىلىرى ھىندىستان ۋە غەربتىن كەلتۈرۈلگەن. ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن تاۋار - دۈردۈن، ساپال قاچا، كۈمۈش بۇيۇم، چاي ۋە تۈرلۈك نەرسە - كېرەكلەرنى ئەكېلەتتى. سودىنىڭ شەكلى ۋە كۆلىمى ئۆزگىرىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئوردىغا تارتۇق قىلىش نامى بىلەن قىلىنىدىغان سودا يەنىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. بۇنداق سودىدا نەچچە ھەسسە، بەزىدە ھەتتا 100 ھەسسە پايدا ئالغىلى بولاتتى. ①

① پاك بىلا: «شىنجاڭنىڭ ئەدىبىي ئۇيغۇر كارۋانلىرى» (شىنجاڭ گېزىتى)، 1987 - يىلى 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، شەرقشۇناسلاردىن جەڧقار ئىلى ئەدەبىياتىنىڭ «ئۇيغۇرلاردا قانۇن ۋە مالىيە ئاتالغۇلىرى» دېگەن ماقالىسىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئارىسىدىكى سودىدا ئاساسىي پېرسوناژ ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر سودىگەرلىرى ئىدى»^① دېگەن بايىنى ئەمەلىي ئەھۋالغا قارىتىپ ئېيتىلغان دېيىشكە بولىدۇ. يۇقىرىقى پاكىتلار، ئۇيغۇرلارنىڭ يىپەك يولى ئارقىلىق تىجارەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئەتراپتىكى خەلقلەر ۋە مىللەتلەر بىلەن دوستلۇق ئالاقىسى ئورناتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

2. قاتناش

ئىنسانلارنىڭ قاتناش تارىخى تەدرىجىي تەرەققىي قىلغان. ئىنسانلارنىڭ قاتناش ئىشلىرى كىشىلەر ئۆزلىرى سۆرەپ توشۇشتىن كۆتۈرۈپ - يۈدۈپ توشۇشقا، ئاندىن ھايۋانلارغا سۆرىتىپ توشۇشقا تەرەققىي قىلغان، ئاندىن ھارۋا (قاڭقا) ئىجاد قىلىنىپ، ھارۋىلارغا قاچىلاپ توشۇشقا راۋاجلانغان، ئەڭ ئاخىرى ماتورلۇق قاتناش ۋاسىتىلىرى ئىجاد قىلىنغان. بۇ خىل ئۇسۇللارنىڭ بىرىنىڭ كەينىدىن يەنە بىرىنىڭ كەشىپ بولۇشى ئۈچۈن ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەر كەتكەنلىكى مەلۇم. ئىنسانلار يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ھارۋا ئىجاد قىلغان بولۇپ، شۇنىڭدىن بېرى ھارۋا كىشىلەرنىڭ يول-قاتناش، ئالماشتۇرۇش - سودا ۋە توشۇش ئىشلىرىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم قورال بولۇپ كەلگەن. دۇنيادىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ھارۋا ئىجاد قىلغان ۋاقتى ئوخشاش بولغان ئەمەس. ئىنسانلار تەخمىنەن مىلادىيىدىن 3000 - 3500 يىللار بۇرۇن چاقىنى، ئۇزۇن ئۆتمەي چاقىلىق ھارۋىلارنى ئىجاد قىلغانلىقى ئىنسانلارنىڭ قاتناش ئىشلىرى تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقە بولۇپ قالغان. دى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى دۇنيادىكى باشقا خەلقلەر قاتارىدا يىراق ئۆتمۈشتىلا ھارۋا ئىجاد قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە كۆرۈنەرلىك تۆھپىلەرنى قوشقان.

① «شەرقىي ئوكيان تارىخى تەتقىقاتى»، ياپونچە، 4 - توم، 510 - بەت («شىنجاڭ گېزىتى» 1989 - يىل 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىكى ماقالىگە كەلتۈرۈلگەن نەقىل).

تارىم ۋادىسىدىكى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ ئالتۇنتاغ رايونى ئىچىدە -
 1 دىكى مۆلچەر دەرياسى بويىدىكى قىياتاشلارغا ئويۇلغان سۈرەتلەر ئىچىدە
 ھارۋا چاقىنىڭ سۈرەتلىرىمۇ بولغانلىقى پەرەز قىلىنماقتا. «ئالتۇنتاغدىكى قەدىمكى قىيا تاش سۈرەتلىرى ئۇسلۇبى، مەزمۇنى ۋە
 باشقا ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، بۇنىڭدىن 6000 — 8000 يىللار
 ئىلگىرى مەيدانغا كەلگەن دېيىش مۇمكىن». ① خەنزۇچە تارىخىي
 ھۆججەتلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلارغا قارىغاندا، خۇاڭخې
 دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان گۇيڭاڭ
 (鬼方 ، دىڭلىڭ) لار ② جۇڭگونىڭ شاڭ سۇلالىسى دەۋرى (تەخمىنەن
 16 - ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1066 - يىلىغىچە) دە ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سىبىر رايونىدا
 رىغا، ئالتاي، يېنسەي - ئورال تەرەپلىرىگە سۈرۈلگەن. ئۇلار مۇشۇ
 چاغدىلا ھارۋا ئىجاد قىلىپ، قاتناش ئىشلىرىدا رەسمىي ئىشلەتكەن.
 ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەشتىن باشقا
 (بۇ جايلاردىن قەدىمكى ھارۋىلارنىڭ كەمتۈكلىرى تېپىلدى)، تەڭرى-
 تاغلىرىنىڭ شىمالى، بايقال كۆلىدىن تارتىپ ئالتاي ۋە بالقاش كۆلى
 ئەتراپىدىكى تاغلاردىن دىڭلىڭلار ئۇسلۇبىدىكى ھارۋىلارنىڭ شەكلى
 چۈشۈرۈلگەن قىيا تاش سىزمىلىرى بايقالدى. ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى
 ئىجادىيەتلىرى سەنئەت شەكلى ئارقىلىق ئالدى بىلەن ئىپتىدائىي قىيا
 تاش سىزمىلىرىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكى، دۇنيادىكى كۆپلىگەن تەت-
 قىماتچىلار ۋە ئالىملارنىڭ قارىشىدا ئورتاقلىق ھاسىل قىلغان مەسى-
 لە. ۋېي شۇ يازغان «ۋېينامە. ئېگىز ھارۋىلىقلار تەزكىرىسى» (شى-
 جالىي ۋېي سۇلالىسى مىلادىيە 386 — 534 - يىللار) دە، ئۇيغۇرلار-
 نىڭ ئەجدادى ئېگىز ھارۋىلىقلار — قاقلىقلار ھەققىدە توختىلىپ،
 ئۇلارنىڭ «ھارۋىلىرىنىڭ چاقىلىرى ناھايىتى ئېگىز، توشۇلىدىغان
 ماللىرى كۆپ» ئىدى. چارۋىچىلىق قىلغان چاغلاردا «ئېگىز چاقلىق
 ھارۋىلارغا ئىگىشىپ ئوت - چۆپ قوغلىشىپ يۈرەتتى» دېيىلگەن
 بولسا، ئوۋياڭ شىۋ يازغان «يېڭى تاخنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»

① ئابدۇقەييۇم خوجا: «ئالتۇنتاغدىكى قىيا تاش رەسىملىرى». «شىنجاڭ گېزىتى»، 1985 -
 يىلى 12 - دېكابىر سانى.
 ② كۇبىنلار - ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى دەپ قارىلىدۇ. بۇ ھەقتە دۈن لېنېننىڭ «دىڭلىڭلار،
 ئېگىز چاقلىقلار ۋە نېلار» ناملىق كىتابىغا قارالمۇن.

دە بولسا، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ھونلار ئىدى. ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردا يۈرگەنلىكى ئۈچۈن يۈەنۋېي دەۋرى (مىلادىيە 493 — 557- يىللار) دە ئېگىز ھارۋىلىقلار قوۋمى دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن. ئۇيغۇر قەھرىمانلىق ئېپوسى «ئوغۇزنامە» دە بارماقلىق يوسۇن بىلىگ دېگەن كىشىنىڭ ھارۋا يامىغانلىقى ۋە ئوغۇزخاننىڭ ئۇنىڭ بۇ تۆھپى- سىنى مەڭگۈ ياد ئېتىش ئۈچۈن بۇ ئادەمگە «قانغالۇق» دەپ ئىسىم قويغانلىقى ئېيتىلغان (تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا «ئوغۇزنامە» نى مىلادى- يىدىن بۇرۇنقى 16 - ئەسىرلەردىن 3 - ئەسىرلەرگىچە بولغان ئارىلىقتا بارلىققا كەلگەن دەپ قارايدىغانلارمۇ بار). «ھارۋا» دېگەن بۇ ئەرەبچە (ئەسلى ئەرەب) سۆز قوبۇل قىلىنماستىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار قەدىمكى دەۋردە ئۇنى «قاڭغا، قاڭغا» دەپ ئاتىغان. بۇ ئىسىمنىڭ قوبۇلۇشى توغرىسىدا «ئوغۇزنامە» دە ھارۋا ماڭغاندا «قانغا، قانغا» دېگەن ئاۋاز چىقارغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغانلىقى ئېيتىلغان. ئامېرىكىلىق ئالىم مىگوۋېرنىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر» ناملىق كىتابىدا، ھونلاردا ھارۋا ئىشلىتىش ناھايىتى ئو- مۇلاشقانلىقى، بۇلارنىڭ دائىم چوڭ ھارۋىلار بىلەن ئۇياندىن - بۇيانغا قاتناپ يۈرگەنلىكى، بۇنداق ھارۋىلار ئۇلارنىڭ تۇرالغۇسى بولۇپ قالغانلىقى ئېيتىلغان. بۇنىڭدىن شۇ زامانلاردا ھارۋىنىڭ ئو- مۇلاشقانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى يىراق ئۆتمۈشتىلا ھارۋا ئىجاد قىلغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى ناھايىتى كەڭ دائىرىدە ئىشلەتكەن ۋە تېخنىكىسىمۇ خېلىلا يۇقىرى بولغان. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ ھارۋى- لىرىنىڭ چاقلىرى ئېگىز بولۇپ، باشقىلارنىڭكىدىن ئالاھىدە پەرقلى- غىنى تۇرغان. بۇ ھارۋىلار ئىككى، تۆت، ئالتە چاقلىق بولغان. چاغاتوقاي ناھىيىسى بالدېكۆل (ئاتلىقكۆل) رايونىدىكى ھارۋا شەكلى ئويۇلغان قىيا تاش سىزمىلىرى ئىچىدىكى ھارۋىلارنىڭ شادىسى (گۈ- گۈسۈنى) 12، ئاراتۈرك ناھىيە بازىرىغا يېقىن يەردىكى قىيا تاش سۈرەتلىرىدىكى ھارۋىلارنىڭ شادىسىمۇ 12، ئىچكى موڭغۇل چۇغاي تاغلىرىدىن تېپىلغان سۈرەتلەردىكى دىڭلىڭلار ئۇسلۇبىدىكى ھارۋىلار- نىڭ شادىلىرى بولسا 15 تىن كۆپرەك ئىكەن. جۈملىدىن خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە بۇلارنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلانغان، ھارۋىلارنىڭ

چاقلىرى ۋە شادىلىرىدىن باشقا ئورۇنلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ ئالاھىدە ۋە تېخنىكىسىمۇ يۇقىرى بولغان.

قەدىمكى ئېگىز قاڭقىللىقلار ياسىغان ھارۋىلارنىڭ سۈپىتى ياخشى، تېخنىكىلىقى يۇقىرى بولۇش بىلەن بىرگە، ئېگىز قاڭقىللىقلار ئوخشاش زاماندا ئىشلەتكەن ھارۋىلارنىڭ سانى ھەم ناھايىتى كۆپ بولغان. مەسىلەن، مىلادىيە 399 - يىلى ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرى غوبىنىڭ شىمالىغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا بىر قېتىمىدىلا «ئېگىز قاڭقىللىقلارنىڭ 200 مىڭدىن ئارتۇق ھارۋا» (ۋېي شۇ: «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە») سىنى غەنىيمەت ئالغان. تارىخچى دۈەن لىيەن چىن بۇ خاتىرىنى تەھلىل قىلىپ، بۇ نۆۋەت ئەسىرگە ئېلىنغان ئېگىز قاڭقىللىقلار ئاران 100 مىڭ بولۇپ، ئەگەر قېچىپ كەتكەن ۋە ئۇرۇشتا ئۆلگەنلىرىنىمۇ مۇشۇ ساننىڭ ئىچىدە دەپ ئويلاشقاندا، ھەر بىر ئۆيلۈك ئېگىز قاڭقىللىقلارنىڭ ئائىلىسىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئىككى ئەتراپىدا ھارۋا توغرا كېلىدۇ دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ، دەيدۇ. ①

ئېگىز قاڭقىللىقلار تۇرمۇشىدا ھارۋىلارنىڭ رولى بەك چوڭ بولغان. مەسىلەن، ئېگىز چاقىلىق ھارۋىلارنى ئىشلىتىپ قونغاندا، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ چارۋا - ماللارنى قاشالاپ توسۇغىلى، كۆچكەندە نەرسە - كېرەكلەرنى توشۇغىلى بولاتتى. ئۇنىڭدىن سىرت، بەزىدە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ يەنە ياۋايى ھايۋانلارنى قورشىغىلى بولاتتى. مىلادىيە 399 - يىلى ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرى غوبىنىڭ شىمالىدىن قايتقاندا، پادىشاھ داۋۇدى ئەسىرگە ئېلىنغان ئېگىز قاڭقىللىقلارغا 200 مىڭدىن ئارتۇق ھارۋىنى ھەيدەپ، باش - ئاخىرىنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ، «دائىرىسى 700 چاقىرىم» كېلىدىغان ئۇزۇنلۇقتا قورغان ھاسىل قىلىپ، «قاشالاپ ئوۋ ئوۋلاش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئىچىگە ياۋايى ھايۋانلارنى سولاپ، تاكى پىڭچىڭ شەھىرىگىچە ھەيدەپ بېرىش» نى بۇيرۇق قىلغان. ھەيدەپ كېتىۋاتقان ئېگىز چاقىلىق ھارۋا بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئوۋ ئوۋلاش ۋە ياۋايى ھايۋانلارنى قوغلاش، شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا ئاز ئۇچرايدۇ. ئېگىز قاڭقىلىق.

① دۈەن لىيەنچىن: «دەڭلىقلار، ئېگىز قاڭقىللىقلار ۋە تېللىلار»، شىنخەي خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 190 - بەت.

لارنىڭ موڭغۇل يايلىقىدا ئۇرۇق ياكى قەبىلىلەرنى بىرلىك قىلغان ھالدا ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ھەيدەپ ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلىشى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ بىرى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ھارۋىچىلىق تارىخى ئوتتۇرا ئاسىياغا نىسبەتەن ئەڭ بۇرۇن بولغانلىقى ئۈچۈن، باشقا خەلقلەرنىڭ ھارۋىچىلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەن. قازاقسىتان دالىسىغا ساكلار كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن (تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 8 — 7 - ئەسىرلەر) بايقال كۆلىدىن تارتىپ ئالتايغىچە بولغان كەڭ تېرىتورىيىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى دىڭلىڭلار ياشىغان بولۇپ، ئۇلار بۇ يەردە بۈيۈك «قارا سۆڭ مەدەنىيىتى» نى ياراتقان. قازاق دالىسىنىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدىكى ساكلار مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 8 - ئەسىرلەردىن باشلاپ ھارۋىنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق قاتناش قورالى قىلىپ كەلگەن. گرېكلارنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى ھېروتودوت «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە، ساكلارنىڭ ئىككى چاقلىق، تۆت چاقلىق، ئالتە چاقلىق ھارۋىلىرىنىڭ بارلىقىنى، ھارۋىنىڭ ئۈستىدە ئېگىز ياغ سۈركەلگەن ھارۋا چېدىرلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى، ھارۋىلارنى كالا ياكى تۆگە بىلەن سۆرتىدىغانلىقى ئېيتىلغان. قازاق دالىسىدىكى قەدىمكى ساكلار چارۋىچىلىق قىلىپ كۆچۈپ يۈرۈشىدە ۋە قاتناش ئىشلىرىدا يالغۇز ھارۋىغا تايىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۇيسۇن، قاڭلى، ياۋچىلارمۇ ساكلارنىڭ مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ھارۋا ئاۋۋالقىدە، كىلا مۇھىم قاتناش قورالى بولۇپ قېلىۋەرگەن. قازاق دالىسىغا غەربىي تۈركلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردىمۇ ئەھۋال يەنىلا شۇنداق بولغان. مىلادىيە 6 - ئەسىردە ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم) تارىخچىسى مېناندېر ۋىزانتىيە ئىمپېراتورى جوستىننىڭ زامانچوسىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ ئوردىسىغا ئەلچى سۈپىتىدە ئەۋەتكەن (مىلادىيە 568 — 569 - يىللار) دە تۈرك خاقانى ئىستېمىننىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى تەسۋىرلەپ كېلىپ: «... چېدىر بارىگاھلىرىنىڭ ئالدىدا سانسىزلىغان ھارۋىلار تىزىپ قويۇلىدىكەن» دەپ يازغان. كېيىن چىڭگىزخان زامانىسىغا كەلگەندە، شەرق - غەرب قاتنىشى، سودا ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ھارۋا قاتنىشى تېخىمۇ راۋاجلانغان. چىڭگىزخان

باب III

يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، تۇرالغۇ جاي، قەلئە ۋە شەھەر مەدەنىيىتى

§ 1 . يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى

يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، تۇرالغۇ جاي ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، راۋاجلىنىپ تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. «كىشىلەر تارىخنى يارىتىش، ى لازىم، بۇنىڭ ئۈچۈن تۇرمۇش كەچۈرۈشى كېرەك، لېكىن تۇرمۇش تۈتكۈزۈش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، تۇرالغۇ جايغا ئېھتىياج چۈشىدۇ.»^① دېمەك، يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى بىر مىللەت ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتى تەرەققىياتىنىڭ ئۈزلۈكسىز مولىشىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بىر مىللەت كىشىلىرى نېمە يەيدۇ، تاماقنى قانداق ئېتىدۇ، قانداق يەيدۇ، تاماق يېيىشكە قانداق رىئايە قىلىدۇ، باشقا رايون ۋە مىللەتلەر بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار ھەم تەسىرى قانداق بولغان، دېگەن مەسىلە يالغۇز چوڭقۇر مەنىلىك ئىش بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئىنسانلار مەدەنىيىتىنى چۈشىنىشتە ناھايىتى پايدىلىق مەسىلە. غەربىي يۇرت قەدىمكى زاماندىلا يۈكسەك بىر مەدەنىيەت يارىتىلغان ۋە شەرق - غەربنىڭ ئىلغار ھەم نادىر مەدەنىيەتلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ كلاسسىك مەدەنىيەت ھاسىل قىلغان مەدەنىيەت مەركەزلىك.

① ئىنگىلىز: «نېمىس ئىدىئولوگىيىسى»، «ماركىس - ئىنگىلىز تالانغا ئەسەرلىرى»، 1 - توم، خەلق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1972 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

رىدىن بىرى بولغان. مۇشۇ ئەسىر كىرگەندىن بېرى، ئارخېئولوگلار غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان يىراق قەدىمكى دەۋر مەدەنىيەت خاراكتېرى ۋە مەدەنىيەت يادنامىلىرىنى قېزىپ چىقىرىپ، شۇ نەرسىنى ئېنىقلاپ چىقتىكى، ئالاھىلە بۇندىن 4000 يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرلەرگىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە شىنجاڭ مەدەنىيەت دەۋرىنىڭ بوسۇغىسىغا قەدەم بېسىپ بولغان. ئاھالىلەر ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان، چارۋىچىلىق ئىقتىسادى ۋە دېھقانچىلىق ئىقتىسادى بارلىققا كېلىپ ھەم مۇكەممەلەششەپ، تارىم، تۇرپان مەدەنىيىتى بىلەن يايلاق مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ئارخېئولوگ چېن گې مۇنداق يازغان: «ئېلىمىزنىڭ جاي - جايلىرىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئومۇمەن، مەملىكىتىمىزنىڭ تۆمۈر قوراللىرىنىڭ بارلىققا كەلگەن ۋاقتى چۈنچيۇ دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 772 - يىلىدىن 481 - يىلىغىچە) نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ. (بۇ) بۈگۈنكى كۈندىن 2500 — 2600 يىللار بۇرۇن... بىراق، ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونى بولغان شىنجاڭ بولسا، پۈتكۈل چۈنچيۇ دەۋرىدە تۆمۈر قوراللار بىرقەدەر ئومۇملاشقان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى غەربىي جۇ سۇلالىسى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1066 - يىلىدىن 771 - يىلىغىچە) دىن ئىلگىرىكى چاغقا توغرا كەلسە كېرەك. بۇ ئىلگىرىكى كىشىلەرنىڭ شىنجاڭ رايونىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭكىگە قارىغاندا ئارقىدىراق دەپ ھېسابلايدىغان ئەنئەنىۋى قارىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئېلىمىزنىڭ تۆمۈر قوراللىرىنىڭ بارلىققا كەلگەن دەۋرىنى بىرقەدەر ئىلگىرى سۈردى. »^①

غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار ناھايىتى بۇرۇنلا تاماقلارنى پىشۇرۇپ يېيىش دەۋرىگە قەدەم باسقان. تاماقلارنى پىشۇرۇپ يېيىش ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن دەۋرىنىڭ مەھسۇلى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، يېمەك - ئىچمەكنىڭ مەنبەسى، مەزمۇنى ۋە پائالىيەت شەكلى بىر خىل سەنئەت، ئەخلاق، گۈزەللىك كۆزقاراشلىرىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا يېمەك - ئىچمەك

① چېن گې: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى تونۇش»، «ئوتتۇرا ئاسىيا مەنبەسى» (《中亚季刊》)، جۇڭخۇا نەشرىياتى، ئومۇمىي 4 - نۆپەس.

مەكنىڭ مەزمۇنى ۋە پائالىيەت شەكلىنى ماددىي ۋە مەنىۋى دەپ ئىككى ئاساسقا ئايرىش مۇمكىن. بىرىنچىسى، يېمەك - ئىچمەكنىڭ خام ئەشياسى، تاماق تەييارلاش قوراللىرى، يېمەك - ئىچمەككە تەم كىرگۈزگۈچى ماددىلار - دورا - دەرەخ، تېتىتقۇلار. ئىككىنچىسى، تاماق تەييارلاشنىڭ پائالىيەت شەكلى، ماھارىتى، مەنىمى، خىلمۇخىل تۈرلەرگە، سىمۋول خاراكتېرلىك شەكىللەرگە كەلتۈرۈش بىلىمى، ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇن، زىياپەت - مېھماندارچىلىق ئەنئەنىلىرى. مانا شۇ ئىككى خىل مەزمۇن دائىرىسىدىكى يېمەك - ئىچمەك پائالىيىتىنى «يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى» دەپ ئاتاش مۇمكىن. ①

بىر مىللەت ئىستېمال قىلىدىغان تااملارنى ئومۇمەن تەييار (خام) تااملار، پىشۇرۇلغان گۆش ياكى ھايۋان ئەزالىرى تااملىرى ۋە پىشۇرۇلغان ئۇن غىزالىرى (بۇنىڭ ئىچىگە پىشۇرۇلغان زىرائەت، پۇرچاق دانلىرى قاتارلىقلارمۇ كىرىدۇ) قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار يىراق قەدىمكى زاماندىن باشلاپ بۈگۈنكى كۈنگىچە بۇ ئۈچ خىل تۈردىكى تااملاردىن كەڭ غىزالىنىپ كەلگەن.

ئارخېئولوگىيەلىك مەلۇماتلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئەجدادلار تەييار (تەبىئىي) نەرسىلەرنى ئىستېمال قىلىدىغان ھاياتتىن چارۋىچىلىق ھاياتقا قەدەم قويۇش بىلەن تەڭ، گۆش، ياغ، سۈت، قىيمىز، قېتىق، قايماق، قۇرت، ھېسىپ قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىدىغان بولدى، بولۇپمۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يېمەكلىكلەرنى پىششىقلاپ ئىشلىگەندىن كېيىن ئوزۇقلاندۇرىدىغان ئادىتىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئارخېئولوگىيەلىك يادىكارلىقلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئىنسانلارنىڭ پىششىق ئوزۇقلۇق تەييارلاشتىكى ئەڭ دەسلەپكى ئۇسۇلى خام ئەت - گۆشنى قىزىتىلغان تاشنىڭ ئۈستىگە قاقلاشتىن ئىبارەت بولغان. ② غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلارمۇ ئوۋچىلىق دەۋرىدە گۆشنى تاشنىڭ ئۈستىدە قاقلاپ پىشۈرۈپ

① ب. قادىر: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 - يىلى، 3 - سان.
 ② ئابدۇكېرىم رەمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە ئومۇمىي باھان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

رۇپ يەيدىغان بولغان، ھەمدە دەۋرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئاشۇ دەسلەپكى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇشتىن زىخقا ئۆتكۈزگەن كاۋاپنى پەيدا قىلدى. كاۋاپنىڭ بارلىققا كېلىشىدە يەنە مۇنداق بىر سەۋەبمۇ بولۇشى مۇمكىن: بىرەر ئورمانلىق ياكى قاشالانغان دائىرىگە ئوت كېتىپ، ئوت يېيىلغان دائىرىگە قاپسىلىپ قالغان ھايۋانلارمۇ كۆيۈپ قېلىپ، ئوت پەسەيگەندىن كېيىن، ئادەملەر بۇ كاۋاپ بولۇپ قالغان ھايۋان گۆشلىرىنى تېتىپ بېقىپ، ئۇنىڭ خام گۆشكە قارىغاندا تەملىك ئىكەنلىكىگە قايىل بولماي قالمىغان. شۇنىڭ بىلەن خام گۆشلەرنى ھەر خىل ئاماللار بىلەن پىشۇرۇپ يېيىشكە ئادەتلەنگەن بولسا كېرەك. بۇ ھەقتە غەربىي يۇرت تەۋەسىدىن، بولۇپمۇ 1985 - يىلى چەرچەن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى زاغونلۇق قەبرىستانلىقىدىن بۇنىڭدىن 3000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ يۇلغۇن ياغىچىدا ياسالغان زىخقا ئۆتكۈزۈلگەن پاخان گۆشىدىن قىلىنغان كاۋاپنىڭ تېپىلىشى^① بىرىنچى قول پاكىت سۈپىتىدە غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملارنىڭ كاۋاپنى ئىختىرا قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي تائاملىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەنلىكىنىمۇ ئىسپاتلىدى.

كىشىلەرنىڭ ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كاۋاپنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپىيىپ باردى. ھازىر ئۇيغۇرلاردا كاۋاپنىڭ 10 — 20 تۈرى بار. بۇلار زىخ كاۋاپ، قېرىن كاۋاپى، تونۇر كاۋاپى، قازان كاۋاپى، سوقما كاۋاپ، قورۇما كاۋاپ، كۆممە كاۋاپ، دۈملىمە كاۋاپ، قىيما كاۋاپ، تاۋا كاۋاپى، بېلىق كاۋاپى، پوستۇرما كاۋاپ، شىرى كاۋاپ، چىگەر كاۋاپ، بۆرەك كاۋاپ، ئال كاۋاپى قاتارلىقلار. ئادەتتە كاۋاپ قوي گۆشىدە قىلىنىدۇ. بەزى رايونلاردا يەنە ئۆردەك، غاز، توخۇ، كەكلىك، كەپتەر، بۆدۈنە، ئاق توشقان، ئاق قۇشقاچ قاتارلىقلاردىمۇ ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن كاۋاپ تەييارلىنىدۇ.^②

ئۇيغۇرلارنىڭ پىشۇرۇلغان يېمەكلىكلىرى، بولۇپمۇ كاۋاپلىرى

① ئابدۇقەييۇم خوجا: «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى.
 ② ئا. رەمان، ر. ھەمدۇللا، ش. خۇشتار: «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى»، شىنجاڭ باشلار - نۆمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى.

ئىستېمال قىلىدىغان ئادەم كۆپ، تۈرى جىق، تولىمۇ تەملىك، يۇقىرى سۈپەتلىك، پۇرىقى ئۆزگىچە بولۇپ، مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى خەلقلەر ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پىشۇرۇلغان يېمەكلىكلىرىدىكى يۇقىرى ماھارەت ئىگىلىرى، يەنى كامالەتكە يەتكەن ئاشپەزلەر — تاماق پىشۇرۇش مەدەنىيىتىنى تارقىتىش قۇچىلار تارىختا جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە ئۆز ھەسسەسىنى قوشۇپلا قالماستىن، بەلكى بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا ئۆز ماھارىتىنى كۆرسەتمەكتە. ① كاۋاپنى ئېلىپ ئېيتساق، بۈگۈنكى ۋەتىنىمىزنىڭ بىپايان زېمىنىدا، مىڭلىغان بازار ۋە شەھەرلەردە شىنجاڭ كاۋاپىنىڭ مەزىزلىك ھىدى ھەممە يەردە گۈۈلدەپ ئۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. «10 يىل ئىلگىرى، كاۋاپ پەقەت شىنجاڭدىكى بىر خىل يەرلىك يېمەكلىك ئىدى. شىنجاڭنىڭ سىرتىدا ئۇنىڭدىن لەززەتلىنىدىغانلار كۆپ ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ مىڭلارچە يىللىق تارىخى بولۇپ قالماستىن، بەلكى، بۈگۈنكى كۈندە ئۇ شىنجاڭ چېگراسىدىن ھالقىپ چىقىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەممە ئوتتۇرا، چوڭ شەھەرلىرىدە دېگۈدەك شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ۋە شۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ كاۋاپ تىجارىتى قىلمۇناتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ»، «شىنجاڭ كاۋاپى پۈتۈن مەملىكەتكە تارقىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىياغا بۆسۈپ كىردى، دۇنياغا يۈزلەندى. خەۋەرلەرگە قارىغاندا، نيۇ-يورك كوچىلىرىدىمۇ كاۋاپ پەيدا بولۇشقا باشلىغان. زېرەك ئۇيغۇرلار ئوقەت قىلىپ ئامېرىكىغا بارغان... ئەمما كاۋاپنىڭ ھەقىقىي ئىخلاس-مەنلىرى يەنىلا شىنجاڭدا، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مەشھۇر شەھەر قەشقەردىكى كىشىلەر بىلەن داڭلىق. قەشقەر يەنىلا كاۋاپنىڭ «ئىختىرا قىلىنغان ئانا ماكانى»، ②

ئۇنلۇق يېمەكلىكلەرنىڭ ئىستېمال قىلىنىشى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ياشىغان مۇھىتى، تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكى ۋە قىزىقىش ھەۋسىسىنىڭ دەرىجىسىگە ئاساسەن، بەزى يېمەكلىكلەرنى بۇرۇنراق ۋە كەڭرەك دائىرىدە ئىستېمال قىلغان بول-

① ما شىگرېن: «ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق پىشۇرۇش مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى تىزىملىشى» .
 ② ھەربىي شىمال مىللەتلەر نىشانى، ئۈرۈمچى، 1996 - يىللىق 2 - سان، خەنزۇچە، لىنچۈ.
 ③ قەن بېغلى، جۇلاڭ: «ئىككىنچى شەھەر مەھالە - مۇپت قىلىنىۋاتقان قوي گۆشى كاۋاپلىرى»، «خەلق گېزىتى»، خەنزۇچە، 1990 - يىل 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىكى سانى.

سا، بەزى يېمەكلىكلەرنى كېيىنرەك ئىستېمال قىلغان. غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئوۋچىلىق باسقۇچىدا تەبىئىي - تەبىئىي يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلغان، چارۋىچىلىق دەۋرىگە قەدەم قويغاندا بولسا ئەت - گۆش، ياغ، سۈت، قېتىق، قىمىز، قايماق، قۇرۇت قاتارلىقلارنى ئاساسلىق تائاملار قاتارىدا ئىستېمال قىلىپ، مېۋە - چېۋىلەر، دانلىق زىرائەتلەر، پۇرچاق تېپىدەن كى دانلىقلار، ئوتباش - كۆكتاتلارنى ئىستېمال قىلىشنى قوشۇمچە ئورۇنغا قويغان. يېزا ئىگىلىك دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، زىرائەت دانلىرى، بولۇپمۇ ئۇنلۇق يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىش ئاساسىي ئورۇنغا كۆتۈرۈلگەن.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، غەربىي يۇرتتا دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى تېرىش 4000 يىلنىڭ ئالدى - كەينىدە تېز سۈرئەتتە ئومۇملىشىشقا باشلىغان. بۇ ھال ئۇنلۇق يېمەكلىكلەرنىڭ ئىستېمال قىلىنىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى تارىخىي پاكىتتۇر. غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملارنىڭ ئۇنلۇق يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىشى توغرىلۇق سۆز ئېچىلسا تەبىئىي يوسۇندا نان، تۆگەن، تونۇر قاتارلىقلارنىڭ تارىخىنى تەكشۈرۈشكە زۆرۈرىيەت تۇغۇلىدۇ.

نان. بۇ پارسچە سۆز بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلىشىپ قالغان. نان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئەتمەك» دېيىلگەن. ① قۇمۇلدىكى قارادۆۋە قەبرىستانلىقىدىن ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش جەريانىدا بىر دانە تېرىق قاتلىمىسى بايقالغان، شۇ قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان باشقا ئەۋرىشكىلەرنى كاربون 14 ئارقىلىق تەكشۈرگەندە، بۇ قەبرىستانلىقنىڭ يىل دەۋرى 3000 يىل ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان. يەنە تۇرپاننىڭ ئاستانە يېزىسىدىن 1969 - يىلى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا 1400 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان شەكلى ۋە گۈل نۇسخىلىرى ھازىرقى ئۇيغۇرلار ئىستېمال قىلىۋاتقان نانغا ئوخشايدىغان بىر دانە نان تېپىلغان. ② يەنە جۇۋاۋا، چۆچۈرە، ھەرخىل پېچىنە - پىرەنكىلەر ۋە

① مەمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» (دوۋانۇ لۇغاتىت تۈركە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى نەشرى، 1 - توم، 138 - بەت.
② شىنجاڭ گېزىتى، 1990 - يىلى 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىكى سانى.

بۇغداي كېپىكى، سامنى چىققان. بۇنىڭدىن باشقا قاراشەھەردىكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمكى شەھەر « تاڭ ۋاڭ شەھىرى » دىنمۇ بۇغداي ۋە ناھايىتى يۇمشاق تارتىلغان بۇغداي ئۇنى تېپىلغان. نەق ئارخېئولوگىيىلىك ۋە يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئېلىمىزدە ئۇنلۇق يېمەكلىكلەر،^① بولۇپمۇ نان، قاتلىما، توقاچ ئىستېمالى شىنجاڭدا كەشىپ بولغان.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇنلۇق يېمەكلىكلەر نان (قاتلىما) دېيىلىگەن، ليۇ شى يازغان « سۆزلەر گىزاھى » (《说文》) دا ناننى « غۇز (خۇ) نېنى » (胡饼) دېگەن. بۇ خىل يېمەكلىك ئوتتۇرىسى نېپىز، گىرۋەكلىك بولۇپ، يۈزىگە كۈنجۈت سۈركەيدۇ، دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇنى پىشۇرۇشتا يەنە كۈنجۈت پېغى ئىشلىتىلگەن. ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ غەربىي شىمالىدا تارقالغان بولغاچقا، « غۇز نېنى » دېيىلگەن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەندىن كېيىن قىزغىن قارشى ئېلىنغان. بىن گۇنىڭ « خەننامە » شۇەندى تەزكىرىسى « دىن بىلىنىشىچە، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 74 - يىلى تەختكە چىققان پادىشاھ شۇەندى تەختكە چىقىشتىن بۇرۇن زىيانكەشلىككە ئۇچراپ، خەلق ئارىسىدا سەرسان بولۇپ يۈرگەن چېغىدا ھەر كۈنى دېگۈدەك بازاردىن نان سېتىۋېلىپ يەيدىكەن. بۇنىڭدىن، ناننىڭ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە كىرگەنلىكى ئېنىق. قەن يى يازغان « كېيىنكى خەننامە » دە: « لىڭدى پادىشاھ غۇز قاتلىمىسىنى ياخشى كۆرەتتى، ئاستانىدىكى ئۆستىلارنىڭ ھەممىسى غۇز قاتلىمىسى يەيتەتتى » دېيىلگەن.

نان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ كىرگەندە يۇقىرى قاتلامدىكى كىشىلەر بىلەن ئەدەب ۋە ئالىملار ئالاھىدە ياخشى كۆرىدىغان يېمەكلىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، يۇقىرى قاتلامدىن خەلق ئىچىگە تارقىلىپ، بارا - بارا ھەممە كىشى ياخشى كۆرىدىغان يېمەكلىككە ئايلانغان، شۇنداقلا ناننى كىشىلەر بازاردىن سېتىۋالالايدىغان بولغان. مەسىلەن، سىماگۋاڭ يازغان « ئەلى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر » (《资治通鉴》)

① گۇ باۋ: « جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئومۇمىيلىكى »، « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى » نەشرى، 1991 - يىلى 2 - سان، 24 - بەت.

ناملىق كىتابنىڭ 218 - جىلىدىدا خاتىرىلىنىشىچە، ئەن لۇشەن - شى سىمىڭ توپىلىڭى يۈز بەرگەندىن كېيىن تاڭ شۈەنزۇڭ چاڭئەندىن قېچىپ چىقىپ، شېيەنياڭغا بارغاندا ياكى گوجۇڭ بازاردىن نان سېتىۋېلىپ ئەكىرىپ بەرگەن. بۇ مەلۇمات ئەينى زاماندا ناننى تەييارلاپ، بازاردا سېتىش ئەھۋالىنىڭ بىرقەدەر ئومۇملاشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىگە كەلگەندە، ناننىڭ ئومۇملىشىش دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيگەن. بۇ ھەقتە جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مىڭ يۇنلاۋنىڭ «شەرقىي ئاستانىدە ساقلانغان خاتىرىلەر» («东京梦华录») دېگەن كىتابىدا، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزى كەيپىڭنىڭ ئاۋات مەنزىرىسىنى تەسۋىرلىگەندە، كەيپىڭ شەھىرىدىكى يېمەكلىكلەر دۇكىنىدا «خۇ نېنى» نى تەربىلەپلا قالماستىن، بەلكى كۆپلىگەن مەخسۇس «خۇ نېنى» ساتىدىغان دۇكانلارنىڭ بارلىقىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ.

تارىخچى چى سىخې ئەپەندى نان ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «مىسىر ۋە غەربىي ئاسىيادىكىلەرنىڭ تۈگمەننى كەشىپ قىلىپ، قاتلىما ياساش ھۈنرى بىزدىن ئىلگىرى بولغان. غەربىي يۇرتتىكى قېرىنداش مىللەتلەر ئەڭ دەسلەپ تۈگمەن ئۇنىدا توقاچ ئېتىش ھۈنرىنى ئىگىلىگەن، كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان بولۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ يېمەكلىك ئۇسۇلىنى بىرقەدەر ئىلگىرى سۈرگەن.»^①

ئۇيغۇرلار تارىختا تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئارقىسىدا ناننىڭ سۈپىتىنى ۋە شەكلىنى غايەت زور دەرىجىدە ياخشىلىغان. بۇ خىل ئەھۋالنى بىز ناننىڭ ھەر خىل تۈردىن بىلىۋالالايمىز. بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر نانلىرى پىياز نان، گىردە نان، توقاچ نان، سەپەر نان، كۈنجۈتلۈك نان، شېكەر نان، گۆشنان، كاكاچا نان، بىجاق نان، شىرمان نان، ھەمەك نان، پېتىر نان، ياغنان، دامان نان، چىگىردەك نان، كۆمەچ، قىيمىلىق قاتلىما نان، جەۋەندە نان، چىرىس نان، زاغرا نان قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ. بۇ نانلارنىڭ بەزىلىرى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. مەسىلەن، مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ-

① چى سىخې: «ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيىتىگە قوشقان تۈزلۈك تۆھپىسى»، «جۇڭگو تارىخ نەتىقى» غا كىرگۈزۈلگەن. جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1981 - يىلى نەشرى. بېيجىڭ، خەنزۇچە.

لۇغەتتە تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە، «توقاچ» ھەققىدە توختىلىپ، بۇ «توق ئادەم» دېگەن ئىبارىدىكى «توق» دېگەن سۆزدىن ياسالغان. «چۈنكى توقاچ ئادەمنى تويدۇرىدۇ» (I توم، 464 - بەت) دەپ چۈشەندۈرگەن بولسا، «قاتلىما» توغرىلۇق توختىلىپ، ئۇنىڭ «قا-غۇرغان» دېگەن نامىنىڭ بارلىقى، بۇ «ياغ بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، تونۇر ياكى ئوچاقتا پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان» (I توم، 672 - بەت) ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىدۇ. بۇلاردىن باشقا «چۆرەك» (I توم، 504 - بەت) كىمۇ «توقاچ» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. «كۆۋشەك» (I توم، 628 - بەت) نى «بولدۇرۇلغان نان» دېسە، «چوقمىن» (I توم، 578 - بەت) دېگەن سۆزنى «ھور ناننىڭ بىر خىلى» دەپ ئىزاھلىغان. «كۆمەچ» (I توم، 567 - بەت) سۆزىنى كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلىدىغان نان، سىنجۇ (I توم، 544 - بەت) «گىردە بىلەن ھەمەك ئارىسىدا بولىدىغان بىر خىل نان، خۇيلىما نان»، «پوسكەچ» (I توم، 564 - بەت) ۋە «يۇغا» (II توم، 34 - بەت) سۆزلىرىگە «قاتلىما»، «ياغدا پىشۇرۇلىدىغان ئېمىز نان» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. تۈگمەن. بۇ بۇغداي، تېرىق، ئارپا، قوناق قاتارلىق يىرىك ئاشلىقلارنى يۇمشىتىپ ئۇنغا ئايلاندۇرىدىغان سايمان بولۇپ، شىنجاڭدا يەنە تۈگمەن ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. تۈگمەننىڭ دەسلەپكى شەكلى يارغۇن چاق ئىدى، شىنجاڭ تەۋەسىدىن يېڭى تاش قورالار دەۋرىگە ئائىت يارغۇنچاق، دان ئايرىش، يانجىش قوراللىرى قاتارلىقلار تېپىلدى. ① بۇ شىنجاڭدا ئەجدادلار ئىشلەتكەن ئىپتىدائىي تۈگمەندۇر. ② كېرىيە ناھىيىسىنىڭ «مارجانلىق خارابىسى» دىن تۆت پاي تۈگمەن تېشى تېپىلغان بولۇپ، بۇ جاي مىلادىيە 4 - 6 - ئەسىرلەردە خارابىلىككە ئايلانغان. ③ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇلۇغەتتە تۈرك» دېگەن كىتابىدا، تۈگمەنگە دائىر پاكىتلىق ئۇچۇرلار خاتىرىلەنگەن. ۋاڭ يەندەننىڭ «قوجوغا ئەلچىلىك خاتىرىسى» («使高昌记») دە قوچو ئۇيغۇرلىرى «سۇدا تۈگمەن چۆرۈيدۇ» دەپ يازغان. شىنجاڭنىڭ

① ئا. خوجا مائالىسى، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1988 - يىلى 1 - سان.
 ② ئا. مەخسۇت: «شىنجاڭنىڭ تۈگمەن تېشى تارىخى توغرىسىدا ئىسپات بايان»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1993 - يىلى 1 - سان، 50 - بەت.
 ③ ئابلىز مۇھەممەد سايرامى: «مارجانلىق خارابىسى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1991 - يىلى 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىكى سانى.

قەدىمكى زامان جەمئىيىتىدە شامال تۈگمىنى ئالاھىدە بولغان. قىتان مىللىتىدىن چىققان ئەدىب يوللۇغ چۈسەينىڭ «غەربىي يۇرت دەريالى-رى كۈيى» (《西域河中杂咏》) دە، «شامالدا تۈگمەن چۆرۈپ، بۇغداي تارتىدۇ» دېگەن جۈملە بار. ئۇ ئۆزى بۇ جۈملىنى ئىزاھلاپ، «غەرب ئادەملىرى تۈگمەن ياسايدۇ، شامالدا ھەرىكەتلەندۈرۈپ، بۇغداي تارتىدۇ» دەيدۇ. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى لۇشۈن، لى گېنپىن قاتارلىق تەتقىقاتچى ئالىملار بۇ جۈملىگە قوشۇم-چە قىلىپ، بۇ خىل شامال تۈگمىنى ئەينى زاماندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك-تە يوق ئىدى، دەپ يازىدۇ.

تونۇر. بۇ نان پىشۇرىدىغان سايمان. ئۇيغۇر ناۋايلىرى ۋە ئاتلىدە قولى ئەپچىل ئەر - ئاياللار تونۇرغا نان يېقىپ پىشۇرۇشقا تولىمۇ ئۇستا. تونۇر ئادەتتە «ئۆي تونۇرى» ۋە «ناۋاي تونۇرى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ كېسەك ياكى خىش، سېغىز توپا، يۇلك، سامان، شور ياكى تۇز، سۇ قاتارلىقلاردىن ياسىلىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭنىڭ يېزى-لىرىدىن شەھەرلىرىگىچە ھەممە يەردە بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۆي-غۇر ناۋايلىرىنىڭ قەدىمى يەتكەن ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى بېيجىڭ، شاڭخەي، گۇاڭجۇ قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. بىز بۇ تونۇرلارنى كۆرۈپ تۇرغىنىمىزدا تەبىئىي يوسۇندا ئۇنىڭ تارىخىنى سۈرۈشتە قىلغۇسىز كېلىدۇ. شىنجاڭ تەۋەسىدە مەلۇم بولغان ئەڭ بۇرۇنقى تونۇر ئارخېئولوگىيە خادىملىرى 1958 - يىلى نىيە قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى قازغاندا بايقالغان بولۇپ، ھازىر بۇ تونۇر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلنىۋاتىدۇ. تونۇر ھەققىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى يازما خاتىرىنى كەشپالىق (سۈلى، كاشغەر) لىق ئالىم خۇيلىن (مىلادىيە 737 - 820 - يىللىرى ياشىغان) خەنزۇ تىلى بىلەن يازغان «نوملار شەرىھى» (《一切经音义》) ناملىق كىتاب-نىڭ 37 - جىلىددا قالدۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭ كىتابىدا «خۇر - غۇر ئاشپەزلىرى پولۇ، قاتلىما، خۇز نېنى، تونۇر قاتارلىقلار» نى ياسايدۇ دېيىلگەن. دېمەك، «تونۇر» دېگەن ئاتالغۇنى خۇيلىن خەنزۇ تىلىغا «تانا - tana» (搭纳) دەپ خېلى ئەينەن ترانسكرىپسىيە قىلىپ يازغان بولۇپ، بۈگۈنكى زامان ئالىملىرى ئۇنىڭ ھەقىقەتەن «تونۇر» دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈپ چىقىشتى. بۇ-

نىڭدىن بىلىنىدۇكى، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئەنە ئاشۇنداق ئۇزاق زامانلاردىن بېرى تونۇرنى ئىشلىتىپ كەلگەن.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئاندىن باشقا ئۇنلۇق يېمەكلىكلەرنىڭ خىلمۇخىل تۈرلىرىنى كەشىپ قىلغان، بەزىلىرىنى قوشنا خەلقلەر يېمەكلىكلىرىدىن قوبۇل قىلىپ، يېمەكلىك مەدەنىيىتىنى موللاشتۇرغان. ھازىرقى زامان شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشىدا ئىستېمال قىلىنىدىغان تاماق تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ، ئۇنىڭ ئاساسلىقلىرى سامسا، پەرمۇدە، پولۇ، لەڭمەن (پىلتە ئاش)، مانتا (پېتىر مانتا، بولاق مانتا)، شورپا، شويلا، شوۋىگۈ-رۇچ، ئۈگرە، چۆچۈرە، كۆك چۆچۈرسى، جۇۋاۋا، چۆپ (نېرىن چۆپ، پوستومبا - جىگە چۆپ، پېتىر چۆپ)، پوشكال، قۇمباق، قېيىنچە، تۈرمەل، سامبۇسا، كۆمەچ، ھۈممەلچاي، زالڭ، كۆجە، سىقماق، ساغزا، تۈرمەل، قولداما، تالقان، گۈرۈچ قورداق (گاڭ-غەن)، ھورنان، تالقان قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇلاردىن باشقا ئۆپكە - ھېسىپ، دۈمبىجىگەر، چەينەك شورپىسى (داڭقان شورپىسى) قاتارلىقلارمۇ بار.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇنلۇق تاماقلارنىڭ تارىخى ئانغا ئوخشاش ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. بۇنىڭغا ئىسپات قىلىپ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە يازما ھۆججەتلەردىكى خاتىرىلەرنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تۇرپان ئاستانىدىكى تاڭ دەۋرىنىڭ جېنى-گۈەن 17 - يىلىغا مەنسۇپ (مىلادىيە 642 - يىلى) 301 - نومۇر-لۇق قەدىمكى قەبرىنى قازغاندا ئۈچ دانە جۇۋاۋا (چۆچۈرە) بايقالغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قەبرىنىڭ ئىچىدە ياغاچ تاۋاققا سېلىنغان ۋە بېجىرىم ساقلانغان جۇۋاۋۇمۇ تېپىلغان. 1950 - 1970 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە بولغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا، ئاستانە - قاراغوجا قابرستانلىقىدا جۇۋاۋۇدىن باشقا يەنە بىر تۈركۈم چۆچۈرە ئەۋرىشىكلىرىمۇ تېپىلدى. جۇۋاۋا بىلەن چۆچۈرە قىيمىلىق غىزالار بولۇپ، بۇلارنىڭ قىيمىسى ئوخشاشلا گۆش، پىياز، تۇز، دورا - دەرەك سېلىنىپ تەييارلانسىمۇ، خېمىرنىڭ ھازىرلىنىشى، تۈگۈش شەكلىنىڭ ئوخشاشماسلىقى جەھەتتىن پەرقى بار. يازما ماتېرىياللارغا قارىغاندا، قەدىمكى زاماندا جۇۋاۋا بىلەن

چۆچۈرە ئوتتۇرىسىدا روشەن پەرق بولمىغاچقا، مىڭ سۇلالىسىدىن بۇرۇن خەنزۇچە ھۆججەتلەردە ئوخشاش ئاتىلىپ كېلىنمىگەن. چۆچۈرەنىڭ شىنجاڭدا ئىستېمال قىلىنىشى ئېلىمىزدە ئەڭ بۇرۇن بۇلاردىن باشقا، تۇرپان ئاستانە - قاراغوجا قەبرىستانلىقىدىن يەنە بىر تۈركۈم ئۇنىدىن تەييارلانغان يېمەكلىكلەر، مەسىلەن، تولغىما قۇيماق، ئادەم شەكىللىك يېمەكلىكلەر، پېچىنە - پىرەنىك قاتارلىقلار تېپىلغان. 1968 - يىلى تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن بىر ھېجىردە قۇرۇپ قالغان كەسەمە سۇيۇقئاش بايقالغان. مىلادىيە 10 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىگە مەنسۇپ ئۇيغۇرچە يازمىلاردىمۇ ھەر خىل تاماقلارغا دائىر خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

«دېئانۇلۇغەتت تۈرك» تە تاماقلارنىڭ مۇنداق تۈرلىرى تونۇشتۇرۇلغان:

«تۈرمەك» (I توم، 622 - بەت) — «تۈرمەل»؛ «سارمۇ-چاق» (I توم، 683 - بەت) — «قۇشچاق تىلى ئاش، سۇيۇقئاش»؛ «ئۆگرە» (I توم، 171 - بەت) — «سۇيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى»؛ «سوغۇت» (I توم، 462 - بەت) — «ھېسىپ، ئۈچەي ئىچىگە گۈرۈچ، گۆش ۋە دورا - دەرمان سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك»؛ «سوق-تۇ» (I توم، 443 - بەت) — «ھېسىپنىڭ بىر خىلى، جىگەر بىلەن گۆشكە دورا - دەرمان ئارىلاشتۇرۇپ ئۈچەيگە تىقىلىدۇ، ئاندىن پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ»؛ «تۇتماچ» (I توم، 590 - بەت) — «چۆپ، تۈركلەرنىڭ ئاتاقلىق تاماقلارنىڭ بىرى»؛ «قوۋۇت» (III توم، 233 - بەت) «قاغۇت دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تۇغۇتتا خۇنسىراپ كەتكەن ئاياللارغا بېرىلىدىغان تاماق. بۇ تاماق قورۇلغان تېرىق ئۇنىنى ياغ بىلەن شېكەرگە ئارىلاشتۇرۇپ بېرىلىدۇ»؛ «توپىق» (I توم، 492 - بەت) — «قوينىڭ توپىق سۆڭىكىدىن قىلىنىدىغان غىزا»؛ «بولدۇنى» (I توم، 625 - بەت) — «ئىچىگە قۇرۇق ياكى ھۆل ئۈزۈم سېلىپ تەييارلىنىدىغان بىر خىل يېمەكلىك»؛ «سۇ-رۇش» (I توم، 477 - بەت) — «چۈرۈش بۇغداي باشقىنى دېنى قېتىشتىن ئىلگىرى ئۈزۈۋېلىپ، ئوتتا پۇچىلاپ يانچىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك»؛ «بولغاما» (I توم، 640 - بەت) — «ياغسىز ۋە تەمسىز بۇلماق»؛ «قوغۇرماچ» (I توم، 137 - بەت) — «قېتىق بىلەن

سۈت ئارىلاشتۇرمىسى، ئىچى قېتىپ قالغان ئادەملەرنىڭ ئىچىنى سۈردۈرۈش ئۈچۈنمۇ ئىچۈرۈلىدۇ؛ «بۇخسى» (I توم، 551 - بەت) — «بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى، بۇ يېمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۈستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ، ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قۇيۇپ، شۇ پېتى ئىچىلىدۇ؛ «ياماتا» (I توم، 580 - بەت) — «قۇيماق خېمىرىغا ئوخشاش سۇيۇق قىلىنىپ چېلىنىدىغان بىر خىل خېمىر. سېمىز توغۇنى ياكى سېمىز گۆشنى قورۇغاندا ياكى كاۋاپ قىلغاندا، يېغى ئېقىپ كەتمسۇن دەپ، ئۇنىڭغا شۇ خېمىر سۈرتۈلىدۇ؛ «سىم سىراق» (I توم، 187 - بەت) — «بىر خىل تاماق، باش پىشۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇششاق توغرىلىپ، دورا - دەرمان ئارىلاشتۇرۇلۇپ بىر قانچىغا سېلىنىدۇ ۋە ئۈستىگە ئاچچىق قېتىق قۇيۇلۇپ سىغىش كەندىن كېيىن يېيىلىدۇ؛ «يازۇق» (II توم، 19 - بەت) — «كۈزدە ھەرخىل دورا - دەرمانلار بىلەن قۇرۇتۇپ قويۇلۇپ، ئەتىيازدا يېيىلىدىغان قاق گۆش؛ بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ «قوملاق» (I توم، 620 - بەت)؛ «قىمىز» (I توم، 474 - بەت)؛ «بۇخسۇم» (I توم، 631 - بەت)؛ «ئاقازتۇ» (II توم، 600 - بەت) قاتارلىق ئىچىملىكلىرى توغرىسىدا ئۇچۇر بېرىلگەن.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى زامانىدا توغرى تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئىجادىي ئىشلەنگەن «مايتىرى سىمىت» ناملىق 27 پەردىلىك دراممىنىڭ قوليازمىسىدا بىر قاتار ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ ناملىرى خاتىرىلەنگەن. بۇلار گۆش، شورپا، ئۈگرە، پولۇ، قېتىق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ① «مايتىرى سىمىت» ئادەتتە تەرجىمە ئەسەر دەپ قارىلىدۇ. كىشىنى ئويلىاندۇرىدىغىنى شۇكى، بۇ تاماقلار ئەسەرنىڭ ئەسلى توغرى تىلىدىكى نۇسخىسىدا نېمەدەپ ئېلىنغان دېگەندىن ئىبارەت. بىز پەقەت ئاتاقلىق تەرجىمان پىرتانراكىشىتنىڭ بۇ تاماقلار ئىسمىنى ئۆز زامانىسىدا ئۇيغۇرلار ئىستېمال قىلىۋاتقان تاماقلار بىلەن ئوخشاش ئالغانلىقى كىشىنىڭ دىققەت نەزەرىنى قوزغايدۇ.

ئۇيغۇرلار تارىختىن بېرى ئۆزلىرى ئىستېمال قىلىپ كەلگەن

① ئى. بۇسۇپ قاتارلىقلار ئەشەرگە تەييارلانغان: «مايتىرى سىمىت» (1)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.

تائاملارنىڭ ناملىرىنى ھەر خىل شەكىلدە خاتىرىگە چۈشۈرۈپ كەلگەن. مەھمۇد كاشغەرى خاتىرىسىدىن ۋە «مايىتىرى سىمىت» تىنى باشقا، موللا نىياز دېگەن شائىرنىڭ 1841 - يىلى كۆچۈرۈلۈپ قەشقەرنىڭ ئوبالدىن تېپىلغان «دىۋانى نىيازى» ناملىق توپلىمىدا بىر داستان بولۇپ، ئۇنىڭغا كېيىنكىلەر «تائاملار مۇنازىرىسى» دەپ ئىسىم قويغان. بۇ داستاندا شائىر سىمۋوللۇق مەنىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۇيغۇر تائاملىرىدىن بىرمۇنچىلىرىنىڭ نامىنى تىلغا ئالغان. بۇلار نان، كاكچا، گىردە، قاتلىما، ماتتا، سامبۇسا، شورپا، چەك-پەك، رىشالە، چۆپ، بەتتە، چۆچ بىرە (چۆچۈرە؟)، ئۈگرە، زالكا، ئۆپكە (ئۆپكە - ھېسىپ)، كۆجە، سىرماقۇ، يوبدان، ئۇماچ، شىرى پىرەنچ (?)، قەلىيە پىرەنچ (?)، ھالۋا، شىللە جىگەر قاتارلىقلار. دىن ئىبارەت. بۇ تاماقلار تارىخىنى بىلىشتىكى ياخشى ماتېرىيال. ①

قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇلۇغ شائىر يۈسۈپ خاس ھا. جىپ «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق ئەسىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك ھەك قائىدە - يوسۇنلىرى، ئۆرپ - ئادەت، ئەدەپ - ئەخلاق ئۆلچەملىرى ۋە ئوردىلاردىكى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى توغرىسىدا قىسقا-قىسقا ھەتلىك بايانلارنى يېزىپ قالدۇرغان. مەسىلەن، داستاننىڭ 36 - ، 37 - ، 65 - ، 66 - بابلىرىدا «باش ئاشپەزنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «زىياپەتكە چاقىرىش قائىدە - يوسۇنلىرى»، «زىياپەتكە بېرىش قائىدە - يوسۇنلىرى» قاتارلىق قائىدە - يوسۇنلار توغرىسىدا مەخسۇس توختىلىپ، يېمەك - ئىچمەك گەرچە ئادەملەرنىڭ تەبىئىي ئېھتىياجى ئۈچۈن بولسىمۇ، لېكىن، ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈر-مۇشنىڭ ئەدەپ - ئەخلاق، گۈزەللىك (كۆركەملىك) ئۆلچەملىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولۇشى كېرەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يۈسۈپ خاس ھا. جىپ ئېيتقان بۇ تۇرمۇش مىزانلىرى بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا تەتبىقلىنىپ كېلىنىۋاتقانلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىدىكى ئىزچىللىق ۋە ۋارىسلىق مەسىلىسىنى ئۆگىنىشتە يېتەرلىك ماتېرىيال ئاساسى بولالايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا يېمەك - ئىچمەك يەنە تېبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن. ئۇيغۇرلاردىكى تاماق بىلەن كېسەل

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 10 - سان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى.

داۋالاش — كېسەل ئەھۋالىغا قاراپ يېمەك - ئىچمەكنى مۇۋاپىق تەكشۈش، پەرىھىز تۇتۇش ئارقىلىق كېسەلگە خىل كەلسەيدىغان تاماق-لارنى چەكلەش ئارقىلىق كېسەلنى يەڭگىلەتتىش ۋە ھەر خىل شىپا-لىق يېمەك - ئىچمەكلەرنى بېرىش ئارقىلىق بەدەن قۇۋۋىتىنى ئاشۇ-رۇپ، تېزىرەك ساقىيىشنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلغان. ئۇيغۇرلار كېسەلنى تاماق بىلەن داۋالاشتا كېسەلگە مۇۋاپىق تاماقنى ئۈچكە بۆلىدۇ: ① غىزائى مۇتلەق: ئوزۇقلۇق رولىنىلا ئوينايدىغان يېمەكلىكلەر؛ ② داۋائى غىزائى: ئالدى بىلەن داۋالىق رولىنى، كېيىن ئوزۇقلۇق رولىنى ئوينايدىغان داۋالىق يېمەكلىكلەر؛ ③ غىزائى داۋائى: ھەم ئوزۇقلۇق، ھەم داۋالىق رولىنى ئوينايدىغان يېمەكلىكلەر. ④

بۇنداق ئۇسۇلنىڭ تارىخىغا ئۇزۇن يىللار بولغان. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى زامانى (850 — 1250 - يىللار) دا خاتىرىگە ئېلىنغان «تېبابەتچىلىككە دائىر يازما يادىكارلىقلار» (پارچە) دا بۇ توغرىلۇق ئۇچۇرلار بار. ئۇنىڭدا: سىيگەك كىشىگە تۆگە گۆشىنى ئارپا يارمىسى بىلەن قاينىتىپ ئۆگىرە قىلىپ بەرسە ئوڭشىلىدۇ؛ قارا ئۆچكىنىڭ يېتىم ئوغلىقىنىڭ جىگىرىنىڭ ئىچىگە قارىمۇچ سېلىپ ئوتقا كۆ-مۈپ، كۆپۈكىنى كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە، كېچىسى ياخشى كۆرىد-ىدىغان بولىدۇ... دېگەنگە ئوخشاش خاتىرىلەر بار. ②

كىشىنى تولمۇ قىزىقتۇرىدىغىنى شۇكى، ئۇيغۇر قاتارلىق شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ تاماق تەييارلاش ئۇسۇلى ۋە غىزائى داۋا ھۈنرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا يېتىپ بېرىپ، مەركىزىي جۇڭگونىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە غايەت زور دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن.

بۇ ھەقتە سۆز بولغاندا ئالدى بىلەن يۈەن سۇلالىسى زامانى (1271 — 1368 - يىللار) دا ياشىغان ئۇيغۇر تائامشۇناس قۇسقۇيىنى تىلغا ئالىمىز. ③ قۇسقۇيىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى شىنجاڭلىق بولۇپ، قۇبلايخان غەربكە يۈرۈش قىلىپ قايتقاندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئېلىپ

① «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى»، شىنجاڭ باشلار - ئۆمۈرلەر نەشرىياتى نەشرى، 30 - بەت.
 ② ئا. خوجا قاتارلىقلار تەييارلىغان: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى.
 ③ قۇسقۇيىنىڭ ئۇيغۇرلىك ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى قاراشنى «جۇڭگو بۈيۈك ئېنىسكولوپېدىيىسى» نىڭ «جۇڭگو تارىخى» تارماق تومى «ئۇيغۇر» ماددىسىدىن كۆرۈڭ.

كېتىلگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ كامالەتكە يەتكەن ئاشپەزلىك ماھارىتى بىلەن شاھلارنىڭ دىققىتىگە ئائىل بولغان ۋە تېمۇر (يۈەن چىڭزۇڭ، 1294 — 1307 - يىللار ئارىلىقىدا تەختتە ئولتۇرغان) ۋە ئاخىرقى پادىشاھ توقۇن تېمۇر يەنى ئولجايتۇ قاغان (يۈەن شۇندى، مىلادىيە 1333 — 1368 - يىللار ئارىلىقىدا تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە ئوردىدا باش داستىخانچى بولۇپ ئىشلىگەن. قۇسقۇي ئۆزىنىڭ تەخمىنەن 40 يىللىق ئوزۇقشۇناسلىق ۋە ئەمچىلىك (تېبابەتچىلىك) بىلىملىرى ئاساسىدا «ئاتام تەبىئارلاش دەستۇرى» (« 饮膳正要 ») ناملىق كىتابنى 1330 - يىلى يېزىپ چىققان. بۇ ئەسەر جۇڭگودا بارلىققا كەلگەن «قەدىمكى زاماندىكى يېمەكلىك - ئىچىملىك تازىلىقى ۋە تائامشۇناسلىققا دائىر تۇنجى ۋە مەخسۇس ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ».^①

«ئاتام تەبىئارلاش دەستۇرى» ئۈچ جىلد بولۇپ، 1 - جىلدتا، تۈرلۈك يېمەكلىكلەر، 2 - جىلدتا، يېمەكلىك - ئىچىملىكلەرنىڭ خۇرۇچلىرى، 3 - جىلدتا، ئاشلىق، كۆكتات، تۈرلۈك گۆش، مېۋە - چېۋە قاتارلىقلار ھەققىدە سۆزلەنگەن... «قۇسقۇي ۋە ئۇنىڭ ئاتام تەبىئارلاش دەستۇرى، ئېلىمىزنىڭ سەھىيە ۋە ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇئەييەن تۆھپە قوشقان».^②

قۇسقۇينىڭ يېمەك - ئىچىملىك ھەققىدىكى تەتقىقاتى يالغۇز ئېلىمىز تەۋەسىدىلا زور ئىلگىرىلەش بولۇپ قالماستىن، بەلكى دۇنياۋى سەۋىيىدىنمۇ ئاللىقاچان ئېشىپ كەتكەن.

غەرب دۇنياسى 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئوزۇقلۇق يېتىش - مەسلىك كېسەللىكى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولسا، ئېلىمىز جۇڭگودا مىلادىيەدىن 200 يىل بۇرۇن ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىكىنى ئېنىق بىلگەنلىكىگە دائىر يازما خاتىرىلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە قۇسقۇي ئەمەلىي ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق، بۇ كېسەللىكنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى بايقاشتا ئۈنۈم - لۈك تۆھپىلەرنى قوشتى. «جۇڭگونىڭ دۇنيا بويىچە تۇنجى 100 چوڭ كەشپىياتى» دېگەن داڭلىق كىتابنىڭ ئاپتورى ئەنگلىيەلىك ئالىم

① ۋالا چىجۇڭ: «يۈەن دەۋرىدىكى ئوزۇقشۇناس قۇسقۇي»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1987 - يىلى 1 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىكى سانى.
 ② «قۇسقۇي - يۈەن دەۋرىدىكى ئوزۇقلۇقشۇناس»، شىي چىڭۋالا قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگو - دىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىي شەخىسلىرى» دېگەن كىتابنىڭ 87 - بېتىگە قارالسۇن. مىللەتلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە، 1983 - يىلى نەشرى.

روبېرت تامپول ئۆز كىتابىنىڭ «ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك كېسەللىكى» دېگەن 15 - ماددىسىدا قۇسقۇيىنىڭ ئىجادىنى باھالاپ تۆۋەندىكىدەك لىرىنى يازدۇ: «قۇسقۇي ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك مەسىلىسى ۋە ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك كېسەللىكى مەسىلىسى بويىچە ئاتاقلىق ئاپ-تور ئىدى. ئۇ 1314 - يىلىدىن 1330 - يىلىغىچە بۇ ساھەدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، تېۋىپ بولۇپ ئىشلىگەن چاغلىرىدا «ئاتام تەييارلاش دەستۇرى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان. بۇ كىتاب جۇڭگونىڭ يېمەكلىكلىرى، تېۋىپ بولۇپ چىققان كلاسسىك ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتابتا قۇسقۇي ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىكتىن بولىدىغان پۇت تەمرە تىكىسىنىڭ ئىككى تۈرى (ھازىر بىز ئاتاپ كېلىۋاتقان ھۆل تەمرە تىكىسى ۋە قۇرغاق تەمرە تىكىسى) نى تەپسىلىي بايان قىلغان. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان داۋالاش ئۇسۇلى، ئاساسلىقى، تەركىبىدە ۋىتامىن B₁ ھەم باشقا ۋىتامىنلار كۆپ بولغان يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىشتىن ئىبارەت».

دېمەك، جۇڭگونىڭ دۇنيا بويىچە تۇنجى 100 چوڭ كەشپىياتى ئىچىدىكى بەزى مەزمۇنلار ئۇيغۇرنىڭ ئىجادىي ئەمگىكى بىلەن تولۇقلاغان.

تۆۋەندە قۇسقۇيىنىڭ ئاتام تەييارلاش ئۇسۇلىدىن بىرقانچىسىنى كۆرۈپ ئۆتىمىز:

ئۆسۈملۈك تۈرىدىكى غىزائى داۋا نۇسخىلىرى:

(1) تۇرۇپ ئۇمىچى

ماتېرىيال: چوڭ تۇرۇپتىن بەش دانە.

ئاساسىي داۋاسى: كۆپ ئۇسساش ۋە سىيىش، تىل كۆيۈشۈش،

ئېغىز قۇرۇش، سۈيدۈك قېتىم سانى كۆپىيىش.

تەييارلاش ئۇسۇلى: تۇرۇپنى قاينىتىپ پىشۇرغاندىن كېيىن

ساقىپ سۈيىنى چىقىرىپ، ئۇنىڭغا ئۈچ ئۈچۈم گۈرۈچ سېلىپ، يەنە

قاينىتىپ ئۇماچ تەييارلىنىدۇ.

(2) بۇغداي ئۇمىچى

ماتېرىيال: بۇغداي نورمال مىقداردا.

ئاساسىي داۋاسى: كۆپ ئۇسساش، ئېغىز قۇرۇش.

تەييارلاش ئۇسۇلى: يۇيۇپ پاكىزلاپ، قاينىتىپ ئۇماچ قىلىپ

ياكى ئاتام تەييارلاپ ئاچ قورساق ئىستېمال قىلىنىدۇ.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنسانلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى سۆز- سىزكى ناھايىتى چوڭ. بۇلار بۈگۈنكى كۈندە غايەت زور يېمەك - ئىچمەك سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر تائاملىرى» (ئاپتورى: توختى باقى) ناملىق كىتابتا 300 خىلغا يېقىن تاماق تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ تەييارلىنىش ئۇسۇلى، خۇرۇچى قاتارلىقلارنىڭ تونۇشتۇرۇلۇشى، يەنە شۇ نەشرىياتنىڭ 1993 - يىلى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى» (ئاپتورى: ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا) ناملىق كىتابتىمۇ خېلى كۆپ تارىخىي ۋە رېئال يېمەك- ئىچمەكلىكلەرنىڭ تونۇشتۇرۇلۇشى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇلار بىزنىڭ ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىشىمىزغا يېتەرلىك ماتېرىيال بولالايدۇ.

2 § كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى

1. غەربىي يۇرت كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ خام ماتېرىيالى

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلار كىيىم - كېچەك قۇرۇلۇشىغا تولمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. چۈنكى غەربىي يۇرت تىپىك ئوتتۇرا ئاسىيا قۇرغاق رايونىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ يەردە ھاۋا رايى، تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆزگىرىشى تېز، جۇدۇن، شامال - بوران كۆپ، قىش بىلەن يازنىڭ پەرقى چوڭ، شۇنداق بولغاچقا، قەدىمدىن ھازىرغىچە بۇ يەردىكى ئىنسانلار كىيىنىش ئىشلىرىغا تۇرمۇش تىرىكچىلىكى كىيىنكى مۇھىم تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىپ كەلگەن. ئۇلار دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كىيىم - كېچەكلەرنىڭ خام ماتېرىيالىنى يېڭىلاپ تۇرغان، بەزى خام ماتېرىياللارنى نەچچە ئەسىر ئىشلەتكەن، بەزىلىرى شاللىنىپ قالغان.

بىرىنچى، يۇڭ. قەدىمكى دەۋردە غەربىي يۇرت يېرى كەڭرى، سۈيى كۆپ، ئوت - چۆپى مول رايون بولۇپ، چارۋىچىلىق ئىشلىرى خېلىلا تەرەققىي قىلغان. ھەر خىل ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرى، يۇڭلىرى، يۇڭدىن ئىشلەنگەن كىگىز، پالاس، چەكمەن، يۇمشاق گىلەم

ۋە باشقا يۇلك رەختلەر شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى قوۋملارنىڭ ئاساسلىق كىيىم - كېچەك خام ماتېرىيالى قىلىنىغان. ئارخېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ تەكشۈرۈشى ۋە تەتقىقاتىغا قارىغاندا، جۈملىدىن فالگ يىڭجېيېنىڭ «شىنجاڭنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تارىخى» («新疆屯垦史») ناملىق كىتابىنىڭ 7 - بېتىدە ئېيتىلىشىچە، 50 مىڭ يىل ئىلگىرى شىنجاڭ تارىخى كونا تاش قورال دەۋرىگە كىرىپ بولغان. فالگ يىڭجېيې سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسگە كېلىشكە بولىدۇكى، 50 مىڭ يىل ئىلگىرى جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى ئىپتىدائىي ئىنسانلار شىنجاڭدا ياشىغان، ئۇلار ئەڭ بۇرۇن شىنجاڭنى ئاچقان، كونا تاش قوراللىرىنى ياساپ ئىشلەتكەن، ئىپتىدائىي توپ تۇرمۇشىنى كەچۈرگەن... شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت تارىخى ئىپتىدائىي جەمئىيەتكە قەدەم باسقان.»

ئېلىمىزدە نوپۇزلۇق ۋە ئىشەنچلىك دەپ قارىلىدىغان خەنزۇ ئەپسانە - رىۋايەتلىرى ۋە تارىخىي ھۆججەتلىرىدە سەددەچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدا قەدىمكى دەۋردىن بېرى دى، گۇيڭ، روڭ، چياڭ قاتارلىق قوۋملار ياشاپ كەلگەن. بۇلارنى كېيىنكىلەر تەتقىق قىلىپ، تۈركىي تىلىدىكى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ۋە باشقا جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى قوۋملارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى دەپ ھېسابلاشقان. دېمەك، تاش قورال دەۋرىدە ياشىغان شىنجاڭ رايونىدىكى ئاشۇ ئەجدادلار ھەر خىل شەكىلدەلىك تاش قوراللار ياردىمىدە ياۋايى ھايۋانلار، ئۇچار قۇشلار ۋە ئۆملىگۈچى ھايۋانلارنى ئوۋلىغان، سۇلاردىن بېلىقلارنى تۇتقان، بۇ ھايۋانلارنىڭ گۆشلىرى يېمەكلىك قىلىنغان بولسا، تېرە، يۇڭلىرى كىيىم ماتېرىيالى قىلىنغان. غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرىنى كىيىم - كېچەك خام ماتېرىيالى قىلغانلىقىغا ئاساسلىنىشتا تارىخىي ھۆججەتلەرگە مۇراجىئەت قىلساق، پاكىتلىرىمىز يېتەرسىزلىك قىلىدۇ. بۇنىڭدا پەقەت ئارخېئولوگىيەلىك تېمپىندىلارغا دىققەت قىلىدىغان بولساق، ئىشەنچلىك قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويالايمىز.

1979 - يىلى شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تارىم بوستانلىقىدىكى كۆنچى دەرياسى ۋادىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قەبزىپ، نۇرغۇن ئارخېئولوگىيەلىك ماددىي بۇيۇملارنى تاپتى.

كۆنچى ۋادىسىدىكى قەدىمكى كىشىلەر يۇلك بۆك، يۇلك توقۇلمىدىن يۆگەنچە كىيگەن. ئۇلاردىن باشقا لوپنۇر رايونىدىن يەنە 3000 — 4000 يىل ئىلگىرىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن يۇلك كىيىم - كېچەك، يۇلك ئەدە - يال، يۇلك رەخت قاتارلىق بۇيۇملار بايقالدى. قۇمۇلدىكى 3000 يىل ئەتراپىدىكى قەدىمگاھ بەش قەلئە قەبرىستانلىقىدىنمۇ رەڭلىك يۇلك رەختلەر ئۇچرىتىلدى. ئومۇمەن، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000 يىلدىن مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىگىچە بولغان بۇ ئۇزۇن يىللارغا مەنسۇپ قەدىمكى ئىزلارنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك يۇڭدىن ئىشلەنگەن ھەر خىل بۇيۇملار بايقالدى. بۇ ھال غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى قوۋملارنىڭ تۇرمۇشىدا يۇلك توقۇلمىلارنىڭ ئالاھىدە ئورۇنىنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى، تېرە - كۆن. كۆنچى دەريا ساھىلىدىكى 3800 يىل بۇرۇنقى قەدىمكى جەسەتلەرنىڭ پۇتغا كۆندىن ئىشلەنگەن ئۆتۈك كىيىم - گۈزۈلگەن. يەنە قۇمۇل قارادۆۋە قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان 3200 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ جەسەتلەرنىڭ پۇتغىمۇ قونچلۇق ئۆتۈك كىيىدۈرۈلگەن. يەنە تېرە شىم - ئىشتانمۇ چىققان. ئۆتۈك كۆندىن تىكىلگەن، ئۇ ئوبدان ئاشلانغان تېرىدىن قىلىنغان، ئىشتاننىڭ تېرىسىمۇ ئاشلانغان. سېلىشتۇرما ماتېرىياللارغا قارىغاندا، تېرىنى ئاشلاش ۋە ئۇنىڭدىن كىيىم - كېچەك تەييارلاش ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قوۋملارنىڭ كەشپىياتلىرى بولغان، دېگەن قاراشمۇ بار. كۆنچى دەرياسىنىڭ نامىمۇ «كۆن تەييارلىغۇچى» دېگەن مەنىدە «كۆن - چى» دەپ ئاتالغان. كىشىنى تېخىمۇ قىزىقتۇرىدىغىنى شۇكى، بەزىلەرنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، «كۆن» دېگەن بۇ سۆز ئۇيغۇر تىلىنىڭ يىلتىزى بولغان ئالتاي تىللىرى دەۋرىدە بار بولۇپ، ئۇنىڭ 6000 — 8000 يىللىق تارىخىنى سۈرۈشتە قىلىشقا بولىدىكەن. مەسىلەن، تاڭ شەنچۇن، ليۇجىڭخۇالارنىڭ «خۇاڭ دى» نىڭ يەشمە - سى» دېگەن ماقالىسىدا، «خۇاڭ دى» دىكى «خۇاڭ» (黄) ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى «Kō n» بىلەن ئوخشاش تەلەپپۇزدىكى سۆز بولۇپ، مەنىسى ئوخشاش، ھايۋان تېرىسى دېگەندىن ئىبارەت. ① چۈنكى خۇاڭ

① «ئەدەبىيات - تارىخ بىلىملىرى» (《文史知识》) ژۇرنىلى، 1988 - يىلى 9 - سان، 106 - بەت، بېيجىڭ.

دى ئەسلى جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى «رۇڭدى» (戎狄) قوۋمىنىڭ بوۋىسى بولۇپ، كېيىنچە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كى جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ بوۋىسى بولۇپ قالغان^① دېگەن قاراش بايان قىلىنغان.

ئۈچىنچى، يىپەك. يىپەك جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۇلۇغ كەشپىياتى، ئۇ ئەڭ دەسلەپ، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ۋە شىنجاڭ رايونىدا ئىستېمال قىلىنغان. شىنجاڭدا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 10 - ئەسىرلەردىلا يىپەك رەختلەر ئىستېمال قىلىنغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە شىنجاڭنىڭ يىپەكلىرى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى چېگرا ئېغىزلىرى ئارقىلىق غەرب ئەللىرىگە چىقىرىلغان. غەرب ئاپتورلىرى يەنى يۇنان، رىم ئاپتورلىرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 - ئەسىردىن باشلاپ شەرقنىڭ يىپەكى توغرىسىدا خاتىرىلەر قالدۇرغان ھەم شىنجاڭنى «Serec — يىپەك ئېلى» دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتىغان.^② دېمەك، 2500 يىلدىن بېرى غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار يىپەك رەختلەرنى ئىشلەپ تىپ كەلگەن.

تۆتىنچى، پاختا. پاختا غەربىي يۇرتنىڭ كىيىم - كېچەك خام ماتېرىياللىرىدىن بىرى بولۇپ كېلىۋاتقىنىغا 2000 يىل بولدى. 1959 - يىلى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى خارابىلەردىن زور تۈركۈمدىكى پاختا توقۇلمىلارنى بايقىدى. بۇلار 1700 يىلدىن ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەن. ياۋى سىلەننىڭ «لياڭنامە. قوچو تەزكىرىسى» دە، پاختىغا دائىر خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللار ۋە يازما ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەڭ كېچىككەندىمۇ مىلادىيە 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 3 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىن باشلاپ، پاختا توقۇلمىلار غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى قوۋملارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرىشكە باشلىغان. غەربىي يۇرتتا پاختىدىن ئىشلەنگەن تۈپتۈن قۇلما بۇيۇملارنى ئىشلىتىش تارىخى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئىلگىرىدەك بولغان. ئالىملارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ

① گومۇزو: «جۇڭگو تارىخى تېزىلىرى» («中国史稿»)، 1 - قىسىم، خەلق نەشرىياتى، 1976 - يىلى نەشرى 118 - بەت، بېيجىڭ.

② چىن بۇيۇن: «سېرى، ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، «غەربىي يۇرت تارىخى مەجمۇئەسى» («西域史论丛») 1 - قىسىم.

پاختا توقۇلمىلارنى كىيىم قىلىپ كىيىشى 1000 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەن.

بەشىنچى، كەندىر. كەندىر توقۇلمىلىرى غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى قوۋمىلارنىڭ مۇھىم كىيىم - كېچەك خام ماتېرىيالى. ئۇ جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ كەندىر تالا توقۇلمىلىرىنىڭ تارىخىدىنمۇ ناھايىتى قەدىمىي. تەخمىنەن 4000 يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ كۆنچى ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئىزلاردىن كەندىر تالا توقۇلمىلىرى بايقالدى. ئۇ يەردە لوپنۇر كەندىرى ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇ كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ياساشتا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغان. تۇرپان رايونىدىكى قەدىمكى ئىزلاردىن ھەم كەندىر تالالىدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار، كىيىم - كېچەك، پونقان - كۆرپە، كەندىر پايپاق، سېۋەت، ئارقان قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى. يەنە خەنزۇچە ھۆججەتلەردىمۇ تۇرپان رايونىدا كەندىر ئىشلىتىلگەنلىكىگە داۋام بىرىمۇنچە خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، يۇڭ، يىپەك، پاختا ۋە كەندىر غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار، جۈملىدىن تارىم ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ئۇزۇن يىللىق كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ خام ماتېرىيالى قىلىنغان. شىنجاڭ، جۈملىدىن جۇڭگونىڭ كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن بۇ خام ماتېرىياللار توغرىلۇق بەلگىلىك چۈشەنچىگە ئىگە بولۇش كېرەك. شۇنداق بولغاندا غەربىي يۇرتنىڭ كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى تارىخى ھەققىدە ئىلمىي كۆزقاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدۇ.

2. غەربىي يۇرت كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ تۈرى ۋە ئالاھىدىلىكى

كىيىنىش مەنىسىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىگە ئۇزۇن يىللار بولغان. ئىدراكلىق ئىنسانلار ھايۋانلار دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىققان ئاشۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدىلا ئۇياتلىق ئەزالىرىنى يوشۇرۇن تۇتۇشنى بىلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار ئۆزلىرى ياشىغان جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن ئاددىي كىيىنىشتىن

بازا - بارا مۇرەككەپ كىيىنىشكە، تەبىئىي ئېھتىياجغا ئاساسەن كىيىنىشتىن، گۈزەللىك تەلپىگە ماسلاشقان كىيىنىشكە قاراپ تەرەققىي قىلغان.

ئالىملار كىيىنىش ئادىتى يېمەك - ئىچمەك ۋە تۇرالغۇ جايغا ئىگە بولۇش ئادىتىگە ئوخشاش ئىنسانلارنىڭ ياشاش ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئۈچ ئالدىنقى شەرتنىڭ بىرى دەپ ھېسابلايدۇ. دېمەك، قورسقى توق ئادەملەر قەھرىتان سوغۇقتىن، جۇدۇن - چاپقۇندىن، پىششىق ۋە سەراتان ئىسسىقتىن يېتەرلىك دەرىجىدە ئۆزىنى قوغدىيالىمسا ھاياتلىقنى داۋاملاشتۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. كىيىم - كېچەكسىز ئىنسانلار تارىخىنى تولۇقى بىلەن ئۆگىنىش مۇمكىن ئەمەس.

غەربىي يۇرت ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، دېڭىزدىن يىراق، ھاۋاسى قۇرغاق، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، قىش پەسلى ئۇزۇن بىر جاي. قەدىمكى كىشىلەر قۇرغاقچىلىققا، چۆل - باياۋان ۋە ھەر خىل ئاپەتلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن مۇكەممەل ۋە يۈرۈشلۈك كىيىم - كېچەك تۈرلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. كىيىم - كېچەكسىز پائالىيەت قىلىش ياكى ئۇياتلىق ئەزالىرىنىلا چۈمكەپ يۈرۈش ئادىتى قەدىمكى چاغلاردىلا ئەمەلدىن قالغان.

تارىختىن بۇيان قىزىلمىلار ۋە يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ يۈرۈشلۈك ۋە پۈتۈن بەدەننى ياپقۇدەك، سېلىپ - كىيىشكە ئوڭاي كىيىملەرنى كىيگەنلىك تارىخى 3000 - 4000 يىللىق تارىخقا ئىگە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ يىراق دەۋرلەردە باشلانغان، دەپ پەرەز قىلساق، ئىلىم ساھەسىدىن چىقىپ كەتكەن ھېسابلانمايدۇ.

تارىختىن بېرى غەربىي يۇرتتا ئىستېمال قىلىنغان كىيىم - كېچەكلەرنى مۇنداق تۈر ۋە خىللارغا ئايرىشقا بولىدۇ: ئومۇمىي تۈر جەھەتتە تاشقى كىيىم ۋە ئىچ كىيىم دەپ ئىككى تۈرگە؛ جىنسىي پەرقكە قاراپ ئەرەنچە كىيىم، ئايالچە كىيىم دېگەن ئىككى خىلغا؛ پەسلىگە قاراپ يازلىق كىيىم، قىشلىق كىيىم؛ ئائىلە ئىشلىرى، ئەمگەك - كەسپ، توي - تۆكۈن ۋە مۇراسىم ئەھۋالىغا قاراپ

ئۆپچىلىك كىيىم، ئەمگەك كىيىمى، كەسپىي كىيىم، تويلۇق - مۇراسىملىق كىيىم، مېھمان كىيىمى؛ ياشاش مۇھىتى، ئىمتىياز پەرقىگە قاراپ يېزا كىيىمى، شەھەرلىكلەر كىيىمى، ئاقساقال - مۆتۈەرلەر، بەگلەر كىيىمى، مىرزىلار، شاھلار، خان - ئايىملار كىيىمى؛ ياش پەرقىگە قاراپ بالىلار كىيىمى، چوڭلار كىيىمى دېگەن- گە ئوخشاش خىللارغا ئايرىلىدۇ. ئومۇمەن، يۈرۈشلۈك كىيىملەر بولسا ئاياغ كىيىم، ئۈچ (ئۈست) كىيىم ۋە باش كىيىم دېگەن ئۈچ خىل بولىدۇ. بۇلاردىن باشقا ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىك تەلپى بويىچە قوشۇمچە نەرسىلەرمۇ بار بولۇپ، بۇلار ئاسقۇ، ياپقۇ، يۆگەك قاتار- لىق خىللارغا تەئەللۇق، ئۇلار ئوتۇغات، ئۈكە، بۇلاپكا - مېدالىئون، مارجان، ھالقا - سىرغا، بىلەزۈك، ئۈزۈك، گالستۇك، باغىرداق (لېتىك)، بەلۋاغ - پوتە، غىلاپلىق پىچاق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئاياغ كىيىملەر: غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار قەدىمدىن بېرى ئاياغ كىيىمىگە بەك ئەھمىيەت بەرگەن. پەسىل، سورۇن، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى قاتارلىقلارغا ئاساسەن يازلىق ۋە قىشلىق، قونچلۇق ۋە قونچسىز، پاشىنلىق ۋە پاشىنسىز ئاياغلارنى تېرە - كۆن، يۇڭ، رەخت، ياغاچ قاتارلىقلاردا تىكىپ كىيىشكەن. بۇلار ئۆتۈك، مەسە، كالاچ (كېپىش)، چورۇق، سەندەل كەش، بەتىنكە، بوتىي، پىيما، كەش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۆتۈك (كۆنچىك): ئۆتۈك غەربىي يۇرتتا ئەڭ بۇرۇن بارلىققا كەلگەن ۋە ئىزچىل ئىستېمال قىلىنىپ كېلىنكەن سەرخىل ئاياغ كىيىملىرىنىڭ بىر خىلى. ئامېرىكىلىق ئالىم مىگوۋېرىن «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» ناملىق كىتابىدا ئۆتۈك توغرى- لۇق توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «نىل ۋادىسى، ھىندى ۋادىسى، تىگرى - ئېفىرات ۋادىسى، شۇنداقلا خۇاڭخې ۋادىسىدىكى رايونلاردا ياشىغان قەدىمكى كىشىلەر ياغاچتىن ئىشلەنگەن كەش كىيەتتى، تېرە ئۆتۈك كىيەتتى، ئۆتۈك ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بولۇشى مۇمكىن» - غەربلىك بۇ ئالىمنىڭ 1939 - يىلى ئېيتقان بۇ پەرىزى 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن شىنجاڭدىن ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشتا بايقالغان ماددىي پاكىتلار ئارقىلىق يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن

ھالدا ئىسپاتلىنىشقا قادىر بولماقتا. مەسىلەن، كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىكى 3800 يىللىق تارىخقا ئىگە قەدىمكى قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان كۆن ئۆتۈك، قۇمۇل قارادۆۋە قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ كۆن ئۆتۈكلەر بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ خەنزۇچە ھۆججەتلەردىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئۆتۈك ھەقىقەتەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ غەربىي شىمالىدىكى خۇلارنىڭ ئاياغ كىيىمى ئىدى. ئۇ جەنگو زامانىسى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 475 - يىلىدىن 221 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىق) دا مەركەزىي جۇڭگو رايونىدا ھۆكۈم سۈرگەن جاۋ بەگلىكى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرگە تونۇشلۇق بولۇشقا باشلىغان. بۈگۈنكى كۈندىمۇ شىنجاڭ خەلقى ئۆتۈك كىيىش ئادىتىنى سۇلاشتۇرماي كەلمەكتە. ئۈچ (ئۈست) كىيىم: ئۈچ - ئۇچا (ئۈچىغا كىيىدىغان) كىيىملەرنىڭ تۈر - خىللىرىنىڭ كۆپلۈكى، شەكلىنىڭ ھەر خىللىقى، پاسونىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن غەربىي يۇرت دۇنياغا مەشھۇر. غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار پەسىل، ياش، جىنس، ئىقتىساد، ياز، كەسىپ قاتارلىقلارغا ئاساسەن خىلمۇخىل ئۈست كىيىملەرنى كىيگەن. ئىچ ۋە تاش كىيىم پەرقىمۇ ئاساسەن مۇشۇ ئۈست كىيىم لەرگە قارىتىلغان.

تارىختىن بېرى غەربىي يۇرتتا ئىستېمال قىلىنغان بۇنداق كىيىملەر ئۇزۇن - قىسقا كۆڭلەك (بۇ ئەرەنچە، ئايالچە كۆڭلەك دېگەن خىلغا ئايرىلىدۇ)، چاپان (بۇ كالتە چاپان، مەخسۇمچە چاپان، تون، يەكتەك، پەلتو، نىمچا، پەشمەت، جۇۋا قاتارلىق خىللارغا ئايرىلىدۇ)، ئىشتان (بۇ كالتە ئىشتان، ئۇزۇن ئىشتان، نېپىز، قوش ئەستەرلىك، پاختىلىق، تېرە ئىشتانلارغا ئايرىلىدۇ. بۇلار ئومۇميۈزلۈك «تامبال» دەپمۇ ئاتالغان) دىن ئىبارەت. ئۈچ (ئۈست) كىيىملەر ئىچىدە چاپاننىڭ تۇتقان ئورنى بىرقەدەر چوڭ. بىراق قەدىمكى زاماندا چاپان ھازىرقىدەك خىلمۇخىل تۈرلەرگە بۆلۈنمىگەن بولسا كېرەك، ئىگىلەنگەن ماتېرىياللارغا قارىغاندا، شىندى جالڭ تارىخىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى چاپان قۇمۇلنىڭ قىزىل چوققا (ۋۇ-باۋ) دىكى قەدىمكى قەبرىدىن چىققان ئۇزۇنلۇقى 1.35 مېتىر، ياقىسىز، تار يەڭلىك، يەڭ ئۇچى ۋە ئاستىغا تېرە تاسمىدىن جىيەك

تۇتۇلغان چەكمەن تون بولۇپ، ئارخېئولوگلارنىڭ دەلىللىشىچە، بۇ بۇنىڭدىن 3200 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدىكەن، بۇنىڭدىن باشقا يەنە قۇمۇل قارا دۆۋە قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان 3200 يىللىق تارىخقا ئىگە رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن ئۇزۇن تون قاتارلىقلار بار. شىنجاڭ كىيىم - كېچەك تارىخى تەتقىقاتچىسى شاڭ يەنىن قۇمۇل قىزىل چوققەدىكىلەرنىڭ چاپان كىيىشى ئوتتۇرا تۈز - لەڭلىكتىكىلەرگە قارىغاندا ئىلگىرى ئىدى، دېگەن قاراشتا بولغان. ①

قىزىل مىڭئۆيىدىكى 55 - ئۆڭكۈرنىڭ ئىككى تېمىغا سىزىلغان رەسىمدە ئەرلەر ياقىلىرى ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان، پەشلىرى ئېچىلىپ تۇرغان تون كىيگەن، بېلىگە بەلۋاغ باغلىغان، پىچاق قىسقان ھالەتتە تۇرغان. بېزەكلىكتىكى 32 - ئۆڭكۈردىكى تام رەسىمىگە سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن قوچۇ ئۇيغۇر خانى يۇمىلاق ياقىلىق، قىزىل رەڭلىك، ئار يەڭلىك ئۇزۇن چاپان كىيگەن، بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئىچىدە ئەرلەرنىڭ كىيىملىرى يانتۇ ياقىلىق ياكى يۇمىلاق ياقىلىق، ئار يەڭلىك ئۇزۇن چاپان كىيىش ئاساس قىلىنغان. ② مەسىلەن، ئاستانىدىكى 305 - نومۇرلۇق قەبرە (يىل دەۋرى مىلادىيە 384 - يىلى دەپ بېكىتىلگەن) دىن ئەرەنچە، ئايالچە بەدەننى يېپىپ تۇرىدىغان يىپەكتىن تىكىلگەن يەكتەك تېپىلدى. يەنە 306 - نومۇرلۇق قەبرە (يىلى مىلادىيە 541 - يىلى دەپ بېكىتىلگەن) دىكى بۇيۇملار ئىچىدىن يۇمىلاق ياقىلىق، قىسقا يەڭلىك بىر يەكتەك چىققان بولۇپ، يېڭى پەقەت جەينەككىچىلا بارىدۇ. ③ غوبى چۆللۈكىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپان ۋادىسىغا كېلىپ ئۇزۇن مۇددەت ئولتۇراق تۇرمۇشقا ئادەتلىنىدۇ. شى نەتىجىسىدە كىيىم - كېچەكلەردە كەڭ يەڭلىك ئۇزۇن چاپان كىيىش ئادىتى شەكىللەنگەن. پارس تارىخچىسى گەردىزى «زەينۇل ئەخبار» ناملىق كىتابىدا بۇ خىل چاپانلار توغرىلۇق توختىلىپ: «بۇنداق كەڭ - چوڭ كىيىملىرى پۈتۈن بەدەننى ئورپىلايدۇ، ياقىسى

① شاڭ يەنىن: «ئالدىنقى چىن دەۋرىدىكى شىنجاڭدا باشغان مىللەتلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 - يىلى 2 - سان، 34 - بەت. خەنزۇچە.

② «جۇڭگونىڭ قەدىمكى زاماندا شىمالدا باشغان مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخى» (مىللىي مەدەنىيەت تومى)، خېيلۇنچىياڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى، 1153 - بەت.

③ مونتولى مائىلار: «قەدىمكى قوچۇ خانلىقىنىڭ ماددىي مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1985 - يىلى نەشرى، 142 - بەت.

كەڭ، پېشى ئۇزۇن» ① بولىدۇ دېگەن بولسا؛ ئەرەب ساياھەتچىسى تەمس ئىبنى بەھر قوچو ئۇيغۇرلىرى توغرىلىق توختىلىپ: «ئادەتتە تىكى كىشىلەر يىپەكتىن ياكى پاختا يىپتىن كىيىم كىيىدۇ، كىيىملىرى كەڭ ھەم چوڭ، پۈتۈن بەدەننى ئورايدۇ، ياقىسى كەڭ، پېشى ئۇزۇن» ② دەپ يازغان. گابائىن خانىمنىڭ «قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇرمۇشى» ناملىق كىتابىدا قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ چاپانلىرى توغرىلىق ئۇچۇرلار بار. تارىخىي خاتىرىلەر، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە مىخئوي تام سىزمىلىرىدىكى كۆرۈنۈشلەرگە قارىغاندا، ئاياللارمۇ قەدىمدىن تارتىپ ئەرلەرگە ئوخشاش چاپان كىيىشكە ئادەتلەنگەن. قىزىل مىخئوي 55 - ئۆلكۈردىكى رەسىملەردىكى يان تەرىپىدە چېكى بار نىمچە كىيگەن، نىمچىنىڭ ئۈستىگە كالتە يەڭلىك سىرتقى كىيىم كىيگەن ئاياللارنىڭ رەسىمى ③ ھەمدە چەرچەن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشتا قېزىۋېلىنغان 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە، بويى 1.90 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئايال جەسەتنىڭ ئۈستىگە كىيىۋرۈلگەن جىگىرەڭ يۇڭ توقۇلمىدىن تىكىلگەن تونچە ياقىلىق كالتە چاپان، ④ تۇرپاننىڭ يالقۇنتاغ ئېتىكىدىن قېزىۋېلىنغان 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان 10 دىن ئارتۇق ئەر ۋە ئايالغا كىيىۋرۈلگەن قايرىما ياقىلىق تېرە جۇۋا قاتارلىقلار ⑤ بۇ قاراشنى ئىسپاتلايدۇ.

«دۇنلۇغەت تۈرك» تە: «ئىچۈك - ئوچۇك، بۇلغۇن، سۆسەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا» (I توم، 93 - بەت)؛ «قارس، يۇڭ چەكمەن چاپان»، «تۆگە ياكى قوي يۇڭىدىن ئىشلەنگەن كىيىم» (I توم، 453 - بەت) دەپ ئىزاھ بېرىلگەن ھەم تون، ئەر - ئايالچە جىلىتىگە دائىر بەزى

① بارتولد: «گەرەزىنىڭ زەينۇل ئەبىبار، ئەسىرىدىن ئۇزۇندىلەر»، «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ-جۇغراپىيىسى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1983 - يىلى 4 - سان، كەنجۇ.
 ② مۇشۇنىڭ قاتارلىقلار: «شىنجاڭدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت»، مەدەنىيەت پەنكارلىقلىرى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1985 - يىلى نەشرى، 18 - بەت.
 ③ ئالە بەنسىن: «ئۇيغۇر كىيىم - كېچەكلىرى ۋە زىيۈنەتلىرىنىڭ تەكشۈلۈشى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە تارىخىي كۆزىتىش»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىلى 3 - سان.
 ④ ئا. خوسا: «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت»، 52 - بەت.
 ⑤ «شىنجاڭ گېزىتى»، 1993 - يىلى 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىكى سانىنىڭ 1 - بېتىگە قارىلىن.

ئۇچۇرلارمۇ بېرىلگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» تە «قاماجۇۋا» توغرۇلۇق توختىلىغان. بوخېك يازغان «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» («西域图志») ناملىق كىتابتا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى «ئەرلەر چوڭ ياقىلىق، تار يەڭلىك تون كىيگەن، ئاياللار ئىككى تەرىپىدە چېكى بار نىمچە كىيەتتى. ئىچ كىيىملىرى تىزىغا چۈشەتتى» (شۇ كىتاب، 42 - جىلد) دەپ يېزىلغان. مەدەنىيەت شۇناسلار شۇنى تونۇپ يەتتىكى، بۈگۈنكى چاپانلار غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلار كىيگەن تونلارنىڭ مەھسۇلى ئىكەن.

ئەمدى، ئاياللارنىڭ مۇھىم ئىچكى كىيىملىرىدىن بىرى بولغان «باغىرداق» (لېپتىك) ھەققىدە توختىلىمىز.

باغىرداق ھەم ئىچكى كىيىم ھەم ئاياللارنىڭ ياسىنىشىغا مۇناسىدۇ. ۋەتلىك بېزەك كىيىمى. مەھمۇد كاشغەرى مىلادىيە 1075 - يىلى تاماملىغان «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ناملىق كىتابىدا «باغىرداق» (لېپتىك) دېگەن سۆزگە ئەرەبچە لېپتىك مەنىسىدە ئىزاھات بەرگەن (I توم، 653 - بەت). بۇ ئەينى چاغدا ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدا ئۇنىڭ ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەپسۇسكى، خاربىن نەشرىياتى نەشر قىلغان «دۇنيادىكى شەيئىلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى بار» دېگەن كىتابتا «لېپتىك» نى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئامېرىكىدا پەيدا بولغان، ئۇنى ئامېرىكىلىق دىنكولس خا. ئىم كەشىپ قىلغان دەپ يازغان. «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» تىكى مەلۇمات بۇ قاراشنى رەت قىلىدۇ. ①

ئىشتان (تامبال): بۇ مۇھىم ئۈچ (ئۈست) كىيىملەرنىڭ بىرى خىلى. غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار ئات مېنىش، كۆندۈرۈش جەھەتتە قەدىمكى زامان دۇنيا تارىخىدا ئالدىدا ماڭغانلار بولغاچقا، ئىشتان كىيىشتىمۇ بۇ خىل چېمپىيونلۇقنى قولدىن بەرمىگەن. چۈنكى ئېغى بار، تارراق ئىشتان بىلەن ئات مېنىش تولمۇ قۇلاي ئىدى. غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار كىيگەن ئىشتاننىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئەۋرىشىكىسى 1985 - يىلى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشتا بايقالغان جىگەررەڭ

① ي. تاھىر: «باغىرداق كىيىمگە مەنەۋىي»، «ئۈرۈمچى كەچىرىتى»، 1992 - يىلى 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىكى سانغا ۋە «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1994 - يىللىق 3 - ساندىكى ماقالىسىگە قارالمۇن.

يۇلك توقۇلمىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن ئىشتان بولۇپ، ئۇ 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئېلىمىز مىقياسىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى ئىشتان ئەۋرىشكىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بەزىلەر بۇنداق ئىشتان توغرىلىق توختىلىپ: ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئىچكى رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر- نىڭ ھەقىقىي ئىشتان كىيىشى جۇ سۇلالىسى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1066 - يىلىدىن 221 - يىلىغىچە) نىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ «جاۋ بەگلىكىنىڭ ۋۇلىڭ خانىنىڭ 19 - يىلىنىڭ بېشىدىكى خۇچە ياسىنىش» زامانىسى ئىدى. بۇنىڭدىن شۇنداق ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇزۇن ئىش- تان كىيىش تارىخى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن بۇرۇن بولغان. ①

باش كىيىم- (بۆك): غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىش- گىز- ئۇچلۇق باش كىيىمى (بۆكى) تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، ئىزچىللىقى جەھەتتە ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. باش كىيىم قەدىمكى چاغدا «بۆك» دەپ ئاتالغان بولۇپ، بۇ «بۆرك» سۆزىدىن كەلگەن. شىنجاڭ تارىخىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى بۆك (تۆپە) ئەۋرىشكىسى كۆنچى دەريا ۋادىسىدىن ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشتا قېزىۋېلىنغان دۇنياغا مەشھۇر ئايال جەسەتنىڭ بېشىدىكى ئۇچلۇق كىگىز قالپاق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق ئۇچلۇق تۇماقلار قەدىمكى دەۋرلەردە كەڭ تارقالغان. ئارخېئولوگىيىلىك كۆنچى دەريا ۋادىسىدىكى قەدىمكى قەبرە خارابىسىدىن ئايال قونچاقنىڭ بېشىدا ئۇچلۇق بۆكنىڭ بارلىقىغا دىققەت قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا كۈنەس ناھىيىسىدىكى كۈنەس دەريا- سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 475 - يىلىدىن 221 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى دەۋرگە مەنسۇپ بىر قەبرىدىن بېشىغا ئۇچى ئالدىغا ئېگىلگەن، يۇمىلاق بۆك (تۆپە) كىيگەن، مىستىن ياسالغان بىر قونچاق قېزىۋېلىنغان. يۇنان تارىخچىسى ھىرو- دوتنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىدىكى بايانلارغا قارىغاندا، ئۇچلۇق بۆك كىيىش ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان قەدىمكى ساكلاردىن بولغان. بۇ كىتابتا ساكلار «باشلىرىغا ئېگىز، ئۇچلۇق، قېلىن كىگىزدىن ياسال- غان بۆك كىيىدۇ» دېيىلگەن. قۇمۇلنىڭ قىزىل چوققا (ۋۇباۋ)،

① شالە پەنپىنىنىڭ «قىشقىر يېداگوڭكا ئىنپىتىنۇنى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ خەنزۇچە 1989 - يىللىق 2 - ساندا ئېلان قىلىنغان ماقالىسىگە قارىلىن.

چەرچەن ناھىيىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى ئىزلاردىن، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن قېزىۋېلىنغان جەسەتلەردىن قارىغاندا، ئۆلگۈچى بېشىغا ئۇچلۇق كەلگەن بۆك كىيگەن. مەھمۇد كاشغەرى بەرگەن ئۇچۇرغا قارىغاندا، ماكىدو-نىيلىك ئىسكەندەر شەرققە يۈرۈش قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەندە ئۇنىڭ ئالدىن يۈرەر قوشۇنلىرىنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرغان 4000 كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ قالپاقلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشاش بولغان. بۇ ۋەقە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 329 - يىللىرى بولغان بولسا كېرەك دەپ قارىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي چۆللۈكى ساھىلىدا ياشىغان ئەجدادلىرى ئارىسىدا بۆك كىيىش ئادىتى غەربىي يۇرتتا ياشىغان باشقا قەدىمكى ئەجدادلار بىلەن ئوخشاش بولغان. خەنزۇچە ماتېرىياللاردا ئۇيغۇر خانىشلىرى «ئۇچلۇق ئالتۇن تاج» كىيگەن («كونا تاغنامە» 5312 - بەت) دەپ خاتىرىلەنگەن. بېزەكلىكتىكى 55 - غاردىكى ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئىككى خىل بۆك كىيگەن ھالەتتە سىزىلغان. بىرىنچى خىلدىكى بۆكنىڭ ئۇچى ئۇچلۇق، ئاستى يۇمىلاق، ئۇچىغا جىيەك تۇتۇلغان؛ ئىككىنچى خىلدىكى بۆك ئۇچى ئالدىغا ئېگىلگەن، كەينىگە يۇمىلاق جىيەك تۇتۇلغان. «دېۋانۇلۇغەت تۈرك» تىمۇ «قوتۇرما بۆك» دېگەن بىر خىل بۆك تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇنىڭغا «قايرىما بۆك، ئالدى ۋە ئارقا تەرىپىدە قايرىمىسى بولغان قالپاق» (I توم، 638 - بەت) دەپ ئېنىقلىما بېرىلگەن. خې يىڭنىڭ «مۇسۇلمان يۇرتلارنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» («回疆通志») ناملىق كىتابىدا، «مىڭ، چىڭ دەۋرلىرىدە ئەرلەرنىڭ بۆكنىڭ ئۈستى يۇمىلاق، ئېگىزلىكى ئالتە - يەتتە سۇڭ، ئالدى - كەينى ئۇچلۇق بولۇپ، جىيەكلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئالتە - يەتتە سۇڭ كېلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ بۆكلىرىگە قارىتىلغان.

ۋاڭ زېڭيى يازغان «مۇسۇلمان يۇرتلار ھەققىدە خاتىرە» («回疆杂记»: 王曾翼) ناملىق كىتابتا، شىنجاڭدىكى ئاياللار «كىچىك دوپپا كىيىدۇ، ئۈستىگە گۈللەر كەشتىلەنگەن بولىدۇ» دېيىلگەن. بۈگۈنكى زامانغا كەلگەندە شىنجاڭدا ياشايدىغان ئۇيغۇر،

قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەر ھەر خىل بۆكلەرنى كىيىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىمىنىڭ خىلىنىڭ كۆپلۈكى، نەقىش ۋە كۆركەملىكى جەھەتتە ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. پەقەت ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ 100 نەچچە خىلغا يېتىدىغانلىقى ئادەمنىڭ ھەۋسىنى كەلتۈرىدۇ. ئىلمىي خادىملار شۇنداق خۇلاسىگە كەلدىكى، ئۇيغۇر بۆكلىرى، بولۇپمۇ دوپپىلىرى غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ بۆك ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىنىپ، ئۆزگىرىش ياساپ، بۈگۈنكىدەك سىپتا ۋە كۆركەم شەكىلگە كەلگەن. ①

مىلادىيە 3 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى چاغقا مەنسۇپ نىيە قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىكى ھەمدە پەنە بۇيۇملار ئىچىدە ماسكا، پەلەي، پايپاق ۋە ياستۇق، يوتقان قاتارلىقلار بايقىلىپ، بۇ نەرسىلەرنىڭ تارىخى توغرىلىق ماددىي پىكىر ئېيتىشنىڭ پاكتى بار بولدى.

3. قەدىمكى كىشىلەرنىڭ تارىنىش - ياسىنىش ۋە زىنەتلىنىش ئادەتلىرى

بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر ئاياللىرى چاچلىرىنى تال - تال ئۆرۈپ، ئۈستىگە رەڭگارەڭ بېزەكلەرنى قىستۇرۇپ، ئۇزۇن قويۇۋېتىپ يۈردۈ (1980 - يىللاردىن كېيىن قىسمەن ئۆزگىرىشلەر بولدى). بۇ خىل ئادەت قازاق، قىرغىز، تاجىك قاتارلىق مىللەت ئاياللىرىدىمۇ بار. ئۇ يىراق تارىخىي ئەنئەنىگە ۋە كۈچلۈك ھەم قويۇق مىللىي ئاساسقا ئىگە.

1979 - يىلى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشتا بايقىلىپ، پۈتۈن دۇنيانى زىلزىلىگە سالغان كۆنچى دەرياسى ۋادىسى ئۆردەكلىك (گۆ-مۇگۇ) قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان 3800 يىل بۇرۇنقى ئايال جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن بەش تال ياغاچ قونچاق، بىر تال تاش قونچاق ② نىڭ باشلىرىغا ئۇچلۇق بۆك كىيىدۈرۈلگەن، چاچلىرى كالا

① بۇ مەقەلە ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەد ئىبنىنىڭ «سەكە - سىكتاي - ئۇيغۇر كىيىم مەدەنىيىتىدىكى ئېتىمولوگىيىلىك ئىزچىللىق توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسى («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1992 - يىللىق 3 - ساندا ئېلان قىلىنغان) ۋە شالا بەننىنىڭ يۇقىرىدا ئەقىل ئېلىنغان بىر قاتار ماقالىلىرىغا قارالسۇن.
② ۋالا بىلگۇ: «بەيكە بولى ئارخېئولوگىيىسى تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى، 206 - 207 - بەت، غەزەۋچە.

تە، ئۆرۈمە چاچ بولۇپ مۇرىسىگە چۈشۈپ تۇرىدۇ. 1976—1977- يىللىرى يەنە ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئۈرۈمچىنىڭ نەنسەن (جەنۇبىي تاغ) كان رايونىدىكى ئالغۇي (ئاراغول) جىلغىسىدىن قېزىۋالغان قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان «بەزى جەسەتلەرنىڭ چېچى ئۇزۇن ئۆرۈلگەن، بەزىلىرىنىڭ چېچىغا تور شەكىللىك قاپ (چاچلىق) تار- تىپ قويۇلغان». ① قۇمۇلنىڭ قارادۆۋە قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان 3200 يىللىق تارىخقا ئىگە ئايال جەسەتلەرنىڭ بەلگىچە چۈشىدەنغان ئۆرۈمە چېچى بولغان. يەنە چەرچەن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى زاغۇن- لۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى (ۋاقتى 3000 يىل) دىن تېپىلغان ئەر جەسەتنىڭ چاچ - ساقاللىرى قوڭۇر رەڭدە بولۇپ يېرىم ئاقارغان. بۇ مېيىتنىڭ بەش سانتىمېتىر توملۇقتا ئىككى تال ئۆرۈمە چېچى بولۇپ، چاچنىڭ ئۇچىدىن 15 سانتىمېتىر ئارىلىقتا قىزىل يۈك يىپ قوشۇپ ئۆرۈلگەن؛ ئايالنىڭ ھەم تۆت تال ئۆرۈمە چېچى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى تېلى يالغان ② چاچ. ② تۇرپان يالقۇنتاغ باغرىدىن قېزىۋېلىنغان 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە قەدىمكى قەبرىستانلىق- تىن چىققان ئايال جەسەتلەرنىڭ باشلىرىدىمۇ تۈگۈلگەن قويۇق چاچ بار. نىيە قەدىمكى ئىزىدىن قېزىۋېلىنغان ئايال جەسەتنىڭ ھەم ئىككى تال چېچى بار بولغان. ③

ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە بايقالغان بۇ خىل ئەھۋاللار تارىخىي يازما خاتىرىلەردىمۇ تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، چىن شۇنىڭ «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى- ۋېينامە. غەربىي چياڭلار تەزكىرىسى» («三国志·魏书·西羌传») دە، «دىلار (氏人) ... ئۇلارنىڭ ئۆرپ- ئادىتى... چياڭ (كەن)، ئارىلاشما خۇ (杂胡) لار بىلەن ئوخشاش... ئۆرۈمە چاچ قويىدۇ؛ فەن يى «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چياڭلار تەزكىرىسى» دە بولسا، «چياڭ (كەن) لاردىن ۋۇگى قىلىچۋاز ئىدى، چىن خانلىقى تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنغان، كېيىنچە قېچىپ كېتىۋاتقىنىدا پاناق بۇرۇن بىر ئايالغا ئۇچرىشىپ يايلاقتا تونۇشقان، ئايال تولمۇ كۆرۈمىسىز بولۇپ، چېچى بىلەن يۈزىنى دالدا قىلىپ يۈرىدىكەن. چياڭلار شۇنىڭدىن باشلاپ بۇنداق ئادەتنى يۇقتۇ-

① ② ئا. خوجا: «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت»
 ③ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1998 - يىلى 2 - سان، ئۈرۈمچى.

رۇۋالغان» دېيىلگەن. ۋېي شۇ «ۋېينامە. تۇيغۇنلار تەزكىرىسى» دە، «قاغان خانىشىنىڭ ھۆسن تۇرقىغا ھېرىسمەن ئىدى. (خاننىش) توقۇلما كۆڭلەك كىيەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يىپ ۋە يىپەكتىن چوڭ بەرجە ئارتاتتى، چاچلىرىنى ئۇرۇپ قويغاندا ئۈستىگە ئالتۇن ئوتۇغات بېكىتەتتى» دېيىلگەن. بۇ خاتىرىدە تىلغا ئېلىنغان چياڭلار قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىن پامىر تاغلىرىغىچە ياشىغان قەدىمكى خەلق بولۇپ، قۇرىغار - غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئۇرۇق - ئايماقلىرىنىڭ بىر قىسمى، يەنى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئېتىكى مەنبەلىرىدىن بولۇپ قالغان. دى (氏) ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى دېيىلگەن دى (狄) نىڭ باشقىچە يېزىلىشى ئىدى. ① تۇيغۇنلارنىڭ كۆپچىلىك قىسىملىرىمۇ شىنجاڭدا ياشاپ، بۇ يەردىكى ئاساسىي مىللەتنىڭ شەكىللىنىشىگە قېتىلىپ، تارىخ سەھىپىسىدە نامى ئۆچكەن. ئۆرۈمچى چاچ قويۇش غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان «توققۇز چاۋۇپ خۇ» لىرى ئارىسىدا ۋە غەربىي چۆللۈكى ساھىلىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بولغان. مەسىلەن، ئوۋياڭ شىۋ «يېڭى تاخنامە. كانگىيە (سوغدىيانا) تەزكىرىسى» دە، ئۇ يەردىكى «قىزلار چېچىنى بانىلايدۇ» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا پەنجىكەنتتىكى تام رەسىملىرىدە خۇ (غۇز، 胡人) قىزلىرىنىڭ ئۆرۈمچى چاچ ھالەتتىكى كۆرۈنۈشى سىزىلغان بولۇپ، بۇ چاچ بەش تال قىلىپ ئۆرۈلگەن، ئوڭ - سولغا ئىككى تالدىن قىلىپ ئۆرۈلگەن، بىر تېلى ئارقىسىغا چۈشۈرۈلگەن، چاچنىڭ ئۈزۈنلۈكى بەلگەچە كەلگەن. ئۇيغۇرشۇناس ئالىم ليۇ يىتاڭ تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسەن قەدىمكى «ئۇيغۇرلاردا ئۆرۈمچى چاچ قويۇش ئادىتى بار ئىدى» دەيدۇ. ② 11 - ئەسىردىكى ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇلۇغەت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئۆزۈن چاچ قويۇش ئادىتى، ئۆرۈمچى چاچ تاراش، ئۆچكە چۆپۈرىدىن قىلىنغان ياسما چېچى، چاچ سېلىش، تارغاق قاتارلىقلار توغرىلىق قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى قالدۇرغان. مەسىلەن، «ئۆرگۈچ - ئۆرۈمچى

① لىيۇ يىشىن باي مۇھەررىرلىكىدە نۆزۈلگەن «شىنجاڭ مىللەتلىرى قامۇسى» (《新疆民族辞典》)، 30 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
② ليۇ يىتاڭ: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» (《维吾尔研究》)، تەيۋەن جېڭجۇڭ نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 213 - بەت.

چاچ. خوتۇنلارنىڭ ئۆرۈمە چېچى» (I توم، 129 - بەت)؛ «ئۆنك - چۈپۈر چاچ. خوتۇنلارنىڭ ئۆچكە چۈپۈرىدىن قىلىنغان ياسما چېچى» (I توم، 182 - بەت). قىزىقارلىق يېرى شۇكى، ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدىكى چۈپۈر چاچتىن ياسما چاچ سېلىش قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرى بىلەنلا توختاپ قالغان ئەمەس، 14 - ئەسىردە ئۆتكەن خەنزۇ جۇغراپىيىشۇناسلىرىدىن چىن چىڭ قاتارلىقلار يازغان «غەربىي يۇرت» تىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» («西域番国志») ناملىق كىتابتا لىيۇچىڭ (لۈكچۈن؟) شەھىرىدىكى «ئاياللار يۈزىگە چۈمبەل تار- تىپ، چاچلىرىنى پېشانىسىگە چۈشۈرۈپ يۈرىدۇ» دېيىلگەن بولسا، 18 - 19 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئاياللىرىدىمۇ ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتى بولغان. چۈن يۈەن يازغان «غەربىي يۇرتتا كۆر- گەن» ئاڭلىغانلاردىن خاتىرە» («西域见闻录») ناملىق كىتابتا «مۇسۇلمان (回) خۇي - بۇ يەردە ئۇيغۇرلار كۆزدە تۇتۇلغان دەپ چۈشىنىلسە بولىدۇ - نەقىلچىدىن) ئاياللار چېچىنى نەچچە ئون تال قىلىپ ئۆرۈۋالىدۇ. ياتلىق بولۇپ بىرنەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈپ كەينىگە تارايدۇ... ئۇزۇن چاچلىرى تاپىنىغا چۈشۈپ تۇرىدۇ...» دېيىلگەن.

ئۇيغۇر ئاياللىرىدا ئۇزۇن چاچ قويۇش، چېچىنى تال قىلىپ ئۆرۈش دەۋرلەرنىڭ ئالمىشىشى بىلەن بەلگىلىك تۇرمۇش مەنتىقىسىگە ئايلانغان، مۇئەييەن ئادىمىيلىك قارىشىنى ئىپادىلىگەن. بۇ خىل ئادەت يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىگىچە قويۇق ساقلاندى. خان. بۇ ھەقتە «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى» ناملىق كىتابتا مۇنداق بايان قىلىنغان: «ئۇيغۇر ئاياللىرىدا چاچ قويۇشتا بىر يۈرۈش ئادەتلەر شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلاردا ياتلىق بولمىغان قىزلارنىڭ چېچى 15، 17، 21، ھەتتا 41 تال قىلىپ تاق ئۆرۈلىدۇ، ھەرگىز جۇپ ئۆرۈل- مەيدۇ ھەمدە مۇنداق توي قىلمىغان قىزنىڭ پېشانىسىدە كوكۇل چېچى بولىدۇ. ئۇنىڭ پاتاك (شىللە) قىسمىدىكى سۈمبۈل چاچنىڭ ئاستى قىسمى ئۈستىرا بىلەن چۈشۈرۈپ تۇرۇلىدۇ. قىزنىڭ تويى بولىدىغان كۈنى ئۇنىڭ شىللە قىسمى ئاخىرقى قېتىم چۈشۈرۈلىدۇ.

توي قىلىپ ئەتىسى ياكى بىرقانچە كۈندىن كېيىن ياتلىق قىلىندى. خان بۇ قىزنىڭ نىياز چېچى ئىككى تەرەپىگە قايرىلىدۇ. ئۇزۇن

سۈمبۈل چېچى جۈپ ئۆرۈلىدۇ ھەم ئۇنىڭغا ياڭاق سېكىلەك قويۇلىدۇ. چاچنى جۈپ ئۆرۈش ياتلىق بولغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. چاچنىڭ بەدىلىگە (چاچ قوشاق تويى) ئۆتكۈزۈلىدۇ. ياتلىق قىلىنغان ئايال بالىلىق بولغاندا بالىچۇق چاچ (كىچىك ئۆرۈمە چاچ) قويۇلىدۇ. ياڭاق چاچمۇ بولىدۇ. ئېرىدىن ئايرىلغان ياش ئاياللار جۇۋان دەپىلىپ، ئۇلار ياڭاق چاچ قويۇش بىلەن بىرگە، چېچىنى 5، 7، 9... تال قىلىپ تاق ئۆرۈۋالىدۇ. بۇ تۈللۈك بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ.

نەۋرىلىك بولغان ئاياللارنىڭ بالىچۇق، ياڭاق چاچلىرى بولمايدۇ. ئۇزۇن چېچىنى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈپ ئۇنى چاچتەڭگە بىلەن جۈپلىۋالىدۇ.

چېچىنى بىر تال قىلىپ ئۆرۈۋالغان ئاياللار باشقىلارنىڭ نەزەرىدە ئۆزىگە ئەر تەلپ قىلىپ يۈرگەن ئاياللار دەپ قارىلىدۇ...

دېمەك، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ چاچ تۈرىگە ۋە سۈمبۈل چېچىنىڭ جۈپ ياكى تاق ئۆرۈلگەنلىكىگە قاراپلا ئۇنىڭ قىز، چوكان، جۇۋان، نەۋرىلىك بولغان ئايال، ياشانغان ئايال ۋە... تۈل ئايال... ئىكەنلىكىنى پەرقلىنىدۇرۇۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاياللارنىڭ چېچىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارايدۇ»^①.

ياسىنىپ، بېزىنىش، تارىنىش — نوقۇل كېيىنىش ئادىتىدىن باشقا كۆركەملىك - گۈزەللىك ئادىتى تەركىبىگە كىرىدۇ. شىنجاڭدا ياشىغان قوۋملار يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا بۇ خىل ئادەتنى يېتىلدۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىكىگە ئىنتىلىش، خۇشال، شوخ ۋە تەبەسسۇم ئىچىدە ياشاش ئېغىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ خىل ئادەت پەرداز قىلىش، بېزەك تاقاش، ھەميان قورالى ئېسىش قاتارلىقلاردا ئىپادىلىنىدۇ. پەرداز بۈگۈنكى كۈندە نوقۇل ئادەم چىرايىنى كۆركەم-لەشتۈرۈش ئۈچۈن دەپ قارىلىدۇ. لېكىن، قەدىمكى قوۋملار ئۇنىڭدىن ئىككى خىل مەقسەتتە، يەنى بىرى، ئادەم بەدىنىنى سىرتقى تەسىرنىڭ زىيىنى (مەسىلەن، قۇرت - قوڭغۇزلار چېقىۋېلىش، ياللۇغلىنىش، قەھرىتان سوغۇقنىڭ چاۋىدىتىپ يېرىۋېتىشى، سەرا-تان ئىسسىقنىڭ كۆيدۈرۈۋېتىشى قاتارلىقلار) دىن ساقلاش؛ يەنە بى-

① ئا. رەمان، ش. خۇشعار، ر. ھەمدۇللا: «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى»، 156 - بەت.

رى، كۆركەملەشتۈرۈشكە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن پايدىلانغان. چەر-
چەن ناھىيىسى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قەبزىۋېلىنغان بىر
ئەرنىڭ جەستىنى تەكشۈرگەندە، ئۇنىڭ يۈزىگە قىزغۇچ سېرىق بوياق
سۈركەلگەنلىكى بىلىنگەن. ئارخېئولوگلار بۇنى قەدىمكى ئېتىقاد بى-
لەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، تەڭرى دەرگاھىغا ساپ، چىرايلىق جامالى
بىلەن بېرىشنى كۆرسەتسە، يەنە بىر جەھەتتىن، مېيىتنىڭ ئۆلك -
چىرايىنىڭ بۇزۇلماسلىقى ئۈچۈن قىلىنغان ئالاھىدە پەرداز بولۇشى
مۇمكىن، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. بۇنداق پەرداز قىلىش بۈگۈنكى ئۇيغۇر
ئاياللىرىنىڭ يۈزىگە ئەڭلىك، قاپقىغا سۈرمە، قېشىغا ئوسما، چې-
چىغا يىلىم، تىرناقلىرىغا خېنە قويۇش ئادىتىنىڭ باشلىنىشى بولسا
كېرەك.

قىز - چوكانلارنىڭ چاچلىرىغا زىننەت قىلىش ئۈچۈن رەڭلىك
شويىنا - لېنتىلارنى باغلاش، چاچ باتتىسىغا ئوراق بېكىتىش زاغۇنلۇق
قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى جەسەتلەردە بار بولۇش بىلەن بىرگە،
تۇرپان يالقۇنتاغ باغرىدىن قەبزىۋېلىنغان ئايال جەسەتلەرنىڭ باش زىن-
نەت بۇيۇملىرىدىكى ئالاھىدىلىك كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ، ئۆلگۈ-
چىنىڭ چېچىغا چاچ تورى (ئوراق) تاقالغان، ئۇ ياغاچ ئىلما بىلەن
تۇراقلاشتۇرۇلغان، بەزىلىرىنىڭ چاچ تورىنىڭ ئۈستىگە كىگىزدىن
كانايىسىمان ئۇزۇن بۆك كىيگۈزۈلگەن. بەزى كىگىز بۆكلەرگە بۇقا
مۇڭگۈزى شەكلى چىقىرىلغان، ئىككى مۇڭگۈز پېشانىسىگىچە ئېگىل-
گەن بولۇپ، شەكلى ئۆزگىچە. غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار
ئالتۇن، كۈمۈش، كەھرىۋا، ئۈنچە - مەرۋايىت، سۆڭەك، ھېقىق
ۋە باشقا نەرسىلەردىن خىلمۇخىل بېزەكلەرنى ياساپ، ئۇلارنى ئوتوغات
(تاج)، بۇلاپكا - مېدالىئون، ھالقا - زىرە، بىلەزۈك، ئۈزۈك
قاتارلىق شەكىللەرگە كەلتۈرۈپ، زىننەت بۇيۇمى قىلغان. شۇنىڭ
بىلەن بىرگە بۇ بۇيۇملارنى ھەر خىل كىيىم - كېچەكلەر بىلەن
قوشۇپ شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا تاۋار سۈپىتىدە
پايدىلانغان ھەم سىرتقى جايلاردا بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلىپ، شىن-
جاڭ مەدەنىيىتىنىڭ جەزىدارلىقىنى ئاشۇرغان. بىز ئەجدادلارنىڭ
ئىنسانلارنىڭ كىيىنىش تارىخىغا قوشقان ئالەمشۇمۇل تۆھپىسىنى
ئەسلىگىنىمىزدە ئۇنىڭدىن چەكسىز ئىلھام ئالماي تۇرالمايمىز.

§ 3 . تۇرالغۇ جاي ۋە قەلئە - شەھەر

مەدەنىيىتى

1. تۇرالغۇ جايلار ۋە ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى

تۇرالغۇ جايلار ئىنسانلار تارىخىنىڭ مۇئەييەن بىر دەۋرىنىڭ مەسئۇلى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ باشلىرى ۋە ئوتتۇرىلىرىدا ھەر-قايسى ئۇرۇقلارنىڭ مۇقىم تۇرالغۇ جايلىرى بولمىغان. ئۇلار تەبىئىي غارلار، ئازگال - ئورەك، پور دەرەخ، چاتقاللىقلار، قاپتاللاردا پاناھلانغان. ھاۋا رايى نورمال كۈندۈزلىرى ئاساسەن ئوچۇقچىلىقتا مەشغۇلات قىلىۋەرگەن. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تەبىئىي تۇرالغۇلارنىڭ نۇرغۇن يېتەرسىزلىكلىرى سېزىلىپ، ئۇنى ياخشىلاش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان. بۇنىڭ بىلەن ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتتە بىرقەدەم ئىلگىرىلىگەن ئىنسانلار سۈنئىي تۇرالغۇلارنى تەييارلاشقا كىرىشكەن. بۇ ھال ئۇلارنىڭ ھاياتلار دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىشىدىكى ئۇزۇن مۇساپىنىڭ بىر ۋاخىسى بولغان.

دۇنيانىڭ جاي - جايلىرىدىكى ئىنسانلارنىڭ ئولتۇراق جايلىرى كۈچلۈك مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئىنسانلار قاچاندىن باشلاپ رەسمىي تۇرالغۇ جايلاردا ئولتۇرىدىغان بولغان، بۇ ھەقتە بەزىلەر بۇنىڭدىن 600 مىڭ يىل ئىلگىرىكى بېيجىڭ ئىپتىدائىي ئادەملىرى ئولتۇرغان جۇكۇدىيەن دېگەن يەر ئىدى. سانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تۇرالغۇ جايلىرى ھېسابلىنىدۇ، دەپسە؛ يەنە بەزىلەر بۇنىڭدىن 6000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن ئىلگىرىكى شىئەن شەھىرىنىڭ بەنپو كەنتىدىكى گەمە ئۆيلەر ئىنسانلارنىڭ تۇنجى تۇرالغۇ جايلىرى ھېسابلىنىدۇ، دەپ قارىغان. ھالبۇكى، بېيجىڭ ئىپتىدائىي ئادەملىرى تۇرغان جايلار پەقەت تەبىئىي ئۆڭكۈردىن ئىبارەت؛ بەنپو خارابىسىدىكى ئۆيلەر گەرچە 6000 نەچچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئىنسانلار ياشىغان ئەڭ دەسلەپكى تۇرالغۇ جايلاردىن ھېسابلىنمايدۇ.

بۇلاردىن باشقا ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت

يادكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بايقىغان ۋەلەنجاپو ئايمىقىدىكى لياڭچىڭ ناھىيىسىنىڭ يۈەنزىجياڭ كەنتىدىن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە تەۋە چوڭ تىپتىكى مۇكەممەل ساقلانغان غارلارنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. بۇنىڭ ئەتراپىدا يەنە قەدىمكى ئىزلارمۇ بار ئىكەن. بۇ ئورۇن 1987 - يىلىدىكى مۇھىم ئارخېئولوگىيىلىك بايقاش دەپ ھېسابلانغان. ھازىر قېزىپ چىقىرىلغان غارلارنىڭ ھەربى - رى ئىككى - ئۈچ ئېغىزدىن بولۇپ، تاغ باغرىغا جايلاشقان. جۈملى - دىن ياخشى ساقلانغان ئىككى غارنىڭ ئاستى ۋە تاملىرى ئاپئاق، تەكشى ئاقارتىلغان. بۇ غارنىڭ ئېگىزلىكى ئىككى مېتىردىن ئوشۇق - براق، كۆلىمى 12 كۋادرات مېتىر. 1987 - 1988 - يىللىرىدىكى ئىككى قېتىملىق قىزدىرىشتىكى بايقىلىش كۆلىمى 2000 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 28 ئېغىز گەمە شەكىللىك ئۆي، 43 ئېغىز يېرىم ئۆڭكۈر شەكىللىك ئۆي خارابىسى قېزىلغان. بۇ گەمەلەرنىڭ قۇرۇ - لۇش ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتتىكى، ئىشىكلىرى شەرققە ياكى شىمالغا قارىغان. ياسىلىش شەكلى بىر - بىرى بىلەن بەكمۇ ئوخشاش - شىپ كېتىدۇ. ئىچكىرى - تاشقىرى ئۆيلۈك گەمەلەرنىڭ تاشقىرىقى ئۆيدە ئاش - تاماق ئېتىدىغان ئوچاق بار؛ ئىچكىرىكى ئۆيى ياتاق ئۆي بولۇپ، ئۆيىنى ئىسسىتىش ئۈچۈن سېلىنغان بىر دۈگىلەك مورا ئوچاق بار. بۇ ئوچاقنىڭ دىئامېتىرى بىر مېتىر، چۆرىسىگە قارا گىرۋەك چىقىرىلغان بولۇپ، تولىمۇ نەپىس ياسالغان. گەمە ئەتراپى - دىن يەنە ساپال پىشۇرىدىغان خۇمدان ۋە ھاك كۆيدۈرىدىغان كۆلچەك تېپىلغان.

ئۇكرائىنانىڭ شىمالىغا جايلاشقان چىرىنگوۋ شەھىرى يېنىدىكى دىسنا دەرياسى جىلغىسىدىن 1908 - يىلى ئىپتىدائىي ئادەملەر ياشى - خان بىر ئىز بايقالغان. ئارخېئولوگ، تارىخشۇناس ۋە پالېئونتولوگ - لارنىڭ ئورتاق تەتقىق قىلىشى ئارقىلىق 1955 - يىلى بۇ جاينىڭ بۇنىڭدىن 20 مىڭ يىل ئىلگىرى، يەنى تاش قورال دەۋرىدىكى ئىنسان - لارنىڭ تۇرالغۇ جاي خارابىسى ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان. بۇ خارابىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئۇ يېرىم شارسىمان بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 2.6 مېتىر، كۆلىمى 20 كۋادرات مېتىر كەلگەن. بۇنداق ئۆي مامونتنىڭ ئۇزۇن چىشى، تارغاق سۆڭىكى قاتارلىق

نەرسىلەردىن قۇراشتۇرۇلۇپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئۈستى ھايۋانات تېرىسى بىلەن يېپىلغان. 1966 - يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چىركا-پېيسى ئوبلاستىدىن كۆلىمى تېخىمۇ زور مۇشۇ خىلدىكى بىر ئۆي تېپىلغان. ئۇنىڭ ئەتراپىدا مامونتنىڭ 95 پارچە باش سۆڭىكى رەتلىك ئىككى قاتار قىلىپ تىزىلغانلىقى بايقالغان. بۇنىڭدىن 20 مىڭ يىل ئىلگىرى ئىنسانلار تېخى تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىشنى بىلمىگەن چاغلاردا ھايۋانلارنىڭ سۆڭىكىدىن بۇ خىل ئۆيلەرنى سېلىشنىڭ قەيىن ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئانچە تەس ئەمەس.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار دەسلەپ ئولتۇراقلاشقان چاغدا قانداق ئۆيلەردە ئولتۇرغان، ئۇلارنىڭ قەلئە ۋە شەھەرلىرى قايسى شەكىلدە لايىھىلەنگەن، ئۇنىڭدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ئۇسلۇبى قانداق. بۇ ھەقتە تولۇق ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار ۋە يازما تارىخى ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز. بۇلارنى پەقەت كەمتۈك تارىخىي ماتېرىياللار، قىيا تاش رەسىملىرى، دىنىي پائالىيەت ئۈچۈن ياسالغان ئىبادەتخانا، مەسچىت ئۇسلۇبى ۋە خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئولتۇراق جاي شەكلىگە ئاساسەن قىياس قىلىش يولى بىلەن بايان قىلىشقا بولىدۇ.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ئولتۇراق جايىنىڭ ئۆگزەسىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، چېدىر شەكىللىك ئۆي شەكلى. غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە ئۆتۈشتىن ئىلگىرى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ھەم بۇنى كۆپ ھاللاردا تاغ باغرىلىرىدا داۋام ئەتكۈزگەن. ئىنسانلار ئەڭ دەسلەپ ئۆزلىرى بىۋاسىتە ماتېرىياللاردىن ئۆي سېلىپ ئولتۇرماي، بەلكى تاغ غارلىرىدا يېتىپ - قوپقان قەدىمكى چاغلاردا ئاھالىلەرمۇ كۆپ ئەمەس، ئوتلاقلىرىمۇ يېتەرلىك بولغاچقا، بىرەر ئۇرۇق بىرەر غارنى ماكان قىلىپ تارلىق قىلمايتتى. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ نوپۇس كۆپىيىپ، چارۋىلارمۇ ئا-ۋۇپ، چەكلىك غارلار يېتىشمەي قالغان. ئۇرۇقلار يۆتكىلىشكە مەجبۇر بولغان. تاغلارنىڭ ھەرقانداق يېرىدىكى جىلغا - جىراللىرىدا غارلار بولۇۋەرمەيتتى. تۇرالغۇ جايىدىن قىسىلغان ئۇرۇقلار ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرىدىن، كېيىنچە كىگىزنى ئىجاد قىلىپ كىگىزدىن ئۆي

ياساشقا تۇتۇنغان. بۇنداق ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىنى تەكشى قىلىپ قوي-
غاندا توختىماي يېغىپ تۇرىدىغان قار - يامغۇرلارنىڭ ئېغىرلىقىغا
بەرداشلىق بېرەلمەي، پەسكە چۈشۈپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا
قەدىمكى ئەجدادلار بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن «چېدىر» شە-
كىللىك ئۆي شەكلىنى ئەجداد قىلىپ چىققان. بۇ كۆچمەن چارۋىچىلار-
نىڭ تۇرمۇشىغا تولمۇ قولايلىق تۇغدۇرغان. دەپمەك، غەربىي يۇرتتا
ياشىغان ئەجدادلارنىڭ چارۋىچىلىق ھاياتىدىكى ئولتۇراق جاي شەكلى
«چېدىر» شەكىللىك ئۆي شەكلىدىن ئىبارەت بولغان دېيىش تارىخىي
پاكتىلارغا خېلىلا ئۇيغۇن. بۇنى مۇنداق تەرەپلەردىن ئىسپاتلاشقا بو-
لىدۇ:

(1) خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆي شەكلىدىكى ئىزچىللىق ۋە ئۇدۇم-
لۇق ئادەت. ھازىر شىنجاڭدا ياشاپ تۇرغان ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز،
موڭغۇل، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ چارۋىچى ئاھالىلىرى «چې-
دىر»، يەنى «كىگىز ئۆيلەر» دە ئولتۇرىدۇ. بۇ ئۆيلەرنىڭ شەكلى
ۋە ئۇسلۇبى ھەرگىز يېقىنقى دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى ئەمەس، ئۇنىڭ
ئۇدۇملۇق تارىخى تولمۇ يىراق زامانلارغا تەئەللۇق.

ھازىرچە، بىز بىلەلەيدىغان ئەھۋاللارنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى غەربىي
يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى خەلق — ھونلارنىڭ ئولتۇراق جاي
پاسونى توغرىسىدىكى تارىخىي ئۇچۇردىن ئىبارەت. ھونلار ئۆكۈز،
ئات، قوي قاتارلىقلارنىڭ تېرىلىرىنى ئاشلاپ كۆن ئىشلىگەن ۋە
بۇنىڭدىن تېرە تامبال ھەم ساۋۇت - دۇبۇلغا تىككەن. قوي، تۈلكە،
يىلپىز قاتارلىقلارنىڭ تېرىلىرىنى ئاشلاپ، يۇمشاق ھالەتكە كەلتۈرۈپ
جۇۋا تىككەن. ھونلار يەنە «كىگىز چېدىر» (罽帳) ياسىغان
بولۇپ، بۇ يۇڭدىن ئىشلەنگەن. ھونلارنىڭ قوپالراق جۇۋىلىرى،
كىگىز چېدىرلىرى ھۆل - يېغىندىن ساقلىيالايتتى (فەن يى «كېيىن-
كى خەننامە. 80 - جىلد «دۇدۇ تەزكىرىسى»).

كىگىزدە تاملىرىنى قۇراشتۇرۇپ، تېرىلەر بىلەن قوشۇپ ياسال-
غان چېدىرلەر ھونلارنىڭ تۇرالغۇ جايلىرى قىلىنغان. سىماچىيەن
«تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە نەشرى 411 -
بەت) دە: «ھونلاردا بىر كىگىز ئۆيدە ئاتا - بالا بىللە تۇرىدۇ»
دېيىلگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھونلاردا بىر ئائىلە (گاھىدا بىر

چېدىر، بىر جەمەت دەپمۇ ئاتالغان) بىر كىگىز چېدىردا ئولتۇرىدۇ. كەن. چوغاي (يىڭشەن) تاغلىرى قىيالىقىدا «كىگىز چېدىر ئۆيىنىڭ كۆرۈنۈشى» بايقالغان. بۇ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئىدى. ئەلۋەتتە. چېدىر ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىگە تۈڭلۈك قويۇلغان. ئۆي ئىچىدە ئوچاق بولۇپ، يېمەكلىك پىشۇرۇشتا، ئىسسىنىشتا پايدىلىنىلغان. تۈڭلۈك يەنە ئىسلارنى چىقىرىۋېتىش، ھاۋا ئۆتكۈزۈش رولىنى ئىشلىتىش. ھونلارنىڭ چېدىر ئۆيلىرى مۇستەھكەم بولۇپ، ئۇ يەنە سوغۇق، جۇدۇن - چاپقۇن، ھۆل - يېغىندىدىن مۇداپىئەلىنىشكە لايىق، شۇنىڭ بىلەن بىرگە كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ يۆتكىلىشچان تۇرمۇشىغا تولمۇ ماس كېلىدۇ. ئالىملار ھونلار كىگىز چېدىر ئۆيلىرىنى ئاسماننىڭ يۇمىلاق ھالەتتە ئىكەنلىكىگە ئوخشىتىپ ياسىغان، دەپ قارىشىدۇ، يەنى قەدىمكى زاماندا بۇنداق ئۆيلەر «ئاسمان يوپۇقى» (天幕) دەپ ئاتالغان. ئاسمان يوپۇقى ياكى «ئاسمان چېدىرى» ئەمەلىيەتتە «چېدىردىن ياسالغان ئاسمان» دېگەنلىك ئىدى. كىگىز ئۆي كىچىكلىتىلگەن زېمىن، تەبىئەت بولسا بىپايان زېمىن، بۇ دەل ھون قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئاسمانغا چوقۇنۇش چۈشەنچىسىنىڭ ئولتۇراق جاي مەدەنىيىتىدە يىغىنچاق ئەكس ئەتتىرىشىدىن ئىبارەت. قەدىمكى تۈركلەرمۇ كىگىز چېدىرلاردا تۇرغان. ئوۋياڭ شىۋ يازغان «يېڭى تاغنامە» 80 - جىلدتا، تۈركلەردە «بەش ئادەم بىرلىك قىلىنىدۇ، چېدىردا ئولتۇرىدۇ، بەش بۆرىنىڭ بېشىدىن تۇغ - ئەلەم ياسايدۇ...» كىگىز ئۆي تۇرالغۇ قىلىنىدۇ» دېيىلگەن. لىڭخۇ دەپن يازغان «جۇنامە» 50 - جىلد «تۈركلەر تەزكىرىسى» دە، تۈركلەر خاقانىنىڭ «بارگامى كۈنچىقار تەرەپكە قارىتىلىدۇ، بۇ كۈنچىقار ياقىنى ئىززەتلىگەنلىكتىندۇر» دېيىلگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارمۇ تۈركلەرگە ئوخشاش كىگىز چېدىر ئۆيلەردە ئولتۇرغان. ئالىملار چوغاي (يىڭشەن) تاغلىرى قىيالىقىدىن ئۇيغۇرلار ئولتۇرغان كىگىز ئۆيلەرنىڭ كۆرۈنۈشىنى بايقىغان. ① ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خانلىرى ھەم مۇشۇنداق كىگىز ئۆيلەردە ئولتۇرغانىدى. كەن. مىلادىيە 821 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاستانىسى بايبالىق -

① گەي شەنلىن: «يىڭشەن (چوغاي) قىيا تاش سىزمىلىرى»، مەدەنىيەت پەنكارلىقلىرى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1982 - يىلى نەشرى.

ئوردۇبالىق (قارابالغاسۇن) قا بارغان ئەرەب ساياھەتچىسى تەمم ئىبن بەھر ئۇيغۇر خاقانىنىڭ بىر چېدىرى بارلىقى، ئۇنىڭ ئالتۇندىن ياسالغانلىقى توغرىلىق خاتىرە قالدۇرغان. بۇنداق چېدىرغا 100 ئادەم سىغىدىكەن. ئۇيغۇر خانى تالڭ سۇلالىسى مەلىكىسى تەيخې مەلىكىگە ئۆيلەنگەن چاغدا، خاقان خانىش ئۈچۈن ئايرىم چېدىر ئۆي ياسىتىپ بەرگەن (ليۇشۈي: «كونا تاغنامە» 195 - جىلد «ئۇيغۇرلار تەزكى - رىسى»). ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدا شەھەرلەرمۇ بولغان، ھەتتا بۇنداق شەھەرلەر «ئاقسۆڭەكلەر شەھىرى»، «قاتۇنبالىق» (خاننىشلار شەھىرى) دەپ بۆلۈنگەن. سوۋېت ئارخېئولوگلىرى ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىن 15 ئورۇندا شەھەر سېپىل خارابىسى ۋە ئاھالىلەر نۇقتىسىنى بايقىغان. ①

(2) ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار ۋە قىياتاش سۈرەتلىرىدە «چېدىر شەكىللىك ئۆي شەكلى» نىڭ ماددىي ئاساسى ۋە رەسىملىك كۆرۈنۈشى كۆرسىتىلگەن. مەسىلەن، تارىم ۋادىسىدىكى قۇرۇقتاغدىن ئۈزۈنچاق ئۆيىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن بىر تاش رەسىم بايقالغان. بۇ ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىگە مۇنار شەكلىدە بىر بەلگە ئويۇلغان. بۇ بەلگە ئۇرۇق ياكى قەبىلىداشلىقنىڭ بەلگىسى بولسا كېرەك. بۇ رايوندىن يەنە رىشاتكىسىمان ئۆيىنىڭ كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن بىر تاش رەسىمى تېپىلغان. ئۇنىڭدا تۇۋرۇكنىڭ ئۈستىگە كەپە، يېنىغا پەلەمپەي ياسالغان. تاش سۈرەتتىكى بۇ ئۆيدىن بىنانىڭ دەسلەپكى شەكلىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ②

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا جەنۇبىي سىبىرىيىدە ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش ئېلىپ بارغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئەتىقارا دەرياسى ساھىلىدىن تارتىپ يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ساھىلىغىچە بولغان رايوندا ردا دىڭلىك قەبىلىلىرى ياشىغان بولۇپ، ئۇ جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ مىس قوراللار دەۋرى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان «قاراسۇ»

① ت. ئىسقاۋى (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «ئۇيغۇرلار تۇۋادا»، «مىللەتلەرگە دائىر تەرجىمىلەر» (民族译丛)، 1985 - يىللىق 5 - سان، خەنزۇچە، بېيجىڭ.
 ② لى ۋېنجۈڭ: «تاش رەسىم ۋە ئىككىنچىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى زامان پەن - تېخنىكىسى»، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1987 - يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىكى سانى.

(قاراسۆك) مەدەنىيىتىنى ياراتقان. ① سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئار-
 خېئولوگلىرىنىڭ قىدىرىش نەتىجىلىرىدىن شۇ نەرسە ئىسپاتلاندىكى،
 «قاراسۇ مەدەنىيىتى» جۇڭگونىڭ خۇاڭخې ۋادىسىدىكى شاڭ، جۇ
 سۇلالىلىرى زامانىسىغا توغرا كېلىدىكەن. ئۇلار مىس قوراللارنى
 ئىشلىتىشكە باشلىغان. (مەسىلەن، ئەگرى ساپلىق پىچاق، قىسقا
 شەمشەر قاتارلىقلار). بۇ دەۋردە يېزا ئىگىلىكى، قوشۇمچە چارۋىچى-
 لىق مەدەنىيىتى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان. ئۇلارنىڭ ئولتۇ-
 راق جايى مەسىلىسىگە كەلسەك، مىنونسكىغا يېقىن «بويار قىيار»
 سۈرەتلىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇلاردا ياغاچ ئۆيلەر، ئوت-
 چۆپ، لاي ئارىلاشتۇرۇپ قىلىنغان ئۆيلەر بولۇپ، ئۆگزىسى ئوت-
 چۆپلەر بىلەن چۈمكەلگەن، ئۆي ئىچىگە ئوچاق ئورۇنلاشتۇرۇلغان.
 بۇ تاش سۈرەتلەرنىڭ ئەتراپىدىكى كۆرۈنۈشلەردە يۇمىلاق كىگىز ئۆي-
 لەرنىڭ سۈرىتى ئويۇلغان، تۆت ئەتراپىدا بولسا ھەرىكەتلىنىپ تۇر-
 غانداك قىياپەتتىكى ئۆچكە ۋە بۇغا پادىسىنىڭ كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈل-
 گەن. بۇ كىگىز ئۆيلەر تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى،
 ئۇنىڭ 3000 — 4000 يىللار ئىلگىرىلا تاش سۈرەتلەردە ئىپادىسىنى
 تاپقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدىكى ئارخېئولوگىيە
 خادىملىرى 1976 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ كەلپىن ناھىيىسى
 تەۋەسىدىن ئۈچ دانە چېدىر شەكىللىك ساپال كومزەك قېزىۋالغان
 بولۇپ، ئىچىگە جەسەت كۈلى قاچىلانغان. ئۇ مىلادىيە 6 — 8 -
 ئەسىرلەردە ياشىغان تۈركلەرنىڭ قەبرە شەكىللىرىنىڭ بىر خىلى دەپ
 قارالغان. ② بۇ دەۋرلەردە ئاقسۇ رايونى غەربىي تۈركلەرنىڭ مەدەنى-
 يەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئەينى زاماندا تۈركلەر «جەسەتنى
 كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلاتتى». ③

بۇ كومزەكلەرنىڭ سىرتىغا گېئومېتىرىك سىزىقلاردىن ھاسىل
 بولغان زىننەت نۇسخىلىرى چوقچىيىپ تۇرغان قاتمۇقات تاغ چوققىلى-

① كېيىنقى (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى) لېكىنىلىرى: «سوۋېت ئىتتىپاقى تارىخ ئىلمى ۋە تارىخ
 ئوقۇتۇشى»، لېۋزېروۋ قاتارلىقلار خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان، 1953 - يىلى بېيجىڭ دەۋر نەشرىياتى
 نەشرى، 80، - 81 - بەتلەر.
 ② «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ باشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى
 نەشرى، 244، - 245 - بەتلەر.

رىنىڭ شەكلىگە تەقلىد قىلىپ سىزىپ چىقىلغان بولۇپ، ئارخېئولو-
 گىيە خادىملىرى بۇ كومزەكلەرنى قەدىمكى تۈركلەر يىراقتىن كۆرۈ-
 نۇپ تۇرغان ئاپئاق قارلىق تاغلارنىڭ ئوبرازى تەرىقىسىدە ياساپ
 چىققان دەپ ھېسابلىغان. ① بۇنداق جەسەت كۆلى قاچىلانغان كوم-
 زەكلەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «چادار» دەپ ئاتالغان. ② دېمەك،
 قەدىمكى تۈركلەر جەسەت كۆلى كومزىكىنى بىر تەرەپتىن تاغ چوققى-
 لىرىغا تەقلىد قىلىپ ياسىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئاشۇ تاغ
 چوققىلىرىدىن نۇسخا ئېلىپ ياسالغان چېدىر شەكىللىك كىگىز ئۆي-
 لەرگە ئوخشىتىپ ياسىغان، ئادەم ئۆلگەندىن كېيىنمۇ، ھايات چېغى-
 دىكىگە ئوخشاش ئۆيىدە ئارامخۇدا يېتىشى لازىم، دېگەن ئويىدا بولغانلى-
 قى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

بۇنىڭدىن باشقا، مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدىن باشلاپ قېزى-
 لىشقا باشلىغان شىنجاڭدىكى مىڭئۆيلەرنىڭ قۇرۇلۇش شەكلى چېدىر
 شەكىللىك ئىمارەت شەكلىگە كىرىدۇ. يىل دەۋرى مىلادىيە 3 -
 ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان غارلارنىڭ تېمىغا سىزىلغان بۇددىزم رە-
 سىملىرىدىمۇ مۇشۇنداق چېدىر شەكىللىك كومزەكلەرنىڭ رەسىمى
 بار. فون لىكوك كۇچا ۋە تۇرپاندىكى خارابىلىقتىن بۇددىزم دەۋرىگە
 ئائىت گۈمبەزلىك ئىبادەتخانىلارنى ئۇچراتقان ۋە تورۇسقا رەسىم
 سىزىلغان بىرقانچە گۈمبەزنى يۆتكەپ كەتكەن. ئۇزۇنئات قەدىمكى
 شەھەر خارابىسىدىن تەخمىنەن مىلادىيە 8 - ئەسىرگە ئائىت بوغۇم-
 لۇق قۇببە تېپىلغان. قىزىل، مورتۇق تەۋەسىدىن مىلادىيە 5 - 9 -
 ئەسىرلەرگە ئائىت ئويما نەقىشلىك ياغاچ ئىشىك ئەگىملىرى تېپىل-
 غان. قىزىل مىڭئۆينىڭ 17 غارىغا گۈمبەز تورۇسلۇق، گۈمبەز
 ئۈستىگە بوغۇملۇق قۇببە ئورنىتىلغان، كىرىش ئاغزىغا ئەگمە چىقى-
 رىلغان، ئىچىگە چېدىر شەكىللىك جەسەت كۆلى كومزىكى قويۇلغان
 مۇنار (ستۇپا — Stupa) نىڭ رەسىمى سىزىلغان. ئىلمىي خادىملار،
 شىنجاڭدىكى مەسچىت - خانىقالاردا قوللىنىلغان گۈمبەز، قۇببە
 شەكلىنىڭ نوقۇل ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن كىرىپ كەلگەن
 شەكىل ئەمەسلىكىنى، ئۇنىڭ ئىسلامىيەت شىنجاڭغا كىرىشتىن ئىل-

① ② «بەزىنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىسىز»، 244 -، 245 - بەتلەر.

گىرىكى يەرلىك قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى ئىكەنلىكىنى قەيىت قىلىپ ئۆز تۇشمەكتە. ①

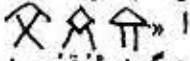
(3) «چېدىر» نامىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ئارقىلىق كۆزدە تىنىش ئېلىپ بېرىش. «چېدىر» دېگەن نام ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كىنگىز ياكى باشقا يىرىك توقۇلمىلاردىن تىكىپ تەييارلىنىپ، ياغاچ ياكى مېتالدىن ياسالغان چاتقۇچ خادىملار بىلەن كېرىپ - قۇراش- تۇرۇلىدىغان كۆچمە ئۆيلەرنىڭ نامى. بۇ قازاق تىلىدا «چادىر»، قىرغىز تىلىدا «چاتېر» دېيىلىدۇ. ئۇ 11 - ئەسىردە يېزىلغان «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» تە: «چاتىر»، «چاچېر» (I توم، 528 - بەت) شەكلىدە يېزىلغان بولسا، 10 - 13 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر بۇددىزم ئەسەرلىرىدە «چادار» دەپ يېزىلغان. ئىلمىي خادىملار «چېدىر» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئىزدىنىپ كۆرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ قەدىمكى سوغدى تىلىدىن كەلگەنلىكىنى، سوغدى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردە «چادار» دەپ يېزىلىپ، «ئاخىرەتلىك پاناھ، ئاتا مانا كان» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەنلىكىنى بايقىغان (پېلىستوت: «سوغدى تېكىستلىرى»، پارىژ، 1940 - يىل نەشرى، 250 - بەت). ② «چېدىر» دېگەن سۆز سانسكىرىتچە ئەسەرلەردە «چادرا» دەپ يېزىلغان. بۇ سۆز ئۆز نۆۋىتىدە «پاناھ» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەن. خان - پادىشاھلار ئۈچۈن مەخسۇس تەييارلانغان سايىۋەن ياكى كۈندىلۈكنىڭ نامىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن ئاتالغان (ھازىرغا قەدەر تارىم ۋادىسىدىن تېپىلغان توخرىچە، ساكچە، قارۇشتىچە ئەسەرلەردە بۇ سۆز تېخى ئۇچرىمىدى). بۇ سۆزنىڭ تىلىدا مۇنداق بىر خىل ئېتىمولوگىيە يۇقىرىدىكى تىل ماتېرىياللىرىنى سېلىشتۇرۇپ، يىل دەۋرى بويىچە رەتكە تۇرغۇزۇپ چىققاندا مۇنداق بىر خىل ئېتىمولوگىيە فورمىسى ھاسىل بولىدۇ:

چېدىر (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى) «چادرا» (چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى)، «چادار» (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، سوغدى تىلى)، «چادرا» (قەدىمكى زامان ئارىيان تىلى).

① ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت: «ئۇيغۇر يىناكارچىلىقى ۋە ئىسلام دىنى»، «ئىنسانچا ئىجتىمائىي پەنلەر ئىنستىتۇتى» ژۇرنىلى، 1996 - يىلى 2 - سان.

② «بىزنىڭ تارىخىي پېزىقتىرىمىز»، 248 - بەت.

خۇلاسە: «چېدىر» دېگەن سۆز مىلادىيىدىن ئىلگىرى تارىم ۋادىسىدا ياشاپ ئۆتكەن ئارىيانلارنىڭ تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (قەدىمكى تۈركىي تىل)، قاراخانىيلار تىلى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قاتارلىق تارىخىي تىل دەۋرلىرى ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قەدەر ساقلىنىپ قالغان. ① بۇ سۆز ئارقىلىق كىگىز ئۆي، يەنى چېدىرنىڭ تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

قەدىمكى تۈركلەر ئۆيلەرنى دائىم «چېدىر» پاسونىدا تەسەۋۋۇر قىلغاچقا، ھەرپ بەلگىلىرىنى ئىجاد قىلغاندا «» قاتارلىق تاۋۇش بەلگىلىرىنى «ئەۋ — ئۆي» دېگەن ئوقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگە قىلغان. قەدىمكى تۈرك يېزىقى تۈرك خانلىقى زامانى (552 — 744 - يىللار) دا دەسلەپ تاشلارغا ئويۇپ خاتىرىلەنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى بەزى تاۋۇشلارنىڭ ئىجاد قىلىنغانلىقىغا ئۇزۇن زامانلار بولغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن.

ئىككىنچى، تۆت چاسا، تەكشى ئۆگزىلىك ئۆيلەر. غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار ئېدىرلىقلار، قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى بوستانلىقلار ۋە تۈزلەڭ سازلىق - يايلاقلاردا تىرىكچىلىك قىلغان چاغلىرىدا شۇ جاينىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا لايىق تۇرالغۇ جاي تەييارلاپ ئولتۇرغان. بۇ خىل ئۆيلەرنى ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ.

(1) گېرەم، يەنى گەمە شەكىللىك ئۆي. بۇ خىل ئۆيلەر ئېكىندىچى ئاھالىلەرنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي شەكلى بولۇپ، بۇنداق ئۆيلەرگە دەسلەپ ھېچقانداق قوشۇمچە ماتېرىيال ئىشلىتىلمىگەن. سېرىق توپىلىق ئېدىرلىقلاردا ياشىغان ئاھالىلەر ئىپتىدائىي ۋە قەدىمكى دەۋرلەردە تەييار ئازگال - ئورەكلەردىن پايدىلانغان بولسا، كېيىنچە تاش قوراللار، ياغاچ، سۆڭەك قوراللار ۋە ھەر خىل مېتال قوراللار ياردىمى بىلەن ئورەكلەرنىڭ يان تەرەپلىرىگە گەمىلەرنى قېزىپ تۇرالغۇ جايلارنى تەييارلىغان. بۇ خىل ئۆيلەر «دېۋانسۇلۇغەت تۈرك» (I توم، 420 - بەت، II توم، 172 - بەت) تە «كەرەم» دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتالغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا

① «چېدىر» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى توغرىلۇق «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» ناملىق كىتابقا قاراڭ.

«كېرەم» (مەسىلەن، «بەشكېرەم») ۋە «گېرەم - گەرەم» (ئاقسۇ، تۇرپان، كۇچا، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا) شەكلىدە ساقلىنىپ كەلگەن چەكتە. بىز تۇرپان يارغول قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى كۆزدىن كەچۈرىدىغان بولساق، بۇ يەردە گەمە ياكى پېرىم گەمە شەكىللىك ئۆي خارابىسىنى كۆرەلەيمىز. «بەشكېرەم» نامىنى ئايرىم-ئايرىم «بېھش كېرەم» دەپ تەبىر بېرىپ، ئۇنى ئەرەب - پارىسچە ئىسىملار قاتارىغا قوشۇۋەتكەندى. لېكىن بۇ نامنىڭ مەنە چوڭقۇرلۇقىنى خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەر بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەندە، ئۇ ساناق سان «باش» بىلەن گەمە مەنىسىدىكى «كەرەم» نىڭ قوشۇلمىسىدىن ياسالغان ساپ ئۇيغۇرچە ئىسىم بولۇپ، بۇ يۇرتنىڭ ئەڭ بۇرۇن «بەش گەمەلىك - بەش ئۆيلۈك» كىشىلەر تەرىپىدىن يېڭىۋاشتىن يۇرتقا ئايلانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ، دەپ قاراۋاتقانلار بار. بۇنى قەشقەرنىڭ «بەشكېرەم» يېزىسىدىن بايقالغان ئاز كەم 2000-يىللىق تارىختا ئىگە ئاسارەتتىقلەر (مەسىلەن، «خانئۆي قەدىمكى شەھىرى»، «مورا بۇددا مۇنارى» قاتارلىقلارغا ئوخشاش) بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىنىدىغان بولسا، بۇ نامنىڭ يىراق تارىخىنى ھەم «گەمە - گېرەم» ئۆيلەرنىڭ ئومۇملىشىش جەريانىنى قىياس قىلغىلى بولىدۇ. ھازىرقى زاماندا شىنجاڭدا پۈتۈن گەمە ۋە پېرىم گەمە شەكىللىك ئۆيلەردىن پايدىلىنىش ئەھۋالى داۋاملاشماقتا. بۈگۈنكى كۈندە پېرىم گەمەلىك ئۆيلەر - گە چىرايلىق ئىشىكلەر، تۇڭلۇك - كۈنگۈرلەر قويۇلۇپ، ئىچى چىرايلىق بېزەلگەن، ئازادە - كۆركەم ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، قىشتا ئىسسىق، يازدا سالقىن بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كىشىلەرگە قۇلايلىق يارىتىپ بەرمەكتە.

(2) ساتما شەكىللىك ئۆيلەر. غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار قۇم بارخانلىرى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا پائالىيەت قىلغاندا قۇم ۋە يۇمشاق توپىلىق يەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن «ساتما» لارنى كەشپ قىلغان. ساتمىلار تۈزلەڭ جايلارغا تەييارلانغان، بۇنىڭدا تۆت بادىرنى كىڭىز ئورنىدەك دائىرنىڭ تۆت بۇرجىكىگە قوزۇقسىمان قىلىپ بېكىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىنى چوڭ - كىچىك بادرا - ياغاچلار بىلەن چېتىپ، ئەتراپىنى تال - چىۋىقلاردا ئالماپ - توقۇپ، ئۈستىگە شاخ - شۇمبا سېلىپ چۈمكەپ تەييارلانغان. بەزىلەر ساتمىلارنىڭ

ئەتراپىنى كاكىل بىلەن سۇۋاپ قويغان. بۇ خىل ئۆيلەر شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئىزلاردىن ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشتا بايقالدى. مەسىلەن، نىيە قەدىمكى ئىزى قاتارلىق جايلاردىن بۇنداق ساتىملار بايقالغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بۈگۈنكى كۈندە تارىم ۋادىسىدىكى ئايرىم جايلاردا بۇ خىل ئۆيلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، قوغۇنلۇقلارغىمۇ ساتما سېلىنىدۇ.

قەدىمكى زاماندا ساتىملار يەنە «چىتلاق» شەكلىدىمۇ ياسالغان. «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» (I توم، 420 - بەت) تە: «چىت - قومۇش ۋە تىكەندىن قىلىنغان چىت» دېيىلگەن بولۇپ، بۇنداق چىتلاردىن قوتان، ئاپتاپخانا ۋە ئۆي تەييارلاش ئەنئەنىسى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلاردىن بۇنداق چىتلاردىن تەييارلانغان تۇرالغۇ جايلار خارابىسى تېپىلغانلىرى بار. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، قەدىمكى زاماندا ئەسلى «چىت» بىلەن قاشالاش توپا - لاي بىلەن تام - سېپىل سوقۇپ قەلئە - شەھەر ياساش دېگەن مەنىدىمۇ ئىستېمال قىلىنغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر خانى «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» (مىلادىيە 759 - يىلى تىكلەنگەن) دا: «ئول يىل (ئۆتۈكەن كىدىن ئۈچىنچى تەز) باشىنچا قاسار قۇردان ئورگىن ئانتا ئىتتىدىم، چىت ئانتا توقىتىدىم» دېگەن جۈملىلەرنى ئالىملار بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلىغا «شۇ يىلى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىي ئۇچىدا تەز بېشىدا قاسار قۇردان ئوردىسىنى ياساتتىم، ئوردا تېمىنى ياساتتىم»^① دەپ يەشمە بېرىپ، بۇ جۈملىدىكى «چىت» دېگەن سۆزنى «تام» مەنىسىدە يەشمەكەن. يەنى قەدىمكى ئۇيغۇرلار «ئوردا سالدۇردۇم، ئوردا تېمى ياساتتىم» دېگەن ئۇقۇمنى «ئورگىن ئانتا ياراتتىم، چىت ئانتا توقىتىم»^② دېگەن جۈملە بىلەن ئىپادىلىگەن. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «چىت» ئەينەن ئىستېمال قىلىنىۋاتقان سۆز بولۇپ، ئۇ «چىتلىماق»، «چىتلاندى»، «چىتلاش» دەپ تۈرلەنگەندىن باشقا، «لاق» قوشۇلۇپ «چىتلاق» شەكلىدە ئىسىم ياسايدۇ. ئۇ ئىككى خىل مەنىگە ئىگە، بىرى غىلاڭ (ئوچۇقچىلىق) يەرگە چىت ئۆستۈرۈپ ياسالغان تام ياكى باشقا يەر.

① ② ئابدۇقەييۇم خوجا قاتارلىقلار تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى، 111 - ، 118 - بەتلەر.

دىن كېسىپ كېلىنىپ، ئاستى تەرىپىنى كۆمۈپ تەييارلانغان چىتلاق؛ يەنە بىرى، مەلۇم ئېگىزلىكتە تام قوپۇرۇلۇپ، ئۈستىگە چىت سادە جىپ تەييارلانغان چىتلاق.

«ساتما» دەپ ئاتىلىدىغان ئۆيلەرنىڭ كىچىكرەكلىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يەنە «كەپە» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ ئەرەب تىلىدىكى «كەئبە» دىن كەلگەن بولسا كېرەك. قىزىق يېرى شۇكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان «ساتما» دېگەن نام قەدىمكى ئارىيان تىلىدىن كەلگەن بولۇپ، تەكشى ئۆگزىلىك، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر ئارىيان تىلىدا «ساتما» (Satma) دېيىلگەن. ①

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەر ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان قىسىملىرى گەمە بىلەن ساتمىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى بىرلەشتۈرۈپ، دەسلەپ سوقما تاملىق ئۆيلەرنى، ئاندىن لاي تاملىق ئۆيلەرنى (لاي تامنىڭ بەزىلىرىنى «ئەنجان تېمى» دەپمۇ ئاتايدىغان ئەھۋال بار)، ئۇنىڭدىن كېيىن چالما تاملىق ئۆيلەرنى، بۇلاردىن يەنىمۇ بىرقەدەم ئىلگىرىلەپ كېسەك تاملىق، خىش تاملىق ئۆيلەرنى ياساپ ئولتۇرغان. كېسەك تاملىق ۋە خىش تاملىق ئىمارەت شەكلىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ھالىتىگە دائىر ئەھۋاللارنى شىنجاڭدىكى ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبىدىكى قۇرۇلۇشلاردىن بىلگىلى بولغانغا قارىغاندا، بۇ خىل قۇرۇلۇش ئۇسۇلى شىنجاڭغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن بولسا كېرەك. چۈنكى، بىر قىسىم مەسچىت، مەدرىسە - خانىقالارنى شەھەر ئىچىگە سېلىشقا توغرا كەلگەچكە، ئاھالە ۋە ئىمارەتلەر زىچ بۇنداق جايلاردا سوقما تام، چالما تام، لاي تام قىلىش ئىمكانىيىتى يوق. خىش - كېسەكلەرنى سىرتتا تەييارلاپ يۆتكەپ كېلىپ ئىشلىتىش بىرقەدەر قۇلاي چارىدۇر. بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭدا سوقما تام، چالما تام ۋە لاي تاملىق ئۆي سېلىشنىڭ ئىزنالىرى ھېلىمۇ يېزا - قىشلاق، سەھرا رايونلىرىدا ساقلىنىپ كېلىنمەكتە.

بۇنداق دېگەنلىك، غەربىي يۇرتتا كېسەك - خىشنىڭ تارىخى

① «بىزنىڭ تارىخىمىز بىزىڭلىرىمىز»؛ «ساتما» دېگەن سۆز «دۇنئۇنلۇنەت تۈرك» (1 نومۇر، 564 - بەت) تە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «كېچىسى ياقىنى كۆرۈش ئۈچۈن دەرەخنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان قاراۋۇلۇق سانىسى» دېيىلگەن.

قاراخانىيلار سۇلالىسى زامانىسىدىن باشلىنىدۇ. دېگەنلىك ئەمەس، بۇمۇ ئۇزۇن بىر تارىخىي جەرياننى بېسىپ ئۆتكەن. مەسىلەن، ئارخېپ-ئولوگلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىردە بىنا قىلىنغان، دەپ قارىغان خوتەندىكى «ئاقسېپىل قەدىمكى شەھىرى» نىڭ تاملرىغا ھەر خىل شەكىلدىكى كېسەكلەر ئىشلىتىلگەن بولۇپ، بۇلاردىن بىز ئەينى زاماندا ئەجدادلارنىڭ شۇنداق چوڭ بىر شەھەر سېپىلىنى ياساش ئۈچۈن نۇرغۇن كېسەكلەرنى تەييارلىغانلىقى ۋە بۇنىڭغا ناھايىتى كۆپ ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۇزۇن يىل ئەمگەك سىغدۇرگەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز. بۇلاردىن باشقا، قەشقەرنىڭ شەرقىدىكى «خانئۆي» خارابىسىدىكى شىمالىي دەرۋازىسى يېنىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «مورا» بۇددا ئىبادەتخانىسى قۇرۇلۇشىنىڭ ئېگىزلىكى 15 مېتىر (بەش قەۋەت) كېلىدۇ. بۇ مۇنارغا ئىشلىتىلگەن كېسەكلەر ئالاھىدە بولۇپ، بىر تەرىپى كەڭ، بىر تەرىپى تار، كەڭ تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 25 سانتىمېتىر، تار تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 16 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 10 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇلار غەربىي يۇرتتا بايقالغان ئەڭ بۇرۇنقى كېسەك ئەۋرىشكىلىرى بولۇپ سانىلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ناملىق كىتابىدا خىش، قىلىپ (كەپ، كىپىت)، قالاق (كېسەك - خىش بىلەن تام قوپۇرغاندا لاي ئېلىش ۋە ئۇنى كېسەك قويۇلىدىغان جايغا يېپىتىش ۋە پارچە كېسەك - خىش لازىم بولغاندا كېسەك - خىشنى چېقىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ئەسۋاب. نى كۆرسىتىدۇ) قاتارلىقلار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن بولۇپ، شۇ زاماندا كېسەكچىلىكنىڭ كەسىپلىشىشىگە قاراپ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈچىنچى، يەرنى ئويۇپ ئۆي ياساش ئۇسۇلى. تۇرپان ئويمانلىقىدىكى بەزى قەدىمگىھلاردىن يەرنى ئويۇپ ئۆي ياساش ئۇسۇلى بويىچە ياسالغان ئۆيلەرنىڭ خارابىسى بايقالدى. بۇنىڭغا 1994 - يىلى 6 - ، 8 - ئايلاردا ئارخېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ يارغولىدىكى 1 - ، 2 - نومۇرلۇق ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا بايقىغان ئۆي خارابىلىرى مىسال بولىدۇ.

1 - نومۇرلۇق تۇرالغۇ قەدىمكى شەھەر مەركىزىي چوڭ كوچىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، غەربىي تۆپىلىكتىكى

يارداغلىققا يانداشقان گېرەم شەكلىدە ئويۇپ ياسالغان ئىككى ئېغىز
 ئۆيدىن ئىبارەت. ئىككى ئۆي ئۆزئارا تۇتىشىدۇ. پۈتۈن يارغول قە-
 دەمكى شەھىرىدىكى ئاھالىلەر قەدىمكى ئۆيلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ
 بىرى، يەرنى ئويۇپ ئۆي ياساش ئۇسۇلى بولۇپ، قورۇسى ئويۇپ
 چىقىرىلغان. يەنە بىر خىلى، 1 - نومۇرلۇق تۇرالغۇغا ئوخشاش
 گېرەم شەكلىدە ئۆيلەر. ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل شەكلىدىكى
 تۇرالغۇ ئىزلىرىنىڭ جايلىشىشىدا مەلۇم قانۇنىيەت بار. ئالدىنقىسى
 ئاساسلىق بولۇپ، شەھەر رايونىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ۋە شىمالىي قىسىم-
 لىرىغا مەركەزلەشكەن. كېيىنكىلىرى ئازراق بولۇپ، شەھەر رايونى-
 نىڭ جەنۇبىي قىسمىغا مەركەزلەشكەن. 1 - نومۇرلۇق تۇرالغۇ بىلەن
 ئوخشاش شەكلىدىكى قۇرۇلۇشلارنى تەكشۈرۈش ۋە يەرنى ئويۇپ ئۆي
 ياساش ئۇسۇلى بىلەن سېلىنغان ئۆيلەرنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق
 مۇتەخەسسسلەر يارغول قەدىمكى شەھىرىدىكى گېرەم شەكلىدە ئۆي-
 لەرنىڭ يىل دەۋرى خېلى كېيىنرەك بولۇپ، دەسلەپكى ئانالىزدا غوبى
 ئۇيغۇرلىرى قەدىمكى شەھەرنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ئەسلىدىكى ئۆي-
 نىڭ ئورنىغا ئۆزگەرتىپ ياسىغان ياكى قايتىدىن قېزىپ ياسىغان
 بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىماقتا. بۇ قىياس قەدىمكى شەھەردىكى
 ئاھالىلەر ئولتۇراق ئۆيلىرىدىكى ئوخشاش بولمىغان شەكىل، ئۆزگە-
 رىشنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2 - نومۇرلۇق تۇرالغۇ يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ شىمالىغا،
 مەركىزىي چوڭ كوچىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان. كونا شەھەر-
 نىڭ جايلىشىشىدىن قارىغاندا، بۇ رايون ئاھالىلەر ئەڭ مەركەزلەشكەن
 رايوندەك قىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئاھالىلەر گىرەلىشىپ كەتكەن كوچىلار
 ئارقىلىق ئوخشاشمايدىغان رايونلارغا ئايرىلغان. ھەر بىر رايوننىڭ
 قورشاۋ تېمى بار بولغان.

يارغول قەدىمكى شەھىرىدىكى باشقا ئىبارەتلەرگە ئوخشاش 2 -
 نومۇرلۇق تۇرالغۇمۇ يەرنى كولاش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ خام توپا
 ئىچىدىن ئويۇپ چىقىرىلغان تىك تۆت تەرەپلىك، ھويلا - ئارام
 شەكلىدىكى تۇرالغۇدىن ئىبارەت. قورو تامنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28 مې-
 تىر، كەڭلىكى 15 مېتىر، ھويلا ئىشىكى غەربىي تەرەپكە ئېچىلغان،
 كىرىش ئىشىكى ھويلىنىڭ جەنۇبىدىكى كىچىك ھويلىدا، شىمالىي

قىسمىدا شەرق - غەرب ئىككى رەتتە بەش ئېغىزدىن ئۆي بار. بۇلار ئايرىم - ئايرىم ئۆيلەر بولۇپ، يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن ئۆيلەرنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ئۆيلەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاشمايدۇ. چوڭلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى تۆت - بەش مېتىرچە، كىچىكلىرىنىڭ ئىككى - ئۈچ مېتىرچە كېلىدۇ. ئۆي جابدۇقلىرى يوق ئىكەن. غەربىي رەتتىكى قەدىمكى ئۆيلەرنىڭ ئەڭ شىمالىدا بىر ئائىلە بۇتخانىسى بار بولۇپ، بۇتخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر چاسا مۇنارنىڭ ئۈلى بار. بىردىنبىر قۇدۇق غەربىي رەتتىكى ئۆيلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كارىدورنىڭ ئالدى تەرىپىگە قېزىلغان بولۇپ، ھويلىدا قۇدۇق يوق. خارابە ئىزنالىرىدىن قارىغاندا، ئەينى زاماندىكى كىشىلەر ئالدى بىلەن قۇدۇقنى قېزىۋېلىپ ئاندىن كېيىن ھويلا - ئۆيلەرنى قېزىپ چىقارغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئاۋۋال قۇدۇق قېزىپ، ئاندىن ئۆي قېزىش تەك ئەھۋال يارغول قەدىمكى شەھىرىدىكى باشقا قۇرۇلۇشلاردىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنداق قىلىشتىكى سەۋەب ئېھتىمال بۇ يەردە ياشاشقا كېرەكلىك يەر ئاستى سۇ مەنبەسىنىڭ بار - يوقلۇقىنى ئېنىقلاش بولسا كېرەك.

يەرنى كولاش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت قۇرۇلۇش ئۇسۇلىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن 2 - نومۇرلۇق تۇرالغۇ ئەڭ دەسلەپ ياسالغاندىن تارتىپ تاكى تاشلىۋېتىلگىچە بولغان پۈتكۈل جەرياندا چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان. ئۆيلەر ئىشلىتىلىش جەريانىدا قانچە قېتىملاپ ئۆزگەرتىلىپ تۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزگەرتىش شەكلى كۆپىنچە ئەڭ باشتا ئىشلەنگەن پاكىز تاملاردىن بارا - بارا تام گەۋدىسى ئىسسىپى ھالدا ئېگىزلىتىپ تۇرۇلغان. شۇڭا ئۆيلەرنىڭ ئاساسىي ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدا ئەڭ دەسلەپكى شەكىل ساقلاپ قېلىنغان. بۇ يارغول قەدىمكى شەھىرىدىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ئىشلىتىلىش جەريانىدىكى ئالاھىدىلىكى بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىك نۆۋەتتە يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى تەھلىل قىلىش ئۈچۈن يېڭى پىكىر بىلەن تەمىنلىدى. ①

تۆتىنچى، چېدىر شەكىللىك ئۆي بىلەن گەمە ۋە ساتما شەكىللىك

① لى ۋېينىڭ، ۋاڭ زۇڭلى: «پارغول ئارخېئولوگىيىسىدە پىقنىنى بىللاردىن بۇيان قولغا كەلگەن يېڭى نەتىجىلەر»، «غەربىي يۇرت نەتىقىتى» («西域研究»)، 1997 - يىلى 3 - سان، خەنزۇچە، ئۈرۈمچى.

ئۆيلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى بىرلەشتۈرۈلگەن ئىمارەت شەكلى. — يۇقىرىدا بىز غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ تارىختا تاغلىق رايونلاردا ياشايدىغان ئۇرۇق - ئايماقلىرىنىڭ كىمگىز ئۆي، يەنى چېدىرلارنى تۇرالغۇ قىلغانلىقىنى، تۈزلەڭلىك - ئېكىنزارلىقلاردا ياشايدىغان قوۋملىرىنىڭ بولسا گەمە - گېرەم ۋە ساتمىلاردا ياشاپ تارىخنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچقانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتتۇق، تارىخىي جەھەتتىن كۆزىتىش ئېلىپ بېرىپ شۇنى ھېس قىلغىلى بولىدۇكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى، ئولتۇراق جاي ئالاھىدىلىكى مۇۋاپىق بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا تىپىكلەشتۈرۈلۈپ ئەكىس ئەتتۈرۈلگەن.

ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكىنىڭ بىناكارلىق ساھەسىدە مۇجەسسەملىنىشى: شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆپچىلىكى دېھقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي قىسمى مۇقىم تۇرالغۇ جاي تەييارلاپ ئولتۇرۇشقا ئادەتلەنگەن. «ئۆي يوقنىڭ جېنى يوق»، «پۇل تاپغۇچە ئۆي تاپ»، «ئۆز ئۆيۈمنىڭ بوشلۇقى، پۈت - قولۇمنىڭ خۇشلۇقى»، «ئەر ئۆمرىدە بىر قېتىم ئۆي سالىدۇ، ئۆي سالىمسا نېمە سالىدۇ»، «كىچىك بولسىمۇ ئۆيۈڭ بولسۇن»، «قوشنا ئولتۇرغۇچە ئۆي سال، ئۆي سالىمىڭ بولسەن ئوسال» دېگەنگە ئوخشاش ماقال - تەمسىللەر ئاساسەن شۇلارنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىنائەن يەكۈنلىنىپ چىققان. دېھقانلارنىڭ ئاساسلىق مەشغۇلاتى تېرىقچىلىق بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى كۆپ قولى ئەپچىل، ئىشچان ۋە زېرەك دېھقانلار باغۋەنچىلىك، چارۋى - چىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىقلار بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ. بۇ خىل ئىگىلىك شەكلى دەل ئۇلارنىڭ تۇرالغۇ جاي قۇرۇلۇشىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن، دېھقان ئۆيلىرىنىڭ ئەتراپىدا مەلۇم دائىرىدە باغ بىنا قىلىنغان بولىدۇ. ھويلىنىڭ ئايرىم يېرىدە چوڭ - كىچىك چارۋىلار ئۈچۈن ئېغىل - قوتان تەييارلىنىدۇ. بىر يەرگە توخۇ، ئۆردەك، ئوشقان كاتەكلىرى، ئۆگزىلەردە كەپتەر قۇمىلىرى، بالكون، پېشايۋان - ئايۋان سارايلىرىم - خارلىرىغا يانداشتۇرۇلۇپ پاختەك، قارلىغاچ ئۇۋىسى - كوۋۇك ھازىرلاپ بېرىلىدۇ، ھويلا

ئەتراپىدىكى ئۈجمە دەرىخى، ئۆرۈك دەرىخى قاتارلىقلارغا قاراقۇشقاچ قاتارلىقلار ئۈچۈن ئۇۋىلىق جاي ياساپ بېرىلىدۇ. ئاساسلىق تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ يېنىدا ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرى بولىدۇ. ھويلا - قورو دەۋۋازىسىنىڭ ئۈستى، ئېغىل - قوتانلار، ھاجەتخانىلارنىڭ ئۈستىدە بالكونلار بولۇپ، ئۇلارغا چارۋىلارنىڭ يېمەكلىكى بولغان ئوت - سامان، يەم - خەشەك قويۇلىدۇ. دۇكان، چايخانا، پېشايۋان سۈپىلىرىنىڭ ئاستى گەمە قىلىنىپ، قىشلىق يەل - يېمىش، قوغۇن - تاۋۇز، ئوتياش ۋە باشقا ئائىلە سايمانلىرى ساقلىنىدۇ.

چېدىر، گەمە، ساتمىلارنىڭ تۆت چاسا، ياغاچ، توپا قۇرۇلىمىلىق ئۆيلەر بىلەن قوشۇلۇپ مۇجەسسەم قىلىنىشى: ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىناكارلىقىدا ئەجدادلارنىڭ چېدىر، گەمە، ساتماشەكىللىك تۇرالغۇ جايلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى جىپسىلاشتۇرۇلغان. گۈمبەز، ئەگمىلىك ئىشىكلەر ۋە مېھراب - تەكچىلەر توپا، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەردىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلە مۇنداق ئوتتۇرىغا قويۇلسا، دەماللىققا بەزىلەر مۇسۇلمان دۇنياسىدا، ھىندىستان قاتارلىق ئەللەردە مەسچىتلەردە گۈمبەز، ئەگمە ئىشىك، مېھرابلار بارغۇ، دېيىشى مۇمكىن. بۇلارغا شۇنداق جاۋاب بېرىلسە توغرا بولىدۇكى، ئۇ يەرلەرگە شىنجاڭدىكى تۈركىي، موڭغۇل تىلى ئائىلىسىگە مەنسۇپ خەلقلەرنىڭ چېدىر - كىگىز ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى تەسىر قىلغان. ئۇلار ھون دەۋرى، ئىفتالىتلار (ئاق ھونلار) دەۋرى، تۈرك خانىدانلىقى دەۋرى، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرى، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ۋە تۆمۈرىيلەر دەۋرىدە ئۇ رايونلارغا قويۇق مەدەنىيەت تەسىرىنى سىغدۇرگەن، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار ناھايىتى بۇرۇنلا مۇقىم تۇرالغۇ جايلاردا پاناھلىنىشقا ئادەتلەنگەن. تەبىئىي تۇرالغۇلاردىن سۈنئىي تۇرالغۇ جايلارغا يۆتكىلىش، سۈنئىي تۇرالغۇلارنىڭ سۈپىتىنى ياخشىلاش، ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش، ئۇنىڭدىن ئۈنۈن قۇل تۇرمۇش ئېھتىياجى ئۈچۈنلا پايدىلىنىپ قالماستىن، بەلكى بۇنداق جايلاردىن گۈزەللىك زوقى ئېلىش، ھۆزۈرلىنىش ئۈچۈن تالاي-تالاي قېتىم تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. يېڭى - يېڭى بىناكارلىق

ئىستىلىنى ياراتقان، شەرق - غەرب بىناكارلىق ئۇسلۇبىدىكى ئەۋزەل-
لىكلەردىنمۇ پايدىلىنىپ، شىنجاڭ بىناكارلىق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدە
نى ياراتقان.

2. قەلئە - شەھەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى
شەھەرلەر ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى.

شەھەرلەرنى «ئىستىخىيلىك شەھەرلەر»، «سۈنئىي شەھەر-
لەر» دەپ ئايرىش مۇمكىن. ئىستىخىيلىك شەھەرلەرنىڭ تارىخى
سۈنئىي شەھەرلەرنىڭ تارىخىغا قارىغاندا ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇ
ئىنسانلارنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك ئەمگىكى، تىرىشچانلىقى ۋە تەجرىبى-
لىرىدىن تەدرىجىي شەكىللەنگەن. شۇڭا ئۇ مۇئەييەن زۆرۈرىيەتنى
ئالدىنقى شەرت قىلغان. بۇ خىل زۆرۈرىيەت ئالدى بىلەن ئېشىنچا
مەھسۇلاتلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۇنى ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجى
ئىدى.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىپ ئىپتىدائىي جەمئىيەت-
نىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئېشىنچا مەھ-
سۇلات بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «ياۋايى-
لىق دەۋرىنىڭ^① تۆۋەنكى باسقۇچىدىكى كىشىلەر توغرىدىن - توغرا
پەقەت ئۆزلىرى ئىستېمال قىلىدىغان مەھسۇلاتلارنىلا ئىشلەپ چىقىد-
راتتى. بەزىدە، ناگاندا ئالماشتۇرۇش يۈز بېرىپ قالسا، ئۇ ئايرىم-
ئىش ھېسابلىناتتى. ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا چارۋىچى
خەلقلەردە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى مەۋجۇت بولغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ
ئىگىلىك - پادىلار بىرقەدەر چوڭ بولغان تەقدىردە، ئاھالىنىڭ ئۆزى
ئىستېمال قىلىدىغىنىدىن تاشقىرى مۇنتىزىم يوسۇندا بىر مۇنچە ئارتۇق
مەھسۇلاتنىمۇ بېرىپ تۇرىدۇ.»^②

كۆپمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ باشقا ياۋايىلاردىن ئايرىلىپ چى-
قىشى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى بىرىنچى قېتىملىق ئىش تەقسىماتى

① ئېنگېلس ئىپتىدائىي جەمئىيەتنى ياۋايىلىق، ۋارۋارلىق ۋە سۈبۇلىزاتسىيە دەۋرى دېگەن ئۈچ
باسقۇچقا ئايرىغان.
② ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسى مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، شەرق مەكتىپى،
ئۆلچەمچە نەشرى.

بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەڭ بۇرۇنقى ئالماشتۇرۇش كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەردە بولغان. «چۈنكى كۆچمەن چارۋىچىلار قەبىلىسى ئىشلەپ چىقارغان تۇرمۇش ۋاسىتىلىرى باشقا ياۋايىلارنىڭكىدىن كۆپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنىڭ تۇرمۇش بىر - بىرىگە ئوخشاشمايتتى. ئۇلاردا باشقا ياۋايىلارغا قارىغاندا خېلى كۆپ سۈت، گۆش - ياغ بولاتتى، ئۇنىڭدىن باشقا يۇڭ، قېرىن ۋە تىۋىتىمۇ بولاتتى. خام ئەشيانىڭ كۆپىيىشى بىلەن توقۇلما بۇيۇملارمۇ بارا - بارا كۆپەيدى. بۇنىڭ بىلەن تونجى قېتىم مۇنتىزىم يوسۇندا داۋاملىق شىپ بارىدىغان ئالماشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت يارىتىلدى.»^①

دېمەك، ئىنسانلاردا سىنىپ بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنلا ئالماشتۇرۇشقا، ئېشىنچا مەھسۇلاتلارنى ساقلاش ۋە مۇداپىئە قىلىشقا ئېھتىياج چۈشكەن. شۇڭا، ئىستىخپىلىك شەھەرلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى مانا مۇشۇنداق ئەڭ بۇرۇنقى ئالماشتۇرۇش مەركەزلىرى بولۇشى مۇمكىن.

شەھەر - بىر تارىخىي كاتېگورىيە. چۈنكى ئۇنىڭ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش جەريانى بولىدۇ. شەھەرلەر ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋردە ئوخشاشمىغان مەزمۇنلارغا ئىگە بولۇپ كەلدى. بىز بىر خىل ئاددىي تەبىئىي ئارقىلىق ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى شەھەرلەرنىڭ مەزمۇنىنى ئومۇملاشتۇرۇپ بېرەلمەيمىز. بۇ يەردە بىز شەھەرلەرنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنى تەھلىل قىلغىنىمىزدا، پەقەت كەڭ مەنىدىكى شەھەر ئۇقۇمى نۇقتىسىدىن چىقىپ، شەھەرلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكىللىنىش ھالىتىنى ئىزدىنىپ كۆرەيلى، كېيىنكى تەرەققىياتلاردا بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان شەھەرلەردىن پەرقلىنىدۇرۇش ئۈچۈن، بىز بىخلىنىشقا باشلىغان شەھەرلەرنى «شەھەرلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى» دەپ ئاتىساق مۇۋاپىق بولىدۇ. بۇ خىل «شەھەرلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى» زادى قاچان شەكىللەنگەن؟

ئامېرىكىلىق مەشھۇر قەدىمكى زامان جەمئىيىتى تەتقىقاتچىسى مورگان (1818 - 1881 - يىللار) ئىپتىدائىي جەمئىيەتنى ئۇزۇن يىل تەتقىق قىلىش ئارقىلىق مۇنداق يەكۈننى چىقارغان: «ئىنساندەپ تەرەققىياتىنىڭ جەريانىنى ئەسلىگەندە، شۇنىڭغا دىققەت قىلىشدا»

① ئېنگېلى: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى».

مىز كېرەككى، ياۋايىلىق جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا، ھەرقايسى قەبىلىلەر قاشالانغان مەھەللىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ داۋاملىق ئولتۇرىدىغان ئۆيلىرى قىلغانىدى. ياۋايىلىق جەمئىيەتنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا ئۇلار كېسەك ۋە تاش بىلەن سېلىنغان، توپ - توپ ھويلا - ئاراملاردا ئولتۇرىدىغان بولۇشتى، بۇ ھويىلار خۇددى قورغانغا ئوخشاپ كېتەتتى. لېكىن ياۋايىلىق جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى باسقۇچىغا يەتكەندە، ئىنسانىيەت تەجرىبىسىدە، تۇنجى قېتىم چۆرىدەپ سېپىل سوقۇلغان شەھەرلەر، ئەڭ ئاخىرىدا بولسا، تاش بىلەن رەتلىك قوپۇرۇلغان سېپىللىك قەلئەلەر ۋۇجۇدقا كەلدى. ① مورگان يەنە مۇنداق دەيدۇ: «خەلقەر يېزىلاردا ياكى شەھەرلەرگە ئولتۇراقلىشىدىغان چاغدا، ئۇرۇق، قوۋم، قەبىلىلەر بويىچە جايلارغا بۆلۈنۈپ توپلىشىپ ئولتۇرغانىدى، بۇنى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان.» ②

بۇ بايانلار، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرلىرىدا ھەقىقەتەن «شەھەرلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى» شەكىللىنىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ چاغدا كىشىلەر ئۇرۇق، قوۋم، قەبىلىگە قاراپ، بۇ خىل شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئېنگېلس: «تاش تاملار بىلەن، راۋاقلار بىلەن، كۈنگۈرلەر بىلەن چۆرىدەلگەن تاش ئۆيلەر ياكى خىش ئۆيلەر سېلىنغان شەھەر - قەبىلە ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالغان.» ③ قەبىلە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى ئىجتىمائىي تەشكىلىي فورماتسىيە بولۇپ، بۇمۇ روشەن ھالدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە «شەھەرلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى» نىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. ئېنگېلس يەنە: «مەدەنىيلىك (سۆزلىماتسىيە) دەۋرى ئۆزىدىن بۇرۇن پەيدا بولغان بۇ ئىش تەقسىماتى تۈرلىرىنىڭ ھەممىسىنى خۇسۇسەن يېزا بىلەن شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقنى كەمسەكەنلەشتۈرۈۋېتىش بىلەن مۇستەھكەملەيدۇ ۋە كۈچەيتىۋېرىدۇ» ④

① مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - قىسىم، 508 - بەتلەر.
② ئىنگېلس، خۇسۇسىي مۇلازىمەت ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۇيغۇرچە، 281 - ، 286 - بەتلەر.
③

لەر بولسا، مەرىپەت دەۋرىگە خاس بولغان، دۆلەت بىلەن مۇناسىپ
ھالدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك مەھەللە ھالىتى بولۇپ، دۆلەتنىڭ ماد-
دىيلاشقان شەكىلدۇر.

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا «دەقيانۇس» شەھىرى (ئىسپان تۇرسۇن
ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، تۇرپاندىكى قەدىمكى شەھەر ئىكەنلى-
كى ئېھتىمالغا يېقىن ئىكەن) نىڭ 4000 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەن-
لىكى ھەققىدە رىۋايەتلىك مەلۇماتلار تارقىلىپ يۈرمەكتە. بىزنىڭچە
بولغاندىمۇ شىنجاڭدا «شەھەرلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى» قەدىمكى
كۆنچى دەريا ۋادىسىغا دەپنە قىلىنغان كىشىلەر دەۋرىدە شەكىللىنىشكە
باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، بۇ دەۋرگە خاس شەھەر خارابىلى-
رى تېخى ئېنىقلاپ بېكىتىلگىنى يوق.

قەدىمكى تارىملىقلار تاملارنى ئۆز يېرىنىڭ ئەمەلىيىتىگە ماس
ھالدا ئىشلەپ چىقىشقان، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرلىرىدىكى
شەھەرلەر ئەمدىلا شەكىللەنگەن ۋە بارلىققا كەلگەن چاغلاردا ئۇ يەنىلا
ئىپتىدائىي ھالەتتە تۇراتتى. ئەينى چاغدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى
ناھايىتى تۆۋەن ئەھۋال ئاستىدا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىمۇ خاتىرجەم
ئەمەس، قەبىلىلەر دائىم كۆچۈپ يۈرەتتى. ئەينى چاغدا يەنە قەبىلىلەر
ئىتتىپاقى ئارىسىدا بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرىمۇ بولغاچقا، ئۆزلىرىنىڭ
ئېشىنچا مەھسۇلاتىنى قوغداش، باشقا قەبىلىلەرنىڭ بۇلاڭچىلىقىدىن
ساقلىنىش ئۈچۈن توپا بىلەن قانچىداپ ياسالغان (تارىم ۋادىسىدا توقۇل-
ما، سۇۋالما، سوقۇلما تاملار بولغان) شەھەر سېپىللىرى قۇرۇلۇپ،
شەھەرلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى شەكىللىنىشكە باشلىغان. بۇ خىل
شەھەرلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ قۇرۇلمىسى
تېخى بەكمۇ مۇكەممەلسىز ئىدى، شۇنداقلا سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە
مەدەنىي مەركەزگە ئايلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرلىرىدىكى شەھەرلەر ئەمدىلا شە-
كىللەنگەن ۋە بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئىپتىدائىي ھالەتتە
تۇراتتى. ئەينى چاغدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ناھايىتى تۆۋەن ئى-
دى. چۈنكى ئۇ ئاددىي قورغان شەكىلىدىنلا ئىبارەت ئىدى. قورغان
شەھەر كاتېگورىيىسىگە كىرمەيدۇ - كىرمەيدۇ؟ شەھەرلەرنىڭ كېلىپ
چىقىشىنى تەھلىل قىلغىنىمىزدا «ئېقىم» بىلەن «مەنبە» نىڭ مۇنا-

سۋېتسىيە دىققەت قىلىشىمىز لازىم. شەھەرلەر ئەمدىلا شەكىللەنگەن چاغدا تارىخىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئاددىي قورغاندىن تاشقىرى ئۆلچەم قىلىشقا بولىدىغان ھېچقانداق باشقا شەھەرلەرنىڭ قۇرۇلمىسى تېخىچە يوق ئىدى. ئەمما كېيىن تەرەققىي قىلغان شەھەرلەر دەل مانا مۇشۇنداق ئىپتىدائىي قورغانلار ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. ئۇلار ئارىسىدا پۈتۈنلەي ئايرىلىپ تۇرىدىغان ھاك يوق. ئىككىسى ئوخشاش بىر سىستېمىغا مەنسۇپ بولغان ئۇقۇم بولۇپ، «قورغان» دىن ئىبارەت بۇ ئۇقۇم «شەھەر» دىن ئىبارەت بۇ «ئۇقۇم» نىڭ ئۇقۇم دائىرىسىگە كىرىدۇ. «شەھەر» بىر ئۇقۇم بولۇپ، «قورغان» ھەم ئۇقۇمغا مەنسۇپ، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا بېقىندىلىق مۇناسىۋەت بار. شۇنداق ئىكەن بىز ئىپتىدائىي قورغانلارنى كەڭ مەنىدىكى شەھەر ئۇقۇمى نۇقتىسىدىن قاراپ، «شەھەرلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى» — كېيىنكى ھەقىقىي شەھەرلەرنىڭ مەنبەسى. شۇڭا «قورغان» نى شەھەر كاتېگورىيىسىنىڭ سىرتىغا چىقىرىۋېتىشكە بولمايدۇ، دەپ قارايمىز.

تارىخچىلارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن قۇللۇق جەمئىيەتكە ئۆتۈشى ئۈچۈن ناھايىتى ئۇزۇن بىر جەريان كەتكەن ياكى بىر چوڭ ئۆتكۈنچى دەۋر بېسىپ ئۆتۈلگەن. ئىپتىدائىي قورغانلارنىڭ شەھەرلەرنىڭ ئىپتىدائىي كېلىش مەنبەسى ئىكەنلىكىنى بىرقەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ يەردە شىنجاڭنىڭ قەدىمكى شەھەرلىرىنىڭ قانداق قىلىپ ئىپتىدائىي قورغانلاردىن تەدرىجىي «ھەقىقىي شەھەرلەر» گە تەرەققىي قىلغانلىقىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇلاھىزە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە شەھەرلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، تارىخىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى جەمئىيىتى تەدرىجىي سىنىپىي جەمئىيەتكە كىرگەن. 1976 - يىلى شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئۈرۈمچى شەھىرى نەنسەننىڭ ئالغۇي رايونىدا چۈنچيۇ - جەنگو دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 772 - يىللاردىن 221 - يىللارغىچە) دىكى بىر تۈركۈم قەبرىلەرنى قازغانىدى. ئۇنىڭدىن تۆمۈردىن ياسالغان، ناھايىتى ئېغىر دەرىجىدە چىرىپ كەتكەن بىر قىسىم قەلەمتە

راچلار تېپىلدى. ئېنگېلىسنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئىنسانلار تۆمۈر رۇ-
دىسىنى ئېرىتىشتىن باشلاپ، ئومۇميۈزلۈك مەدەنىيەت دەۋرىگە ئۆت-
كەن. ① لېكىن لوپنۇر رايونىنى تاغلىق (رۇدا بار) رايونلارغا ئوخ-
شاقىلى بولمايدۇ. بۇ رايونلاردىن قەدىمكى دەۋرلەرگە خاس تۆمۈر
رۇدىلىرىغا ئائىت نەرسىلەر تېپىلمىغان بىلەن، تۆمۈر قوراللار دەۋرد-
گە خاس غەيرىي تۆمۈر قوراللار تېپىلدى. كىشىلەرنىڭ مۇشۇ دەۋرگە
ماس ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى ھەم ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرى شەكىل-
لىنىپ بولغانلىقىنى يۇقىرىدا يېتەرلىك پاكىتلار بىلەن كۆرسىتىپ
ئۆتۈق.

قىسقىسى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 - يىللاردىن كېيىن،
غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشى يېڭى تەرەققىياتلارغا
ئىگە بولغان، ئىجتىمائىي ھالەتتە ئۆزگىرىش يۈز بەرگەندى. بۇنىڭ
بىلەن شەھەرلەرمۇ يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشىشكە باشلىغان ھەم
ئۇنىڭغا يېڭى مەزمۇنلار قوشۇلغان. بۇلار ماركىس ئېيتقاندەك، شە-
ھەرلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى بولماستىن، بەلكى ھەقىقىي شەھەرلەر
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھېرودوت (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 485 — 425 -
يىللاردا ياشىغان) «تارىخ» ناملىق مەشھۇر كىتابىدا، تۇران تۈزلەڭ-
لىكىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى شەھەر ئەللىرى توغرىسىدا سۆزۈشتۈ-
رۇپ ئاڭلىغانلىرىنى يېزىپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ: «چەككە ئىسكەن-
دەر، دەپ ئاتالغان قورغاندىن شەرقتە، خېلى يىراقتا، تەخر كىيا-
نوس، (ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، دەقىيا-
نۇس، ئىكەنلىكى چوقۇم ئىكەن) دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ شەھەر بار-
مىش، خەلقى كۆپ، بازار - رەستىلىرى ئاۋاتمىش».

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 - يىللاردىن كېيىن، غەربىي يۇرتتا
«سۈنئىي شەھەرلەر» بارلىققا كېلىشكە باشلىغان، دەپ پەرەز قىلىشقا
بولىدۇ. سۈنئىي شەھەرلەر ئاساسەن سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ مەھسۇ-
لى. ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ناملىق
كىتابىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرمۇنچە شەھەرلەرنى ئافراسىياپ قۇر-
غان شەھەرلەر دەپ قەيت قىلغان. مەسىلەن، «كاشغەر — ئوردۇ

① «ئالەم، خۇسۇسى مۇلۇك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى».

كەنت دېيىلىدۇ. ئافراسىياپ مۇشۇ شەھەردە تۇرغان»، «بارىغان — ئافراسىياپ ئوغللىنىڭ ئېتى. بارىغان شەھىرىنى شۇ بىنا قىلدۇرغان. بۇ مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنىڭ شەھىرىدۇر. بەزىلەر ئۇيغۇر خانىنىڭ بارىغان ئىسىملىك بىر ئات باقارى بار ئىدى، ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئۇ ئاتلارنى شۇ يەردە باقاتتى، كېيىنچە بۇ ئىسىم بۇ يەرگە نام بولۇپ قالغان دېيىشىدۇ» (III توم، 569 - ، 570 - بەتلەر)، «تۈرك — تۈرك شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى» (I توم، 445 - بەت)، «بارمان — ئافراسىياپنىڭ ئوغلى سالدۇرغان شەھەر، بۇ شەھەر شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان» (III توم)، «بارچۇق — ئافراسىياپ قۇرغان بىر شەھەر. ئۇ يەردە بۇختۇ نەسارنىڭ ئوغلى بەتزەن قامالغان» (I توم، 608 - بەت)، «قاز — ئافراسىياپنىڭ قىزىنىڭ ئېتى بولۇپ، قازۋىن شەھىرىنى ئۇ بىنا قىلغان» (III توم، 204 - بەت). مەھمۇد كاشغەرى «شۇ» قەلئەسى توغرىسىدا توختىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ «شۇ» ناملىق خانى ئىسكەندەر بىلەن دوستلۇق ئەھدىنامىسى تۈزۈشكەندىن كېيىن، ئۆز نامى بىلەن «شۇ» شەھىرىنى سالدۇرغانلىقىنى ئېيتىدۇ (II توم، 568 - بەت). ئافراسىياپ — ئىرانچە ئىسىم بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئالمىش ەر توڭا — قاپلاندىك باتۇر ئەر، دەپ ئاتايدىغان، مىلادىدىن بۇرۇنقى 7 - ئەسىردىن 3 - ئەسىر ئارىلىقىدا ياشىغان دەپ قارىلىدىغان، ① كاشغەرى مەركەز قىلىپ خاقانىلىق قۇرغان قەدىمكى پادىشاھ. مەھمۇد كاشغەرى يەنە تارىم بوستانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قوچو، بەش-بالىق، ياڭى بالىق، چانبالىق ۋە سۆلىمى قاتارلىق بەش شەھەر چىن ئېلىدىكى ئۇيغۇر خانى زۇلقەرنەين بىلەن دوستلۇق شەرتنامىسى تۈزگەندە (مىلادىدىن بۇرۇن 329 - يىللىرى تۈزۈلگەن بولسا كېرەك دەپ قارىلىدۇ) بىنا قىلىنغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتكەن. ②

قوچو — تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئىدىقۇت شەھىرى بولۇپ، ئۇ قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى «قۇس - قۇز» يەنى غۇز - قۇز، غۇر - قور، ئوغۇز - ئوغۇر (ئۇيغۇر) دېگەن سۆزدىن كەلگەن دېگەن قاراش ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ.

① ئىسەن ئۇرۇن: «تارىمدىن ئىچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى، 585 - بەتلەر.
 ② مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەت تۈرك»، III توم، 568 - بەت. (بۇ يەردە)

بەشبالىق — بەش شەھەر دېگەنلىك. ھازىرقى جىمىسار تەۋەسىدە. يەنە بەزىلەر «باشبالىق» — باش شەھەر، چوڭ شەھەر، دەپمۇ ئىزاھلايدۇ.

ياڭى بالىق، يېڭىبالىق — يېڭى شەھەر دېگەنلىك. بۇنىڭ خارابىسى بۈگۈنكى ماناس ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى يىراق بولمىغان بىر جايدا.

چانبالىق، مەنىسى ئېنىق ئەمەس، بۈگۈنكى سانجى ئەتراپىدا، خەنزۇچە «昌吉» مۇشۇ سۆزدىن كەلگەن بولسا كېرەك، دېگەن قاراش بار.

سۈلمى، بۇنى ئالىملار تۈركىي تىلىدىكى «sol — سول» دېگەن سۆزگە «+ mi» دېگەن قوشۇمچە سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان ئىسىم بولۇپ، «سول تەرەپتىكى شەھەر» دېگەن بولىدۇ، دەپ قارىدۇ. ھازىرقى شىمىن، جالڭ گۇاڭدا قاتارلىق ئالىملار «سۈلمى» نى قاراشەھەر — ئاڭنى شەھىرى دەپ ئېنىقلاپ چىققان بولسا، چىيەن بوچۇن ئەپەندى باركۆل ناھىيىسى تەۋەسىدە، ئۇ بەن گۇنىڭ «خەننامە. غەربىي يۇرت (قۇرىغار) تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان «且弥 — chemi» قەلئەسى شۇ. «且弥» دىكى «且» «祖 — zu» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىناتتى. «zu» بىلەن «su» نىڭ تەلەپپۇزىدا پەرق چوڭ ئەمەس، «且弥» «Solmi» دېگەنلىك، كېيىنچە «Solmi» «Sulmi» غا ئۆزگەرگەن دەيدۇ.

زۇلقەرنەين مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 356 - يىلىدىن 323 - يىلىغىچە ياشىغان، قەدىمكى ماكىدونىيە ئىمپېراتورى، تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 329 - يىللاردا ھەربىي ئىستېلا بىلەن بۈگۈنكى شىنجاڭ چېگراسىغا يېقىنلاشقان دېيىلىدۇ.

تارىخىي سىما چىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق مەشھۇر كىتابىدا، بەن گۇنىڭ «خەننامە» ناملىق تارىخىي كىتابىدا، شىنجاڭدىكى قەدىمكى شەھەرلەر توغرىلىق قىسمەتلىك مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مىلادىيىدىن بۇرۇنلا، بۈگۈنكى شىنجاڭ تەۋەسىدە 36 شەھەر (خانلىق، بەگلىك) بولۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي 55 شەھەر (خانلىق، بەگلىك) گە پارچىلىنىپ كەتكەن. بۇلار، «نوقۇل» بىرەر شەھەر

ھەرنى مەركەز قىلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان بەگلىكلەر ئىدى، غەربىي يۇرت ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا شىمال - جەنۇب، شەرق - غەربنىڭ ئالاقە تۈگۈنى بولۇپ كەلگەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000 - يىللاردا ئالتاي بىلەن ھىندىستاندىكى كالكۇتتىنى تۇتاشتۇردىغان ئارىيانلارنىڭ بۈيۈك «برونزا يولى» ۋە مىلادىيىدىن خېلى بۇرۇن ئېچىلغان يىپەك يولى دەل شىنجاڭ - تارىم ۋادىسىدىن ئۆتەتتى. ماركس: «ھەقىقىي شەھەرلەر پەقەت ئىچكى - تاشقى سودىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان يەرلەردىلا شەكىللەنگەن» دەيدۇ. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، ئەنە شۇ چاغلاردا شەھەرلەر خېلى مۇنتىزىملىشىپ قالغان بولسا كېرەك.

غەربىي يۇرتتىكى شەھەرلەر ئۇزۇن تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتۈپ، داۋاملىق يوسۇندا مۇكەممەللىككە قاراپ ماڭدى. غەربىي يۇرتنىڭ ھەممە يېرىدە خۇددى يۇلتۇزدەك شەھەر ئىزلىرى قالدۇرۇپ كېتىلدى. ئىنسانلار زور كۆپچىلىك شەھەرلەردە ئىزچىل ياشاپ، غەربىي يۇرتنىڭ ئىقتىساد - مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە چوڭ ھەسسەلەرنى قوشتى. شەھەرلەرنى «مەدەنىيەت پاراۋوزى» دەپ ئاتىساق ئارتۇقچە كەتەسلىكى مۇمكىن. قەدىمدىن بېرى غەربىي يۇرتتىكى شەھەرلەردە خان، بەگ، ئاقساقاللار ۋە ئۇلارنىڭ جەمەتلىرى ياشاپ قالماستىن، بەلكى بىر گۇرۇھ قول ھۈنەرۋەن ياكى كاسىپلار، سودا - سېتىقچىلار ۋە ئىلىم - پەن بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەر ياشىدى. ئۇلارنىڭ غەربىي يۇرتنىڭ مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە قوشقان تۆھپىسى ناھايىتى چوڭ.

بىز بۈگۈنكى كۈندە چوڭ شەھەرلەردە تۇرغان چېغىمىزدا، شەھەرلەرنى مۇكەممەللىككە ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئەجدادلارنىڭ قانداق ئەجىز سىڭدۈرۈپ، تەر ئاققۇزغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، ئۇلار غار ھەمەت ئېيتماي تۇرالمايمىز ھەم ئۇلارنىڭ قىممەتلىك ئەمگىكىنى ئەسلىمەي تۇرالمايمىز. شىمال - جەنۇب ئالاقىسىدا، 15 - ئەسىرلەردىن كېيىن پارىسچىدىن قوبۇل قىلىنغان تۇرسا، شىنجاڭ تارىخىدا باشتىن - ئاخىر كۆپ سانلىق ئاھالە بولۇپ كەلگەن ئۇيغۇرلاردا «شەھەر» مەدەنىيىتى ئانچە ئۇزۇن بولمىسا كېرەك، دەپ

قارىشى مۇمكىن. شۇڭا ئۇيغۇرلاردا «شەھەر» چۈشەنچىسىنىڭ تارىخى توغرىلىق ئىزدىنىپ كۆرۈشنىڭ بەلگىلىك ئاساسى بار.

ئۇيغۇرلار «شەھەر» ئاتالغۇسىنى ئىشلىتىشتىن بۇرۇن، باشقا سۆزلەرنى ئىشلەتكەن. مەھمۇد كاشغەرى بۇ جەھەتنى ئۆز زامانىسىدىلا ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەرگەن: «بالىق — ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تۈرك ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا شەھەر، قەلئە. شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى (بەشبالىق) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ (بەش شەھەر) دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر شەھىرى (ياڭى بالىق) دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ (يېڭى شەھەر) دېگەن بولىدۇ» («دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» I توم، 491 -، 492 - بەتلەر)، «كەن — كۈنچىقىش تەرەپتىكى ھەر بىر شەھەر نامىغا (كەن) سۆزى قوشۇلىدۇ. بۇ سۆز (كەند) سۆزىنىڭ قىسقارغان شەكلىدۇر» (I توم، 442 - بەت)، «كەند — شەھەر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ كاشغەر (ئوردۇكەند) دېيىلىدۇ. بۇ (خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز) دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان» (I توم، 447 - بەت)، «كەند — ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن يەردىكى خەلقلەر تىلىدا (پېزا - كەنت) دېگەن بولىدۇ، شۇنىڭدىن ئېلىنىپ فەرغانە شەھىرىگە (ئۆزكەند) نامى بېرىلگەن. بۇ (ئۆز شەھىرىمىز) دېگەن بولىدۇ. يەنە شۇنىڭدەك (سەمىزكەند) مۇ چوڭ شەھەر بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان. بۇنى پارسلار (سەمەرقەنت) دەيدۇ» (I توم، 448 -، 449 - بەتلەر)، «ئوردۇ — ئوردا، خان شەھىرى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ خاقانلار تۈرىدە خان كاشغەر شەھىرى (ئوردۇكەنت) دېيىلىدۇ»، «ئوردۇ. بالاسا. غۇنىغا يېقىن بىر شەھەر. بالا ساغۇن شەھىرىمۇ (قۇز ئوردۇ) دېيىلىدۇ» (I توم، 447 - بەت).

بۇلاردىن شۇ نەرسە ئۇقۇلىدۇكى، «شەھەر» سۆزى ئىشلىتىلىش-تىن ئىلگىرى، ئۇيغۇر تىلىدا «بالىق، كەنت، ئوردا» دېگەن سۆزلەر كەڭ ئىشلىتىلگەن. مەھمۇد كاشغەرنىڭ تەبىرىچە، بۇ ئاتالغۇلارنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، غەربىي يۇرتتا بەزى شەھەرلەرنىڭ بىنا بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، جۈملىدىن ئافراسىياپ، زۇلقەر-نەين زامانى بىلەن ئالاقىدار قىلىپ سۆزلەنگەن.

«ئوردۇ» سۆزىنىڭ مەھمۇد كاشغەرى يەتكۈزگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئەپسانىۋى تۈسى باردەك بىلىنىدۇ. بىز قەدىمكى زاماندا يېزىلغان خەنزۇچە ھۆججەتلەرگە قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭ رېئال ئاساسىنىڭ بارلىقىنى بىلىمىز. مەسىلەن، خەن سۇلالىسى زامانىسىدىكى ھۆججەتلەردە «ئارقا قۇس (后部车师) — قۇز خانلىقى» نىڭ ئاستانىسى «ۋۇتۇ — 务涂» دەپ يېزىلغان بولۇپ، تارىخشۇناس چيەن بوچۈەن بۇ تۈركىي تىلىدىكى «ordu» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىپ يېزىلىشى، دەپ ئېنىقلاپ چىققان. ①

«كەنت» سۆزىگە كەلسەك، بۇ سۆز ئەسلى سوغدى تىلىدا ئىشلىتىلگەن بولۇپ، «يۈزى، يۈزلۈك» دېگەن مەنىنى بەرگەن ۋە ئۇيغۇرلارغا مىراس بولۇپ قالغان. يەنە بەزى تەكشۈرۈشلەردە بۇ توغراچە يۈز دېگەن سۆزدىن كەلگەن، دېيىلىدۇ.

«بالىق» — بۇ ئەسلى «لاي» سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، ② بۇ سېغىز توپىدىن لاي قىلىپ، تام قوپۇرۇپ، ئۆي - قەلئە ياساش دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك. بەزى مەنبەلەردە بالىق — بالچىق مەنىسىنىمۇ بېرەتتى، ③ «كۆچمەن چارۋىچى خەلق تىلىدا (شەھەر، ئاتالغۇسى ئەنە شۇ (بالچىق) سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن» ④ دېيىلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرى «بالچىق» نى «پاتقاق» ⑤ دەپ ئىزاھلىغان. «لاي» بىلەن «پاتقاق» تۈپ مەنىسى ئوخشاش سۆز بولۇپ، بۇ لاي - پاتقاق تىن تام - سېپىل ياساش - شەھەر بىنا قىلىش، دېگەن ئۇقۇمنى ئىپادىلىگەن، دەپ پەرەز قىلىنىدۇ.

«بالىق» بىلەن «ئوردۇ» (ئوردا) قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قارمىقىدا، بەزىدە ئوخشاش ئۇقۇمنى بىلدۈرگەن، بەزىدە ئازراق پەرقى بولغان. مەسىلەن، مەھمۇد كاشغەرى «ئوردۇ» — بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ (قۇز ئوردۇ) دېيىلىدۇ» دەپ مەلۇمات بەرگەن. بالاساغۇن شەھىرىنى پېرسىيەلىك تارىخشۇناس

① چيەن بوچۈەن: «قۇس — قۇزلارنىڭ تىلى ۋە قۇزلارنىڭ ئىرقى، ھەققىدە مۇھاكىمە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1997 - يىلى 3 - سان، 57 - بەت، خەنزۇچە.
 ② م. كاشغەرى: «دىۋانۇلغەتت ئۆزكە» I توم، 491 - بەت.
 ③ ئەسەر ئەسلى (تۈركىيە): «بالىق» ۋە «ئوردۇ» ھەققىدە، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1985 - يىللىق قوشۇمچە سان، ئۈرۈمچى.
 ④ «ئۆزكە ئېنىكلىق پەيدىيىسى»، ئىمتائىۋۇل، 1967 - يىلى تۈركچە نەشرى، ۷ توم، 132 - بەت.
 ⑤ م. كاشغەرى: «دىۋانۇلغەتت ئۆزكە»، I توم، 491 - بەت.

جۇۋەينى مۇنداق بايان قىلىدۇ: ئۇيغۇر خانى «بۆگۈخان... تۈركىستان چېگراسىغا كەلگەندە، ئوت - چۆپلەر بولۇق ئۆسكەن چىرايلىق بىر يايلاقنى كۆرۈپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ، شۇ يەردە قېلىپ، بالاساغۇن شەھىرىنى سالدۇرۇپتۇ. ھازىر بۇ شەھەر «قۇز بالىق» دېيىلىدۇ»^①. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تەبىرى بويىچە بولغاندا، «قۇز - تەسكەي، قۇرتاغ - تەسكەي تاغ، كۈن قايرىلغاندىن كېيىن ئاپتاپ تېگىدىغان تاغ، ئۇ كۈننىڭ سول تەرىپىدە قالىدۇ» دېمەك، بۇ غەرب دېگەن سۆز بىلەن «شەھەر» سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئاتالغۇ بولۇپ، «غەربىي شەھەر» دېگەنلىك ئىدى.^② ئومۇمەن، بالاساغۇن «قۇز ئوردۇ» ۋە «قۇز بالىق» نامى بىلەنمۇ ئاتالغان بولۇپ، بۇ شەھەر نامىدا «ئوردۇ» (ئوردا) بىلەن «بالىق» ئوخشاش مەنىدە كەلگەن، ھەتتا بۇ ئىككى ئىسىم بىرلىشىپ «ئوردۇبالىق» شەكلىدە مۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاستانىسى شۇنداق ئاتالغان.

ئالىملار تارىخنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ئارقىلىق شۇنى بىلىدۇكى، «بالىق» كەڭ مەنىدە ئىشلىتىلگەن بولسا، «ئوردۇ» (ئوردا) «خان تۇرىدىغان شەھەر» مەنىسىدە ئىستېمال قىلىنغان. غەربىي ئۇيغۇرلىرى شەھەر قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىپ، شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ لەززىتىنى كۆرۈپ ھۇزۇرلانغانىدى. 8 - ئەسىرنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر خانى بايانچور بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ياساتقان شەھەرلەر ئىچىدە تۆت ئورۇندىكىسىگە «ئونغىن» (Ongin)، «خانبالىق» مەنىسىمۇ بولغان) ياكى «ئوردا ئونغىن» دەپ نام بېرىلگەن. مەڭگۈ تاشلاردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ شەھەرلەرنىڭ ئىچىدە ئىككى شەھەرنىڭ چۆرىسىدە «چىت» بولغان. بەزى «ئوردا ئونغىن» نىڭ يېنىدا يەنە ئابىدە تاش تىكلەنگەن. كىلىياشتورنىنىڭ بايانچور خاقان شەرىپىگە تىكلەنگەن ئىككى مەڭگۈ تاشنى يەنى «شىنە ئۇسۇ مەڭگۈ تېشى» بىلەن «تارىيات مەڭگۈ تېشى» نى تەكشۈرۈپ چىققان ئەھۋالىغا قارىغاندا، بۇ يەر «تېرخىن كۆلى» بولۇپ، قۇرۇلۇشنىڭ

① جۇۋەينى: «تارىخىي جاھانكۇشاھ»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى غەزەپچە نەشرى، 1 - قىسىم، 65 - بەت.
 ② «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەر مەدەنىيىتى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىلى 2 - سان، 17 - بەت.

مىلادىيە 750 — 753 - يىللىرى ئارىلىقىدا قىلىنغانلىقى تەكشۈرۈپ
ئېنىقلانغان. مىلادىيە 750 - يىلى بايانچور قاغان يازلىق ئارامگاھ
قىلغان «ئونغىن» «قاسار قۇردان» دەپمۇ ئاتالغان. بۇنىڭ ئورنى
ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىي شىمالىي باغرى، تەز دەرياسىنىڭ باش
ئېقىنىغا يېقىن جايغا توغرا كېلىدۇ. شۇ يىلى ئىچىدە، بايانچور يەنە
كېم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى (يېنسەي دەرياسى) دا، يەنە بىر
«ئوردا ئونغىن» شەھەر سېپىلىنى ياسىتىپ، ئابىدە تاش تىكلەپ،
ئەتراپىغا ياقا (پاسل بولسا كېرەك) ياساتقان. 752 - يىلى، ئۇ
ئۈچىنچى شەھەر «ئوردا ئونغىن» سالدۇرغان. بۇ شەھەرنىڭمۇ سېپ-
پىللىرى بولغان بولۇپ، ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، سۇڭۇس
باسقان مۇقەددەس چوققىنىڭ غەربى، ياباش دەرياسى بىلەن توقۇش
دەرياسىنىڭ قوشۇلغان جايىدا ئىدى. «شىنە ئۇسۇ مەڭگۈ تېشى» دىكى
خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بايانچور قاغاننىڭ تۆتىنچى خان شەھىرى ئور-
قۇن دەرياسى بىلەن بالىقلىق (Balikliq) شەھىرىنىڭ قوشۇلىدىغان
جايىدا ئىدى، مەزكۇر شەھەر بايانچورغا خاس شەھەر بولۇپ، «ئېل
ئونغىن» («خانلىقنىڭ ئالتۇن ئارامگاھى» دېگەن مەنىدە) ۋە «ئېل
ئېسى» («خان سارىيى» ياكى «خان قەسىرى» دېگەن مەنىدە) دەپ
ئاتالغان.

دېمەك، ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە بۈگۈنكى تاشقى موڭغۇلىيە
ۋە سىبىرىيە رايونلىرىدا نۇرغۇن شەھەرلەر قۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئىچىدە
بەزىلىرى «ئوردا» شەكلىدە بولغان. مەسىلەن، شەھەر سېپىللىرى
قوش قەۋەت لايىھىلەنگەن، شەھەر ئىچىدە كۆزىتىش سۇپىسى بولغان
بۇنداق شەھەرلەر ئىچىدە قەسىر ۋە ئىبادەتخانا ئىزلىرى بار. بۇ
ئورۇندىن زور مىقداردا قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى قېزىۋېلىنىدۇ.
ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرىنى مىسالغا ئېلىپ سۆزلىسەك، «قا-
رۇ قاين قارا بالغاسۇن» شەھىرى قارا قاين دەرياسى بىلەن توغلا
دەرياسىنىڭ قوشۇلىدىغان جايىغا جايلاشقان. بۇ شەھەرمۇ ئوردا شەك-
لىدە لايىھىلەنگەن، تۆت ئەتراپقا پاراللېلاشتۇرۇلۇپ، تۆت چوڭ
قوۋۇق ۋە شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان چوڭ كوچىدىن بىرى ئېلىنىدۇ.
خان ئورقۇن دەرياسى بويىدىكى «ئوردا-ئونغىن» شەھىرى بولسا
تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا بۈگۈنكى ئورقۇن دەرياسىنىڭ سول قەبىتىدە.

كى قارابالغاسۇن خارابىسىدە ئىكەن. مەزكۇر شەھەرنىڭ «ئۇيغۇر شەھىرى» (ئوردابالىق) دېگەن نامىمۇ بولغان. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، بۇ شەھەر 8 - ئەسىردە ناھايىتى گۈللەنگەن بىر مەزگىل بى باشتىن كەچۈرگەن. شەھەر ئىچىدە بازار - گۈزەر، مەھەللە ۋە گۈلزارلىقلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان، شەھەر سىرتى بىرقانچە قەۋەت سېپىلار بىلەن قورشالغان. ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، «ئوردا» دا كۆركەم قۇرۇلۇش كۆپ بولۇپ، بىنا ئىزلىرىنىڭ دائىرىسى 25 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ ئىچكى قورغان ۋە تاشقى قورغاندىن تۈزۈلگەن. بۇ يەردە سېپىلنىڭ قالدۇقلىرى ۋە قەلئە ئىچىدىكى كۆلچەكلەرنىڭ تېگى ھېلىغىچە ساقلانماقتا. ئۇنىڭ مەركىزىدە بىر تۈر جايلاشقان بولۇپ، ئېگىزلىكى 14 مېتىردىن ئاشىدۇ. ئىچكى قەلئەنى ئالاھىدە ياسالغان بىر سېپىل قورشاپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ كۆلىمى بىر كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ سىرتىغا ئاھالىلەر رايونى جايلاشقان. شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا خىش قۇرۇلمىلىق قەۋەتلىك قەسىرنىڭ خارابىسى بار. قەسىرنىڭ كۆلىمى كەڭ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خارابىلىككە ئايلانغان سېپىل قالدۇقىمىزنىڭ ئېگىزلىكى 10 مېتىردىن ئاشىدۇ. بۇ قەلئەنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى خان ھەرەمخانىسىدىن نەپىس ھەيكەللەر، نەقىشلەنگەن خىش ساپاللار تېپىلغان. مەزكۇر قەسىرنىڭ مىس قوۋۇقىنىڭ ئۈستىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەنئەنىۋى سەنئىتى — گۈللۈك تامغا بىلەن بېسىپ چىقىرىلغان نەقىشلەر بار. ئوردا گۈلزارلىقى ئورقۇن دەرياسى بويىدىن خىجە سوزۇلغان.

بايانچور 750 يىلى كېم دەرياسى ساھىلىغا بىنا قىلغان شەھەر، تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا، قارا كېم رايونىدىكى تېرې كۆك خارابىلىكىدە بولغان، مەزكۇر شەھەردىن قەدىمكى تۈرك يېزىقى چېكىلگەن مەڭگۈتاش بايقالغان. بۇ شەھەر كۋادرات شەكىللىك (158 × 211 مېتىر) بولۇپ، شەرقتىن غەربكە سوزۇنچاقراق كەلگەن، چوڭ قوۋۇق شەرققە قارىتىلغان. بۇ شەھەرنىڭ ئىچىگە ياغاچ قۇرۇلما ئورۇنلاشتۇرۇلغان، سىرتىغا بولسا خىش - كېسەك ئىشلىتىلگەن، چوڭ قوۋۇقنىڭ ئىككى تەرىپىدە قاراۋۇللۇق راۋىقى بار، شەھەر ئىچىدە، جەنۇب، شىمال، غەربنى بويلاپ سېپىل قوپۇرۇل-

غان، يەنە بەزى تۇرالغۇ جايلارمۇ سېلىنغان، بۇ تۇرالغۇلار بەلگىلىك تەرتىپتە يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن. شەھەرنىڭ ئىچىدە ئىككى يەردە قەسىر (قارشى)، قەسىر ئاستىدا سۇپا، ئۇنىڭ ئەتراپىدىن پەلەمپەي ياكى يانتۇ يۆنىلىش بويىچە سۇپىغا چىققىلى بولىدۇ. بۇ ئىككى قەسىرگە كېسەك ئىشلىتىلگەن. ساراينىڭ ئىچىگە ياغاچ تۇۋرۇك قويۇلغان. ياغاچ تۇۋرۇكلەر تاش ئۈل ئۈستىگە قويۇلغان. ئۇنىڭ ئەتراپىدىن ساپال ۋە كاھىش پارچىلىرى بايقالغان. بۇ ئىككى قەسىر بىلەن ئۇيىبات دەرياسى ئېغىزىدىكى ئىبادەتخانا خارابىسىنىڭ قۇرۇلمىسىدا تو- لىمۇ ئوخشاشلىق ساقلانغان. بۇ ئۇلاردا مەلۇم ئالاقە بارلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

بايانچور خاقان كېم دەرياسى ساھىلىدا ياساتقان پاسىل تام - ياقا مەزكۇر خارابىلىكىنىڭ غەربىي قىسمىدا بولغان. بۇ ياقا ئۇلۇغ كېم دەرياسى بىلەن قىسۇچىق دەرياسى ساھىلىغىچە سوزۇلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 250 كىلومېتىر، چېگرا تاملرى ئېگىز بو- لۇپ، جەمئىي 15 قەلئەنىڭ ئەتراپىنى بويلاپ ماڭغان. ئۇنىڭ ئىچىدە بىرى شاغونار دەپ ئاتالغان 3 - نومۇرلۇق قەلئە بولسا ئىككى قەۋەت سېپىل بىلەن قورشالغان. شەھەر ئىچىدە زور مىقداردىكى قول ھۈ- نەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى بايقالغان، ئالمىلار بۇنىمۇ بىر «ئوردا» بولسا كېرەك دەپ قارىغان. ①

ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدىكى شەھەر قۇرۇلۇشلىرى تۈرك خانلى- قى دەۋرىدىكى شەھەر قۇرۇلۇش مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاسا- سىدا ھەم ئۆز دەۋرىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن ھەمدە بىناكارلىق سەنئىتى ۋە تاڭ سۇلالىسى بىلەن باشقا قوشنا خەلقلەرنىڭ بىناكارلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئېسىل جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. تۈركىي تىللىق قوۋملار تۈرك خانلىقى مەزگىلىدىلا شەھەر قۇ- رۇلۇشى، يەنى «ئوردا» قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بارغان. ئۇلار خانلىق ئوردىسىنى «ئۆتۈكەن» تېغىغا قۇرغان ھەم ئۇنى مۇقەددەس جاي دەپ ھېسابلىغان. مەڭگۈ تاشلار ۋە پالنامىلاردىكى بايانلارغا قارىغاندا،

① ھەبىر ئىسىن: «دېھقان»، ۋە «ئوردا»، ھەقتەدە، «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋۇرنىلى» (CAJ) نىڭ 1983 - يىلى، 27 - جىلد.

«ئۆتۈكەن» بىلەن «ئوردۇ» (ئوردا) ھەرقايسى جايلارنىڭ تەرەپلىرى ئۆزئارا تۇتىشىدىغان نۇقتا، زېمىننىڭ مەركىزى بولۇپ، كۈن، ئايلار ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ تۇرۇشى. ۋىزانتىيىلىكلەرنىڭ ئالتاي توغرىسىدىكى بايانلىرىغا قارىغاندا، 6 - ئەسىرلەردە تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئالىي خانلىرى ئالتاي تېغىدا تۇرغان.

تۈرك خانلىقى (552 — 744 - يىللار) زامانىسىدا «ئوردۇ» دېگەن ئاتالغۇ مەلۇم بىر تەڭرى ياكى خاقاننىڭ مۇقەددەس شەھىرى مەنىسىدە قوللىنىلغان. بۇ تۈردىكى قۇرۇلۇشقا «تەڭرىلىك» («ئىبادەتخانا» لارنى كۆرسەتكەن، بۇ ئېھتىمال تەڭرى ئىبادەتخانىسى بولسا كېرەك)، خان جەمەتىدىكىلەرگە مەنسۇپ «ئەۋ بارق» («ئىبادەتخانا» لارنى كۆرسەتكەن، بۇ ئەۋاھلار تۇرىدىغان جاي)، «بارقان ئورۇن» (بۇددا دىنى ئىبادەتخانىسى) قاتارلىقلار ۋە باشقا تۈردىكى شەھەرلەر كىرگەن. بارلىق قۇرۇلۇشلار ئوخشاشلا كۆادرات شەكىللىك بولۇپ، شەرقتە قارىتىلغان، يوللىرى «X» شەكلىدە لايىھىلەنگەن؛ قوش قاتلىق كۆادرات شەكىللىك قورغانلاردىن تەركىب تاپقان شەھەرنىڭ مەركىزىدە ياكى ئۈزۈنسى ۋە توغرىسىغا تۈز سوزۇلغان يولنىڭ كېسىشكەن جايىدا ئېگىز بىر تۈر (تۇرا) بولۇپ، ئۇ يەرگە تەڭرى قەسىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان، بۇلار بەزىدە ئۆگزىسى يۇمىلاق شەكىللىك قۇرۇلۇش ئۈسلۇبىدا ياكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىناكارلىق ئۈس-لۈبى بويىچە ياسالغان. ئۇنىڭ قورغان سېپىللىرىغا خام خىش ۋە چالما خىش ئىشلىتىلگەن. شەھەرنىڭ بۇرچەكلىرى ياكى قوۋۇق بېشىغا (ۋە ياكى شەھەرگە يېقىن جايىدا) تۈر ياسالغان. بۇنداق شەھەر خارابىلىرىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشتا زور تۈر-كۈمدە ياغاچ قۇرۇلمىلار قالدۇقلىرى بايقالدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كى بەزى ياغاچ قۇرۇلمىلارغا رەڭلىك نەقىشلەر چىقىرىلغان بولۇپ، ئۇلارغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن، ئۈستىدە بولسا سىرلانغان ئوينا كاھىشلار قويۇلغانلىقى ئېھتىمال.

ئالىملار شۇنى بىلىپ يەتتىكى، «ئوردۇ» ئاتالغۇسى ھونلار تىلىدا بار بولغان، يەنى ھونلار «ئوردۇ» قۇرۇلۇش شەكلىنى قوللىنىشىغا باشلىغان. بۇ «ئوردۇ» تۈركىي تىلىدىكى «ئوردۇ» (ئوتتۇر — مەركەز) دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان، چۈنكى

ئىچكى شەھەر (خانئالىق — خان شەھىرى) مەركىزىي ئورۇن بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ھونلار زامانىسىدا موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىگە بىنا قىلىنغان بەزى قەلئەلەر كۆادرات شەكىللىك بولۇپ، شەرققە مايىللاشتۇرۇلغان، تۆت ئورۇندا پاراللېلاشتۇرۇلۇپ لايىھىلەنگەن چوڭ قوۋۇق ئورۇنلاشتۇرۇلغان. قورغان سېپىللىرىغا تاش، كېسەك ئىشىلىتىلگەن. مەسىلەن، قارالچىن — كېرىمكىن ۋە تېرىلزىت — دېرۋېلەزىن غازابلىرىنى ئالساق، بۇلارنىڭ «ئوردۇ» تۈزۈلۈشىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ ھەيران قالمىز. بۇلاردىن باشقا يەنە بىر تۈردىكى قەلئەلەر بار بولۇپ، بۇنىڭغا كۈرپىتدوۋ شەھىرىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. قورغاننىڭ ئىچكى شەھىرى سۇپىسىمان ئېگىزلىككە ئورۇنلاشتۇرۇلغان، شىمالغىراق قارىتىلغان بولۇپ، سېلىنىڭ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ساھىلىدىكى بىر شەھەر بىلەن شىمالىي ئاسىيا ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبىغا يېقىنلىقىنى ساقلىغان. ھونلارنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسى تەۋەسىدە بىنا قىلغان گۇزالىق شەھىرىنى تىلغا ئالدىغان بولساق، ئارخېئولوگلارنىڭ خەۋەر بېرىشىچە، بۇ شەھەرمۇ كۆادرات شەكىللىك بولۇپ، شەھەرنىڭ شەرق بىلەن غەرب تەرىپى ئۇزۇنراق سوزۇلغان. ئالىملارنىڭ قارىشىچە، بۇ خىل ئالاھىدىلىك كۈنچىقىش ياقىنى ئۇلۇغلاش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن ئىكەن. بۇ تۈركلەرنىڭ بارگاھلىرىنى كۈنچىقىش ياققا قارىتىپ سالىدىغانلىقى قائىدىسىگە ماس كېلىدۇ. جالغىچەن غەربىي يۇرتقا ئەلچى بولۇپ كەلگەن زاماندا، بۈگۈنكى شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ھەرقايسى شەھەر خانلىقلىرى ھونلارغا قارام ئىدى. بۇ خىل مۇناسىۋەت ھونلارنىڭ موڭغۇل ئېگىزلىكىدە بىنا قىلغان شەھەرلىرى بىلەن شىنجاڭدا بىنا قىلىنغان شەھەرلەر ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىك باغلىنىش ۋە ئورتاقلىقنىڭ بولۇشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

دېمەك، شىنجاڭنىڭ تۇرالغۇ جاي ۋە شەھەر قۇرۇلۇشى مەدەنىيىتى يەرلىك ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبىنى ئاساس قىلىش بىلەن بىرلىكتە، شىمالىي يايلاق مىللەتلىرىنىڭ، ئوتتۇرا جۇڭگو ۋە غەربنىڭ بىناكارلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى قوبۇل قىلىپ ھېيىتىلغان.

3. قەلئە ۋە قەلئەلىك شەھەر خانلىقلىرى

بەن گۈنىك «خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىدۇ. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى قۇربىغار — غەربىي يۇرتتا ياشاۋاتقان ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى بۇلۇنمە ھالەتتىكى شەھەر خانلىقلىرى ۋە كۆچمەن ئەللەر بولۇپ، ئۇلار تارىختا «36 خانلىق» دەپ ئاتالغان. كېيىن 50 نەچچە خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتكەن. قۇرۇم (كۈئېنلۇن) تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدا نوپچان (نوپ، چاقىلىق)، كرورەن (كې-يىنچە پىشامشان دەپ ئۆزگەرتىلگەن)، چورچان (سارامادانىلىق، چەرچەن)، ئەندىرە (ئەسكى توخرى بالىق)، نىيە (ئوغايالىق)، روڭلۇ، ئۇزۇن تات، توخارا، ئۇدۇن، پاستان، ساكارئول (ئوساربا)، لىق، ياركەنت) خانلىقلىرى بولغان؛ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي ياقىسىدا قۇرۇقتاغ بەگلىكى، ئاڭنى، ئۇشاق، ۋائىرىيە، چېدىر، ئۈرۈياپ، كۈسەن، ئورنىسۇ (ئونسۇ)، بالوكا (ئاقسۇ)، سەپەرباي، سۇلې (كەشبالىق) خانلىقلىرى بولغان؛ تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە شەرقىي شىنجاڭ رايونلىرىدا باركۆل، ئارقا باركۆل، ئالدى قۇس (ئالدى گۆشى)، خوز-خۇر، ئارقا قۇس (ئارقا گۆشى) قەلئە بەگلىكى، ئۈرۈمىسەننى، براكى، ئارقا براكى، چانبالىق، شەرقىي چۈمۈل، غەربىي چۈمۈل، تۇرپامى، ئوتەنزى، ئۇسۇن بەگلىكلىرى بولغان؛ پامىر ۋە ئۇنىڭ غەربىدە ئۇدىيانا، داردا، يولئېرىق، لىچخەۋىر، سارغۇل (كاۋانتا)، سىغىناق، مالىۇر، ئەركەشتام، جۈەندۇ، دارۋاز، پەرغانە بەگلىكلىرى بولغان؛ ئۇنىڭ غەربىدە يەنە كەشمىر، ئىسكەندىرىيە، توخرى، كانگىيە، ئارساڭ قاتارلىق بەگلىكلەر بولغان. بۇ خانلىقلارنىڭ چوڭ-كىچىكلىرىنىڭ نەچچە يۈز مىڭدىن، كىچىكلىرىنىڭ بىرنەچچە مىڭدىن، ئەڭ كىچىكلىرىنىڭ 100 — 200 ئاھالىسى بولغان.

تۆۋەندە قۇربىغار — غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىدا تەسىرى بىرقەدەر چوڭراق بولغان قەلئەلەر ۋە شەھەر خانلىقلىرىدىن بىرقانچىسىنى تونۇشتۇرىمىز:

1. باركۆلدىكى قەدىمكى قەلئە

قۇمۇل ۋىلايىتى باركۆل ناھىيە بازىرىنىڭ غەرب تەرىپىگە ئالتە كىلومېتىر كېلىدىغان «لەنجۇ ۋەنزى» دەپ ئاتىلىدىغان يەردىن قەدىمكى تاش قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەرنىڭ ئورنى بايقالدى. ئۇ يەردە «ئىمام» تىمى 20 — 30 مېتىر، ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئۈچ مېتىر كېلىدۇ. ئۇ قورام تاش دۆۋىلىرى بولۇپ، بۇنداق تاش دۆۋىلىرى كۆپ، ئاراتۈرۈك ھەربىي ئات فېرمىسى، شىرىننى قاتارلىق جايلاردىنمۇ ئۇچرىدى. ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە يېقىن بولغان ئېگىزلىكلەرگە توغرا كېلىدۇ.

لەنجۇ ۋەنزىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز بولۇپ، كەينى قارلىق تاغقا يانداشقان، ئالدى باركۆل كۆلىگە تۇتاشقان، ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە تاغ تىزمىلىرى بار. ھاۋا كىلىماتى باشقا جايلاردىن يۇقىرىراق. قارا سايغا يېقىن بولغانلىقتىن ئۇنىڭ سۇ مەنبەسى تۇراقلىق، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا باب كېلىدۇ. بۇ قېتىم قېزىلغان تاش دۆۋىسى تېگى قورام تاشلاردىن قۇرۇلغان چوڭ ئىمارەت بولۇپ، كۆلىمى 200 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. تاش تامنىڭ قېلىنلىقى ئۈچ مېتىر، قالدۇق تامنىڭ ئېگىزلىكى ئاز كەم ئىككى مېتىر كېلىدۇ. بۇ ئىمارەت ئىككىگە بۆلۈنگەن: جەنۇب تەرەپتىكىنىڭ كۆلىمى 100 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ، يەر تېگىدە تۈۋرۈك ئىزى ۋە ياغاچ تۈۋرۈك قالدۇقى ئۇچرىدى؛ شىمال تەرەپتىكىسى ئۇنىڭغا تۇتاش بولۇپ، ئۆتۈشىدىغان ئارا تام ئىشىكى بار، ئىشىكى شەرققە ئېچىلىدۇ. بۇ ئىمارەتكە ئىشلىتىلگەن قورام تاشلار ئۇنىڭ يېنىدىكى تاغدىن ئېلىنغان بولۇپ، چوڭلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.5 مېتىردىن، كەڭلىكى ۋە قېلىنلىقى 50 — 60 سانتىمېتىردىن ئوشۇق، ئۇنى قاۋۇل ئەمگەكچىدىن تۆت - بەش كىشىمۇ يۆتكەلمەيدۇ. ئىمارەت تېمىنىڭ ئىچ تەرىپى تەكشى بولۇپ، بۇنىڭغا ناھايىتى كۆپ ئۈستىلارنىڭ يۈرەك قېنى سىڭگەن. بۇ ئورۇندا كۆپ قېتىم ئادەم ئولتۇراقلىشىپ ئۆتۈپ كەن، ئەڭ ئاخىرىدا ئوت كېتىپ خاراب بولغان. بۇ خارابىنىڭ ئىچىدىن نۇرغۇن چۈچۈك، كۆمۈر ۋە كۆلدىن باشقا، يەنە چوڭ مىس داڭقان، مىس پىچاق، ئىككى قۇلاقلىق يۇمىلاق قىزىل ساپال كۈمۈر، زەك، رەڭلىك ساپال كۈمۈر، ساپال ئېكەك، ئات، قوي، بۇغا سۆڭەكلىرى، چوڭ بىلەي ۋە نۇرغۇن يۇمىلاق تاش، كۆيگەن بۇغداي

قاتارلىقلار تېپىلدى... 14 ئانالىزى ئارقىلىق ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 75 ± 3285 يىل بۇرۇنقى، يەنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (مەركىزىي جۇڭگو) رايونىدا ئۆتكەن يىن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە توغرا كېلىدۇ. خان ئىمارەت ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىدى.

قېزىۋېلىنغان بۇ ماتېرىياللار شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك مەدەنىيىتىنىڭ رايون ۋە دەۋر جەھەتتىكى بوشلۇقىنى تولدۇرۇپ، غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى مىللەتلەرنى تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغان يېڭى مەسىلىلەر بىلەن تەمىنلىدى. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، بۇنىڭدىن 3200 يىل بۇرۇنلا باركۆلدە چوڭ تىپتىكى مىس قوراللار بولغان، بۇ رايون شۇ زامانلاردا مىس قوراللار دەۋرىدە تۇرغان. تاش قۇرۇلمىسىنىڭ ئىمارەتلىك كۆلىمىدىن قارىغاندا، ئۇ ئادەتتىكى ئاھالىلەرنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن. بۇ يەردە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقى ئېنىق، كۈزگى بۇغداي تېرىلغان، چارۋىلاردىن قوي، ئات، بۇغا قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرى ئەينى زاماندىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ۋاسىتىلىرى بولغان. ①

2. كاشغەر

كاشغەر (قەشقەر) شەھىرى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي شىمالىي بۇرجىكىگە، پامىر تاغلىرىنىڭ شەرقىي ئېتىكىگە جايلاشقان، شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ بوستانلىق — قەشقەر بوستانلىقىنىڭ مەركىزىي شەھىرى.

قەدىمكى كاشغەر خانلىقىنىڭ مەركىزىي شەھىرىنىڭ كونكرېت ئورنىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكى بۈگۈنكى كۈنگىچە ئېنىقلانغىنى يوق. بۇ توغرىلۇق مۇنداق قاراشلار بار:

بىرىنچى، كاشغەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى بەشكېرەم يېزىسى تەۋەسىدىكى «خانئۆي» قەدىمكى شەھىرى (شەھەر مەركىزىدىن ئۈچ مىڭ 27 كىلومېتىر).

ئىككىنچى، كاشغەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى قۇمال تاغنىڭ جەنۇبى، چاقماق دەرياسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تۆپىلىككە جايلاشقان ئوتۇركىتىكى «ئافراسىياپ شەھىرى» خارابىسى.

① «شىنجاڭ پىلانىسى» (1985 - يىلى) 1155 - 1156 - بەتلەر. رەسۇمىي نەشر.

ئۈچىنچى، كاشغەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى پايناپ دېگەن جايدا خارابىسى بولغان «ئەسكەھېسار» خارابىسى. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، مۇشۇ دائىرە ئىچىدە كاشغەر بوستانلىقىنىڭ بىر مەركىزىي شەھىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن، شەھەر سېپىللىرى كەڭرى، مۇستەھكەم ۋە ھەيۋەتلىك، شەھەر مەدەنىيىتى گۈللەنگەن، يەنى بىناكارلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا - تىجارەت روناق تاپقان، مەمۇرىي باشقۇرۇش، تەرتىپ - ئىنتىزام، قانۇن - قائىدىلەر چىڭ، شەرق - غەرب قاتناش ئالاقە تارىخىدا مەشھۇر بولغان. بۇ شەھەر تارىخىي ماتېرىياللاردا بىرمۇنچە ناملار بىلەن ئاتالغان:

بىرىنچى، «ئوردۇكەنت»، بۇنى مەھمۇد كاشغەرى 1072 — 1075 - يىللىرى يازغان «دەۋانۇلۇغەتت تۈرك» ناملىق كىتابىدا تۇنجى قېتىم تىلغا ئالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن ئىكەنلىكىدىن شەپە بېرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «... كاشغەر «ئوردۇكەنت»، بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولىدۇ، چۈنكى بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ شەھەردە تۇرغان. (I توم، 447 - بەت). بۇ ئاتالغۇدىكى «ئوردۇ» دۇ» يۇقىرىدا دېيىلگەندەك قەدىمكى ھون تىلىدا قوللىنىشقا باشلىغان سۆز بولۇپ، بۈگۈنكى ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدىكى «ئوردۇ» بىلەن ئوخشاش، «كەنت» بولسا سوغدى - پارس تىلىدىن تۈركىي - ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆز بولۇپ، كەنت، شەھەر مەنىسىگە ئىگە. شۇ نەرسە كىشىنى ئويلاندۇرىدۇكى، «ئوردۇ كەنت» دېگەن بۇ ئىسىم باشقا مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنمىغان ھەم كېيىنچە ئاساسەن قوللىنىلمىغان.

ئىككىنچى، سۈلې، بۇ ئەڭ دەسلەپ خەنزۇچە تارىخنامىلەردە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، يېزىلمىش شەكلى «疏勒» (shu le)، ئۇنىڭ خاتىرىگە ئېلىنغان ۋاقتى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 130 — 125 - يىللار ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ خەنزۇچە تارىخنامىلەردە دەسلەپ ئىز - چىل قوللىنىلغان (تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە)، كېيىنچە باشقا ئىدىيە سىمغا ئورۇن بېرىپ، 1828 - يىللىرىغا كەلگەندە بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى يېڭىشەھەر ناھىيە بازىرى ئىچىدە سېلىنغان

سېپىللىك قەلغە دەسلەپ «خۇيۇۋەن» (回武安)، 1884 - يىلى رەسمىي «سۇلې قارام ئايمىقى» (疏勒直隶州) دەپ ئاتالغان. بۇ يەر بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرچە «يېڭىشەھەر ناھىيىسى»، خەنزۇچە «疏勒县» — سۇلې ناھىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. «سۇلې» دېگەن ئىسىم نېمە مەنىدە ئىكەنلىكى توغرىسىدا مۇنداق قاراشلار مەۋجۇت: —

(1) بۇ قەدىمكى تۈركىي تىلى بولۇپ، «سۇلۇق يەر» دېگەن مەنىدە،^① چۈنكى تارىختا سۇلې بەگلىكىنىڭ سۈيى ئەلۋەك، مەنزىرەسى گۈزەل ئىدى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا تۈركىي تىللاردا ھەم «سۇ» دېگەن بۇ سۆز ئەسلىي لۇغەت مەنىسى ۋە ئىستېمال حال قىسمىنى يوقاتىغان دەپ قارىلىدۇ، ھەم كاشغەر شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا «سۇللاخ - سۇللۇغ» دېگەن يەر نامىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقى دەلىل قىلىنىدۇ.

(2) قەدىمكى «سوغدى» دېگەن قوۋم نامىدىن كەلگەن دېگەن قاراش، بەزىلەر بۇ يەردە قەدىمكى چاغدا سوغدىلار ياشىغان بولۇپ، سوغدىلار «سوغلاق» ياكى «سوغداق» دېگەن ئىككى خىل نامدا ئاتالغان، بۇ ئۇلارنىڭ تىلىدا «ل» تاۋۇشى بىلەن «د» تاۋۇشىنىڭ ئالمىشىش ھادىسىسى بار بولۇپ، سوغدى تىلىنىڭ بىر شېۋىسىدە بۇ مىللەت نامى سوغداق دېيىلسە، كاشغەر ئەتراپىدا ياشايدىغان سوغدىلار شېۋىسىدە سوغلاق دېيىلىدۇ، دېگەن قاراش بويىچە «سوغدى» لارنىڭ نامىدىن كەلگەن بولسا كېرەك، دېگەندىن ئىبارەت.^②

(3) «سېرىس» تىن كەلگەن، جۇڭگو دۇنيادا يىپەكچىلىك باشلانغان ئەل بولۇپ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 10 - ئەسىرلەردىن باشلاپ غەربكە ئېكسپورت قىلىنىشقا باشلىغان ھەم بۇ خىل ئېكسپورتتا كاشغەر مۇھىم ئۆتەڭ ھېسابلانغان. شۇنداق بولغاچقا غەربلىكلەر ئۆزلىرىگە بىرقەدەر يېقىن بولغان بۇ يەرنى بۇرۇنراق بىلىپ، ئۇنى «يىپەك ئېلى» دېگەن مەنىدە «سېرىس» دەپ ئاتىغان.^③

(4) سۇلې سانسكرىت تىلىدىكى «Surika» دېگەن سۆزدىن

① جۈلەنكۈن: «دېۋىياك تالە دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى، دېڭى تارىخ - جۇغراپىيە نەتىقىت تېزىملىرى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1984 - يىلى نەشرى، 110 - بەت.
 ② ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل ھادىسە مەۋجۇت، مەسىلەن، «قىزەش، ئىزلەش»، بۇنىڭدا «ل» بىلەن «د» ئالمىشىش.
 ③ چيەن بوچۇن: «سېرىس» ھەققىدە نەتىقىت، «غەربىي يۇرت تارىخ مەجمۇئەسى»، 1 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

كەلگەن. خەنزۇچە ھۆججەتلەرگە قارىغاندا، بىر شاھزادە بۇ يەردە پارىمتاي بولۇپ تۇرغان ھەم بۇددا ئىبادەتخانىسى سېلىپ ئۇنى «سۇرد-كا» دەپ ئاتىغان، بۇ كېيىنچە «سۇلې» غا ئۆزگەرگەن، مەنىسى «كاشغەر شاھزادىسى»، بەزىلەر «جۇڭگولۇق» دېگەن مەنىدە دەپمۇ قارىغان. ①

(5) «سېرىق» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، دەسلەپ ھون تىلىدا بۇ سۆز بار بولغان، جالڭ چيەن غەربىي يۇرتقا كېلىشتىن ئىلگىرى بۇ يەر ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئۇزۇن يىل تۇرغان، ھونلارنىڭ ئاپىرىدە بولغان جايى سېلىنگا دەرياسى بولۇپ، بۇ دەريا نامى دائىم خەنزۇ تىلىغا «سېرىق دەريا» (黄河) دەپ تەرجىمە قىلىناتتى؛ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى دۇنخۇاڭغا يېقىن بىر دەريانىڭ نامى ھەم «سۇلې دەرياسى» بولۇپ، ئۇمۇ «سېرىق دەريا» دېگەن مەنىدە، موڭغۇل تىلىدا «سېرىق» (Serik) نى «سرا» ، دا-غور، شىبە تىلىدا «سارا» ، سىيانپى تىلىدا «سائارگ» دېيىلىدۇ؛ موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدە بىر دەريا بولۇپ، ئۇ «ساراگ» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ، (خەنزۇ تىلىغا) «سېلىنگا دەرياسى» (色楞格河) دەپ تەرجىمە قىلىناتتى؛ «ساراگ» نىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى «سۇلې» دىكى «ساراگ» بىلەن ئوخشاش ھەم «سارىك» (سارىق) قا يېقىن. ھونلار سېلىنگا دەرياسى ساھىلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، سىيانپى، ئۇيغۇر، موڭغۇللار بىلەن كېلىپ چىقىش جەھەتتە يېقىنچىلىقى بار، تىل جەھەتتىن ھەم كۆپ جەھەتتە ئوخشاش، شۇڭا «سۇلې» (سارىك — سارىق) دېگەن بۇ سۆز ھون تىلى بولۇپ، «سېرىق» دېگەن مەنىسى بار. كاشغەر دەرياسىنىڭ رەڭگى سېرىق بولۇپ، بەزىدە سېرىق دەريا (قىزىل دەريا) دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ② دېگەنگە ئوخشاش قاراش.

(6) «سۇلې» دېگەن بۇ ئاتالغۇ قەدىمكى ئۇدۇن تىلىدىكى ھۆج-جەتلەردىن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا «سۇليا» (Sulya) دېگەن سۆز تىلغا ئېلىنغان، مەنىسى «سودىگەر» دېگەن بولىدۇ، دېيىش، بۇ

① بۇ ھەقتە فرانسىيىلىك پىللىئوننىڭ «كاشغەر مەقەدە تەتقىقات» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1986 - يىللىق 1 - 2 - سانلىرى، خەنزۇچە.
② مەسىلەن، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئالىم شۇ سۇلك ئۆزگەن «غەربىي يۇرت سۇ ئېقىنلار خاتىرىسى» ناملىق كىتابتا قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىي «سېرىق دەرياغا ئۇنىشىدۇ، غەربىي پاسىر بىلەن قارشىپ تۇرىدۇ» دېيىلگەن، بۇ جەھەتتە ئىشقا قارىشى.

قاراشنى ئەنگلىيەلىك ئالىم بايلىي ئوتتۇرىغا قويۇپ باقتان. ①
 ئۈچىنچى، كەشبالىق. «شۈەنزائىنىڭ تەرجىمىھالى» نى سىڭتۇ-
 سېلى تۇتۇڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغاندا (قەدىمكى ئۇيغۇرچە
 نۇسخا ۷ باب، 78 - ۋاراق 9 - قۇر)، «كاشغەر» نى «كەشبالىق»
 دەپ تەرجىمە قىلغان، بۇ سۆزدىكى «كەش» ياكى «كاش» ھەر خىل
 چۈشەندۈرۈلدى؛ بەزىلەر، بۇ قەدىمكى ھىندى يازما مەنبەلىرىدە ئۈچ-
 رايدىغان ھىمالايا تاغلىرىدا ياشايدىغان «كاشال» دېگەن قەبىلە ئىسمى
 بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېسە؛ يەنە بەزىلەر قەدىمكى ئۇدۇن ھۆكۈمرانلىق-
 ىرىدىن ۋاساراسىياغا كاشغەر ھۆكۈمدارىنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەندىن
 كېيىن كاشغەردە «كاسۇنا» («كاشغەرلىك») دېگەن نامدا بىر بۇددا
 ئىبادەتخانىسى سالدۇرغان. خوتەن ساك تىلىدا بوغۇم بېشىدا كەلگەن
 «گ» تاۋۇشى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردە ئومۇمەن «ق» ياكى
 «خ» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، خوتەن ساك تىلىدا «گ» سۆزى قاشتېشى
 بىلەن مۇناسىۋەتلىك، بۇلاردىن قارىغاندا كاشغەردىكى «كەش» ياكى
 «كاش» سۆزى قاشتېشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ چىقىدۇ، ②
 «بالىق» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «شەھەر» مەنىسىدە.
 تۆتىنچى، كاشغەر. بۇ ئىسىم ئەڭ دەسلەپ خەنزۇچە ھۆججەتلەر-
 دە ترانسكرىپسىيە شەكلى بويىچە خاتىرىگە ئېلىنغان. مەسىلەن، «奇沙»
 (چىشا، «شىمالىي خانلىقلار تارىخى — 北史» دا)، «竭叉»
 (چېبشا، فا شۈەن خاتىرىسىدە)، «去沙» (چۇشا، شۈەنزائىڭ
 خاتىرىسىدە)، «伽师» (جياشى، «يېڭى تاخنامە — 新唐书»
 قاتارلىقلاردا)، قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردە
 ۋە ئەرەب، پارىسچە ھۆججەتلەردە ئېنىق ھالدا «كاشغەر» دەپ خاتىرى-
 لىنىشكە باشلىغان ھەم يېقىنقى دەۋرلەرگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن.
 يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن جانلىق تىل، يەنى سەھرا تىلىغا
 ماسلاشتۇرۇش مەقسىتىدە «قەشقەر» بولۇپ مەتبۇئاتتا ئومۇملىشىپ
 كەتكەن. «كاشغەر» نىڭ مەنىسى ھەققىدە ئىككى ئەسىردىن بېرى
 كىشىلەر كۆپ ئىزدەنگەن. بۇ «كاش + غار» دېگەن ئىككى سۆزدىن
 قۇرۇلغان سۆز بولۇپ، بىرىنچى سۆز قاشتېشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك،

① ۋىنجال ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1997 - يىلى 4 - سان، 62 - بەت، خەنزۇچە.
 ② ئىبراھىم مۇتىش: «تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، ۋىنجال تەزكىرىھلىكى،
 ژۇرنىلى، 1996 - يىللىق 1 - سان.

ئىككىنچى سۆز «شەھەر» دېگەن مەنىدە دېگەن قاراش بارغانسېرى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىمەكتە. ① لېكىن يەنە بەزىلەر، قەدىمكى ھون - ئالتاي تىللىرىدا «غار» (ghar) «يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن، بۇنىڭغا قارىغاندا، «قاشغار» - قاش يەر (قاشتاشلىق يەر ياكى قاش يەر - دەريا قېشىدىكى يەر) دېگەنلىك بولۇشى مۇمكىن. كېيىنچە يۈرچ - كۈسەن - توغار تىلىدا (گرېك تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان تىلدا) «كاشغەر» بولۇپ ئۆزگەرگەن، ② دېگەن يېڭىچە پىكىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشماقتا. يەنە «قاش+قىر» قاشنىڭ قىرىدىكى شەھەر، دەپ چۈشەندۈرۈۋاتقانلارمۇ بار. كاشغەر - شىنجاڭدا ئىنسانلار ئەڭ بۇرۇن پائالىيەت ئېلىپ بارغان قەدىمىي يۇرتلارنىڭ بىرى. بۇ ئورۇندىن تاش قوراللار دەۋرىگە خاس ئىزلار، ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، توقۇمىچىلىق ئىشلىرىغا دائىر ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بايقالدى. مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇش ۋە شەھەرلىشىش مىلادىيىدىن خېلى يىللار ئىلگىرى باشلانغان. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئافراسىياپ بۇ شەھەردە تۇرغان. خەن سۇلالىسى ئەلچىسى جالڭ چيەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردە بۇ يەرگە ئەلچىلىككە كەلگەندە كاشغەر بوستانلىقىدا «سۈلې خانلىقى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خانلىقنىڭ بارلىقى، ھونلارغا قارام ئىكەندىلىكى، نەركىزى سۈلې شەھىرى ئىكەنلىكىنى، بۇ يەردە 1510 تۈتۈن ئاھالە، 18640 نوپۇس بارلىقى، ئەسكىرى 2000 ئىكەنلىكى، ئاساسلىق ئىگىلىكى دېھقانچىلىق ئىكەنلىكى توغرىسىدا خاتىرە يازغان. ئەينى چاغدا بۇ خانلىق «قەلئە خانلىقى» دەپ ئاتالغان، بۇ ئۇنىڭ ئېگىز ۋە كەڭ سېپىللەر بىلەن قورشىلىپ، سىرتقى كۈچلەرنىڭ تاسادىپىي قوزغىغان ھۇجۇمىدىن ئۈنۈملۈك مۇداپىئەلىنەلەيدىغان ئىقتىدارغا ئىگە، سېپىل ئىچىدىكى ئاھالىلەرنى بىر مەزگىلگىچە مۇھاپىزەت قىلالايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ خانلىق مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - 2 - ئەسىرلەردىن مىلادىيە 3 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا شىنجاڭ تارىخىدىكى خېلى چوڭ ۋە

① ئىبراھىم مۇتىيى: «تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، «شىنجاڭ تەزكىرىپىلىكى» ژۇرنىلى، 1996 - يىللىق 1 - سان.
 ② ئى. ئۆرمۈن: «توپۇسغا دائىر ئىزدىنىشلەر»، «شىنجاڭ تەزكىرىپىلىكى» ژۇرنىلى، 1996 - يىللىق 3 - سان.

كۈچلۈك خانلىق سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلغان. مىلادىيە 1 - ئەسىردىن 2 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇنىڭ كۈچى بارغانسېرى زورايدىغان. بۇ چاغدا ئۇ ساكارا ئولنى بويسۇندۇرۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇدۇننىمۇ بويسۇندۇرغان، ھەتتا كۈسەن خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بەزى جايلارنىمۇ ئىگىلىگەن، يەنە تېخى يىراق شەرقتىكى جايغىچە، جىۈچۈەندە لىرگىمۇ دەخلى - تەرۈز قىلغان. ① شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئەينى چاغدا سۈلې كىچىك ئىمپېرىيە بولۇپ قالغان بولۇپ، ② ئىگىلىگەن زېمىنى خېلىلا كەڭ بولغان. يۈخۈن يازغان «ۋېي ئەستىلىكىلىرى» غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى» ناملىق كىتابتا، سۈلېغا قارام خانلىقلار 11 ئىدى، دېيىلگەن بولسا، ۋېي شۇ يازغان «ۋېينامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، ئۇنىڭ چوڭ شەھەرلىرى 12، كىچىك شەھەرلىرى 10 دېيىلگەن. كاشغەر شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش ئالاقە ئىشلىرىدە دىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. بەن گۇنىڭ «خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: - (سۈلې) دا «بازار بار، ئۇنىڭ غەربىدىن ئۇلۇغ يۆشى — ياۋچىلارغا، پەرغانە، سوغدىياناغا بارغىلى بولىدۇ» دېيىلگەن. بۇ ئۇنىڭ بۇ رايونلار بىلەن باردى - كەلدى، سودا ئالاقىسىنىڭ قويۇق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سۈلې خانلىقى يەنە خەن سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا «قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى» تەسىس قىلىپ، بۇ رايوننىڭ غەربىي ئىشلىرى ۋە خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىدىكى مۇھىم رايون ھېسابلانغان. قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن كاشغەر شەھىرى تۆت ئەسىرگە يېقىن بۇ سۇلالىنىڭ پايتەختى بولۇپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت - مائارىپ ناھايىتى گۈللەنگەن. قىتان خانلىقى، چاغاتاي خانلىقى، يەكەن خانلىقى زامانىسىدا كاشغەر مۇھىم ئىقتىساد، مەدەنىيەت مەركىزىلىك رولىنى، بەزى چاغلاردا سىياسىي مەركەزلىك رولىنىمۇ ئويدىغىغان. 17 — 19 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ ۋە ناھايىتى مۇھىم شەھەرلىك ئورنى مۇقىملىشىپ قالغان. ئۇنىڭ شىنجاڭ تارىخىدىكى ئورنىنىڭ يۇقىرىلىشى بىلەن 19 - ئەسىر ئىچىدە غەرب ئەللىرى شىنجاڭنى «كاشغەر»، «كاشغەرىيە»، ئۇيغۇرلارنى

① فەن خۇا: «كېيىنكى خەننامە» لى پىڭنىڭ تەرجىمىھالى. ② چىيەن بوچۇنتىڭ بايانى. «غەربىي يۇرت تارىخ مەجمۇئەسى» («西域史论丛») خەنزۇچە، 1 - توپلام، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى. 155 - بەت.

«كاشغەرلىكلەر»، «كاشغەرىيلەر» دەپ ئاتاشقان. بۇ خىل ئاتاشنىڭ تەسىرى 20 - ئەسىردىمۇ ئۆز رولىنى يوقاتمىغان. 1865 - يىلى ياقۇببەگ كاشغەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىرمۇنچە شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىپ، ئاتالمىش «يەتتە شەھەر خانلىقى» نى قۇرۇپ، كاشغەرنى مەركەز قىلىۋالغان. 1877 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ياقۇببەگنىڭ يەتتە شەھەر خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شىنجاڭدا چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن، 1884 - يىلى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنغان. بۈگۈنكى قەشقەر ۋىلايىتى ۋە خوتەن ۋىلايىتى كاشغەر ۋىلايىتى دەپ ئايرىلغان. مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) دىن 1949 - يىلىغىچە ئىلگىرى - كېيىن كاشغەر ۋىلايىتى ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ بىر قىسىم جايلىرى ۋە خوتەننىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى باشقۇرغان. بۇ يىللاردا يەنە خوتەن ئايرىم ۋىلايەت قىلىنغان. 1954 - يىلى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلۇپ، كاشغەر ۋىلايىتىدىن ئايرىلغان.

كاشغەر — غەربىي يۇرت تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان جاي. ئۇ شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيىتىگە چوڭ ھەسسەلەرنى قوشقان، بۇ جايدا بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنى بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا ۋەكىللىك قىلغۇچى بىرمۇنچە ئاسار ئەتىقىلەر بار. «ئۈچ بۇرھان مىخۇبىي» (توققۇز ھۇجرا)، «ھېيتگاھ جامەسى» قاتارلىقلار ناھايىتى مەشھۇر. جۇڭگو بۇددا نوملىرىنى ئۆگىنىشنىڭ ئاچقۇچى ھېسابلىنىپ كېلىنىۋاتقان «نوملار شەرىھى» ناملىق 100 جىلدلىق كىتابنىڭ ئاپتورى خۇيلىن، «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» نىڭ ئاپتورى مەھمۇد كاشغەرى، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاتارلىق ئالىملار ياشىغان.

3. ئۇدۇن

ئۇدۇن (خوتەن) غەربىي يۇرتتىكى ئەڭ قەدىمكى يۇرتلارنىڭ بىرى، بۇ رايوندىن كونا - يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ ئىزلارنىڭ بايقالغانلىقى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. خوتەن تارىختىن بېرى خىلمۇ خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كېلىنە كەن. مەسىلەن، ئۇدۇن، قۇستانا، ئۇديانا، لىيال، ئىلچى، چىن -

ماچىن قاتارلىقلار. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇدۇن — خوتەن دېگەن نامنىڭ قوللىنىلىش ۋاقتى ناھايىتى ئۇزۇن بولغان، خەنزۇچە يازمىلاردا «于阘» (يۈتەن) دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئەڭ دەسلەپ، بۇ نام سىما چيەن يازغان «تارىخىي خاتىرىلەر» پەرغانە تەزكىرىسى دە ئۇچرايدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، «和田» (خېتەن) دەپ يېزىلىشقا ئۆزگەرتىلگەن، كېيىنچە «于阘» (يۈتەن) كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ئىسمى بولۇپ قوللىنىلىدىغان بولۇپ قالغان. مىلادىيە 10- ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىگىچە قوللىنىلغان «ئۇدۇن» نامى يەرلىك خەلق تىلىدا «خوتەن» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇلۇغەت تۈرك» ناملىق كىتابىدىكى بايانلارغا قارىغاندا، «ئۇدۇن» يەر نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغاندىن باشقا، شۇ يۇرتتىكى كىشىلەرمۇ «ئۇدۇن» دەپ ئاتالغان. «ئۇدۇن» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى ھەققىدە خىلمۇخىل قاراشلار بار، ھازىرغىچە كىشىلەر ئۇنىڭ «يەر ئەمچىكى»، «كالىلىق» ياكى «كالا ئەمچىكى»، «كۈچتۈڭگۈر»، «گۈلباغ» (گۈللۈك)، «قاشتېشى يۇرتى»، «قۇدرەتلىك» قاتارلىق مەنىلىرى بارلىقىنى خىلمۇخىل نۇقتىدىن ئىزاھلاپ چىقىشقان.^①

خوتەن رايونىدا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرلەردە ئۇدۇن شەھىرىنى مەركەز قىلغان بىر قەلئەلىك خانلىق قۇرۇلغان، بۇ خانلىقنىڭ قۇرۇلۇشى توغرىسىدا قەدىمكى زامان ماتېرىياللىرىدا بىر نەرسە دېيىلمىگەن، ئەمما، مىلادىيە 7 - ئەسىردىن كېيىنكى بەزى بۇددا دىنىغا دائىر كىتابلاردا ئۇدۇن خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىغا دائىر رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن. بۇ خىل رىۋايەتلەر ئەڭ دەسلەپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ھىندىستان (ئەندىكەك ئېلى) غا نومۇش ئېلىش ئۈچۈن بارغان شۇەنزائىنىڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا خۇي لى، يەن سۇڭ يازغان «ئۇلۇغ شەپقەت ئىبادەتخانىسى ئۈچ بۇددا ئاچارىيا (ئۇستاز) نىڭ تەزكىرىسى»، «گادىجور» (ئۇلۇغ نوملار)، «ئۇدۇن ئېلىدىن تەلىم ئېلىش خاتىرىسى» (Liyul Lungbstan - pa) قاتارلىقلاردا ئۇچۇرلار بار. بۇلاردىكى رىۋايەتلەر بىرقاتار ئەپسانىۋى تۈس ئالغان

① لى يىنھەڭ: «بۇددا ئېلى ئۇدۇن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى.

بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلاردىن يەنىلا تارىخقا خېلىلا يېقىن ئۇچۇرلارغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ.

ئۇدۇن خانلىقى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىردىن مىلادىيە 9 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتە گۈللەنگەن بىر دەۋرنى باشتىن كەچۈرگەن، كەڭ تارىم بوستانلىقىنىڭ جەنۇبى، قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، گۈللەندۈرۈش، شەرق - غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئالمىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرغان. ئۇ غەربىي يۇرتتىكى 36 قەلئەلىك خانلىق ئىچىدە 10 ئەسىردىن ئارتۇق ئۈزۈلمەي ئىزچىل ھاكىمىيەت سۈرىغان خانلىقلارنىڭ بىرى. ئۇدۇن قاشتاش ئويمانچىلىقى، يىپەكچىلىك ۋە بۇددا مەدەنىيىتى تەرىپتىن غەربىي يۇرتتا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئورۇن. بۇ جايدىن مىلادىيە 1 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى دەۋرگە مەنسۇپ نۇرغۇن يازما يادىكارلىقلار قېزىۋېلىنىپ، ئىلىم - پەن دۇنياسىدا «خوتەنشۇناسلىق» ئىلمىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس ياراتقان.

خوتەن دىيارىدىن چىققان ۋىسا ساممىخاۋا (مىلادىيە 912 - يىلىدىن 966 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەك ئۇلۇغ سىياسىي شەخسلەر، سىكساناندا (652 - 710 - يىللىرى ياشىغان)، ۋىسا كۈيچى (598 - 682 - يىللار) قاتارلىق مەشھۇر سەنئەتكارلار، دىۋاپراچنا، ۋېيدىيىسىلا، نەۋبەتى، مەھزۇن، ئەھمەدشاھ قاراقاشى، مۇھەممەد خوتەننى قاتارلىق مەشھۇر ئەدىب ۋە تېۋىپلار شىنجاڭ مەدەنىيەت تارىخىنى يارىتىشقا تۆھپە قوشقان.

4. كۈسەن

كۇچا قەدىمكى زاماندا كۈسەن دەپمۇ ئاتالغان. بۇ جاي خەنزۇچە ھۆججەتلەردە «龟兹» (چيۈزى) دېگەنگە ئوخشاش خىلمۇخىل سۆزلەر بىلەن تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى «كۈ-چا» ياكى «كۈسەن» دېگەن نامنىڭ ھەر خىل شەكىلدە يېزىلىشىدىن ئىبارەت. كۇچا تارىختىن بېرى كەڭ ئاقسۇ بوستانلىقىنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرىدىن بولۇپ كەلگەن ھەم تارىخنامىلەردە مول ماتېرىياللار خاتىرىلەنگەن. دۇيۇ يازغان «ئومۇمىي قامۇس» («通典») ناملىق

كىتابتا: «كۈسەن... جەنۇبى ئوغايالىق (نىپە) بىلەن، شەرقىي جەنۇبى سارامادانبالىق (چەرچەن ناھىيىسى) بىلەن، غەربىي جەنۇبى بىمبالىق — ئۈزۈتتات (بۈگۈنكى چىرا ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇق تەۋەسىدە — نەقىلچىدىن) بىلەن، شىمالى ئۈيسۈن بىلەن، غەربىي بالۇكا (قۇم، بۈگۈنكى ئاقسۇ ئونسۇ ناھىيىسى) بىلەن چېگرا-لىنىدۇ» دېيىلگەن. قەدىمكى كۈسەننىڭ چېگراسى بۈگۈنكى كۇچا، ئونسۇ، باي، توقسۇ، شايار، بۈگۈردىن تارتىپ كورلىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىغىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇلار ليۇ شۈي يازغان «تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى — I»، «شۈەنزاڭنىڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دىكى «كۈسەن ئېلى» توغرىسىدا خاتىرىلەنگەن «كۈسەن... توغرىسى 1000 چاقىرىم، ئۇزۇنلۇقى 600 چاقىرىم كېلىدۇ»، «كۈسەن ئېلى، شەرقىدىن غەربىگىچە 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق، جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان ئارىلىقى 600 چاقىرىمدىن ئارتۇق» دېگەن دائىرە ئىچىدە ئىدى. كۈسەندە مىلادىيىدىن خېلى يىللار ئىلگىرىلا قەلئەلىك خانلىق قۇرۇلغان ۋە غەربىي يۇرتتىكى 36 خانلىق ئىچىدە ئەمەلىي كۈچى ۋە نوپۇزى يۇقىرى خانلىق ھېسابلانغان. بىن گۇ يازغان «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى — I» دە، مىلادىيىنىڭ باشلىرىدا كۈسەن بەگلىكىنىڭ مەركىزى يام (yam) شەھىرى بولغان، نوپۇسى 6970 تۈتۈن، 81 مىڭ 317 نوپۇس، 21 مىڭ 76 نەپەر ئەسكىرى بارلىقى يېزىلغان. قەدىمكى كۈسەن خانلىقىدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، مېتالچىلىق راۋاجلانغان، ئاھالىلەر مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ ياشىغان، ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇ جايلىرى، شەھەر سېپىللىرى، خان ئوردىلىرى ۋە بۇددا مىڭئۆيى غارلىرى خاس بىناكارلار تەرىپىدىن ئالدىن لايىھىلەنمىش سېپىلنىغان. خان ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ سەلتەنەت سۈرگەن. شەھەر سېپىللىرى تولىمۇ ھەيۋەتلىك ۋە مۇستەھكەم بولۇپ، خانلىق-نىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلغان. قەدىمكى كۈسەن بىناكارلىق-رى لايىھىلەپ ياسىغان قىزىل مىڭئۆيى ۋە قۇمتۇرا، سىم - سىم مىڭئۆيىلىرى 2000 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان ئاساسىي شەكىل ھالىتى ۋە رەڭ - بوياق سىزمىچىلىق ئۇسلۇبىنى يوقاتماي، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مەڭگۈلۈك قىزىقىشىنى قوزغاپ-

دىغان ئۆلمەس ئابدىلىك ئورنىنى ساقلاپ كەلمەكتە. دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن تاشكۆمۈر بىلەن تۆمۈر تاۋلاپ، قوشنا ئەللەرنى تەمىنلەپ دالە چىقارغان بۇ يۇرتتا كۇماراجىۋا، سۇجۇپقا ئوخشاش ئاجايىپ زور مەدەنىيەت ئەربابلىرى ۋە ئۇستازلار مەيدانغا كەلگەن.

كۈسەن — كۇچا نامىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە ئالىملار كۆپ ئىزدىنىشلەردە بولۇپ، يېڭى - يېڭى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلمەكتە، بۇنىڭ ئىچىدە كۈسەن نامى كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك، دېگەن قاراشمۇ بار، يەنە بىر خىل قاراش بويىچە «كۇچا» بولسا قەدىمكى ئالتاي تىللىرى ياكى ئۇنىڭدىن بۆلۈنۈپ چىققان تۈركىي تىلىدىكى «غۇز» نىڭ ھىندى-گىرېك تىللىرىدىكى تەلەپپۇزى «گىۈزى»، «گۈز» نىڭ ئۆزگەرمىسى بولۇپ، توخرىيلار تىلىدا بۇ خىل ئۆزگىرىش ھالىتىدە ساقلانغان، دېگەن قاراش تارىخىي ئەمەلىيەتكە يېقىن تۇرماقتا. ①

5. قوچو

قوچو — تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى بىر شەھەرنىڭ نامى. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دېۋانۇلۇغەتت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدىكى ئۇچۇرغا قارىغاندا، قوچونى مەركەز قىلغان تەڭرىتاغ ئەتراپىدىكى قوچو، چانبالىق، ياڭى بالىق، بەشبالىق، سۇلى (ئاڭىنى — قاراشەھەر؟) قاتارلىق بەش شەھەرنىڭ ھەممىسى قوشۇلۇپ «قوچو» دەپمۇ ئاتالغان، بۇلار زۇلقەرنەين ياۋرۇپادىن شەرققە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 329 - يىللىرى تۈركىي تىللىق خەلقلەر يۇرتىغا يېقىنلاشقاندا، ئۇيغۇر خانى ئۇنىڭ بىلەن تىنچلىق شەرتنامىسى ئىمزالاپ، بۇ ئەھدىنامىنىڭ شەرىپى ئۈچۈن مۇشۇ بەش شەھەرنى بىنا قىلغانىكەن، بۇلاردىن قوچو قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ مىلادىيىدىن خېلى يىللار ئىلگىرى بىنا قىلىنغانلىقى بىلىنىدۇ.

بۈگۈنكى تۇرپان ئويمانلىقىدا قەدىمكى زاماندا ئىككى مەشھۇر شەھەر بولغان، بۇنىڭ بىرى «قوچو» شەھىرى، بۇ خەنزۇچە تارىختا مەلۇماتلاردا «高昌» (گاۋچاڭ) دەپ ئاتالغان ھەم لى يەنشۇ يازغان

① ئىسپان ئۆزبۇن: «ئوبۇنىغا دائىر ئىزدىنىشلەر»، «ئىسپان تەزكىرىھىلىكى» ژۇرنىلى، 1996 - يىلى 3 - سان، 47 - بەت.

«شمالىي خانلىقلار تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «بۇ يەرنىڭ ئورنى ئېگىز... بولغاچقا، (گاۋچاڭ، 高昌) دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن. قەدىمكى تۈركچە يازمىلاردا بولسا، QOČO، KHOČO شەكلىدە يېزىلغان. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، «دېۋانلۇغەتت تۈرك» تىمۇ بۇ-نىڭغا ئېنىق پاكىت كەلتۈرۈلگەن. بۇ شەھەر كېيىنچە يەنە «قاراغو-جا»، «ئىدىقۇت» ياكى «دەقىانۇس» شەھىرى دەپمۇ ئاتالغان. خەن-زۇچە تارىخنامىلەردە لياۋ (قىتان)، جىن، يۈەننىڭ ئىبارەت ئۈچ سۇلالە دەۋرىگە كەلگەندە بولسا «خوجۇ» (火州، 和州) شەكلىدە يېزىلىدىغانمۇ بولغان؛ يەنە بىرى، «يارغول» شەھىرى، بۇ شەھەرنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى نامى خەنزۇچە تارىخنامىلەردە «交河城» (جياۋخېچېڭ) دەپ يېزىلغان، بۇ ئۇنىڭ ئىككى دەريانىڭ قوشۇلمىسى ساھىلىغا جايلاشقانلىقىدەك جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قويۇلغان ئىسىم بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە «雅尔城» (يارچېڭ)، يەنى «يارغول شەھىرى» دەپ ئاتاشقا ئۆزگەرتىلگەن. يەرلىك ئۇيغۇرلار بولسا ئۇنى قەدىمدىن بېرى «يارغول شەھىرى» دەپ ئاتاپ كەلگەن، تارىخشۇناس چيەن بوچۇەن «交河» نى ئەسلى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزنىڭ ترانسكرىپسىيىسى دەپ يېشىپ چىققان. بۇ ئىككى شەھەر مىلادىيىدىن بىرقانچە ئەسىر ئىلگىرىكى چاغ-لاردىن مىلادىيە 11 — 12 - ئەسىرلەرگىچە بولغان ئۇزاق ئەسىرلەر ئىچىدە نۆۋەت بىلەن تۇرپان ئويمانلىقى، جۈملىدىن شىمالىي شىن-جاڭ، ھەتتا بەزىدە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى كۇچاغچە بولغان رايونلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت، دىن مەركىزى بولۇپ كەلگەن. مىڭ سۇلالىسى زامانىسىغا كەلگەندە تۇرپان ئويمانلىقى خەن-زۇچە تارىخنامىلەردە «吐鲁番»، يەنى «تۇرپان» دەپ ئاتىلىپ، يەنىلا مۇھىم شەھەرلىك ئورنىنى ساقلاپ قالغان.

قەدىمكى زاماندا، قوچو قۇز (قوس) خانلىقى تەۋەسىدە يالغۇز مۇشۇ ئىككىلا شەھەر بولغان ئەمەس، شەھەر - شەھەرچىلەر ناھايىتى كۆپ بولغان. مەسىلەن، شىمالىي ۋېي خانلىقى زامانىسى (مىلادىيە 386 — 584 - يىللاردا ھۆكۈم سۈرگەن) غا كەلگەندە، قوچو خانلى-قىنىڭ مەركىزىي شەھىرى چولپ بولمىسىمۇ، لېكىن خانلىق تەۋەسىدە سەككىز شەھەرچە بولغان، شىمالىي جۇ خانلىقى زامانىسى (مىلادىيە

557 — 581 - يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن) غا كەلگەندە 16 شەھەرچىگە كۆپەيگەن، سۈي سۇلالىسى زامانىسى (مىلادىيە 581 — 618 - يىللار) غا كەلگەندە 18 شەھەرچىگە كۆپەيگەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە كەلگەندە بولسا 21 شەھەرچىگە كېڭەيگەن، ئاس- تاننىڭ دائىرىسى تەخمىنەن 10 چاقىرىم كېلەتتى.

قوچو شەھىرىنىڭ نامى ئەڭ بۇرۇن سىما چيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە «گۈشى» (姑师) شەكلىدە خاتىرىلەنگەن. بەن گۈنىنىڭ «خەندنامە» غەربىي يۇرت تەزكى- رىسى - I « دە، « ئالدى قوس (تۇرپان) بەگلىكى مەركىزى يارغول شەھىرى... ئاھالىسى 700 تۈتۈن، 6050 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىك- كە ياراملىقى 1865 نەپەر»^① دەپ يېزىلغان. بۇ بايانلاردىن ئەينى چاغدا بۇ رايوندا بىر خانلىقنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. ھەقى- قەتەن مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدە تۇرپان ئويمانلىقى، نەنسەن (جەنۇبىي تاغ) رايونلىرى ۋە يارش (جۇڭغار) ئويمانلىقىنىڭ شە- رقى ساھىللىرىدا ئوخشاش بىر تىل ۋە ئىرققا مەنسۇپ بىر خىل قوۋم ياشىغان بولۇپ، بۇ قوۋم «车师部» قوۋمى دەپ خاتىرىلەنگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر» دە بولسا «姑师» دەپىلگەن. ئالىملار بۇنداق ئىككى خىل ئاتىلىشنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ، قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «车» خېتى ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىغا ئوخشاش «che» ئوقۇل- ماستىن، بەلكى «جو» ئوقۇلاتتى، شۇڭا ئوخشاش بىر قەبىلە نامى ئىككى خىل خەت بىلەن يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئوقۇلۇشى ئوخ- شاش بولۇپ، «قوس» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشى كېرەك دەپ ھېساب- لاشماقتا.^② بۇ قوۋم دەسلەپ خانلىق قۇرغاندا ھونلارغا قارام بولغان، كېيىنچە ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر قىسمى تۇرپان ئويمانلىقى ئەتراپىدا ياشىغان، بۇلار خەنزۇچە تارىخنامىلەردە «车师前王国» (ئالدى قوس بەگلىكى) دەپ ئاتىلىپ، يازغولنى مەركەز قىلغان؛ يەنە بىرى «车师后王国» (ئارقا قوس بەگلىكى) دەپ ئاتالغان، مەركىزى ئۇنۇقورغىز (بۈگۈنكى جىمىسار ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىغا توغرا

① بەن گۈ: «خەندنامە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 931 - بەت.
 ② ئامېرىكىلىق ئالىم جۇشۇيۇن: «جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ مەنبەسى» («中国北方诸族的源流»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 2004 - يىلى، 213 - بەت) دە «车师» قەدىمكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردىكى «车师» - چىدى» (قىزىل دىلار) نىڭ باشقىچە تەلەپپۇزى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان.

تۇرپان ۋادىسىدا ئەينى چاغدا خانلىق قۇرغان ئاشۇ قوۋمنىڭ ئىرقىي كېلىپ چىقىشى توغرىلىق ئوخشاشمىغان قاراشلار بار. ئار-خېئولوگلار توقسۇن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى ئالغۇي (ئارغول) جىلغىسىدا ۋە ئۇلانباي (ئوغلانباي) ئەتراپلىرىدا ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش ئېلىپ بېرىپ بىرقاتار قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ چىقتى. ئانتىروپولوگلار بۇ يەردىن چىققان ئادەم ئىسكىلىتلىرىنى ئۆلچەپ ۋە تەتقىق قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن، ئۇلارنى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەن «قوس» لارنىڭ دەپ قارىدى ھەم 85 پىرسەنتى غەرب ئادەملىرى ئىرقىغا مەنسۇپلىقى، ئۇنىڭدىن باشقا 15 پىرسەنتى ئەتراپىدا ئازراق ئاق تەنلىكلەر ئىرقى ئارىلاشقان موڭغۇلوئىدلار دەپ ھېسابلاشقان. ① ۋېن يىن ئەپەندى، تارىخىنى ئىچكىرىلەپ تەكشۈرۈش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، «قوس» لار قەدىمكى «گۇيغاك» لارنىڭ ئەۋلادلىرى دېگەن قاراشقا كەلگەن. ②

بىز بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ قالغان غارايە ئىزلىرىدىن شۇنى بىلەلەيمىزكى، تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قوچو (ئىدىقۇت) ۋە يارغول قەدىمكى شەھەر خارابىسى قەدىمكى زاماندا قوچو خانلىقلىرىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى «قەلئەلىك خانلىقلار» نىڭ بىرى بولۇپ قېلىشىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان. ئالىملار بۇ ئورۇنلاردىكى شەھەر قۇرۇلۇشىنى شەھەر قۇرۇلۇشى، قەلئە، خۇسۇسىي تۇرالغۇ جايلار، ئىبادەتخانىلار، تاش غار ئىبادەتخانىلىرى قاتارلىقلارغا ئايرىپ چۈشەندۈرگەن. بۇ قۇرۇلۇشلار يەرلىك ئۆستىلەر تەرىپىدىن، يەرلىك ماتېرىياللار بىلەن يۇقىرى سۈپەت، كامالەتكە يەتكەن ھۈنەر بىلەن پۇختا، مۇستەھكەم، ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم قىلىپ ياسالغان. قۇرۇلۇشلارنىڭ بېزىلىش ئۈسۈلىمىدا تەسۋىرىي بېزەش، رەڭلىك بېزەش، ھەرىكەتچان بېزەش ئۈسۈلى قوللىنىلغان. ③ قەدىمكى قوچولۇقلارنىڭ تۇرالغۇ جاي، بىناكارلىق ساھەسىدە كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى بەكمۇ چوڭ بولغان،

① «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر قامۇسى»، 1995 - يىلى نەشرى، 29 - بەت.
 ② ۋېن يىن: «قەدىمكى زاماندىكى شىنجاڭ مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى»، «شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات خەۋىرى» ژۇرنىلى، 1988 - تەك 1 - سان، تۇرۇمچى.
 ③ مونتكوپ بائىللار (فرانسىيە): «قەدىمكى قوچو خانلىقىنىڭ ماددىي مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى، بېيجىڭ.

ئۇلار قالدۇرۇپ كەتكەن قىسمەتلىك يادىكارلىقلار شەرق مەدەنىيەت خەزىنىسىنى ئاجايىپ رەڭدار بويىقلار بىلەن جۇلالاندۇرۇپ، غەرب شەرقشۇناسلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللارغىچە ھەۋەسلىنىدىغان سەنئەت ئابدەسى بولۇپ قالغان. بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭ خەلقى، جۈملىدىن ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئەجدادلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن زوقلىنالايدىغان ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلالايدىغان بولدى.

4. شىنجاڭدىكى شەھەرلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تۈزۈلۈشى غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرى، سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپىدىن باشلاپلا شەھەر ھاياتىغا قەدەم قويغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شەھەر قۇرۇلۇشى ۋە تۈزۈلۈشى جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب - ئەنئەنىنى شەكىللەندۈرگەن. غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار تەرىپىدىن دەسلەپ قۇرۇلغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ئوردا قۇرۇلۇشىغا بەك ئەھمىيەت بەرگەن. ئوردىنىڭ مەۋجۇتلۇقى، ھەيۋەتلىكلىكى، مۇستەھكەملىكى ۋە بىخەتەرلىكى قوۋملارنىڭ - ئۇلۇسلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى، ھايات - ماماتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغان. ئوردىدا خان، ۋەزىر، سەركەردەلەر ۋە خان جەمەتى ئەزالىرى تۇرغان بولسىمۇ، ئاۋام خەلق ئۇنى كۆز قارىچۇقىنى ئاسرىغاندەك ئاسراپ، مۇھاپىزەت قىلغان. چۈنكى ئوردىنىڭ ۋەيران قىلىۋېتىلىشى ھۆرلۈك - ئەركىنلىكنىڭ دەپسەندە قىلىنغانلىقى بىلەن ئوخشاش دەپ قارالغان. كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان قوۋملاردا «كۆچمە ئوردا» يولغا قويۇلغان، بۇنداق ئوردىلار چوڭ ھەجىملىك كىگىز ئۆيلەر بولۇپ، بۇلار ئالتۇن - كۈمۈشلەر بىلەن بېزەلگەن، ئۇنىڭ ئىچىدە خانلار ئولتۇرىدىغان ئالتۇندىن ياسالغان ھەشەمەتلىك تەختلەر بولغان. مىلادىيە 8-ئەسىردىن كېيىنكى قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلاردا ۋە باشقا تۈركچە ۋەسىقىلەردە «ئوردا» (Orda) دېگەن نام كۆرۈلۈشكە باشلىغان. شۇنىسى ئېنىقكى، مىلادىيەنىڭ ئالدى - كەينىدىلا تۈركىي تىللاردا «ئوردۇ» سۆزى ئىشلىتىلىشكە باشلىغان بولۇپ، خەنزۇچە «ۋۇتۇ» (务涂) دەپ يېزىلغان. «دىۋانلۇغەتت تۈرك» تە «ئوردۇ» خان

شەھىرى... خاقانلار تۇرىدىغان كاشغەر شەھىرى (ئوردۇ كەنت) دېيىدۇ. لىدۇ» (I توم، 168 - بەت) دەپ مەلۇمات بېرىلگەن. بۇلاردىن ئوردىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن تۇراقلىق ئولتۇراق رايونلىرىغا كۆچۈش ئەھۋالىنى ئۇقۇۋالغىلى بولىدۇ.

غەربىي يۇرت تارىخىدا مەۋجۇت بولغان «قەلئەلىك خانلىقلار» ھەم ئوردا ۋە شەھەر قۇرۇلۇشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. بەن گۈنىڭ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «غەربىي يۇرتتىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى شەھەرلەرگە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ»^① دەپ يېزىلغان. بۇ رايوندا يالغۇز دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان خانلىقلارلا ئەمەس، بەلكى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان خانلىقلار، مەسىلەن، كرو-رەن، بىراكى (فۇكاڭ ئەتراپىدا)، تۇرپامى (سانجى ئەتراپىدا) قاتارلىقلارنى ئېلىپ ئېيتساق، بۇ خانلىقلار ئىچىدىمۇ چوڭ - كىچىك شەھەر ياكى قەلئەلەر بولغان. غەربىي يۇرتتىكى كۆپلىگەن خانلىقلاردا ئاھالىلەر شەھەر قەلئەلىرى ئىچىدە ياشىغان. خانلىق ئاستانىلىرى خان ئوردىسى ۋە قەلئە - تاشقىرىقى شەھەردىن تەركىب تاپقان. خان ئوردىسىدا خان، بەگ - تۇرىلەر ۋە خان - بەگلەر جەمئەتى تۇرغان. قەلئە - تاشقىرىقى شەھەرچىلەردە قىسمەن ئاقسۆڭەكلەر، ئەمەلدارلار مەھەللىسى، تىجارەت رايونى ۋە پۇقرالار، يانچىلار، قۇللار مەھەللىسى بولغان. شەھەر سېپىللىرىگە توپا ئىشلىتىلگەن، بەزىدە توپا تاش ئىشلىتىلگەن. تاش قۇرۇلمىلىق ئامبارمۇ بولغان. مىلادىيە 4 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ھەرقايسى خانلىقلاردا شەھەرلەر بارغانسېرى زورىيىغان. مەسىلەن، كاشغەر - كەشبالىق خانلىقىدا 4 - 6 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا، خانلىق ئىچىدىكى چوڭ شەھەرلەر 12 گە، كىچىك شەھەرلەر بەشكە يەتكەن، ئوخشاش دەۋردە خوتەن - ئۇدۇن خانلىقى تەۋەسىدە چوڭ شەھەردىن بەشى، كىچىك شەھەردىن 10 نەچچىسى بولغان. كۇچا - كۈسەن خانلىقى دائىرىسىدە مىلادىيە 265 - 316 - يىللار ئارىلىقىدا ئۈچ شەھەر بولغان بولسا، مىلادىيە 386 - 534 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرلەردە چوڭ - كىچىك شەھەرلەر نەچچە ئونغا يەتكەن. مىلادىيە 618 - 907 -

① بەن گۈن: «خەننامە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 849 - بەت. (تەرجىمە)

يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە كەلگەندە چوڭ شەھەردىن بەشى، كىچىك شەھەر (بازار) دىن 700 نەچچىسى بولغان. قوچو خانلىقىدا مىلادىيە 386 — 534 - يىللىرى شەھەرلەر كۆپ بولمىغان. خانلىق تەۋەسىدە پەقەت سەككىز شەھەر بولغان؛ 557 — 581 - يىللىرىغا كەلگەندە 16 شەھەرگە، 581 — 618 - يىللىرىغا كەلگەندە 18 گە، 618 — 907 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە كەلگەندە بولسا 21 گە يەتكەن. ئاستانىسىنىڭ دائىرىسى تەخمىنەن 10 چاقىرىم بولغان. ئاڭنى خانلىقىدا 354 — 386 - يىللار ئارىلىقىدا توققۇز شەھەر بولغان.

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، غەربىي يۇرتتىكى بەزى چوڭ، مەركىزىي شەھەرلەرنىڭ ئورنى ۋە شەكلى - تۈزۈلۈشى ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرغان. مەسىلەن، كاشغەر - كەشبالىق دەسلەپ قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىگە توغرا كېلىدىغان بەشكېرەم يېزىسىدىكى «خاد-ئۆي» شەھەر خارابىسىدە بولغان، كېيىنچە چاقماق دەرياسىنىڭ سۈيىنىڭ ئازلاپ كېتىشى سەۋەبلىك چاقماق دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى تۈتۈرك ئېگىزلىكىگە كۆچكەن. مىلادىيە 10 - ئەسىرلەردىن بۇرۇن ھازىرقى شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى «ئەسكەھېسار» قەلئەسىگە كۆچكەن. يەنە ئۇدۇن شەھىرى (بۈگۈنكى خوتەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىغا 50 چاقىرىم كېلىدىغان جايدىكى مەلىكە ئابات شەھەر خارابىسى) يورۇڭقاش دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان، ئىچكى شەھەر، تاشقى شەھەردىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ غەربىي جەنۇبى مەمۇرىي دائىرىلەر ۋە ئاقسۆڭەكلەر رايونى، ئوتتۇرا قىسمى سودا - تىجارەت رايونى، شەرقىي شىمال قىسمى بولسا پۇقرالار رايونى ۋە ئىبادەتخانا رايونى بولغان.

كۈسەننىڭ قەدىمكى ئاستانىسىنى مىسالغا ئالدىغان بولساق، ئۇ كۇچاننىڭ شەرقىدە، مەزكۇر شەھەر مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدە سەلتەنەت سۈرگەن كۈسەن خانلىقىنىڭ ئاستانىسى يام شەھىرى، مىلادىيە 618 — 907 - يىللار ئارىلىقىدىكى كۈسەن خانلىقىنىڭ ئاستانىسى ئىرول (伊罗) شەھىرى جايلاشقان يەر بولۇپ، ئادەتتە كۈسەن قەدىمكى شەھىرى دېيىلىدۇ. ئۇ كۇادرات شەكىللىك، ئايلىنىشى تەخمىنەن يەتتە كىلومېتىر كېلىدۇ، سېپىل تاملىرىنى

قاغداپ ياسىغان، ساقلىنىپ قالغان تاملارنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 2 — 7.6 مېتىر، شەھەر ئىچىدە ئالتە ئورۇندا توپىدىن قاغداپ ياسالغان تۈر ساقلىنىپ قالغان، بۇ تۈرغا يېقىن يەردىن ھۆل كېسەك بايقالغان. يەنە مىلادىيە 618 — 907 — يىللارغا مەنسۇپ نېلۇپەر نەقىشلىك كاھىش، پارچە كاھىش؛ ساپال نوكەش، ساپال ھىجر، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۈەن تۇڭباۋ پۇلى، ھەتتا تۈچ، تۆمۈر قوراللار پارچىسى قاتارلىق نەرسىلەر چىققان. ① مىلادىيە 581 — 618 — يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋردە «شەھەر ئۈچ قات بولغان بولۇپ، تاشقى شەھەر بىلەن كەڭ ئارامبەخش شەھەرچىسىدىن ئىبارەت. ھۇجرىلار كۆركەم — ئازادە، ئۈنچە — مەرۋايىت، زەر، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن». ② خانزادىلەر شەھىرىدە خانلار بىلەن خانزادىلەر جەمەتى، خانىشلار تۇرغان، ئىچكى شەھەردە ئاقسۆڭەكلەر، ئەمەلدارلار تۇرغان، تاشقى شەھەردە ئادەتتىكى پۇقرالار، ھۈنەرۋەن — كاسىپلار تۇرغان، شەھەر ئىچىدە يەنە سودا — تىجارەت كوچىسى بولغان، يەنە كۆڭۈل ئاچىدىغان بەزمىخانلارمۇ تەسىس قىلىنغان. شەھەر سېپىلىسىرى، ئاھالىلەر تۇرالغۇ جايلىرىدا سوقما تام بولۇپ، قاغداپ چىقىدىغان. ئۆگزىلەرنىڭ ئۈستى سامان — پاخاللىق لاي بىلەن سۇۋالغان. كەشبالىق، ئۇدۇننىڭ شەھەرلىرىمۇ بۇنىڭغا ئوخشاپ كېتەتتى. يارغول قەدىمكى شەھىرى — تۇرپان شەھەر مەركىزىنىڭ غەربىدە گە تەخمىنەن 10 كىلومېتىر كېلىدىغان يارغول تۆپىلىكىگە جايلاشقان. تۆپىلىكىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1700 مېتىر، شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئارىلىقىنىڭ ئەڭ كەڭ جايى تەخمىنەن 300 مېتىر، يار لېۋىدىكى تاملار تىك بولۇپ، تولىمۇ خەتەرلىك كۆرۈنىدۇ. يارغول دەرياسى تۆپىلىكىنىڭ شىمالىدىن ئىككىگە بۆلۈنۈپ ئېقىپ، جەنۇبغا كەلگەندە يەنە بىرلىشىپ كېتىدۇ. مىلادىيىنىڭ ئالدى — كەينىدىكى يىللاردىن مىلادىيە 6 — ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا شەھەر كىچىكرەك بولغان، مىلادىيە 581 — 907 — يىللار ئارىلىقىغا كەلگەندە چوڭايغان. شەھەرنىڭ ئەتراپىنى دەريا ئېقىنى قورشاپ تۇرغاچقا، سېپىل بىلەن دائىرىگە ئېلىش زۆرۈرى يېتىش

① «جۇڭگو چوڭ ئېنىسكلوپېدىيىسى» «تارىخىئولوگىيە نوسى»، 260، 261 — بەتلەر، 1986 — يىلى جۇڭگو ئېنىسكلوپېدىيە نەشرىياتى نەشرى.
 ② باۋ سىلېن: «لىياقنامە» 54 — جىلد. غەربىي شىمالدىكى روڭلار تەزكىرىسى»

تۇغۇلمىغان، پەقەت پەسرەك كەلگەن غەربىي جەنۇب يار لېۋىدە قىسقىدۇ.
ئارقا بىر سېپىل سېلىنغان. شەھەرنىڭ شەرقى بىلەن جەنۇبىدىكى
قىيالىق تامدا بىردىن دەرۋازا قويۇلغان، ئېگىزلىكى تەخمىنەن بەش
مېتىر، ئىشىكىنىڭ يېنىدىكى مۇداپىئە تېمىنىڭ ئاستىدا بىر يان
ئىشىك قويۇلغان. شەھەرنىڭ مەركىزىدە، جەنۇبتىن شىمالغا كېسىپ
ئۆتكەن، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 350 مېتىر، كەڭلىكى ئۈچ مېتىر
كېلىدىغان بىر يول ئېلىنغان، يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە كوچا بار،
كوچىنىڭ شىمالىدا پۈتۈن شەھەر بويىچە ئەڭ ئېگىز بولغان ئىبادەتخانا
بار، جەنۇبىي بۆلەك ۋە شەرقىي بۆلەكتىن شەھەر سىرتىغا چىقىپ-
كىرگىلى بولىدىغان چىقىش ئىشىكى سېلىنغان. كوچىنىڭ ئىككى
تەرىپى ھەم ئېگىز، ھەم قېلىن توپا تام ياكى ئېگىزلىكتىن ئىبارەت.
شەھەر ئىچىدە تەخمىنەن تۆت رايون بولغان: مەركىزىي كوچىنىڭ
غەربىي شىمالىي قىسمىغا ئىبادەتخانىلار مەركەزلەشكەن. ھەرقايسى
ئىبادەتخانا قۇرۇلۇشلىرى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇلغان، كوچىنىڭ شەر-
قىي قىسمىنىڭ شىمالى ئاھالىلەر رايونى بولۇپ، تۇرالغۇ ئۆيلەر
بەلگىلىك تەرتىپتە بولمىغان، ھۇجرىلارمۇ تارراق تەييارلانغان. توغ-
رىسىغا تارتىلغان كوچىلار بىرقانچە مەھەللىنى ھاسىل قىلغان. جە-
نۇبىي قىسمى ھۆكۈمەت ئورگانلىرى بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ تۇرالغۇ
رايونى بولۇپ، بۈگۈنكىچە بىرقانچە قۇرۇلۇش خارابىسى ساقلىنىپ
كەلمەكتە. شەھەر خارابىسىدىكى ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ يەردە شۇ
يەرنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ماس بولغان قۇرۇلۇش ھۈنەرى ئىشلىتىل-
گەن، تام ۋە تۈر يېنىدىكى توپىدىن پايدىلىنىپ قوپۇرۇلغان، شەھەر
ئىچىدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ئۆگزىلىرى توپىدىن قىلىنغان تۇۋرۇكلەر
بىلەن كۆتۈرمە قىلىنغان. قەۋەتلىك ئۆيلەرنىڭ ماس تېمىنىڭ ئۈستى-
دە ئاستىدىن قېزىپ چىقىرىلغان كۈنگۈرە بولۇپ، ياغاچ بادرا بىلەن
تىرەلگەن. بەزى يەر ئاستى قەۋەتلىرىدە توپىدىن قوپۇرۇلغان تام ياكى
چوقچىيىپ چىققان ئويۇقچىلار بار، ئۈستۈنكى قەۋەتتىن لايىدىن قە-
لىنغان تام بىلەن ياغاچ ئارىلاشتۇرۇلۇپ كۆتۈرمە قىلىنغان. ئۆگ-
زىنىڭ ئۈستى لاي بىلەن سۇۋالغان، يەنە مەلۇم ساندا كاھىشلار-
مۇ ئىشلىتىلگەن.

غەربىي يۇرتتىكى بەزى شەھەرلەردە مىلادىيە 10 - ئەسىرنىڭ

بىرىكتۈرۈلۈپ توقۇلغان. قۇمۇلنىڭ قارادۆۋە قەبرىستانلىقىدىن چىقىپ، قان يۇڭ توقۇلمىلار تېخىمۇ ئالاھىدە، ئۇلارغا ھەرخىل رەڭدىكى جۇلالىق يۇڭ يىپىلار بىلەن گۈل نۇسخىلىرى چىقىرىلغان. قىزىل، قوڭۇر ۋە قارا رەڭلىك يۇڭ يىپىلار ئارقىلىق چوڭ - كىچىك كاتەكچەلەر، كەڭ - تار يوللۇق سىزىقچىلار چۈشۈرۈلۈپ، كۆركەم قىلىپ توقۇلغان. يۇڭ يىپىلاردا ئىشلەنگەن يەنە بىز پارچە كەشتىنىڭ تېگى قىزىل، كەشتىسى سېرىق بولۇپ، پۈتۈنلەي ئۈچ بۇرجەك گۈل نۇسخىسى كەشتىلەنگەن. بۇ جايدىن ئېلىنغان ئەۋرىشكىلەرنىڭ كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق چىقىرىلغان تەجرىبە يەكۈنى بۇنىڭدىن 3200 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بۇلارمۇ مەنىلىكتىمىزنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى قىممەتلىك يۇڭ توقۇلما ئەۋرىشكىلىرى. ① غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار بۇنىڭدىن 3200 يىل بۇرۇن يۇڭ يىپىنى بوياش تېخنىكىسىنى ئىگىلەپ بولغان. قۇمۇل ۋۇ باۋ (قىزىل چوققا) دىن بىر يۇڭ كىيىم قېزىۋېلىنغان بولۇپ، ئۇ قىزىل، جىگەر رەڭ، يېشىل، قارا، كۆك رەڭلىك يىپىلاردا بىرىكتۈرۈپ توقۇلغان. ئۇنىڭ ئىچىدە بىر ئايال جەسەتنىڭ ئۈستىگە كىيدۈرۈلگەن بىر دانە يۇڭ كەشتە قېزىۋېلىنغان بولۇپ، تېگى قىزىل، كەشتىلىرى سېرىق، ئۈچ بۇرجەك شەكىلدە، ئۇ مەيلى توقۇلۇش جەھەتتە، مەيلى بوياقلىرى جەھەتتىن بولسۇن خېلىلا يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەن. ② بۇلار جۇڭگودا بايقالغان يۇڭ يىپى بوياق ئەۋرىشكىلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى.

كەشتىلەش ئۇسۇلى، يەنى بىۋاسىتە ئارقاق يىپقا گۈل چىقىرىش ئۇسۇلى ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان توقۇمىچىلىق ھۈنەر - سەنئىتىدىكى بىر دەستە ئېسىل گۈل. كەشتىچىلىك يۇڭ كەشتىچىلىكىدىن كېلىپ چىققان. ئۇ مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى يىللاردا مەيدانغا كەلگەن. 1930 - يىلى ئا. ستەيىن قەدىمكى كرورەن قەدىمگاھىدىن خەن سۇلالىسى دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان بىر پارچە توقۇلما بايقىغان بولۇپ، ئۇ چاپچىپ تۇرغان ئات كەشتىلەنگەن يۇڭ توقۇلما ئىدى.

① مۇشۇنىڭ قاتارلىقلار مائالىسى، «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» ناملىق كىتابتا كىرگۈزۈلگەن، خەنزۇچە نەشرى.
② «مىللەت ۋە ماددىي مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى»، خەنزۇچە، 353 - بەت. ③ ④

ئۇنىڭغا رەڭلىك ئارقاق يىپتا ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن چاپچىپ تۇر-
 ھان ئاتنىڭ كۆرۈنۈشى ۋە نەپىس جىيەك چىقىرىلغان. بۇ بۈگۈنكىچە
 بايقالغان ئەڭ بۇرۇنقى بىۋاسىتە (ئۆزىدىن) ئارقاق يىپتا ئالماپ
 توقۇلغان بۇيۇم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ھازىر ئەنگلىيە خان جەمەتى
 مۇزېيىدا ساقلنىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كەشتى-
 چىلىكتىكى بۇ خىل ھۈنەر - سەنئەت شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى
 قوۋملار تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغان. ①

رەختكە موم بىلەن گۈل بېسىش تېخنىكىسىمۇ غەربىي يۇرتتا
 كەشىپ قىلىنغان. «مەسىلەن، ئىيىدىكى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە
 توغرا كېلىدىغان قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان بىر پارچە تېگى كۆك
 پاхта رەختكە موم بىلەن گۈل بېسىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. بۇ
 ھازىرغىچە تېپىلغان ئەڭ دەسلەپكى موم بىلەن گۈل بېسىلغان رەخت،
 بۇ خىل تېخنىكا پۈتۈن مەملىكەتكە تەدرىجىي ئومۇملاشقان. جەنۇبتىن
 كى ئاز سانلىق مىللەتلەرگىمۇ تارقالغان.» ②

2. گىلەمچىلىك
 گىلەمنىڭ خام ئەشياسى يۇڭ (قوي، تۆگە، ئۆچكە قاتارلىقلار).
 نىڭ يۇڭ، تىۋىتى) بولۇپ، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ھەم ھۈنەرۋەنچى-
 لىكنىڭ مەھسۇلى. گىلەمنىڭ ئىشلىنىشى ئۈچۈن چارۋىچىلىققا كۆپ-
 يە قىلمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈچۈن يەنە مۇقىم تۇرمۇش مۇھىتىدا بارلىققا
 كەلگەن ھۈنەرۋەنچىلىك ئىگىلىكى بولۇشى كېرەك. مۇقىم تۇرمۇش
 ئادەتتە يېزا ئىگىلىك سىستېمىسى ئاساسىدا بولىدۇ. بۇلاردىن كۆرۈ-
 ۋېلىشقا بولىدۇكى، گىلەمچىلىك — چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ئال-
 دىنقى شەرتى ئاساسىدا ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن روياپقا چىقىدىغان كە-
 سىپ.

گىلەم بەلگىلىك ئېستېتىك قىممەتكە ھەم ئىقتىسادىي قىممەتكە
 ئىگە تۇرمۇش بۇيۇمى، ئۇ بۈگۈنكى زامانىۋى تۇرمۇشقا قەدەم قويغان
 كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىن نۇرغۇنلىغان ئىپتىدائىي ۋە قەدىمكى تۈر-

① «مىللەت ۋە ماددىي مەدەنىيەت تارىخى ئەتىقادى»، خەنزۇچە، 553 - بەت.
 ② لى دەي: «ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېلىسىز پەن - مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1987 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىكى سانى.

مۇش بۇيۇملىرىنىڭ سىقىپ چىقىرىلىۋاتقانلىقىنىڭ ئەكسچە، ئەمدە...
 نى تۇرمۇشقا تېخىمۇ يۇقىرى بەدئىي سەنئەت ۋە ئېستېتىك مەزمۇن
 قوشۇپ كەلمەكتە. ئۇ تېخىمۇ جۇلالىنىپ، ھاياتى كۈچىنى نامايان
 قىلماقتا. ئۇنىڭ ئىچىدە بەزى مەدەنىيەت رايونىغا
 جەمئىيەتتىكى سانسىزلىغان كىشىلەرنىڭ ئازادە ئۆيلىرىدىن تار-
 تىپ، دۆلەتنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ساراي - خانلىرىنى ئوتقا شەك
 جۇلالاندۇرۇپ ۋە بېزەپ تۇرۇۋاتقان گىلەمنىڭ نەق كۆرۈنۈشىنى كۆر-
 گىنىمىزدە ئۇنىڭ تارىخىنى ئەسلىمەي تۇرالمايمىز. مەن
 شىنجاڭ گىلەم تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى جا يىڭيى شىنجاڭ
 گىلىمى توغرىلۇق بىرقانچە ئىلمىي ماقالە ۋە مەخسۇس كىتاب يې-
 زىپ، جۇڭگو گىلەمچىلىك تارىخىدا شىنجاڭنىڭ گىلەمچىلىكىنىڭ
 تۇتقان ئورنى توغرىلۇق نۇرغۇن كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى.
 ئۇنىڭ بۇ ئەمگەكلىرىنىڭ ئىچىدىكى «گىلەم ۋە شىنجاڭ» ناملىق بىر
 پارچە ماقالىسىدە: «... زور مىقداردىكى يازما خاتىرىلەر، قېزىلىۋات-
 قان قەدىمكى ئاسار ئەتىقىلەر ۋە خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەت قاتارلىق
 تەرەپلەرگە ئاساسلىنىپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، گىلەم شىنجاڭدا
 ئىشلەپ چىقىرىلغان، شىنجاڭ ئېلىمىزنىڭ گىلەمچىلىك ماكانى»
 دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ كۆز قاراشنى تولۇقلاپ ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ:
 «شىنجاڭ گىلىمى ئېلىمىزنىڭ سەنئەت بېغىدىكى بىر دەستە گۈل.
 ئۇ كۆپ خىل تۈرگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى نەقىشلىرى
 كۆركەم، ھەرخىل شەكىللىك، پۇختا، رەڭلىرى ئوچۇق، ماس نىس-
 بەتلىك، بويىقى ئۆگمەيدۇ، چىداملىق - ئۇزۇنغىچە ئىشلەتكىلى
 بولىدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. ئەڭ مۇھىمى
 ئۇنىڭ بارلىققا كەلگەن دەۋرى بۇرۇن، تەرەققىياتى تېز، بولۇپمۇ
 توقۇش تېخنىكىسىدا ئىجادچانلىق زور، ئۇ غەربىي شىمال ۋە ئوتتۇرا
 تۈزلەڭلىكتىكى كەڭ رايونلارغا تارقالغان. ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت
 خەلقىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى بېيىتقان. ئۇ شىنجاڭدىكى قېرىنداش
 مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك جاپالىق ئەم-
 گىكىنىڭ ۋە ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى، شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ

ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان تۆھپىسى. ① سۇ خوتەن دېگەن بىر غەربلىك 1949 - يىلى ستوكھولمدا نەشر قىلدۇرغان بىر كىتابىدا: «... شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، گىلەمنى تارىم ئويمانلىقىدىكى خەلق ئىجاد قىلغان بولۇشى مۇمكىن» دېسە، ئەنگلىيىلىك گىراك لوئىسمۇ ئومۇمىي نۇقتىدىن شەرھلەپ، «شەرق گىلەملىرىنى ئىشلىتىش قوللانمىسى» دېگەن كىتابىدا، «كۆ-رۇۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ خىل گىلەم توقۇش ھۈنرىنى ئالدى بىلەن ئىجاد قىلغۇچىلار جۇڭگولۇقلار ئىدى.» دەيدۇ. ھەقىقەتەن جۇڭگو-لۇقلارنىڭ بىر قىسمى بولغان غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار گىلەم توقۇش ھۈنرى جەھەتتە دۇنيادا شۆھرەت قازىنىپ، ئېلىمىز جۇڭگونىڭ نام - شۆھرىتى ۋە ئىناۋىتىنى ئۆستۈرۈشتە بەلگىلىك تۆھپە قوشقان.

غەربىي يۇرتنىڭ گىلەمچىلىك تارىخىنى يىراق ئۆتمۈش دەۋرلەر-دىن سۈرۈشتە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى ئۆردەكلىك (گۈمۈگو) قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان يۇڭدىن ئىشلەنگەن پالاسنى بەزى ئارخېئولوگىلار مەملىكەت مىقياسىدا ئىشلەنگەن ئەڭ بۇرۇنقى پالاس - گىلەم ئەۋرىشىكىسى دەپ ھېسابلاشتى. بۇنى خەنزۇچە يېزىلغان «شىنجاڭنى ئۆزلەشتۈرۈش تارىخى» ناملىق كىتابتىكى «مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 16- ئەسىردە غەربىي يۇرت گىلىمى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يېتىپ بارغان» دېگەن قاراش بىلەن سېلىشتۇرسا ھېچقانداق مۇبالىغە تۇيۇلمايدۇ.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1200 - يىللارغا خاس قۇمۇلنىڭ قارا دۆۋە قەدىمكى قەبرىلىرىدىن تېپىلغان يۇڭ توقۇلمىلارمۇ گىلەمنىڭ ئىپتىدائىي ئەۋرىشىكىسى بولالايدۇ. 1989 - يىلى 11 - ئايدا كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ساھىلى كرورەن خارابىسىگە 60 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىن 37 قەبرە قېزىپ رەتلەنگەن. بۇ قەبرىلەردىن ھەر خىل يۇڭ توقۇلمىلار بىلەن بىللە ئۈچ پارچە گىلەم قېزىۋېلىنغان. بۇ گىلەملەرنىڭ توقۇلۇشى، رەڭلىرى، گۈللىرى ئۆزگىچە بولۇپ، چۆ-

① «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980 - يىلى 3 - سان، خەنزۇچە.

رىسگە ئۈچ بۇرجەك نۇسخا چۈشۈرۈلگەن. گىلەملەر ئالدى بىلەن يۇلك يىپنى بويلاپ، ئاندىن توقۇلغان. گىلەملەرنىڭ ئارقاق يىپلىرىغا يۇلك يىپ ئىشلىتىلگەن. بۇ گىلەملەرنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىن يەتتە نەپەر مۇتەخەسسس باھالاپ، بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى مەدەنىيەت يادىكارلىقى، دۆلىتىمىزدە ۋە خەلقئارادا تېخى كۆرۈلۈپ باقمىغان، ئوتتۇرىسى چىرىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن دەرىجىسى دۆلەتلىك 2 - دەرىجىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىغا ياتىدۇ، دەپ ھېسابلىدى.

بۇ يېڭى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشتىن ئىلگىرى، ئارخېئولوگلار گىلەمنىڭ بىرقەدەر روشەن خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئەۋرىشىكىسى خوتەن ۋىلايىتى نىيە قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان گىلەم ئەۋرىشكىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، دەپ قاراپ كەلگەن. مەسىلەن، 1959 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدىكى خادىملار بۇ خارابىدىن مىلادىيە 25 — 220 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ بىر تاۋۇتنى قەبزىۋالغان بولۇپ، تاۋۇت ئىچىدىن بىر جۈپ ئەر - ئايال ۋە ئىككى پارچە گىلەم چىققان. بۇ گىلەملەر ئازراق بۇزۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ غەربىي يۇرت گىلەمچىلىكىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ئەۋرىشكە بولۇپ كەلگەن.

بۇ ئىككى پارچە ئاسار ئەتىقە نىيە خارابىسىدىن چىققان قارۇشتى يېزىقى ۋە سىقىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «گىلەم» ياكى خوتەن گىلىمى ئىدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا كرورەن خارابىسى ۋە لوپنۇرغا يېقىن قەبىرىستانلىقتىن ھەمدە كۇچا قاتارلىق جايلاردىنمۇ مىلادىيە 1 - ئەسىردىن 3 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىگىچە بولغان دەۋرگە مەنسۇپ گىلەم ئەۋرىشىكىسى تېپىلدى. مارالبېشى «توققۇز ساراي» قەدىمگاھىدىن تېپىلغان گىلەم ئەۋرىشىكىسى مىلادىيە 386 — 581 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ.

دېمەك، غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى گىلەمچىلىك ئىگىلىكى بۇ رايوننىڭ ھەممە يېرىگە دېگۈدەك تارقالغان. غەربىي يۇرتنىڭ گىلەمچىلىك تارىخى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىدۇ.

دىنلار ئارقىلىق ئېنىق ماددىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاندى. ئۇنى يازما خاتىرىلەر ۋە خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەر ھەم زامانىمىزدىكى گىلەم چىلىك ئەنئەنىسىنىڭ ئۇدۇملۇق راۋاجى ئارقىلىق تېخىمۇ تولۇق ئېنىقلاشقا بولىدۇ.

جەنگو دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 475 — 221 - يىللار) دە كىتاب ھالىتىگە كېلىشكە باشلىغان خەنزۇچە «يۈگۈڭ» («禹贡») ناملىق كىتابتىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، غەربىي يۇرتتىكى قوۋملار ئوتتۇرا جۇڭگودىكى قوۋملار بىلەن يۈك توقۇلمىلار ۋە ھايۋان تېرىلىرىنى باشقا مالغا ئالماشتۇرۇش سودىسىنى قىلغان.

تارىم ۋادىسىدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقى (تەخمىنەن 3 - 4 - ئەسىرلەردە قوللىنىلغان) دىكى ۋەسىقىلەردە شىنجاڭ گىلىمى توغرىسىدا خېلىلا قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ يازما خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تارقالغان رىۋايەتلەردە گىلەمنىڭ ئىجاد قىلىنىشىغا ئائىت بىرقانچە پارچە رىۋايەت بار. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ بىرىنچىسىدە، باھاۋىدىن نەقىشۋەندى (نەققاش باھاۋىدىن) توغرىلۇق رىۋايەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، خوتەن لوپ ناھىيىسى يورۇڭ-قاش دەرياسى بويىدىكى نەقىشۋەندى دېگەن كىشى گىلەمنى ئىجاد قىلغان بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى گىلەمچىلىكنىڭ پىرى دەپ قارىشىدە كەن، ھەر قېتىم گىلەم توقۇشتىن ئىلگىرى خالۋاپلار بىر قېتىم پىرغا ئىلاۋەت قىلىۋېتىشى زۆرۈر ئىكەن. ئىككىنچى رىۋايەتتە، يو-رۇققاش دەرياسى بويىدا قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن قۇربان دېگەن بوۋاي-نىڭ قىزى گۈلەم گىلەمنى ئىجاد قىلغانلىقى ئېيتىلغان. ئۈچىنچى بىر رىۋايەتتە، گىلەمنى ئافراسىياپنىڭ قىزى ئالتۇن بېگىم ئىجاد قىلغانلىقى سۆزلەنگەن.

غەربىي يۇرتنىڭ گىلەمچىلىك ئىشلىرى بەلگىلىك تېخنىكىلىق قىممەت ياراتقان سەنئەت خەزىنىسى. ئۇ ئۇزۇن يىللىق قول ھۈنەر-ۋەنچىلىكنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، كىشىلەرنى ئۆزلۈكىدىن پىكىر بايان قىلىشقا يېتەكلەيدۇ.

نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان ئىككى پارچە گىلەمنىڭ بىرى ئەت رەڭ ۋە ئاق يۈك يىپلار ئارقاق ۋە ئۇرۇش قىلىنىپ توقۇلغان، ئەت

رەڭ، ئاق، سېرىق، ھال، كۆك رەڭلىك يۇڭلاردىن تىۋىت چىقىرىلغان، گىلەم يۈزىگە رومبا شەكىللىك گۈللەر ئىشلەنگەن. يەنە بىر پارچىنىڭ تېگى قىزىل بولۇپ، كۆك رەڭلىك رومبا شەكىللىك كاتەكچىلەرنىڭ بىر چېتىگە قوڭۇر، ئاق بادام گۈللىرى چۈشۈرۈلگەن. بۇ گىلەمنىڭ تېگى قېلىن، گۈلى بەكمۇ چىرايلىق بولۇپ، رەڭلىرى تولمۇ ئاچقان. ئۇنىڭدىن باشقا لوپنۇردىن قېزىۋېلىنغان گىلەمنىڭ پۈتۈن يۈزىگە رومبا شەكىللىك كاتەكچىلەر ۋە گېئومېتىرىك نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن.

توققۇزساراي خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان گىلەم نۇسخىسىغا ئەت رەڭ، سېرىق، كۆك، قىزىل يۇڭ يىپ بىلەن بىر - بىرىگە يانداش تۆت چوڭ رومبا شەكىللىك گۈللەر چۈشۈرۈلگەن ۋە بۇلارنىڭ ئىچىگە يەنە قىزىل، ئەت رەڭ، ھاۋا رەڭ يىپلار بىلەن بىر - بىرىگە ماس كېلىدىغان تۆت كىچىك رومبا شەكىللىك گۈللەر چۈشۈرۈلگەن. بۇ گىلەمنىڭ نۇسخىسى ئالاھىدە بولۇپ، رەڭلىرى بەكمۇ ماسلاشقان. بۇ تونۇشتۇرۇلغان گىلەملەر يەر ئاستىدا 1000 يىلدىن كۆپرەك كۆمۈلۈپ ياتقان بولسىمۇ، لېكىن كۆركەملىكىنى يوقاتمىغان، بەكمۇ نەپىس توقۇلغان، ئۇلاردا بىر خىل مىللىي ئۇسلۇب كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

لى دى ئەپەندى «ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېلىمىز پەن - مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى» دېگەن ماقالىسىدە، «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئوڭ - تەتۈرىگە گۈل چۈشۈرۈلگەن يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار ۋە «S» ھەرپى شەكلىدە تۈگۈپ توقۇش ئۇسۇلى بىلەن گىلەم توقۇيالايتتى. يۇڭ توقۇمىچىلىق تېخنىكىسى ئىنتايىن ئىلغار ئىدى» دەپ يازغان. دېمەك، شىنجاڭ گىلىمى توقۇلۇشىنىڭ پىششىقلىقى، تىۋىتتىكىنىڭ پەسلىكى، رەڭدارلىقى، نەپىسلىكى ۋە چىڭلىقى بىلەن ھازىرمۇ دۇنياغا مەشھۇر، بۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن 2000 يىل بۇرۇنلا دۇنياغا تونۇلغان.

توقۇمىچىلىق تېخنىكىسى ئىنتايىن ئىلغار ئىدى» دەپ يازغان. دېمەك، شىنجاڭ گىلىمى توقۇلۇشىنىڭ پىششىقلىقى، تىۋىتتىكىنىڭ پەسلىكى، رەڭدارلىقى، نەپىسلىكى ۋە چىڭلىقى بىلەن ھازىرمۇ دۇنياغا مەشھۇر، بۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن 2000 يىل بۇرۇنلا دۇنياغا تونۇلغان.

3. يىپەك توقۇمىچىلىقى

غەربىي يۇرت يىپەكچىلىكتە بەلگىلىك ئورۇنغا ئىگە. ئۇ يىپەك يولىدىن ئىبارەت بۇ «كۈچ ئۇلاپ يۈگۈرۈش» ئارقىلىق ئېچىلغان يولدا بىر ئارىلىق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكۈچى تەنھەرىكەتچىلىك رولىدىلا ئەمەس، بەلكى يىپەك ئىشلەش ساھەسىدىمۇ كۆپ ئەجىر سىڭدۇرگەن ئوزۇن ھېسابلىنىدۇ، يەنى بۇ جايدا يىپەكچىلىكنىڭ قەدىمىدىن باشلاپ روناق تاپقان ئىگىلىك ئىكەنلىكى ھەققىدە يازما خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تېپىنىشلار خېلى يېتەرلىك.

غەربىي يۇرتتا يىپەك رەختلەرنى ئىستېمال قىلىش مىلادىيىدىن خېلى بۇرۇنقى ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. يىپەكچىلىك رايونىدا بۇ رەختنىڭ قەدىمكى يىپەك توقۇلمىلار، شايى، دۇردۇن، كىمخاب ۋە پىلە غوزىسى قاتارلىقلار كورلا بوستانلىقىدىن تېپىلغان بولۇپ، بۇ رايوندىن تېپىلغان يىپەك رەخت ئەۋرىشكىسىنىڭ پۈتكۈل تارىم ۋادىسىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە ۋاقتى بىر قەدەر بۇرۇن. پىلە غوزىسى ۋە يىپەك رەختلەرنىڭ تېپىلغانلىقى ئۆز زامانىسىدا بۇ رايوندا ئۈجمە ئۆستۈرۈلۈپ، پىلە قۇرتى تېپىلغانلىقى ۋە يىپەك توقۇمىچىلىقى تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. چەرچەن زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقىدىكى 6 - نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان يىپەك رەخت پارچىسى، كۆنچى دەرياسى تۆۋەن ساھىلىدىكى قەبرىستانلىقتىن چىققان يىپەك كىيىم - كېچەك، يەنى كۆڭلەك، يىپەك ئىمىستان، يىپەك ياغلىق، يىپەك خالتا قاتارلىقلارنىڭ سانى خېلى كۆپ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بۇ يىپەك توقۇلمىلارنى دۆلەتنىڭ 2 - دەرىجىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى دەپ بېكىتكەن. ئۇلارنىڭ يىلى دەۋرى 3000 يىل بۇرۇنقى چاغلار دەپ ھېسابلانغان. يەنە 6 - نومۇرلۇق قەبرىنى تازىلىغان ۋاقىتتا ئايال جەسەتنىڭ مەيدىسىدىن كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 15 سانتىمېتىر كېلىدىغان سېرىق رەڭلىك بىر پارچە يىپەك رەخت چىققان. 1987 - يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق

بۇ يىپەك رەختىنىڭ مۇتلەق يىل دەۋرىنى 3000 يىل بۇرۇن دەپ بېكىتكەن. ①

بۇ زور بايقاشتىن ئىلگىرى غەربىي يۇرتتىن قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ يىپەك توقۇلما بۇيۇم ئۈرۈمچى نەنسەنىڭ ئارغۇغول (ئال-خۇي) جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىدىن چىققان. بۇ قەبرىنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 8 - ئەسىردىن 3 - ئەسىرگىچە، يىپەك بۇيۇمىنىڭ كۆنكۈپت يىل دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 7 - ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ دەپ قارالغانىدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى ئال-تايدىكى پازىرىق جىلغىسىدا 1927 - يىلى ۋە 1947 - ، 1949 - يىللىرى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش ئېلىپ بېرىپ، بەش قورغاننى ئاچقانىكەن. مۇزلىتىلغان ئەھەت ئىچىدىن قەدىمكى ئالتايدا ياشىغان مەلۇم قەبىلىنىڭ ئاقساقلىنىڭ مومىيالانغان جەسەتلىرى يېنىدىن ئۆز پېتى ساقلانغان بەكمۇ نەپىس يىپەك رەختلەر تېپىلدى.

220 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدىغان قەدىمكى قەبرىلەردىن ۋە لوپنۇردىكى قەدىمكى كرورەن رايونلىرىدىن مىلادىيە 25 - 25 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ بىر تۈركۈم يىپەك توقۇلمىلار تېپىلدى ھەمدە تۇرپان رايونىدىن مىلادىيە 265 - 420 - يىللار ۋە مىلادىيە 618 - 907 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ كۆپلىگەن يىپەك توقۇلمىلار چىققان.

تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قوچخاننى چۆۋىنئەي خانلىقىنىڭ مىلادىيە 581 - 618 - يىللارغا تەئەللۇق قەبرىستانلىقىدىن يىپەك بىلەن پاختا بىرىكمىسىدىن توقۇلغان گېئومېتىرىك سىزىقلىق كىمخاب تېپىلغان. بۇ خىل ئەھۋال شىنجاڭدا مىلادىيە 4 - ئەسىرنىڭ ئالدى-كەينىدە كېۋەز تېرىلىدىغان بولغاچقا، يىپەك بىلەن پاختىنى ئارىلاش-تۇرۇپ رەخت توقۇش ئىجاد قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ ئالاھىدە-دە بىر ئىجادىيەت. چۈنكى سۈي سۇلالىسى دەۋرى (581 - 618 -

① فېنى ساھىم: «ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار بورۇنۇپ بەرگەن بايىغۇلىق قەدىمكى مەدەنىيىتى ئۇغرىسىدا قىسقىچە بايان» «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1993 - يىلى 3 - ، 4 - سان 24 - ۴۵.

يىللار) دە كېۋەز تېخى ئىچكى ئۆلكىلەرگە يېتىپ بارمىغان. قوچو رايونى غەربىي يۇرت يىپەكچىلىكىنىڭ مۇھىم بىر بازىسى ئىدى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇيان تۇرپان رايونىدىن قېزىۋېلىنغان يىپەك توقۇلمىلار بەك كۆپ، ئۇنىڭغا پاختا، يۇلك، كەندىر توقۇلمىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانىنى قوشسا 1000 پارچىدىن ئاشىدۇ. يىپەك توقۇلمىلارنىڭ تۈرى 10 نەچچە خىلغا يېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە شايى، گۈللۈك دۈردۈن، ئەتلەس، بەقەسەم، كىمى-خاب، مەشۋت يىپى، گۈللۈك تاۋار، كەشتە قاتارلىقلار بار. مىلادىيە 618—907 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرىگە ئائىت بىر جۈپ يولۋاس ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن كىمخاب، ئۇنىڭدىن ئەجدىھا سۈرىتى چىقىرىلغان لىباس، تېگى ئاسمان رەڭگى، ئۈستىگە كالاۋۇتۇن يىپى-تىن ئۈزۈم نۇسخىسى كەشتىلەنگەن ئاق گۈللۈك تاۋار بار. ①

يۇقىرىقىلاردىن سىرت، ئۈرۈمچى شەھىرى تۈزكۆل (يەنخۇ) رايونىدىن مىلادىيە 1279—1368 - يىللارغا مەنسۇپ بولغان كىمى-خاب قاتارلىقلار چىققان.

يەر ئاستىدىن قېزىۋېلىنغان يىپەك توقۇلمىلاردىن كىمخاب، گۈللۈك دارايى، تاۋار - دۈردۈن، چۈچۈنچىلەر، گىرىپىتىش، بوياقلىق يىپەك رەخت، گۈللۈك يىپەك رەخت، كەشتە قاتارلىقلار بار بولۇپ، تۈرلىرىنىڭ كۆپلۈكى، رەڭلىرىنىڭ كۆركەملىكىدىن تارتىپ تۈزۈلۈشىنىڭ چىرايلىقلىقىغىچە ھەممىسى شىنجاڭنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى يىپەك توقۇمىچىلىق ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ يۇقىرى تەرەققىيات سەۋىيىسىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

كىمخاب — قەدىمكى دەۋردىكى يىپەك رەختلەر ئىچىدە ئالىي دەرىجىلىك بىر خىل يىپەك توقۇلما ئىدى. ئۇ چاغلاردا ئۇ زەر - ئالتۇن بىلەن تەڭ قىممەتكە ئىگە بولغاچقا، قەدىمكى كىتابلاردا «كىمى-خاب زەر دېمەكتۇر، چۈنكى ئۇنىڭغا كۆپ ئەجىر سىڭدۈرۈلگەن، ئۇنىڭ قىممىتى زەر - ئالتۇن بىلەن تەڭ» دېيىلگەن. خەنزۇچە قەدىمكى يازمىلاردىن «ئالتەنامە» («六经») دە: «رەڭلىك توقۇلما-خانلىرى كىمخاب دەپ ئاتىلىدۇ، سۇس رەڭلىك توقۇلغانلىرى دارايى

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» نى يېزىش گۇرۇپپىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى، 133 - بەت.

دەپ ئاتىلاتتى» دەپ يېزىلغان، يەنى كىمخاب — ھەرخىل رەڭلىك يىپلاردىن قوش ئۆرۈشلۈك ياكى قوش ئارقاقلىق قىلىپ توقۇلغان، چىرايلىق نەقىشلەنگەن گۈللۈك يىپەك توقۇلمىلارغا قارىتىلغان. ئۇنداق توقۇلمىلار يۇقىرى ھۈنەر - سەنئەت تېخنىكىسى بولۇشى ۋە يۇقىرى سەۋىيىگە ئىگە گۈل كۆپتۈرۈش ئەسۋابى قوللىنىشى تەلپ قىلىدۇ.

قىزىقۇپلىنغان تېپىندىلار ئىچىدە يىپەك توقۇلمىلاردىن مىلادىيە 25 — 220 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ بولغان كەشتىلىك كىمخاب بولۇپ، ئۇنىڭ گۈل نەقىشلىرىدە خەير - ساخاۋەت بېغىشلايدىغان بۇلۇڭ سىزىقلىرى، خەير - ساخاۋەتتىن دېرەك بېرىدىغان ئۇچار قۇشلار ۋە قۇتلۇق ھايۋانلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلىدىن مىلادىيە 200 - يىللارغىچە بولغان دەۋرگە مەنسۇپ تېپىلغان كىمخابلار يىپەك تارتىش، يىپ ئېگىرىش، گۈل نۇسخىلىرىنى ئىشلەش ۋە دەستىگاھ تېخنىكىسى جەھەتتە يۇقىرى سەۋىيىلىك ھۈنەرچىلىك ئارقىلىق توقۇلغان بۇيۇملاردۇر.

مىلادىيە 265 — 420 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ تېپىلغان كىمخابلار نىسبەتەن كۆپ، ئۇلارنىڭ گۈل نۇسخىلىرىدا ئۆسۈملۈك، ھايۋانلارنىڭ شەكلى ياكى ئۆرە تۇرغۇزۇلغان، ياكى ياتقۇزۇلغان سۈرەتلەر بار. بۇلار نىسبەتەن رەتلىك قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مەسىلەن، تۇرپاندا مىلادىيە 534 — 577 - يىللار ئارىلىقىغا مەنسۇپ قەدىمكى قەبرىدىن بېغىررەڭ، ئاچ يېشىل، سېرىق، كۆك، ئاق قاتارلىق بەش خىل رەڭلىك يىپتىن توقۇلغان بىرخىل سىدام (ئۇرۇش يىپلىرىغا گۈل چېكىلگەن) كىمخاب قېزىۋېلىندى. بۇ كىمخابنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىككى ئەجدىھاننىڭ سۈرىتى بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى قىلىپ رەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ دەۋردىكى كىمخابلارغا ئىشلىتىلگەن رەڭلەر مۇرەككەپ، گۈللىرىنى كۆپتۈرۈشنىڭ توغرا بولۇشى، نەقىشلىرىنىڭ رەتلىك بولۇشى، كىمخابنىڭ ئوڭ تەرىپى سىپتا ۋە پۇختا بولۇشى بىلەن پەرقلىنىپ، سۈپىتى ۋە چىداملىقى جەھەتتە بۇرۇنقىغا قارىغاندا خېلى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن.

مىلادىيە 618 — 907 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ تېپىلغان كىمخابلار بەكمۇ جىق. بۇ دەۋرگە مەنسۇپ كىمخابلار مەيلى رەڭلىرىنىڭ كۆركەملىكى، نەقىشلەش ماھارىتى، توقۇش سەۋىيىسى جەھەتلەردە بولسۇن، خېلىلا يۇقىرى تەرەققىيات سەۋىيىسىگە يەتكەن. بۇ دەۋرگە خاس كىمخابلارنىڭ نەقىش نۇسخىلىرى ئىچىدە بىر - بىرىگە چېتىشتۈرۈلغان ئۈنچە - مارجانلار، ئۇچار قۇشلار ۋە ھايۋانلارنىڭ ئوبرازلىرى چۈشۈرۈلگەنلىرى بىرقەدەر كۆپ. بۇلارنىڭ بەزىلىرىگە ئۈنچە - مارجانلار چېتىشتۈرۈلغان چوڭ چەمبەر ئىچىگە بۇغا، توغ - گۈزنىڭ كاللىسى، چەۋەندازلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن؛ بەزىلىرىگە ئۈنچە - مارجانلار چېتىشتۈرۈلغان كىچىك چەمبەر ئىچىگە بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى قىلىپ ئات، تۈزلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. ئۇرۇش يىپىلىرىغا گۈل چېكىلگەن كىمخابتىن باشقا يەنە ئارقاق يىپىلىرىغا گۈل چېكىلگەن كىمخابلارمۇ خېلى كۆپ. مۇشۇ دەۋرگە خاس قېزىۋېلىنغان كىمخابلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يانتۇ تارتىلغان ئۇرۇش يىپىلىرىنىڭ ئۈستىگە نېلۇ - پەر گۈللىرى بىلەن ئۇچقات گۈللىرى ئۆزئارا چېتىشتۈرۈلۈپ، غۇژ - مەك - غۇژمەك گۈل چىقىرىلغان.

بۇ دەۋردە كىمخابتىن قالسا يەنە گۈللۈك دارايى، چۈچۈنچىلەر، مەشۇت، گۈللۈك يىپەك رەخت قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە يېڭى مۇ - ۋەپەقىيەتلەر بارلىققا كەلگەن.

غەربىي يۇرت تارىختىن بېرى ھەم يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولۇپ خىزمەت قىلغان، ھەم قەدىمدىن بېرى يىپەكچىلىك بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. فەن خۇانىنىڭ «كېيىنكى خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە بايان قىلىنىشىچە، غەربىي يۇرتتا... «ئېۋىرغول (يىۋۇ - قۇمۇل ياكى ئۇيغۇرغول) يېرىدىن ھەر خىل زىرائەت، ئۈجمە - كەندىر، ئۈزۈم چىقىدۇ». شۇي سۇڭنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، «كېيىنكى خەننامە» دە سۈلې (كاشغەر) دا «...كىمخاپ - تاۋار كۆپ چىقىدۇ». يەنە لى يەنشۇ يازغان «شىمالىي خانلىقلار تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، قوچو «... پىلە بېقىشقىمۇ لايىق»؛ ۋېي شۇ يازغان «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، سۈلبدا «كىمخاپ دۇردۇن ئىشلىنىدۇ». شۇەنزاڭنىڭ «بۈيۈك تاڭ

دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە، چۈشا (كاشغەر) ئېلىنىڭ دائىرىسى 5000 چاقىرىمدىن ئارتۇق، زىرائەت بەك ئوخشايدۇ، مېۋە-چېۋىلىرى ئىنتايىن تولا. دۇردۇن، پالاس چىقىدۇ. زىلچە-سېلىنچىلارنى بەك سىپتا ئىشلەيدۇ؛ لىۋ شۈي يازغان «تاڭنامە» 221-جىلد. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، ئۇدۇن (خوتەن) خەلقى «توقۇمىچىلىق قىلىدۇ. ئاستانە ئوبلاستى ئىچكىرى ئۆلكىلەرنى يەپەك بىلەن تەمىنلەيدۇ» دېيىلگەن.

غەربىي يۇرتنىڭ يىپەك ماللىرى ئوتتۇرا جۇڭگو ۋە سىچۈەن يەرلىرىدىن چىقىدىغان يىپەك ماللارغا ئوخشاشلا كاشغەر ئارقىلىق غەربكە سېتىلغاندىن تاشقىرى، ھەتتا ئىچكى ئۆلكىلەرگىمۇ توشۇلغان. مەسىلەن، خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭغا تەيىنلىگەن تۇرغاقبېگى بىن چاۋ ئاكىسى بىن گۇغا ئاق شايى سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەندە، بىن گۇ يازغان جاۋاب خېتىدە: «ئەۋەتكەن 300 توپ ئاق شايى، بازارلىق يۇشى - يۇجى (توخۇرى) ئېتى، خۇشبۇي دەرمەك، چەم قويماقنى ئالدىم» ① دېگەن.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتلۇق ئۇيغۇر باپكارلار خانبالىق (بېيجىڭ) قا بېرىپ، مەخسۇس شاھلارنىڭ زىياپەتتە كىيىدىغان ئالىي دەرىجىلىك يىپەك توقۇلما كىيىمى «داھىي ناسىس» دېگەن كىمخانى توقۇش بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ھەققىدە تارىخىي كىتابلاردا خاتىرە قالدۇرۇلغان. ② يۈەن سۇلالىسى جىيۈەننىڭ 13 - يىلى (1276 - يىلى) زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنلىرىنى خانبالىق (بېيجىڭ) قا يۆتكەپ ئېلىپ بېرىپ، بەشبالىق رەڭدار كۆزلۈك (色目人) كاسىپلار كارخانىسى تەسىس قىلىپ، مەخسۇس خاقانلار ئۈچۈن داھىي ناسىس قاتارلىق رەختلەرنى توقۇتقان. ③ ناسىس — بىر خىل ھەل بېرىلگەن يىپەكلەردىن توقۇلىدىغان كىمخاب بولۇپ، ئادەتتە يۈەن - موڭغۇل پادىشاھلىرى چوڭ زىياپەتلەرگە قاتناشقاندا كىيىدىغان ئالىي دەرىجىلىك، سۈپەتلىك كىيىم قىلىناتتى. يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 300 دەك باپكار ئائىلىسىنى غەربىي

① ئىسىم تۇرمۇش: «تارىخىدىن نامچە» 450 - بەتكە ئېلىنغان نەقىل، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى.

② «ماركوبولو ساياھەت خاتىرىسى» گە قارالسا.

③ جۇڭگونىڭ چوڭ ئېنىسكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى تومى، «يۈەن تارىخى» (بەككە توم)

جۇڭگو ئېنىسكلوپېدىيە نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى، 110 - بەت، بېيجىڭ.

يۇرتتىن گەنسۇنىڭ ئەنخۇئا ئەتراپىغا يۆتكەپ مەخسۇس كارخانا تەشكىل-
لەپ رەخت توقۇتقان. ①

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئاگرونوم لۇمىڭشەننىڭ
«تېرىقچىلىق» پىلىچىلىك ئاساسلىرى» دېگەن كىتابىدا، ئوتتۇرا
جۇڭگو رايونلىرىدىكى مۇھىم تەجرىبىلەر يەكۈنلىنىپلا قالماستىن،
بەلكى غەربىي يۇرتتىكى ئۈجمە يېتىشتۈرۈش، پىلە بېقىش تەجرىبىلىرى
رېمۇ يەكۈنلەنگەن ۋە ئېلىمىزنىڭ پىلىچىلىك تېخنىكىسىغا يېڭى
مەزمۇنلار قوشۇلغان. ②

غەربىي يۇرتنىڭ يىپەكچىلىك ئىشلىرى توغرىلىق توختىلىپ،
تارىخشۇناس سۇ بېيخەي مۇنداق دەيدۇ: «تالىق سۇلالىسى دەۋرىدە
غەربىي ئەلدە كىشىلەر بەكمۇ ياقتۇرىدىغان يىپەك توقۇلمىلار كۆپلەپ
ئىشلەپ چىقىرىلغان. بەش دەۋر (مىلادىيە 907 — 960 - يىللار)
گە كەلگەندە غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئىشلىگەن رەختلىرىنى
ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ بېرىپ پالغا ئالماشتۇرۇپ تۇراتتى.
شۇندىن كېيىن ئۆز ۋاقتىدا داڭقى چىققان دۇردۇن، ئۇيغۇر كىمخا-
بى، غەرب كىمخابى، ئاقسۇ شايسى قاتارلىقلار ئىچكى ئۆلكىلەرگە
توشۇلۇپ تۇراتتى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى زەرباپ تاۋار
تولمۇ ئەتىۋار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ يىپەك توقۇل-
ما جەھەتتىكى مۇھىم ئىجادى ۋە تۆھپىسى بولۇپ، ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ مەدەنىيىتىگە ئېرىشكەن ھەم خەلقئارا بازاردا سېتىپ-
لىنىپ، ئېلىمىزنىڭ يىپەكچىلىك ئىشلىرىغا يېڭى شان - شەرەپ
كەلتۈرگەن. ③

غەربىي يۇرت قەدىمكى چاغدا يىپەكچىلىك ساھەسىدە مۇھىم
ئورۇندا تۇرغاچقا، غەرب ئاپتورلىرى ئىزچىل يوسۇندا بۇ جاينى
«يىپەك ئېلى» دېگەن. بۇ كۆزقاراشلارغا كۆپچىلىك ھازىرقى زامان
خەنزۇ ئالىملىرىمۇ قوشۇلۇپ كەلمەكتە. ④

① «يۈەن تارىخى» 38 - جىلد.
② بەزىلەر «تۆمۈر نۇرۇز» دەپ ئاتاشاتقا. بۇ لۇمىڭشەننىڭ «铁柱» دېگەن خەنزۇچە تەخەللۇس-
سىدىن كەلگەن بولسا كېرەك.
③ سۇ بېيخەي: «خەن سۇلالىسىدىن تالىق سۇلالىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يىپەك يولى»،
«شىنجاڭ تارىخى ئاساسلىرى»، 1981 - يىلى 1 - سان، ئۈرۈمچى.
④ بۇ ھەقتە چيەن بوچۈەن قاتارلىقلارنىڭ بايانلىرىغا قارالمۇن.

4. پاختا توقۇمىچىلىقى

پاختا توقۇمىچىلىقى — كېۋەزچىلىكنى شەرت قىلىدۇ. قەدىمكى زامان ئادەملىرى خام ئەشيا سىز ھۈنەرچىلىك بىلەن بەكمۇ ئاز شۇغۇللىنىتتى ياكى يۈتكەلمە ماللارنى پىششىقلاپ ئىشلەش بەك ئاز كۆرۈلدىغان ئەمگەك مەشغۇلاتى ئىدى.

غەربىي يۇرتتا پاختا توقۇمىچىلىقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا نىسبەتەن بۇرۇن بولۇشى بۇ يەردە كېۋەز تېرىپ ئۆستۈرۈشنىڭ قەدىمىيلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار شۇنى تولۇق ئىسپاتلىدىكى، غەربىي يۇرت ئېلىمىزدە ئەڭ بالدۇر كېۋەز تېرىلغان رايونلارنىڭ بىرى.

غەربىي يۇرتتا كېۋەز تېرىش مىلادىيە 1 — 3 — ئەسىرلەردىن ئىلگىرىلا باشلانغان بولۇپ، كەم ھېسابلىغاندىمۇ 1700 يىلدىن كۆپ-بىرەك تارىخقا ئىگە. ① ۋە ھالەنكى ئېلىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە كېۋەز تېرىش تەخمىنەن 10 — 11 — ئەسىرلەردىن كېيىن باشلانغان.

1959 — يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئۇيۇش-تۇرغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتىن ئەر — ئايال بىرگە دەپنە قىلىنغان بىر قەدىمكى قەبرىنى تاپقان. بۇ قەبرىدىن نۇرغۇن يىپەك رەخت ۋە پاختا توقۇلمىلار چىققان. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆك، ئاق گۈللۈك چەكمەن، ماتا ئىشتان، قولىياغلىق پارچىلىرى ۋە ئىچىگە قوي سۆڭىكى بىلەن پىچاق سېلىنغان چۆچەك بار بولۇپ، بۇ چۆچەك ئىككى پارچە پاختا رەخت بىلەن ئورالغان، بۇ پاختا توقۇلمىنىڭ بىر پارچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 89 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 48 سانتىمېتىر، ئارىلاشتۇرۇپ بوياش ئۇسۇلى بىلەن بويالغان بولۇپ، تېگى كۆك، ئۈستىگە ئاق گۈل بېسىلغان. ئۇنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە مەيدىسى ئۈچۈك، يۈزى دۈگىلەك بىر ئايال بۇدساتۋانىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن؛ بۇدساتۋا بېشىنىڭ كەينىگە تۇڭلۇقتىن كۈننىڭ شولمى چۈشۈپ تۇرغان ھالەتتە سۈرەتلەنگەن. ئۇنىڭ كۆزلىرى نۇرلۇق بولۇپ، يان

① چىن شېۋىن: «شىنجاڭنىڭ توقۇمىچىلىقى»، شىنجاڭ گېزىتى، 1986 — يىلى 3 — ئاينىڭ 6 — كۈنىدىكى سانى.

تەرەپكە قارىغان، ئوڭ قولىدا مۇڭگۇزدىن ياسالغان قەدەھ تۇتقان. پاختا توقۇلمىنىڭ ئوڭ تەرىپىنىڭ تۆۋىنىگە ئۈچۈپ كېتىۋاتقان بىر قۇش بىلەن بىر ئەجدىھاننىڭ قۇيرۇقىنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن، ئۈستى تەرىپىنىڭ سول يېقىمغا شىرنىڭ پۈتى بىلەن قۇيرۇقىنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن.

بۇ پاختا رەخت مەملىكەت بويىچە ھازىرغىچە تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى پاختا توقۇلما بۇيۇمى. ①

مىلادىيە 3 — 6 - ئەسىرلەردە شىنجاڭنىڭ كېۋەزچىلىك ۋە پاختا توقۇمىچىلىقى خېلىلا يۈكسەلگەن. بۇ چاغدا قوچودا پاختا رەختلەرنىڭ خىلى بەك كۆپ بولغان. تۇرپان ئاستانىدىن 3 — 6 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەبرىدىن ماتا ئىنشتان كىيىدۈرۈلگەن ھەيكەل تېپىلغان، يەنە ئاستانىدىن يازما يادىكارلىقلارمۇ تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە مىلادىيە 551 - يىلى بىر قېتىمىدىلا 60 توپ پاختا رەخت ئارىيەت ئالغانلىق توغرىسىدىكى بىر پارچە ھۆججەتمۇ بار. مىلادىيە 7 — 10 - ئەسىرلەردە پاختا توقۇمىچىلىق تېخنىكىسى

يەنىمۇ تەرەققىي قىلغان.

تۇرپان ئاستانىدىن مىلادىيە 655 - يىلى يېزىلغان «270 يىپ تاغار تاپشۇرۇۋېلىندى» دېگەن خەت يېزىلغان بىر پارچە ھۆججەت پراگمېنتى (كەمتۈكى) تېپىلغان (1966 - يىلى). بۇ ھۆججەت تاغارلارنى ھەربىي ئەشيا سۈپىتىدە ئىچكىرىدىكى يۇڭجۇ رايونى (چاڭ-ئەن، يەنى بۈگۈنكى شىئەن ئەتراپلىرى) غا ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن يېزىلغان. ②

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە شىنجاڭ-ئىلك پاختا توقۇمىچىلىقى تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان. قېزىۋېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى توختامنامە - ھۆججەتلەر قوچو رايونىدا توقۇلما بۇيۇملار مەھسۇلاتىنىڭ خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. رۇس شەرقشۇناسلىرىدىن رادلوڧ ئېلان قىلغان بىرنەچچە پارچە ھۆججەتتە: «ئۇيغۇر تەت - مىلىك

① م. فوۋو: «شىنجاڭدىن تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى پاختا توقۇلما». «شىنجاڭ گېزىتى»، 1990 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى.
② چىن شىۋىن: «شىنجاڭنىڭ توقۇمىچىلىقى»، «جاھاننامە» 2 - قىسىم، 94 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.

بىلەن قارا بۇقا ئىككىسى خوتۇن - قىزلارنى سېتىپ، بىر قېتىمىدىلا 150 توپ رەخت پايدا ئالغان؛ قالمتۇ بىر چۆرىنى قولدىن - قولغا ئۆتكۈزۈپ سېتىپ، بولاتنىڭ قولىدىن بىر قېتىمىدىلا 100 توپ رەخت پايدا ئالغان. بىر باپكار قاغانغا تاپشۇرىدىغان باج قاتارلىق قەرزلەرنى تۆلەش ئۈچۈن، بىر ئاي ئىچىدە 10 توپچە پاختا رەخت تاپشۇرغان»^① دېيىلگەن.

كاشغەر بوستانلىقىدىمۇ كېۋەزچىلىك ۋە پاختا توقۇمىچىلىقى خېلى بۇرۇن باشلانغان.

كاشغەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ خانئۆي خارابىسىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ يىپ ئېگىزىدىن چاق تېپىلغان بولۇپ، بۇ «قەشقەر خەلقىنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىلا توقۇمىچىلىق ھۈنرىنى ئىگىلەپ بولغانلىقىنى ئىسپاتلىدى»^② 1959 - يىلى كاشغەر مارالبېشى توقۇمىچىلىق خارابىسىدىن مىلادىيە 7 - 10 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ چىگىت، پاختا، گۈللۈك پاختا توقۇمىچىلىرى، كۆك - ئاق گۈللۈك رەختلەر تېپىلدى.

تۇرپاندىكى 7 - 10 - ئەسىرلەرگە خاس قەبرىلەردىنمۇ گېئومېترىك گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلۈپ نەپىس توقۇلغان توقۇمىچىلىقلار، لاتا قونچاق كىيىملىرى تېپىلىپلا قالماستىن، بەلكى كۆمۈرگە ئايلانغان چىگىتلەر تېپىلدى.

17 - 18 - ئەسىرلەردە، كاشغەرنىڭ توقۇمىچىلىق قول ھۈنەرچىلىكى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. شۇ زامانلاردا كاشغەر ئەتراپى رايوندىكى خانئېرىق يېزىسى ۋە پەيزاۋات ناھىيىسى ئاساسلىق ماتا توقۇيدىغان جاي بولغان. ئاددىي دۇكانلاردا بىردىن ئۈچكىچە باپكار ئىشلىگەن. بىر باپكار كۈنىگە تۆت توپ ماتا توقۇغان، ئىككى ئايال ھەپتىسىگە 16 جىڭ پاختىدىن 10 يىك يىپ ئېگىزگەن. شۇ چاغلاردا كاشغەر شەھىرىدىكى كىچىك دۇكانلاردا (ھەر بىر دۇكاندا ئۈچ - تۆت باپكار بار) ماتا نىل، رويان، سەندەل بىلەن بويلاقتى. كاشغەر رايونىدا چەكمەن، ئالچا، داكا، داكا چىت، سەگەز، چوتتا، خامغا

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى، 132 - بەت.
② مۇلا لەنجۇن: «قەشقەر ماتاسى»، شىنجاڭ كېزىتى، 1985 - يىلى 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى.

«گۇاڭشۇ يىللىرى (1875 — 1908 - يىللار) دا پەيزاۋاتنىڭ مائالىرى قۇرۇقلۇق ئارقىلىق رۇسىيەگە توشۇلىدۇ. ھەر يىلى تەخمىنەن 110 — 120 مىڭ توپ مانا سېتىلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. تەتقىقاتچىلارنىڭ تەكشۈرۈپ دەلىللىشىگە قارىغاندا، شۇ چاغدا كاشغەر رايونى مائالىرىنىڭ ئېكسپورتى ئىمپورت قىلىنغان تاۋارنىڭ ئومۇمىي سوممىسىدىن ئۈچ ھەسسىدىن كۆپرەك، رۇسىيەنىڭ كاشغەرگە ئېكسپورت قىلىدىغان پاختا توقۇلمىلىرىدىن سەككىز ھەسسىدىن كۆپرەك بولغان. ①

ئوتتۇرا ئەسىرلەردە غەربىي يۇرتنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكىدە پاختا توقۇمىچىلىقىنىڭ تۇتقان ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىنى مۇنداق ئەھۋالدىن ھەم ئېنىق كۆرۈۋالالايمىزكى، يەكەن خانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە سىياسىي ۋەزىيەت داۋالغۇپ، پۇلنىڭ كۇرسى چۈشۈپ كەتكەندە، كەڭ مىقياستكى سودا ئىشلىرىدا مانا ھەتتا ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ قالغانىدى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مانا غەربىي يۇرت ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا پۇلغا باراۋەر نوپۇزغا ئىگە بولۇپ، سودا ئىشلىرىدا ۋاستە بولۇپ قالغان.

جۇڭغار خانلىقى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى «ئالتە شەھەر خانلىقلىرى» نى كونترول قىلغاندىن كېيىن، بۇ يەردىن ئېلىنىدىغان سېلىقنى ئەنە شۇ بۇز - خام بۇيىچە ھېسابلاپ ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بۇز - خام ئالتە شەھەر خانلىقلىرى دائىرىسىدە بۇ رايوننىڭ باشقا جايلار بىلەن بولغان سودىسىدا مۇھىم مال تۈرى بولۇپ قالغان. شۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدا توقۇلما رەختلەر توغرىسىدا بىر قاتار مەخسۇس ئاتالغۇلار بارلىققا كەلگەنلىكى ئۈچۈن، شۇنى تېخىمۇ ئوبدان چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇكى، توقۇلما يىپىلارنىڭ زىچلىقىغا ۋە ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ نەپىسلىكىگە قاراپ، شۇ زاماندا توقۇلما رەختلەر تۆت دەرىجىگە ئايرىلغانىكەن. بىرىنچى دەرىجىلىكى چەك - خەن، ئىككىنچى دەرىجىلىكى تولما، ئۈچىنچى دەرىجىلىكى مانا، تۆتىنچى دەرىجىلىكى بۇز - خام دەپ ئاتىلىدىكەن. لېكىن، ئۇلار ئومۇملاشتۇرۇلغاندا، يەنىلا بۇز - خام دەپ ئاتىلاتتى. خوتەن، يەكەن، كاشغەر، پەيزاۋات، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلار شۇ مەزگىلدە

① سۇلالە ئىنجىن: «قەشقەر مائالى»، «شىنجاڭ گېزىتى» 1985 - يىلى 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى.

لەردە بۆز - خام توقۇلىدىغان ئاساسلىق جايلار ئىدى. ① تۇرپان قاتارلىق جايلارمۇ شۇنداق ئىدى. 17 - ئەسىردىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى تۇرپان، پىچان قاتارلىق جايلاردا كېۋەز تېرىش يەنىمۇ ئومۇملاشقان. يۈەن داخۇا يازغان «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» («新疆图志») دە «جەنۇبىي شىنجاڭ كېۋەز تېرىلىدىغان رايون، خەلقى پاختىدىن رەخت توقۇيدۇ»، «خو-تەن، لوپ، كېرىيەلەردە نەپىس پاختا رەخت توقۇلىدۇ»، «رەختنىڭ ئېنى مۇۋاپىق، گەنسۇ ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردە سېتىلىدۇ» دېيىلگەن. دەپمەك، ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن باشلاپ، غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار پاختا توقۇمىچىلىقتا ئۆز ئېھتىياجىنى قامداپلا قالماستىن، بەلكى ئىچكى جايلارنى ئۈزلۈكسىز تەمىنلەپ تۇرغان ۋە چەت رايونلارغا ئېكسپورت قىلىپ، بازار ئېھتىياجىنى قامىدىغان.

جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن (1911 - يىلى) شىنجاڭ-نىڭ كېۋەزچىلىكى ۋە توقۇمىچىلىق ئىشلىرى داۋاملىق راۋاجلاندى. 1918 - يىلىدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، شىنجاڭدا كېۋەز تېرىلىدىغان يەر كۆلىمى 400 مىڭ موغا، مەھسۇلاتى 209 نەچچە مىڭ دەنگە يەتكەن. 1925 - يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۈرۈمچى (دېخۇا) دە قۇمىن توقۇمىچىلىق شىركىتىنى قۇرغان. بۇ شىركەتنىڭ زاۋۇتى 1928 - يىلى ئىش باشلىغان. بۇ زاۋۇت ئېيىغا 2000 توپ ئەتراپىدا پاختا رەخت توقۇغان. ئۇ شىنجاڭ ھازىرقى زامان توقۇمىچىلىق سانائىتىنىڭ بىخى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ پاختا توقۇمىچىلىقى تارىختىكى ھەرقانداق دەۋردىكىدىن زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.

غەربىي يۇرتنىڭ كېۋەزچىلىكى ۋە پاختا توقۇمىچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. كۆلەم جەھەتتە كەڭ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى، توقۇمىچىلىق ھۈنەر تېخنىكىسى جەھەتتىمۇ قەدىمكى چاغلاردىلا ئۆزىگە خاس توقۇش ھۈنەرچىلىكى كەشىپ قىلىنىپ، ئېلىمىزنىڭ توقۇمىچىلىق تارىخىغا چوڭ ھەسسە قوشقان. لى دى ئەپەندى «ئاز سانلىق

① لىۈ زىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، بىرىنچى قىسىم (2) 774 - بەت.

مىللەتلەرنىڭ ئېلىمىز پەن - مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى» دېگەن ماقالىسىدە، «پاختا توقۇلما بۇيۇملىرىنى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىجاد قىلغان» دەپ كېلىپ، يەنە مۇنۇلارنى ئەسلىتىدۇ: «موم بىلەن گۈل بېسىش تېخنىكىسىنىمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر كەشىپ قىلغان. نىيىدىكى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان بىر پارچە تېگى كۆك پاختا رەختىكىمۇ موم بىلەن گۈل بېسىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. بۇ ھازىرغىچە تېپىلغان ئەڭ دەسلەپكى گۈل بېسىلغان رەخت. موم بىلەن گۈل بېسىش تېخنىكىسى پۈتۈن مەملىكەتكە تەدرىجىي ئومۇملاشقان، جەنۇبتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگىمۇ تارقالغان».^①

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملارنىڭ مىلادىيە 1 - 3 - ئەسىرلەردە باشلانغان پاختا توقۇمىچىلىق ھۈنەرچىلىكى تارىخىنىڭ ئالمىشىشى بىلەن ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ، خېلىلا مۇكەممەل توقۇش تېخنىكا ئىلمىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇ قوشنا رايونلارغا تەسىر قىلىپلا قالماستىن، بەلكى قوشنا رايونلارنىڭ ئىلغار توقۇش ھۈنەرچىلىكىدىنمۇ ئوزۇقلىنىپ، ئۆز سەۋىيىسىنى ئاشۇرغان.

3 §. مىسچىلىق

غەربىي يۇرتنىڭ كان مەھسۇلاتلىرى مول بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە مىس رۇدىلىرىنى بايقاش ھۈنرى بىر قەدەر ئىلگىرى ماڭغان. غەربىي يۇرتنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلىرى كۆپلىگەن جايلاردا مىس قوراللارنىڭ تېپىلىشى ۋە بىرقانچە ئورۇندا مىس كانلىرى بايقىلىشى بىلەن نەتىجىلەندى. بۇ ھال شىنجاڭدا مىس رۇدىلىرىنىڭ مول ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى بۇ يەردىكى قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئۇنى بايقاپ، مىس تاۋلاش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەنلىكىنى ۋە يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

غەربىي يۇرتنىڭ قىزىل مىس دەۋرىگە كىرگەن يىللىرى مىلادىيە

① «شىنجاڭ گېزىتى»، 1987 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى.

يىدىن بۇرۇنقى 3000 - يىللاردىن^① باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە بايقىلىپ، باھالاشتىن ئۆتكەن مىس كانلىرىنىڭ خارابە ئىزلىرى 2500 - 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە دەپ دەسلەپكى قەدەمدە بېكىتىلدى. بۇ شىنجاڭدا رەسمىي تېخنىكىلىق ئۇسۇلدا مىس تاۋلاش مەشغۇلاتىنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

بۇنىڭ ئىچىدە «ئىلقا ناھىيىسىدىكى مىس كېنى ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونى بويىچە چۈنچۈ (ئەمىنىيە) ۋە جەنگو (يېغىملىق) دەۋرىگە مەنسۇپ بىرىنچى قېتىم تېپىلغان مىس كېنى»،^② «ئېلىمىز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا تېپىلغان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن مىس پارچىسى»، «ئاق مىس»^③ چىققان ئورۇن ھېسابلىنىدۇ.

1980 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىلقا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى نۇرا ساي جىلغىسىدىكى 10 نەچچە ئورۇندىن قەدىمكى مىس كان ئىزلىرى تېپىلغانىدى.

بۇ قەدىمكى مىس كانلىرى مەدەن قېزىش ۋە مەدەن تاۋلاشتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. مىس كان قۇدۇقلىرىنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئىزى بەش كىلومېتىر، چوڭقۇرلۇقى 12 - 20 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقانچە تىك قۇدۇق خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغانىدى.

ھازىرغىچە مەلۇم بولغان 10 نەچچە تىك قۇدۇقنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، تىك قۇدۇقلارنىڭ تېگىدىكى لەغمىلەر بىر - بىرىگە ئۈلەشپ، مۇكەممەل يەر ئاستى مەدەن قېزىش تورى ھاسىل بولغان.

مېتال تاۋلاش مەيدانى كان خارابىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان بىرقەدەر تەكشى جايدا بولۇپ، بۇ مەيداندىكى كۆلىمى $0.5 \times 1.5 \times 20$ مېتىر كېلىدىغان داشقال قاتلىمىدىن ساپال پارچىلىرى، ھايۋان سۆڭەكلىرى، رۇدا، داشقال ۋە دەسلەپ ئېرىتىلگەن يۇمىلاق مىس ئۆكچىلەر تېپىلغان. بۇ يۇمىلاق مىس ئۆكچىنى نۇر ئارقىلىق تەكشۈرگەندە ئۇنىڭ مىس تەركىبىنىڭ 60 پىرسەنت ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. بۇ ئەھۋال نۇرا سايدىكى مىس كانلىرىنىڭ مىس تەركىبى خېلىلا مول كان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭدىن

① ② ③ ۋاڭ بو: «شىنجاڭدا يىقىنقى 10 يىل ئىچىدە تېپىلغان مىس قوراللار»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى» ژۇرنىلى، 1987 - يىلى 1 - سان، 14 - بەت.

باشقا، قارا داشقال ۋە تاۋلانغان مەسنىڭ تۆشۈكچىلىرىدە ياغاچكۆمۈر قالدۇقلىرىنىڭ بارلىقىغا قارىغاندا، ئۆز زامانىسىدىكى مەدەن تاۋلاشتا ياغاچكۆمۈر يېقىلغۇ قىلىنغان.

بۇ ئورۇندا قېزىش ۋاقتى خېلى ئۇزۇن بولغان. بۇ ئىز بېتىدىن ئېرتىلگەن داشقال ۋە قۇيما پارچىلىرى تېپىلغان. بۇ كاننىڭ ئىچىدىكى يادىكارلىق باشقا ياغاچ ئەۋرىشىكىسىنى كاربون 14 تەجرىبىسى ئارقىلىق ئېنىقلاش نەتىجىسىدە بۇنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن (± 75) 2440 يىل ۋە (± 170) 2650 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ، دەپ بېكىتىلگەن.

بۇ خىل خېلى چوڭ كان قۇدۇقىدا مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن نۇرغۇن ئادەم بولمىسا بولمايدۇ. شۇڭا ئۇ كاننى نۇرغۇن كىشىلەر ئىش تەقسىم قىلىۋېلىپ ئاچقان بولۇشى مۇمكىن.

بۇ قەدىمكى كان ئىزلىرى تەمىنلىگەن پاكىتلار ئارقىلىق شۇنداق غۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، بۇ جايلاردا بۇنىڭدىن 2500 — 3000 يىللار بۇرۇن مىس كانلىرىنى ئاچقان ئەجدادلار ئۆز زامانىسىدا خېلى يۇقىرى سەۋىيىدىكى كان قېزىش، رۇدا ئېلىش، مەدەن تاۋلاش، مىس، تۇچ (برونزا) بۇيۇملارنى ياساش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەن. ھازىرغىچە ئىلى ۋادىسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان مىس ۋە تۇچتىن ياسالغان داڭقان، قازان، كۆرگۈ، پالتا، خەنجەر، پىچاق، ھەيكەل، ئېگەر - جابدۇق بېزەكلىرى قاتارلىق يادىكارلىقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى باشقا جايلاردىن ئېلىپ كېلىنگەن بولماسا، تىن، بەلكى ئۆز جايىدىكى ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياسالغان يەرلىك مەھسۇلاتلار ئىكەنلىكى ئېنىق ئىسپاتلانماقتا. ①

§ 4 . تۆمۈرچىلىك ۋە كۆمۈرچىلىك

تۆمۈر رۇدىسىنى تونۇش ۋە ئۇنى تۇرمۇشقا تەتبىقلاش، يەنى تۆمۈرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش ئىنسانىيەت تارىخىدىكى مۇھىم بىر

① ۋالابو: دۇنيادا بېقىنقى 10 يىل ئىچىدە تېپىلغان مىس قوراللار، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1987 - يىلى 1 - سان، 17 - بەت.

بىرى نەچچە، بىرى ئۈزۈك ۋە ئىككىسى بىلەن بىرلىكتە. بۇلاردىن باشقا يەنە 10 نەچچە دانە ئۇۋىلىپ كەتكەن تۆمۈر پارچىلىرى چىققان. 1976 — 1977 - يىللىرى ئۈرۈمچىنىڭ نەنسىن (جەنۇبىي تاغ) كان رايونىنىڭ ئالغۇي جىلغىسىدىن 80 نەچچە قەبىرە قېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن مەلۇم ساندا تۆمۈر قوراللار تېپىلغان. بۇلار ئاساسەن بىر خىل كىچىك پىچاقلاردىن ئىبارەت.

1983 — 1984 - يىللىرى خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى قارامۇدۇن يېزىسىغا قاراشلىق چابغا جىلغىسىدىكى ئۈچ قەبرىستانلىق تاقىلىپ قېلىپ بېرىلغاندا، ئۇنىڭ ئىچىدىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 100 دىن ئارتۇق قەبرىدىن ئاز مىقداردا تۆمۈر قوراللار تېپىلغان.

1984 — 1985 - يىللىرى ئۈرۈمچىنىڭ نەنسىن كان رايونى ئالغۇي جىلغىسىدىكى شەرق شامىلى ماشىنىسازلىق زاۋۇتى قېشىدىن 40 نەچچە قەبىرە قېزىلغان بولۇپ، بۇلاردىنمۇ كىچىك تۆمۈر قوراللار چىققان.

1986 - يىلى قۇمۇلدىكى توخۇمچىنىڭ يانبۇلاق كەنتىدە 70 نەچچە قەبىرە قېزىلغانىدى. ئۇنىڭدا ئاز مىقداردا تۆمۈر قوراللار ئۇچرىغان. ئۇلار كىچىك پىچاق، سۇنۇق خەنجەر، ئۈزۈك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

1985 — 1987 - يىللىرى بۈگۈرنىڭ چۈمپاق يېزىسىنىڭ ئەتراپىدىن 50 نەچچە قەبىرە قېزىلغان. ئۇ يەردىن تۆمۈر قوراللار خېلى كۆپ تېپىلغان بولۇپ، ئاساسەن پىچاق، ئورغاق، خەنجەر، بىگىز قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۆمۈر قوراللار تېپىلغان قەبرىلەرنىڭ يىل دەۋرىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى كاربون 14 ئاناتولىزى ئارقىلىق ئۆلچەنگەن بولۇپ، ھازىرغا قەدەر ئوچۇق ئېلان قىلىنغان سانلىق مەلۇماتلار تۆۋەندىكى جەدۋەلدە كۆرسىتىلدى: ①

① ۋىنجىالا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى زۇرىقى، 1992 - يىلى 3، 4 - قوشىمان، 148 - بەتتىن ئېلىندى.

سانئىرىيەنىڭ كېلىشى مەنبەسى	دەرىجەلىك بىلىق ھاكىمىيەت ئاساسىن ئۆزىنىڭ يىلى دەۋرى		بۈگۈنكىچە تۆتكەن يىللىرى		ئەۋرىنىڭ مەنبەسى	يىرلىكى	لاپور ئورنىدىكى كى ئورنىشكە نومۇرى	ئورنى
	مىلادىدىن ئىلگىرىكى	بۈگۈنكىچە	يىرەم يىمىرلىشى دەۋرى	يىرەم يىمىرلىشى دەۋرى				
ئىزاھات	2935	4885±185	4265±90	4390±90	يانچاق	M40	WB78-1	تەڭرىتاغنىڭ شىم بايا قەبرىستانلىقى
⑧ #	900	2850±105	2760±65	2750±65	"	M21	WB78-13	
⑧ #	715	2665±120	2520±65	2600±65	"	M17	WB78-12	
⑧ #	555	2505±80	2395±70	2465±70	"	M13	WB77-19	
⑦ #	525	2475±80	2395±70	2440±70	"	M13	BK77002	
⑧ #	775	2725±135	2575±85	2650±85	بور يانچاق	M67	WB78-21	ئۈرۈمچى نەھىر كەن رايونى تاغى جەنۇبىدىكى قەبرىستانلىق
⑧ #	765	2715±120	2565±65	2640±65	يانچاق	M37	WB78-14	
⑦ #	700	2650±135	2515±90	2590±90	يانچاق	M1	BK77003	
⑨ #	670	2620±165	2490±130	2565±130	كۆنسى	M28	WB77-26	
⑨ #	575	2525±90	2410±80	2485±80	يانچاق	M1	WB77-14	
⑨ #	525	2475±95	2370±85	2440±85	پور يانچاق	M42	WB78-20	
⑨ #	510	2460±100	2360±90	2430±90	تۈزۈرۈلگەن	M3	WB78-24	
⑨ #	495	2445±90	2345±80	2415±80	پور يانچاق	M32	WB77-24	
⑨ #	435	2385±135	2295±130	2365±130	"	M58	WB78-40	
⑨ #	395	2345±75	2265±65	2330±65	"	M30	WB77-25	
⑨ #					"	ئوتتۇرا قىسىمى		
⑨ #	390	2340±75	2260±65	2325±65	"	M4	WB77-21	
⑨ #					"	ئۈزۈم قىسىمى		
⑨ #	245	2195±95	2140±80	2200±80	"	M21	WB77-27	
⑨ #	200	2150±80	2095±65	2160±65	"	M55	WB78-19	
⑨ #	130	2080±90	2065±80	2125±80	"	M81	WB78-23	
⑨ #	90	2040±95	2005±80	2065±80	يانچاق	M30	WB78-2	
⑨ #	45 مىلادىيە	1905±70	1890±60	1945±60	يانچاق	M47	WB78-22	
⑨ #	1410 مىلادىيە	540±105	525±100	540±100	يانچاق	تېشىق كەمسى	ZK 372	
⑩ #	990	2940±115	2750±80	2825±80	يانچاق	M25	ZK1331	ئىچكەك قەبرىسى چىنبا قەبرىستانلىقى
⑩ #	925	2875±120	2690±90	2770±90	"	M31	ZK1333	
⑩ #	900	2850±125	2670±75	2750±75	"	M29	ZK1332	
⑩ #	860	2810±120	2640±70	2720±70	"	M045	ZK2040	
⑩ #	820	2770±125	2610±75	2685±75	"	M6	ZK1329	
⑩ #	805	2755±130	2600±80	2675±80	"	M4	ZK1328	
⑩ #	790	2740±125	2580±75	2660±75	"	M20	ZK1330	
⑩ #	745	2695±135	2550±90	2625±90	"	M32	ZK1334	
⑩ #	740	2690±120	2550±70	2620±70	"	M043	ZK2039	
⑩ #	720	2670±125	2530±75	2600±75	"	M59	ZK1335	
⑩ #	625	2575±130	2450±80	2525±80	"	M60	ZK1336	
⑩ #	955	2905±130	2720±100	2795±100	يانچاق	M2	ZK2114	
⑩ #	810	2760±135	2600±90	2680±90	قورۇق	M3	ZK2115	
⑩ #	680	2630±120	2570±70	2570±70	يانچاق	M1	ZK2113	

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتىدىكى تەتقىقاتچى چىن گې ئەپەندى يۇقىرىقى جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن سانلىق مەلۇماتنى خۇلاسەلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ئاشۇ ئەھۋالار بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1500 — 1000 - يىللار ئارىلىقىدا، يەنى ئېلىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىنىڭ غەربىي جۇ (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1066 - يىللاردىن 771 - يىللارغىچە)، چۈنچيۇ دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 770 - يىللاردىن 476 - يىللارغىچە) گىچە بولغان زامانلاردا غەربىي يۇرتتا تۆمۈر قوراللار ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. بۇ ھال شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى قۇمۇل رايونى، ئوتتۇرا قىسمىدىكى خېجىڭ، بۈگۈرلەردىن تارتىپ، ئەڭ غەربىي قىسمىدىكى پامىر ئېگىزلىكىدىكى تاشقورغانغىچە چە بولغان رايونلارنىڭ ھەممىسىدىن تۆمۈر قوراللارنىڭ تېپىلغانلىقى، ئۇنىڭ بۇ رايونلاردا خېلى كەڭ كۆلەمدە ئومۇملىشىپ بولغانلىقى بىلەن ئىسپاتلىنىدۇ. بۈگۈردىكى چۈمپاق قەبرىلىرىدىن تېپىلغان تۆمۈر قوراللار سانىنىڭ كۆپلۈكى، تۈرلىرىنىڭ خېلى مۇرەككەپلىكى ۋە تۆمۈر قوراللار تېپىلغان M3 قەبرىنىڭ كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق ئۆلچەنگەن ئىككى سانلىق مەلۇماتىمۇ بىردەك مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 800 - يىللار ئۆپچۆرىسىنى كۆرسىتىشىدىن ئىبارەت ئەھۋاللارغا قاراپ، شىنجاڭ رايونىدا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە تۆمۈر قوراللار بولغان، دەپ ھۆكۈم قىلىش بەلكىم ھېچقانداق گۇمان تۇغدۇرمايدۇ.»^①

غەربىي يۇرتتا خېلى بۇرۇنلا تۆمۈر ئىشلىتىلىش بىلەن بىرگە تۆمۈر تاۋلاشمۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. بىن گۇنىڭ «خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، چاقىلىقنىڭ «تاغلىرىدىن تۆمۈر چىققاچقا، ھەربىي قوراللارنى ئۆزلىرى ياسايدۇ. قوشۇنلىرى ئوقيا، نەيزە، قىلىچ، خەنجەر تۇتۇپ، ئىشمەك ساۋۇت كىيىدۇ.»^② شەمشەر، ساۋۇت بار؛ پىشامشان «ھەربىي قوراللارنى ياساش جەھەتتە چاقىلىققا

① چىن گې: «شىنجاڭدىن تېپىلغان دەسلەپكى تۆمۈر قوراللار». «شىنجاڭ مەدەنىيەت پادىكارلىقلىرى ژۇرنىلى»، 1992 - يىلى 3 -، 4 - قوشما سانى.
 ② بىن گۇ: «خەننامە» ئۆپچۆرچە نەشرى، 853 - بەت.

ئوخشايدۇ.»، ① «يەكەندىن تۆمۈر چىقىدۇ.»، كۈسەن ② خانلىقىدا «مېتال قۇيىمىچىلىقىنى بىلىدۇ، قوغۇشۇن چىقىدۇ» ③ دەپ يېزىلغان. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى غەربىي يۇرتتىن خەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلىدىن مىلادىيە 222 - يىلىغىچە) گە مەنسۇپ بولغان تۆمۈر تاۋلىغان كان خارابىلىرىنى تاپتى. بۇنداق خارابىلەر ئىزىغا كۇچا ناھىيىسىنىڭ ئاغى تېغىدىكى كان خارابىسى، نىيە ناھىيىسىدىكى نىيە كان خارابىسى ۋە لوپ ناھىيىسىدىكى ئاچچىق كان خارابىسىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئاغى تېغىدىكى خارابىدىن تېگىلچە (مېتال ئېرىتىش قازىدىغى) ، تۆمۈر داشقىلى، رۇدا ۋە نوكەش (يەل ئۆتكۈزۈش تۈرۈپىسى) قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلدى. نىيە خارابىسىدىن رۇدا، ئېرىتىلگەن كالىك تۆمۈر، داشقال، تاش ئىسكىنە، تاش شارىك، بىلەي تاش، پۇچۇلغان تۆمۈر گۈرچەك قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلدى. خارابە ئۆيلىرىنىڭ ئىچىدىنمۇ تۆمۈر گۈرچەك قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلدى. خارابە ئۆيلىرى تېپىلدى. ئاچچىق تاغ خارابىسىدىن ئېرىتىلگەن كالىك تۆمۈر ۋە يەل بېرىدىغان نوكەش تېپىلدى. يەنە ئاغزى ئېتىپ قويۇلغان ئۆڭكۈر ئىچىدىن بىر دۆۋە تاش باشاق (ئوقيا ئۈچى) ۋە تاش بازغان تېپىلدى. بازغاننىڭ ئۈستىگە قىزىل تۆمۈر رۇدا تالقاتلىرى چاپلىشىپ كەتكەن، كۇچا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى كۆكشەر دېگەن جايدىن يەنە خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت بىر تۆمۈر كان خارابىسى تېپىلدى. ④ غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى تۆمۈر تاۋلاش ساھەسىدە بەزى ئىلغار تېخنىكىلار قوللىنىلغان.

لى دى ئەپەندى «ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېلىمىز پەن - مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى» دېگەن ماقالىسىدە: «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا كۆمۈر بىلەن تۆمۈر تاۋلاشقا باشلىغان، بۇ بىر چوڭ كەشپىيات ئىدى» ⑤ دەيدۇ.

① ② ③ پەن كۆز: «خەننامە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 854 -، 881 -، 917 - بەتلەر.
 ④ ما يۇل: «شىنجاڭنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا بولغا قوبۇلغان سىياسىي تەدبىرلەر ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشلارغا نەزەر»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1976 - يىلى 7 - سانى.
 ⑤ «شىنجاڭ گېزىتى»، 1987 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىكى سانى.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە يازما ھۆججەتلەرگە قارىغاندا، كۇچا مېتال ئېرىتىش، قۇيىمچىلىق سانائىتىنىڭ مۇھىم بىر مەركىزى بولغان، شۇنداقلا كۆمۈر بىلەن تۆمۈر تاۋاشنىڭ باشلانغان جايلىرىدىن بىرى ئىدى. ئېلىمىزنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيە 386 — 534 - يىللار) دە ئۆتكەن تارىخچى لى داۋيۈەن (丽道元) « سۇ - ئېقىنلار تەزكىرىسى. دەريالارغا ئىزاھات » (« 水经注·河水注 ») ناملىق كىتابىدا « ساكيايۇنى جەمەتدىكىلەرنىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىسى » (« 释氏西域记 ») دېگەن كىتابتىن نەقىل ئېلىپ مۇنداق دەيدۇ: « كۈسەننىڭ شىمالىغا 200 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بىر تاغ بولۇپ، ئۇ يەردە كېچىلىرى ئوت ئۆچقۇنلىرى يالقۇنچاپ، كېچە - كۈندۈز ئىس كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. كەن. كىشىلەر بۇ تاغدىن تاشكۆمۈر (石炭) قېزىپ، ئۇنىڭ بىلەن تۆمۈر تاۋلاپ 36 خانلىقنى تولۇق تەمىنلەيدىكەن. » 1986 - يىلى نەشردىن چىققان « جۇڭگونىڭ قەدىمكى كۆمۈر ئېچىش تارىخى » (« 中国古代煤炭开发史 ») (خەنزۇچە) ناملىق كىتابتا، مەملىكىتىمىزنىڭ كۆمۈر بىلەن تۆمۈر تاۋلىغانلىقىغا دائىر ئەڭ بۇرۇنقى خاتىرە دەل يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كىتابتىكى خاتىرە شۇ دەپ كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا لى جۇڭجۇن قاتارلىقلارمۇ بۇ خاتىرىنى ئېلىمىزنىڭ باشقا تارىخىي ھۆججەتلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىپ، ئۇنى كۆمۈر بىلەن (تاشكۆمۈر دېمەكچى - نەقىلچىدىن) تۆمۈر تاۋلىغانلىقىغا دائىر قەدىمكى زاماندىكى ئەڭ بۇرۇن يېزىلغان خاتىرە دەپ قارىغان.

جۇڭگو دۇنيادا كۆمۈرنى ئەڭ بۇرۇن بايقىغان دۆلەت، ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، كۆمۈرنىڭ بايقىلىشىنى يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن سۈرۈشتە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

لياۋنىڭ ئۆلكىسى شېنياڭ شەھىرىنىڭ شىنيۇ دېگەن جايىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت خارابىدىن كۆمۈردىن ياسالغان بېزەكلىرى تېپىلغان، ئەمما كۆمۈرنى يېقىلغۇ قىلغانلىقىغا دائىر ئىزاھات قىلغان. بۇ ئورۇننىڭ كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق ئۆلچەنگەن يىلى دەۋرى 6000 يىلغا بارىدىكەن. چۈنچىۈ دەۋرىنىڭ ئاخىرى ۋە جەنگو

دەۋرىنىڭ باشلىرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 - ئەسىرلەر) دا كىتاب ھالىتىگە كەلگەن «تاغ - ئىزمىلار قۇرئى. ۋۇزاڭ تېغى تەزكىرىسى» (《山海经. 五藏山经》) دە كۆمۈرگە دائىر خاتىرە قالدۇرۇلغان. ئېلىمىزدا، كۆمۈر كانلىرىنى ئېچىپ، كۆمۈردىن پايدىلىنىش غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206 - يىلىدىن 23 - يىلىغىچە) دە باشلانغان. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ دەۋردە تۆمۈر تاۋلاشتا ياغاچكۆمۈر، ئىشلەتمىگەن تاشكۆمۈر (原煤) بېرىكت كۆمۈر (煤饼)، خىشقا ئوخشاش سىقىپ ياسالغان كۆمۈر) قاتارلىق لار ئىشلىتىلگەن. تەتقىقاتچىلارنىڭ تەھلىلىگە ئاساسلانغاندا، «بىر خىل قاراش بويىچە شۇنداق ھېسابلاشقا بولىدۇكى، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كۆمۈر بىلەن تۆمۈر تاۋلىغان دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولمايدۇ.» ئەمما جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كۆمۈرنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىگە دائىر يېتەرلىك پاكىتلار بار بولۇپلا قالماستىن، ھەتتا يىل دەۋرى خېلىلا بۇرۇن.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملارنىڭ تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىش ۋە تۆمۈر قوراللارنى تاۋلاش تېخنىكىسىنى ئىگىلەش سەۋىيىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا سېلىشتۇرغاندا خېلىلا ئىلگىرى بولغان. ئارخېئولوگ چىن گې ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «ھازىر ئېنىقلىنىپ مەلۇم بولدىكى، شىنجاڭ رايونىدا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللار ئەتراپىدا تۆمۈر قوراللاردىن پايدىلىنىشقا باشلىغان. ئۇ دەۋر جەھەتتە ئىچكى ئۆلكىلەردىن تېپىلغان ئەڭ دەسلەپكى تۆمۈر قورالدىن كېيىن بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۇلاردىن 300 - 400 يىل بۇرۇن بولغان». ① شۇ جۈملىدىن غەربىي يۇرتنىڭ كۆمۈر بىلەن تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەن ۋاقتى بۇرۇن بولغان. دۇنيادا ئەڭ بۇرۇن تۆمۈر قوراللارنى ياسىغانلار خېتىست (赫梯王国 hittitls) پادىشاھلىقى بولۇپ، دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1400 - يىللار ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1000 - يىللاردىن باشلاپ دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى ئاساسىي

① چىن گې: «شىنجاڭدىن تېپىلغان دەسلەپكى تۆمۈر قوراللار». «شىنجاڭ مەدەنىيەت پادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1992 - يىللىق 3 -، 4 - قوشما سان، 152 - بەت.

جەھەتتىن تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە قەدەم تاشلىغان. تارىخىي ھۆججەتلەرگە قارىغاندا، غەرب دۇنياسىدا كۆمۈرگە دا-
 ئىر ئەڭ دەسلەپكى خاتىرە مىلادىيە 315 - يىلى قالدۇرۇلغانىكەن. ئىتالىيەلىك سەيياھ ماركوپولو (1254 - 1324 - يىللار) جۇڭگوغا
 زىيارەتكە كېلىپ قايتقاندىن كېيىن، جۇڭگودا قارا كۆمۈر دەيدىغان
 بىر نەرسىنىڭ بارلىقىنى ۋە ئۇنى كىشىلەر تاغلاردىن قېزىۋېلىپ
 يېقىلغۇ قىلىدىغانلىقىنى ئۆز ئېلىدىكىلەرگە بىر خىل يېقىلغۇ سۈپىتىدە
 سۆزلەپ بەرگەن. شۇنداق قىلىپ ئەنگلىيىدە 18 - ئەسىردە
 ئاندىن كۆمۈر ئىشلىتىش باشلانغان. ئەمما تاشكۆمۈرنى تۆمۈر تاۋلاش
 يېقىلغۇسى قىلىش ئۇ يەردە سانائەت ئىنقىلابى باشلانغاندىن كېيىن
 بولغان، يەنى جىددىي رىقابەت تۈپەيلىدىن ئۇنىڭغا ئېھتىياج چۈشكەن.
 نوپۇزلۇق كىتابلاردىكى پاكىتلارغا قارىغاندا، ئەنگلىيىدە 18 -
 ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە ياغاچكۆمۈر بىلەن تۆمۈر تاۋلاپ
 كەلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ياغاچ يېتىشمەسلىك سەۋەبىدىن ھەم تىرى-
 شىپ تېخنىكا يېڭىلاش بىلەن كوكس بىلەن تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسى
 بارلىققا كەلگەن. 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە كۆمۈر بىلەن
 تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسى ئومۇملاشقان.

پروفېسسور سېن جۇڭمىيەن (岑仲勉) ئەپەندى ئۇزۇن يىل
 تەتقىق قىلىش ئارقىلىق جۇڭگونىڭ (بۇ ئالىم بۇ يەردە ئوتتۇرا
 تۈزلەڭلىكنى كۆزدە تۇتقان) قەدىمكى مىسچىلىقى ۋە تۆمۈر تاۋلاش،
 ئىشلىتىشى^① تۈركلەردىن كەلگەن، دەپ ھېسابلىغان. ئۇ: «مەملى-
 كىتىمىزنىڭ قەدىمكى مىس تاۋلاش ئىگىلىكىدە خوتەن توشۇپ كېلىد-
 ىدىغان يول ئىدى»^② دەيدۇ. ئۇنىڭ جۇڭگونىڭ تۆمۈر ئىشلىتىشى تۈركلەردىن كەلگەن دېيىد-
 ىدە. مۇنداق پاكىتى بار ئىكەن: لىڭخۇ دېھقان يازغان «جۇ نامە»
 دە تۈركلەرنىڭ ئەسلى رورەنلەرنىڭ تۆمۈرچىلىرى ئىكەنلىكى ئېيتىل-
 ىغان. تۈركلەر تۆمۈرنى Tamur دەيدۇ، ئۇنىڭ بىرىنچى تاۋۇشى ta
 نىڭ خەنزۇ تىلىدىكى 铁 (ئوقۇلۇشى tie) بىلەن تەلەپپۇزدا ئوخشاش.

① بۇ يەردە قەدىمكى تۈركلەر كۆزدە تۇتىلىدۇ.
 ② لىن گەن تۈزگەن «تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماقالىلەردىن تاللانما»، جۇڭخۇا
 نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى، 2 - قىسىم، بېيجىڭ، خەنزۇچە.

لىقى بار» ، شۇڭا «مەملىكىتىمىزنىڭ تۆمۈر ئىشلىتىشىنى غەربىي شىمالدىن كەلتۈرۈلگەنلىكىگە ئىشەنچ قىلىش لازىم» ①

§ 5 . قەغەزچىلىك

قەغەز جۇڭگو ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىلىرىدىن بىرى .

دۇنيادا قەغەز ئەڭ بۇرۇن جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ۋە تارىم ۋادىسىدا ئىشلىتىلگەن .

غەربىي يۇرتتا قەغەز ئىشلىتىش مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىرلەردىلا باشلانغان . 1933 - يىلى جۇڭگونىڭ ئاتاقلىق ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنچى (1893 — 1966 - يىللار) تارىم ۋادىسىدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋېتىپ ، باشقا يادىكارلىقلار بىلەن بىللە بىر پارچە قەغەز ئەۋرىشكىسىنى تېپىۋالغان . ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 40 سانتىمېتىر ، كەڭلىكى تەخمىنەن 100 سانتىمېتىر كېلىدىكەن . ② «تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا ، ئۇ ئاز دېگەندە مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 49 - يىلىدىن ئىلگىرىكى قەغەز بولۇپ ، سەي لۇن بېگىمىنىڭ قەغىزى ، دىن 150 يىل ئىلگىرى» ③ ئىشلەنگەن قەغەز ھېسابلىنىدىكەن .

جۇڭگونىڭ خەنزۇچە ھۆججەتلىرىدە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيە 25 — 222 - يىللار) دە سەي لۇن دېگەن كىشىنىڭ قەغەزنى دەسلەپ قىلىپ ئىجاد قىلغانلىقى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇلغان . مۇشۇ خاتىرىگە ئاساسلانغاندا ، لوپنۇر رايونىدىكى قەغەز دۇنيادىكى ئەڭ بۇرۇنقى قەغەز ھېسابلىنىدۇ . دېمەك ، سەي لۇن ئۆلچەملىك قەغەزنى ياساشتىن ئىلگىرىلا جۇڭگودا ئاددىي قەغەز بار بولغان .

① سېن چۇيەن : «سۈي ، تاڭ سۇلالىلىرى تارىخى» ، جۇڭخۇا نەشرىياتى ، 1982 - يىلى خەنزۇچە نەشرى ، 1 - قىسىم ، 24 - بەت .
② خۇاڭ ۋېنچى : «لوپنۇرنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈلۈشىدىن خاتىرە» 168 - بەت («خۇاڭ ۋېنچى تارىخ - ئارخېئولوگىيە نىقابىلىرى توپلىمى» ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى ، 1989 - يىلى نەشرى) .

③ جالڭ ۋېنلىڭ : «مەملىكىتىمىزنىڭ قەغەز پۈتۈنچىلىكىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى» («ھۆججەتلەر» مەجمۇئەسى ، 20 - توپلام ، كىتابلار كاتالوگى ھۆججەتلىرى نەشرىياتى ، 1985 - يىلى نەشرى ، بېيجىڭ) (第 20 辑 ， 书目文献出版社 ， 张文玲 : « 我国纸与书的起源和它的发展 »)

لوپنۇر قەغىزى چىگىدىن ياسالغان بولۇپ، سېتىملىق دەرىجىسى خېلى يۇقىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يۈزىدە چىگە قوۋزاقلىرى كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن خوتەننىڭ نىيە ناھىيىسىدىن مىلادىيە 25 ~ 222 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ بولغان قەدىمكى قەبرىدىنمۇ بىر پارچە قەغەز چىققان. بۇ كىچىك بىر پارچە قەغەز بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئۈچ سانتىمېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن ئۈچ سانتىمېتىر كېلىدۇ، قەغەزنىڭ ئۈستىدە قارا رەڭ بولۇپ، ئۇنىڭغا قارا سىياھ سۈرتۈلگەندەك بىلىنىدۇ. ①

نىيە، لوپنۇر، خوتەن، كۈسەن، قاراشەھەر، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن مىلادىيە 1 - ئەسىردىن 15 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى دەۋرگە مەنسۇپ قەدىمگاہلاردىن دائىملىق يوسۇندا ۋە ھەر خىل نىسبەتتە قەغەز ئەۋرىشكىلىرى تېپىلدى. 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كرورەندىكى خارابىلىكتىن يىلنامىسى يېزىلغان قەغەز كىتابلارنىڭ پارچىلىرى، مەسىلەن، جىن خانلىقى جياڭپىڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 252 - يىلى)، تىەنشىنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 265 - يىلى)، شىمالىي سۇلالىلەر يۇڭجيانىڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 310 - يىلى) دېگەندەك يىلنامىسى يېزىلغان ۋەسىقىلەر ھەم تىەنشى يىللىرى (مىلادىيە 266 - يىلىدىن 268 - يىلىغىچە) دېگەندەك تازىشا پۈتۈكلەر ② تېپىلدى. تۇرپاندىن مىلادىيە 265 - 907 - يىللارغا تەۋەلىك قەبرىلەردىن بىر قېتىمدىلا 1000 پارچىدىن ئارتۇق قەغەز خەت - چەك چىققان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، مىلادىيە 7 - ئەسىردە غەربىي يۇرتتىكى مەلۇم رايونلاردا قەغەزدىن ناھايىتى كەڭ پايدىلىنىلغان. «ستەپىن خوتەن دەرياسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان مازار تېغىدىكى ئىبادەتخانىدىن قەغەز سودىسى ھەققىدىكى ئەھۋاللار يېزىلغان بىر ھېسابات دەپتىرى تېپىۋالغان»، «60 تىيىنغا بىر تاختا قەغەز سېتىۋېلىندى»، «120 تىيىنغا ئىككى تاختا قەغەز سېتىۋېلىندى»، «100 تىيىنغا ئىككى

① مۇشۇنىڭ: «بەر ئاستىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن شىنجاڭنىڭ قەدىمكى پەن - تېخنىكىسى ئۈستىدە كۆزىتىش»، «شىنجاڭ كىچىك پەنلەر تەتقىقاتى»، 1982 - يىلى، 9 - سان، 4 - بەت، زۇرئالدىڭ قوشۇمچىسى.
② پاسىن موئۇر: «غەربىي يۇرتتا قەغەزنىڭ دەسلەپكى ئىشلىتىلىشى ۋە غەربكە تارقىلىشى»، «ئاسىيا كىتابى»، 2000 - يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى.

تاختا سۈت قەغەز» سېتىۋېلىندى»^① ۋە ھاكازالار. بۇ خاتىرىلەر دىن، قەغەزنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى، باھاسىنىڭمۇ خېلى ئەرزان بولغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. ئەمما ئەينى زاماندىكى قاتناش ئىشلىرىنىڭ قىيىنلىقىنى نەزەردە تۇتقاندا، بۇ قەغەزلەرنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ئىشلەنگەن، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.^②

شىنجاڭدىن تېپىلغان قەغەزلەرگە غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار ئىشلەتكەن يېزىقلاردا خەتلەر پۈتۈلگەنلىرىمۇ بار. مەسىلەن، ئاگىنى، كۈسەن، بارچۇق (مارالبېشى) قاتارلىق جايلاردىن توغرى (توخار)، سوغدى ۋە خوتەندىكى ساك تىلىدا يېزىلغان ۋەسە قىلەر تېپىلدى.^③

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئارخېئولوگلار دۇنخۇاڭ، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمگاھلاردىن يەنە نۇرغۇن قولىيازىمىلارنىڭ پارچىلىرىنى تاپتى. بۇنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر قەدىمىي بولغىنى غەربىي جىن خانلىقى يۈەنكاڭنىڭ 6 - يىلى (مىلادىيە 296 - يىلى) دىكى «بىرقانچە بۇددىستلار نومىنىڭ جەۋھىرى» نىڭ قولىيازما جىلدىنىڭ قالدۇق پارچىسى، يەنە 16 خانلىق دەۋرى (مىلادىيە 304—436 - يىللار) گە تەۋە ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە خەنزۇچە بۇددا كالامىلىرىمۇ بار. تۇرپاندىن قەدىمكى قوچو خانلىقى (مىلادىيە 500—640 - يىللار) دەۋرىگە تەۋە قەبىرلەردىن تۈرلۈك قەغەزدىن ياسالغان بۇيۇملار، مەسىلەن، قەغەزدىن قىيىلغان رەسىم، قەغەزگە سىزىلغان رەسىم، قەغەزدىن ياسالغان قالپاق، كەش، بەلۋاغ قاتارلىق دەپنە بۇيۇملىرى تېپىلدى.^④

شىنجاڭدىن تېپىلغان قەغەزلەرگە غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا دائىر ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەنلىرىمۇ بار. (شىنجاڭدىن تېپىلغان قەغەزلەرگە شىنجاڭدىكى قەدىمكى يەرلىك مىللەتلەر ئىشلەتكەن قوچو يېزىقى، كۈسەن يېزىقى، خوتەن يېزىقى، سوغدى يېزىقلىرىدا يېزىلغان خەت - چەكلەر، پۈتۈلگەن. يەنە خەنزۇ تىلى - يېزىقى ۋە بۇددا نوم - سوترىلىرى ۋە ئايەتلەر يېزىلغان.) قەغەزگە يېزىلغان خەت - چەكلەر مەزمۇنى بوز يەر ئاچقانلىق ئەھۋال.

① شۇي بەيئى: «قەدىمكى دەۋرە قەغەزچىلىك ۋە تەبىئەتچىلىك تېخنىكىسىنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشى»، «شىنجاڭ گەدەبىياتى»، 1964 - يىلى 3 - سان 87 - بەت.
 ② پەن ھوشۇر ماقالىسى، «ئاسىيا كىتابى»، 2000 - يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىكى سانى.
 ③

لى، ھەربىي ئەمىنات، ھېسابات دەپتەلىرى، ئالاقە، خەت - چەك، تېبابەتچىلىك رېتسېپلىرى، دىنىي مەزمۇندىكى كالاملار قاتارلىقلار دىن ئىبارەت.

شىنجاڭدىن تېپىلغان قەغەزلىرىنىڭ ياسىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەنلەرنىڭ بايانغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئاساسلىق خام ئەشياسى ئىككى خىلدىن تەركىب تاپقان. بىرى، كەندىر ۋە ئاق كەندىر تالالىرى بولۇپ، يەنە بىرى، ئۈجمە قوۋزاقلىرى تالالىرىدىن ئىبارەت. يەنە باشقا خام ئەشيا بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىشلەنگەنلىرى بولغان. مەسىلەن 1901 - يىلى ئا. ستەيىن لوپنۇردىن مىلادىيە 220 - 420 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ قەغەز پارچىلىرىنى بايقىغان، ۋېنادىكى بوتانىك - فىزىئولوگ ۋېسنىرنىڭ ئانالىز قىلىشى بويىچە بۇ قەغەزلىرى لاتىپۇرۇش قېتىلغان ئۈجمە قوۋزىقىدىن ئىشلەنگەنلىكى مەلۇم بولغان. تۇرپان رايونىدىن مىلادىيە 265 - 410 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ قەغەزلىرىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە قەغەز كەش، قەغەز ئادەم بار. شاڭخەي شەھەرلىك قەغەز تەتقىقات ئورنىنىڭ خىمىيىۋى ئۇسۇل بىلەن تەھلىل قىلىپ كۆرۈشىچە، شىنجاڭدىن تېپىلغان قەغەزلىرىنىڭ بىر قىسمى پاختىدىن ياسالغان، كۆپ قىسمى كەندىردىن ياسالغان. كەندىر تىپىدىكى تالالاردىن ۋە براك (ئاشلاندىق) توقۇلمىلاردىن پايدىلىنىلغان. ①

قەغەز ئەۋرىشكىلىرىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق شىنجاڭدىن قەغەز ۋېلىنغان قەدىمكى قەغەزلىرى ئىشقا ئىشغال قىلىنغان خۇسۇسىيەتلىك ئىكەنلىكى، ئۇنىڭدا پىچاققا كېسىلگەن ئىزلارنىڭ بارلىقى ھەمدە زىچلىق دەرىجىسىنىڭ خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. بۇ، قەغەز خام ئەشياسىنىڭ پىچاق بىلەن توغرا ئىشغال قىلىنىشى، شۇلتا سۇيۇقلۇقى بىلەن قاينىتىلغانلىقى ۋە ئوغىدا تولۇق سوقۇلدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ②

قەغەز ياساش تېخنىكىسىدىن قارىغاندا، شىنجاڭدىن تېپىلغان مىلادىيە 265 - 909 - يىللار ئارىلىقىدىكى دەۋرگە مەنسۇپ قەدىمكى قەغەزلىرى ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، رەخت سىزىقلىق قەغەز،

① ئىسپان تۇرمۇش: «ئارىدىن نامچە»، سەلەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1990 - يىلى نەشرى، 452 - بەتلەر.

② مۇشۇنىڭغا يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ماقالىسى.

يەنە بىرى، چىڭ سىزىقلىق قەغەزدىن ئىبارەت. ① قەغەز چىلىك ساھەسىدە غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار قەغەزچىلىك ساھەسىدە بىر يۈرۈش ئۇسۇل - چارىگە ئىگە ئىدى. قەغەزنى «كاناپ ياكى ئات قۇيرۇقى، مەشۇت، چىگە قاتارلىق قىل يىپلاردىن تور توقۇپ، ئۇنى تۆت كېرىگۈچ ياغاچ جازىغا مەھكەم بېكىتىپ، قېلىپ ياساپ، كالا بوتقىسىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇيۇپ، سۈيىنى ئېقىتىپ تۈگەتكەندىن كېيىن ھاسىل بولغان شىلمىسىمان پەردىسىنى ئاپتاپتا قۇرۇتۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسىغان، يەنى ئاپتاپتا قۇرۇتۇلغاندا قەغەز بولۇپ چىقاتتى. ②»

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار قەغەزچىلىك ھۈنرىنى بارغانسېرى مۇكەممەللەشتۈرۈپ بارغان. مەسىلەن، بۇ يەردىن تېپىلغان قەغەز ئەۋرىشكىلىرىدىن قارىغاندا، تالالىق خام ئەشيانى تاللاش ۋە ئىشلەش جەھەتتە غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 — 23 - يىللار) دىكىدىن ناھايىتى كۆپ يۈكسەلدۈرگەن؛ ماي ماددىسىدىن ئېرىغداش ئۇسۇلىمۇ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكىدىن ئىسلاھ قىلىنغان. ناپاپ (قەغەز سۇيۇقلۇقى) نىڭ سۈپىتىمۇ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكىدىن روشەن دەرىجىدە ياخشىلانغان؛ تالالىرىنىڭ تەكشىلىكىمۇ ئىسلاھ قىلىنغان؛ سۈتلۈك (ئېرىغىلىش) دەرىجىسىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن، ئۆسۈملۈك يىلىمۇ قوشۇلغان. ياخشى سۈپەتلىك پەردە گۈللۈك قەغەز، شۇنىڭدەك ئەتىقە قەغەز، ئاقارتىلغان قەغەز بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن ئىشلەنگەن قەغەز ھېسابلىنىدۇ؛ ئاندىن يەنە كراخمال ۋە ھايۋان سۆڭەك يېلىمى قوشۇلغان رەڭلىك رەسىم قەغەزىمۇ بار. بۇنداق قەغەز دىنىي ئەقىدە مۇناسىۋىتى بىلەن ياكى كۈيىدىن مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن سېرىق بويالغان. شەرقىي جىن (317 — 420 - يىللار) خانلىقى دەۋرىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرى (618 — 907 - يىللار) نىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان تەخمىنەن 500 يىل ئىچىدە قەغەزچىلىك زور دەرىجىدە راۋاجلانغان؛ مەھسۇلاتى، سۈپىتى ۋە تېخنىكا جەھەتتە

① فەن چىشلا: «شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى قەغەزلەر ئۈستىدە تەتقىقات»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1973 - يىلى 10 - سان. شۇنداقلا مۇشۇنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ماقالىسى.

② ئا. م. سايراسى: «قەدىمكى ئۇيغۇر قەغەزچىلىكى توغرىسىدا»، «ئۆزۈمچى كەچلىك كېزىتى»، 1988 - يىلى 6 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىكى سانى.

لەردە ئۇچقاندەك تېز يۈكسەلگەن. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى باجياۋ ① قەغەزىگە قارىغاندا، تېخنىكا جەھەتتىن ناھايىتى كۆپ دەرد-چىدە ئۆسكەن. ②

جۇڭگو قەغەزچىلىكىنىڭ دۇنياغا تارقىلىشى تارىخىي خاراكتېرلىك ۋەقە بولدى. بۇ ۋەقەدە ئەلۋەتتە غەربىي يۇرتنىڭ مۇھىم تۆھپىسى بار. تارىخىي ئەھۋاللارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، سوغدىلار قەغەزچىلىك تېخنىكىسىنى «ئەڭ ئاۋۋال غەربكە تارقاتقان ئەلچىلەردىن بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن». دەپمەك، مىلادىيە 5 - ئەسىردە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى قەغەزدىن پايدىلىنىشقا باشلىغان. ئەمما قەغەز ياساش تېخنىكىسى مىلادىيە 751 - يىلىدىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن غەرب خەلىپىلىكى قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تالاستا بولغان جەڭدىن كېيىن تارقالغان.

793 - يىلى باغدادتا قەغەز ياساش زاۋۇتى قۇرۇلغان، 900 - يىلى قاھىرەدە قەغەز ياساش كارخانىسى بارلىققا كەلگەن، 1100 - يىلى ماراكەشنىڭ فىس شەھىرىدە قەغەز ياساش كارخانىسى قۇرۇلغان. ياۋروپاغا 10 - ئەسىر ئەتراپىدا تارقالغان. ھىندىستانغا 7 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تارقالغان.

قەغەزچىلىكنىڭ غەربكە تارقىلىشىدا شىنجاڭ بىر كۆۋرۈككۈك زول ئويناش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ رولى چوڭ بولغان.

جۇڭگودا قەغەز ئەڭ بۇرۇن ۋە كەڭرەك ئىشلىتىلگەن جاي مەركىزىي جۇڭگو رايونى بىلەن غەربىي يۇرت — شىنجاڭ رايونى ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. شىنجاڭنىڭ غەربىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا قەغەز تۇنجى بولۇپ سەمەرقەنتتە ئىشلەپ چىقىرىلغان. قەغەزچىلىك تېخنىكىسى بۇ يەرگە جۇڭگودىن كىرگەن. تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە، مىلادىيە 751 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تالاستا غەرب قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىشىپ يېڭىلىگەندە تاڭ سۇلالىسى

① باجياۋ قەغەزى — 1957 - يىلى شىئەن شەھىرىنىڭ باجياۋ دېگەن يېرىدىن تېپىلغان قەغەز تۈزۈمى، ئۇ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىكى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق بولۇپ، ھېكمىدىن ياسالغان.

② ئىسنىن ئۆزۈن: «تارىخىي تەتقىقات»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى، 453 - بەت.

سى قوشۇنلىرىدىن نۇرغۇن ئەسكەرلەر ئەسىرگە چۈشۈپ سەمەرقەنتكە ئېلىپ بېرىلغان. ئەسىرلەر ئىچىدە نۇرغۇن ھۈنەرۋەن ئۈستىلار بار بولۇپ، ئەلۋەتتە قەغەزچى ئۈستىلارمۇ بار ئىدى. مانا بۇ ئەسىرگە چۈشكەن ئۈستىلار سەمەرقەنت قەغەزچىلىك كارخانىلىرىنىڭ قۇرغۇچىلىرى ھەم جۇڭگونىڭ قەغەزچىلىك تېخنىكىسىنى غەربكە تارقاتقۇچىلار بولۇپ قالغان.

ئەرەب ساياھەتچىسى تەمىم ئىبنى بەھر ئۇيغۇرلار يېرىگە ئەڭ بالدۇر بارغان ئەرەب ئىدى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل يايلىقىدىكى خانلىقىنىڭ پايتەختى بايبالىق (قارابالغاسۇن) قا بارغان ھەم بىر ساياھەت خاتىرىسى يازغان. تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ خاتىرىلىشىچە، مىلادىيە 786 - يىلى ياكى 809 - يىلى ئارىلىقىدىكى توققۇز ئوغۇز خاقانى ئىككى قېتىم قوشۇن تارتىپ، جۇڭگو پادىشاھى ئەسكەرلىرىگە ئۇرۇش قوزغىغان. نەتىجىدە جۇڭگو پادىشاھىنىڭ قوشۇنى مەغلۇپ بولغان. توققۇز ئوغۇز مۇسۇلمانلىرى جۇڭگو قوشۇنلىرىدىن نۇرغۇن ئولجا ئالغان. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ئەۋلادلىرى سەمەرقەنتتە قەغەزچىلىك كارخانىلىرىنى قۇرۇپ ئاجايىپ نەپىس قەغەز مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپ چىقارغان. ئەلۋەتتە، ئۇلار يەنە باشقا قوراللار - ئۇرۇش قوراللىرى، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىمۇ ئىشلەپ چىقارغان. تەمىم ئىبنى بەھر خاتىرىسىدە، يەنە خوراساندىكى بارلىق شەھەر - بازارلار ئىچىدە پەقەت سەمەرقەنتتىلا مۇشۇنداق مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىدىغانلىقىنى ئالاھىدە خاتىرىلەپ قالدۇرغان. ① شۇنىڭدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇھىم سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولغان سەمەرقەنت نەپىس قەغەز ئىشلەپچىقىرىش بىلەن دۇنياغا داڭق چىقارغان. بۇ دەۋردە جۇڭگونىڭ قەغەزچىلىك تېخنىكىسىنىڭ تەسىرى كاسىپى دېڭىزنىڭ ئەتراپىغا تارقالغانىدى. بۇ يەرلەر دەل ئوتتۇرا شەرقنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن تۇتىشىدىغان تۈگۈنى ئىدى. شىمالدا ياۋروپاغا سوزۇلغان يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى.

① تەمىم ئىبنى بەھر خاتىرىسىنىڭ 13 - ئابزاسىدىكى توققۇز ئوغۇزخان بىلەن جۇڭگو پادىشاھى ئوتتۇرىسىدىكى سۆزگىلىش توغرىسىدىكى بايانلارنى ئالىملار مۇجىمل دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ ھەقتە «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى» (1984 - يىلى 1 - سان، ئۈرۈمچى) ناملىق ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان. ② مەنورسكىنىڭ «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىغا قىلغان ساياھەت خاتىرىسى» گە قارالسا، بۇ يەردە ياسىن ھوشۇرنىڭ ③ مەنورسكىنىڭ 1948 - يىلى لوندوندا نەشر قىلدۇرغان ئىنگلىزچە كىتابىدىن بىۋاسىتە نەقىل ئېلىپ كىلىنىپ تەھلىل قىلغان باھانى ئاساس قىلىندى.

سى بار ئىدى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، دۇنخۋاڭ، تۇرپان، خوتەن، كاشغەردىن كېيىن سەمەرقەنت جۇڭگونىڭ قەغەزچىلىك تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىشىدىكى يەنە بىر مۇھىم مەركەز بولۇپ قالغان. ①

§ 6 . مەتبەئەچىلىك

مەتبەئەچىلىك — جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىلىرىنىڭ بىرى. ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخى قاتلىمىنى تەكشۈرگەندە، مەتبەئەچىلىكنىڭ قېلىن، كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك قاتلام ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. لىك ماركس مەتبەئەچىلىكنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ تارىخى ئورنىغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەن. ئۇ 1861 - يىلى يازغان «ئىقتىسادشۇناسلىق قولىيازىملىرى» دېگەن ئەسىرىدە، مەتبەئەچىلىك «مەنىۋى تەرەققىياتقا نىسبەتەن زۆرۈرىي ئالدىنقى شەرتنى ھازىرلىغان ئەڭ كۈچلۈك ۋاسىتە» دەپ يازغان بولسا، ئېنگېلس 1840 - يىلى مەخسۇس بىر كۆپلەپ شېئىر يېزىپ، قەدىمكى زامان مەتبەئەچىلىك ھۈنەرگە مەدھىيە ئوقۇغان. شېئىرنىڭ ماۋزۇسى «مەتبەئەچىلىكنىڭ كەشىپ قىلىنىشىغا مەدھىيە» ئىدى، شېئىر مۇنداق:

سەن ئاقارتقۇچى،

سەن ئەڭ ئالىي تەڭرى.

ئۆلمەس تەڭرى.

ھازىر مەدھىيەلەشكە ۋە پەخىرلىنىشكە ئەرزىيەن،

تەبىئەت سەن ئارقىلىق ئۆز ئەكسىنى تاپىدۇ.

ئۇ يەنە پىھىساب ئاجايىپ كۈچلەرنى ساقلاپ تۇرىدۇ. ②

مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسى ئەڭ بۇرۇن جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈز-

① پاسن ھوشۇر: «غەربىي يۇرتتا قەدىمكى دەسلەپكى ئىشلىتىلىشى ۋە غەربكە تارقىلىشى»، «ئاسىيا كىتابى»، 2000 - يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى.
② ماركس - ئېنگېلس ئەمەلىيىتى، 41 - توم، 42 - 44 - بەتلەر، خەلق نەشرىياتى، پېكىن، 1959 - يىلى.

لەڭلىك رايونىدا ۋە شىنجاڭ رايونىدا قوللىنىلغان. غەربىي يۇرتتا مەتبەئەچىلىك قەدىمكى دەۋرىدىلا باشلانغان. تۇرپان رايونى قەدىمكى زاماندىكى مەتبەئەچىلىكنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى.

ئىنسانىيەتنىڭ باسما تېخنىكىسى ئىككى قېتىملىق چوڭ سەك-رەش باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈرگەن. بۇنىڭ بىرىنچىسى ئويما مەتبەئە (كىسلوگرافىيە) باسقۇچى، ئىككىنچىسى مىخ مەتبەئە — كۆچمە ھەرپ (ئابور ھەرپ) باسقۇچى. ① بۇنىڭ ئىچىدە ئويما مەتبەئە تېخنىكىسى (كىسلوگرافىيەلىك كىتاب بېسىش ئۇسۇلى) نىڭ باشلىنىشى خېلىلا بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. ئەمدى، مىخ مەتبەئەچىلىك بولسا مىلادىيە 12 - ئەسىردىن كېيىن بارلىققا كەلگەن.

غەربىي يۇرتنىڭ ئويما مەتبەئەچىلىكى قاچان باشلانغانلىقىنى ئېنىق ئايرىپ بېرىدىغان يازما خاتىرىلەر بولمىسىمۇ، لېكىن غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملارنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىلا ئويما مەتبەئە بۇيۇملىرىنى ئىشلىتىشكە باشلىغانلىقى توغرىلىق ماددىي بۇيۇملار ۋە يازما ھۆججەتلەر بار.

غەربىي يۇرتتا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرلەردىن باشلاپلا خانلىق تامغىلار ئىشلىتىلگەن، مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدىن باشلاپ قۇيما پۇل ئىشلىتىلگەن. مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدىن باشلاپ يېزىق ئىشلەتكەن. مانا مۇشۇلاردا خەت، بەلگە، نىشان، سۈرەت، نەقىش، تامغىلار شەكلى چۈشۈرۈلگەن، يەنى قەدىمكى غەربىي يۇرتتا لۇقلار ياغاچ، مېتال بۇيۇملار، سۆڭەك ۋە قاشتېشى قاتارلىقلارغا خەت - بەلگىلەرنى ئويۇپ چىقارغان. مۇشۇ ئويما، تامغىلار ياردىمى بىلەن قەغەز ۋە رەختلەرگە گۈل، نەقىش، سۈرەت، خەتلەرنى چۈشۈرۈشكە ماھىر بولغان.

1959 - يىلى نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتىن بايقالغان مىلادىيە 25 - يىلىدىن 222 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى دەۋرگە مەنسۇپ قەدىمكى قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان پاختا رەختكە

① لېۋىزىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، بىرىنچى قىسىم (2) 244 - بەت. بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى.

موم بىلەن گۈل بېسىلغان. ① دېمەك، بۇنىڭدىن گۈل ئالدى بىلەن ياغاچ ۋە باشقا سايمانلارغا ئويۇۋېلىنىپ، ئاندىن ئىشلىتىلگەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ ئەڭ دەسلەپكى گۈل - نەقىشلەرنىڭ ئويما نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن ئەۋرىشكىلەر بولسا كېرەك. چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيە خادىملىرى تۇرپاندىن ئېلىپ كېتىپ جۇڭگو چېگراسىدىن چىقىرىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە مىلادىيە 5 - ئەسىرگە توغرا كېلىدىغان تۇرپاندا ئويما ۋە تامغا مەتبەئەدە بېسىلغان بۇددىزم رەسىملىرى ھازىر جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىكى لۇشۈن مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ②

تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدا 1980 - يىلى بېزەكلىك مىڭئۆي خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان «قەدىمكى ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە ياغاچقا ئويۇپ بېسىلغان (ياغاچ ئويما) ئەسەرلەر» نىڭ كەمتۈك ۋارىقى ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇ كەمتۈك ۋاراقنىڭ ئېگىزلىكى 9.7 سانتىمېتىر، توغرىسى 10.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭدا بەش قۇر ئۇيغۇر يېزىقى ساقلىنىپ قالغان. ئۇ ئورۇندا يەنە ياغاچقا ئويۇپ بېسىلغان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئامتايۇس سۇترا» نىڭ خاتىمىسىنىڭ كەمتۈك ۋارىقىمۇ ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭ قۇر ئارىلىقىدىمۇ بىرنەچچە سانىكىرىتچە خەت بار. ئۇنىڭ يېنىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى خەتلەر سانىكىرىت يېزىقىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ھەر-ئىككىسى قوچۇدا بېسىلغان. ③

تۇرپاندا ياشىغان قوۋملار ئوتتۇرا ئەسىر (تەخمىنەن 6 - 7 - ئەسىر) نىڭ باشلىرىدىلا خەتلەرنى ياغاچ تاختىلارغا ئويۇپ كىتاب چىقىرىش ھۈنرى - كىسلوگرافىيە (ئويما مەتبەئە) نى ئىگىلىگەن. ئۇلاردا كىتابنى كىسلوگرافىيەلىك ئۇسۇلدا تۆۋەندىكى تەرتىپ بويىچە بېسىپ چىقىراتتى: يەنى ئەڭ ئالدى بىلەن قاتتىق ياغاچلاردىن توغرا بۇرجەكلىك تاختىلار تەييارلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ يۈزى تەپتەكشى قىلىپ سىلىقىلىنىدۇ ۋە بېسىش ئۈچۈن مەخسۇس يېزىپ تەييارلانغان خەتلەر

① مابەت: «ئارخېئولوگىيەلىك قىزىلما ماتېرىياللاردىن شىنجاڭنىڭ كىبۇر ئۇستۇرۇشى ۋە توقۇمىسىغا نەزەر»، «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسىنىڭ 30 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى، 590 - بەت، خەنزۇچە.
 ② «بېزەكلىك تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، 202 - بەت.
 ③ لىۋ خۇڭلياڭ: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەتبەئەچىلىكى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1984 - يىلى 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىكى سانى.

ياكى رەسىملەر يىلىملىق ماددىلارنىڭ ياردىمى بىلەن شۇ سىلىقلىنىپ تەييارلانغان تاختىغا چۈشۈرۈلىدۇ. ئاندىن ئۇستا ئويمىكار ئۆتكۈر تۆمۈر ئەسۋابلارنىڭ ياردىمى بىلەن ياغاچ تاختىدىكى خەت ياكى سىزىق يوق بوش ئورۇنلارنىڭ ھەممىسىنى ئويۇپ تاشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ تاختىدا ئويۇلغان خەتلەر ۋە رەسىملەر پەيدا بولىدۇ. بۇ ئويۇپ تەييارلانغان تاختا ئايلىنىدىغان چاقلىرى بار مەخسۇس ئەسۋابقا جايلاشتۇرۇلىدۇ. ئاندىن بۇ ئويۇلغان تېكىستلەرگە ۋە سۈرەتلەرگە بويلاق سۈركىلىدۇ. ياغاچ تاختىدىكى خەتلەر قەغەزلىرىگە بېسىلىدۇ. بىر تاختىغا ئىككى بەت تېكىست ئويۇلىدۇ. بېسىلىدىغان كىتابنىڭ بىر ۋارىقى بېسىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئىككىنچى ۋاراق ئۈچۈن تېكىستلەر يېڭىۋاشتىن ئويۇلىدۇ. مانا مۇشۇ تەرىقىدە كىتاب ۋە بەتلەر تەييارلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كىسلوگرافىيىسىنى ئۈچ گۈرۈپپىغا بۆلۈشكە بولىدۇ: ① تېكىستلەر؛ ② تېكىست ئارىلاش رەسىملەر؛ ③ رەسىملەر. ① كىسلوگرافىيىلىك ئۇسۇلدا بېسىلغان تېكىستلەر تۈرپان ئويمانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان. بۇلار ھازىر چەت ئەل مۇزېيلىرى ۋە ئېلىمىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ئورۇنلىرىدا ساقلانماقتا. ئۇلار سان جەھەتتە كۆپ بولۇپلا قالماستىن، مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ سەۋىيىسى جەھەتتىنمۇ يۈكسەك بولغانىدى، ئۇ چاغدا لاردا بېسىلغان زور مىقداردىكى مەتبەئە بۇيۇملىرىنىڭ بويلاقلىرى تەپتەكشى، ئوچۇق، لايىھىلىنىشى (بۇ مۇقاۋا، بەت، قىستۇرما رەسىم، تۈپلەش شەكلى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كۆپ خىل ئىدى.

بىزنىڭ تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىدىغىنى شۇكى، ئەينى ۋاقىتتىكى تۈرپان ئويمانلىقىنىڭ مەتبەئە ئىشلىرىدا 17 خىل يېزىق قوللىنىلغان. ② مەتبەئە ئىشلىرىدا قوللىنىلغان بۇ يېزىقلار ھەتتا گىربەك يېزىقى، پېرسىيە يېزىقى، ئەنەتكەك (سانسكرىت) يېزىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

① مۇنرى ئىززىن (سابق سوويت ئىتتىپاقى): «ئوتتۇرا ئەسىر مۇجىزىسى»، «پەرۋاز»، قازاقىستان، «پازمۇچى» نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى.
 ② E. T. كارنېر: «جۇڭگونىڭ مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى»، سودا نەشرىياتى، 1957 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 120 - بەت.

بۇ نەرسىلەرنى تاپقانلار رۇسىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ياپونىيە ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ ھەم ئەپلىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئىدى. يادىكارلىقلارنىڭ بەزىلىرى خېلى قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ.

ئەنگلىيەلىك ئارخېئولوگ ئا. ستەين شىنجاڭنىڭ تۇرپان رايونىدىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان قەدىمكى زامانغا مەنسۇپ بىر پارچە قەغەز پارچىسىدا: «يەنچاڭجۇ ئايمىقىنىڭ 4 - يىلى (سۈي سۇلالىسى پادىشاھى ۋېنىدىنىڭ كەيخۇاڭ 14 - يىلى، مىلادىيە 594 - يىلى) ... ئائىلىدە خالچىر ئىت بار، يولۇچىلار ئېھتىيات قىلىشى لازىم.»

[“延昌州四年(隋文帝开皇十四年,公元 594 年)

[甲寅...家有恶狗,行慎之”]

دېگەن خەتلەر بولغان. بۇ ئەھۋال، ئاشۇ يىللاردا تۇرپاندا ئويما مەتبەئەدە بېسىلغان ھۆججەتلەرنىڭ تارقىلىپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ①

18 - ئەسىردە ئۆتكەن غەربىي ياۋروپالىق شەرقشۇناس دې گۈيە گىننى «ھونلار تارىخى» دېگەن كىتابىنىڭ بىرىنچى باب، بىرىنچى پاراگرافىدا ئويما مەتبەئەچىلىكنى ئۇيغۇرلار ئىجاد قىلغان دېگەن قا. راشنى قۇۋۋەتلىگەن. ② فرانسىيەلىك ئالىم ژوزېق دېگىنمۇ ئۇيغۇرلار «كىتاب بېسىش ئۈچۈن خەت ئويۇلغان ياغاچ تاختىلارنى بىرىنچى بولۇپ قوللاندى» ③ دەپ يازغان.

ئامېرىكىلىق مەتبەئە تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىم كارتېر (1882 — 1925 - يىللار) مەتبەئە بۇيۇملىرى ئارخېئولوگىيىسىنى خۇلاسەلەپ: «... ئەڭ دەسلەپكى مەتبەئەچىلىك مەركىزىي جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان. مەتبەئەچىلىكنىڭ يېڭى تېخنىكىسى ھەم مۇشۇ يەردىن شەرقتىن غەربكە قاراپ تارقالغان. ئەڭ بۇرۇنقى ئويما مەتبەئە بۇيۇملىرى مىقدارى ۋە تۈرى ئەڭ كۆپ تېپىلغان يەر ھازىرقى

① لېۋېلىن: «جۇڭگونىڭ تارىخ مەدەنىيىتىدىن ئوچىرلار»، خەلق مائارىپ نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى، 121 - بەت.

② چىڭ سولۇ: «مەملىكىتىمىز مەتبۇئات تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ قەدىمكى پېزىقتىكى كۆچمە ئويما ھەرپ ۋە ئويما مەتبۇئات ئەسەرلىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىگە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. «شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1956 - يىلى 5 - 6 - قوشما سان، 43 - بەت.

③ «پەرۋاز»، قازاقىستان «پازغۇچى» نەشرىياتى، 1985 - يىلىدىكى نەشرىگە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

جۇڭگو شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تۇرپان بوستانلىقىدۇر»^① دەپ يازغان. دېمەك، بۇ قاراشلار ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئارقىلىق زور دەرىجىدە دەلىل - ئىسپاتقا ئىگە بولدى. بۇنىڭغا يەنە بىر مىسال كۆرسەتسەك، 1902 — 1914 - يىللىرى ياپونىيىنىڭ داگو گۇاڭزۇي (ئوتانا) ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى غەربىي يۇرتتىن ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىكى لۇشۇن مۇزېيىدا ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ ئىچىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى چۈشۈرۈلگەن يادىكارلىق بار بولۇپ، خەت «بىرچان» (西凉) دېگەن خەت ئىكەن، ئۇنىڭ مەنىسى «ئون گەز» بولۇشى مۇمكىن ئىكەن. تەتقىقاتچىلار باشقا يادىكارلىقلاردىكى يىلنامىلىق مەلۇماتقا قاراپ، ئۇنى مىلادىيە 610 - يىللاردىكى يادىكارلىق، دەپ ھېسابلاشقان.^②

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار مەتبەئەچىلىكىنىڭ كىسلوگرافىيىلىك ئۇسۇلىنى ئىگىلەپ، ئۇنى ئوڭۇشلۇق رەۋىشتە تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە، كىتاب - پۈتۈكلەرنى ئايرىم - ئايرىم ئېلىپ-چىقىرىش تەرىقىتىنى تاپقان نابور، يەنى «كۆچمە ھەرپ - مىخ مەتبەئە» شەكلىنى قوللىنىپ بېسىش، يەنى تېكىستلەرنى مەتبەئە ھەرپلىرىنى تىزىپ چىقىپ بېسىش ھۈنەرگىمۇ مۇراجىئەت قىلىشقان. نابور قىلىپ تىزىش ئۈچۈن يەككە ھەرپلەردىنلا پايدىلىنىدۇ، تېكىستلەرنى ئايرىم - ئايرىم ھەرپلەر بىلەن تىزىپ بېسىش ئۈچۈن ۋە كىتاب بېسىلىپ بولغاندىن كېيىن، يەنە ھەرپلەرنى ئۆز جايىغا تارقىتىپ ساقلاپ قويۇش ئۈچۈن ئىشلەنگەن ياغاچ ھەرپلەر ناھايىتى كۆپ بولغان.

نابور شەكىللىك كىتاب بېسىش ئۇسۇلى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى (850 — 1250 - يىللار) دەۋرىدە راۋاجلانغان بولسا كېرەك، بۇ دەۋردىكى بۇ كەشپىياتقا دائىر يازما ھۆججەتلەر ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم ئەمەس، ئەمما ئالىملارنىڭ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەتبەئە ئىشلىرى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پۈتكۈل مەدەنىيەت تارىخىدا

① كارتېر: «جۇڭگو مەتبەئەچىلىكىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى»، سودا (商务) نەشرىياتى، 1957 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 118 - 119 - بەتلەر، بېيجىڭ.
 ② «لۇشۇن مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ پائىلار - ئۆسۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى، 200 - بەت.

خىدا شانلىق سەھىپە بولۇپ، 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئاندىن كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى. لېكىن، بۇ خىل شانلىق مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى نامايان بولغان سورۇنلار، تاكا- مۇل مەدەنىيەت بۇيۇملىرى دىنىي ئەسەپچىلىك ۋە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن تامامەن دېگۈدەك نابۇت قىلىۋېتىلگەن. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا كىشىلەر تۇرپان ئويمانلىقىدىكى خارابىلىكلەردە قالماقچى تاشلىۋېتىلگەن پارچە - پۇرات مەتبەئە بۇيۇملىرىنى تۇنجى قېتىم ئۇچراتقاندا، ئۇنىڭ كۆپلۈكى كىشىنى ھەيران قالدۇرغانىدى. مەسىلەن، تۇرپاندىكى ئىدىقۇت قەلئەسىدىكى بىر بۇتخانىدا ئېچىلىپ ياتقان «قەغەزلىر» ئادەمنىڭ تىزىغىچە كەلگەن. كېيىنكى يىللاردا تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ مورتۇق دېگەن يېرىدىكى بىر بۇتخانىدىن مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان زور بىر تۈركۈم ئويمان باسما ئەسەرلەر تېپىلدى. ①

قەدىمكى ئۇيغۇر ھەرپلىرى چۈشۈرۈلگەن نابور شەكىللىك باسما بۇيۇملىرىنىڭ يادىكارلىق سۈپىتىدە ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولۇشى يالغۇز شىنجاڭ ياكى جۇڭگو مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا مەتبەئەچىلىك مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ كاتتا مۇجىزە ھېسابلىنىدۇ.

1914 - 1915 - يىللىرى رۇسىيە ئاكادېمىكى س. ئولدىندى بۇرگ باشچىلىقىدىكى رۇسىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تۇرپاندا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋېتىپ، قارلاردىن بىرقانچە مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇرچە مەتبەئە ھەرپلىرىنى تاپقان. ②

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ③ فرانسىيىلىك پېللىئوت گەنسۇنىڭ دۇنخۇاڭدىكى مۇگاۋ خارىدىن ياغاچقا ئايرىم - ئايرىم ئويۇلغان نابور چېلەك (تۆڭ) كە قاچىلانغان، ئۇيغۇرچە ھەرپ ئويۇلغان ياغاچ ئويمان باسما بۇيۇم تېپىۋالغان. ئۇلارنىڭ سانى بىر نەچچە يۈزگە يېتىدۇ. ھازىر فرانسىيىدىكى گىممى مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ ئۇيغۇرچە مەتبەئە ھەرپى جەمئىي 960 تال

① لىۋ زىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، بىرىنچى قىسىم (1) - 247 - بەت.
 ② مۇنرى ئىزمىنىنىڭ پۇقرىنى ماقالىسىگە قارىسۇن.
 ③ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى، 152 - بەت.

ئىكەن. يېقىنقى يىللاردا دۇنخۇاڭ ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىلىرى دۇنخۇاڭدىكى غارلاردىن يەنە 48 تال ئۇيغۇرچە مىخ مەتبەئە ھەرپىنى تېپىپتۇ. بۇنىڭغا دۇنخۇاڭ ئاكادېمىيىسى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئورنىدا ساقلنىۋاتقان ئالتە تال مەتبەئە بۇيۇمىنى قوشقاندا (بۇ ئالتە تال ئۇيغۇرچە ھەرپ چۈشۈرۈلگەن ياغاچ مەتبەئە بۇيۇمىمۇ دۇنخۇاڭنىڭ شىمالىي رايونىدىكى غارلاردىن ئىلگىرى تېپىلغان) بۇ ئۇيغۇرچە مىخ مەتبەئە ھەرپلىرى فرانسىيىلىكلەر ئېلىپ كەتكەن ئۇيغۇرچە مىخ مەتبەئە ھەرپلىرى بىلەن ئوخشاش تۈردىكى ھەرپلەر بولۇپ، بۈگۈنگە قەدەر دۇنيادا ساقلنىپ قالغان ئۇيغۇرچە مەتبەئە ھەرپى جەمئىي 1014 كە يەتكەن. ①

بۇ خىل ھەرپلەر قاتتىق ياغاچقا مەخسۇس تۆمۈر ئەسۋابلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئىنتايىن پۇختا، نابورغا خاس قىلىنىپ نەپىس ۋە تەكشى كېسىپ تەييارلانغان. ساقلنىپ قالغان مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ ئىلمىي خادىملار دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان بۇ ئۇيغۇرچە مەتبەئە ھەرپلىرىنى ئاق قەغەزگە بېسىپ، ئۇنىڭدىكى خەتلەرنى ئوقۇپ، مەز-مۇنى بويىچە تۈرگە ئايرىپ چىققاندىن كېيىن، شۇنداق خۇلاسگە كەلگەنكى، بۇ مەتبەئە ھەرپلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن تېپىلغان خەنزۇچە يېزىقنىڭ مەتبەئە خەتلىرى ۋە تاڭخۇتلارنىڭ مەتبەئە خەتلىرىگە زادىلا ئوخشاشمايدىكەن. خەنزۇچە ۋە تاڭخۇتچە مەتبەئە خەتلىرى بولسا شۇ يېزىقنىڭ ئالاھىدىلىكى بولغان بىر چاسا خەت بىر سۆز، بىر مەنىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز بىرلىك قىلىنغان مەتبەئە خېتى، ئەمما ئۇيغۇرچە مەتبەئە ھەرپى بولسا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە ياسالغان بولۇپ، بەزى مەتبەئە ھەرپى تاق ھەرپلىك، بەزىلىرى سۆز تومۇرى (تۈپ سۆز) بىرلىك قىلىپ ياسالغان مەتبەئە ھەرپى، يەنە بەزىلىرى سۆز قوشۇمچىلىرى (سۆز ئۇلانمىلىرى، مەسىلەن، لار، لەر، گە، كە، نىڭ... دېگەنگە ئوخشاش) بىرلىك قىلىپ ياسالغان مەتبەئە ھەرپلىرى ئىكەن. ②

يۇقىرىقى ئەھۋاللار، بۇ مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ پەقەت كۆرۈنۈش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنى ئىشلىتىشكە ياراملىق قىلىش ئۈچۈن

① ② پاسىن ھوشۇر: «ئۇيغۇرچە مەتبەئە ھەرپلىرىگە بولغان ئىلگىرىكى ئونۇش»، «ئاسىيا كىتابى»، 2000 - يىلى 12 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىكى سانى.

راسلانغانلىقىنى، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ پايدىلىنىلغانلىقىنى ھەمدە مۇنداق ھەرپلەرنى تەييارلاش بۇرۇنلا تەجرىبىدىن ئۆتكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ بىرىنچى قېتىم ئىشلىتىلگەن ھەرپلەردىن ئەمەس ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ①

ئۇيغۇر مەتبەئە ھەرپلىرى دۇنخۇاڭدا تەييارلانغانمۇ، تۇرپاندا تەييارلانغانمۇ، دېگەن مەسىلىگە تەتقىقاتچىلار «ياغاچتىن تەييارلانغان بۇ مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ تۇرپاندىن كەلگەنلىكى سۆزسىز-دۇر» ② دېيىشىدۇ.

تۇرپان ۋە دۇنخۇاڭدىكى بۇددا مىڭئۆيلىرىدىن بايقالغان ئۇيغۇر يېزىق شەكلى چۈشۈرۈلگەن نابور شەكىللىك (كۆچمە مەتبەئە، مىخ مەتبەئە، يەككە ھەرپلىك نابور) مەتبەئە ئەۋرىشكىسى ياغاچ ئويما بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىشى پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەرىپەت تارىخىدا يېگانە يادنامە ئىكەنلىكى بىلەن قىممەتلىكتۇر. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇئەللىپ شېن كو (1031 -

1095 - يىللار) «مېڭشى باغچىسى پۈتۈكلىرى» («梦溪笔谈») دېگەن كىتابىنىڭ 16 - جىلىدىكى خاتىرىگە قارىغاندا، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ چىڭلى يىللىرى (1041 - 1048 - يىللار) ئاددىي خەلقنى كېلىپ چىققان بى شېڭ (毕升 - ؟ تەخمىنەن 1051 - يىلى) دېگەن كىشى مىخ (نابور) مەتبەئەنى كەشىپ قىلغان.

بى شېڭنىڭ بۇ كەشپىياتى دۇنيا بويىچە تۇنجى يازما ماتېرىياللاردا قەيىت قىلىنغان بولسىمۇ، ئەپسۇسكى ئۇنى يەنىمۇ تولۇقلايدىغان ماددىي بۇيۇملار دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن.

يۈەن سۇلالىسى دادىنىڭ 2 - يىلى (1298 - يىلى) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ۋاڭ جېن دېگەن كىشىنىڭ ياغاچ نابور كەشىپ قىلغانلىقى تارىخىي خاتىرىلەردە ئۇچرايدۇ. ۋەھالەنكى، ۋاڭ جېننىڭ كەشىپ-ياتىنىڭ ماددىي پاكىتىمۇ دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن.

يۇقىرىقىدەك ئەھۋال ئاستىدا، تۇرپان، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىن زور بىر تۈركۈم ياغاچ نابورنىڭ تېپىلىشى ئېلىمىزنىڭ مەتبەئە ئىشلىك تارىخىنى تولۇقلاشتا ئاجايىپ چوڭ رول ئوينىدى. فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار بۇنداق مۇھىملىقنى خېلى بۇرۇنلا

① ② مۇنرى ئىززىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىگە قارالسۇن.

شەرھلەپ: «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان 1300 - يىللىرىغا تەۋە ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ياغاچ نابورلاردىكى خەتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى چاغدا نا- بولۇق يېزىق باسمىسىنى قوللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ»^① دېسە، ليۇ زىشياۋ ئەپەندى تېخىمۇ تەسىرلىك قىلىپ: «ئېلىپبەلىك مىخ ھەرپ قوللىنىلغانلىقىنىڭ تارىخىدىن قارىغاندا، دۇنيا بويىچە ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇنقىلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ»^② دەيدۇ. بۇ مەسىلىدە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئىلمىي قاراشلىرىمۇ كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. مەسىلەن، كارتېر: بۇلار «دۇنيادا ئەڭ بۇرۇنقى نابور يېزىقىدۇر» ئىكەنلىكىدە گۇمان يوق»^③ دېسە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تارىخ پەنلىرىنىڭ كاندىداتى مۇنرى ئىرزىن: «بۇ خىل ھەرپلەر پۈتۈن كۈل ئالمىدە تېپىلغان مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ ئەڭ تۇنجىسىدۇر»^④ دەپ يازغان.

بېيجىڭدا چىقىدىغان «نۇر گېزىتى» («光明日报») نىڭ 1997 - يىلى 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىكى سانىنىڭ 5 - بېتىدە ئېلان قىلىنغان شى جىنپو بىلەن ياسىن ھوشۇرنىڭ «غەربىي تاڭخۇتلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمە مەتبەئەگە قوشقان تۆھپىسى» ناملىق ماقالىسىدە ئېيتىلمىشىچە، غەربىي تاڭخۇت ھاكىمىيىتى (مىلادىيە 1032 - 1048 - يىللارغىچە) مەۋجۇت بولغان ۋاقىتتا، دۇنخۇاڭ، تۇرپاندا ياشاپ تۇرغان ئۇيغۇرلار كۆچمە مەتبەئە تېخنىكىسىنى ئىشلەتكەن، ھازىر پەقەت ئۇيغۇرچە خەت ئويۇلغان كۆچمە مەتبەئە ماتېرىياللىرى ساقلىنىپ قالماستىن، بەلكى يەنە 1000 تالغا يېقىن ئۇيغۇرچە ياغاچ مەتبەئە ئۇرۇشكىسى ساقلىنىپ قالغان. بۇلار بۈگۈنكى كۈندىن تەخمىنەن 800 يىللار ئىلگىرىكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى (يەنە غەربىي تاڭخۇت يېزىقىدىكى) مەتبەئە بۇيۇملىرى بولۇپ، زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قىممىتىگە ئىگە. ئالىملارنىڭ بۇ خىل قاراشلىرى يېقىنقى يىللاردىن بېرى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا

① فېلىك جىياشېڭ قاتارلىقلار: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرى قىسقىچە توپلىمى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 - قىسىم 87 - بەت.
 ② ليۇ زىشاۋ: «مەنبەكە يولى ۋە ئۇيغۇرلار»، «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى»، 1981 - يىلى 1 - سان، 42 - بەت.
 ③ كارتېر: «جۇڭگو مەتبەئە ئىلمىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى»، خەنزۇچە نەشرى.
 ④ مۇنرى ئىرزىن: «ئوتتۇرا ئەسىر مۇجىزىسى»، «پەرۋاز» قازاقىستان پەن-تېخنىكا نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى.

تولۇقلانماقتا. ۱۹۹۲ - يىلى ۸ - ئاينىڭ ۲ - كۈنى دۇنخۇاڭدا تۇتقۇن بولغان ۱۰۰ گە يېقىن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ تولىقىغا قاتناشتى.

شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ دۇنخۇاڭدىن بەرگەن خەۋىرىگە ئاساسلانغاندا، ۱۹۹۰ - يىلى ۸ - ئاينىڭ ۲ - كۈنى دۇنخۇاڭدا تۇتقۇن بولغان، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، پەن، مەدەنىيەت تەشكىلاتى ئۇيۇشتۇرغان «يىپەك يولىنى تەكشۈرۈش بويىچە ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دىن ئىگىلىنىشىچە، دۇنخۇاڭ مۇزىيى تاپقان ئالتە تال ئۆي - خۇرچە ياغاچ مەتبەئە ھەربىي دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇنقى مەتبەئە ھەربىي بولۇپ ھېسابلىنىدىكەن. ①

بۇ ئالتە تال ياغاچ مەتبەئە ھەربىي قاتتىق ياغاچتىن ئوخشاشمايدىغان كۆادرات شەكىلدە ھەرىدىلىنىپ، ئاندىن پىچاق بىلەن ئويۇپ ياسالغان. مۇتەخەسسسلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئۇنىڭ ۋاقتى تەخمىنەن ۱۳ - ئەسىرگە توغرا كېلىدىكەن.

ئۇيغۇرلار (يەنە غەربىي تاڭخۇتلار مۇبار) نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى كۆچمە مەتبەئە بۇيۇملىرىنىڭ بايقىلىشى جۇڭگو شۇنداقلا دۇنيا - نىڭ مەتبەئەچىلىك تارىخىدا گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ مۇنداق تۆت جەھەتتە مۇھىم ئالاھىدىلىكى بار:

(۱) دەسلەپكى مەزگىلدىكى مىخ مەتبەئە بۇيۇملىرىنى نەق ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن. (مىخ مەتبەئە مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولغان.)

(۲) جۇڭگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى مىخ مەتبەئەسىنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. (مىخ مەتبەئە مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولغان.)

(۳) جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مىخ مەتبەئە تارىخىغا مۇھىم تۆھپە قوشقانلىقىنى ئىسپاتلىدى. (مىخ مەتبەئە مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولغان.)

(۴) مىخ مەتبەئەچىلىكىنىڭ غەربكە تارقىلىشىدا ئېنىق پاكىت بىلەن تەمىن ئېتىلىدى. ②

غەربىي يۇرتتا نابورلۇق ھەرىپىنىڭ قاچاندىن باشلاپ قوللىنىلغانلىقى توغرىدا ئۇزۇن يىلنامىلىق ئۇچۇر يوق. شۇنداق بولغاچقا ئۇزۇندىن بېرى كىشىلەر بۇ مەسىلە توغرىدا ئۇزۇن ھۆكۈم خاراكتېرلىك پەرەزلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كېلىشكەن. بۇنداق پەرەزنى ئەڭ دەسلەپ كارتېر ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ تۇرپاندىن تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى دەۋر -

① «شىنجاڭ گېزىتى»، ۱۹۹۰ - يىلى ۸ - ئاينىڭ ۱۲ - كۈنىدىكى سانى.
② لىن گەن: «جۇڭگونىڭ ئەدىبىي دەۋرىدە شىمالدا ياشىغان مىللەتلەر توغرىسىدا ئومۇمىي باھان»، ۲۸۵ - بەت.

گە مەنسۇپ نابورلۇق ھەرپ باسمىسىغا تەئەللۇق يازمىلارنىڭ پىراگ-
 مېنتلاردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ يىل دەۋرىنى 13 - ئەسىر
 ۋە 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى نەرسىلەر، دەپىشكە بولىدىغانلىقىنى
 ئېيتقان. ئۇنىڭ بۇ قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بىردىنبىر ئاساس
 شۇكى، تۇرپاندىن تېپىلغان ئايرىم بىرقانچە ياپراقچىلارغا موڭغۇلچە
 يېزىق بىلەن سانسىرتىچە يېزىق بىرگە يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ
 ئۈستىگە «چىڭگىزخان» دېگەن بەش خەت چۈشۈرۈلگەن. بۇ مەسىلە
 ئۇزۇندىن بېرى كۆپ كىشىلەر بىر تەرەپلىمە ئاساسلىنىدىغان پاكىت
 بولۇپ كەلمەكتە. يەنە بىر ئاساسلىنىدىغان تەرەپ، ماددىي يادىكارلىق
 بولمىسىمۇ، لېكىن 1298 - يىلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ۋاڭ جېن
 نابورلۇق ھەرپ كەشىپ قىلغان دېگەن خاتىرىنىڭ ساقلىنىپ كېلىشى
 تۇرپان رايونىدا نابورلۇق ھەرپنىڭ قوللىنىلىشى شۇنىڭدىن كېيىن
 بولۇشى كېرەك، دېگەندىن ئىبارەت.

شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرچە نابور ھەرپلىرىنىڭ قوللىنىلىشىنى
 13 - ئەسىردىن كېيىنكى ئىش دەپ چۈشەندۈرۈش بىر تەرەپلىمە قاراشتىن ئىبارەت.

كۆپلىگەن شەرقشۇناسلارغا مەلۇمكى، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە
 مەدەنىيەت جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان، بولۇپمۇ مەتبەئەچىلىك
 ئالاھىدە يۈكسەلگەن. بۇنىڭغا پاكىت قىلىپ، چەت ئەل ئالىملىرى
 شىنجاڭدا 17 خىل تىل، 24 تۈرلۈك يېزىق قوللىنىلغان (نېمىس
 شەرقشۇناسى فون لىكوكنىڭ سۆزى) ① دېگەن ئىلمىي يەكۈنگە ئېرىشكەنلىكىنى
 مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ قاراشنىڭ شىنجاڭدىن تېپىلغان
 يېزىق ۋە سىقىلىرىگە قارىتىپ ئېيتىلىدىغانلىقى روشەندۇر.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرى مىلادىيە 10 - 11 - ئەسىرلەر
 بولۇپ، بۇنى ئىسپاتلايدىغان ماددىي يادىكارلىقلار ۋە يازما خاتىرىلەر بار.

چىڭگىزخاننىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە موڭغۇللارنىڭ شىنجاڭغا
 ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ئارقىسىدا، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ

① ئابدۇقەيۇم موچا قاتارلىقلار تۈزگەن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»؛
 لىن گەن: «جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدە شىمالدا ياشىغان مىللەتلەر ھەققىدە ئومۇمىي باھانە» (《中
 国古代北方民族通论》)، ئىككى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى. كۆكۈت.

روناق تاپقان مەدەنىيەتنىڭ زور دەرىجىدە خورىغانلىقى بىر تارىخىي پاكىت ئىدى.

يەنىمۇ جانلىق بىر دەلىل شۇكى، تۇرپان ۋە دۇنخۇاڭدىن زور بىر تۈركۈم كۆچمە ھەرپ ئويۇلغان ياغاچ ھەرپلەرنىڭ تېپىلغانلىقى ۋە يازما ماتېرىياللارنىڭ ئۇچرىغانلىقى. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، ئۇيغۇرچە خەت ئويۇلغان كۆچمە نابور-نىڭ قوللىنىلىشى، ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ قويغان، موڭغۇللارغا قارام بولۇپ، مەدەنىيىتى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا سۇسلاشقان 13 - ئەسىردە ئەمەس، بەلكى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرىدە بولغان دەپ پەرەز قىلىنسا، ئەقىلگە سىغمايدىغان يېرى يوق.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ھۇزۇرىدا تۈزۈلگەن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دىكى يازمىلارغا قارىغاندا، تۇرپان رايونىدا مىلادىيە 10 - ئەسىردە مەتبەئە چىلىك بولغان.^① بۇ خىل قاراشنى 1945 - يىلى فۇزىشىن ئەپەندى مۇ ئوتتۇرىغا قويغان.^② لىن گەن يازغان «جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدە شىمالدا ياشىغان مىللەتلەر توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» دېگەن كىتابتا بولسا كېچىككەندىمۇ 12 - ئەسىردە ئۇيغۇرلار ئويما مەتبەئە تېخنىكىسىنى ئىگىلەپ بولغان^③ دېيىلگەن. ئەمما ئۇنىڭدا كۆچمە ھەرپلىك نابور توغرىلۇق توختالمىغان.

تارىخ پەنلىرىنىڭ كاندىداتى مۇنرى ئىرزىن كىسلوگرافىيىلىك تېكىستلەرنىڭ تۇرپان، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغانلىقىنى ئېتىبارغا ئالغاندا، شۇ چاغلاردا مەتبەئە چىلىكىنىڭ مەركىزى (رايونلىرىدىن بىرى) شىنجاڭ بولغانلىقى ئىسپاتلىنىدۇ، دەپ كېلىپ ئۆز كۆز قارىشىنى مۇنداق تولۇقلايدۇ: «ئۇيغۇرلاردا كىسلوگرافىيىنىڭ ۋە ياغاچتىن ياسالغان مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. قەدىمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرى 9 - ۋە 10 - ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى

① شۇ كىتاب، I قىسىم 256 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى.
② مەتبەئە چىلىكىگە دائىر ھېكايىلەر («印刷的故事») ، يۇقىنجاڭ نەشرىياتى (永祥印书馆) ، 1945 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 28 ، 29 - بەتلەر.
③ شۇ كىتاب، ئىچكى مۆھۈل خەلق نەشرىياتى، 1977 - يىلى نەشرى، 159 - بەت.

ئېتىبارغا ئالغاندا، كىتاب بېسىپ چىقىرىشنىڭ كىسلوگرافىيىلىك ئۇسۇلىنى 11 - ئەسىردىن ئىلگىرى، ياغاچ ھەرپلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى 10 - ئەسىردىن كېيىنكى ۋاقىتقا توغرىلاشقا بولىدۇ. ①

ئابدۇرۇق مەتبەئەنىڭ قوللىنىلىش ۋاقتى توغرىلۇق ياكى قۇشۇمچە مەتبەئەنىڭ ئېيتقانلىرىغىمۇ دىققەت قىلىشنىڭ زۆرۈرىمىتى بار. ئۇ مۇنداق دېگەن: «مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلەپىدە فرانسىيە ئېكسپېدىتسىيەسى پېللىئوت دۇنخۇئاڭدىن تاپقان ئۇيغۇر يېزىقى چۈشۈرۈلگەن ئابدۇرۇق مەتبەئە بۇيۇمىنىڭ دەۋرى ھەققىدە پېللىئوت بۇنىڭ ساقلانغان ئورنى ۋە باشقا ئامىللارغا ئاساسەن 1300 - يىللىرى دەپ تەھلىل قىلغان. ئەمەلىيەتتە بۇ ئاشۇ مىڭ مەتبەئە ھەرپىنىڭ ئىشلىتىلىشتىن قالغانلىقى ۋە پېچەتلىنىپ ساقلانغان يىل چېكىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ ئويۇلغان ھەم ئىشلىتىلگەن يىل دەۋرى جەزمەن بۇنىڭدىن تېخىمۇ بۇرۇن، ئاددىيسى ۋالىك چېن 1298 - يىلى ياغاچ ئابدۇرۇق مەتبەئەدە كىتاب باسقان ۋاقىتتىن بۇرۇنلا بولۇشى لازىم. ئۇيى-خۇرلار دۇنيادا ئابدۇرۇق مەتبەئە ھەرپلىرىنى ئەڭ دەسلەپ ئىختىرا قىلغۇچى ۋە ئىشلەتكۈچىلەردۇر. ②»

دېمەك، نەق ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە بۇلارغا ئاساسەن ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، كۆچمە ھەرپلىك ئابدۇرۇق ئۇيغۇرلار ئەڭ دەسلەپ قوللانغان، ئۇنىڭ ۋاقتى مىلادىيە 10 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىگە مەنسۇپ دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەتبەئەچىلىك ئىشلىرىنىڭ كۆلىمى ھەرخىل تىللاردىكى باسما بۇيۇملارنىڭ بولغانلىقى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ③

تۇرپان ئويمانلىقىدىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، تاڭغۇتچە، تۈبۈتچە، سانسكىرتچە ئويمان باسما ئەسەرلەر بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ؛ ئەلۋەتتە ئويمان باسما ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن يېزىقلار ئىچىدە ئۇيغۇر يېزىقى يەنىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ④

تۈپلەش تېخنىكىسى جەھەتتە، قوچو ئۇيغۇرلىرى شۇ مەزگىلگە قەدەر ئۇيغۇرچە مەتبەئەچىلىك ئىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

① مۇنرى ئىززىنىڭ يۇقىرىقى بەتلەردە كۆرسىتىلگەن ماقالىسىغا قارالمۇن.
 ② ياكى قۇشۇ: «دۇنخۇئاڭدىكى ئۇيغۇر مەتبەئە سىراسىلىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر خەۋەرلىرى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1991 - يىلى 1 - سان، 24 - بەت.
 ③ ④ لىۋ زىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، بىرىنچى قىسىم (2)، 248 - 249 - بەتلەر.

كىلىملىرىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن ھەممە ئۇسۇلنى، ئېيتايلىق، تۈرمەل شەكلى، قاتلىما شەكلى، ياپراق شەكلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئىشلەتكەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ مەتبەئەچىلىك تارىخىنى بارلىققا كەلتۈرۈش ۋە بېيىتىشتىكى تۆھپىسى يۇقىرىقىلار بىلەنلا ئۆلچەنمەيدۇ. كىشىلەرنى تېخىمۇ ھاياجانغا سالدىغان ھادىسە شۇكى، مەتبەئەچىلىكنىڭ غەرب دۇنياسىغا تارقىلىشىدا، ئۇيغۇرلار زور رول ئوينىغان.

پروفېسسور سۇبېيخەي «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە قوشقان گەۋدىلىك تۆھپىسى» دېگەن ماقالىسىدە: «ئۇيغۇرلاردا ياغاچقا ئويۇلغان كۆچمە ھەرپ ۋە ئويما مەتبەئەنىڭ بولغانلىقى ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرگە قارىغاندا بۇرۇن ئىدى»^① دەيدۇ. تارىخشۇناسلارغا شۇ نەرسە ئايانكى، ياۋروپادا ئويما مەتبەئەچىلىكنىڭ ئەڭ بالدۇر كەشىپ قىلىنغان ۋاقتى 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىدى. بۇ چاغدا مەتبەئە پەقەت دىنىي ھەيكەللەرنى ياساشقا قارىتىلغان بولۇپ، پەقەت 15 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئاندىن كىتاب بېسىش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن. ئەمدى كۆچمە ھەرپلىك ئابورنىڭ كەشىپ قىلىنىشىغا كەلسەك، بۇ خىل ئۇسۇلنى بىرىنچى قېتىم ئىجاد قىلغان كىشى 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشىغان گېرمانىيىلىك گودىنبورگى ئىدى. ئۇ 1450 - يىلى كۆچمە ھەرپلىك ئابورنى كەشىپ قىلىپ، كىتاب بېسىشقا ئىشلەتكەن.

بۇ كەشىپياتلارنىڭ ھەممىسى شەرقنىڭ مەتبەئەچىلىك تارىخىدىن خېلى يىللار كېيىن بارلىققا كەلگەن.

ئالىملار شۇ نەرسىنى تەھىق قىلىپ چىقتىكى، ياۋروپاغا مەتبەئەچىلىك ھۈنەرى شەرقتىن بارغان، كارتېرنىڭ تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، بۇ خىل ھۈنەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋاستىچىلىكى ئارقىلىق تارقالغانىكەن. ئۇنىڭچە، تارقىلىش يوللىرى مۇنداق: بىرىنچى، رۇسىيە ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالغان؛ ئىككىنچى، ياۋروپادىن جۇڭگوغا

① «قەدىمكى ئۇيغۇر تارىخى» (خەنزۇچە)، 1987 - يىلى، 1 - سان، 32 - بەت.

كەلگەنلەر ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالغان؛ ئۈچىنچى، پېرسىيە ئارقىدىن
 لىق ياۋروپاغا تارقالغان؛ تۆتىنچى، مىسىر ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقال-
 غان. لېكىن، ئۇ مەتبەئەچىلىكنىڭ تارقىلىشىدىكى مۇھىم تۈگۈننىڭ
 ئوتتۇرا ئاسىيا ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ
 جەھەتتىكى رولىنىڭ چوڭ ئىكەنلىكىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:
 «موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئومۇميۈزلۈك قوبۇل-
 قىلغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ مەتبەئە بۇيۇملىرىنىڭ مۇھىم رول
 ئوينىغانلىقى بۇنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چىڭ-
 گىزخاننىڭ ئۇيغۇر ئېلىنى ئىستېلا قىلىشى ئەڭ دەسلەپكى داغدۇغىدە
 لىق ھەرىكىتىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان (مىلادىيە 1206-يىلى).
 مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ مۇھىم
 بىر قىسمى بولۇپ قالماستىن، بەلكى موڭغۇللارنىڭ ئاقىللىرى بو-
 لۇپ قالغان. ئۇلار موڭغۇل تىلىنى خاتىرىلەشكە باشلىغان. ئۇلار
 ئۆزلىرىنىڭ يېزىقىنى ئۇ تىلنى خاتىرىلەشكە قوللانغان. موڭغۇللار-
 نىڭ ئوردىسىدا خەت پۈتۈشكە توغرا كەلگەندە، ئۇلارنىمۇ ئۇيغۇرلار
 بېجىرىگەن، چىڭگىزخان بىر نەپەر ئۇيغۇرنى ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ
 ئۇستازى قىلىپ بەلگىلىگەن، «ئۇلارنى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئوقۇت-
 قان، قانۇن ۋە قائىدە ئۆگەتكەن». چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىلىرىنىڭ
 ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى پېرسىيە دۆلىتى ۋە مېسسوپوتامىيىنىڭ
 دەپتەردارلىرى (باش بوغالتىرلىرى) ۋە مۇھىم ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى
 ئۇيغۇرلار ئىدى. كېيىنچە تۇرپان موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ
 كۆپىيىشى بىلەن كۈچى ئاجىزلىشىپ، ئورنى بارغانسېرى تۆۋەنلىدى.
 ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ئومۇميۈزلۈك ھالدا قاراقۇرۇم (يۈەن سۇلالىسى
 دەۋرىدە يۇقىرى ئاستانە دەپ ئاتالغان) غا يۆتكىلىپ، موڭغۇللارنىڭ
 بارلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىغا ئايلاندى. كېيىنچە ئىمپېرىيىنىڭ
 شەرقىدە تەدرىجىي يوسۇندا ناھايىتى يۇقىرى بولغان جۇڭگو مەدەنىيىتى
 تىنىڭ ئورنىغا دەسسەدى، غەربىي چېگراسىدا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ
 ئورنىغا چىقتى. موڭغۇللار چاقماق تېزلىكىدە ئۇرۇش قىلىپ، جۇڭ-
 گو، پېرسىيە، مېسسوپوتامىيە ۋە رۇسىيىنى ئىستېلا قىلدى. موڭ-
 غۇل قوشۇنلىرى ئېلىپ كەلگىنى دەل ئۇيغۇر تۈركىيلىرىنىڭ مەدەنىيىتى.

يىتى ئىدى. ئۇيغۇر تۈركىيلىرى بولسا مەتبەئەچىلىككە پىششىق مىللەت ئىدى» ①.

فرانسىيىلىك مەتبەئە تارىخى مۇتەخەسسسى پىئېر گۇسمانمۇ مەتبەئەچىلىكنىڭ غەربكە تارقىلىشىدا ئۇيغۇرلارنىڭ رولى بارلىقىنى مۇنداق يەكۈنلىگەن: «جۇڭگونىڭ مەتبەئە تېخنىكىسى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە ئىككى خىل يول ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالغان بولۇشى مۇمكىن، بۇنىڭ بىرى، دەل ئۇيغۇرلار بىلەن ئالاقە قىلىپ كېيىن گوللاندىيىگە بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئەرمەنلەر مىخ مەتبەئە تېخنىكىسىنى ياۋروپاغا ئېلىپ كىرگەن؛ يەنە بىرى، گودىند-جورگىي پراگادا تۇرغان مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق رۇسىيىدە، ئاندىن يەنىمۇ غەربكە سۈرۈلگەن بۇ تېخنىكىنى ئىگىلىگەن بولۇشى مۇمكىن» ②.

دېمەك، ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن پىششىق ئىگىلىنمىگەن شەرق مەتبەئەچىلىكىنى غەربكە ۋە ياۋروپاغا موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ يېتىپ بېرىشى بىلەن ئۇيغۇرلار ئېلىپ بارغان.

بۈگۈنكى كۈندە بىز سانسىزلىغان مەتبەئە ماتېرىياللىرىنىڭ پۈتۈن كۈل ئىنسانىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگىنىمىزدە، مەتبەئەچىلىك ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ھەسسە قوشقان خەنزۇ ۋە ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ دۇنيا مەرىپەت مۇنبىرىدە سەلتەنەتلىك تەقدىرنامە بىلەن مۇكاپاتلىنىشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلماي تۇرالمايمىز.

20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى بىر قانچە ئون يىلىدا ئۇيغۇر ئالىمى، دوكتور ياسىن ھوشۇر مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىشى توغرىسىدا مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، بىرقەدەر ئۆزگىچە ھەم يېڭى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شەرق - غەرب قاتنىشىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىشىدىكى ئاساسلىق يول بولغان. ③

① جۇڭگو مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى، خەنزۇچە نەشرى، 126 -، 127 - بەتلەر.
② «ئاسىيا كىنىكى»، 2000 - يىلى 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىكى ساندا ئېلان قىلىنغان «ئەمىراتىدە تىكلەيدۇ» دېگەن ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.
③ ياسىن ھوشۇر: «مىخ مەنبەئە تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىشى لىنىيىسى ئۈستىدە ئىزدىنىش»، «ئاسىيا كىنىكى»، 2000 - يىلى 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىكى ساندا قارالغۇن.

§ 7 . تېبابەتچىلىك

1. شىنجاڭ تېبابەتچىلىكىنىڭ كېلىپ چىقىشى

تېبابەتچىلىك — ئىنسانلارنىڭ كېسىلىگە شىپا، ئاغرىقىغا داۋا قىلىدىغان خاسىيەتلىك كەسپ.

ئىنسانلار ئەقلىنى تاپقاندىن تارتىپ، ھاياتىنى ئاڭلىق كونترول قىلىپ كەلگەن، يەنى كېسەللەرگە ئامال قىلىپ، ساغلاملىقىنى ئاشۇرۇپ، ئۆمرىنى ئۇزارتىش ئۈچۈن ھەر خىل چارە - تەدبىرلەرنى ئويلىغان ۋە ئىشلەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە تېبابەتچىلىك مۇھىم تەدبىر - لەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىپ كەلگەن.

ئىنسانلارنىڭ تېبابەتچىلىك ئىشلىرى تەييار، تەبىئىي دورىلاردىن پايدىلىنىدىغان ئىپتىدائىي، ناتۇرال تېبابەتچىلىك دەۋرى ۋە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن دورىلاردىن پايدىلىنىدىغان مەدەنىي تېبابەتچىلىك دەۋرى دېگەن ئىككى باسقۇچقا ئايرىلىدۇ. ئالدىنقىسىنىڭ راۋاجى يەنە ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىك دەپمۇ قوللىنىلىدۇ، كېيىنكىسى غەرب تېبابەتچىلىكى دەپمۇ قوللىنىلىدۇ.

ئىپتىدائىي تېبابەتچىلىك قەدىمكى زاماندىلا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ كۈچلۈك يەرلىك خاسلىققا ئىگە، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىدا تەسىرلىك رول ئوينىغان.

مەدەنىي تېبابەتچىلىك ئىپتىدائىي ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىكتىن ئۆسۈپ چىققان ۋە ئۇنىڭ راۋاجى بولغان. ئۇ ھازىرقى دۇنيادا «غەربچە داۋالاش» دېگەن نام ئاستىغا چۈشۈپ قالغان. غەربچە داۋالاش ئىنساندىن يەتتىن ئىككى نەچچە مىڭ يىللىق داۋالاش ئەمەلىيىتى جەريانىدا توپلىغان ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىكىنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش، ئۇنىڭغا ۋاسىلىلىق قىلىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن. تەركىبى مۇرەككەپ، يىلتىزى چوڭقۇر، تارىخى ئۇزۇن ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىكتىن مۇستەقىل تەسەسز ھالدا غەربچە داۋالاش — غەرب تېبابەتچىلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

شىنجاڭ تېبابەتچىلىكى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، ئۇ شەرق - غەرب تېبابەتچىلىك سەھنىسىدە مۇئەييەن ئورۇنغا ئىگە.

مەيلى غەربنىڭ غەربچە داۋالاش ئۇسۇلى بولسۇن، مەيلى ئېلىد-
مىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنى مەركەز قىلىپ بارلىققا كەلگەن
جۇڭگوچە داۋالاش — خەنزۇ تېبابىتى (中医) ئۇسۇلى بولسۇن،
دىققەتكە سازاۋەر ساھەلىرىدە غەربىي يۇرت تېبابەتچىلىكىنىڭ تەسىرىدە
نى قوبۇل قىلىشتىن داڭچىيالىمىغان.

شەرق تېبابەتچىلىكى يىراق غەربكە ۋە غەرب تېبابەتچىلىكى يىراق
شەرقكە تەسىر كۆرسىتىشتە شىنجاڭ — ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئۆت-
مۇشتە بېسىپ ئۆتمىسە بولمايدىغان مۇساپە تۈگۈنى ئىدى. ئۇ بۇ
جەرياندا ۋاستىچىلىك رولىنىمۇ شۇنداق ئۈتۈقلۈك ئورۇندىغان.

شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىكىنىڭ ئاساسى ياكى غولى
ئادەتتە ئۇيغۇر تېبابىتى دېگەنلىك. چۈنكى ئېلىمىز ھۆكۈمىتى سەھىيە
تارماقلىرى ئېتىراپ قىلغان جۇڭگودىكى مىللىي تېبابەتچىلىك ئىچىدە
خەنزۇ تېبابىتى (جۇڭگو تېبابىتى، يەنى جۇڭخىي)، موڭغۇل تېبابىتى،
تى، زاڭزۇ تېبابىتى، دەيزۇ تېبابىتى قاتارلىقلار بىلەن قوشۇلۇپ
سانلىدىغان بەش چوڭ تېبابەتچىلىكىنىڭ بىرى ئۇيغۇر تېبابىتى ئىدى.

ئۇيغۇر تېبابىتى غەربىي يۇرت، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
ئەڭ قەدىمكى خەلقلەر ۋە ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ياشىغان قوۋم-
قەبىلىلەرنىڭ مۇنەۋۋەر تېبابەتچىلىك ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان
ھەم ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش يىلتىزى ۋە شەكىللىنىشىگە
بىۋاسىتە كۈچ قوشقان خەلقلەرنىڭ ئېسىل ئەم - ئىرىمچىلىك كەسپىدە.
نى داۋاملاشتۇرۇپ، راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن شاد-
لىق داۋالاش خەزىنىسى، جۇڭگونىڭ تېبابەتچىلىكىگە قوشۇلغان غايەت
زور ھەسسە.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى بىۋاسىتە تۇرمۇشتىن ۋۇجۇدقا كەلگەن ۋە
مىڭلىغان يىللاردىكى تەجرىبىلەر ئاساسىدا شەكىللەنگەن.^①
ئۇيغۇر تېبابىتى — خەلقنىڭ كۈلپىكتىپ ئەقىل - پاراسىتى
ۋە تەجرىبىلىرىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ ئاڭسىز ۋە ئاڭلىق يوسۇندىكى
ئەمەش پائالىيىتىدىن ئۆسۈپ چىققان، خەلق ئارىسىدىكى نۇرغۇنلىق
خان ئوتامچىلار (ئەمچىلەر، ئاتاساغۇنلار، باخشىلار، ئىرىمچىلار ۋە

① ئا. سۇھەيل ئۆنۈم: «ئۇيغۇرلاردا تېبابەتچىلىك»، 1936 - يىلى، ئىمتىياز، ئۈرۈمچى نەشرى.

تېۋىپلار) نىڭ ۋاسىتىلىك ياكى بىۋاسىتە، نەتىجىلىك ياكى نەتىجىسىز تەجرىبىلىرى، دورىگەرلىك ئىقتىدارىنىڭ توپلىنىشى، رەتلەندۈرۈشى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. شۇ جەريانلارنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدە مەشھۇر ھۆكۈم، تېۋىپ نەلىماتلىرى ئارقىلىق روشەن گەۋدىلىنىپ بارغان، ئۇلارنىڭ ھەمىشە ھالقىلىق تۆھپىلەرنى قوشۇپ تۇرۇشىنى تەقەززا قىلغان ھەم ئاخىرى مۇستەقىل، سىستېمىلىق، مۇكەممەل تېببىي ئىلىمگە ئايلانغان.

مېدىتسىنا پەنلىرى تەتقىقاتچىسى ۋاڭ شياۋشېن «يىپەك يولىدىكى تېبابەتچىلىك ئالاقىلىرى نەتىجاتى» (《丝绸之路医药学交流研究》: 王孝先) ناملىق كىتابىدا، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازغان: «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ناھايىتى يىراق مەنبەدىن باشلانغان بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى ئەڭ قەدىمكى يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن كېلىپ چىققان، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ... ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى تارىخى ئۇزۇن بىر تېببىي ئىلىم. ئۇ قەدىمكى يۇنان تېبابىتىگىمۇ، قەدىمكى ئەرەب تېبابىتى ۋە قەدىمكى ھىندىستان تېبابىتىگىمۇ ئوخشىمايدۇ. ئۇ ئېلىمىزنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا كېسەللىكلەر بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدىكى تەجرىبىلىرىدىن توپلىغان خۇلاسسىسى، شۇنداقلا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تېبابەتچىلىك بىلىملىرى بىلەن كەڭ دائىرىدە ئۇچرىشىپ، تەدرىجىي شەكىللەندۈرگەن مۇكەممەل تېببىي نەزەرىيە سىستېمىسى ۋە خاسلىققا ئىگە كىلىنكىلىق تەجرىبىسىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇر تېبابىتى قېرىنداش مىللەتلەر تېبابىتىگە ئوخشاش، ۋەتەن تېبابىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئېلىمىزنىڭ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسى. تۆت چوڭ ماددا (زات) نى نەزەرىيەۋى سىستېما قىلىپ شەكىللەنگەن مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە مول تەجرىبىگە ئىگە مىللىي تېبابەتچىلىك»^①.

غەربىي يۇرت تېبابىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئالامەتلىرىنى قەدىمكى تارىملىقلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدىن سۈرۈشتە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

① شۇ كىتاب، 66 -، 67 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى غەنزۇچە نەشرى.

كۆنچى دەرياسى ۋادىسى ئۆردەكلىك - گۇمۇگو قەبرىستانلىقى
 ئىزىدىن (3800 يىل مۇقەددەم) تېپىلغان ئايال جەسەت يېنىدىن بىر
 باغلام چاكاندا چىققان. چاكاندا باغلىمىنىڭ جەسەتكە ھەمراھ بولۇپ
 قېلىشى ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەس، چۈنكى چاكاندا لوپنۇر چۆللۈكى،
 كۆنچى دەريا ۋادىسىدا ئۇچرايدىغان بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى، قە-
 دىمكى ئۆردەكلىكلەرنىڭ چاكاندىنى ئادەتتە خالىغانچە يەپ بېقىشى
 ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. چاكاندا تەركىبىدە بىئولوگىيىلىك
 ئىشقار — چاكاندا ئىشقارى، يېشىل چاكاندا ئىشقارى، ياسالما
 چاكاندا ئىشقارى قاتارلىق خىمىيىلىك تەركىبلەر بار. بۇ خىل بىئو-
 لوگىيىلىك ئىشقار بەدەننى تەرلىتىپ، قىزىتىمنى ياندۇرىدۇ، يۆتەل-
 ى توختىتىدۇ ھەم شامالدىن تەڭگەن زۇكام، كانايچە ياللۇغى، ئۆپكە
 ياللۇغى، نەپەس سىقىلىش كېسەللىكىنى داۋالاشتا مەلۇم ئۈنۈم بېرىد-
 ۇ، بەلكى خام يېسىمۇ رولى بولۇۋېرىدۇ. قەدىمكى قەبرىستانلىققا
 دەپنە قىلىنغانلار چاكاندىنىڭ بۇ خىل دورىلىق خۇسۇسىيىتىنىڭ
 ئۈنۈمى بىر سال رولىنى تولۇق بىلىپ كېتەلگەن دەپ ئېيتالماقچۇ،
 لېكىن، ئۇنىڭ قانداقتۇر بىر خىل شىپالىقىنىڭ بارلىقىنى مەلۇم
 تەرەپتىن ئىگىلەپ يەتكەن بولۇشى مۇمكىن، يەنى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ
 ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمەلىيىتىدە چاكاندىدا ئۆزلىرى تولۇق چۈشىنىپ
 كېتەلمەيدىغان بىر خىل سىرلىق سېھرىي كۈچ بارلىقىنى ھېس قى-
 لىشقان. ئۇلار لوپنۇر چۆللۈكىدىكى شۇنچە كۆپ ئۆسۈملۈكلەردىن
 چاكاندىغا ئاشۇنداق پەۋقۇلئادە ئەھمىيەت بەرگەن. ھەتتا ئۇنى ئۆزلى-
 رى ئېتىقاد قىلىدىغان مەبۇد قىلىۋالغان. مانا بۇنى شىنجاڭدا ئەمچى-
 لىك ئىشلىرىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىغا مەنسۇپ تارىم ۋادىسى،
 بولۇپمۇ خوتەن ۋە كورلا بوستانلىقلىرىنىڭ گىرەلەشكەن جايلىرىدىكى
 قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈ-
 دەك يۈز - كۆزلىرى پەرداز قىلىنغان، بەدەنلىرى بويالغان ھالەتتە
 بولغان. بۇ خىل ئەھۋالنى ئىككى خىل نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈش
 مۇمكىن. يەنى بىرى، ئېستېتىك نۇقتىدىن، قەدىمكى كىشىلەر گۈ-
 زەللىككە ئىنتىلىپ، ئۆز بەدەنلىرىنى كۆركەم، جەزىدار قىلىش
 ئۈچۈن، بۇ خىل ئۆسۈلنى قوللانغان، يەنە بىرى، بىرىنچىسىنىڭ

ئاساسىي ماددا سەۋەبى بولۇپ، قەدىمكىلەر پاشا، يەنى قۇرت - قوڭا غۇزلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن يۈز - كۆز ياكى بەدەنلىرىگە سېغىز لاي سۈركۈۋېلىش، يۈزىگە قېتىق سۈركۈۋېلىش، ياغلىۋېلىش، قاقلىنىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلغان. بۇ قەدىمكىلەر- نىڭ «كېسەللىك سىرتتىن يۇقىدۇ» دەپ قارايدىغان ماددا ئەمچىلىك قارىشىنىڭ ئىنكاسى.

غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان تېبابەتچىلىك تارىخىدا بۈگۈنكى زامان كىشىلىرىنى ئىنتايىن ھەيران قالدۇرىدىغان يەنە باشقا كەشىپ- ياتلامۇ بولغان. مەسىلەن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدە- نىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى يېقىنقى يىللاردا تۇرپان جىلغىسىنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى يىل دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 475 — 221 - يىللار ئارىلىقىغا مەنسۇپ 26 قەبرىنى قازغان. بەزى جەسەتلەرنىڭ بەلۋېغىغا ئېسىلغان تېرە خالىتىدا يۇمش- تىلغان ۋە كالىدەك دورا بار، بەزىلىرىنىڭ بەلۋېغىدا بەل بەلگىسى بولۇپ، ئۇنىڭغا كۈمۈش ھەل بېرىلگەن، بەزى جەسەتلەرنىڭ كۆكرە- كى ۋە قورساق قىسمى ئوپپىراتسىيە قىلىنغان بولۇپ، ئوپپىراتسىيە قىلىنغان جايلار چاچ ۋە قىل بىلەن تىكىپ قويۇلغان، بەزى جەسەت- لەرنىڭ يۈزىگە گۈل چېكىلگەن.^①

بۇلار ئەينى چاغدا تۇرپاندا تېبابەتچىلىكنىڭ مەلۇم سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭدا «تېبابەتچىلىك» دېگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تېبابەتچىلىكى تارىخىي زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن، دىنىي ئېتىقادچىلىق بىلەن ئارىلىشىپ كەتتى. تېبابەتچىلىك داخانىلىرى ئەپسۇنكەشلەر ۋە ئەمچىلەرنىڭ ئۈستىسى ئىدى. زورۇناس- تېر دىنىدىكى ماگىلار، مانى دىنىدىكى مانى ياكى ماناخلار، ئىسلام دىنىدىكى ئۆلىمالارنىڭ كۆپى دېگۈدەك، تېبابەتنى پىششىق بىلىدىغان- لار جۈملىسىدىن ئىدى. ئۇيغۇر تېبابىتى نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، ئاددىيلىقتىن سىستېمىلىشىشقا يۈز-

① «شىنجاڭدا تېرە كىيىم كىيىۋالغان 10 دىن ئارتۇق جەسەت تېپىلدى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1993 - يىل 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىكى سانى.

لىنىپ، خۇراپىي روھىي ئەمچىلىكتىن ماددىي دورىگەرلىكنى ئاساس قىلغان، مۇھىت كۈتۈنۈشى ۋە روھىي ئىلھاملاندۇرۇشنى قوشۇمچە قىلغان تېبابەت ئىلمى بولۇپ شەكىللەندى. ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى تېببىي پائالىيەتنىڭ بىر تارمىقى سۈپىتىدە، مېدىتسىنالىق ئىلمىي تونۇشنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، تەبىئىي پەن ھېسابلىنىدۇ.

ئۇ ئۆز ئالدىغا بىر قاتار تېببىي كۆزقاراش سىستېمىسىنى ياراتقان، يەنى كېسەللىكلەرنىڭ سەۋەب - خاراكتېرى توغرىسىدىكى تەلەپ-مات، دورىگەرلىك ۋە داۋالاش ئۇسۇلى بار. بۇلار ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ خاس گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان. ①

2. قەدىمكى زامان تېبابەتچىلىكىگە دائىر بەزى ئۇچۇرلار
(1) غازىباي، جىۋا، ليۇشى، چىمەتقۇلى، نانتۇ، بىجى زەبىئىلا غازىباي. دۇنيادىكى نۇرغۇن مەدەنىي مىللەتلەرنىڭ تېبابەتچىلىك تارىخىدا نۇرغۇن كېسەللەرگە داۋا تاپالايدىغان خاسىيەتلىك تېۋىپلار. نىڭ ئوبرازى مۇقەددىمە خاراكتېرلىك ھادىسە ۋە ئۇچۇر سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇنى شۇ خەلقلەر ئىنتايىن ھۆرمەتلەيدۇ، چوڭقۇر ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئالىدۇ. مەسىلەن، ھام - سام تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەر، ئىرانلىقلار ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا «لوتمان ھېكىم» دېگەن كامالەتكە يەتكەن تېۋىپنىڭ ئوبرازى ئەسىر-لەر بويى كېزىپ كەلمەكتە. خەنزۇ خەلقى ئارىسىدا بولسا «خۇئاۋن» نىڭ نامى ناھايىتى مەشھۇر. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە «ئاتاساغۇن» دېگەن بىر تېۋىپ ئوبرازىمۇ بەك داڭلىق. غازىباي توغرىلىق شىنجاڭدا داھازىرغىچە ساقلانغان ماتېرىياللار يوق، پەقەت ھىندىستان مەنبەلىرىدە بۇ توغرىلىق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا رېئاللىق قويۇق رىۋايەتلىك تۈس ئالغان. شۇنداق بولسىمۇ، بىز غازىباي-نىڭ تارىم ۋادىسىدا ياشىغان مەشھۇر تېۋىپلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى، ياكى ھېچ بولمىدى دېگەندە لوتمان، خۇئاۋغا ئوخشاش نامى خەلق ئارىسىدا ئەسىرلەر بويى ساقلانغان خاسىيەتلىك تېۋىپ

① ئا. مۇھەممەدئىسىن: «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخىي تەسۋىرى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1984 - يىلى 3 - سان، 58 - بەت.

ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز.

ھىندىستاندا مىلادىيە 1200 - يىللىرى بېسىلغان «ھەدىقەلتۇل ئەقالم» (ھەرقايسى ئەللەر تەزكىرىسى) دېگەن ئەسەردە مۇنداق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان: تېرىم (تارىم) يايلىقىدىكى غازىباي قەدىمكى خوتەن رايونى دائىرىسىدىكى نۇرغۇن دورىلارنى يەكۈنلەپ 312 بابلىق دورىلار قوللانمىسى يازغان. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان يۇنانلىق ئالىم ئەپلاتون ئۆز شاگىرتلىرىنى ئۇنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن. ئۇلار مىڭ بىر مۇشەققەتتە ئالتە ئاي تاغ - دەريالارنى كېزىپ غازىباينى تاپقان. غازىباينىڭ يۇرتىدا ھەر خىل مېۋە - چېۋىلەرنىڭ يەرلەرگە تۆكۈلۈپ ياتقانلىقى، بىنەپشە بەدىيان، سانا، يۇمىغاقسۈت، ئوغرىتىكەن، ئاق لەيلى، لالە ئوت، ئاچچىق تاۋۇز قاتارلىق نەچچە مىڭ خىل ئوت - چۆپ، دورىلارنىڭ تارىم ۋادىسىنىڭ ھەممىلا يېرىنى قاپلىغانلىقىنى كۆرگەن. غازىباينىڭ 312 ماددىلىق بۇ كىتابىنى ھەيرەتتە كۆرۈپ، تەھسىن - ئاپىرىن ئوقۇغان ھەمدە ئەپلاتوننىڭ ھەر خىل ئىلىملىرى تەھسىل قىلىدىغان ئالىم ئىكەنلىكى، ئەگەر ئەپلاتون بۇ ئەسەرنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالسا غازىباي ۋە تارىم خەلقىگە زور ياردەملەر بېرىشكە تەييار ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. ①

بۇ مەلۇماتلار بىزنى غازىباينىڭ ھاياتى ۋە تېببىي ئىلىمىگە قوشقان تۆھپىسىنى ئۆگىنىپ كۆرۈشكە قىزىقتۇرىدۇ. بۇ يەردە بىزنىڭ پەقەت «غازىباي» نىڭ ئىسمى توغرىسىدا ئىككى كەلىمە چۈشەنچە بېرىپ ئۆتۈشكە قۇربىمىز يېتىدۇ. «غازىباي» «غازى» ۋە «باي» دېگەن ئىككى ئىسىمدىن بىرىككەن ئىسىم بولۇپ، «غازى» ئىسلام دىنىغا خاس ئاتالغۇ، ئۇ «ئۇرۇشتا غەلبە قازانغان، ئۇرۇشتا ھايات قالغان، باتۇر» دېگەن مەنىسى بار. «باي» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىزچىل قوللىنىلىپ كېلىنگەن ئىسىمدىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن «غازىباي» مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىرلەردە «غازى» دېگەن ئىسلام دىنىغا خاس ئىسىمنى ئىشلەتكەنىمىدۇ دېگەن گۇمانىي قاراش كېلىپ چىقىدۇ. بۇنىڭغا ھازىرچە شۇنداق جاۋاب بېرىشكە بولىدۇكى، خەلق ئارىسىدا ئۇزۇن يىللار نامى مەشھۇر بولغان بۇ تېۋىپنىڭ نامىشەرىپى

① ئا. قادىر: «ئۇيغۇر تېبابىتى قەدىمكى ئەسەر كاتولوگى ۋە ئۇلارغا ئىزاھات»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى» ژۇرنىلى، 1992 - يىللىق 3 - سان، نۆۋرۈمچى.

ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆزگىرىش ياساپ، خەلق ئۇنى ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان بىر ئىسىمغا ئالماشتۇرۇۋالغان بولۇشى مۇمكىن. جىۋا. جىۋا (324 — ۹) قەدىمكى كۈسەن خانىنىڭ سىڭلىسى بولۇپ، مەشھۇر ئالىم كۇماراجىۋانىڭ ھەم ئانىسى ئىدى، ئەقىللىق، بىلىملىك، زېرەك، ئىرادىلىك، مېھرىبان ئايال ئىدى. ئۇ بۇددا ئىلمى ۋە باشقا ئىلىملەر قاتارىدا تېببىي ئىلمىگىمۇ قىزىققان بولۇپ، بۇ ساھەگە بېغىشلاپ بىر كىتاب يازغان، ئۇنى كىشىلەر «جىۋا ئىچكى بەش ئەزا توغرىسىدا» دەپ ئاتىغان. بۇ كىتابنى ئاپتور دەسلەپ قانداق تىل - يېزىقتا يازغانلىقى مەلۇم ئەمەس، ئەھتىمال قەدىمكى كۇچاللىق. لارنىڭ ئەدەبىي تىلى بولغان توخرى تىلىدا يېزىپ چىققان بولسا كېرەك. بۇ كىتابنى تەخمىنەن 383 - يىللىرى كۇماراجىۋا خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان. مەزكۇر ئەسەرنىڭ نامى جېڭ چىاۋ يازغان «ئومۇمىي تەزكىرە - ئەدەبىيات - سەنئەت ھەققىدە» («通志·艺文») ۋە تۇتۇ قاتارلىقلار يازغان «سۇڭنامە - ئەدەبىيات - سەنئەت تەزكىرە - سى» دە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كۆپ خىلدىكى نۇسخىلىرى تارقالغان، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىدىن كېيىن ئېلىمىزدە ئۇچرىمايدىغان بولۇپ قالغان. ئەمما 15 - ئەسىردە چاۋشيەندە تۈزۈلگەن «تېببىي رېتسىپلارنىڭ تۈرلەرگە ئايرىلغان توپلىمى» دەپ گەن كىتابىنىڭ 4 - تومىغا ئۇنىڭ بىر قىسىم مەزمۇنلىرى كىرگۈزۈلگەن. 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياپونىيە دەپنۇچېنتىڭ مەھكىمىسى «تېببىي رېتسىپلارنىڭ تۈرلەرگە ئايرىلغان توپلىمى» فا ئاساسەن ئۇنى تەھرىرلەپ مىخ مەتبەئەدە بېسىپ چىقارغان. بۇ ئەسەرنىڭ شىند-جاڭدىن تېپىلغان نۇسخىسى تۇرپاندىن كەمتۈك ھالەتتە قېزىۋېلىندى. ئۇ، قېلىن بىر دەپتەر قىلىنغان ئىككى كىتابتىن ئىبارەت بولۇپ، دەپتەرنىڭ ئوڭ تەرىپى مەزكۇر ئەسەر، تەتۈر تەرىپى «تېببىي رېتسىپلار جەۋھىرى» دېگەن كىتابتىن ئىبارەت. بۇلارنى، لىكوك بىلەن گرون ۋىدىلار 1902 — 1903 - يىللىرى تۇرپاندىن ئەكەتكەن. ليۇشى. ھون ئەسلىدىن بولۇپ، تېببىي ئىلمىنى ئىگىلىگەن. ليۇشى «رېتسىپلار» دېگەن بىر كىتاب يازغان بولۇپ، ئۇنىڭغا نەچچە ئون خىل رېتسىپ كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ ئىچىدىكى تازىلانغان شورنى قايتا كرىستاللاشتۇرۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلار ھازىرغىچە ساقلىنىپ

كېلىۋاتقان ئەڭ بۇرۇنقى خاتىرە ھېسابلىنىدۇ. ① ئۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن

چىمەنقولى. ئۇ 7 - ئەسىردە شىنجاڭدا ياشىغان داڭلىق تېۋىپ. بىراق ئۇنىڭغا دائىر خاتىرىلەر كۆپ ئەمەس. پەقەت سىما گۇاڭ يازغان «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر» «资治通鉴» ناملىق كىتابتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇڭ خانى دەۋۋار (风眩疾) يەنى باش قېيىش كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالغاندا، چىمەنقولىنىڭ داۋا لاپ ساقايتقانلىقى سۆزلەنگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ نامى غەربىي يۇرتتىن ئىچكىرى جايلاغا بېرىپ يەتكەن.

نانتۇ. ئۇ 8 - ئەسىردە ئۆتكەن كۈسەن (كۇچا) لىك تېۋىپ ۋە ئالىم. ئۇ مىلادىيە 730 - يىلى ئەلچىلىك خىزمىتى بىلەن كۇچادىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان. ئۇ بۇ چاغدا نۇرغۇن دورا - دەرمەك ۋە دورىگەرلىك سايمانلىرىنى ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ بارغان. نانتۇ ئۆزى ئېلىپ بارغان تېببىي مەنقولاتلار ۋە ئۆزىنىڭ تېبابەتچىلىكتىكى ماھىرلىقى، ئۈستىلىقى بىلەن خەنزۇ تېۋىپلىرى ئارىسىدا يۈكسەك مەۋقەگە ئىگە بولغان. ② ئا. سۇھەيل ئۇنۋەر نانتۇنى توخارىستانلىق ئۇيغۇر ئىدى، دەپ يازغان.

بىجى زەنباشلا. 8 - ئەسىردە ياشىغان داڭلىق تېۋىپ، بەزى مەنبەلەردە شىراخان دېگەن نام بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ. بىجى زەنباشلا قەدىمكى خوتەن ئېلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ھەم تېببىي ئىلىم ئىگىلەپ، تونۇلغان ئەمچى بولۇپ يېتىشكەن ۋە بۇد - دىست سۈپىتىدەمۇ مەشھۇر بولغان.

8 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، زەنباشلانىڭ داڭقى تىبەتكە يېتىپ بارغان بولۇپ، تىبەت خانى ئۇنى ئۆز ئېلىگە ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېتىپ، تېبابەتچىلىكى ئۈچۈن ياخشى شارائىت يارىتىپ بەرگەن. ئۇ بىر مەزگىل ئوردا ئەمچىسىمۇ بولغان. بۇ جەرياندا ئۆزى تەرجىمە قىلغان ③ «تېبابەتچىلىكنىڭ بىباھا دەستۇرى»، ④ «جاراھەت

① - لى دى: «ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىلىسىز پەن - مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى». «شىنجاڭ گېزىتى»، 1987 - يىلى 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى.

② - ئا. سۇھەيل ئۇنۋەر: «ئۇيغۇرلاردا تېبابەت»، 1936 - يىلى گىستانبۇل، تۈركچە نەشرى، 13 - بەت.

③ - قايسى ئىلىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئېنىق ئەمەس، نامەلۇم ئىلىدىن تىبەت تىلىغا تەرجىمە قىلغان بولسا كېرەك.

④ - ماتېرىياللاردا ئۇ تەرجىمە قىلغان كىتاب 10 نەچچە دېيىلگەن.

كېسەللىكلەرنىڭ ئەپسىرى» ، «مېيىتنىڭ رەسمىيلىك كۆرسىتىلمەش» ، «مانتا»^① ھەققىدە بىباھا دەستۇر» قاتارلىق كىتابلارنى تىبەت خانى چىدىبۇ مۇرەنگە تەقدىم قىلغان. خان مەخسۇس كىشى بۇيرۇپ ، بۇ كىتابلارنى توپلام قىلدۇرغان ۋە ئۇنىڭغا «خانلىق جەمەتىنىڭ كۈتۈنۈش ۋە ساقلىقنى ساقلاش قامۇسى» دەپ نام بەرگەن. زەنباشلا تىبەت ئوردىسىدا ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن ئەمچىلىك قىلىۋاتقان خەنزۇ ئەمچى زېڭ شەنشۇ ، ھىندىستان ئەمچىسى دېيارىزا قاتارلىقلار بىلەن ھەمكارلىشىپ «خەنزۇ دىيارىدىكى تومۇر تۇتۇشنىڭ سىرلىرى» ، «ئىششىق ياندۇرۇشنىڭ رېتسېپلىرى» ، «قاناقۇ زەنجىرى» ، «فۇنكسىيە قىلىش ماھارىتى» ، «كۈتۈنۈش ئەڭگۈشتەردە بىرى» قاتارلىق 30 نەچچە پارچە تېببىي دورىگەرلىك ئەسەرلىرىنى يېزىپ چىققان ھەمدە «ئوردا - ھەرەم تەپسىلاتلىرى» ، «مۇرەككەپ كېسەللەرنىڭ بايانى» قاتارلىق كىتابلارنى تەرجىمە قىلغان. زەنباشلا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا «ئادەم ئورگانىزم ئاناتومىيىسىنى ئۆلچەش قىسمىتى» ، «سېرىق تاشلىق بىجى كالامى» (كېسەل داۋالاش ، تومۇر كېسىش سىرلىرىنى مەزمۇن قىلغان كىتاب) قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەرنى تىبەت خانى چىدىبۇ دېزەن (مىلادىيە 754 - 797 - يىللار) گە تەقدىم قىلغان. كېيىنچە ، «سېرىق تاشلىق بىجى كالامى» دېگەن كىتاب «خاننىڭ ئۈزۈن ئۆمۈر كۆرۈش دەستۇرى» دېگەن نام بىلەن ئوردىدا ئەتىۋارلىنىپ ساقلانغان. زەنباشلا كۆپلىگەن خاس تېببىي كىتابلارنىمۇ يازغان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىزگە مەلۇم بولغىنى «تىرىك تەننى ئۆلچەش» ، «جەسەت ئاتلىسى» ياكى «جەسەتنى ئېنىقلاش ئاتلىسى» («活体测量» ، «尸体图鉴书») قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.^② زەنباشلا 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئۆز يۇرتىغا - شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن ۋە كېيىنكى ئۆمرىنى مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزگەن دەپ قارىلىدۇ.

(2) قارۇشتى ۋە خوتەن يېزىقىدىكى تېببىي خاتىرىلەر

قارۇشتى يېزىقىدىكى تېببىي خاتىرىلەر: مىلادىيە 2 - 4 -

① مانا - ئۆمۈملۈكلەر شېكىرى - پاتاق شېكىرىگە ئوخشاش.

② «بىلىم - كۈچ» ژۇرنىلى ، 1990 - يىلى 9 - سان ، 28 - بەت ، ئۈزۈمچى .

ئەسەرلەردە تارىم ۋادىسىدا نامەلۇم كۆپلىگەن ئەمچىلەر ئۆتكەن. ئۇلار ئۆز تەجرىبىلىرى ئاساسىدا نۇرغۇن رېتسېپلارنى قالدۇرغان ۋە ئۇلار-نى تارىشلارغا يېزىپ ساقلىغان ھەم ئۇلاردىن پايدىلانغان. 19 - ئەسىردىن باشلاپ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ خىل قارۇشتىچە تىل- يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن پۈتۈكلەردىن كۆپ ساندا تېپىپ، ئۇنى بىرقۇر رەتلەپ «قارۇشتى يېزىقى بىلەن يېزىلغان تارىشا پۈتۈك-لىرى» دەپ نام بەرگەن.

قارۇشتى يېزىقى مىلادىيە 2 - 3 - ئەسىرلەردىن كېيىن شىنجاڭدا قوللىنىلغان يېزىق ئىدى. «قارۇشتى يېزىقى بىلەن يېزىلغان تارىشا پۈتۈكلەر» دە يىرىڭلىق ئىششىق، تۈگۈنچە كېسىلى، قارا تەمرەتكە، قوتۇر كېسىلى، ھامىلىدار بولۇش، بويىدىن ئاجراش قا-تارلىق تېبابەتچىلىك ئاتالغۇلىرى ۋە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە دائىم قوللىنىلىدىغان دورا ئىسىملىرى خاتىرىلەنگەن. ①

«قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر» دىكى پارچە خاتىرىلەردىن ۋېي، جىن، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر مەزگىلى (مىلادىيە 420 - 581 - يىللار) دىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ②

قەدىمكى خوتەن تىلىدىكى تېببىي ھۆججەتلەر: بۇ ھۆججەتلەر قەدىمكى خوتەنلىكلەرنىڭ تېبابەتچىلىكىگە دائىر ئەمگەكلىرىنىڭ نەتى-جىسى. ئۇلارنىڭ يىل دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيە 6 - 9 - ئەسىرلەر-گە توغرا كېلىدۇ. خوتەن تىلىدىكى تېببىي ھۆججەتلەر تەرجىمە ھۆججەتلەر ۋە خاس ھۆججەتلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. تەرجىمە تېببىي ھۆججەتلەر ئاساسەن سانسكرىت ۋە تۈبۈت تىلىدىن قەدىمكى خوتەن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان؛ خاس تېببىي ھۆججەتلەر بولسا قەدىمكى خوتەنلىكلەر قەدىمكى خوتەن تىلىدا يازغان ھۆججەتلەردىن ئىبارەت. بۇلار شىنجاڭدىن تېپىلغان.

«سەددىخاسارا» ۋە «جىۋاكاپۇستاكا» لار سانسكرىت تىلىنىڭ قاپىيلىك شەكلىدە يېزىلغان تېببىي ھۆججەتلەر ئىدى. بۇ ئەسەرلەر-نىڭ سانسكرىتچە ئەسلىي نۇسخىسىمۇ ساقلىنىپ قالغان.

① لىن يىن: «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ساھەسىدىكى مەشھۇر ئېۋىپلار ۋە ئەسەرلەر»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1989 - يىل 12 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىكى سانى.
② ۋاڭ شياۋشەن: «سېكە بولىدىكى تېبابەتچىلىك ئالاقىلىرى تەتقىقاتى»، 75 - بەت.

ئالسلارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، «سىددخاسارا» تەخمىنەن 650-يىللىرى كىتاب ھالىتىگە كەلگەن. ئۇنىڭ ئاپتورى ھىندىستان.

لىق راۋىگوپتا ئىدى.

بۇ كىتاب دەسلەپ تۈبۈت تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. قەدىمكى خوتەنلىكلەر تۈبۈت تىلىدىن قەدىمكى خوتەن تىلىغا تەرجىمە قىلغان ھەم تەرجىمە جەريانىدا سانسكرىتچە نۇسخىسىدىنمۇ پايدىلانغان. ئۇنىڭ قاچان تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئېنىق ئەمەس. بۇ كىتابنىڭ خوتەنچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن 64 بەت ساقلىنىپ قالغانىكەن.

«سىددخاسارا» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغىمۇ تەرجىمە قىلىنغان.

«جىۋاكا پۇستاكا» — بۇ تېببىي ھۆججەتنىڭ ئەسلى ئىسمى ئېنىق ئەمەس بولۇپ، خوتەنشۇناس خ. ۋ. بىلى مۇشۇ ئىسمىنى ۋاقتىلىق قويۇپ تۇرغان. بۇ ئەسەرنىڭ سانسكرىتچە نۇسخىسى ھەم قەدىمكى خوتەنچە نۇسخىسىمۇ بار. ئۇنىڭ 73 بەتلىك قىسمىلا ساقلىنىپ قالغان.

«جىۋاكا پۇستاكا» «سىددخاسارا» غا قارىغاندا كېيىنرەك مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئالدىنقىسى كېيىنكىسىدىن ماتېرىيال ئېلىپ ئىشلەتكەن. بۇ ئەسەر خوتەن تىلىدىكى تېببىي ھۆججەتلەرنى بەكمۇ قىممەتلىك چۈشەنچىلەر بىلەن تەمىنلىدى. ①

يۇقىرىقىلاردىن باشقا تېببىي ھۆججەتلەر چەت ئەللەردە ساقلانماقتا، بۇلارنىڭ بەزىلىرى خوتەنشۇناسلار تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان.

قەدىمكى خوتەنچە تېببىي ھۆججەتلەر شىنجاڭ تېبابەتچىلىكىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال. ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە قەدىمكى خوتەن تىلى بىلەن سانسكرىت تىلىنى سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىش، ھىندىستان بىلەن شىنجاڭ، جۇملىدىن ئېلىمىز جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت، تېببىي ئىلىم ساھەسىدىكى ئالاقىسىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ۋاسىتىلىك رول ئوينايدۇ.

3. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى تېبابەتچىلىك
قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە باشقا ساھەلەرگە ئوخشاشلا تېبابەت.

① ر. ئى. كىرىكىڭ «ئۇدۇن ھۆججەتلىرى قوللىنىشى» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن.

چىلىك ئىشلىرىمۇ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، بۇ مەزگىلدىكى تېبابەتچىلىك مەيلى سەۋىيە جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى سىستېمىلىشىش جەھەتتىن بولسۇن ياكى شىپالىق ئۈنۈمى جەھەتتىن بولسۇن، خېلىلا ئاكامۇلاشقاندى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى تېبابەتچىلىكنى جانلىق ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن تەمىن ئەتكۈچى مۇھىم ماتېرىيال «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان تېبابەتچىلىك ھۆججەتلىرى» دۇر. گېرمانىيە ئار-خېئولوگلىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپان رايونىدا مۇشۇ ھۆججەتلەرنى قېزىپ ئېلىپ كەتكەن ۋە ئۇلارنى رەتلەپ، يۇقىرىدىكى ئىسىم بىلەن تەتقىق قىلغان ھەمدە ئېلان قىلغان. تەتقىقاتچى ئۈنۈەر سۆھبەل بۇ ھۆججەتلەر ئۈستىدە توختىلىپ: «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە دائىر بۇ ئەسەر بىر يەردىن تەرجىمە قىلىنغان نەرسە بولماي، بەلكى ساپ يەرلىك بىلىملەرگە يۆلەنگەن ۋە ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ تەجرىبە، كۆزىتىشلىرىگە ئاساسلانغان ھالدا يېزىلغان» دەيدۇ.

بۇ ھۆججەتلەرنىڭ قىسمى توغرىلۇق «جۇڭگو تېببىي قامۇسى» تارماق تومى «ئۇيغۇر تېبابەت قامۇسى» نىڭ 1 - جىلد كىرىش سۆزىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان تېبابەتچىلىك ھۆججەتلىرى» دىن مەلۇم بولۇشىچە، «بۇنىڭدىن 1000—1400 يىللار ئىلگىرىلا ئۇيغۇر تېۋىپلىرىمىز كېسەللىكلەرنى تېرە كېسەللىكلىرى، كۆز كېسەللىكلىرى، قۇلاق، بۇرۇن ۋە بوغۇز كېسەللىكلىرى، چىش كېسەللىكلىرى، نېرۋىغا تەئەللۇق كېسەللىكلەر، نەپەس ئېلىش سىستېمىسى كېسەللىكلىرى، يۈرەك كېسەللىكلىرى، ھەزىم قىلىش ئەزالىرى كېسەللىكلىرى، ھەر تۈرلۈك ئىچكى كېسەللىكلەر، سۈيۈك يولى ۋە جىنسىي ئەزا كېسەللىكلىرى، جەراسىم (مىكروپ، ۋىرۇس) كېسەللىكلىرى ۋە تازىلىق، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەققىدىكى نەسىھەتلەر قاتارلىق 12 چوڭ تۈرگە ئايرىلغان. يەنە بىر يۈرۈش مۇقىم دورا ئۆلچەملىرى بولغان. بۇ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ بۇنىڭدىن 10 نەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا خېلى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى ۋە مۇكەممەل سىستېما بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.»

شىنجاڭنىڭ 100 خىلدىن ئارتۇق داڭلىق دورا ماتېرىيالى ۋە

ئۇلارنىڭ ئۈنۈمى تونۇشتۇرۇلغان بۇ ھۆججەتلەرنىڭ چەت ئەللەردىكى تەسىرى خېلى چوڭ. مەسىلەن، ئۇنۋەر سۈھەيلىنىڭ «ئۇيغۇرلاردا تېبابەت» ناملىق كىتابىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىلدە مۇنداق كۆرسىتىلگەن: «ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە گېرمانىيىدە مۇنداق نەرسىلەر بولماي-ۋاتقان ئەھۋالدا، گۈزەل ۋە بۈيۈك مەدەنىيەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئۆز ئەجدادلىرى بىلەن پەخىرلىنىشكە ھەقىقەتلىق».

«ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان تېبابەتچىلىك ھۆججەتلىرى» بەلگىلىنىش ئىلمىي ۋە ئەمەلىي قىممىتى بىلەن چەت ئەللەردىكى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىغان. بۇ ھەقتە ئۇنۋەر سۈھەيلىنىڭ ئەمگىكىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك. ئۇ 1936 - يىلى ئىستانبۇلدا «ئۇيغۇرلاردا تېبابەت» ناملىق كىتابنى ئېلان قىلىپ، قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ تېبابىتىنى سىستېمىلىق شەرھلەپ، ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئىلمىگە باھا بېرىپ مۇنداق يازغان: «ئۇ چاغلاردا پۈتۈن دۇنيا بويىچە سېھرىي - جادۇدەك مەنئىي ئۇسۇللار بىلەن كېسەل داۋالاشقا ھەرىكەت قىلىش ھۆكۈمران بولۇپ تۇرغان ئەھۋالدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي يوللار بىلەن كېسەللىكلەرنى داۋالاش چارىلىرى ئۈستىدە ئىزدەنگەنلىكى بەك ئەھمىيەتلىكتۇر. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى تەرەققىيات دەرىجىلىرىنى بىزگە كۆرسىتىپ بېرىدۇ.»

خېلى يىللاردىن بېرى ئېلىمىزدىمۇ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى تېببىي ئىلىمغا دائىر ھۆججەتلەرنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش، تونۇشتۇرۇش خىزمەتلىرى ئىشلىنىپ، بەلگىلىك ئىلگىرىدە لىشەلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تېبابەتچىلىككە دائىر بۇنداق نادىر ئەسەرلەرنىڭ يېزىپ قالدۇرۇلۇشى، ئەينى زامانلاردا تېببىي ئىلىم بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تېبابەتچىلىكتە كامالەتكە يەتكەن ئەمچىلەرنىڭ بولغانلىقىدىندۇر. ئەپسۇسكى، كۆپچىلىك ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ تەرجىمىھالى دەۋرىمىز كىشىلىرىگە نامەلۇم. پەقەت ئاز ساندىكىلىرىنىڭلا قىسقىچە ئەھۋالى ۋاسىتىلىك تارىخىي خاتىرىلەردە ساقلىنىپ قالغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئارغۇن سارىق (ئارغۇن سالى)، سادىمىش، يۈجۈ، دىھارما (答里麻)، قۇسقۇي،

ئۇراساڭ (ئەنزىك ؟ 1293 - يىلى ۋاپات بولغان) ، گۈەن يۈنشى ،
 نىزەر ، يۇچۇرئىچ قىيا (月举连赤海牙) قاتارلىقلار بار .
 ئارغۇن سارىق ، يۈجۈ ، ئۇراساڭ ، گۈەن يۈنشى قاتارلىقلارنىڭ
 ئاتا - بوۋىلىرى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدىن بولۇپ ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ
 قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان ھەم ئۇ يەردە
 ئىلىمى ، مەمۇرىي خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن ، قوشۇمچە تېببىي ئىلىم
 بىلەن شۇغۇللانغان . دېھارما (بەزى ماتېرىياللاردا تارىم دەۋىلىتىغان) ،
 قۇسقۇي ، نىزەر ، يۇچۇرئىچ قىيا قاتارلىقلار يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە
 ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە خاس ساقلىقنى ساقلاش ، ئەمچىلىك ئىشلىرى
 بىلەن شۇغۇللانغان ۋە شۆھرەت قازانغان . نىزەر (聂只耳) يۈەن سۇلا-
 لىسى دەۋرىدە بېيجىڭدا تەسىس قىلىنغان « گۇاڭخۇيىسى »
 (广惠司 مېھرى - شەپقەت شىپاخانىسى) ناملىق شىپاخانىنىڭ باش
 ئوتتۇرىسى (مۇدىر ۋىراج) بولۇپ ئىشلىگەن . لۇ مىڭشەن يازغان
 « يېزا ئىگىلىك بىلىملىرىدىن ئاساس » دېگەن ئەسەردە ، تېببىي دورا
 گەرلىكىنىڭ خام ئەشياسلىرىدىن بىرى بولغان ئۆسۈملۈكلەر ھەققىدە
 مەلۇماتلار بېرىلگەن .

دېھارما (مىلادىيە 1279 — 1348 - يىللار) تۇنيۇقۇقنىڭ
 ئەۋلادى بولۇپ ، تۇرپاندا تۇغۇلغان . يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندا بېي-
 جىڭغا يۆتكىلىپ خىزمەت قىلغان ، جۈملىدىن 1307 - يىلى ئۇ يۈەن
 سۇلالىسى ئەمچىلىك مەھكىمىسى (药院) نىڭ دارۇغاچى —
 ئەمچىبېگى بولۇپ تەيىنلەنگەن .

قوچو رايونىنىڭ تېبابەتچىلىكى ئۆزىنىڭ بەزى تەرەپلىرىنى قوش-
 نا خەلقلەرگە يەتكۈزۈپ ، ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت ئالاقە مەزمۇنىنى
 بېيىتىقان .^① تالڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سۇن سىماۋ يازغان جۇڭگونىڭ
 تېببىي دورىگەرلىك قامۇسى — « بىباھا رېتسېپلار » (« 千金方 »)
 نىڭ 15 - جىلدى ۋە « تاشقى كېسەللىكلەرگە ئائىت مەخپىي رېتسېپ-
 لار » (« 外台秘要 ») نىڭ 14 - جىلدىدا قوچونىڭ مىلادىيە 659 -
 يىلى ئوردا تەرىپىدىن ئالىملارنى تەشكىللەپ تۈزۈلگەن « يېڭى دورا
 ئۆسۈملۈكلىرى » (« 新修本草 ») گە غەربىي يۇرتتىن چىقىدىغان

① ۋالڭ شاۋشېن : « يىپەك يولىدىكى تېبابەتچىلىكنىڭ ئالاقىسى ھەققىدە تەتقىقات » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1994 - يىلى غەرتۇنچە نەشرى ، 219 - بەت .

114 خىل دورا نامى كىرگۈزۈلگەن. «قوچونىڭ ئۆمۈر ئۇزارتىش دورىسى» تۇرپان رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ كېسەللىكلەرگە قارشى كۈرەش جەريانىدا قولغا كەلتۈرگەن تېبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىكتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ بىرىدۇر. ① شىنجاڭ رايونىنىڭ تېبابەتچىلىكىنى ئەينى چاغدىكى قوچو ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن تۇرۇپ كۆزەتكەن ئۈنۈر سۈرەتتە ھەيل مۇنداق دەيدۇ: «مەيلى ۋاقىت، مەيلى مۇساپە جەھەتتە ئېيتقاندا، ... تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا قوللانغان تەدبىرى ۋە دورا - دەرەمەكلىرىدە مەلۇم پەرقلەر بولسىمۇ، ھەممىسىنىڭ بىر مەنبەدىن، يەنى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدىن شاخلاپ چىققانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن». ئۈنۈر سۈرەتتە يۇقىرىقى قارىمىشنى تولۇقلاپ: «ئۇيغۇرلار كۈچلۈك بىر تېبابەتكە ھەم ئىگە بولۇپ، ئۇنى ئەتراپتىكى ئەللەرگىمۇ تارقاتقاندى. شۇڭا بۈگۈنكى كۈندە ئانا-تولىيە (تۈركىيە) دىكى خەلق تېبابىتىنىڭ كۆپلىگەن جەھەتلەردىن ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئوخشاشلىقى بار» دەيدۇ. ② قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئىلمىي قىممىتى ۋە تەسىرى ھەققىدە ئالىملار ئىلمىي باھالارنى بېرىپ ئۆتكەن. ئۈنۈر سۈرەتتە مۇنداق يازغان: «پەقەت ئىلىم ساھەسىدىلا ئەمەس، تېبابەتچىلىك ساھەسىدىمۇ بۈيۈك تەسىرلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئەسىرداش مەدەنىيەتتە ئىلىم ئارىسىدا ھەر تەرەپتىن ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىرانىنى، ئىلمىنى، تېبابەتچىلىكىنى ئاسىيادا ئۇيغۇرلار مۇھاپىزەت قىلدى.» ③ كورىيىلىك خې سۈلىنىڭ «ئىسلام ۋە تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ يىراق شەرققە تارقىلىشى» ④ ناملىق ئەسىرىدىكى بايانلارغا قارىغاندا، يۈن سۈلالىسىنىڭ كورىيىنى ئىشغال قىلىشى بىلەن، ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ تېبابەتچىلىكى بىلەن بىرگە خەنزۇ تېبابەتچىلىكىنىمۇ كورىيىگە ئېلىپ بارغان. ⑤

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 155 - بەت.
 ② شۇ كىتاب، ئەنئەنە، 1988 - يىلى تۈركچە نەشرى، 172 - بەت.

4. قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى تىبابەتچىلىك
(1) ئەبۇ نەسىر فارابى ۋە ئۇنىڭ مېدىتسىناغا ئائىت ئىلمىي
ئىسكەنلىرى

فارابى — تولۇق ئىسمى ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد ئىبنى تارخان
ئىبنى ئۇزلۇق قارابى (870 — 950 - يىللار) دەسلەپ قارلۇق
خانلىقىغا مەنسۇپ، كېيىنچە قاراخانىيلار سۇلالىسىگە تەۋە ئوتتۇرا
ئاسىيا سىر دەريا بويىدىكى قاراب (جەۋھەر)، يەنى تۈركچە نامى
ئوتتار ياكى ئوتتار كەنتتە تۈرك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. فارابى يىگىت-
لىك دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن ئەرەب خەلىپىلىكىگە بېرىپ،
شۇ يەردە بىلىم سەۋىيىسىنى داۋاملىق تولۇقلاپ ھەم ئەتراپلىق بىلىم
ئېلىپ، كاتتا ئالىمغا ئايلانغان. ئۇنىڭ ئىزدەنگەن ساھەلىرى ئىچىدە
تىبابەتچىلىكمۇ بار بولغان، جۈملىدىن تېببىي ئىلىمغا دائىر تۆۋەندى-
كىدەك ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان: «ماقالە تەبىئىيە نەفىسى» (روھ
ۋە پسخولوگىيە)، «ئەلمەۋجۇداتىل مۇتەغەيبىرە» (ئۆزگىرىپ تۇر-
غان شەيئىلەر)، «ئەلمەلقۇل كەبىر» (چوڭ ئەقىل)، «پەسىل ۋە
ھاۋا كىلىماتى ھەققىدە»، «ئۇخلىغاندا چۈش كۆرۈش ھەققىدە»،
«كالىمى فى بايانى ئەئزائىل ھەيۋان» (ھايۋان جۈملىدىن ئىنسان
ئەزالىرى ھەققىدە)، «كىتابۇل جۈنۇن» (ساراڭلىق كېسىلىنىڭ
كېلىپ چىقىشى)، «كىتابۇل ھېس ۋە ئىدراك»، «لىمازايەختىمۇل
ئىنسان» (ئادەم نېمە ئۈچۈن خاتالىشىدۇ)، «ئۆمۈرى تەبىئىيە ھەققى-
قىدە» قاتارلىق ئەسەرلەردىن ئىبارەت.

(2) يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ مېدىتسىنالق كۆز قارشى
يۈسۈپ خاس ھاجىپ (تەخمىنەن 1018 — 1085 - يىللار)
قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن مۇتەپەككۈر شائىر ۋە دۆلەت
ئەربابى. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئىھتىياجى تۈپەيلىدىن نۇرغۇن ئىلىم
تارماقلىرى بىلەن تونۇشۇشقا مەجبۇر بولغان. جۈملىدىن ئۆزى ئىگە-
لىگەن بىلىملەرنى سىستېمىلاشتۇرۇپ «قۇتادغۇبىلىك» (1069 —
1070 - يىللاردا) ناملىق داستاندا ئەكس ئەتتۈرگەن.
«قۇتادغۇبىلىك» كە قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئېنىسكلو-
پېدىيىسى دەپ باھا بېرىشكە كىرگەن.

كۆزىتىدۇ ۋە مۇشۇ جەريانلارنى پۇختا بىلىش ئاساسىدا داۋالاشنىڭ يۈرگۈزۈلۈشىنى تەلپ قىلىدۇ.

مۇئەللىپ ئالدى بىلەن ئادەمنىڭ بىر يىللىق ئۆمرىنى باھار، ياز، كۈز ۋە قىش پەسلى بىلەن يانداشتۇرىدۇ. ئاندىن ئادەمنىڭ بىر پۈتۈن ئۆمرىنى 40 ياشتىن تۆۋەن دەۋرى بالىلىق ۋە ياشلىق دەۋر، 40 ياش ۋاقتى بىر دەۋر (تولغان دەۋرى)، 60 ياش قېرىلىق دەۋرى دەپ ئايرىيدۇ.

مۇئەللىپ يۇقىرىقىلار ئاساسىدا، كىشىلەر ئالدى بىلەن ئۆز مىزاجلىرىنى بىلىشى كېرەكلىكى ۋە ئوزۇقلىنىشى، كۈتۈنۈشى زۆرۈرلۈكى ھەققىدە توختىلىدۇ.

مۇئەللىپ ئادەملەرنىڭ مىزاجىنى ئىسسىق، سوغۇق، ھۆل، قۇرۇق دېگەن تۆت مىزاجغا ئايرىيدۇ. جۈملىدىن ئادەم بەدىنىدىكى خىلىتلار (سۇيۇقلۇقلار) نىڭ ئۆزىگە خاس بولغان تەڭپۇڭلۇق ھالىتىدىكى ساقلاش ۋە ساغلام بەدەن بولۇشنىڭ بىر يۈرۈش داۋالاش نەزەرىيەسى ئاساسلىرىنى ئىنچىكىلەپ شەرھلەش بىلەن ئادەم بەدىنىدىكى خىلىتلار بىر - بىرىگە قارىمۇقارشىلىقى ۋە بىر - بىرىگە تەقەززالىقى بىلەن ھاياتلىق مەۋجۇتتۇر دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

مۇئەللىپ ئادەملەرنىڭ جىسمانىيەت ۋە پىسخىك ھالىتىدىكى پەرقلىرىنى تۆت تۈرگە ئايرىپ، ھۆل ئىسسىق، ھۆل سوغۇق، قۇرۇق ئىسسىق، قۇرۇق سوغۇق دەپ، ھەر بىر ئادەمنىڭ ئۆزىگە خاسلىق ھالىتىنى تۆت خىلىتنىڭ قارىمۇقارشىلىق خۇسۇسىيەت ئېتىبارى بىلەن تەڭشەشنى ۋە شۇ ئارقىلىق ساغلام بەدەنلىكنى ساقلاشنىڭ تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ.

مۇئەللىپنىڭ قۇرۇق سوغۇق دېگىنى «تۆرت تادۇ» نىڭ بىرى — تەبىئەتتىكى تۇپراق ماددىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئادەم بەدىنىدىكى ئىپادىسى سەۋدادۇر، ئۇنىڭ تەبىئىتى قۇرۇق سوغۇقتۇر. ھۆل ئىسسىق دېگىنى «تۆرت تادۇ» نىڭ بىرى — تەبىئەتتىكى ھاۋا بولۇپ، ئادەم بەدىنىدىكى ئىپادىسى قاندۇر. ئۇنىڭ تەبىئىتى ھۆل ئىسسىقتۇر. قۇرۇق ئىسسىق دېگىنى «تۆرت تادۇ» نىڭ بىرى — تەبىئەتتىكى ئوت بولۇپ، ئۇنىڭ ئادەم بەدىنىدىكى ئىپادىسى سەپرا-دۇر. ئۇنىڭ تەبىئىتى قۇرۇق ئىسسىقتۇر. ھۆل سوغۇق دېگىنى

«تۆرت تادۇ» نىڭ بىرى — تەبىئەتتىكى سۇ بولۇپ، ئۇنىڭ ئادەم بەدىنىدىكى ئىپادىسى بەلغەمدۇر. ئەبەك، مۇئەللىپ ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ ئەنئەنىۋى خىلاسەت نەزەرىيىسىنىڭ قائىدە - قانۇن، پرىنسىپلىرىنى چوڭقۇر ۋە تەپسىلىي چۈشەندۈرىدۇ. ھەم ماددىنىڭ روھقا تەسىر قىلىدىغانلىقىنى ئىزاھلايدۇ. (3) مەھمۇد كاشغەرى

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەت تۈرك» تە، ئۇيغۇرلار قەدىمكى زاماندا ئىشلەتكەن 150 خىلدىن ئارتۇق خام دورا، 50 خىلدىن ئارتۇق پىششىق دورىنىڭ ئۇيغۇرچە نامى ۋە بىرمۇنچە رېتسىپلار ھەم مال دوختۇرلۇققا ئائىت مەزمۇنلارنى يېزىپ قالدۇرغان. مەسىلەن، ئانوم (ماخاۋ)، چەكەك (چېچەك)، كەزىك (كېزىك)، ئەنۇچ (كۆزگە پەردە چۈشۈش)، ئاتاق (ئاشقازان ياللۇغى)، تالاغۇ (قان تولغاق)، تۇماغۇ (زۇكام)، بالىخ (جاراھەتلىنىش)، سەئىل (داغ چۈشۈش) قاتارلىق كېسەللىك ناملىرى؛ ئالۈچىن (ئا-لۇچا)، ئۇزاغۇن، ئېگىر، ئاڭدۇز (داسەن)، كەكرە تالقا (غورا ئۈزۈم)، بىبىلى (پىلىپىل)، شوغۇ (شوخلەك - ئىت ئۈزۈمى)، سارىخ تۇرما (سەۋزە)، چىندان (سەندەل)، مەندار (ماڭدار)، بىتىرىك (پىستە)، باتمۇل (ئۈزۈن مۇچ)، كۆكنار قاتارلىق دورا گىياھلىرى؛ ئىبرۇك (قېتىقتا ياسالغان سۈرگە)، ئوتتۇم (سۈرگە)، بوخسۇم (بودا) قاتارلىق پىششىقلانغان دورىلار؛ سۈزۈندە سۇ (تىندە دۈرۈلغان سۇ)، بەلىك (جاراھەت ئەسۋابى)، ئارقا جوق (ئېغىزغا دورا قۇيىدىغان قوشۇق) قاتارلىق تېببىي ئۈسكۈنىلەر تىلغا ئېلىندىغان. شۇنىڭدەك مەھمۇد كاشغەرى قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدىكى «ئېگىر بولسا ئەر ئۆلمەس، ئاڭدۇز بولسا ئات ئۆلمەس» دېگەن خەلق ماقالىنى كۆرسىتىدۇ. ئەبەك، مەخلىغان يىللاردىن بۇرۇنلا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئېگىرنىڭ شىپالىق ئەھمىيىتىگە شۇ قەدەر يۇقىرى باھا بېرىلگەن.

(4) ئىمامدىن كاشغەرى ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ داڭلىق تاشقى كېسەللىكلەر ئالىمى ئىمامدىن كاشغەرى مىلادىيە 10 - ئەسىردە كاشغەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن

بولۇپ، شۇ چاغدىكى بىلىم يۇرتى «مەدرىسە ساچمىيە» دە مۇدەررىس-لىك قىلىپ، تېبابەتچىلىك ئىلمىدىن دەرس ئۆتۈپ نۇرغۇن شاگىرت-لارنى يېتىشتۈرگەن. سۈتۈق بۇغراخاننىڭ جەڭدە يارىلانغانلارنى ئۈ-نىڭغا داۋالاتقۇزغانلىقى توغرىسىدا ئۇچۇر ساقلانغان. ئىمامدىن كاش-خەرىنىڭ «شەرھى ئەلقانۇن»، «شەرھى شىنغا» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، بۇ ئەسەرلەر «مەدرىسە ساچمىيە» دە تېببىي دەرسلىك قىلىنغان. ئۇنىڭ ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىلىرىگە شۇ چاغدىكى سۇلتان سۈتۈق بۇغراخانمۇ ئالاھىدە رازى بولۇپ ئىنئام بەرگەن.

(5) ئەللامە ئەلاىددىن مۇھەممەد خوتەنى (مىلادىيە 1150 — 1222 - يىللار)

ئەللامە ئەلاىددىن خوتەننىڭ شۇ چاغدىكى مەركىزىي شەھىرى يوتقاندا غوجى مۇھەممەد ئىسىملىك بىر دىنىي زات ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كاشغەر «ساچمىيە مەدرىسى» دە ئوقۇپ، خوتەنگە قايتىپ تېبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان ھەم نۇرغۇن شاگىرت يېتىشتۈر-گەن.

ئۇ شۇ مەزگىلدە ئىسلام دىنى ئەھكاملىرىغا مۇۋاپىق «ئەلغىقھۇت-تىببىيە» (تېببىي قانۇن) دېگەن كىتابنى يېزىپ، ئۇنى شۇ چاغدىكى تېببىي خادىملارنىڭ سادىر قىلغان خاتالىقلىرىنى شەرئەت ھۆكۈمى بويىچە بىر تەرەپ قىلىشقا قانۇن بويىچە جازا ھۆكۈم قىلىشتا ئاساس قىلغان. ئۇنىڭ يازغان نۇرغۇن ئەسەرلىرى ئاپەتلىك «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن.

5. يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى تېبابەتچىلىك
يەكەن خانلىقى (1514 — 1680 - يىللار) دەۋرىدە تېببىي ئىلىمغا ھەم كۆپ ئەھمىيەت بېرىلگەن، 1626 — 1627 - يىللىرى ئېلىنغان بىر قېتىملىق ستاتىستىكىدا، بۇ خانلىق تەۋەسىدىكى مەك-تەپلەر 1690، مەدرىسە 573 ئورۇندا بولغان. يەنە بەزى مەنبەلەردە بۇ چاغدا قۇرۇلغان مەكتەپلەر جەمئىي 2263 كە يەتكەن دېيىلگەن. ①

① «ئەزكىرىمى ئابدۇرەشىدخان» (پارچە) «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن تېزىس»، 133- بەتكە ئېلىنغان نەقىل، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.

مەدرىسەلەردىن داڭلىقراقلىرى مىرزا ھەيدەر مەدرىسى، ساقىيە مەدرىسى، شىپاھىيە، قەشقەر شەھىرى چاسا كوچىسىدىكى خانلىق مەدرىسە، ئوردا ئىشىكىدىكى ۋاڭلىق مەدرىسە، قازان مەدرىسى، ساغىيە مەدرىسى ۋە باشقا مەدرىسەلەرنىڭ ھەممىسىدە دىنىي دەرسلەر ئىكەنلىكى سىرتىدا ئىلمىي فائىز (تەقسىمات ئىلمى)، ئىلمىي ھەندىسە (گېئومېتىرىيە)، ئىلمىي نۇجۇم - تەقۋىم (ئاسترونومىيە) ۋە باشقىلار ئوقۇتۇلاتتى. ①

يەكەن خانلىرى دۆلەتنىڭ باشقا ئىشلىرى قاتارىدا تىبابەتچىلىك ئىشلىرىنى ياخشى ئىشلەشكە كۆپ كۈچ چىقارغان. لوقمان ھەزرىتىم «ھۆكۈمە تەسنىفلىرى - تىببىي ھۆكۈمەلەر تەۋسىيە - نەسەھەتلىرى» (1881 - يىلى يېزىلغان) دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازغان: «ئەزىزانلار دەۋرى - دەۋران سۈرگەن زامانلار (يەنى كەن - سەئىدىلەر خانلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ - نەقىلچىدىن) دا، تىببىي ئەللامەلەر، جەررايىكەر، ھۆكۈمە شىپاگەرلەر، دورا - گىياھ - گەرلەر، باخشاگەرلەر، ئاхтаگەرلەر ... ئالاھىزەل ئەلنىڭ ئەزىزانلىرى، يۇرتنىڭ خىزىرى - خىزىنلىرى، ئاللا نۇسرەت - ئىنايەت ئاتا قىلغان دانىشمەنلەر ... دېيىلەر ئەردىلەر ... تۆرت تۈرىنىڭ تۈرلىرى (ۋەزىرىل ئەزەم، پازىل - ئۆلىما، ھاكىم - ھۆكۈمدار، قازى - قۇززاتلار قاتارىدىكى يۇقىرى ئورۇن) دە ئەردىلەر ... گۇفتار جۈلۈس ئابدۇرەشىدخان ئىبنى سۇلتان سەئىدخان ئەنە رەئلامۇ بۇرھانەھۇ ئەمىرى ۋاجىپ قىلىپدۇرلەركى: (ئوغۇللىرىم تېۋىپ - ھۆكۈمەلەرنى ئۇستاز، ئۇلۇغ بىلگەي، ئىلمىياتتا ھۆرمەت، ئېتىباردا ئۇلارغا يارمەدەت بولغاي ... پىر - يارەن، كاتتا - كىچىك، پېقىر - مىسكىن، ياساۋۇل - سەرباز، پىداكار - پەرىمانبەردارلارنىڭ جىممىكىسى ئەللا - مە، ھۆكۈمە، ئەھلى ئىلىم ... ھاياتى ھەممىدىن غەنىمەت بىلگۈچى كارامەتكار مۇنەججىملەرنىڭ خاسىيەتلىك تەلىماتلىرىغا بېقىنغاي، ئۇلارنى ئۇلۇغلىغاي، نەزەرلىرىدىن ئۆتكەي، دۇئا، شىپا - شاپائەتلىرىدىن يىراقلاشمىغاي، باشلىرىدا كۆتۈرگەي، ئەمىن، پاراغەتلىك، مالايسىز، مەشغۇل - ئىستەك، مەئشەت، رىزىق ئامەتلىرىنىڭ ئې-

① ش. خۇشتار: «قەشقەر يېقىنقى زامان تىبابەتچىلىكى ۋە مەشھۇر تىۋىپلار»، شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى، 28 - قىسىم، 313 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى.

شېپ بېرىلىشىغا، كەسپىي ھەۋەس، شىنجاڭ تىلىرىنىڭ راۋاجىغا يار-
ھەمدەم بولغاي...»^①

دېمەك، يەكەن خانلىقى دەۋرىدە تىبابەتچىلىكنىڭ تۈپ نىشانىنى خېلىلا ئېنىق بەلگىلەنگەنلىكى ھەققىدە مەلۇماتلار بار: شۇنىڭغا ئا-
ساسلانغاندا ئۇ مۇنداق: پۈتۈن جەمئىيەت مىقياسىدا تۆۋەندىكىلەرنى
ئورۇنداش تەلەپ قىلىنغان: ① ئوزۇقلىنىشنى كۈچەيتىش؛ يېمەك-
ئىچمەك ئادەتلىرىگە دىققەت قىلىش - لايىقلاشتۇرۇش؛ ② تۈز ئىستې-
ھالنى تەشۋىش؛ ③ ئالدىنى ئېلىشنى كۈچەيتىش، ئومۇميۈزلۈك
تەكشۈرۈپ تۇرۇش؛ ④ زىيانلىق ئىچىملىك، چېكىملىكلەردىن ساق-
لىنىش، چەكلەش، سالامەتلىك تەربىيىسىنى كۈچەيتىش، كېسەل
پەيدا قىلىدىغان ئامىللارنى يوقىتىش؛ مۇۋاپىق كىلىنىكلىق داۋالاش
تېخنىكىسىنى جانلاندۇرۇش؛ ⑤ سوزۇلما خاراكتېرلىك كېسەللەر-
نىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش، يۈرۈشلەشتۈرۈش ھەم ئىزچىل
داۋاملاشتۇرۇش.

ئابدۇرەشىدخان (1533 ~ 1559 - يىللار) ھۆكۈمران تەبىقى-
لەر خەلقىنىڭ سالامەتلىكى، ساپاسىنى ئۆستۈرۈش جەھەتلەردە ئۈنۈم-
لۈك خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. «تەزكىرە پىر - ياران» ناملىق تەزكى-
رىدە، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان خانلىق پۇقرالىرى ئارىسىدا بولىدىغان
قورقۇش، قايغۇرۇش، غەزەپلىنىش، خارلىنىشتەك ئەھۋاللارنى تەب-
ئىي كېسەللىك ئامىللىرى دەپ قارىغان ھەم مۇنەججىملىرىنىڭ سۆھ-
بەتلىرىدە: «... كىشى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمەكنى ئاغرىق - سىلاقتىن
خالىي ئىزدەسە يېمەك - ئىچمەكلىرىنى ئىدىتلىق، مۇۋاپىق، يېتىم
قوپۇشنى، ھەرىكەت - پاراغەتلىرىنى نورمال ئەھۋالدا، كەيپىياتلىق
رىنى غەشىسىز قىلماقلىرى ھاجەت ۋە زۆرۈردۇر...» دەپ تەۋسىيە
قىلغان.

يەنە شۇ كىتابتا: «شاھىئالەم (ئابدۇرەشىدخاننى دېمەكچى) - ئىنسان
ئۆمرىنى كۈن، لوقما، ئوزۇق، ھىممەتتىن، ئېتىقاد ئاشۇرار... دەپ
قارا ئېرىدىلەر...»^② دېيىلگەن. دېمەك، ئابدۇرەشىدخان پۈتۈن خان-
لىق تەۋەسىدە ئۆز مۇلازىملىرىدىن يېمەك - ئىچمەككە، ئىنسان
نەسلىگە، ئىنسان تەقدىرىگە، ئىنسان غۇرۇرىغا ۋە ئىنسان ئېتىقادىغا

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1988 - يىلى 5 - سان، ئۈرۈمچى.

زىيان - زەخمەت يەتكۈزگۈچىلەرنى ھېچبىر ئاياۋسىز جازالاپ تۇرۇش-
خى تەلەپ قىلغان.

«دورنات خازىكەنت خۇاجە پادىشاھ» دېگەن كىتابتا، شاھى ئاب-
دۇللا خان زامانى (1638 — 1667 - يىللار) دا، «... زامان -
زامانلار سەھىيە - تىبابەت ئەسىرى جارى بولسىغان زېمىنگە، تەندۈ-
رۇسلۇق بالاغەتلىرى يېتىلمىگەن، مىجەزى سۇس، مادار - غەيرەتتە
بىچارە، زەئىپ تەن، ئەسلى ئەرەجمەن، دەردى ئەلەمگە ۋارسى بىمار
مىمكىنلەرگە شىپا، تەدبىر تاپقۇچى ھاكىم، ئۆلىما، ھۆكۈم -
تېۋىپ، شىپاگەر... گە خانلىق خەزىنىلىرى تەخىرسىز، شەرتسىز
ئېچىپ، ئاشكارىلاپ بېرىلەر ئىدىلەر...»^① دېيىلگەن.

دېنەك، يەكەن خانلىقى دەۋرىدە يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە، خانلىق-
نىڭ تىبابەتچىلىك ئىشلىرىغا نۇرغۇن پايدىلىق ئىمكانىيەتلەر يارىتىل-
غان. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ خىزمەت بەكلا تەرەققىي قىلغان.
يەكەن خانلىقى دەۋرىدە خېلى كۆپ نامدار تېۋىپلار ئۆتكەن،
بەزىلىرى خاس ئىلمىي تېببىي ئەسەرلەرنى يازغان ۋە بەزىلىرى باشقا
تىللاردىن تەرجىمە قىلغان.

بۇ دەۋردە نام - نشانى بىلەن يېتىپ كەلگەن داڭلىق تېۋىپلاردىن
تۆۋەندىكىلەرنى ساناپ ئۆتۈشكە بولىدۇ:

مۇھەممەد مىرات بەگ ئەلى بەگ ئوغلى — ئۇ 17 - ئەسىردە
كاشغەردە ياشىغان ۋە ھىجرىيە 1150 - يىلى (مىلادىيە 1640 -
يىلى) كاشغەر شەھىرىدە «ئەغراز تېببىي» (تىبابەتچىلىك مەقسەتلىك-
رى) ناملىق تېببىي ئەسەرنى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ چىققان. بۇ
كىشىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن مىرات بەگ ئوغلى تەبىب ئەسرۇللا ئاخۇنۇم،
ئەسرۇللا ئاخۇنۇم ئوغلى تەبىب ئابدۇساتتار ئاخۇنۇم، ئابدۇساتتار
ئاخۇنۇم ئوغلى تەبىب مۇھەممەد سىدىق ئاخۇنۇملار ئىزچىل ھالدا
تىبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، يەكەن خانلىقى تىبابەتچىلىكىنى
دەۋرىمىزگە يەتكۈزۈپ بېرىشتە مۇھىم ۋاسىتىلىك رول ئوينىغان.^②
مەۋلانە شىراز، خوجا نۇرىدىن — بۇ تېۋىپلار توغرىلۇق مىرزا
ھەيدەر «تارىخىي رەشىدى» دە مۇنداق يازغان: «... سەئىدخان مەي-

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1988 - يىلى 5 - سان.
② «ئۇيغۇر تىبابەت چولپانى»، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر شىپاخانىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان
قەرەلىمىز ژۇرنال، 1985 - يىلى.

خورلۇقى تۈپەيلىدىن تېنى ناھايىتى زەئىپلىشىپ، ئاخىرى بەزگەك كېسىلگە گىرىپتار بولۇپ قالىدۇ. ئۆمۈر بويى خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ كەلگەن مەۋلانە شىراز قابىلىيىتى ئەل ئىچىگە تونۇلغان، داۋالاش سەنئىتى كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، ئۇ خاننىڭ كېسىلى مۇھىمىنى ئۆزگەرتىشكە ئېھتىياجلىق دەپى ...»^① «تاغامنىڭ كاشغەر-دە قېلىشىدىكى سەۋەب مۇنداق ... كۈز (ياز) پەسلىدە كىلىمات ناھايىتى ئىسسىق كەتكەنلىكتىن، ئۇ ئادەم بۇيرۇپ، يەرگە بىر ئاز چىم يېيىتىپ، چىم ئۈستىگە سوغۇق سۇ چاچقۇزۇپ، ئاندىن يالىڭاچ ھالدا چىم ئۈستىدە ئۇخلىدى. ئۇ ئويغانغاندىن كېيىن، پالەچ كېسىلگە گىرىپتار بولۇپ، گەپمۇ قىلالمايتتى. سەئىدخان موغۇلىستانغا قىلغان سەپىرىدىن كاشغەرگە قايتىپ كەلدى. خوجا نۇرۇمۇ ئەنجاندىن بۇ يەرگە كەلدى ... (ئەتراپتىكىلەرگە) تەمسىل كەلتۈرۈپ: (كېسەل-نىڭ ساقايغۇسى كەلسە دوختۇر ئۆزى كېلىدۇ) دەپى. بۇ سۆز تاغامنىڭ تەقدىرىنىڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. خوجا نۇرۇمۇ شەخسەن ئۇنى ئۆزى داۋالىدى»^② «... سەپەر ئۈستىدە تاغام قىزىتما بولۇپ قالدى ھەمدە سۇلۇق ئىششىق، زىققا ۋە بەزگەك كېسەللىرىگە گىرىپتار بولدى. شۇڭا دىئاگنوز قويغىلى كەلگەن تېۋىپلار، مەسىلەن، خوجا نۇرۇم (نۇرىدىن)، ئابدۇۋايىد زوھۇرى، ھاجى شەمسىدىن ئېلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئامالسىز قالدى. ئەڭ ئاخىرى كېسەللىك ئەھۋالى ئېغىرلىشىپ ھاياتى خەۋپ ئىچىدە قالدى. بۇ چاغدا خوجا نۇرۇم تۇرپاندىن يېتىپ كەلدى ... تاغام بىرقانچە مىنۇتتا بىر قېتىم ھوشىدىن كېتىپ تونۇيالماس ئىدى. بۇ دانىشمەن تاغامنى داۋالاشقا باشلىۋىدى، كېسەل كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ياخشىلىنىپ كەتتى»^③ بۇ بايانلاردىن، يەكەن خانلىقى ئوردىسىدا مەۋلانە شىراز، خوجا نۇرىدىن قاتارلىق ماھىر تېۋىپلارنىڭ بارلىقىنى بىلىپ يېتەلەيمىز.

ھەكىم سۇلتان ئەلى ۋە «دەستۇرۇلئىلاج»
 ھەكىم سۇلتان ئەلى (تەخمىنەن 1450 — 1550 - يىللار)

① «تارىخىي رەشىدى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 2 - كىتاب 272 - بەت.
 ② «تارىخىي رەشىدى»، 2 - قىسىم، خەنزۇچە نەشرى، 327 - بەت.
 ③ «تارىخىي رەشىدى»، خەنزۇچە نەشرى، 2 - قىسىم، 347 - بەت.

يەكەن خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ياشىغان مەشھۇر تېۋىپ بو-
لۇپ، 1520 — 1533 - يىللىرى يەكەن خانلىقىنىڭ مەركىزى يەكەن
شەھىرىدە تېببىي ئىلىم بىلەن شۇغۇللانغان ھەم شۇ يىللاردا سۇلتان
سەئىدخاننىڭ تەكلىپى بىلەن دەسلەپ پارس تىلى بىلەن، كېيىنچە
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن «دەستۇرۇلئىلاج» (داۋالاش قوللانمىسى)
ناملىق چوڭ ھەجىملىك كىتابنى يېزىپ چىققان. «دەستۇرۇلئىلاج»
تەشرە ئىلمى (ئاناتومىيىسى)، فەنائفول ئەزا (فىزىئولوگىيىسى)،
تەشخىس ئىلمى (دىئاگنوز ئىلمى)، دورىگەرلىك ئىلمى جەھەتلەردە
ئۆز ۋاقتىدا ئەتراپلىق ئىزدىنىپ يېزىلغان ئەسەر بولۇپ، باشقا تېببىي
ئەسەرلەردىن ئالاھىدە پەرقلق بايانلار سۆزلەنگەن، دورا رېتسېپلىرى
چۈشىنىشلىك، ئاممىباب ۋە ئىخچام ئىپادىلەنگەن. كىتاب بىر مۇقەدد-
دە، ئىككى ماقالىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مۇقەددەسە 16 باب بولۇپ،
ھەر بىر بابى بىرنەچچە پەسىل بىلەن تامام بولغان. مۇقەددەسىدە ئۇيغۇر
تېبابتىنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرى، جۈملىدىن ساقلىقنى ساقلاش،
تېبابەت ئىلمىنى تونۇشتۇرۇش، ساقلىق ۋە كېسەللىك ئەھۋالى،
تومۇر ئەھۋالى قاتارلىق بىلىملەر بايان قىلىنىدۇ.

ئىككى ماقالىنىڭ بىرىنچىسىدە ھەرقايسى ئەزالاردىكى مەخسۇس
كېسەللىكلەر سۆزلەنگەن بولۇپ، جەمئىي 25 باب، ھەر بىر باب
بىرنەچچە پەسىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى ماقالىدە بىر ئەزاغا
مەخسۇس بولمىغان كېسەللىكلەر سۆزلىنىدىغان بولۇپ، جەمئىي
سەككىز بابقا بۆلۈنۈپ، ھەر بىر بابى بىرنەچچە پەسىلگە بۆلۈنىدۇ.

«دەستۇرۇلئىلاج» — بەش ئەسىرگە يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان
شىنجاڭدا ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ زۆرۈر قوللانمىسى بولۇپ خىزمەت
قىلىپ كەلگەن، قولىدىن قولغا ئۆتۈپ، كۆپ نۇسخا كۆچۈرۈلگەن،
تاش باسما نۇسخىسىمۇ بولغان. ھەكىم سۇلتان ئەلىنىڭ «دەستۇرۇل-
ئىلاج» ناملىق ئەسىرى ئۇيغۇر تېبابەت ئىلمىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىسىدە
گە ۋەكىللىك قىلىش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ①

① بۇ كىتاب تېبابەت بۇتخەسىنىڭ ھاجى مۇھەممەد پالى ئالىم تەرىپىدىن نەشرگە كەييارلىنىپ،
787×1092 مىللىمېتىر، 16 فورمات، 36،75 باسما ۋاقىت، 588 بەت ھەجىمىدە 4000 تىراژ بىلەن
شىنجاڭ پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى تەرىپىدىن 1999 - يىلى 7 - ئايدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
تىلى ئۆمىلىۋى بويىچە نەشر قىلىندى.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە پارسچىدىن «تېببىي يۇسۇفى»، «زەخرەگى خارەزىمشاد» قاتارلىق تېببىي كىتابلارمۇ چاغاتاي تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

موللا ئارپ خوتەنى (مىلادىيە 1564 ~ 1655 - يىللار) موللا ئارپ مىلادىيە 1564 - يىلى خوتەن ناھىيىسىنىڭ لاسكوي يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، كاشغەر، يەكەنلەردە ئوقۇپ، خوتەن خەلقىنىڭ ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىدا يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان ھەم نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن. ئۇنىڭ پارس، چاغاتاي، ئەرەب تىللىرىدا يازغان «گۈلدەستەئى ئافىيەت»، «تۈركىي دەستۇرۇلئىلاج»، «مۇجەربىياتى ئارىفى»، «ئەسراۋىننەبىزى ۋەلبەۋلى ۋەلبىراز»، «مۇئالىجاتىل پوقرائى ۋە ئەھلىل سەھرائى»، «رسالى ئى فەسەد ۋە ھىجامەت» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

6. يەكەن خانىدانلىقىدىن كېيىنكى مەزگىلدىكى تېبا-بەتچىلىك ئىشلىرىغا دائىر بەزى ئەھۋاللار.

بۇ مەزگىلدە تېبابەتچىلىك ئىشلىرى نورمال يۈرۈشۈپ تۇرغان. شىنجاڭنىڭ جاي - جايلىرىدىن بىر تۈركۈم داڭلىق تېۋىپلار يېتىشىپ چىقىپ، خەلقنىڭ ساغلاملىق ئىشلىرىنى ياخشىلاشقا كۆرۈنەرلىك تۆھپىلەرنى قوشۇپ تۇرغان. تۆۋەندە مەشھۇر تېۋىپلاردىن بىرقانچىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

ئوسمان بەگ — ئۇ 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خوتەننىڭ كېرىيە ناھىيىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، كاشغەر ۋە تۈركىيىلەردە ئوقۇغان. كېيىن خوتەنگە قايتىپ ئۇيغۇر تېبابەت ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىنسى مۇرات بەگ بىلەن بىرلىكتە داۋالاش ئەمەلىي تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، «شارائىتى سېھەت» (ساقلىق شارائىتلىرى) ۋە «تەجرىبە جاتى تېببىي» (تېبابەت تەجرىبىلىرى) دېگەن كىتابلارنى يېزىپ چىققان، بۇلار قازاندا بېسىلغان. قىسقىسى (مىلادىيە 1717 - 1827 - يىللار) — ئۇ پىچان ناھىيىسىنىڭ لۈكچۈن رايونىدا موللا ئەخمەت باقى غوجامنىياز ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كاشغەردىكى خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇپ، يۈر-

تدا مۇدەررىسلىك ھەم تېبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ يازغان «رەۋزەتۇل زوھرا» 3000 مىسراق داستان بولۇپ، پەند - نەسە - جەت، ئىبرەتلىك مەسەل ۋە ھېكايىلەر، چوڭقۇر پەلسەپىۋى قاراشلارغا ئىگە ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

قۇتبىدىنشاھ (مىلادىيە 1760 — 1866 - يىللار) — ئۇ يەكەن ناھىيىسىنىڭ ساپال كوچىسىدا ھۈسەيىنخان تەجەللى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ تېبابەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىشتىن سىرت، مىسرى ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانى قاتارلىق دۆلەتلەردە ئوقۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن يۇرتى يەكەندە خەلقنىڭ ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرى بىلەن بىرگە شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن، كېيىن تەكلىپ بىلەن پاكىستان، ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىران، ئىراق، ھىندۇنىزىيە، بۇلغارىيە قاتارلىق 40 نەچچە دۆلەتكە بېرىپ كېسەل داۋالىغان. قۇتبىدىنشاھنىڭ ساقلىنىپ قالغان ئەسەرلىرىدىن «رىسالە ئىرى - شادوسسالھىمىن»، «سەپەرنامە»، «شېرىكنامە پەلەك» قاتارلىق قوليازما ئەسەرلىرى بار.

زورىخان (مىلادىيە 1780 — 1850 - يىللار) — ئۇ كاشغەر شەھىرى بەشكېرەم يېزىسىنىڭ چۈمبۈش كەنتىدە ئىمىن ئاخۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئانىسى پاتەمخان سوزۇلما خاراكتېرلىك كېسەلگە گىرىپتار بولغانلىقتىن، زورىخان 11 يىل ئانىسىنى داغلىق تېۋىپلارغا كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ داۋالاش، دورا تەييارلاش ئەمەلىي ماھارەتلىرىنى ئۆگىنىپ ئاخىرى ئانىسىنىڭ كېسەلىنى ئۆزى داۋالاپ، يۇرت - مەھەللە ئىچىدە ئۇستا ئايال تېۋىپ دەپ تونۇلۇپ، 50 يىل ئەتراپىدا خەلقنىڭ ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىغا يۈرەك قېنىدىنى سەرپ قىلىپ، خەلقنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. ئۇنىڭ «مۇئالىجاتىن نىسا» دېگەن قوليازما ئەسىرى تارقالغان.

بەدرىددىن سوپى ئاخۇنۇم — ئۇ كاشغەر شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، ئۆز زامانداشلىرى بىلەن بىرگە كۆپ ئەسىرلىك داۋالاش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ كېسەلىنى داۋالاپ شۆھرەت قازانغان. بەدرىددىن سوپى ئاخۇنۇمنىڭ تېبابەتچىلىك كىتابلىرىدىن كېسەل كىشىنىڭ تاشقى قىياپىتىگە قاراپ دىئاگنوز قويدىغان «قىياپەت تۈتتەشخىس» دېگەن قوليازما ئەسىرى بار.

جامالىدىن مەۋلىۋى (مىلادىيە 1817 — 1902 - يىللار) —
ئۇ كۇچا ناھىيىسىدە تۇغۇلۇپ، كۇچا ساقىيە، كاشغەر خانلىق مەد-
رىسلىرىدە، كېيىن ھىندىستاننىڭ دىيۇبەندە سەككىز يىل ئوقۇغان
مەشھۇر ئالىم ۋە ھۆكۈمە بولۇپ، ئۇزۇن يىل كېسەل داۋالىغان،
نۇرغۇن شاگىرتلارنى تەربىيىلىگەن. ئۇنىڭ «ئەلىئىلاجى ئاب ۋە ئا-
تەش» دېگەن قولىزما ئەسىرى خەلق ئىچىگە تارقالغان. —
گۈلجەمىلەخان (مىلادىيە 1840 — 1910 - يىللار) —
كاشغەر شەھىرى بەشكېرەم يېزىسىنىڭ بۇچى كەنتىدە دۇنياغا كې-
لىپ، شۇ يېزىدىكى داخلىق ئاياللار كېسەللىكى تېۋىپى قەمەرخاندىن
تېبابەتچىلىك بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ، ئۇزۇن يىل ئۆز خەلقىنى كې-
سەل ئازابىدىن قۇتقۇزۇش يولىدا يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان،
نۇرغۇن شاگىرت تەربىيىلىگەن. ئۇنىڭ «شېئىي خاۋاتون» دېگەن
تېببىي رسالىسى خەلق ئىچىگە تارقالغان.

جامالىدىن ئاقسارايى — ئۇ تەخمىنەن 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى،
18 - ئەسىرنىڭ بېشىدا خوتەن قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ئاقساراي يېزى-
سىدا تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، كاشغەردە ئوقۇغان، كېيىن
ھىندىستانغا بېرىپ ئۈچ جىلد، 494 بەتلەك چوڭ ھەجىملىك ئەسىرى-
نى ئەرەبچە يېزىپ، ئەسەرگە ئۆز يۇرتىنىڭ كەنت نامى «ئاقساراي»
دەپ ئات قويغان. بۇ ئەسەردە تېبابەتچىلىك نەزەرىيىسى، ساقلىقنى
ساقلاش، دىئاگنوز قويۇش، داۋالاش، دورىگەرلىك، ئاسترونومىيە،
خىمىيە، فىزىكا، بىئولوگىيە، ماتېماتىكا، پسخولوگىيە قاتارلىق
مەزمۇنلار ئەتراپلىق، مۇكەممەل بايان قىلىنغانلىقتىن، 1899 -
يىلى ھىندىستاننىڭ لەكنۇدا نەشر قىلىنىپ دېھلى ئۇنىۋېرسىتېتىدا
1939 - يىلىغىچە تېببىي دەرسلىك قىلىپ ئۆتۈلگەن.

تەجەللى ھەزرىتىم (مىلادىيە 1848 — ؟) — ئۇ قاغىلىق
ناھىيىسىنىڭ زۇڭلاڭ يېزا ئايكەنتىدىكى ئالىم، ماھىر تېۋىپ قۇتبى-
دىنشاھ ھەزرىتىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنى ئاتا - ئانىسى
سەئۇدى ئەرەبىستاننىڭ مەككە شەھىرىگە ئاپىرىپ باشلانغۇچ مەلۇمات-
تىنى شۇ يەردە ئالدۇرغان. كېيىن ھىندىستاننىڭ دېھلى شەھىرىدىكى
«دارىلئۇلوم» دا، ئۇنىڭدىن كېيىن «ئىپھان دارىلفۇنۇن» دا، كېيىن
ئافغانىستاننىڭ «كابۇل دارىلفۇنۇن» ىدا ئوقۇتقان. تەجەللى ھەزرىتىم

ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، سەئۇدى ئەرەبىستانى، تۈركىيە، ئىران، ئىراق، سۈرىيە، رۇسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ يەكەن، كاشغەر، قاغىلىق، گۇما قاتارلىق جايلاردا مۇدەررىسلىك قىلىش بىلەن بىرگە تېبابەتچىلىك قىلىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئىز باسارلىرىنى يېتىشتۈرگەن. ئۇنىڭ «تەجرىبىدىن ئۆتكەن رېتسېپلار توپلىمى» دېگەن قوليازما ئەسەرى خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان.

تەجەللى ھەزرەتلىرى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى بىلەن زا-مانىۋى تېبابەتچىلىكنى ئىجادىي بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا ئوپېراتسىيە ھۈنرىنى ئىگىلەپ، قويۇنچا (سوقۇر ئۈچەي كېسىلى)، ئېلىشىپ قېلىش (ساراڭ بولۇپ قېلىش) كېسەللىكىنى ئوپېراتسىيە قىلىپ ساقايتقان. تەجەللى ئوپېراتسىيە قىلغان كېسەللەردىن گۇما ناھىيەسىنىڭ تازغۇن دەرياسى بويىغا جايلاشقان كۆھتام (ھازىرقى كىلىياڭ يېزىسىنىڭ بىر كەنتى) دىكى شەيدا باي دېگەن كىشىنىڭ سەئۇدىي بولۇپ قېلىش كېسىلىنى مېخىسىنى ئوپېراتسىيە قىلىش بىلەن، گۇما ناھىيىسىنىڭ كىلىياڭ يېزىسىدىكى ئىككى تال قوۋرۇغىسى سۈنۈپ كېتىپ سېسىپ كەتكەن پاسار ئاخۇن ئىسىملىك كىشىنىڭ سېسىغان قوۋرۇغىسىنى ئېلىۋېتىپ قارا ئۈجمە دەرىخىنىڭ شېخىدىن قوۋرۇغا ياساپ سېلىش ئۇسۇلى بىلەن كېسەل داۋالىغان ھەم بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن 300 دىن كۆپرەك ئېغىر كېسەلنى غەمىدىن خالاس قىلغان.^①

مۇھەممەد ئەكبەر ئەرزانى — ئۇ 1746 - يىلى ھىندىستاندا قۇرۇلغان تۈرك پادىشاھلىقى دەۋرىدە يېتىشىپ چىققان تۈركىي (ئۈي-غۇر) ئەۋلادىدىن بولغان داڭلىق تېۋىپ بولۇپ، ئەكبەر شاھنىڭ دەۋرىدە ئوردا تېۋىپى بولغان، ھىندىستان، ئىران، پاكىستانلاردا ھەرخىل كېسەللىكلەرنى داۋالاش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا «تېببىي ئەكبەر»، «مۇپەررىھلىقۇلۇب»، «قارابادىن قادىرى»، «مۇجەررىبا-تى ئەكبەر»، «مىزانى تىب»، «ھۈدۇدۇل ئەمراز» قاتارلىق تېبابەت ئەسەرلىرىنى پارس تىلىدا يازغان. مۇھەممەد ئەزەمخان — ئۇ 19 - ئەسىردە ھىندىستاندا ئۆتكەن

① ئابدۇل كەمەل ئالىم: «تەجەللى ئوپېراتسىيە قىلغان كېسەللەر»، «ئاسىيا كىتابى»، 1999 - يىلى 11 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىكى سانى، ئۈرۈمچى.

تۈركىي (ئۇيغۇر) ئەۋلادىدىن بولغان ئاتاقلىق ھۆكۈم بولۇپ، تۆت توم، 1000 خىلدىن ئارتۇق كېسەل، 30 مىڭدىن ئارتۇق رېتسېپنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ ھەجىملىك «ئىكسىرى ئەزەم» دېگەن كىتابنى يازغان. ئۇنىڭدىن باشقا «مۇھىتى ئەزەم»، «روموزى ئەزەم» قاتارلىق داڭلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

مۇھەممەد ئەجمەلخان (مىلادىيە 1862 — 1927 - يىللار) — مەسھۇلمۈلۈك ھەكىم ئەجمەلخان مىلادىيە 1862 - يىلى 2 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ھىندىستاننىڭ دېھلى شەھىرىدە تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ نەسەبى جۇڭگونىڭ غەربىدىكى مەشھۇر قەدىمىي شەھەر كاشغەردە تۇرغان خوجا ئابدۇللا ئەسرار دېگەن كىشى بىلەن تۇتىشىدۇ (پروفېسسور ھەكىم مۇھەممەد ئىرشادجەمىل يازغان، پاكىستاننىڭ لاھور شەھىرى شەيخ مۇھەممەد بەشىر نەشرىياتى تەرىپىدىن ئوردۇ تىلىدا 2000 - يىلى نەشر قىلىنغان، پاكىستان دۆلەتلىك ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىك ئالىي تېخنىكومى دەرسلىكى «تارىخىي تېب» (تېبابەتچىلىك تارىخى) دېگەن كىتابنىڭ 170 - بېتىمدىن ئېلىندى). ئۇ ھىندىستاندا ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىكنى قانۇنىي ئورۇنغا ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن ھار-ماي - تالىماي كۈرەش قىلىپ، ئۇنى قانۇنىي ئورۇنغا ئېرىشتۈرگەندىن كېيىن، دېھلى، ھەيدەرئاباد، لاھور، كاراچى قاتارلىق شەھەرلەردە ئەنئەنىۋى تېبابەت تېخنىكوملىرى ۋە دوختۇرخانىلىرى، دورا زاۋۇتىلىرىنى قۇرغان. ھازىرمۇ پاكىستاندىكى چوڭ ئەنئەنىۋى دورا زاۋۇتىلىرى، شىپاخانىلىرى ۋە تېبابەت ئالىي بىلىم يۇرتلىرى ئەجمەلخان نامىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھازىرمۇ مەزكۇر ئورۇنلارنى باشقۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن «تېببىي ھازىق»، «مۇتب ئەمەلىي» قاتارلىقلار مەشھۇردۇر.

تۈردىھاجى — ئۇ مىلادىيە 1863 - يىلى خوتەن ناھىيىسىنىڭ تەۋەككۈل يېزىسىدا تۇغۇلغان، 1885 - يىلى ھەج سەپىرىدە پاكىستاننىڭ كاراچى شەھىرىدىكى بىر دوختۇرخانىدا ئالتە ئاي بىلىم ئالغان، ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن، ئەمەلىي داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. 1894 - يىلىدىن 1987 - يىلى ئاخىرقى ئۆمرى 124 ياشقىچە لوپ ناھىيىسى ۋە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەت

دوختۇرغانسىدا خەلق ئاممىسىنىڭ ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇنىڭ 100 يىلدىن ئارتۇق تېبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا يازغان ئەسىرى «ئۇيغۇر تېبابىتىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان مۇرەككەپ دورا نۇسخىلىرى» دېگەن ئەسىرى شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى تەرىپىدىن قايتا نەشر قىلىندى. ①

يۈسۈپ ھاجى (مىلادىيە 1876 — 1961 — يىللار) — ئۇ كاشغەر شەھىرى ئۈستەڭبويى مەھەللىسىدىكى قادىر ھاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، كاشغەردىكى داڭلىق مەدرىسەدە ئوقۇغان. تۈركىيە، رۇسىيە، پاكىستان قاتارلىق بىرقانچە ئون دۆلەتتە زىيارەتتە بولغان، ۋەتەنگە قايتىپ كاشغەردە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن كىشىلەرگە تېبابەتچىلىكتىن دەرس ئۆتۈپ نۇرغۇن تېۋىپلارنى يېتىشتۈرگەن. «تەرىقەتۇلئىلاج»، «تېببىي ئەكبەر» لەرنى پارس تىلىدىن تەرجىمە قىلغان، «سەپەرنامە»، «قانۇنچە» قاتارلىق ئەسەر-لەرنى يېزىپ نەشر قىلدۇرغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، سامساق ئۈستام (سامساق توختى 1902 — 1987 — يىللار)، ئەبەتھاجى (1882 — 1994 — يىللار)، باياخۇن ئەزىزى (1888 — 1981 — يىللار)، تۈردى مۇھەممەت ئاخۇنۇم (1897 — 1978 — يىللار) قاتارلىق تېۋىپلار ياشاپ ئۆتكەن ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تېبابەتچىلىك ئىشلىرىنى يېڭى دەۋرگە ئۇلاشتا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان. ②

7. ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى تۆت ئاناسىر سىستېمىسى
ئۇيغۇر تېبابىتىدە دىئاگنوز قويۇش، كېسەل داۋالاش، دورا ياساش قاتارلىق تەرەپلەردە مۇئەييەن ئىلمىي ئاساس ۋە ئەمەلىي ئاساس بار. ئۇ مۇشۇ خىل ئاساسقا تايىنىپ زامان — زامانلاردىن بېرى كىشىلەرنىڭ ھاياتى ۋە سالامەتلىكى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلمەكتە.

① ھازىر ئۇنىڭ يېتىشتۈرگەن ئىزباسارلىرىدىن ئابدۇقېنى ھاجىم، ئابدۇۋار ھاجىم، ئابدۇغەپۇر ھاجىم، مۇھەممەد ئەلى ھاجىم قاتارلىقلار بار.
② پەكەن خانلىقىدىن كېيىنكى مەزگىلدە، ياشىغان تېۋىپلارنىڭ قىسقىچە ماتېرىيالى شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 2004 - يىلى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر تېبابىتى ئاساسىي نەزەرىيىلىرى» ناملىق كىتابتىن پايدىلىنىپ، مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار بىلەن قوشۇلۇپ تەييارلاندى.

ئۇيغۇر تېۋىپلىرى 1000 يىل بۇرۇنلا كېسەللەرنى تۈرگە ئايرىپ، سىستېمىلىق داۋالاشنى يولغا قويغان ۋە بىر يۈرۈش مۇقىم دورا ئۆلچەملىرىنى بېكىتىپ چىققان.

تۆت ئاناسىر سىستېمىسى تەلىماتى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخىدا تەدرىجىي شەكىللىنىپ، تەرەققىي قىلىپ، سىستېمىلاشقان خاس تەلىمات بولۇپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ياكى يادروسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۆت ئاناسىر تەلىماتى بىرقەدەر مۇرەككەپ جەريانغا ئىگە. ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئادەم تېنى بىر پۈتۈن گەۋدە، ئۇ تەبىئەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش بىلەن بىرگە، تەبىئەت دۇنياسىدىن دائىملىق، زىچ تەسىر ئېلىپ تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ.

تەبىئەت — تۆت چوڭ ماددا (ئاناسىر ئەرەبە) يەنى ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراقتىن ھاسىل بولغان، تەبىئەت شۇلارنىڭ زىددىيىتى ئارقىلىق تەرەققىي قىلىدۇ، ئۇلارسىز ماددىلار يېتىلمەيدۇ، ھاياتلىق بولمايدۇ، شۇنداقلا ئىنسانلارمۇ ئوخشاشلا ئۇلارنىڭ دائىملىق تەسىرىدە بولىدۇ.

تۆت ئاناسىر — ئوخشاشمىغان تۆت خىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە ماددا، يەنى ئوت — قۇرۇق ئىسسىق، ھاۋا — ھۆل ئىسسىق، سۇ — ھۆل سوغۇق، تۇپراق — قۇرۇق سوغۇق، ئۇلار بىر - بىرىگە زىت ھەم بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ.

ئۇلار ئادەم بەدىنىدە ئىسسىقلىق، سوغۇقلۇق، ھۆللۈك، قۇرۇقلۇقتىن ئىبارەت تۆت خىل كەيپىياتنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

تۆت خىل كەيپىياتنىڭ بەدەندىكى قارىمۇقارشى پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە مىزاج ھاسىل بولىدۇ.

مىزاج مۆتىدىل ۋە غەيرىي مۆتىدىل دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. غەيرىي مۆتىدىل مىزاج يەنە يالغۇز (ئىسسىق، سوغۇق، ھۆل، قۇرۇق) ۋە مۇرەككەپ (قۇرۇق ئىسسىق، ھۆل ئىسسىق، ھۆل سوغۇق، قۇرۇق سوغۇق) غەيرىي مۆتىدىل مىزاجلارغا بۆلۈنىدۇ، دەپ قارايدۇ.

تۆت خىل تەلىماتى تۆت ئاناسىر، كەيپىيات ۋە مىزاجلار توغرىسىدىكى قەدىمىي ماتېرىيالىستىك كۆزقاراشلار ئاساسىدا مەيدانغا

كەلگەن. ئەمما سېزىملىك كۆزۈڭىزنىڭ ئارقىسىدا (10) نىڭ پىششىقلىقىنى كۆرۈڭ.

ئۇيغۇر تېبابىتى تۆت خىلىتى تەبىئەت ادۇنياسىدىكى تۆت ئانا-
سىرنىڭ بەدەندىكى تەقلىدى زاهىرى دەپ شەرھلەيدۇ. سېزىملىك
تۆت خىلىت (سەپرا، قان، بەلغەم، سەۋدا) بەدەننى تەشكىل
قىلغان، بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان مۇھىم سۇيۇقلۇقلار بولۇپ،
سەپرا خىلىتنىڭ تەبىئىتى قۇرۇق ئىسسىق، قاننىڭ تەبىئىتى ھۆل
ئىسسىق، بەلغەمنىڭ تەبىئىتى ھۆل سوغۇق، سەۋدانىڭ تەبىئىتى
قۇرۇق سوغۇق، ئۇلار ھاياتلىقتا سەرپ قىلىنىپ، يېڭىدىن ئىشلى-
نىپ، دەۋرىي قىلىپ، تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ، ئىنسان ھاياتىنىڭ
ساغلاملىق شەرتلىرىنى ھازىرلاپ تۇرىدۇ. ئۇلار بىر - بىرىنى تىز-
گىنلەيدۇ، تولۇقلايدۇ. ئۇلارنىڭ تەڭپۇڭلۇقى نىسپىي، زىددىيىتى
مۇتلەق بولىدۇ. تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى، سان ياكى سۈپەت جە-
ھەتتىكى غەيرىي تەبىئىي ئۆزگىرىشى كېسەللىك ئۆزگىرىش ھالىتى
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خىلىتلارنىڭ تەڭپۇڭلۇقى، سان، سۈپەت جە-
ھەتلەردىكى ئۆزگىرىشلىرى كېسەللىكلەرنىڭ مۇھىم ئىچكى سەۋەبلى-
رى، تەبىئەت دۇنياسىدىكى تۆت ئاناسىر ۋە باشقا ئامىللارنىڭ غەيرىي
تەسىرى تاشقى سەۋەب بولىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر تېبابىتى، ئىنسان بەدنىنى ئىچكى ۋە تاشقى
ئامىللارنىڭ بىرلىكى ۋە زىددىيىتى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىدۇ ۋە
ھاياتلىق جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرىدۇ، دەپ قارايدۇ. ①

§ 8 . ئاسترونومىيە ۋە كالىبندارچىلىق

ئاسترونومىيە ۋە كالىبندارچىلىق قۇرۇغار — غەربىي يۇرت مەدە-
نىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار تەبىئەت بىلەن ئۇزۇن مۇددەت
ئېلىشىش جەريانىدا تەبىئەتنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى بىلىشكە، تەبىئەتنى
بويىنىدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن غەلبە قازىنىشقا ئىنتىلگەن. ئاست-
رونومىيە ۋە كالىبندارچىلىق مانا مۇشۇ خىل تىرىشچانلىقلار نەتىجى-

① «جۇڭگو تېببىي قامۇسى» تارماق تومى «ئۇيغۇر تېبابەت قامۇسى» 1 - جىلد، كىرىش مۇزى-
19 - 20 - بەتلەر.

سىدە قولغا كەلگەن مۇھىم بىر مەنئى ئەمگەك. ئادەملەر بۇ ساھەدە بەلگىلىك بىلىم ۋە ئىلىمگە ئىگە بولغاندىن كېيىن تىرىكچىلىكنىڭ ئالدىنقى شەرتى ھېسابلانغان ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنى تەرتىپلىك ۋە قانۇنىيەتلىك ھالدا ئېلىپ بارىدىغان بولغان. بۇنىڭ بىلەن ئەمگەك ھوسۇلى يىلدىن - يىلغا ئاشقان. بۇلاردىن باشقا ئۇرۇق - قەبىلىلەر - نىڭ پەسىل خاراكتېرلىك كۆچۈشىدە بۇ ئىلىملەرنىڭ غايەت زور ياردىمى بولغان. قىسقىسى، ئاسترونومىيە ۋە كالىندارچىلىق مەدەنىيەت تارىخىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئىنسانلارنىڭ باشقا مەدەنىيەت تىپلىرىنى يارىتىشىغا غايەت زور دەرد - چىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

ئىنسانلارنىڭ ئاسترونومىيەلىك ۋە كالىندارچىلىق ھەققىدىكى قاراشلىرى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا بارلىققا كەلگەن. لېكىن، ئۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ قايسى تارىخىي باسقۇچىدا شەكىللىنىشكە باشلىغان، دېگەن بۇ مەسىلىگە يازما ماتېرىياللار بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئېنىق جاۋاب بەرگىلى بولمايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، بەزى ئەھۋاللارغا ئاساسەن قىياسىي قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ. كورلا بوس - تانلىقى كۆنچى دەرياسى ۋادىسىدىكى 3800 يىل ئەتراپىدىكى قەدىمكى بەزى قەبرىلەر ئالتە ئايلا نىسلىق ياغاچ قوزۇقلارنىڭ مەركىزىگە دەپنە قىلىنغان بولۇپ، ئارخېئولوگلار بۇنى قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئىندى - كاسى دەپ ھېسابلاشتى. ئىچكى موڭغۇلدىكى چۇغاي (يىڭشەن) تېغى - نىڭ غەربىدىكى بىر قىيالىققا بىر ئادەمنىڭ ئىككى پۇتىنى كېرىپ، ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، كۈنگە سالام قىلىۋاتقان، كۈلۈۋاتقان قىياپىتى ئويۇلغان. چۇغاي تېغىدا يەنە ئاسمان ئىلاھلىرى سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ھەر خىل تاش سۈرەتلەر بار. سۈرەتتە ئاسمان ئىلاھلىرىنىڭ يېنىغا يۇلتۇزلار تۈركۈمى، كۈن ۋە ئاي سىزىلغان. بۇلار بىرقەدەر ئاددىي ۋە توغرىدىن - توغرا قۇياش ئېتىقادچىلىقى روھىدە - تىنى گەۋدىلەندۈرگەن. بۇ قىيا تاش سۈرەتلىرىدە ئادەم بىلەن قۇياش چوقۇنۇش سۈببىيىتى ۋە چوقۇنۇش ئوبيېكتىدىن ئىبارەت ئىككى كاتې - گورىيە شەكىلدە روھەن ئىپادە قىلىنغان. «دەپنە رېتلىق رايونىدا» تارىم ۋادىسىدىكى قۇرۇقتاغدا كۈن تۇتۇلۇش ھادىسىسى تەسۋىر - لەنگەن «ئىتىنىڭ كۈنىنى يەۋېلىشى» گە دائىر بىر تاش سۈرەت بار.

كۈن تۇتۇلۇش دائىم پەيدا بولۇپ تۇرىدىغان ئاسترونومىيىلىك ھادىسە، لېكىن قەدىمكى كىشىلەر تەڭرى ئىشى كۈننى يەۋالغاندا، كۈن كۆرۈنمەي قالىدۇ، دەپ قارىغان. بۇنداق قاراش گەرچە ئىلمىي بولمىسىمۇ، ئۇنىڭدىن قەدىمكىلەرنىڭ بۇنداق ئاسترونومىيىلىك ھادىسىگە دىققەت قىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

تۇرپان رايونىنىڭ قوچو خانلىقى دەۋرى (مىلادىيە 460 - يىلىدىن 640 - يىللارغىچە) گە تەئەللۇق قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە كاناپ ۋە شايىلارغا سىزىلغان ئاسمان - زېمىن ۋە يۇلتۇزلار كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن سۈرەتلەر بار. ئۇنىڭدىن باشقا تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى 38 - نومۇرلۇق قەبرىنىڭ تورۇمىدا 28 يۇلتۇز تۈركۈمىنىڭ بىر پارچە سۈرىتى سىزىلغان، بۇلار قوچو خانلىقى دەۋرىدىكى ئاسترونومىيە تارىخىنى بىلىشتە مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە. گابائىن خانىم قاتارلىقلار ئېلان قىلغان «تۇرپان تېكىستلىرى» ئارىسىدا ئاسترونومىيە، ھاۋا رايى، پالنامىلەرگە ئائىت سەھىپىلەرنىڭ ساقلانغانلىقى قەدىمكى ئۇيغۇر تەقۋىم (مۇنەججىم) چىلىكىنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسىدىن دالالت بېرىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللاردا غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار - دىن ھونلار، تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ كۈن قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرىغا چوقۇنغانلىقى توغرىسىدا ئۇچۇرلار ساقلانغان. سەيپىيە چىنەن «سەنجاپىيەن» تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى» دە تەڭرى - قۇت تاڭ سەھەردە ئوردىدىن چىقىپ كۈنگە تېۋىنىدۇ. كەچتە ئايغا چوقۇنىدۇ. بىر ئىش قىلسا يۇلتۇز ۋە ئايغا قاراپ قىلىدۇ. ئاينىڭ ئون بەشىدە ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ، ئاي بېشىدا ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرىدۇ، دېيىلگەن. ھونلارنىڭ كۈن، ئايغا تېۋىنىش ئادىتى نوپائىئۇلاردىكى ھون قەبرىستانلىقىدا بەلگىلىك ئىپادىسىنى تاپقان. مەزكۇر قەبرىستانلىقتىكى دەپنە قىلىش ئادىتىنىڭ روشەن بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۆلگۈچىلەرنىڭ بېشى شەرقتە قارىتىپ قويۇلغان. بۇ ھونلارنىڭ سول ياقنى قەدىرلەش، كۈنگە تېۋىنىش توغرىسىدىكى خاتىرىلەر بىلەن ماس كېلىدۇ.

بۇلار غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار ئارىسىدا ئاسمان

ھەققىدە بولۇپمۇ ئاسماندىكى كونكرېت شەيىلەر بولغان كۈن، ئاي، يۇلتۇزلار توغرىسىدا بەلگىلىك قىزىقىش، ئىزدەنىش ئىستىكىنىڭ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىچكى موڭغۇلدىكى چۇغاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى بەيلىڭمياۋ ئەتراپىدا «12 مۇچەل» چۇشۇرۇلگەن تاش سۈرەت بار. چاشقان، ئۆكۈز، يولۇاستىن تارتىپ ئىت، توڭگۇزغىچە «12 مۇچەل» تەرتىپ بويىچە ئېلىپىش شەكلىدە تىزىلغان. بۇ 12 ھايۋاننىڭ رەسىمى ئاددىي بولسىمۇ، لېكىن بەك ئېنىق ئويۇلغان. «12 مۇچەل» تاش رەسىملىرىنىڭ تېپىلىشى، قەدىمكى «12 مۇچەل» يىلنامىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تارقىلىشىنى بىلىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر، جۈملىدىن ئېلىمىزدىكى خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەر «12 مۇچەل» نى قوللىنىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ 12 خىل ھايۋان 12 يىلنىڭ ئايرىم - ئايرىم نامى قىلىنىپ، 12 يىلنىڭ دەۋرىي قىلىنىشى ئارقىلىق يىلنامە ھېسابلاش ئادىتىدىن ئىبارەت. تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىلىنىشىچە، «12 مۇچەل» دىكى ھايۋانلار جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى قەدىمكى قوۋملار توتېم قىلغان ھايۋانلار بولۇپ، بۇ ھايۋانلارنىڭ توتېم قىلىنىشى بەك يىراق تارىخىي دەۋرلەر بىلەن تۇتىشىدۇ. دېمەك، قەدىمكى قوۋملار مۇچەللەر ئۈچۈن ھايۋانلارنىڭ نامىنى مۇنداقچە تاللاپ قويغان بولماستىن، بەلكى ئۆزلىرى توتېم قىلغان ھايۋانلارنىڭ نامىنى ئەتىۋارلاپ يىل بەلگىسى قىلىپ تاللىۋالغان دېيىش تارىخىي ئەمەلىيەتكە خېلىلا يېقىن تۇرىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا مۇچەللىك يىلنامە ئىنسانلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئائىلىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە ياشىغان، يەنى توتېمىزم ئىپتىقاد باسقۇچىدا تۇرغان ۋاقىتلاردا بارلىققا كەلگەن بولسا كېرەك.

دېمەك، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بىلىشىدە، ئالدى بىلەن پەيدا بولغىنى ئاسترونومىيىلىك قاراشلار بولۇپ، ئۇ تەبىئىي پەنلەر ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمكى بىر پەن. دۇنيادىكى بىر مۇنچە قەدىمىي مەرىپەتلىك ئەللەردە خېلى بۇرۇنلا ئاسترونومىيە ئىلمى پەيدا بولغان. بۇ خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «تەبىئىي پەن تارماقلىرىنىڭ تەرتىپلىك رىۋاۋىتىنى تەتقىق قىلىش كېرەك. ھەممىدىن ئاۋۋال ئاسترونومىيە»

رونومىيە — كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى مىللەتلەر پەسىللەرنى بەلگىلەش ئۈچۈن بۇ پەنگە مۇتلەق موھتاج بولغانىدى» ①.

ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى زاماندىكى ئاسترونومىيىلىك ئىزدىنىشىلىرى پەقەت كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى مۇكەممەل ئاسترونومىيە ئىلمىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ مۇقەددىمىسى دېيىشكە بولىدۇ. «ئالەمنى، ئالەمنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىياتى ھەم مۇنداق تەرەققىياتلارنىڭ ئادەملەرنىڭ كالىلىسىدىكى ئىنكاسىنى توغرا سۈرەتلەپ بېرىشىنى پەقەت دىئالېكتىك ئۇسۇل قوللانغاندىلا، تۇغۇلۇش بىلەن يوقىلىش ئوتتۇرىسىدىكى، ئىلگىرىلەشتىكى ئۆزگىرىشلەر بىلەن چېكىنىشتىكى ئۆزگىرىشلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئومۇمىي ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشكە ھەمىشە دىققەت قىلغاندىلا ئورۇندىغىلى بولىدۇ.» يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ئاسترونومىيە ھادىسىلىرىگە دىققەت قىلغانلىقى ۋە ئۇندۇرۇم ھالەتتىكى ئاسترونومىيىلىك ساۋاتقا ئىگە بولغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

غەربىي يۇرتتا قوللىنىلغان قەدىمكى كالىپندارلار ئىنسانلارنىڭ كالىپندارچىلىق، يەنى يىلنامىچىلىك قاراشلىرى، ئاسترونومىيىلىك قاراشلىرى ئاساسدا بارلىققا كەلگەن. ئىنسانلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا ئىپتىدائىي كالىپندار، يەنى «يېزىقسىز كالىپندار» نى ئىشلەتكەن، يەنى بۇ ئاساسەن ئاغزاكى ھالدا تارقىلىپ ھەم تۇرمۇشقا تەتبىقلىنىپ كېلىنگەن. كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەردە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ساقلىنىشچانلىقى ياكى سوزۇلۇشچانلىقى بىرقەدەر كۈچلۈك بولۇشتەك قائىدىگە ئاساسلانغاندا، بەزى خەلقلەردە بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەردە «يېزىقسىز كالىپندار» بۇ مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى بىلەن يانداش ھالدا باشقا «يازما كالىپندار» بىلەن بىرلىكتە ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى قوۋملارنىڭ شەھەر - بازار ئاھالىلىرىدىكى سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىنى بىرقەدەر تېزىرەك قوبۇل قىلىشقا ئىنتىلىشتەك پىسخىكىنىڭ تۈرتكىسىدە، قوشنا خەلقلەر ۋە چەت

① ئېنگېلىس: «ئەبەتتە دىئالېكتىكىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، ئۇيغۇرچە نەشرى، 314 - 315 - بەت.

مەملىكەتلەرنىڭ بىر قاتار كالىپندارلىرى شىنجاڭغا كىرىپ، شىنجاڭدا يىلنامىچىلىك ئىشلىرىنى كۆپ خىللاشتۇرۇۋەتكەن. ھازىرچە ئىككى-ئەلگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، غەربىي يۇرتتا قەدىمكى قوۋملار دەسلەپ ئەنئەنىۋى «12 مۇچەل» يىلنامىسىنى ھەم ئۇنىڭ ھەر خىل ۋارىيانتلىرىنى، يەنى ئۇدۇن كالىپندارى، كۈسەن - ئاڭگى كالىپندا-رى، سۈلې كالىپندارى، سوغدى كالىپندارى، كرورەن كالىپندارى، تۈرك كالىپندارى، ئۇيغۇر كالىپندارىنى، بۇلاردىن كېيىن غەرب شە-سىيە كالىپندارى بىلەن غەرب قەمەرىيە كالىپندارىنى ۋە ھازىرقى دەۋرگە كەلگەندە مىلادىيە كالىپندارىنى ئىشلەتكەن.

1. مۇچەللىك يىلنامە

بۇ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەر ئارىسىدا ئەڭ دەسلەپ بارلىققا كەلگەن 12 ھايۋاننىڭ نامىنى 12 يىلنىڭ بېشى قىلىپ، بۇ 12 يىلنىڭ دەۋرىي قىلىنىشى ئارقىلىق يىلنامە ھېسابلايدىغان بىر خىل كالىپندار. بۇ كالىپندار ئەڭ دەسلەپ قاچان، قەيەردە، قايسى مىللەتلەردە بارلىققا كەلگەن؟ بۇ ھەقتە ئىزدىنىپ كۆرۈشنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ. تارىخچى مىنگباي ئىسقاق بارىپ «قەدىمكى قازاقلار كالىپندارى» ناملىق ئەسىرىدە، «12 مۇچەل» بۇنىڭدىن 3000—5000 يىل بۇرۇنلا پەيدا بولغان. بۇنى ئالتاي تېغى ئەتراپىدىكى قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر، جۈملىدىن ئالتاي تېغى ئەتراپىدا ياشىغان ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ئەڭ بۇرۇن ئىشلەتكەن دەپ يازغان.

پروفېسسور ئەھمەد زەكىنىڭ پىكىرىگە ئاساسلانغاندەك تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرى 12 يىللىق كالىپندار سىستېمىسىنى 4000 يىل بۇرۇن قوللانغانىكەن. دېمىسىمۇ، ئالىملارنىڭ ئىزدىنىشىگە قارىغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «مۇچەل» دېگەن نامنىڭ يىلتىزى پىراق قەدىمكى زاماندىكى ئالتاي قەبىلىلىرىنىڭ تىلىغا بېرىپ ئۆتۈشكەن. يۇقىرىدا بىز مۇچەل بەلگىسى قىلىنغان ھايۋانلارنىڭ كۆپى دېگۈدەك غەربىي شىمال مىللەتلىرى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە توتېم قىلغان ھايۋانلارنىڭ نامىدىن كەلگەنلىكىنى قەيىت قىلىپ ئۆتكەندۇق. كىشىنى تولىمۇ قىزىقتۇرىدىغىنى شۇكى، شىمال

لسى دى، رۇڭ قوۋملىرىنىڭ ئانا ماكانلىرىدىن ھېسابلانغان ئىچكى موڭغۇلدىكى چۇغاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى بەيلىڭمياۋ ئەتراپىدىن «12 مۇچەل» چۈشۈرۈلگەن تاش سۈرەتنىڭ تېپىلىشى بۇ ساھەدە ئېرىشلىگەن مۇھىم بىر ئارخېئولوگىيەلىك بايقاش ھېسابلىنىدۇ. «12 مۇچەل» نىڭ قايسى خەلقلەر تەرىپىدىن قانداق شەكىل بىلەن كېلىپ چىققانلىقى توغرىسىدا ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرى يېزىپ قالدۇرغان خاتىرە ھازىرغىچە يېگانە ۋە ئىناۋەتلىك خاتىرە بولۇپ، بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ئىلى ۋادىسىدا ياشىغۇچى تۈركلەر يىل ھېسابىنى بەلىشتە ئادىشىپ قالغان، ئۆزىدىن كېيىنكىلەرنىڭ سەۋەنلىكلەرگە يول قويماستىكى ئۈچۈن يىلنامە توغرىلىق ئويلانغان. بۇ ئىش مۇناسىۋىتى بىلەن تۈرك خانى ئۆز خەلقى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، 12 ئاي ۋە ئاسماننىڭ 12 بۇرجىغا ئاساسلىنىپ، ئۇلارغا ئىسىم قويماق بولۇپ، ھايۋانلارنى يىغىپ، ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلىغان. بىرمۇنچە ھايۋانلار ئۆزلىرىنى سۇغا قاراپ ئاتقان. بۇلاردىن 12 غىلى سۇدىن ئۆزۈپ ئۆتكەن. ئۆتكەن ھەر بىر ھايۋاننىڭ ئىسمى بىر يىلغا ئات بولۇپ قالغان. بۇ ھايۋانلاردىن بىرىنچىسى «چاشقان» ئىسمى. دەسلەپ بۇ ھايۋان ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، يىلنىڭ بېشى شۇ نام بىلەن ئېلىنىپ «چاشقان يىلى» دېيىلىپتۇ. بۇنىڭدىن كېيىن رەت تەرتىپى بىلەن ئۆتكەن ھايۋانلارنىڭ ناملىرى يىللارغا بېرىلىپتۇ. مەسىلەن، (1) چاشقان؛ (2) ئۆي - كالا (ئۆد)؛ (3) يولۋاس (بارسى)؛ (4) توشقان (تاۋشگان)؛ (5) لەھەڭ (نېك)؛ (6) يىلان؛ (7) ئات (يۇند)؛ (8) قوي؛ (9) ماييۇن (بېچىن)؛ (10) توخۇ (تاقاغۇ)؛ (11) ئىت؛ (12) توڭگۇز. ①

يىلنىڭ سانى «توڭگۇز» غا كەلگەندە يەنە قايتىپ «چاشقان يىلى» دىن باشلىنىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بەرگەن بۇ مەلۇماتىدىن بىز «12 مۇچەل» نىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق ئوبدان چۈشەنچىگە كەلسەكمۇ، لېكىن بۇ قايسى ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ئىش بولغىنىنى، دەپ تىت-تىت بولىمىز.

بۇ ھەقتە كىشىنىڭ كۆڭلىنى توقراق قىلىدىغان ئۈچۈردىن بىرى

① «دۇنيانىڭ ئۆزى» I توم، 449 - 450. رەنخۇي نەشرىياتى.

خەنزۇچە مەنبەلەردە ساقلانغان. ئالىملارنىڭ ئىزدىنىشىگە قارىغاندا، خەنزۇلار ئارىسىدىكى مۇچەل يىلىنامىسى ھونلاردىن ئۆزگىنىش ئارقىلىق ئۆزلەشكەن^①. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دەلىلشۇناس جاۋ يى (1727—1814 - يىللار) بۇ مەسىلە ھەققىدە ئىزدىنىپ مۇنداق دېگەن: «شىمالدىكى ئەللەردە دەسلەپ بىرىنچى يىل، ئىككىنچى يىل، ئۈچىنچى يىل، تۆتىنچى يىل دېگەندەك 12 مۇچەل ئېيتىلمايتتى. ئەمما چاشقان، ئۆكۈز، يولۇاس، توشقان قاتارلىقلار ئارقىلىق يىللارنى ئايرىش جۇڭگوغا تارقىلىپ كىرگەن، تەدرىجىي قۇلاقتىن قۇلاققا يەتكەن.» بۇ خىل ئۇسۇل قاچان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەن؟ جاۋ يى بۇنى خەن سۇلالىسىنىڭ شۈەندى خانى لىيۇ شۇن زامانى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 73 - يىلىدىن 49 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دا كىرگەن دەپ ھېسابلىغان.

ئۇ مۇنداق يازغان: 12 مۇچەل «ئەسلى شىمالدىكى ئەللەردە كېلىپ چىققان. خەن سۇلالىسى ۋاقتىغا كەلگەندە قوغشار (ھون تەڭرىقۇتى — نەقىلچىدىن) نىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرىپ يەرلىشىشى بىلەن بىرگە كىرگەن (بۇ ۋاقىت خەن سۇلالىسى شۈەندى خاننىڭ گەنلۇ 2 - يىلى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 52 - يىلى)، پۇقرالار ئارىسىدا ئۆزئارا يەتكۈزۈلۈپ، تەدرىجىي جۇڭگوغا تارقالغان.» (جاۋ يى «گەييۇ تەتقىقاتى - 陔余丛书» 34 جىلد)^②

كېيىنكى زامان ئالىملىرىمۇ تۈركىي تىللىق قوۋملار (جۈملەدىن ئۇيغۇرلار) ئىشلەتكەن بۇ خىل مۇچەل كالىپىندارى خەنزۇلارغا تارقالغان دەپ ھېسابلىغان.^③

خېلى يىللاردىن بېرى جاۋ يىنىڭ بۇ قارىشى ئىلىم ساھەسىدە مۆتىۋەر ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنىدى. لېكىن يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە قولغا كەلگەن يېڭى ماتېرىياللار يازما ماتېرىيالغا قارشى تۇرۇپ كەلگەنلىكى ئۈستىدىن بۇ قارىشىنىڭ ئىسپاتىنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

① پالە فۇشۇ: «ئۇيغۇر يىلىنامىسىگە ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1988 - يىللىق 2 - سان.

② بۇسۇق ئىرھام: «جۇڭگو پەن - تېخنىكا تارىخى»، 4 - توم، 2 - قىسىم، 552 - بەت، خەنزۇچە نەشرى.

③ پالە فۇشۇ: «ئۇيغۇر يىلىنامىسىگە ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، خەنزۇچە، 1988 - يىللىق 2 - سان، 65 - بەت.

رىيالار بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا تەتقىقات كېلىپ بېرىلىپ، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ناھايىتى بۇرۇنلا مۇچەللىك يىلنامە قوللىنىلغانلىقى، بۇ ھەقتە چىن سۇلالىسى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221 - يىلىدىن 206 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) زامانىدا - سىدىكى بامبۇك پۈتۈكلەردە ئۇچۇرلارنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ چىقىشتى. ① شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇنىڭدىن ئىلگىرى «12 مۇچەل» غەربتىن كېلىپ چىققان دېگەن نەزەرىيە دەسلەپكى قەدەمدە ئويلىنىشقا قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ كېلىپ چىققان جايى جۇڭگو دېگەن ئىلمىي قاراش پەن ساھەسىگە كىردى (بۇ ھەقتە فرانسىيىلىك ئالىم ل. بازىنىڭ پىكىرىگە قارالسۇن).

شۇ نەرسە ئېنىقكى، مەيلى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى قوۋملار ئارىسىدا قوللىنىلغان «12 مۇچەل» بولسۇن، مەيلى مەركىزىي جۇڭگو رايونىدا قوللىنىلغان «12 مۇچەل» بولسۇن، دەسلەپكى چاغدىلا سىستېمىلىق ھەم كېيىنكى زامانلاردا قوللىنىلغاندەك تۇراقلىق بولغان ئەمەس، ئۇلار ئارىسىدا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش نەتىجىسىدە بىر-بىرىنىڭ كەم يەرلىرىنى تولۇقلاپ، بىر خىل ئورتاق مەدەنىيەت ھادىسىسىنى شەكىللەندۈرگەن ھەم جۇڭگو مىللەتلىرىگە خاس «12 مۇچەل» سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە شەرق مەدەنىيىتىنىڭ مەزمۇنىنى غايەت زور دەرىجىدە بېيىتىپتۇ.

«12 مۇچەل» نىڭ غەربىي يۇرتتا قوللىنىلغانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرىلەرمۇ خېلى ئۇزۇن زامانلارغا بېرىپ تاقىلىدۇ. مەسىلەن: كرورەن. بۇ يەردە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن مىلادىيە 4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە قەدىمكى بىر خانلىق قۇرۇلغان. 1900 - يىلى ئەنگلىيىلىك ئارخېئولوگ ئا. ستەين مەزكۇر خانلىقنىڭ غەربىي چېگراسىدىن زور بىر تۈركۈم قەدىمكى ۋەسىقىلەرنى تاپقان بولۇپ، بۇلار قارۇشتى يېزىقى بىلەن قەدىنھار تىلىدا يېزىلغان. ئۇنىڭ ئىچىدىكى 56 - نومۇرلۇق ۋەسىقىدە «12 مۇچەل» نىڭ مەزمۇنى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ھايۋانلار نامى مۇنداق ئېلىنغان:

لىن مېيۋىن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، شەرق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1995 - يىلى نەشرى، 127 - بەتكە قاراڭ.

- (1) Muska — مۇسكا (چاشقان) (7) Alsa — ئالسا (ئات)
 (2) Gava — گاۋا (ئۆكۈز) (8) Pa Sa — پاسا (قوي)
 (3) Vayagra — ۋاياگرا (بولۋاس) (9) Makad'a — ماكادا (مايمۇن)
 (4) Šaka — ساكا (ئوشقان) (10) KuKud'a — كۈكۈدئا (ئوخۇ)
 (5) na'ga — ناگا (ئەجدىھا) (11) Švana — سۋانا (ئىت)
 (6) Jamdunamca — جامدۇنامكا (يىلان) (12) Su'gara — سۇگارا (ئوڭكۈز)

كەشبالىق ۋە ئۇدۇن تارىم ۋادىسىدىكى مەشھۇر قەدىمكى خانلىق-لاردۇر، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ۋە تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، بۇ رايوندا قەدىمكى زاماندا ئوتتۇرا ئىران تىلى-نىڭ شەرقىي دىئالېكتى تارقالغان ياكى ساك تىلى دىئالېكتى ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە قوللىنىلغان.

كەشبالىق (سۈلې) تەخمىنەن بۈگۈنكى قەشقەر قىزىل دەرياسى ساھىلىدا. مەزكۇر خانلىقنىڭ پەنتۇ شەھىرىگە يېقىن ئىبادەتخانا (بۇ-گۈنكى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى تۇمشۇق قەدىمكى ئىزى) دىن قېزىۋېلىنغان بىر پارچە ۋەسقىدە «12 مۇچەل» ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭ يىل دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيە 4 — 5 - ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. نۆۋەتتە قولغا چۈشكەن ماتېرىياللار كۆپ ئەمەس (14 پارچە ۋەسقىە بار)، پەقەت بۇلاردا «sahi — ساخى» (توشقان)، «sazda — سازدا» (يىلان) ۋە «siza — سىزا» (قوي) قاتارلىق ئۈچ مۇچەلنىڭ نامى ئۇچرىتىلغان.

ئۇدۇن يېزىقىدىكى ۋەسقىلەر تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قەدىمكى شەھەردىن ۋە دۇنخۋاڭ موگاۋ غارىدىكى بۇددا-نوملىرى ھۇجرىسىدىن بايقالغان. يىل دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيە 5-ئەسىردىن 11 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەرگە تەئەللۇق. بۇ ھۆججەت-لەردىمۇ «12 مۇچەل» قوللىنىلغان بولۇپ، ئەنگىلىيىلىك ئالىم خ. ۋ. بايلېينىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ مۇچەل ناملىرىنىڭ تەرتىپى مۇنداق: «māla — مۇلا» (چاشقان)، «gūha — گۇھا» (ئۆكۈز)، «muyi — مۇيى» (يولۋاس)، «Sahaica — ساھاىكا» (توشقان)، «nā — نە» (ئەجدىھا)، «s's'ayada — سىسايادا» (يىلان)، «as's'a — ئاسسا» (ئات)، «pasa — پاسا» (قوي)، «makala — ماكالا» (مايمۇن)، «krnga — كرېنگا» (ئوخۇ)، «vse — سۋىي» (ئىت)، «pās'a — پەشا» (ئوڭكۈز).

كۈسەن بىلەن ئاڭنى تارسىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قەدىمكى خانلىقلار. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ۋە تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىغا قارىغاندا، بۇ ئىككى قەدىمكى خانلىق تەۋەسىدە ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ كىنتوم تىلى ئائىلىسىنىڭ ئىككى خىل دىئالېكتى ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە قوللىنىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدىكى دراما ئەسىرى «مايتىرى سىمىت» تا بۇ تىل «توخ - رى تىلى» دېيىلگەن. بۇ تىلنىڭ «A» دىئالېكتى - تارسىم ئويمانلىقى قىسمىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىغا تارقالغان بولۇپ، بۇ يەرلەر بۈگۈنكى قاراشەھەر (يەنجى) دىن تۇرپان ئويمانلىقى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ؛ «B» دىئالېكتى - كۇچا ئەتراپلىرىغا تارقالغان. نۆۋەتتە قېزىۋېلىنغان ۋەسىقىلەر تەخمىنەن مىلادىيە 5 - ئەسىردىن 8 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. كۈسەن يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە ئۇچرايدىغان مۇچەل ناملىرى «ars' akar as' a - ئارشاكاراشا» (چاشقان)، «lokso - لوکسو» (ئۆكۈز)، «meviyo - مېۋىيو» (يولۋاس)، «sase - ساسى» (توشقان)، «n'ake - ناكى» (ئەجدىھا)، «auk - ئاۋك» (يىلان)، «yakwe - ياكۋې» (ئات)، «s'aiyye - شاييى» (قوي)، «mokoms' ke - موکومسكى» (مايمۇن)، «Kranko - كرانكو» (توخۇ)، «kū - كۈ» (ئىت)، «suwō - سۇۋو» (توڭگۇز) دىن ئىبارەت. بۇ ھەقتە ئاڭنى تىل - يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردىكى مۇچەلنىڭ نامى ھازىرغىچە تولۇق ھالەتكە كەلگىنى يوق. ئۇلاردىن پەقەت «ypesumis? - يېپسۇمىس» (يولۋاس)، «na'ke - ناكى» (ئەجدىھا)، «yuk - يۈك» (ئات)، «s'os' - سوس» (قوي)، «mkow - مكوۋ» (مايمۇن)، «ku - كۈ» (ئىت) لار مەلۇم.^①

سوغدىيانا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مەشھۇر خانلىقلاردىن بىرى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «توققۇز چاۋۇيلار» دەپ ئاتالغان. بۈگۈنكى تاجىكىستاننىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن ئۆزبېكىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، ئورنى ئامۇ دەرياسىنىڭ ئىككى ساھىلى بىلەن زەرەپ. شان دەرياسى ساھىلىدا بولۇپ، سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانى مەركەز

① ۋ. توباسنىڭ 1964 - يىلى نەشر قىلىنغان «Tocharis ches Elementarybuch» ناملىق كىتابىغا قارىلىڭ.

قىلغان. تارىختا سوغدىلار سودىغا ناھايىتى ماھىر بولۇپ، يىپەك يولىدا پائالىيەت قىلغان. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تۇرپان رايونىدا سوغدى تىلىدىكى تارىخىي ۋەسىقىلەرنى قولغا چۈشۈرگەن. گېرمانىيىلىك ئالىم فى. ۋ. مۇلېر بۇ ۋەسىقىلەردە كۈنلەرنىڭ ئاستىدا سوغدى، خەنزۇ ۋە تۈرك (ئۈي-غۇر) تىلى قاتارلىق ئۈچ خىل تىلدىكى ئاتىلىشىنىڭ يېزىلغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان. بۇ سوغدى يېزىقىدىكى كالىپلاردا بار 12 مۇچەل-نىڭ ناملىرى: چاشقان (mws)، ئۆكۈز (y'w)، يولۋاس (myw)، قوي (psyy)، مايىمۇن (mkr')، توخۇ (mlyy)، ئىت (kwty)، توڭگۇز (k's).

تۈركلەر، ئۇيغۇرلار ۋە قىرغىزلار تارىختا «12 مۇچەل» نى قوللانغان. ئوۋياڭ شيۇنىڭ «يېڭى تاڭنامە. قىرغىزلار تەزكىرىسى» دە، قىرغىزلار «يىلىنىڭ بېشىنى مۇز ئاي دەيدۇ، ئۈچ ئاي بىرلىك قىلىدۇ، 12 مۇچەل بويىچە يىل ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۈچىنچى يىلغا كەلگەندە يولۋاس يىلى دېيىلىدۇ» دېگەن بايانلار بار. يۆشى يازغان «تىنچ دۇنيا خاتىرىسى» («太平寰宇记») 199 - جىلدتا قىرغىزلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى توغرىلۇق توختىلىپ، «ئادەملەر يىلىنىڭ بېشىنى مۇز ئاي دەپ ئاتايدۇ. ئاينىڭ نامى (ئاي) دېيىلىدۇ. ئۈچ ئاي بىر پەسىل ھېسابلىنىدۇ.» دېيىلگەن. فرانسىيىلىك ئالىم ئى. چاۋاننىسنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، قەدىمكى تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدىكى «ئاي» دېگەن سۆز، خەنزۇچە تارىخنامىلەرگە، مەسىلەن، «تاڭنامە» («唐书») گە «衰» (ئەي) دەپ خاتىرىلەنگەن. «مۇز» دېگەن سۆز «茂师» (ماۋشى) دېگەن شەكىلدە يېزىلغان بولۇپ، بۇ ئەينى چاغدا «Mous» دېگەنگە ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىندى. خان، «茂师衰» (ماۋشىئەي) بولسا «مۇز ئاي» دېگەنلىك ئىكەن. قەدىمكى تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدا «12 مۇچەل» توغرىلۇق دەلىل - ئىسپاتلار بار. مەسىلەن، سىچىغان (چاشقان)؛ ئۇد - ئۆكۈز؛ يۇند (ئات)؛ قوي؛ بىنچىن (مايىمۇن)؛ ئاقاقۇ (توخۇ)؛ ئىت؛ توڭگۇز. قەدىمكى ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان «مويۇد» چور مەڭگۈ تېشى «دا يەتتە يىلىنامە تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، قوي يىلى (743-يىلى)، توخۇ يىلى (745-يىلى)، توڭگۇز يىلى

(747-يىلى)، يولۋاس يىلى (750-يىلى)، قوي يىلى (755-يىلى) -
 لى)، توخۇ يىلى (757-يىلى). «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» دىمۇ ئوخ-
 شاشلا مۇچەلنىڭ يەتتە خىل يىل نامى قەيت قىلىنغان. بۇلار يىلان
 يىلى (741-يىلى)، قوي يىلى (743-يىلى)، ماييۇن يىلى
 (744-يىلى)، توخۇ يىلى (745-يىلى)، توڭگۇز يىلى (747-يىلى-
 لى)، چاشقان يىلى (748-يىلى)، ئەجدىھا يىلى (752-يىلى)
 قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئەينى زاماندا ئۇيغۇرلارنىڭ «12 مۇچەل»
 نى قوللانغانلىقى توغرىسىدا خەنزۇچە يازمىلاردىمۇ ئۇچۇرلار ساقلان-
 غان. مەسىلەن، يۆشى يازغان «تىنچ دۇنيا خاتىرىسى» نىڭ 199-
 جىلدىدا، قىرغىزلار قوللىنىدىغىنى «12 مۇچەللىك يىلنامە، يىلنىڭ
 بېشى چاشقان يىلى دېيىلىدۇ... ئىت يىلى دېگەنمۇ بار. بۇ جەھەتتە
 ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشاش» دەپ يېزىلغان. دېمەك، شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى ئاشۇ دەۋرلەردىلا «12
 مۇچەل» لىك يىلنامىنى قوللىنىشقا باشلىغان. ئۇلار گوبى - غوبى
 چۆللۈكىدىن شىنجاڭغا سۈرۈلۈپ ماكانلاشقاندىن كېيىن، داۋاملىق
 يوسۇندا «12 مۇچەل» نى قوللانغان. فېڭ جياشېڭ ئەپەندىنىڭ تەتقىقا-
 تىغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ يىلنامىسى تەخمىنەن ئۈچ باسقۇچقا بۆ-
 لۈنگەن. بىرىنچى باسقۇچ، «12 مۇچەل» لىك يىلنامىنى قوللىنىش
 باسقۇچى؛ ئىككىنچى باسقۇچ، بەش ئېلىمېنتنى مۇچەلگە ماسلاشتۇ-
 رۇپ ھېسابلاش باسقۇچى؛ ئۈچىنچى باسقۇچ، بەش ئېلىمېنتتىن باشقا
 يەنە رەقەملەرنى قوشۇپ ھېسابلاش باسقۇچى. ① ئۇلار باشقا تۈركىي
 تىللىق خەلقلەرگە ئوخشاش 12 مۇچەلنى ئىشلەتكەندە، ئوخشاشلا
 يىللارنى كۆرسىتىش (چاشقان)، ئۈد (ئۆكۈز)، بارىس (يولۋاس)،
 تاۋشقان (توشقان)، لۇۋ ياكى ئالۋۇ (ئەجدىھا)، يىلان، يوند (ئات)،
 قون-قوي، پىچىن (مايمۇن)، ئاقاقۇ (توخۇ)، ئىت، توڭغۇز -
 لاغزىن دەپ ئاتىغان. ② بەزى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، قوچۇ ئۇيغۇر-
 لىرى ھەر بىر مۇچەلگە (12 يىلغا) يەنە توپۇ (تۇپراق)، ئالتۇن
 (ياكى تۆمۈر)، ئوت، سۇب (سۇ) قاتارلىق بەش ئېلىمېنتنى

① فېڭ جياشېڭ ئىلمىي ئەسەرلىرى توپلامى (ۋەنجاڭ نەشرىياتى، 1987-يىلى خەنزۇچە نەشرى، 399-بېتى، 404-بەتلەر).
 ② لىن مېيۇن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، شەرق نەشرىياتى، 1995-يىلى خەنزۇچە نەشرى، 125-بەت.

بەش قېتىم تەكرارلاپ، ھەرقايسى يىللارنىڭ كەينىگە قوشۇپ (مەسىلەن، كۆسكۈ ئالتۇن، كۆسكۈ ئوت، كۆسكۈ سۈپ، ئۈد تويۇ... دېگەندەك)، 60 يىل ھېسابلاپ، 60 يىلنى بىر دەۋر دەپ قارىغان. ①

— قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ كالىندارى بويىچە بىر يىل 12 ئايغا بۆلۈن-
گەن بولۇپ، ئۇلار بىرىنچى ئاي، ئىككىنچى ئاي، ئۈچىنچى ئاي،
تۆتىنچى ئاي، بەشىنچى ئاي، ئالتىنچى ئاي، سەككىزىنچى ئاي،
توققۇزىنچى ئاي، ئونىنچى ئاي، بىر يىگىرمىنچى ئاي، ئىككى يىگىر-
مىنچى ئاي دەپ ئاتالغاندىن باشقا، يەنە بىرىنچى ئاي ھىندى كالىندارى
بويىچە «ئەرەب ئاي»، ئىككى يىگىرمىنچى ئاي (12 - ئاي) «چاقسا-
بۇت ئاي» ② دەپمۇ ئاتالغان، شۇنداقلا بىرىنچى ئاي يەنە قەدىمكى
ئىران ۋە قەدىمكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە «نو-
رۇز ئاي» (يېڭى يىل) دەپمۇ ئاتالغان. قوچو ئۇيغۇرلىرىدا يەنە بىر
يىل ئىچىدىكى 12 ئاينى قوزى، ئۈد (ئۆي، ئۆكۈز)، ئاراندىز
(جەۋزا)، قۇچىق (سەرەتان)، ئارسلان، سۈنبۈلە، ئۈلكۈ (ئارازا)، چا-
زان (چايان)، ياي (ئوقيا)، ئوغلاق، كۆنەك (دەلۋە)، بالىق (بې-
لىق) قاتارلىق 12 يۇلتۇزنىڭ نامى بىلەن ئاتايدىغان ئادەت-
لىرىمۇ بولغان.

— قوچو ئۇيغۇرلىرى بىر ھەپتىنى يەتتە كۈنگە بۆلۈپ، ئۇلارنى باش
كۈن (دۈشەنبە)، بوش كۈن (سەيشەنبە)، سولك كۈن (چارشەنبە)، كىچاتنا
كۈن (پەيشەنبە)، ئاتناكۈن (ئازنا - جۈمە)، ئاتناراس كۈن (شەنبە-
جە)، بازار كۈن (يەكشەنبە) دەپ ئاتايدىغان ۋە سوغدىچە مىر، ماچ،
ۋاچان، تىر، ئورمۇزە، ناچىت، كەۋەن دەپ ئاتايدىغان ئادەتلەرمۇ
بولغان. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان ئايرىم ھۆججەتلەردە
يەنە ھازىرقى دۈشەنبە كۈنىدىن يەكشەنبە كۈنىگىچە بولغان بىر ھەپتە
(يەتتە كۈن) نى شاماش، سىن، نېرگال، نىبۇ، مەردۈك، ئىشتار،
نىسپ دەپ ئاتايدىغان ئادەتلەرنىڭ بولغانلىقىمۇ مەلۇم.
مىلادىيە 14 — 15 - ئەسىرلەردىن كېيىن قوچو ئۇيغۇرلىرى يەنە
بىر ھەپتە (يەتتە كۈن) نى فەرغ مۇقەددىمە، فەرغ مۇئاخىرەت، رەشا،

① ھەسەن ئىلى: «قەدىمكى تۈركىيلەردە يىللار، ئايلار ۋە كۈنلەر»
② چالساۋۇت — سوغدى تىلىدا qzspo، سانسىكىرت تىلىدىكى aikzabut بولۇپ، ھەسەن ئىلى
دەپرىمىز تىلىداق.

دەبەئە، بەلىغ، سەئىدۇ، سەئىۋە ئاقىۋەت دېگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتىدىغان. ① يەنە بەزى ماتېرىياللاردا قوچو ئۇيغۇرلىرى خەنزۇ كالىپىنداردىنمۇ ئىشلەتكەن، دېيىلىدۇ. ② بۇلارنى «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى باشقا ئەسەرلەردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شىنجاڭغا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن ئۇيغۇر قاتارلىق مۇسۇلمان بولغان مىللەتلەر ھىجرىيە كالىپىندارىنى ئىشلەتكەن بولۇپ، بۇ 1000 يىللىق تارىخقا ئىگە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى بىلەن ھىجرىيە كالىپىندارىنىڭ مەدەنىيىتى جۇڭگوغا كىرىشكە باشلىغان. بۇنىڭ بىلەن مىلادىيە كالىپىندارىمۇ شىنجاڭدا قوللىنىلىشقا يۈزلەنگەن. بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭدا مىلادىيە يىلنامىسىنى قوللىنىش ئاساس قىلىنسىمۇ، لېكىن خەلق ئارىسىدا مۇجەللىك كالىپىندار، ھىجرىيە كالىپىندارى ۋە قەمەرىيە كالىپىندارى قاتارلىقلارمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرىدە سۆزلەنگەن ئاسترونومىيىلىك ۋە جۇغراپىيىلىك بايانلار. ئۇيغۇرلار قەدىمكى زاماندىن باشلاپلا ئاسترونومىيە ۋە جۇغراپىيە ھەققىدە ئىزدىنىشكە باشلىغان. بۇ ھال ئۇلارنىڭ يازما ھۆججەتلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا ئاسمان، كۈن، ئاي، يۇلتۇز، يەر، تاغ، ئۆڭدەنچەن (ئالدى تەرەپ، كۈنتۇغارياق، شەرق)، قۇرۇياندان (ئارقا تەرەپ، كۈنپاتارياق، غەرب)، بەرىيەندىن (ئوڭ تەرەپ، جەنۇب)، يىرتاندايان (سول تەرەپ، شىمال)، مۇجەللىك يىلنامە، پەسىللەر ھەققىدە ئۇچۇرلار بار. قوچو-ئۇيغۇرخانىلىقى زامانىسىغا كەلگەندە بۇ ھەقتىكى قاراشلاردا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چوڭقۇرلىنىش ۋە كېڭىيىش بولغان.

«دىۋانۇ لۇغەت-تۈرك» 11-ئەسىر شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ

① 4-بەتتۇر. خ. سەئىدۇ: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 636-بەتلەر.

② لۇئىس بازىن (فرانسىيە): «تۈركىيەلىرىنىڭ كالىپىندارىلىق تەتقىقاتى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1998 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

ھەر تەرەپلىمە قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قامۇس خاراكتېرلىك كىتاب بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرى بۇ كىتابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاسترونومىيىلىك ۋە جۇغراپىيىلىك قاراشلىرى توغرىسىدا قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بېرىدۇ.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى «12 مۇجەل» توغرىسىدىكى بايانلار مۇجەلنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە قوللىنىلىش تارىخىنى بىلىشتە يېگانەلىقى بىلەن ئەھمىيەتلىكتۇر. ئەجدادلار ئەسىرلەر داۋامىدا مۇشۇ يىل ھېسابلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئادەملەر يېشى، ئۇرۇشلار تارىخىنى ھەم باشقا مۇھىم ۋەقەلەرنىڭ ۋاقتىنى ئېنىقلىغان.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى بايانلار بويىچە، قەدىمكى ئۇيغۇرلار ھەر بىر يىلنى ئۆز ئالدىغا خۇسۇسىيەتكە ئىگە دەپ قارىغان، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۆكۈز يىلى كىرىشى بىلەن پات-پات ئۇرۇش بولۇپ تۇرىدۇ. چۈنكى ئۆكۈزلەر ئۆز ئارا كۆپ سوقۇشىدۇ. ئەگەر توخۇ يىلى كەلسە، ئاشلىق كۆپ بولىدۇ، لېكىن ئادەملەر ئارىسىدا تەشۋىش كۆپىيىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى — توخۇنىڭ ئوزۇقى بۇغداي، ئۇ بۇغداي ئىزدەپ ئەخلەت-چاۋارلارنى چېچىۋېتىدۇ. بېلىق يىلىدا يامغۇر يېشىن كۆپ بولىدۇ، ئاشلىق ياخشى ئوخشايدۇ. چۈنكى بېلىق سۇدا ياشايدۇ. توڭگۇز يىلى قارقىلىن ياغىدۇ، سوغۇق كۈچلۈك بولۇپ، ھەر خىل غەيۋەت گەپلەر تارقىلىدۇ. ئۇيغۇرلار مۇشۇنداق ھەر يىلى ئالدىنلا تەمىن قىلىنغان ھالەتلەر يۈز بېرىدۇ، دەپ ئىشەنگەن.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئاي نامىلىرى تەرەپلەردىن قوبۇل قىلىنغان دەپ ھېسابلانغان. لېكىن بىر يىلنى تۆت پەسىلگە ئايرىپ، ھەر ئۈچ ئايغا بىر نام بېرىلگەنلىكى قەيت قىلىنغان. يىلنىڭ دەسلەپكى ئۈچ ئېيى — ياي - ئەتىياز (كۆكلەم، باھار)، ئىككىنچىسى — ياز، ئۈچىنچىسى — كۈز، تۆتىنچىسى — قىش. ئۇيغۇرلار باھارنىڭ ئون رۇزدىن كېيىنكى تۆتىنچى ئېيىنى «ئوغلاق ئاي» دەپ ئاتىغان، كېيىنكىسىنى «ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي» دەپ ئاتىغان. چۈنكى بۇ ئايلاردا ئوغلاق ئۆسۈپ يېتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى «ئۇلۇغ ئاي»، چۈنكى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تەبىرىچە، بۇ ئاي يازنىڭ ئوتتۇرىسىغا توغرا كېلىدۇ، يەر-جاھاننى ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەر قاپلايدۇ، مال سەرىيدۇ. ئەمدى ھەپتە چۈشەنچىسى ئۇيغۇرلاردا ئىسلام دىنىنى

قوبۇل قىلغاندىن كېيىن پەيدا بولغان. «دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئىشارە قىلىنىشىچە، قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئاسترونومىيە ھەققىدە كۆپ ئىزدەنگەن. ئۇلار باشقا خەلقلەرگە ئوخشاشلا يىل، پەسىللەر، كۈن ۋە تۈن، ئايلىرىنىڭ ئۆزگىرىش سەۋەبلىرىنى بىلىشكە تىرىشىپ، بۇ ئۆزگىرىشلەرنى كۈن، ئاي، سەييا رەۋە باشقا يۇلتۇزلاردىكى ئۆزگىرىشلەرگە مۇناسىۋەتلىك دەپ ھېسابلىغان.

ئۇيغۇرلار ھاۋارايىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۈن سىستېمىسىدىكى سەييارىلەر ۋە يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتى بىلەن زىچ باغلاشتۇرىدۇ. ① ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ كۈندىلىك ھاياتىدا تۈركە يۇلتۇزدىن پايدىلاندى: مۇشۇ توپ يۇلتۇزنىڭ جايلىشىشىغا قاراپ يىل پەسلىنى ئېنىقلىغانىدى. ئەمدى يولۇچىلار ئۇنىڭدىن كومپاس سۈپىتىدە پايدىلاندى: ئەڭ يورۇق ۋە چىرايلىق چولپاننى بەخت يۇلتۇزى دەپ ئاتىدى. يەنە بىر يورۇق يۇلتۇز — ئاتارۇت (مېركۇرىي) — سۈنۈلەننىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن ياز تۈگەپ، ئاشلىق يىغىش ئاياغلىشىدۇ، ئادەملەر قىشقا تەييارلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار كۈنگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، ئۇنى ئىسسىقلىق ۋە يورۇقلۇق مەنبەسى دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭسىز يەردە ھاياتلىق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس دەپ چۈشەنگەن.

«دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى يەر ئىلمى، تارىخ، جۇغراپىيە ئىلمى ساھەسىدىكى بايانلارنىڭمۇ ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بۇ ئەسىرىدە، 11 - ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر جۈملىدىن ئېتنومېمىيلىك 72 ئۇرۇق - قەبىلە ناملىرى، ئۇلارنىڭ ماكانلىشىش ئەھۋالى بايان قىلىنغان ۋە خەرىتە شەكلىدە ئىزھار قىلىنغان. قىممەتلىكى شۇكى، ئورقۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇ ئېتنىك توپلارنىڭ كېيىنكى بىر قانچە ئەسىرلىك يۆتكىلىش ۋە تارقىلىش ئەھۋالى پەقەت مەھمۇد كاشغەرى مەلۇماتى ئارقىلىق روشەنلەشتى. «دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە كۆرسىتىلگەن جۇڭگودىن ۋىزانتىيىگىچە ماكانلاشقان تۈركىي تىللىق خەلقلەر ھەققىدىكى بايانلار پەقەت ئەل مەرۋىزى، ئەل

① ئە. ئارىيەۋى (قىرغىزىستان): «مەھمۇد كاشغەرى ئىجادىيىتىدە تۈركىي تىللىق خەلقلەر دۇنيا قارىشىدا ئەڭ كەڭ تەۋرۈلۈشى». «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1992 - يىللىق 2 - سان، 65 - بەت، ئۈرۈمچى.

مەقدىسى، ئىبنول ئاشىر، ئەل بىلاروزى ۋە مەسئۇدى قاتارلىق ئوتتۇرا
راڭسىر ئەرەب ساياھەتچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلىنىپ-
لا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۆتكەن ئەسىردىن بېرى ئىلىم دۇنياسىغا
قايتا مەلۇم بولغان ئورقۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى تەرىپىدىنمۇ
قايتا ئىسپاتلاندى.

«دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە 175 يەر - جاي نامى بېرىلگەن.
ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا توپونومىيىسىنى ئىشلەشتىكى قىممىتى مۆلچەر-
لىگۈسىز ئۈستۈن. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇرتى ۋە قەبرىسىنى بېكى-
تىش ساھەسىدە ئېلىپ بېرىلغان يېقىنقى ئىلمىي پائالىيەتلەر جەريانىدا
دا «دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى مۇناسىۋەتلىك بېشارەت ۋە ئىزاھلار
ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى.

«دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئالىم ئۆزى بىلىدىغان دۇنيانىڭ تۆت
چېكى - غەربتە ئەندەلس، يەنى ئىسپانىيىدىن تارتىپ، شەرقتە
جابارقاغچە، غەربىي جەنۇبتا زانجىچە،^① شەرقىي شىمالدا نىسا
(نەنسا)^② شەھىرى بىلەن ئالاۋىيە شەھىرىگىچە كۆرسەتكەن.

«دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە «ئۈرەك» دېگەن ئاتالغۇغا تەبىر
بېرىپ، «رۇم ئېلىنىڭ شىمالىي چېگراسىغا يېقىن بىر جايىنىڭ نامى.
توغرىسى «ۋەرەك»، (I توم، 182-بەت) دەيدۇ. ئالىملار بۇنى
ئوتتۇرا ئەسىردىكى فرانسىيىنىڭ نامى «فرانك» نىڭ تۈركىي تىللار-
دىكى يېزىلىشى دەپ ھېسابلىماقتا.^③ بۇ 11 - ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ
جۇغراپىيىلىك بىلىمىنىڭ شەرقىي يېرىم شارنىڭ غەربىگىچىلىك بول-
غان دائىرىنى ئۆز-ئىچىگە ئالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا

م. كاشغەرى تولىغان ئەقىل-پاراستى ۋە يۇقىرى ماھارىتى بىلەن
سىزغان «دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ باش تەرىپىدىكى يۇمىلاق شە-
كىللىك يەر غەربتىكىسىدە ئەڭ شەرقتىكى بىر يەر نامى - جابارقا
(Jabarka) تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ مۇئەللىپنىڭ تۈركىي تىللىق
خەلقلەرنىڭ كەڭ تېررىتورىيىسى توغۇرلۇق ئۆزى بىۋاسىتە ئەمەلىي
تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانلىقىنىڭ مۇمكىنچىلىكلىرىنى ئۇقتۇرىدۇ.

① زانج - ئافرىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بىر يەر.
② نىسا - ئەرەبچە «ئابالار دۆلىتى» دېگەن مەنىدە.
③ لى بولا: «دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ ئەدەبىي قىسمى ۋە باشقىلار، «ئۈرۈمچى كەسپىي
ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1996-يىلى 1-، 2- قوشما سان، 32-بەت، خەنزۇچە.

يەنى ئۇ ئىسلام جۇغراپىيىسىگە دائىر ئەسەرلەردىكى بۇ يەر نامىنىڭ خەرىكە جايلاشقان دېگەن خاتا قاراشنى تۈزىتىپ، ئۇنى خەرىتىدە ئەڭ شەرقتە دەپ يازغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە مۇئەللىپنىڭ كىتابىغا يازغان «مۇقەددىمە» سىدە، بۇ يەر بىلەن جۇڭگونى چوڭ دېڭىزلار ئايرىپ تۇرىدۇ، دېگەنلىرى شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئۇ بىرىنچى قېتىم كېيىنكىلەرنى ياپونىيىنىڭ نامى ھەققىدە بىرقەدەر توغرا شەكىلدە ئۇچۇرغا ئىگە قىلغان. ① ياپونىيە ئىلىم ئەھلى دۇنيادا تۇنجى قېتىم ئۆز دۆلىتىنىڭ نامىنى خەرىتىگە چۈشۈرگەن مەھمۇد كاشغەرىگە ئايرىپ ئوقۇشماقتا. ئاسىيانىڭ شۇ كەمگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ قەدىمكى خەرىتىسى بولغان ② بۇ يۇمىلاق شەكىللىك خەرىتە توغرىسىدا پروفېسسور جاك گۇاڭدا بىرقەدەر توغرا باھا بەرگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمەن، مۇئەللىپ سىزىپ چىققان بۇ خەرىتىدە ئىجادىيلىققا ئىگە ئۆزگىچە پىكىر ئىپادىلەنگەن. كۆپ چەھەتلەردە ئالدىنقىلارنىڭ ئىشلىگەنلىرىدىن ئېشىپ كەتكەن. ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى شۇكى، ئۇ بىر ئىسلام مۇخلىسى بولۇپ تۇرۇقلۇق، مەككە - مەدىنەنى دۇنيانىڭ مەركىزى دەپ ھېسابلىماي، بەلكى خەرىتىنىڭ مەركىزىگە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختىدىن بىرى بولغان بالاساغۇن شەھىرى دەپ يازىدۇ.» بۇ ئىسلام خەرىتىلىرى بىلەن سېلىشتۇرما قىلىنغان ھالدا، «ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خاس مەزىمۇنىنىڭ كەڭ بايان قىلىنغانلىقى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىلگىرى ئىشلەنگەن ھەرقانداق «ئىسلام خەرىتىلىرى»، ئۇنىڭغا يېتەلمەيدۇ»، «ئەگەر، مۇئەللىپ ئاساسلانغان ھۆججەت ماتېرىياللار نەق مەيداننى تەكشۈرۈشكە بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر ۋە تىللارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىغا قارىتا ئويىپىكىتىپ، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ھالدا مۇھاكىمە قىلىنىدىغان بولسا، ھەممە ئادەم بىر پىكىرگە كېلەلەيدۇ، شۇنداق ئىكەن، ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭقۇر بىلىمى بىلەن ئىشلەپ چىققان بۇ تۈركىي تىللىق خەلىقلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دۇنيا خەرىتىسىنى ئوتتۇرا ئەسىردىكى خەرىتىشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مەشھۇر

① جاك گۇاڭدا: «مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دېۋانۇ لۇغەت تۈرك»، ئەسىرى ۋە بۇ كىتابتىكى يۇمىلاق شەكىللىك خەرىتە»، «غەربىي يۇرت تارىخ جۇغراپىيىسى تېزىسلىرىدىن دەسلەپكى توپلام»، «西城史» (地丛初编)، شاڭخەي گەدىمكى كىتابلار نەشرىياتى. 1995 - يىلى نەشرى. 66-بەت.
 ② ئىبراھىم مۇنشى قاتارلىقلار «ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرى ۋە ئۇنىڭ ئۆلىمى ئەسىرى (دېۋانۇ لۇغەت تۈرك)»، «دېۋانۇ لۇغەت تۈرك» I توم، 21-بەت.

ئۇتۇقى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ① قىرغىزىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى ئىلىك پروفېسسورى ئەزىز نارىنبايوف بۇ خەرىتىنىڭ ئىلمىي قىممىتىدىكى نىيۇقىرى باھالایدۇ. ئۇ مۇنداق يازغان: «مەھمۇد كاشغەرى قوشۇمىسى چە سۈپىتىدە مەركىزىي ئاسىيانىڭ تەپسىلىي خەرىتىسىنى بېرىدۇ. ئالىم يەرنىڭ دۈڭلىك شار شەكىلىدە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئىدىيەسىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بۇ قارىشىدىن قەدىمكى يۇنان، رەب ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىملىرىنىڭ ئىلغار ئىلمىي تەتقىقاتلىرىنىڭ تەسىرىنى كۆرىمىز. شۇنى تەكىتلەش كېرەككى، ئۇ بۇ خۇلاسەنى ياۋروپا ئالىملىرىدىن خېلىلا ئىلگىرى چىقارغان. ②»

«قۇتادغۇبىلىك» ئۇلۇغ ئەدىبى ۋە ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ شېئىرىي شەكىلدە يازغان زور ئەسەر. ئۇنىڭدىكى بىر قاتار كۆز قاراشلار قاتارىدا ئاسترونومىيە ھەققىدىكى بايانلار ئەينى چاغ ئاسترونومىيىسىنى چۈشىنىشكە ياردەم بېرىدىغان قىممەتلىك ماتېرىياللار ھېسابلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاندا، يەتتە يۇلتۇز ۋە 12 بۇرج توغرىدا سىدا توختالغاندا ۋە باشقا تەبىئەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىدا، ئۆز زامانىسىنىڭ ئاددىي ئاسترونومىيىسىگە دائىر مۇلاھىزىلىرىنى تۇنجى قېتىم نەزم بىلەن ئىپادىلىگەنلىكىنى كۆرىمىز:

بۇلاردىن ئەڭ ئۈستۈن سەكەتتىر تۇرۇر،
ئىككى يىل، سەككىز ئاي بىر بۇرجدا قالۇر.
ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ ئوڭاي،
قالۇر ئۇ بۇرجدا دەل ئون ئىككى ئاي.
ئۈچىنچى كۈرۈددۈر غەزەپتە يۈرۈر،
قايان بارسا بارلىق ياشارغان قۇرۇر.
تۆتىنچى قۇياشتۇر، يورىتۇر جاھان،
يېقىن ھەم ئۇدۇل كەلگەننى ھامان.
بەشىنچى سەۋىتتۇر، سۆيۈملۈك ئۆزى،
ئۇ باقسا كۆرەرسەن خۇشاللىق يۈزى.

① چال كۇاڭدا ئەپەندىنىڭ يۇقىرىدا نەقىل ئېلىنغان ماقالىسىگە قارالسۇن.
② ئە. نارىنبايوف ئەپەندىنىڭ يۇقىرىدا نەقىل ئېلىنغان ماقالىسىگە قارالسۇن.

ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئارزۇ كېلەر، ئۇ كىمگە يۇقۇشما تىلەككە يېتەر. بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالچىق تۇرار، قۇياشقا ئۇدۇل باقسا تولۇن بولار. («قۇتادغۇبىلىك» 132 — 137 - بەتلەرگىچە)

تالغا مۇتەپەككۇر شائىر بۇ مىسرالار ئارقىلىق ئۆز زامانىسىدا مەلۇم بولغان مەييارلەرنىڭ (قۇياشتىن باشقا) ئاسمان سىغىرىسىدىكى ئورنى ۋە سۈرۈلمە ھەرىكىتىنى تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. ئۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئالەم قارىشىنى مۇنداق يەكۈنلەشكە بولىدۇ: يەر — كائىناتنىڭ مەركىزى؛ يەر قوزغىلىدۇ، يەنى ئايلىنىدۇ، ھەممە ئاسمان جىسىملىرى يەرنىڭ ئەتراپىدا مەلۇم بىر دائىرىنى بويلاپ ھەر خىل تېزلىكتە ئايلىنىدۇ؛ ئاسمان جىسىملىرى تەكشى بىر خىل تېزلىكتە ئەمەس، بەلكى خۇددى يەر ۋە ئايغا ئوخشاش نۇرسىز «ئۆلۈك» جىسىملاردۇر. ئۇلار پەقەت كۈندىنلا نۇر ئالىدۇ، يەنى قۇياش نۇرىدا ئەكس ئېتىدۇ. ① «تۆرت ئادۇ» قارىشى «قۇتادغۇبىلىك» تە مەركەزلىك ھالدا ئىلىگىرى سۈرۈلگەن تەبىئەت پەلسەپىسى قارىشىدىن ئىبارەت بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ كۆزقاراش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنى شەرھلەيدۇ. شائىر «تۆرت ئادۇ» نى تەبىئەتكە تەبىئىيلىغىنىدا، ئۇنى دۇنيانىڭ مەنبەسى دەپ ھېسابلىغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

بۇ تۆرت يار ماڭا تۆرت ئادۇدەك ئېرۇر،
تۈزۈلسە ئادۇ چىن ھاياتلىق بولۇر.

(60-بەت)

ئۈچى سۇ، ئۈچى يەل، ئۈچى بولدى ئوت،
ئۈچى تۇپراق، بۇلاردىن دۇنيا ۋۇجۇد.

(143-بەت)

① م. ئوبۇلقاسىم (قازاقىستان): «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئاسترونومىيەلىك قاراشلىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ كۈندۈزىسى» قىسقىچە ئۇزۇنلىق، 1977 - يىلى 2 - سان، 77-بەت.

شائىر بۇ مىسىرالاردا دۇنيانىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى قارىشىنى بايان قىلىپلا قالماستىن، ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى قارىشىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، «تادۇ» (زات) ئوقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ چاھارىرنى «تادۇ» غا ئوخشىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئېنىق قىلىپ «تادۇ» دىن چىن ھاياتلىق ۋە جۇدقا كېلىدۇ، «تادۇ» دىن دۇنيا ۋە جۇدقا كېلىدۇ، دەيدۇ. بۇ يەردە «تادۇ» چىن ھاياتلىقنىڭ، دۇنيانىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

تېخىمۇ كۆنكرېت چۈشەندۈرسەك، ئۇ تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت «تۆرت تادۇ» (تۆت زات، تۆت ئېلېمېنت) نىڭ تەبىئەتتىكى زىددىيەت ۋە بىردەكلىكنىڭ ئاساسى، تەبىئەتنى تۈزۈشنىڭ ئاساسى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىرلىكتە، ئۇنى پۈتۈن كۈل ئالەمدىن تاكى ئىنساننىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىغىچە ئىزچىلاشتۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ ھاياتلىق بىلەن تەبىئەتنى بىر گەۋدە سۈپىتىدە چۈشەندۈرىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ گەرچە تەقۋادار بىر مۇسۇلمان بولسىمۇ، ئەينى دەۋر ئىسلامىيەت دۇنياسىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان «ئالەمدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەممىسى ئاللاننىڭ ئىرادىسىگە باغلىق» دەيدىغان ئىدىئالىستىك قاراشلارنىڭ ئەكسىچە، تەبىئەتنىڭ ئاساسى بولغان «تۆرت تادۇ» ۋە ئۇنىڭ زىددىيەتلىك بىردەكلىكىنىڭ ئىنساننىڭ تۈزۈلۈشى، جىسمانىي ۋە روھىي ھالىتىنىڭ ئاساسىي سۈپىتى ئىكەنلىكىنى، ئەگەر «تۆرت تادۇ» نورماللىقى بۇزۇلسا، ئىنسان فىزىئومىيىسىدىمۇ ئۇنىڭغا ماس ئۆزگىرىش بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ئىنسانلارنىڭ ئۆزى تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى، جۈملىدىن ئۇلارنىڭ پائالىيەت ئوبيېكتىمۇ تەبىئەت. ئىنسانىيەت تارىخى ۋە مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى تەبىئەتنى ئاساس ۋە ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. شۇڭا، ئىنسانىيەت ئالىمىنىڭ مۇرەككەپ سىرلىرىنى يېشىپ بېرىش ئۈچۈن تەبىئەت ئالىمىنىڭ راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ ئىنسان ئېغىدا پەيدا بولغان ئىنكاسلىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە تەتبىق قىلىش كېرەك. يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەل شۇنداق قىلغان. ئۇ داستاندىكى بىر قاتار بېيىتلەردە «تۆرت تادۇ» نى تۇتقا قىلىپ، ئۇنى تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەممە قاتلاملىرىغىچە ئىزچىلاشتۇرىدۇ.

غانلىقى بىلىنىدۇ. ① يەنە ئۇنىڭ داستاندا 15 ساھە (قاتلام) گە تەتبىقلىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ② رىستورانت مېھمانخانىسىنىڭ قىسقىسى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «تۆرت تادۇ» نىڭ تەڭداشسىز ئۇلۇغ ۋە قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىگە شۈبھىلىك ئەقىدە ۋە ئېتىقاد قىلغانىكى، «پۈتۈن ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسى ۋە ئىگىسى» دەپ قارالغان ئاللا-نىڭ «يەنە قايتا دۇنياغا تۇرەلمەيدىغان» مەڭگۈلۈك «تۆرت يارى» — «تۆرت ساھابە» ③ نىڭ مەدھىيىسىنى «تۆرت تادۇ» غا تەڭلەشتۈرىدۇ. «مەجمۇئە تۈل ئەھكام» دىكى تەبىئىي پەنگە دائىر بايانلار: بۇ كىتابنى 18- ئەسىرنىڭ بېشىدا خوتەننىڭ قاراقاش ناھىيىسىدە ياشىغان مۇھەممەد ئىبۇز قاراقاشى (تولۇق نامى مۇھەممەد ئىبۇز ئىبىن مەۋلانا سەدرىدىن قاراقاشى) دېگەن ئادەم ھىجرىيە 1127- يىلى (مىلادىيە 1715—1716 - يىللىرى) يازغان. 14 بابلىق بۇ ئەسەر ئاساسەن ئاسترونومىيىگە بېغىشلانغان بولۇپ، ئاپتور شۇنى چۆرىدىن كەن ھالدا ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تېبابەتچىلىك، پىسخولوگىيە، ئاسترونومىيە ئىلمى، شۇنىڭدەك ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى، يىل، ئاي، كۈن، ھەپتە، ۋاقىت، سائەت ۋە توققۇز پىلانېتا، يەتتە چوڭ سەييارە يۇلتۇزنىڭ دەۋرىيلىك ھالىتى، يەر شەكلى، يەر تەۋرەش، يۇلتۇزلارنىڭ تەرىپى، كالىپندار تۈزۈش، گېئومېتىرىيە، ئال-گېبرا، تارىخ، قىسىملارغا بۆلۈش، ئون ئىككى بۇرج، 12 مۇچەل، ئىنسان ئورگانىزمىدىكى پىسخىك ھالەتلەر يەنى قىزىئولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەرنىڭ تەرىپى قاتارلىق نۇقتىمىنەزەرلەر ھازىرقى زامان ئىلىم-پەن قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان توغرا كۆز قاراشلار ئارقىلىق خېلى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا پالچىلىق ۋە چۈش تەرىپى توغرىلىق مۇنبەر قاتار بايانلار بار. ④

① ئابدۇكېرىم رەھمان: «قۇتادقۇبلىك، داستاندىكى «ئۆلۈكلەر سىنىپىسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئىنستىتۇتى» نۇسخىسى، 1994-يىلى 1-سان، نۇرۇمچى.
 ② دۈمەن شىيۇ: «تۆت، نىڭ قۇتادقۇبلىك، تىكى رولى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي نۇسخىسى»، خەنزۇچە، 1993-يىلى 3-سان.
 ③ تۆت ساھابە — ئابابەكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئەلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
 ④ بۇ ئەسەرنىڭ نۇرغۇن قوليازمى نۇسخىلىرى پىسخىكىلىق بولۇپ، كۆزىدىن بىر نۇسخىسى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فەدىسى گەسەنلىرىنى توپلاش رەتلەش نەشر قىلىش، پىلانلاش رەھبەرلىك كۆرۈپبا ئىشخانىسى تەرىپىدىن 1992-يىلى 12-ئايدا شەبىكرافىئا بېسىلدى.

ماتېماتىكا — بارلىق تەبىئىي پەننىڭ ئاساسى. ئىپتىدائىي ئىندى سانلار ئۆلكۈرلەردە ياشىغان، بەكمۇ ئاددىي تاش قوراللارنى ئىشلىتىپ تىرىكچىلىك قىلغان ۋاقىتلىرىدىلا، ئۇلاردا سان - سېپىر ھەققىدە غۇۋا ئۇقۇملار بولغان.

ئىچكى موڭغۇل يايلىقى قەدىمكى زاماندا ھون، تۈرك، ئۇيغۇر، قىتان، جۇرچىت، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەر ياشىغان رايون ئىدى. بۇ رايوننىڭ چۇغاي تاغ تىزمىسى مورخىت جىلغىسىدىكى قىيا تاشلارغا بەكمۇ چوڭقۇر ئويۇلغان «11»، «111»، «1111» دېگەندەك بەلگىلەر بايقالغان. بۇ ئاشۇ مىللەتلەرنىڭ قالدۇرغان ئىپتىدائىي رەقەملىرىدۇر.

ماتېماتىكا ئەمەلىيەت جەريانىدا بارلىققا كەلگەن. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، كىشىلەر تاڭ سەھەردە ئوۋغا چىققاندا ئوتقاشتىك قۇياشنى، كەچتە بەزىدە تولۇن ئايىنى كۆرۈپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئۇلاردا «چەمبەر» ئۇقۇمى پەيدا بولغان. بۇ گېئومېتىرىيەنىڭ بارلىققا كېلىشىدىن دېرەك بېرىدۇ. تارىم ۋادىسى قۇرۇقتاغ قىيالىقىدا ھەر خىل چەمبەر شەكىللىرى چۈشۈرۈلگەن سۈرەتلەر بار. 1979 - يىلى كۈندۈچى دەرياسى ساھىلىدىن قېزىۋېلىنغان قەبرىلەر ئالاھىدە بولۇپ، قەبرىلەرنىڭ ئەتراپىغا چۆرىدەپ ئالتە قۇر چەمبەر سىمان ياغاچ قوزۇق (بىرىنچى قۇرغا 85 ئەتراپىدا، ئەڭ ئىچىدىكى ئالتىنچى قۇرغا 52 ياغاچ قوزۇق) قېقىلغان.

يەنە بەزى جايلاردىن كۆادرات، تىك تەرەپلىك شەكىللەردە سىزىلغان قوتانلار چۈشۈرۈلگەن تاش رەسىملەر تېپىلغان. بۇ ھەر خىل قائىدىلىك ۋە قائىدىسىز تۆت تەرەپلىك گېئومېتىرىيەلىك شەكىللەرنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ باشلىنىشى.

۱. ئېنگېلىس: «ساپ ماتېماتىكىنىڭ ئوبىيېكتى رېئال دۇنيانىڭ بوشلۇقتىكى شەكىللىرى ۋە مىقدار مۇناسىۋىتىدۇر» دېگەندى. رەقەم «مىقدار مۇناسىۋىتى»، گېئومېتىرىك شەكىل «بوشلۇقتىكى شەكىل» بولۇپ، ئىككىسى قوشۇلۇپ ماتېماتىكىنىڭ پۈتكۈل ئۇقۇمى.

مەزمۇنىنى ھاسىل قىلىدۇ.

قىيا تاش رەسىملىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئۇندۇرما ھالەتتىكى ماتېماتىكىدىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، ماتېماتىكا ئۇقۇمى ناھايىتى بالدۇر پەيدا بولغان. يېزىق ئىجاد قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى قەدىمكى زاماندا، غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار خېلى كۆپ ماتېماتىكا ساۋاتلىرىغا ئىگە بولغان. كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى جەرياندا ئەمەلىي ئېھتىياجغا ئاساسەن ماتېماتىكىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. خۇددى قى. ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «ماتېماتىكا ئىنسانلار ئېھتىياجى داۋامىدا بارلىققا كەلگەن.» «سان ۋە شەكىل ئۇقۇملىرى باشقا ھېچقانداق يەردىن ئەمەس، بەلكى رېئال دۇنيادىن ئېلىنغان.»^① ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ساناق سانلاردىن پايدىلانغانلىقىغا ئۇزاق زامانلار بولغان.

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن مۇتەپەككۈر موزى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى تەخمىنەن 468 - يىلىدىن 376 - يىلىغىچە ياشىغان) يازغان «موزى» دېگەن كىتابتا «ياۋ سەككىز دىلارغا نەسەت قىلغان» دېيىلگەن. سەككىز قوۋمىدىن تەركىب تاپقان دىلار بىلەن تەڭ تىلغا ئېلىنغان ياۋ (杪) بولسا، جۇڭگونىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدا ئۆتكەن قەبىلە ئاقساقىلى بولۇپ، 6000 — 8000 يىللار ئىلگىرى ياشىغانلىقى ئېيتىلىدۇ. «جۇ ئەمەلدارلىرى» (周官) دېگەن كىتابتا بولسا «ئالتە دىلار»، «توققۇز ماۋلار» دېگەن ناملار تىلغا ئېلىنغان. جىڭ سىنۇڭ دېگەن كىشىنىڭ «شىمال تەرەپتە ماۋدىلار» (北方貉狄) بار ئىدى، دېگەنلىرىگە ۋە باشقىلارنىڭ دېگەنلىرىگە قارىغاندا، دىلار بىلەن ماۋلار ئارىسىدا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت بولسا كېرەك. دىلار شالڭ سۇلالىسى زامانىسىدا گۇيڧاڭلار دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلار ئاشۇ چاغدا «گۇيڧاڭ توققۇز ئۇرۇقى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇلاردىن شۇ نەرسە ئۇقۇلىدۇكى، ئەنە شۇ قەدىمكى زامانلاردىلا دىلار ئۆزلىرىنى «سەككىز قوۋم»، «توققۇز ئۇرۇق» دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن.

«زۇچىيۇمىڭ تەپسىرى» (左传) دېگەن كىتابتىكى بايانلار.

① قى. ئېنگېلس: «مىيۇزىڭغا قارىشى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1972 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 56 - بەت.

غا قارىغاندا، دىلارنىڭ قىزىل دى قەبىلىسى «ئالتە ئۇرۇق»، ئاق دى قەبىلىسى «ئۈچ ئۇرۇق» تىن تەركىب تاپقان. بۇنداق ساناق سانلار بىلەن قوۋم، قەبىلىلەرنى ئاتاش ئەنئەنىسى ئۇزۇن ئەسىرلەر ئىچىدە ئىزچىللىقىنى ساقلىغان.

ھونلار بىلەن بىرلىكتە غەربكە كۆچۈپ، سوغدىيانا ئەتراپىدا ماكانلىشىپ قالغان دىڭلىقلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى باشقا قوۋملار بىلەن بىرلىكتە كانگىيە خانلىقىنى قۇرغان بولۇپ،^① ئۇلار «توققۇز غۇز»، «توققۇز چاۋۇپ غۇزلىرى» ۋە «توققۇز چاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالغان. بۇ غەبىي چۆللۈكى ساھىلىدا پائالىيەت قىلىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇر دەپ ئاتىلىشى بىلەن ماسلىشىنى ساقلىغان. بۇلاردىن باشقا ئېگىز قاغىلىقلارنىڭ ئالتە ئۇرۇقى (ئالتە ئۇرۇقلۇق ئېگىز قاغىلىقلار)، ئېگىز قاغىلىقلارنىڭ 12 ئۇرۇقى، ئۈچ ياغما، ئۈچ قارلۇق، ئوتتۇز تاتار قاتارلىق ناملار بولغان. بۇ ئاشۇ ئۆتمۈش زامانلاردا ئەجدادلارنىڭ سان چۈشەنچىسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ھەم ئۇنىڭ ئېنىقلىق دەرىجىسىگە قارىتا ئىشەنچىسىنىڭ بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئەجدادلار ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدىلا سانلاردىكى بۆلۈنمە مەسىلىسىگە دىققەت قىلغان. بۇنى بىز ئەجدادلار نەزەرىدە شەكىللەندۈرگەن 3، 5، 7، 9 قاتارلىق تاق سانلارنى خاسىيەتلىك سان دەپ چۈشىنىپ كەلگەنلىكى، بولۇپمۇ ئەڭ چوڭ تاق سان 9 ساننى مۇقەددەس ھېسابلاپ، ئۆز تارىخىنىڭ بىرقانچە مىڭ يىللىق مۇساپىسىنى 9 نى يادرو قىلغان قوۋم نامى — توققۇز گۇيغاڭلار، توققۇز دىلار، توققۇز ئېلىلەر، توققۇز ئۇيغۇر — توققۇز ئوغۇزلار بىلەن باغلىغانلىقىنى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەلۇمكى، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىك سان ئۇقۇمىدا 10 ئەڭ چوڭ سان ھېسابلانغان. چۈنكى ئۇ دەۋرلەردە قول بارماقلىرى بىلەن ساناق سانلارنى ساناش ئاساس قىلىنغان بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ ھېسابات ئىشلىرى 10 ئىچىدىكى سانلار بىلەن چەكلەنگەن. ئاشۇ دەۋرلەردە ئادەملەر ئىپتىدائىي كوممۇنىيە دەۋرىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان بولغاچقا، ئورتاق ئىشلەپ تاپقان دارامەتلىرىنى تەڭ نىسبەتتە تەقسىم قىلىش

① ۋىنجىئال مىللەتلەر نامۇسى، ۋىنجىئال خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى غەتتۇپ نەشىرى.

تۈزۈمى بولغان. جۈپ سانلىق قىممەتكە ئىگە دارامەت تەڭ نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىنغاندا، قالدۇق ئاشمىغان، ئەمما تاق سانلىق قىممەتكە ئىگە دارامەتنى تەقسىم قىلغاندا قالدۇق سان بۆلۈنمىگەن. بۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار دائىم تاق سانلارغا يولۇققاندا، ئۇنىڭ تەڭ قىممەتكە بۆلۈنمەسلىكىدىن ئويغا چۆمۈپ، بۇنداق ساندا بىر خىل سىرلىق خىسلەت بار ئىكەن، دەپ چۈشەنگەن. نەتىجىدە تاق ساننى بىر خىل مۇقەددەس سان دەپ قاراش چۈشەنچىسى ئاشۇ دەۋردىلا بارلىققا كەلگەن. 10 نىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ تاق سان 9 بولغاچقا، ئۇ لېكسىكىلىق مەنىدىن باشقا يەنە چوڭقۇر سېمانتىكىلىق مەنە، مەدەنىيەت ۋە ئېتنوگرافىيەلىك مەنىگە ئىگە قىلىنغان. ئۇيغۇر تىلىدا دادىلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋردىكى ئىجتىمائىي تۈرمۈشىدا 9 يۈك-سەك ئىجتىمائىي چۈشەنچىسىنىڭ يادروسىدىكى مۇھىم ئېلېمېنت بولۇپ قالغان. كېيىنكى مۇرەككەپ سان ئۇقۇمى چۈشەنچىسى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىنمۇ، ئەنئەنىۋى مۇقەددەس سان قارىشى ئۆزىنىڭ مۆتىۋەر ئورنىنى ساقلاپ كەلگەن.

ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ يۈكسىلىشى، مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، ئەجدادلار خېلى قەدىمكى چاغلاردىلا سان توپلاملىرىنى بايقىغان ۋە تەبىئىي سانلارغا نام بېرىش، ئۇلارنى ھېسابلاش مەسىلىسى ئۈستىدە ئىزدىنىپ «قۇمىلاق ھېساباتى» نى ئىجاد قىلغان. «قۇمىلاق ھېساباتى» دا توشقان قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ قۇمىلىقى سان ئورنىدا قوللىنىلىپ ھېساب چىقىرىلىدىغان بولغاچقا، «قۇمىلاق ھېساباتى» دېيىلگەن. كېيىنچە، قۇمىلاق ئورنىغا شېغىل تاش، قوناق، يارماق (داچەن) قاتارلىقلار ئىشلىتىلىپ، قوشۇش، ئېلىش ھېساباتلىرى قۇمىلاقلارنى يۆتكەش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان. ①

قەدىمكى تۈركىي تىللاردا 1 دىن 10 غىچە سانلار تەرتىپلىك قوللىنىلغان. يەنە 10، 20، 30، 40، 50، 60، 70، 80، 90، 100، 1000، 10 مىڭ ياكى تۈمەن دېگەن يىغىندى سانلارمۇ دائىم ئىشلىتىلىپ تۇرغان. 3، 7، 9، 24، 40 قاتارلىقلار كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش قارىشىغا قانداقتۇر ئۆزگىچە خاسىيەتلىك تۈس بېغىشلىغان.

① ئا. رەيىپ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ماتېماتىكا ئىلمى بويىچە ئىزدىنىشلىرى»، «شىنجاڭ كېزىتى»، 1998 - يىلى 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى.

بۈگۈنكى زامان كىشىلىرى ئۈچۈن غەلىتىرەك تۈيۈلىدىغان بىر ھادىسە شۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانلارنى ئىپادە قىلىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىسى بىلەن بەزى جەھەتلەردە ئوخشاش، بەزى جەھەتلەردە پەرقلىق بولغان. مەسىلەن، 1 دىن 10 غىچە بولغان سانلار ئوخشاش بولغان: بىر، ئىككى (ئەكى)، ئۈچ، تۆت (تۆرت)، بەش (بىش)، ئالتە (ئالتى)، يەتتە (يىتى)، سەككىز (سەككىز)، توقۇقۇز (توغۇز)، ئون. ①

ئاددىي ساننىڭ ئاخىرى «نۆل» بىلەن ئاخىرلاشقان ئىككى ياكى ئۈچتىن ئارتۇق سانلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاددىي سانلار بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن فونېتىكا جەھەتتىكى قىسمەن ئوخشاشماسلىقى ۋە رەت تەرتىپى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاخىرى «نۆل» بىلەن ئاخىرلاشقان ئاددىي سانلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ، مەسىلەن، 20 — يىگىرمە؛ 30 — ئوتتۇز (ئوتتۇز)؛ 40 — قىرىق؛ 50 — ئەلىگ (ئەللىك)؛ 60 — ئالتىمىش (ئاتمىش)؛ 70 — يىتمىش (يەتمىش)؛ 80 — سەككىز ئون — سەككىسەن (سەكسەن)؛ 90 — توقۇقۇز ئون — توغۇز ئون — توقسان؛ 100 — يۈز — بىر يۈز؛ 1000 — مىڭ — بىر مىڭ؛ 10000 — تۈمەن — بىر تۈمەن — بەن.

«سەكسەن، توقسان، سەككىز ئون، توقۇقۇز ئون» دىن ئىبارەت ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن سانلارنىڭ شەكلى پەرقلىق بولسىمۇ، لېكىن مەنە جەھەتتىن يەنىلا «80» ۋە «90» نى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. «يۈز»، «مىڭ»، «تۈمەن» لەرنىڭ ئالدىغا بەزىدە «بىر» سۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن، بىراق «بىر» سۆزى بۇ سانلارنىڭ مەنىسىگە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. شۇڭا ئۇلار يەنىلا ئاددىي سان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىككى ياكى ئۈچتىن ئارتۇق خانىلىق مۇرەككەپ سانلار تۆۋەندىكىدەك يوللار بىلەن بىرىكىپ كەلگەن: ئىككى خانىلىق مۇرەككەپ سانلاردا ئالدى بىلەن بىرلەر خانىسى، ئاندىن ئونلار خانىسى ئوقۇلىغان. ئونلار خانىسىدىكى سان ئەسلىدىكى ساندىن ئون ئوقۇمى كېمەيتىلىپ مەنە بەرگەن. مەسىلەن، سەككىز ئوتتۇز — 28،

① لۇئىس بازىن (فرانسىيە): «تۈركلەرنىڭ كالىدىرچىلىق تەتقىقاتى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1998 - يىلى غەنزۇچە نەشرى، 91 - بەت.

خان. ئۇ تۇغۇلغان يىللاردا خارەزم ئوغۇزلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاش-
قان جاي بولۇپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يۇرتلىرىدىن بىرى
ھېسابلانغان. خارەزمى ئىلىم - پەن ئىشلىرىغا ئۆزىنى بېغىشلاپ،
كاتتا ئالىم سۈپىتىدە تونۇلغان. ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئىچىدە
ماتېماتىكا پېنىمۇ بار ئىدى. 829 - يىلى غەزە شەھىرىدە يازغان
«كىتاب ئەت تەقۋىم» دېگەن ئەسىرىدە ماتېماتىكىغا دائىر پەنلەردىكى
ئۇقۇملار ھەققىدە ئەتراپلىق تونۇشتۇرۇش بېرىلگەن. ئۇ يەنە «مۇختە-
سەر سىند ھىند»، «ئەلجەبىر ۋە مۇقەبەلە» قاتارلىق ماتېماتىكا،
ئالگېبرا ۋە گېئومېترىيىگە دائىر كىتابلارنى يازغان. خەلقئارا ئىلىم
ئەھلى خارەزمىنى ماتېماتىكا ئىلمىغا ئاساس سالغان دەپ قارايدۇ.
بۇ ئالىم ھىندى رەقەملەر سىستېمىسىنى مەيدانغا چىقىرىشقا كۈچ
قوشقان. ئالگېبرا ئىلمى پەن سۈپىتىدە تونۇلۇشىنى ئىشقا ئاشۇرغان.
مىلادىيە 830 - يىلى يازغان «ئەلجەبىر ۋە مۇقەبەلە» ناملىق كىتابى-
دا، تەڭلىمىلەرنى تۈزۈش ۋە يېشىش قائىدىلىرى، گېئومېترىيىلىك
ۋەزىپىلەرنى ئىشلەش، مەنپىي ۋە مۇسبەي سانلارنىڭ ئورۇنلىرىنى
ئالماشتۇرۇش ئۇسۇللىرىنى بايان قىلغان. ئۇ يەنە باشقا ئەسىرىدە تۆت
ئەمەل قائىدىلىرىنى بايان قىلغان. ئۇنىڭ كىتابى 1145 - يىللىرى
ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن، ياۋروپا ماتېماتىكىلىرى
رى، جۈملىدىن ئۆز زامانىسىدىن باشلاپ ئەرەب دۇنياسىدىكى ماتېما-
تىكىلار خارەزمىنى ئالگارىسوم، ئالخارىسوم، ئالگورىتموس دەپ
ئاتاپ كەلگەن.

ئەل فەرغانى (؟ - مىلادىيە 861 - يىلى ۋاپات بولغان) مۇسا
خارەزمىدىن كېيىن ئۆتكەن ئوتتۇرا ئاسىيالىق تەبىئىي پەن ئالىمى،
جۈملىدىن ماتېماتىكا قاتارلىق پەنلەر بىلەن شۇغۇللانغان ئالىملارنىڭ
بىرى. ئەل فەرغانىنىڭ تولۇق نامى ئەھمەد ئىبنى مۇھەممەد ئەل
فەرغانى بولۇپ، پەرغانىدە تۇغۇلغان. ئۇ تۇغۇلغان زامانلاردا پەرغانە
تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تىرىكچىلىك ئورۇنلىرىنىڭ بىرى ئىدى.
شۇڭا بەزى ئالىملار ئۇنى ئەل فەرغانى ئەتتۈركى دەپمۇ ئاتايدۇ. ①
قاراخانىيلار خانلىقى زامانىسىدا ئارىفمېتىكا ۋە گېئومېترىيە

① لاپدۇشكۈر مۇھەممەد ئىبنى: «ئەھمەد ئىبنى ئەل فەرغانى»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 - يىللىق 2 - سان، 92 - بەت.

خېلى گۈللەنگەن. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستاندا مەلۇمات بار. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ھېساب» دېگەن سۆز «ساقش» دېيىلەتتى. بۇ سۆز «ساق» ۋە «ئىش» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكمىسىدىن ياسالغان. بۇ ھەقتە «قۇتادغۇبىلىك» تە «ھېساب» دېگەن ئىش، بولغانلىقتىن «ساقش» دەپ ئاتالغان، سەپ-سالساڭ، ھېساب بەك ساقلىقنى تەلەپ قىلىدىغان ئىشتۇر» (2221-بېيىت) دېيىلگەن.

مەلۇمكى، ئارىفبېتىكا (ھېساب) تۈرلۈك ھېسابلاشلارنى بېجىدىرىشتە كەم بولسا بولمايدىغان سانلار، سانلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، ئارىفبېتىكىلىق ئەمەللەرنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. بۇ ئىلىم ئۆز زامانىسىدىلا ئۆزىنىڭ قىممىتىنى كەڭ مېھرىبانلىق كۆرسىتىشكە باشلىغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ھەقتە توختىلىپ: «ئەقلى بولسا ئىنسان ئۇنتۇلماس بولىدۇ، ساناپ ھېسابلىق ئىشلەيدۇ، يېڭىلىشمايدۇ» (2770-بېيىت)؛ «كىشى ئىش-كۈشلىرىنى ھېساب بىلەن بېجىرىدۇ، يىل، ئاي، ۋاقىتنى ھېساب بىلەن ئايرىيدۇ» (2220 - بېيىت)؛ «قايسىبىر خىزمەتچى ھېسابتا بىخۇدلۇق قىلسا، ھېساب بېرىشتە زارلاپ، بېشىنى يەرگە ئۈرىدۇ» (2781 - بېيىت) دېگەن.

ئارىفبېتىكا — قوشۇش، ئېلىش، كۆپەيتىش، بۆلۈش، پىرسەنت چىقىرىش، كەسىر ۋە تاناسىپ ھېسابلاش، مەسىلە يېشىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر پەن. قاراخانىيلار خانلىقى زامانىسىدا ئارىفبېتىكىنىڭ مۇشۇ تارماقلىرى كىشىلەر تەرىپىدىن ئىگىلەنگەن. بۇ توغرىلۇق «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇنداق بايانلار بار: «(خەزىنىچى) ھەر تۈرلۈك خەت، (ھېسابلارنى) بىلىدىغان بولسا، ئۇنى ساق تۇتۇپ، ئاندىن ئىشلىرىنى قىلالايدۇ» (2780 - بېيىت)، «خەزىنىچى تۆت ئەمەلنى تولۇق، يېتەرلىك بىلىشى، ئەقلى ۋە ھوشىنى ھېسابتا پىشۇرۇشى لازىم» (2782 - بېيىت). «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇنداق يازىدۇ:

4379. تولۇق بىل كۆپەيتىش، بۆلۈش ۋە كەسىر،
كامالغا يېتىشتە ئىمتىھاندۇر بىر.

4380. بۇ تەزىمىنى ① يا تەنسىق ② نى سەن ياخشى بىل،
 ئەگەر بىلسەڭ ئاندىن ساناق جەزىر ③ قىل.
 4381. يەنە جەمئىي تەفرىق، ④ ماساھەت ⑤ كە ئۆت،
 يەتتە قات پەلەكنى بىر تال چۆپچە تۇت.

«قۇتادغۇبىلىك» تىكى گېئومېتىرىيە توغرىسىدىكى بايانلارمۇ ئەينى زامان كىشىلىرىنىڭ گېئومېتىرىيە توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىنى بىلىشكە ئىمكان بېرىدۇ. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «ھېسابتا تۆت ئەمەلنى پىششىق بىلسەڭ، يەنە ھەندىسە (گېئومېتىرىيە) ھېسابىنىمۇ ئىگىلىشىڭ كېرەك» (2783 - بېيىت)؛ «ئۇنى بىلەي دېسەڭ ھەندىسەنى ئۆگەن، شۇنىڭدىن كېيىن (ساخا) ھېساب ئىشىكى گېچىلىدۇ» (4378 - بېيىت).
 يۈسۈپ خاس ھاجىپ گېئومېتىرىيەنىڭ رولىنى مۇنداق يازغان:

2784. بۇ ئىلمىي ھەندىسە ئىنچىكە ئىشتۇر؛
 يەر ئاسمان ھېسابى شۇ بىلەن بولۇر.

2786. بۇ ئىلمىي ھەندىسە ئېرۇر بەك چوڭقۇر،
 ئۇنىڭدا ھېكىملەر بېشىمۇ قايۇر.

2787. يارار ئۇ يەتتە قات كۆكنى دانىدەك،
 چوقۇر دۆڭنى ئۇشاق قىلىپ ئاجرىتۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» تە گېئومېتىرىيەدىكى «ئۈچ نۇقتا» ئاكسىئومىسىغا دائىر بىر بايان بار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، داستاندىكى باش قەھرىمان كۈنتۇغدى (ئىلىگ) ئۈچ پۈتلۈك بىر ئورۇندۇقتا ئولتۇرغان بولۇپ، كۈنتۇغدى ئۆز ئورۇندۇقىنىڭ ئەھمىيىتىنى سۆز-لەپ، «ئۈچ پۈتلۈك نەرسىنىڭ ھەممىسى قىغغايمايدۇ، ئۈچىلا (پۇ-

① تەزىمىق — (گەرەبە) ئىككى قاتلاش، قاتلىما.

② تەنسىق — (گەرەبە) ئىككى قاتلاش، قاتلىما.

③ جەزىرا — (گەرەبە) يىلتىز تېپىش.

④ جەمئىي تەفرىق — (گەرەبە) قوشۇش، كاپرىش.

⑤ ماساھەت — (گەرەبە) مەيدان ھېسابلاش.

تى) تۈز تۇرما قىمىرلىمايدۇ» (802 - بېيىت)؛ «ئەگەر ئۈچ پۈتتىن بىرسى ئېگىلىپ كەتسە قالغان ئىككىلىسىمۇ قىغىيىدۇ، كىشى يىقىلىدۇ.» (803 - بېيىت)؛ «ئۈچ پۈتلۈك نەرسىنىڭ ھەممىسى توغرا، تۈز بولىدۇ، ئەگەر تۆت پۈتلۈك بولسا، قارا، بىرى ئەگرى بولىدۇ» (804 - بېيىت). مانا بۇ «بىر تۈز سىزىقتا ياتىغان ئۈچ نۇقتا بىر ۋە پەقەت بىرلا تەكشىلىكتە ياتىدۇ» دېگەن ماتېماتىكىلىق قائىدىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئىپادىسى.

«قۇتادغۇبىلىك» تە يەنە يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئالگېبرالىق بايانلارمۇ بار. مەلۇمكى، ئالگېبرا — ئېلېمېنتار ماتېماتىكىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تارمىقى بولۇپ، ئۇ ئىپادىلەرنى تۈرلەندۈرۈش ۋە ھەر خىل تەڭلىمىلەر سىستېمىسىنى يېشىشنى مەقسەت قىلىدۇ، تەتقىق قىلىدۇ. داستاندا كۆپەيتىش، بۆلۈش، كەسىر ۋە ئېلىشىنى بىلسە ئاندىن ئاددىي كەسىرنى باشلىغىلى بولىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۈزلۈك كەسىر ۋە مۇساھەت (ترىگونومېتىرىيە) نى ئۆگىنىش لازىم (4379 - ، 4380 - ، 4381 - بېيىتلار) دەپ كېلىپ: «ئۇنىڭدىن قالسا ئەلجەبىر (ئالگېبرا) ۋە تەڭلىمىنى ئوقۇغىن، ئاندىن ئوقلىدىت (ئېۋكلىد)»^① ئىشىكىن چۈشىنىپ قاق» (4382 - بېيىت) دېيىلگەن.

دېمەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئالگېبرا ئوقۇشنى «ھېساب» (ئا-رىفمېتىكا)، «ھەندىسە» (گېئومېتىرىيە)، «جەمئىي تەفرىق» (دىففېرېنسىئال ۋە ئىنتېگرال) لاردىن كېيىنكىسىگە قويدۇ ھەمدە ئۇنى ئارىفمېتىكا ۋە گېئومېتىرىيە ئۆگىنىشكە چاقىرغاندەك «مەجە-جۇرلاش» تەلەپپۇزىدا ئەمەس، ئۆگىنىشنى «تىلىگەنلەر» نىڭ ئىختى-يارىغا بېقىش، ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولسا ئۆگىنىش تەلەپپۇزىدا ئوت-تۇرىغا قويدۇ.^②

يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاننىڭ «يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۇرچ باياندا» دېگەن بابىدا، ئاسمان جىسىملىرى ھەققىدە ئەتراپلىق توختىلىپ ۋە قۇياش سىستېمىسىدىكى سەييارىلەرنىڭ جايلىشىش تە-

① ئېۋكلىد — قەدىمكى گرېتسىيە ئالىمى.
 ② ت. ئەرشىدىن: «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ماتېماتىكىلىق بايانلاردىن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى لىبى-پەنگە نەزەر. «تارىخىي مىراس» (قۇتادغۇبىلىك، ھەققىدە بايان)، قەشقەر نۇپۇز نەشرىياتى، 1988- يىلى نەشرى. 4 - قىسىم.

بۇرۇنقى ئىجتىمائىي بىرلىك ئۇرۇقتىن ئىبارەت بولۇپ، ھەربىر ئۇرۇق ئۆز ئالدىغا بىردىن تۆتىم ئوبيېكتىغا ئىگە بولغان. نەچچە ئون ھەربىي رەسمىي قانداش ئۇرۇق بىرلىشىپ بىر قەبىلىنى، يەنە نەچچە ئىگەن قەبىلە بىرلىشىپ قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنى، بۇنداق قەبىلىلەر بىرلەشمىسىدىن بىرنەچچىسى بىرلىشىپ قوۋم - مىللەتنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا كۆپلىگەن ھايۋانات توتېملىرىنىڭ بولۇشى ئەنە شۇنداق ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە.

ھايۋانلارنى توتېم قىلىپ، ئېتىقاد قىلىش ئىنسانلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىنىڭ مۇقەددەسى ئىدى. بۇ ھەقتە توختالغان. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «مۇقەددەس ئىدىيىلەرنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتۈش — ئاتالمىش ئىپتىدائىي قەبىلىلەردە بۇنى كۆرۈش مۇمكىن — بەك قىزىق ئىش، مۇقەددەس يەرمىلەرنى، دەسلەپتە، ھايۋانلار دۇنياسىدىن ئۆزلەشتۈرۈۋالغان ئىكەنمىز، ئۇ دەپمەك ھايۋاننىڭ ئۆزى...»^①

توتېمنىڭ يەنە بىر ئوبيېكتى ئۆسۈملۈكتىن ئىبارەت. چۈنكى، بەزى ئۆسۈملۈكلەردىكى خۇسۇسىيەتلەر، مەسىلەن، بىرقانچە مىڭ يىل ياشاش، يىلتىزى، غولى داۋاملىق كۆكلەش، مېۋىلىرىدىكى خىسلەتلەر ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلەر ئىپتىدائىي ئىنسانلارنى كۆپ ئوي-لاندىرغان ھەم قىزىقتۇرغان. نەتىجىدە ھايۋانلارغا ئۇزۇن مەزگىل چوقۇنۇشتىن چوڭراق نەپكە ئېرىشەلمىگەن ئادەملەر ئۆسۈملۈكلەرگە مۇ چوقۇنغان، ھەتتا «ئۆسۈملۈكلەردىن ئادەملەر تۇغۇلىدۇ» دەيدىغان چۈشەنچىلەرمۇ كېلىپ چىققان. «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇزخاننىڭ توقىلى دەرەخ كاۋنىكىدىكى قىز. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانىۋى خانى بۇ. گۇغانمۇ دەرمەختىن تۇغۇلغان. «دەرمەختىن ئادەم تۇغۇلۇش» ئەپسانىسى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دەسلەپ قىلىپ سىستېمىلىق ئەپسانە شەكىلدە تارقىلىپ، ئاندىن باشقا ئوخشاش تىل سىستېمىسى ۋە تىل ئائىلىسىدىكى خەلقلەرگە تارقالغان.

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ توتېمغا چوقۇنۇشىنى يادرو قىلغان ئا.

① ئېنگېلسنىڭ ماركسقا يازغان خېتى، (1882 - يىلى 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى)، «ماركىس ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋ زېدۇڭ دىن توغرىسىدا»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1994 - يىلى نەشرى، 14 - بەت.

ئىلىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرى ئاخىرلىشىپ، ئاتىلىق قەبىلىچىلىك دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، بۇ دەۋرنىڭ ئاڭ فورماتسىيىسىگە ماس بولغان ئۇلۇغ بوۋىلارنى يادرو قىلغان ئەجدادلارغا چوقۇنۇش چۈشەنچىسى بارلىققا كەلگەن. بۇ ئىنسانلارنىڭ تەپەككۈر تارىخىدىكى بىر ئىلگىرىلەش بولۇپ، ئاڭسىز ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈككە چوقۇنغانغا قارىغاندا، تەپەككۈرغا ئىگە ئۇلۇغ بوۋىلارغا چوقۇنۇش چوڭ بىر ئىلگىرىلەش ئىدى. ئىنسانلار بۇ دەۋرگە كەلگەندە ئۆزلىرىنى مەلۇم بىر توتېمىدىن تۆرەلگەن دەپ ھېسابلىماستىن، بەلكى مەلۇم بىر قەدىمكى تۈپ بوۋىدىن ئاپىرىدە بولغان دەپ قارايدىغان بولغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلار ئېتىقادچىلىقىدا - ئوغۇزخان، ئەفراسىياپ، تۈر، تۈرك، قۇلباق، قۇتتاپار، غوجام، تىلەكغوجام، قارا ساقال غوجام قاتارلىق ئەجداد بوۋىلار بار بولۇپ، ئۇلار يېرىم ئادەم، يېرىم ئىلاھلىق خاراكتېرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان. ئۇلار ئۆز قوۋمىدىكىلەرگە غايەت زور دەرىجىدە ياخشىلىق قىلىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولغان، مىللەتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە ھۆرمەتلىشىگە سازاۋەر بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ نامى ئىللاردا داستان قىلىنغان.

مازار ئېتىقادچىلىقىمۇ مەلۇم جەھەتتىن ئەجدادلار ئېتىقادچىلىقى بىلەن مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە. ئۇيغۇرلار ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ مازارلىرىغا چوقۇنىدۇ. سۈتۈق بۇغراخان، ئوردام، ئارسلانخان، تۈپ-ئاتار غوجام، ھەزرىتى موللام، يۈسۈپ قادىرخان قاتارلىق مازارلار 1000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان كەڭ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن چوڭقۇر تېپىغىنىش بىلەن تاۋاپ قىلىنىپ كېلىنگەن. بۇ ئەسلى ئەجدادلارغا چوقۇنۇشتىن كەلگەن ئادەت بولۇپ، قەبىلىچىلىك دەۋرىدىكى ئۇلۇغ بوۋىلار ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قەبرىلىرىنى ئالاھىدە ئېتىقاد مەركىزىگە ئايلاندۇرۇپ، قەبىلىلەرنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان.

تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئىلىق ئۇرۇقداشلىق، ئاتىلىق قەبىلىچىلىك دەۋرلىرىنىڭ ھەر خىل ئېتىقاد شەكىللىرىنى تاللاش ۋە ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسى دەۋرىنىڭ ئاڭ فورماتسىيىسىگە ماس بولغان بىر خىل ئېتىقاد ھادىسىسى، تەبىئەتكە چوقۇنۇشتا كۆك (ئاسمان) تەڭرىسىنى مەركەز قىلىدۇ.

خان كەلك تەبىئەتكە چوقۇنۇش قارشى يېتەكچى قىلىنىدۇ. بۇنىڭدا ئاسماندىكى كۈن، ئاي، يۇلتۇز، چاقماق، شامال، قار، يامغۇر، بۇلۇت قاتارلىق شەيئى ۋە ھادىسىلەر، زېمىندىكى تاغ، ئورمان، دۆڭ، ئۆڭكۈر، تاش، سۇ، كۆل، بۇلاق، دېھىز، دەريا، تۇپراق، ئوت قاتارلىق شەيئىلەر ئوخشاشمىغان مەزمۇندا سىرلىقلاشتۇرۇلۇپ، ئىلاھىي قىياپەتكە ئىگە قىلىنغان. بوۋىلار ھەرقانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ، ئەمما كىشىلەر دائىم ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرغاچقا، ئۇلارنىڭ ھەرىكەت قىياپىتى ۋە ئىچكى سىرىنى بىلىپ يەتكەندىن كېيىن ئۆزلىرى بىلەن چوقۇنۇلغان بوۋىلار ئارىسىدا ماھىيەتلىك پەرق يوقلۇقىنى ھېس قىلىپ، ھەقىقىي ئىلاھنى ئۆزلىرىنىڭ ئارىسىدىن ئەمەس، بەلكى چەكسىز بوشلۇقتىن، تۇرمۇشقا دائىم ۋە جىددىي تەسىر كۆرسىتىۋاتقان بىپايان ئاسمان بوشلۇقىدىن ئىزدىگەن. لېكىن، كۆككە نەزەر تاشلىغاندا ئالدى بىلەن دىققەت قىلىدىغىنى كۈن، ئاي، يۇلتۇز قاتارلىق كۆنكرېت شەيئىلەر بولغاچقا، ئاسمانغا چوقۇنۇشنىڭ مەركىزىدە بۇ خىل شەيئىلەرنىڭ ئورۇن ئېلىشى ناھايىتى تەبىئىي ئىش ھېسابلىناتتى. قەدىمكى ئۇيغۇرلار چۈشەنچىسىدە كۆك تەڭرى، كۈن تەڭرى، ئاي تەڭرى، قىش تەڭرى، ياز تەڭرىسى، سۇ تەڭرىسى، يەر - سۇ تەڭرىسى قاتارلىق تەڭرىلەرنىڭ بولۇشى، خانلار ئۆزلىرىنى كۈن تەڭرىدىن تۇغۇلغان، ئاي تەڭرىدىن تۇغۇلغان دېگەنگە ئوخشاش سەلتەنەتلىك سۈپەتلەر بىلەن ئاتىشى، «ئوغۇزنامە» دىكى ئوغۇزخاننىڭ «كۈن تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان» دېيىشى ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇشىغا دائىر ئېتىقاد چۈشەنچىسىنىڭ مۇھىم پاكىتلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ.

2. شامان دىنى

شامان دىنى بىر خىل ئىپتىدائىي دىن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە سۈنئىي دىنلارغا تەرىققىي قىلىش شەرتىنى دەسلەپكى قەدەمدە ھازىرلىغان دىن. «شامان» سۆزى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى مانجۇ - تونگۇس تىللىرى ئائىلىسىگە مەنسۇپ سۆز، دەپ قارالماقتا. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇنىڭ مەنىسى «ھاياجانلانماق»، «روھلانماق»، «سەۋەبلىك كىشى» دەپ يېشىلمەكتە. قەدىمكى تۈركىي تىللىرىدا بۇ سۆزگە

مۇناسىپ «قام» سۆزى ئىشلىتىلگەن، يەنى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» دىدە قەدىمكى ئۇيغۇرلار سېھرىي كۈچكە ئىگە بولغان پېرىخوننى «قام» دەپ ئاتايدۇ، دەپ خاتىرىلەنگەن. ① ئوۋياڭ شىۋ يازغان «يېڭى تاڭنامە» دە «گەنخۇن» (甘 昏) دېگەن ئاتالغۇ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇ «قام» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىقلار شامانلارنى «باغشى» ياكى «قام» دەپ ئاتايدۇ كەلگەن بولسا، موڭغۇل تىلى ئائىلىسىدىكى خەلقلەر ئايال باغشى (پېرىخون) نى «بۇگا» دەپ ئاتىغان.

شامان دىنىدا، ئالەمدىكى كۈللى مەۋجۇداتلارنىڭ روھى بولىدۇ، دەپ ھېسابلىنىدۇ ھەمدە مەڭگۈلۈك قايتا دۇنياغا كېلىدىغان ۋە ۋاقىتلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئۈچ خىل روھ بولىدۇ. ئالەم — ئەرش (ئاسمان)، يەر يۈزى ۋە جەھەننەم دەپ ئۈچ قىسىمغا ئايرىلىدۇ. ئەرشتە ئىلاھلار تۇرىدۇ، دۇنيادا ئىنسان ۋە ھايۋانلار تۇرىدۇ، جىن-ئالۋاستىلار بولسا جەھەننەمدە تۇرىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. بۇ ئالەمدىكى ئامەت - تەلەي، بەخت - سائادەت ۋە پېشكەللىك، بالايىشپەتنى تەڭرى بىلەن جىن - يەكلەر بەلگىلەيدۇ، دەپ ئىشىنىدۇ.

شامان دىنىدا كۆك (ئەرش)، كۈن، ئاي، يۇلتۇز، يەر، سۇ، تاغ، ئورمان، ئوت، ھايۋان، ئادەم ۋە روھلارغا چوقۇنۇش ھادىسىسى ساقلانغان.

شىنجاڭ تارىخىدا ياشىغان ساكلار، ھونلار، رورەنلەر، ئۇيسۇدلار، قىرغىزلار، قەدىمكى تۈركلەر، ئۇيغۇرلار، موڭغۇللاردىن تارتىپ 18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن شىبە ۋە داغۇرلارنىڭ ھەممىسىدە شامان ئىتىقادى كەڭ ئومۇملاشقان. شامان مەدەنىيىتى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىبە قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.

ساكلاردىكى شامان ئىتىقادى: قەدىمكى ساكلارنىڭ دەپنە ئادەتلىرىدە شامان مەدەنىيىتىنىڭ ئىزلىرىنى روشەن ھالدا كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇلار گۆرلۈكنى تاش بىلەن يۇمىلاق شەكىلدە ياسىغان بولۇپ، بۇ مەڭگۈ يوقالمايدىغان قۇياش ئوبرازىغا تەقاسىلىغانلىقىنى

① «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك»، II توم، 215 - بەت.

چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بەزى جەسەتلەرنىڭ ئۈستىمخانىلىرى ئۇخرا بىلەن بويالغان بولۇپ، بۇنىڭ بىر خىل سېھىرگەرلىك رولىنىڭ بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. دەرۋەقە ئۇخرا «شامان تېشى» دەپمۇ ئاتالغان. ساكلار قەبرىستانلىقىدىن قەبزىۋېلىنغان باش سۆڭەكلىرىنىڭ چوققا سۆڭىكىدىن بىر تۆشۈك ئېچىپ قويۇلغان بولۇپ، روشەنكى، بۇ روھنىڭ ئۇچۇپ چىقىپ كېتىشى توغرىسىدىكى شامان چۈشەنچىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ھونلاردىكى شامان ئېتىقادى: بۇ ھەقتە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى ھەر يىلى ئۈچ قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان نەزىر - چىراغ ئەھۋالىدىن بەزى ئۇچۇرلارنى بىلگەندىن باشقا، يەنە ھونلارنىڭ قەبرىسىدىن چىققان ئادەمىسمان مىس قوزۇق ئارقىلىق ھەم بەلگىلىك بىر چۈشەنچىنى چىقىرىۋالالايمىز. بۇ ئادەمىسمان قوزۇق ئەمەلىيەتتە شامانلار تىكلەيدىغان «ئوبو» نىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، تېۋىنىش ئوبيېكتى قىلىنغان. سىما چىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋېي چىڭ، خو چۈ - بىڭ تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، خەن سۇلالىسى پادىشاھى خەن ۋۇدى خېشى رايونىدا سۇتۇق خاننىڭ تەڭرىگە تېۋىنىغۇچى ئالتۇن ئادەم مەيۋىسىنى قولغا چۈشۈرگەن بولۇپ، بۇمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش نەرسە ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا «تارىخىي خاتىرىلەر» ھونلار تەزكىرىسى» دىن بىلىنىشىچە، ھەر يىلى نورۇز ئېيىدا، ھون باشلىقلىرى تەڭرى - قۇت ئوردىسىدا باش قوشۇپ نەزىر - چىراغ قىلاتتى، 5 - ئايدا بۆكە بالىق (لۇڭچېڭ) شەھىرىگە يىغىلىپ چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، ئاتا - بوۋىلىرى، ئاسمان - زېمىن، روھ - ئەرۋاھلارغا ئاتا پۇرسەت قىلاتتى... تەڭرىقۇت ھەر تاغدا قارارگاھىدىن چىقىپ كۈنگە قاراپ تەزىم قىلاتتى. ئاخشىمى ئايغا تەزىم قىلاتتى... ھونلار يۇلتۇز ۋە ئايغا قاراپ پائالىيەت ئېلىپ باراتتى. ئاي تۇتۇلغاندا جەڭگە چىقاتتى، ئاي كۆتمەك ۋاقتىدا جەڭدىن قايتاتتى. ①

قەدىمكى تۈركلەردىكى شامان دىنى چۈشەنچىسى: تۈركلەرگە دائىر دەسلەپكى خاتىرە لىڭخۇدېفېن قاتارلىقلار يازغان «جۇنامە» تۈركلەر تەزكىرىسى» بولۇپ، ئۇنىڭدا تۈركلەرنىڭ شامان ئېتىقادىغا

① سىما چىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى، 402 - 403 - بەتلەر.

مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر بار. بۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغان تۈركلەرنىڭ ماكانى بولغان ئالتۇنتاغ (نىڭ) «شەكلى تۈرك»، (دۇبۇلغا) ياكى «تۇماق» شەكلىدە بولغاچقا، ئۇلار تۈركنى «تۈرك» دەپ ئاتايتۇ ۋە كېيىنچە شۇ نام بىلەن ئاتىلىپتۇ» دېگەن بايانلاردىكى «تۈرك» (دۇبۇلغا) شامانلارنىڭ سېھىرگەرلىك قىلغان چېغىدا كىيىدىغان «يۈزدىنى نىقابلايدىغان مىس قالپاق»^① دەپ ئىزاھلىنىدۇ.

يەنە شۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، تۈركلەرنىڭ ئەجدادى «ئېگىل نىشا-چوردا ئاجايىپ خىسلەت بار ئىدى، شامال چىقىرىپ، يامغۇر ياغدۇرا-لايتتى. (ئۇ) ئىككى خوتۇنغا ئۆيلەنگەن بولۇپ، بىرى، ياز ئىلاھى-نىڭ، يەنە بىرى، قىش ئىلاھىنىڭ قىزى ئىدى. (ئۇلاردىن) بىرى، تۆت ئوغۇل تۇغقان بولۇپ، بىرى ئاق ھاڭخۇتقا ئايلىنىپ كەتكەن» دېيىلگەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئېگىل نىشاچور ئادەم بىلەن ئىلاھنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان «پېرىخون» نىڭ ئوبرازى. تۈرك خاقانى ئاردۇلۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ خانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشتا ئاللىئالغان مۇراسىم ئادىتىمۇ قو-يۇق مىرلىق تۈسكە ئىگە بولۇپ، «ئون ئانىنىڭ ئوغلىدىن بىردىن تاللاپ، چوڭ دەرەخنىڭ تۈۋىگە رەتلىك ئەكىلىپ، (دەرەخقە قاراپ سەكرەڭلار، كىم ئەڭ ئېگىز سەكرىيەلسە شۇنى بېكىتىمىز،» دې-يىشكەن. شۇنداق قىلىپ خان تەختكە چىققاندىن كېيىن، شامان مۇراسىمى ئارقىلىق بېكىتىلگەن. بۇلاردىن باشقا، قەدىمكى تۈركلەر ياشىغان ھەرقايسى رايونلاردا ئادەم شەكىللىك بالبالار تىكلەنگەن بولۇپ، بۇ شامان دىنى ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. «جۇنا-مە» دە ئېنىق ھالدا تۈركلەرنىڭ «بارگاھى شەرققە قاراپ تۇرىدۇ. كۈنچىقىش ياققا ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ. ھەر يىلى ئېسىلزاڭلەر يىغى-لىپ، ئەجداد غارىغا بېرىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ. يەنە 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا دەريا بويىغا يىغىلىپ تەڭرىگە سېغىنىدۇ» دېيىلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىكى شامان دىنى: شامان دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بەك ئەۋج ئالغان. تارىخىي ماتېرىياللاردا ئېيتىلىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولمىش ئېگىز قاڭقىلىقلاردا شامان دىنى

① لىۋېن: «خەرىتى يۈزىدىكى شامان دىنى ھەققىدە». «خەرىتى يۈزى تەتقىقات» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1996 - يىلى 3 - سان، 91 - بەت، ئۈرۈمچى.

قويۇق ساقلانغان. مەسىلەن، ۋېي شۇنىڭ «ۋېينامە. ئېگىز قاڭقىملىق» لار تەزكىرىسى» دىكى مۇنۇ خاتىرە بۇ مەسىلىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ، ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى بەگ قۇلى ئىسىملىك بىر قوماندانى «50 دانە پال چوكىسىدىن پايدىلىنىپلا ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنىڭ بېشارىتىنى بىردەمدىلا بىلىۋالالايتتى»، بۇ ئادەت كېيىن ئۇنىڭ نەۋرىسى قوغۇرسۇ ئالتۇنغا مىراس بولۇپ قالغان. قوغۇرسۇ ئالتۇن «لەشكەرلەرنى ھونلارنىڭ رەمبىللىق قائىدىسى بويىچە ئىشلىتەتتى». قوغۇرسۇ ئالتۇندىن كېيىن يەنە ئۇنىڭ ئوغلى قوغۇرسۇ گۇاڭغا قالغان. گۇاڭ «ئەسكەرلەرنى ھونلارنىڭ رەمبىللىق قائىدىسى بويىچە ئىشلىتىپ، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى ئايرىتتى».

ئېگىز قاڭقىملىقلاردا ياز پەسلىدە ھاۋانىڭ گۈلدۈرمامىسىغا قارىتا مۇنداق بىر غەلىتە ئادىتى بولغان، يەنى «ئېگىز قاڭقىملىقلار ئادىتىدە پاكىزلىقنى ياخشى كۆرمەيتتى. گۈلدۈرمامىنى ئوبدان كۆرەتتى. ھەر نۆۋەت گۈلدۈرماما چېقىنى چۈشكەندە، چوقان كۆتۈرۈشۈپ ۋارقىراپ، ئاسمانغا قارىتىپ ئوق ئاتاتتى ۋە دەرھال شۇ يەردىن كۆچۈپ كېتەتتى. ئىككىنچى يىلى كۈزدە ئات - ئۇلغار سەرىگەندە، يەنە گۈلدۈرماما چېقىنى چۈشكەن يەرگە قايتا توپلىنىپ، قوي كۆمەتتى، پىچاق بېكىتىلگەن شام ياقاتتى، ئايال پېرىخون ئۆلگەنلەر ئۈچۈن دۈرۈت ئوقۇپ، بەخت تىلەيتتى، بۇ ئادەت خۇددى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تىكىلەرنىڭ بەختسىزلىكىنى قوغلايدىغان مۇراسىمغا ئوخشاپ كېتەتتى، بىر توپ ئاتلىقلار مۇشۇ يەرنىڭ ئەتراپىدا كۆپ قېتىم ئايلىناتتى، كېيىن تال ۋە سۆگەت شاخلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، ئۈچىنى تۆۋەنگە قارىتىپ تۇرۇپ، ئۈستىگە قىمىز قوياتتى.»^① بۇ خاتىرىلەردە روشەن شامان دىنى مەزمۇنى ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدا شامان دىنى كەڭ يىلتىز تارتقان. بۇ دىنغا ئادەتتىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئېتىقاد قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر خاقانلىرىمۇ ئېتىقاد قىلغان. شامان داخانلىرى ھەمىشە ئۇيغۇر خاقانلىرى ئۈچۈن پال ئېچىپ، خاقاننىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي مەسلىھەتچىلىرىدىن بولۇۋېلىپ، خانلىقتا مۇئەييەن سىياسىي ئورۇننى

① ۋېي شۇ: «ۋېينامە. ئېگىز قاڭقىملىقلار تەزكىرىسى». دىكى خاتىرە. ۋېي شۇ: ۱۱۱.

ئىگىلىۋالغان. ① ئوۋياڭ شىۋ يازغان «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەز-
كىرىسى» دە، ئۇيغۇرلارنىڭ شامان باخشىلىرىنىڭ سېھىرگەرلىكى
ئارقىلىق تۈبۈتلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا غەلبە قىلغانلىقى توغرى-
لۇق مۇنداق دەيىلگەن: «دەسلەپتە بەي يۈەنگوۋاڭ لىڭتەي ناھىيىسىد-
ىنىڭ غەربىگە يېتىپ كېلىپ، ۋەزىيەتنى مۆلچەرلىدى. يوپپورۇق
ئايدىڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، ھاۋانى تۇتۇق ھالەتكە كەلتۈرمەكچى بول-
دى، ئۇيغۇر پېرىخونلىرى شامال چىقىرىپ، قار ياغدۇردى، ئۇرۇش
كېچىكتۈرۈلدى، تۈبۈتلەر قاتتىق سوغۇق دەستىدىن ئوقىيالىرىدىن
ئوق ئۈزەلمىدى، كىگىزلىرىنى يېپىنچاقلاپ، ئاستا - ئاستا كىرىپ
كېتىشتى.»

خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەرگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداد-
لىرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 8 - ئەسىرلەردە «ئاق دى»، «قىزىل
دى» دەپ ئاتالغان. بۇلار ئاق ۋە قىزىل چاپان كىيىدىغانلىقى ئۈچۈن
شۇنداق پەرقلىق ئاتىلىدىكەن. مانا بۇ ئېنىق شامان دىنىنىڭ نەس-
رى. شامان دىنىدا رەڭ ئالاھىدە قارىلىدىغان نەرسە ھېسابلانغان ياكى
تۆت خىل رەڭ ئارقىلىق تەرەپلەر ئاجرىتىلغان. مەسىلەن، كۆك رەڭ -
شەرق، قىزىل رەڭ - جەنۇب، ئاق رەڭ - غەرب، قارا رەڭ - شىمال.
شامان دىنى ئىپتىدائىي تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادى بىلەن ئارىلاش
ياكى شامانىزم ئىپتىدائىي تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادىدىن راۋاجلى-
نىپ كەلگەن. شۇڭا، ئۇنىڭ كۆپلىگەن ئېتىقاد مەزمۇنلىرى ۋە
شەكىللىرى، رەسمىيەتلىرى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «ئوغۇزنامە» دىكى
ئوغۇزخاننىڭ تەنتەنىلىك مۇراسىمدا 40 غۇلاچلىق بىر ياغاچنىڭ ئۈ-
چىغا ئالتۇن توخۇ قوندۇرۇشى جەنۇبىنىڭ بەلگىسى، يەنە بىر 40
غۇلاچلىق ياغاچنىڭ ئۈچىغا كۈمۈش توخۇ قوندۇرۇشى شەرقىنىڭ بەل-
گىسى، ياغاچنىڭ تۆۋىنىگە باغلانغان ئاق قوي غەربىنىڭ، قارا قوي
شىمالنىڭ بەلگىسى دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

رەڭلەرگە بولغان قىزىقىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۇرمۇشىدىكى
خېلى كۆپ تەرەپلەردە دائىم ئۇچرايدىغان ئەھۋال ئىدى. مەسىلەن،
ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى بايراق، تۇغلىرى كۆك يىپەك رەختتىن بول-
غان، چېدىر، كىيىم - كېچەك، ئات - جابدۇقلارنىڭ رەڭلىرىمۇ

① لىۋ زىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 88 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.

شۇنداق بولغان. ۱۹۵۲-يىلىدا، ئۇنىڭ دىنىغا بىر قانچە قېتىم
ھونلار قەدىمكى ئاتلىق قوشۇنلىرىنى رەڭ تەرتىپى بويىچە تۈ-
زۈشنى ئادەت قىلغان. ئۇلۇغ تارىخچى سىما چيەن بەرگەن مەلۇماتلار-
غا قارىغاندا، ھون تەڭرىقۇتى مۇدۇ (باتۇر؟) مىلادىيىدىن بۇرۇنقى
200 - يىلىدا خەن گاۋزۇنى داتۇڭ شەھىرى يېنىدا يەتتە كېچە -
كۈندۈز قورشاۋغا ئالغاندا، بىرنەچچە يۈز مىڭ خەن سۇلالىسى قوشۇن-
لىرىنىڭ شەرقىنى كۆك ئاتلىق، غەربىنى ئاق بوز ئاتلىق، شىمالىنى
قارا ئاتلىق، جەنۇبىنى قىزىل تورۇق ئاتلىق 400 مىڭ ھون قوشۇنى
قورشىۋالغانىكەن.

«ئوغۇزنامە» دە بايان قىلىنغان شامان دىنىغا ئائىت ھادىسىلەر
سىبىرىيىدىكى ياقۇتلار ئارىسىدا يېقىنقى دەۋرلەرگىچە ساقلىنىپ قال-
غان. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياقۇتلار ئارىسىدا ئۇزۇن ۋاقىت
تۇرغان تۈركشۇناس ئې. پېكارسكىي بۇ خىل ئەھۋالنى كۆرۈپ ئېنىق
خاتىرە قالدۇرغان. مەسىلەن، ياقۇتلار دائىم بوشلۇققا ئىككى ياغاچ
تىكلەپ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىغا ئارغاچ تارتىپ، ئاندىن كېيىن
جىن - شەيتانلارغا سوۋغا قىلىنىدىغان ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ-
غا باغلاپ قويىدىكەن. ①

قاراخانىيلار خانلىقى زامانىسىدا ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد
قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەنئەنىۋى شامان دىنىنىڭ تەسىرى داۋاملىق
ساقلىنىپ قالغان. بۇ ھەقتە «دىۋانۇلۇغەت تۈرك» ۋە «قۇتادغۇبىد-
لىك» قاتارلىق ئەسەرلەردە مەلۇماتلار بار. «دىۋانۇلۇغەت تۈرك»
(I توم، 60 - بەت) تە، «ئىرق» ئاتالغۇسى «رەمباللىق، پالچى-
لىق، بىراۋنىڭ كۆڭلىدىكى تاپماق» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ يەردىكى
رەمباللىق، پالچىلىق شامان دىنى بىلەن قويۇق ئالاقىسى بار. يەنە
«دىۋانۇلۇغەت تۈرك» (III توم، 311 - بەت) تە، «چىۋى» سۆزى
ئىزاھلىنىپ، «ئۇ، جىنلار گۈرۈھىنىڭ بىرىنىڭ نامى، تۈركلەر
شۇنىڭغا ئىشىنىدۇكى، ئىككى يۇرت كىشىلىرى بىر - بىرى بىلەن
ئۇرۇشسا، ھەر ئىككى يۇرتتىكى جىنلارمۇ ئۆز يۇرتىدىكى ئىگىلىرىنى
قوللاپ ئۇرۇشىدۇ. جىنلارنىڭ قايسى تەرىپى يەڭسە، ئەتىسى شۇ

① كېڭەشچىسى، ئۆزبېك ئايولار نەشرىگە تەييارلانغان «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخى» دىكى
«ئوغۇزنامە»، مۇقەددىمە، 13 - بەت.

يۇرت ئىگىلىرى غەلبە قىلىدۇ. كېچىلىرى ئىككى يۇرت جىنلىرىنىڭ قايسىسى يېڭىلسە، شۇ جىنلار تۇرغان يۇرتنىڭ پادىشاھىمۇ مەغلۇپ بولىدۇ. تۈرك ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتىن قايتقان كېچىسى جىنلارنىڭ ئوقلىرى تېگىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىپ چېدىرلىرىغا كىرىۋالىدۇ» دېيىلگەن. بۇ ئەسەندە قەدىمكى كىشىلەر نەزەرىدىكى جىن - يەك ۋە روھ ئۇقۇمى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ياخشى، داخان، پېرىخون قاتارلىقلارنىڭ پائالىيەتلىرى يۈرگۈزۈلۈپ تۇرۇلۇۋاتماقتا. خۇسۇسەن، «پېرە ئويۇنى» ۋە «پېرە ئۇسسۇلى» ئارقىلىق كېسەل داۋالاپ، جىن - يەكلەرنى قوغلاش ھەرىكىتىگە ماسلىشىۋاتقانلار ھېلىمەم مەۋجۇت. بۇلارنىڭ تەسىرىنىڭ تۈگەيدىغانلىقىغا ئىشەنسەكمۇ، لېكىن قاچان تۈگەيدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىش تەس. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ھېيت - ئايەملەردە ئوينىلىدىغان «ماما ئۇسسۇلى» نۆۋەتتە قىزىق بىر تەتقىقات تېمىسى بولۇپ تۇرماقتا. بۇ ئۇسسۇلنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى بەزى قاراشلاردا قەيەت قىلىنغىنى بويىچە، بۇ ئۇسسۇل قەدىمكى شامان دىنىغا مۇناسىۋەتلىك ئۇسسۇللاردىن ئۆزگىرىپ كەلگەن، دېگەن چۈشەنچىدە بولۇشنى پۈتۈندەلەي ئىنكار قىلىۋەتكىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

3. زورۇ ئاستىر دىنى

مىلادىيە تەرىقىياتىغا ئەگىشىپ دىنلارمۇ مۇكەممەللىشىپ باردى. بۇنىڭ دەسلەپكىسى زورۇ ئاستىر دىنى (ئاتەشپەرەسلىك دىنى) بولدى. بۇ دىن شىنجاڭدا ئەڭ بۇرۇن تارقالغان دىنلارنىڭ بىرى. بۇ دىننى زورۇ ئاستىر دېگەن ئادەم ئىجاد قىلغان. ئۇ پېرسىيەنىڭ مىدىيە دېگەن يېرىدىن بولۇپ، تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 628-551 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئۆتكەن. زورۇ ئاستىر دىنى (ئۇيغۇرچە ماتېرىياللاردا ئاتەش - ئوتپەرەسلىك دىنى، زەردۇش دىنى، زەردۇشىزم دېگەنگە ئوخشاش بىرقانچە خىل نام بىلەنمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ) نىڭ قارىشىچە، دۇنيادا ئىككى خىل قارىمۇ قارشى مەنبەنىڭ كۈرىشى مەۋجۇت. بىر خىل مەنبە ياخشىلىق بولۇپ، ئۇ يورۇقلۇق - ئوت

تەڭرىسى ئاخۇررا مازدادا مۇجەسسەم قىلىنغان. يەنە بىر خىل مەنبە يامانلىق (ياۋۇزلۇق) بولۇپ، ئۇ قاراڭغۇلۇق تەڭرىسى ئانگېرامائىنيو (ئەھرىمەن) دا مۇجەسسەم قىلىنغان. «ئاخۇررا» (ئوت) ياخشىلىق بىلەن يورۇقلۇقنىڭ سىمۋولى دەپ قارالغاچقا، بۇ دىن ئادەتتە «ئاتەش-پەرەسلىك» (ئوتپەرەسلىك) دىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يەنى ئۇنىڭدا ئوتقا چوقۇنۇش ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

شۇنى ئىزاھلاش زۆرۈركى، زورۇتاستر دىنى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا «تۆرت تادۇ» نى ئاساس دەپ بىلىش، ئوت، قۇياشقا تېۋىنىش ئەقىدىسى بولغان.

كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىن قېزىۋېلىنغان بەزى قەبرىلەر نۇر چېچىۋاتقان قۇياش شەكلىدە لايىھىلەنگەن. 1985 - يىلى 9 - ئايدا چەرچەن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقىدىكى بىر قەبرە (بۇ قەبرىستانلىق ئالاھىدە 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە دەپ بېكىتىلگەن) دىن يۇلغۇن چىۋىقىلىرىغا قىزىل يۇڭ، قىزىل يۇڭ يىپ يۆگەپ، خۇددى يېنىپ تۇرغان مەشئەلگە ئوخشاش قىلىپ ياسالغان نۆكچىلەر تېپىلدى. ھېرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىدا خاتىرىلەنمىشچە، ماسساگىتلار گۈلخان يېقىپ، ئوتنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ، ئوتقا مېۋە تاشلاپ، مېۋە پۇراقلىرىدىن مەست بولۇپ، ناخشا ئوقۇپ، ئۆسۈل ئويناپ كۆڭۈل ئېچىش ئىكەن. بەزى ماتېرىياللاردا ماسساگىتلار قۇياشنى تەڭرى بىلىپ ئېتىقاد قىلىدىغانلىقى، ئۇنىڭغا ئاتاپ ئاتلار سويۇپ قۇربانلىق قىلىدىغانلىقى ئېيتىلغان.

ئوت - قۇياش، يەر، سۇ ماسساگىتلار (ساكلار) نىڭ تېۋىنىش ئوبيېكتلىرى ھېسابلىناتتى. بۇ ئەسلىدە شامان ئەنئەنىسىمۇ ئىدى. ئوتنى ئۇلۇغلاش، ئىسرىق سېلىش، ياغ پۇرىتىش، قاپاق كۆيدۈرۈش، يېڭى كېلىننى ئوتتىن سەكرىتىش، يېڭى قەبرىگە چىراغ يېقىش قاتارلىق ئادەتلەر ئارىيانلارنىڭ بىر قىسمى شىمالىي ھىندىستانغا كۆچكەن چاغلاردا ساقلانغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ «رىگاۋىدا» ناملىق قەدىمكى ئېپوسىدا ئىپادىلەنگەن.

زورۇتاستر دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى ئوتقا سېغىنىش پائالىيىتىدىن خاس دىنىي ئېتىقادقا ئۆزگىرىشى، بۇ دىننىڭ ئىجادچىسى زورۇتاستر ۋە بۇ دىننىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا» بىلەن مۇناسىۋەتلىك،

زورۇتاستىر دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقىلىشىنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن. زورۇتاستىر دىنى پېرسىيىدە بارلىققا كەلگەن (مىلا- دىيىدىن ئىلگىرى 6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى دارا I ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتتىن باشلىنىدۇ. ئۇ چاغدا زورۇتاستىر دىنى پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت دىنى ئىدى) ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقالغان ۋاقىتتىن ساسانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان دەۋر بىرىن- چى باسقۇچ؛ ساسانىيلار سۇلالىسى باش كۆتۈرگەن چاغدىن 8 - ئەسىرنىڭ بېشىدا خۇراسان ۋالىيسى قۇتەيبە ماۋارا ئۇننەھردە ئىسلام دىنىنى تارقاتقان ۋاقىتقا قەدەر بولغان دەۋر ئىككىنچى باسقۇچ. كونا- رېتلاشتۇرغاندا، مىلادىيە 705 - يىللىرى ئۇنىڭ ئاخىرقى چېكى دەپ قارالماقتا. ①

تەڭرىتاغ يامزالىرىدا ياشىغان قەدىمكى قوۋملارنىڭ ئوت - قۇ- ياش ئېتىقادچىلىقى يۇقىرىدا قەيت قىلىپ ئۆتۈلگەندەك يىراق زامان- لاردىن باشلاپلا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئادەتلەردىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار زورۇتاستىر دىنى بارلىققا كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ دىننىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ساكلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن بۇ دىن غەربىي يۇرتقا كىرىپ كەلگەن. 1976 - 1978 - يىللىرى، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شە- رقى قىسمىدىكى ئالغۇي (ئاراغول) جىلغىسىدىن جەنگۈ دەۋرىدىن غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋاقىتقا مەنسۇپ بىر تۈركۈم ياغاچ قەبرىلەرنى تاپقان بولۇپ، بۇ قەبرىلەردىن مىرلان- خان ئەسۋابلار ۋە يىپەك بۇيۇملار قېزىۋېلىنغان. بەزىلەر ئالغۇي جىلغىسىدىكى بۇ يادىكارلىقلارنى ساكلارغا مەنسۇپ، دەپ قارىسا، بەزىلەر قوس - قۇز (گۆشى) لارغا تەۋە دەپ قارىغان. ئالغۇي جىلغىسى گۈزۈلۈكىدىن تېپىلغان بۇيۇملار ئىچىدە تەگلىك ئۈستىگە قوندىرۇپ ياسالغان تۆت چاسا چوڭ برونزا تاۋاق بولۇپ، بۇنداق تاۋاق كۈنەس ناھىيىسى تەۋەسىدىنمۇ تېپىلغان. بۇلارنى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ساكلارنىڭ ئوتقا ئېتىقاد قىلىشتا پايدىلىنىدىغان سايمانى، ئۇ ساكلارنىڭ زورۇتاستىر دىنىنى جۇڭگوغا ئېلىپ كىرگەنلىكىگە

① گامۇشجى: «غەربىي يۇرتتىكى زورۇتاستىر دىنى». «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر نەتىجىلەر» ۋۇرئىلى، 1996 - يىلى 1 - سان.

دائىر تارىخىي پاكىستاننىڭ يەنە بىر قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيال ئارقىلىق ئىسپاتلىنىشى دەپ قاراشماقتا. ①

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، جۇڭگونىڭ جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر زامانىسىدا زورۇئاستىر دىنى تارىم ۋادىسىدا خېلىلا روناق تاپقان؛ ئەينى چاغدا قوچو، كىنگىت - ئاڭگى، سۈلې، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردا بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىنغان.

تاك سۇلالىسى زامانىسىدىن كېيىن، زورۇئاستىر دىنى غەربىي يۇرتتا زاۋاللىققا يۈز تۇتقان. ئەمما 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، قوچو، كۈسەن رايونىدىكى زورۇئاستىر دىنى مۇخلىسلىرى ئەلچىلەر بىلەن بىرلىكتە سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا سوۋغات بەرگەن.

ئىسلام دىنى شىنجاڭدا كەڭ تارقالغاندىن كېيىن، زورۇئاستىر دىنى تەدرىجىي يوقالدى. لېكىن، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىر-غىز، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردە بۇ دىننىڭ ئىزنالىرى ساقلىنىپ كەلگەن.

4. مانى دىنى

مانى دىنى مىلادىيە 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پېرسىيىلىك مانى (تەخمىنەن مىلادىيە 215 — 275 - يىللىرى ياشىغان) دېگەن كىشى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان دۇنياۋى دىن. مانى دىنى مىلادىيە 3 - ئەسىردىن 17 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا، پېرسىيىدىن غەربكە ۋە شەرقتە تارقالغان، شەرقتە پامىردىن ھالقىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق جۇڭگوغا كىرگەن.

مانى دىنى شىنجاڭغا قاچان كىرگەن، بۇ ھەقتە ئوخشاشمىغان قاراشلار بار. مىلادىيە 277 - يىلى مانى دىنى پېرسىيىدە قاتتىق زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. شۇ چاغدا بىر قىسىم مانى مۇخلىسلىرى تەرەپ - تەرەپكە يول ئېلىپ، بەزىلىرى ئامۇ دەرياسى ساھىلىغا كېلىۋالغان. ئامۇ دەرياسى ساھىلى ئەسلى سوغدىلارنىڭ ماكانلىرىدىن بىرى بولۇپ، سوغدىلار سودىغا ماھىرلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى؛ ئۇلار قەدىمكى يىپەك يولىدا ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتكەن. ھەممە

① لىن مېيۇن: «ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن زورۇئاستىر دىنىنىڭ جۇڭگودا دەسلەپكى ۋاقىتتىكى تارقىلىشىغا نەزەر»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1996 - يىلى 4 - سان، 55 - بەت، خەنزۇچە، ئۈرۈمچى.

يەردە ئۇلارنىڭ ئىزلىرى قالدۇرۇلغان. شىنجاڭ بىلەن ئامۇ دەرياسى ساھىلى رايونى پامىر تاغلىرى ئارقىلىق تۇتىشىپ تۇرىدۇ. سوغدىلار دائىم بۇ ئارىلىقتا باردى - كەلدى قىلىپ تۇرۇشىدۇ. شۇنداق قاراشقا كېلىشكە بولىدۇكى، مانى دىنى ئامۇ دەرياسى ساھىلى رايونىغا تارقىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي شىنجاڭغا كىرگەن. ئەمما بىرقەدەر ئەقىلگە مۇۋاپىق قاراش بويىچە ئېيتقاندا، مىلادىيە 6 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە بۇ يەرگە كىرگەن. ① مىلادىيە 763 - يىلى ئۇيغۇر خانى (ئىدىكىن، بۆگۈخان يەنى تەڭرى خاقان) تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ دۆلەت دىنى قىلىنغان. تەيۋەنلىك ئالىم ليۇ يىتاڭ ئەپەندى بولسا مانى دىنى ئۇيغۇرلارغا 763 - يىلىدىن بۇرۇن تارقالغان دەپ قارايدۇ. ئۇ مۇنداق دېگەن: «جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا، مانى دىنى پېرسىيىدە مەنى قىلىنغاندىن كېيىن، سودىگەرلەر ئارقىلىق موڭغۇلىيىدىكى ئۇيغۇرلار زېمىنىغا تارقالغان دېيىش بىرقەدەر مۇۋاپىق.» ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلايدۇ: 763 - يىلى بۆگۈ خاقان لوياڭدىن تۆت مانى راھىبىنى ئېلىپ دۆلىتىگە قايتىشىدىن بۇرۇن «مانى دىنىنى ئۇيغۇرلار بىلگەن. ھەتتا بۇ دىننىڭ نۇرغۇن مۇرىتلىرى بولغان بولسا كېرەك»، «تۆت ئالىي راھىب ئۇيغۇرلار ئېلىگە كەلگەندىن كېيىن بۇ دىن تېخىمۇ ئومۇملىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت دىنىغا ئايلانغان.» ②

مانى دىنىنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىدا ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ، مانى دىنى مۇغلىملىرىمۇ سىياسىي جەھەتتە ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولغان. ئۇلار خانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىغا ئارىلىشىدىغان بولغان، ھەتتا خاقاننىڭ ئەلچىسى بولغان. شۇنداق قىلىپ ئۇلار خانلىقنىڭ سودا ئىشلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرغان سوغدى سودىگەرلىرى بىلەن بىللە خانلىقنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان زور رولىنى سېلىپ كۆچ بولۇپ شەكىللەنگەن. غەربىي چۆللۈكىدىكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ مانى دىنى ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئېتىقاد قىلىدىغان دىنى بولۇپ قېلىۋەرگەن. ③

① «شىنجاڭدىكى دىنلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 89 -

بەت.
② ليۇ يىتاڭ: «ئۇيغۇر تەلىقاتى» («维吾尔研究») ، شىۋەن، 1975 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

③ ليۇ زىشا: «ئۇيغۇر تارىخى»، 89 - ، 90 - بەتلەر.

مانى دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «شايۇغراگان» بولۇپ، ئۇنى مانى پارابىل تىلى بىلەن يېزىپ چىققان. مانى دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى «ئىككى تەرەپ»، «ئۈچ پەيت» دېگەن ئاساسىي ئەقىدىگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. «ئىككى تەرەپ» دېگىنىمىز، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، يەنى ياخشىلىق بىلەن يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى؛ «ئۈچ پەيت» دېگىنىمىز، دەسلەپكى پەيت، ئارىلىقتىكى پەيت ۋە ئاخىرقى پەيت (ئاخىرەت) تىن ئىبارەت ئۈچ پەيتنى كۆرسىتىدۇ. مانى دىنى مۇخلىسلىرى، دۇنيا بىنا بولمىغان دەسلەپكى پەيتتە يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپ بولغان. ئۇلار بىر - بىرىگە ئارىلىشالمىغان. ئارىلىقتىكى پەيتكە كەلگەندە قاراڭغۇ-لۇق يورۇقلۇقنى بېسىپ كەلگەن. بارلىق ياخشى شەيئىلەر يورۇقلۇق-تىن، بارلىق يامان شەيئىلەر قاراڭغۇلۇقتىن مەيدانغا كەلگەن. ئارىلىقتىكى پەيتنىڭ ئاخىرىدا بىر قېتىملىق زور بالايىشاپەت يۈز بېرىدۇ. دە، ماددىي دۇنيا گۇمران بولىدۇ. يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇ-لۇقنىڭ چېگراسى قايتىدىن ئايرىلىدۇ. ئۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، ئىستىقلا مەتنى قەتئىي داۋاملاشتۇرغان ياخشى ئادەملەر جەننەتكە، ئەسكىلىك قىلىش نىيىتىدىن يانمىغان يامان ئادەملەر دوزاخقا كىرىدۇ، دەپ قارايدۇ.

مانى دىنى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ مۇزىكا، ئۇسسۇل، ئۇسسۇللۇق دراما، كالىپندارچىلىق، كىيىم - كېچەك، رەسساملىق، ① ئەدەبىيات ② ئىشلىرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى مانى دىنىنىڭ شىنجاڭدا راسا گۈللەنگەن بىر باسقۇچى بولغان ھەم بۇددا دىنى بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولغان. بۇ خانلىق تەۋەسىدە بىرمۇنچە مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرى سېلىنغان، مۇخلىس - مۆتۈەرلىرى ئەركىن پائالىيەت قىلغان. مانى يېزىقى باشقا يېزىقلار بىلەن بىرلىكتە جەمئىيەتتە قوللىنىلغان. مانى

① جۇ چىنجاۋ: «شەرىپى پۇرتىكى مانى مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1992 - يىلى 1 - سان.
 ② ئا. غوما قاتارلىقلار تۈزگەن «قەدىسكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى؛ ئا. مۇھەممەدئىمىن: «كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا مانى تەسۋىرى ۋە شىنجاڭدىن تېپىلغان مانى دىنى رەسىملىرىنىڭ باھىلىشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» 1992 - يىلى 4 - سان.

دىنى ئەقىدىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ھۆججەت - پۈتۈكلەر تەرجىمە قىلىنغان، كۆچۈرۈلگەن ۋە يېزىلغان. بۇ يالغۇز شىنجاڭ، جۇملىدىن جۇڭگونىڭ مانى دىنى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ قالماستىن،^① بەلكى دۇنياۋى خاراكتېرلىك مانى دىنى تەتقىقا. تىدا، باشقا تىللاردىكى مانى دىنىغا دائىر ھۆججەتلەرنىڭ كەملىكى سەۋەبلىك قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلانماقتا. شىنجاڭدا تەدرىجىي زاۋاللىققا يۈزلەنگەن. ئەسىرلەردىن كېيىن، شىنجاڭدا تەدرىجىي

5. بۇددا دىنى دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ دىننىڭ بىرى. ئۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 - ئەسىردە ھىندىستاننىڭ شىمالىدا بارلىققا كەلگەن. گائۇتاما سىددىخارتىغا (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 566 - 486 - يىللىرى ياشىغان) دېگەن ئادەم ئىجاد قىلغان. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ قەدىمكى ھىندىستاننىڭ كاپىلىۋاستۇ خانلىقى (ھازىرقى نېپال تەۋەسىدە) نىڭ خانى سوخۇدانىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ ساك قوۋمىغا مەنسۇپ بولغاچقا، بۇددا مۇخلىسلىرى ئۇنى «ساكيامۇنى» (ساك قوۋمىنىڭ دانىشمىنى دېگەن مەنىدە، مۇنى «پىنھان» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىغان. بۇددا دىنىنىڭ ئاساسىي دىنىي ئەقىدىسى «ساتۇرساتىيا» (تۆت مۇقەددەس ساتىيا - تۆت چوڭ ھەقىقەت) دىن ئىبارەت.

بۇددا دىنىنىڭ غايىسى «نېرۋانا». ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ بارلىق نەپسى - ھەۋەسنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىپ، تۇغۇلۇش بىلەن ئۆلۈشنىڭ نۆۋەتلىشىشىدىن ئىبارەت ئازابتىن قۇتۇلۇپ، تۇغۇلماي، ئۆلمەي، مەڭگۈ ئەقىل - ھوشىنى ساقلاپ قالغان ھالدا جىم - جىم ھالەتتە راھەت - پاراغەتتە ياشاش، دېگەنلىكتۇر. كېيىنچە نېرۋانا سۆزى، كۆپىنچە بۇددانىڭ ياكى راھىبلارنىڭ ئۆلۈمىنى كۆرسىتىدەنغان بولۇپ قالغان.

بۇددا دىنى چۈشەنچىسىدىكى تەڭرى ئەركىن مەخلۇق ئەمەس. ئۇمۇ سان - ساناقسىز قايتا تۇغۇلۇش (سانسارا) نى باشتىن كەچۈرۈپ

① لېۋكى: «ئۇيغۇرلار ئىتىقاد قىلغان مانى دىنى ئۈستىدىكى تەتقىقاتتىن ئومۇمىي باھانە» شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى، 1991 - يىلى 4 - سان.

تۈرىدىكەن. بۇددا دىنى ماھايانا ۋە ھىنايانا دېگەن ئىككى مەزھەپكە ئايرىلغان. ماھايانا — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «چوڭ كۆلۈڭگۈ» دەپ ئاتالغان. ماھايانا تەرەپدارلىرى ئۆزلىرىنىڭ بۇ مەزھىپىنى گويىكى چوڭ بىر ھارۋىدا ئولتۇرغۇچىلار، قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك خالايىقىنىڭ ھەممىسىنى قايتا تۇغۇلۇش (سانسارا) تىن قۇتقۇزۇپ نېرۋاناغا يەتكۈزۈش گۈچىدەپ ھېسابلايدىكەن. بۇ مەزھەپنىڭ پىرىلىرى بۇدساتۋا ياكى فۇسار دەپ ئاتالغان. بۇلار ئۆزلىرىنى باشقىلارنى قۇتقۇزۇش ئىشىغا بېغىشلىغان، شۇڭا «چوڭ ھارۋىلىقلار مەزھىپى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ مەزھەپنىڭ ئاساسىي تەلىماتى «سۇنياتا» (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «يوق، قۇرۇق» دېيىلگەن) بولۇپ، بۇ تەلىم قارشى بويىچە، بۇ دۇنيادىكى ھەممە نەرسە قۇرۇق خىيالىدىن ئىبارەت. قۇرۇق خىيالىنىڭ ئارقىسىدا مۇتلەق ئۆزگەرمەس بىر مەۋجۇدىيەت يوشۇرۇنغان، دەپ قارايدۇ.

ھىنايانا مەزھىپى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «كىچىك كۆلۈڭگۈ» دەپ ئاتالغان، كونسراق مەزھەپ بولۇپ، بۇ مەزھەپ ئادەتتە شەخسنىڭ ئارمىلىقىنىلا كۆزلىگەن، شۇڭا ئۇ گويىكى چوڭ دەريادىن ئۆتەكچى بولغان بىر كىچىك ھارۋىغا ئوخشىتىلىپ، «كىچىك ھارۋىلىقلار مەزھىپى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ مەزھەپنىڭ كامالەتلىك كىشىلىرى «ئارخات» دەپ ئاتالغان.

بۇددا نوملىرى ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى قىسمى «سۇترا» دەپ ئاتىلىدۇ. ئېيتىلىشىچە، بۇ ساكيامۇنىنىڭ شەخسەن ئۆزى ئېيتقان گەپ - سۆزلەر مەزمۇن قىلىنغان؛ ئىككىنچى قىسمى ئابداراما ياكى شاستىرا دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ساكيامۇنى ئېيتقان گەپ - سۆزلەرنىڭ تەپسىرىدىن ئىبارەت. ئۈچىنچى قىسمى ۋېنايانا دېيىلىدۇ. بۇ راھىبلار رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئەمىرىمەرۇپ، قائىدە - يوسۇنلارنى مەزمۇن قىلىدۇ. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى يىغىشتۇرۇلۇپ تىرىپىتاككا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۈچ ئاغىلىق نوم - بىتىگەلەر» دېيىلگەن) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلاردىن باشقا بۇددا نوملىرىدا ناھايتى نۇرغۇن ھېكايىلەرمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ ئەدەبىي قىممىتى بەك يۇقىرى بولۇپ، بۇلار «ياتاككا - جاتاكا» (بۇ «ئۆز ھاياتى» دېگەن

مەندە بولۇپ، ساكيامۇنىنىڭ بۇددا بولۇشتىن ئىلگىرىكى ئىش ئىز-
لىرى بايان قىلىنىدۇ؛ «ئاۋدانا» (بۇ «تەمسىللەر» دېگەن مەندە
بولۇپ، ساكيامۇنى ۋەز - نەسەت ئوقۇغان چاغدا كەلتۈرگەن تەم-
سىللەر ھېكايە قىلىنىدۇ) دىن ئىبارەت. ساكيامۇنىنىڭ بۇددا بولۇشىغا
بۇددا دىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا كەشمىر ئارقىلىق شىنجاڭغا
تەسىر كۆرسەتكەن. بىراق ئەڭ دەسلەپ قايسى رايوندىن، قايسى
يىللىرى كىرگەنلىكى مەسىلىسىدە غىلمۇغىل قاراشلار بار. شۇنداق
بولسىمۇ ئەڭ دەسلەپ ئۇدۇنغا كىرگەن بولۇپ، ۋاقتى مىلادىيىدىن
بۇرۇنقى 74 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ يىللىرىدا ساكيامۇنىنىڭ
بۇددا دىنى شىنجاڭدا گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەن. بىرمۇنچە
بۇددا نوملىرى غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يەرلىك قوۋملار-
نىڭ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. مەسىلەن، ئۇدۇن تىلى، كۈسەن
تىلى، ئاڭنى تىلى، بۇلاردىن كېيىن ئۇيغۇر تىلى قاتارلىقلارغا تە-
رجىمە قىلىنغان. غەربىي يۇرتقا دەسلەپ ھىنايانا مەزھىپى كىرگەن.
مىلادىيە 3 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە ماھايانا مەزھىپى كىرىپ
كەلگەن، 4 - ئەسىردە كۇماراجىۋانىڭ زور كۈچ بىلەن تەرغىب
قىلىشى ئارقىسىدا بارغانسېرى روناق تاپقان. ھەرقايسى رايونلاردا
ھىنايانا، ماھايانا مەزھەپلىرىنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋەز-
جىتى شەكىللەنگەن. كېيىنچە، ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ئامىللارنىڭ
ئۆزگىرىپ بېرىشى سەۋەبلىك، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي ساھىلى-
دىكى خانلىقلاردىن سۇلې، كۈسەن، ئاڭنى ۋە جەنۇبىي يول بويىدىكى
پىشامشان قاتارلىق جايلاردا كۈسەننى مەركەز قىلغان ھالدا ھىنايانا
مەزھىپى ئەۋج ئالغان. جەنۇبىي يولدىكى بەگلىكلەردىن ئۇدۇن ۋە
شىمالىي يولدىكى قوچو قاتارلىق جايلاردا ماھايانا مەزھىپى ئەۋج
ئالغان. مىلادىيە 9 - ئەسىردىن كېيىن ئىسلام دىنىنىڭ كاشغەر
رايونىغا كىرىپ كېلىشى بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار بولۇپ،
ئۇدۇن بۇددىزمى تەخمىنەن 11 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا
كەلگەندە، ئاساسىي جەھەتتىن زاۋاللىققا يۈز تۇتقان. ئەمما، قوچو
ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدە
كى چەرچەن، باي قاتارلىق جايلارنى چېگرا - پاسىل قىلغان ھالدا،
شەرقىي قىسىمدىكى بۇددا دىنى بىلەن غەربىي قىسىمدىكى ئىسلام دىنى

ئۇزۇن مۇددەت ئۆتكۈز قارشىلىشىش ھالىتىدە تۇرغان. بولۇپمۇ موڭ-غۇل يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇددا دىنى بەك گۈللەنگەن. ئۇيغۇر، خەنزۇ، تۈبۈت، موڭغۇل، غەربىي تاڭغۇت تىلىدىكى بۇددا ئوملىرى ۋە مەدەنىيىتىنى پىششىق بىلىدىغان زور بىر تۈركۈم رايونلار بارلىققا كەلگەن. بۇ مەزگىلدە تۈبۈت بۇددىزىمىمۇ مەلۇم نىسبەتتە تەسىر كۆرسەتكەن. كۈسەن رايونىدىكى بۇددا دىنى تەخمىنەن 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا چۈشكۈنلەشكەن. قوچو رايونىدىكى بۇددا دىنى تەخمىنەن 15 - ئەسىردە ئۆز كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرغان. قۇمۇل رايونىدىكى بۇددا دىنى تا 17 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكىچە ساقلىنىپ قالغان. ئەمما، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى غەربىي موڭغۇللاردا تۈبۈت بۇددىزىمى بارغانسېرى روناق تېپىپ تۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھازىرقى زاماندىكى خەنزۇ بۇددىزىمىمۇ ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، شىنجاڭدا بۇددا دىنىنىڭ بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىنىۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. ھازىر شىنجاڭدا، موڭغۇل، زاڭزۇ، خەنزۇ، مانجۇ، شىبە قاتارلىق مىللەتلەر ئاۋۋالقىدەكلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. قەدىمكى زاماندا بۇددا دىنىنىڭ غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قاتارلىق ساھەلىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولغان.

6. خرىستىئان دىنى

تەخمىنەن مىلادىيە 6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خرىستىئان دىنىنىڭ بىر مەزھىپى — نېستورى دىنى غەربىي يۇرتقا تارقىلىشقا باشلىغان. تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى زامانىسىدا بولسا ئالاھىدە روناق تاپقان. يېقىنقى يىللاردا تۇرپان رايونىدىن بايقالغان نېستورى دىنى ئىبادەتخانىلىرى ئىزى، تام رەسىملىرى ۋە زور مىقداردىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردا يېزىلغان نېستورى ھۆججەتلىرى مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە نېستورى دىنى شىنجاڭدا تېخىمۇ كەڭ روناق تاپقان. ئەينى چاغدا، كاشغەر نېستورى دىنىنىڭ 25 مەمۇرىي رايونى ئىچىدە 19 - مەمۇرىي رايونغا ئايرىلغان. مەشھۇر ساياھەتچى ماركوپولو شىنجاڭدىن ئۆتكەندە، ھەرقايسى جايلاردا نېستورى ئىبادەتخانىلىرى ۋە مۇغلىملىرىنى كۆرگەنلىكى توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرغان. ئۇيغۇر، كىرەي، ئايمان

قاتارلىق قوۋملار بۇ چاغدا نېستۇرى دىنىنىمۇ قوبۇل قىلغان. ئۇزۇن مۇددەت ئېتىقاد قىلىش جەريانىدا، ئۇيغۇرلاردا نېستۇرى دىنىغا خاس بەزى ئالاھىدىلىكلەر شەكىللەنگەن. بىر تۈركۈم نېستۇرى زاتلىرى ئارقا - ئارقىدىن يېتىشىپ چىققان. بۇلارنىڭ ئىچىدە، موڭغۇللارغا ياردەملىشىپ موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلغان تاناتۇخا، نېستۇرى دىنى باش كاھىنى تەرىپىدىن ئالاھىدە ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن چارلاپ تەك - شۇرگۈچى راببان ساۋما، ئىلگىرى - كېيىن جۇڭگو دىنىي جەمئىيىتىنىڭ باش كاھىنى ۋە نېستۇرى دىنى «شەرق دىنىي ئىشلار جەمئىيىتى» يىتىمىنىڭ باش كاھىنى» بولغان يابالاخا ۱۱ ماركوس قاتارلىقلار بار. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ بەرق ئۇرۇپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، نېستۇرى دىنى غەربىي يۇرتتا تەدرىجىي چۈش - كۈنلەشكەن، ئەمما چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەچكە شىنجاڭدا ئۇنىڭ ساقىندىلىرى غايىب بولۇپ كەتمىگەن.

7. ئىسلام دىنى

7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋەھىي ئارقىلىق ياراتقان ئىسلام دىنى تارقىلىشقا باشلىغان. «ئىسلام» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «ئىتائەت قىلىش»، يەنى بىردىنبىر ياراتقۇچى ئاللاننىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنۇش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مۇھەممەد (مىلادىيە 570 - 632 - يىللار) ئىسلام دىنىدا «ئاللاننىڭ ئەلچىسى» (رەسۇلىللا)، «پەيغەمبەر» دەپ ئۇلۇغلىنىدۇ. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللا ئىبنى ئابدۇلمۇتەللىپ، ئۆزىنىڭ ئىسمى مۇھەممەد. «قۇرئان كەرىم» — ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى. ئىسلام دىنىنىڭ ئىلمىي كالامى ئاساسىي دىنىي قائىدىلەرنى ئۈچ تۈرگە ئايرىيدۇ: ئىمان (دىنىي ئېتىقاد)، ئىبادەت (دىنىي مەجبۇرىيەت) ۋە خەير - ئەھسان (ياخشىلىق قىلىش). بۇنىڭ ئىچىدە «ئىمان ئاللاغا ئىشىنىش، پەرىشتىلەرگە ئىشىنىش، قۇرئانغا ئىشىنىش، ئاللاننىڭ ئەلچىسىگە (رەسۇلىللاغا) ئىشىنىش، ئاخىرەتكە ئىشىنىش، تەقدىرگە ئىشىنىش قاتارلىق ئالتە ئېتىقادنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.»^① ئاللاغا ئىشىنىش ئەڭ مۇھىم، ئەڭ زور

① ھاجى نۇرھاجى، جېن كۇگۇلا: «شىنجاڭ ئىسلام تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 25 - بەت.

ئەقەدە ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىپ، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مۇستەھكەملەنگەندىن كېيىن، ئەتراپقا تېز سۈرئەتتە تارقىلىشقا باشلىغان. شىنجاڭغىمۇ ناھايىتى بۇرۇنلا كىرىپ كەلگەن. سۈتۈق بۇغراخاننىڭ كاشغەر شەھىرى يېنىدىكى ئاتۇش يېزىسىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋەسىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ رەسمىي تارقالغانلىقىنىڭ روشەن ئالامىتى بولۇپ قالغان. ① سۈتۈق بۇغراخان (888/92؟ - 955/6 - يىللار) نىڭ مۇسۇلمان بولۇشىدا سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ شاھزادىسى ئەبۇنەسر سامانىي-نىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان. مىلادىيە 910 - يىلى (يەنە بىر ئېيتىلىشتا 915 - يىلى) سۈتۈق بۇغراخان تاغىسى ئوغۇلچاقتىن مەرھۇم دادىسى بازىرخاننىڭ نەسەبىي خانلىق ئورنىنى قايتۇرۇۋېلىپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانلىق تەختىگە چىقىدۇ ۋە ئىسلام دىنىنى ئۆز ئېلى تەۋەسىدە تېز سۈرئەتتە تارقىتىدۇ. مىلادىيە 955 - 956 - يىللىرى، سۈتۈق بۇغراخان ۋاپات بولۇپ، ئوغلى مۇسا ئارىسلانخان تەختكە چىقىپ، ئۇمۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىش ھەرىكىتى بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. 960 - يىلى، 200 مىڭ چېدىر-لىك تۈركىي تىللىق قوۋملار مۇسۇلمان بولىدۇ. شۇ يىلى ئىسلام دىنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دۆلەت دىنى دەپ بېكىتىلىدۇ. 962 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە مۇسا ئارىسلانخان ئۇدۇندىكى ۋاسا جەمەتى خانلىقىغا «جىھاد ئۇرۇشى» قوزغايدۇ. ئۇرۇش ئىلگىرى - كېيىن يېرىم ئەسىرگە يېقىن داۋاملىشىدۇ. ئەڭ ئاخىرى ئۇدۇن خانلىقى مۇنقەرز قىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىسلام دىنى بۇددا دىنىنىڭ ئورنىغا دەسسەيدۇ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى، جەنۇبىي قىسمىدا ھۆكۈمرانلىق ئورۇندىكى دىنغا ئايلىنىدۇ. قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاتتىق قارشىلىقى سەۋەبلىك ئىسلام دىنى ئاقسۇ، كۇچا-نىڭ شەرقىگە تەسىر قىلالمايدۇ (بەزى ماتېرىياللاردا تەسىر قىلغان دېيىلىدۇ). غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە، ئىسلام دىنى بۇ خانىدانلىقنىڭ دىنىي ئەركىنلىك سىياسىتىنىڭ شارائىتى بىلەن قوچو ئۇيغۇر خانلىقى تېررىتورىيىسىگە تەدرىجىي تەسىر كۆرسىتىشكە باشلايدۇ. 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، چاغاتاي

① ھاجى نۇرھاجى، چىن كۆكۈلك: «شىنجاڭ ئىسلام تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 25 - بەت.

خانلىقىدا تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، شىنجاڭ رايونىدىكى تۇنجى مۇسۇلمان موڭغۇل خانى بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇ ئەرشدىن خوجا جەمەتنىڭ قوللىشى ۋە ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، ھەرقايسى جايلارغا ئىسلام ۋەزىخانىلىرىنى ئەۋەتىپ، تەرغىبات ئىشلىرىنى ئىشلەيدۇ، ئالدى بىلەن موڭغۇللارنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن 160 مىڭ موڭغۇل مۇسۇلمان بولىدۇ. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ھەم داۋاملىق يوسۇندا ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىش ئىشلىرىنى ئىشلەيدۇ.

شىنجاڭدىكى ئەڭ ئاخىرقى بۇددا دىنى مەركىزى قۇمۇل ئىسلام دىنى كۈچىنىڭ قاتتىق زەربىسى بىلەن 16 - ئەسىرگە كەلگەندە ئىسلام دىنى ئېتىقادىغا كۆچىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىسلام دىنى بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ شىنجاڭ رايونىدا ھۆكۈمران دىنغا ئايلنىدۇ. 1514 - يىلى موڭغۇلىستان خانلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن سەئىدخان شىنجاڭنىڭ بۆلۈنمە ۋەزىيىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، يەكەن خانلىقىنى قۇرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسلام دىنى ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ بىرلىككە كەلگەن دىنىي ئېتىقاد ئورنىغا ئىگە بولىدۇ، كۈچى بارغانسېرى زورىيىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىسلام دىنى شىنجاڭدا ھۆكۈمران دىن سۈپىتىدە تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ.

دېمەك، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشى، قاراخانىيلار سۇلالىسى، چاغاتاي خانلىقى ۋە يەكەن خانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچنى باشتىن كەچۈرگەن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، ئىسلام دىنىغا ئىلگىرى - كېيىن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاجىك، تاتار، ئۆزبېك قاتارلىق ئالتە مىللەت ئېتىقاد قىلىپ كەلدى. خۇيزۇ، دۇڭشياڭ، سالا، باۋئەن قاتارلىق مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا كىرىشىگە ئەگىشىپ، نۆۋەتتە شىنجاڭ رايونىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەت 10 غا يەتتى. 1000 يىلدىن بۇيان ئىسلام دىنى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەتتىكى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخى - مەدەنىيىتى، ئەخلاق - ئېتىكىسىغا، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

المعلم
§ 2
پەلسەپە

پەلسەپە كىشىلىك تۇرمۇشقا سىڭگەن بولۇپ، ھەر بىر كىشىنىڭ، ھەر بىر گۇرۇھنىڭ، ھەر بىر قوۋم، مىللەتنىڭ ۋە ھەر بىر جەمئىيەت ۋە ھەر بىر دەۋرنىڭ ئۆز پەلسەپىسى بولىدۇ، يەنى پەلسەپەنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن يېقىن. كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا ھەرقاچان ۋە ھەممىلا يەردە پەلسەپىنىڭ ئىزى بولىدۇ. بەزىلەر، ئەزەلدىن پەلسەپە پەقەت پەيلا-سوپلار يازغان كىتابلاردا بار دەپ قارايدىغان بىر تەرەپلىسە چۈشەنچىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، مىليونلىغان كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ۋە ئىجتىمائىي كۈرىشىدە بارلىققا كەلگەن پىكىرلەردە پەلسەپىۋى پىكىرلەر-نىڭ بىخلىرى بارلىقىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ ئىككى تەرەپلىسە مەنىسى بار: بىر تەرەپتىن، پەلسەپىدە تېگىگە يەتكىلى بولمايدىغان ھېچقانداق سىر يوق، ئۇ بىزنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىمىز بىلەن ناھايىتى يېقىن باغلىنىدۇ. كىتابتا ناھايىتى چوڭقۇردەك بېلىنىگەن پەلسەپىۋى چۈشەنچىلەر بىلەن كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىپادىلىنىدىغان ئەڭ ئاددىي پىكىرلىرىمىز ئوتتۇرىسىدا پولات ئىستېھكام يوق. يەنە بىر تەرەپتىن، كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىپادىلىنىدىغان ئادەت-ئىككى پىكىردە سىستېمىلىق، مۇكەممەل پەلسەپىۋى پىكىرنىڭ بولۇشى ناھايىتى، ئۇ پەلسەپىۋى پىكىرنىڭ بەزى بىخلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. دەرەخ يىلتىزسىز ئۆسەلمىگەندەك، پەلسەپىۋى پىكىرمۇ ئۇنىڭسىز ئۆسەلمەيدۇ. لېكىن مۇكەممەل پەلسەپىۋى پىكىر خېلى سىستېمىلىق، روشەن پىكىر بولۇشى شەرت؛ كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىپادىلىنىدىغان پىكىر كۆپ ھاللاردا ئۇنداق بولمايدۇ. ئۇ كۆپىنچە پارچە، تۈتۈك، چېچىلاڭغۇ بولغان ۋە ئىزچىل بولمىغان ئەسراتتىن ئىبارەت. شۇڭا ئۇ مۇكەممەل پەلسەپىۋى پىكىردىن ئاز-دۇر كۆپتۈر پەرقلىنىدۇ.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار جەمئىيەت بولۇپ ئويۇشقاندىن باشلاپلا ئۇلاردا پەلسەپىۋى چۈشەنچىلەر بولغان. قىسقىچە «پەلسەپە»

سەپىدىكى ئالىي مەسىلە، ئۇنىڭ بارلىق دىنلارغا ئوخشاش، جاھىلىدە يەت دەۋرىدىكى تار ۋە نادانلارچە چۈشەنچىلەردىن كېلىپ چىققان»^① لىقىنى بىلىشتە دەيدۇ.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملارنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيە تارىخىنىڭ ئىزلىرى تولىمۇ يىراق دەۋرلەرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى، بىز ئۇلارنى قەدىمكى ئىپتىدائىي ئالەم ۋە مەۋجۇدىيەت چۈشەنچىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن دىنىي ئېتىقاد چۈشەنچىلىرى، خەلق فولكلورى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى (مەسىلەن، ئەپسانە- رىۋايەتلەر، ئېپوس - داستانلار، چۆچەك - مەسەللەر ۋە ماقال- تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆزلەر) نىڭ نادىر نەمۇنىلىرىدىن تاپالايمىز. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەجدادلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىدىئالسىتىك روھتىكى پەلسەپىۋى پىكىرلەر بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان ساددا دىئالېكتىك پىكىرلەرنىڭ بەلگىلىك دەرىجىدە پەرقلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملارنىڭ ئىلغار پەلسەپىۋى ئىدىيە چۈشەنچىلىرى ئالدى بىلەن قەدىمكى خەلق فولكلورى، جۈملىدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرىگە سىغدۇرۇلگەن. شۇ ئاساستا ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى بىلىش نەتىجىلىرى بىلەن تېخىمۇ تاكامۇللىشىپ، تەدرىجىي سىستېمىلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن. بىز غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ئىلغار پەلسەپىۋى چۈشەنچىلەر تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا ئۇنىڭ مەنبەسىنى مۇنداق ئىككى ئاساستىن ئىزدەيمىز: بىرى، غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار ئۇزۇن ئەسىرلەر مابەينىدە ياراتقان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسىرلىرىگە سىغدۇرۇلگەن پەلسەپىۋى پىكىرلەر، يەنە بىرى، ئەجدادلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخى ۋە پەن - مەدەنىيەت تارىخىدا مەيدانغا كەلگەن ئىلغار پىكىرلىك پەن - مەدەنىيەت پېشقەدەملىرىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرلىرىگە سىغدۇرۇلگەن پەلسەپىۋى سىستېما.

شۇ نەرسىنى ئالدىن تەكىتلەش زۆرۈركى، كۇماراجىۋا، فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرى، سەئىددىن كاشغەرى،

① «جۇڭگونىڭ ئەپسانىۋى پەلسەپىسى» (《中国神话哲学》) ناملىق كىتابنىڭ 3 - بېتىگە ئېلىنغان ئېپىلوگ، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

ئەلشىر نەۋائى، خاراباتى، مەشرەپ، ئاڭجارق قاتارلىق ئالىملار،
 شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ بىر پۈتۈن پەلسەپىۋى دۇنيا قارىشىنى تۇرغۇ-
 زۇشتا، خەلقنىڭ ئەقىل - پاراستىدىن ھاسىل بولغان، ھەقىقەتلىكى
 ئىسپاتلانغان چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەردىن ئۈنۈملۈك ئوزۇقلان-
 غان، ئۇلارنى شۇ ئاساستا ئۆزلىرىنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن يۇغۇ-
 رۇپ، سىستېمىلاشتۇرۇشقا ۋە ئىلمىيلاشتۇرۇشقا تىرىشقان. شۇڭا،
 بىز غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملارنىڭ پەلسەپىۋى پىكىرلەر تارىخىنى
 تەتقىق قىلغاندا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىكى پەلسەپىۋى
 پىكىرلەرنىڭ بىر پۈتۈن پەلسەپىۋى پىكىرلەر تارىخىدىكى ئورنىنىڭ
 تولسۇ مۇھىم ئىكەنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلالمايمىز. ^{بىرىنچى}
 خەلق فولكلورى، جۈملىدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئەكس
 ئەتتۈرۈلگەن پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى ئاممىباب پەلسەپە دەپ ئاتاىپ،
 دىنىي پەلسەپىدىن پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ^{ئىككىنچى}
 ئاممىباب پەلسەپىنى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە خەلق پەلسەپىسى دەپ
 ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. ئۇ بىرەر خەلقنىڭ ئۆز تارىخىي تەرەققىياتى جەري-
 ندا بارلىققا كەلگەن، كۈچلۈك يەرلىك ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە
 پەلسەپىۋى قارىشىدىن ئىبارەت. ^{ئۈچىنچى}
 ئاممىباب پەلسەپە قويۇق دىنىي پەلسەپىگە قارىغاندا بۇرۇنراق
 بارلىققا كەلگەن، خەلق ئارىسىدا كەڭرەك ئومۇملاشقان ۋە ئىزچىللىق-
 قا ئىگە. بۇنداق پەلسەپىنىڭ ئىزلىرىنى بىز ئاساسەن خەلق فولكلو-
 رى، جۈملىدىن خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ئەسەرلىرى، يەنى ئەپسانە-
 رىۋايەتلەر، ئىپپوس - داستانلار، چۆچەك - مەسەللەر ۋە ماقال -
 تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆزلەردىن تاپالايمىز. شۇنىڭ بىلەن بىرگە
 ئاممىباب پەلسەپىنىڭ نۆۋەتتە خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ساقلى-
 نىشىنى ھەم قويۇق ۋە مول بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلالايمىز. ^{دۆرىنچى}
 خەلق فولكلورى بىرەر مىللەت ۋە خەلقنىڭ ئەسەرلەر ماپەنىدە
 ياراتقان ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت سەمەرلىرىنىڭ ئەڭ
 نادىر ھەم ئەڭ يارقىن خەزىنىسى. ئۇنىڭدىن بىر مىللەت ۋە بىرەر
 خەلق بېسىپ ئۆتكەن، ئۇزاق يالقۇنلۇق ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى،
 ياراتقان پارلاق مەدەنىيەت يادنامىلىرىنىڭ سېپىماسىنى، ئىجتىمائىي
 كۈرەش تەجرىبىلىرىنى بىلىپ يەتكىلى بولىدۇ.

فولكلور مەدەنىيىتى ماددىي فولكلور ۋە مەنىۋى فولكلور دەپ ئايرىلسىمۇ، لېكىن بىر مىللەتنىڭ ماددىي فولكلور مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن مەنىۋى فولكلورنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىنى، مەنىۋى فولكلور ئۇنۋانلىرىدىن ماددىي فولكلورنىڭ ئىلگىرىلەش سۈرئىتىنى قىياس قىلىپ، مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ باي فولكلور مەدەنىيىتىگە نەزەر تاشلايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ قەدىمكى زامان تەپەككۈر تارىخىدا ماددىي دۇنيانىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تەن ئالىدىغان «تۆرت تادۇ» (تۆت زات) كۆزقارشىنىڭ سالماق ئورۇنىنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەس. بۇ خىل قاراشنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تولۇقراق يازما ئاساسى مۇنداق: شەرقىي رىم تارىخچىسى دىئوسوفىت «تارىخ» ناملىق كىتابىدا: «تۈركلەر ئوتقا چوقۇنىدۇ، شۇنداقلا ھاۋا، سۇ، تۇپراقنىمۇ ئۇلۇغلايدۇ» دېگەن.

11 - ئەسىر مۇتەپەككۈرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە بۇ قاراشنى مۇنداق نەزمىگە قاتقان:

143. ئۈچى سۇ، ئۈچى يەل، ئۈچى بولدى ئوت، ئېسىنىمۇ...

بۇلاردىن دۇنيا ۋۇجۇت بېلىمىك...
بۇلاردىن باشقا ئەبۇنەسىر فارابىمۇ «تۆرت تادۇ» قارىشىنى ئالاھىدە ئوتتۇرىغا قويغان. يەنى ئۇ ماددا ھەققىدە توختالغاندا، توپا، سۇ، ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت تۆت زات (ئاناسىر ياكى ئۇنسۇر) نى ئاساسىي ماددىي مەۋجۇدىيەت دەپ قارىدى. ئۇنىڭچە مۇشۇ ئالەم «تۆت لۈك شېئىر» نىڭ مۇرەككەپ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ھەممە شەيئىلەر بارلىققا كەلگەن. ①

مەشھۇر يازغۇچى نەسىردىن ئوغلى رابغۇزى «قىبىسەئى رابغۇزى» (1311 - يىلى يېزىلغان) ناملىق ئەسىرىدە «تۆرت تادۇ» قارىشىنى دىنىي يوپۇق بىلەن يوپۇقدالغان ئاساستا مۇنداق بايان قىلغان: «جانابى ھېق ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىنى ئەقىل، روھ، نەپس، كۆڭۈلدىن...

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىسىن: «ئۇيغۇر يەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى نەشرى، 135 - بەت.

ئىبارەت ئۆت نەرسىدىن ياراتتى. بۇ ئۆت نەرسىنىڭ ھەر بىرىنى بىر شەيئىدىن ئالدى، يەنى كۆڭۈلنى سۇدىن، روھنى شامالدىن، ئەقلىنى تۇپراقتىن، نەپسىنى ئوتتىن ئالدى. شۇڭا كۆڭۈل روشەن، ساپ جاھاننىڭ ئائىنىسى، ئالەمى غايىبىنىڭ گۇۋاھچىسىدۇر. روھنى ئالەمى غايىبىتىن ئۆزىگە بەندىچىلىك قىلىشقا قويدى. تۇپراققا ھەرتۈرلۈك رەڭ بەرسە، شۇ رەڭنى ئالغاندەك، ئەقىلگىمۇ نەپسىنى ئۆگەتسە ئۇنى قوبۇل قىلىۋالدى. ئوت كۆيدۈرىدۇ. ھەركىم نەپسىنىڭ كويىغا كىر-سە ئۇنى كۆيدۈرىدۇ. بۇ ئالەمدە جىمى مېھنەت - مۇشەققەت نەپستىن كېلىدۇ. ئاخىرەتتىكى ئازاب - ئوقۇبەت ھەم ئۇنىڭدىن كېلىدۇ. ① يېقىنقى زامان ئۇيغۇر شائىرى ئەبدۇللاھ پوسكامى (1876 - ؟) «كىتابى ئەبدۇللاھ» ناملىق ئەسىرىنىڭ يەتتىنچى باب «ئەناسىرى ئەرەبىنىڭ بەيانى» دا بولسا مۇنداق يازغان:

خۇدا ھەممىگە تىل سۈزدۈم بولۇپ ھامىدۇ ھەق مەھمۇد،
ئانىڭ زاتى مۇنەززەھ جىسمىدىن دائىم ئۆزى مەۋجۇد.
ياراتىپ جىسمىلىق بىزنى ئەناسىر ئەرەبەئەدىن ئول،
ئەناسىر ئىسمى: تۇفراق، سۇ، شەمال، ئوت جىسمىدۇر مەۋجۇد.
بۇ تۆرتىنىڭ بىرى تۇفراق، بۇ تۇفراقغە ھەمە ئامراق،
مۇنىڭ بىرلە زېمىن ئۈستىدەكىلەر بولمادى فەرسۇد.
ئىككىنچى سۇ، ھەمە زىيىجانغە ئۆلمەسە تىرىكلىك بۇ،
سۇدىن قالساق ئەگەر بىزلەر بۇجاندىن ئايرىلىپ دەمخۇد.
ئۈچۈنچىدۇر شەمال، ھەق ئافرىيەدە ئەيلەگەن بىر يەل،
ياراتتى يەل قوشۇپ بىزنى مۇنى رەد قىلغۇچى مەردۇد.
يەنە تۆرتۈنچى ئوتدۇر، قىلدى ھەق كۆيدۈرگەلى قادىر،
بۇ قۇدرەت ئوتدىن ئېرمەسكە دەلىلدۇر ئاتەشى نەمرۇد.
بۇ تۆرتۈلەننى، ئەبدۇللاھ، ئەناسىر ئەرەبەگە دەپ بىل،
خۇسۇس ئوت بىرلە ئاش - نان پىشقۇسى سامسۇ بىلەن فەرمۇد. ②

بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان «تۆرت ئادۇ» غا قويۇق دىنىي پۇراق سىڭ-

① رابھۇزى: «ئىسسىق سۇل كەنىيە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى، 9 - بەت.
② «كىتابى ئەبدۇللاھ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىلى نەشرى، 34 - بەت. ئۈزۈمچى.

دۇرۇۋېتىلگەندەك قىلىسىمۇ، ئەمما «تۆرت تادۇ» نىڭ ماھىيىتىگە دائىر قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

دېمەك، ئوت، سۇ، ھاۋا، تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت خىل ماددىي ئامىل ئوبيېكتىپ دۇنيانىڭ ماھىيىتىدىن ئىبارەت. ناھايىتى روشەنكى، بۇ ماتېرىيالىزىملىق نۇقتىئىنەزەردۇر.

1944 - يىلى نەشر قىلىنغان ئۇيغۇرچە «يېڭى ھايات» ئايلىق ژۇرنىلىنىڭ تۇنجى سانىدىكى بىر ماقالىدە ئۇيغۇرلارنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىسى توغرىسىدا توختالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: قەدىمكى ئۇيغۇرلار دۇنيا «تۇپراق، سۇ، ئوت، ھاۋا» دىن تەركىب تاپقان، ئالەمدىكى بارلىق شەيئىلەر ئۇنىڭدىن ئايرىلالمايدۇ، ئۇ شەيئىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئاساسى، «تۆرت تادۇ» بولمايدىكەن، ھېچ نەرسە بولمايدۇ، بىر تادۇ (ئامىل) كەم بولۇپ قالسىمۇ بولمايدۇ. مەسىلەن، «تۇپراق» نى ئېلىپ ئېيتىپ-حق، مۇبادا ئۇ بولمايدىكەن، نەدىمۇ ئۆسۈملۈك، نەدىمۇ ھايۋانات، نەدىمۇ ئادەم بولسۇن، ئۇلار قەيەردە ئاپىرىدە بولۇپ ئاينىدۇ؟ يەنە سۇنى ئېلىپ ئېيتساق، ئەگەر سۇ بولمايدىكەن، ئوخشاشلا ئۆسۈم-لۈك، ھايۋان، مېۋە، يېمەكلىك بولمايدۇ. ئالەم خۇددى قۇم جەزىرە-لىرىگە ئوخشاپ قېلىپ، ھېچقانداق ھاياتلىق ۋە گىياھتىن ئەسەرمۇ تاپقىلى بولمايدۇ، سۇ بولمايدىكەن ئادەمنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئە-مەس. «سۇ» - ھاياتلىق دېمەكتۇر. «ئوت» نى ئېلىپ ئېيتساق، ئوت دېمەك - «يورۇقلۇق - نۇر، ھارارەت» دېمەكلىك. يورۇقلۇق بولمايدىكەن، ئىسسىقلىق بولمايدۇ، ھېچقانداق نەرسە ئۆسەلمەيدۇ، ھايات كەچۈرەلمەيدۇ. تۆتىنچىسى «ھاۋا» دۇر. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ھاۋاغا ئېھتىياجى چۈشىدۇ. ھاۋا بولمايدىكەن دۇنيا نەپەستىن توختايدۇ، ھەرقانداق ھاياتلىق مەۋجۇت بولماي قالىدۇ. بۇ «تۆرت تادۇ» ئۆزئارا يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بىر - بىرىگە بېقىنىدۇ. بىرى كەم بولسا بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «تۆرت تادۇ» يەنە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىش «تۆرت مزاج» دەپ ئاتىلىدۇ، يەنى سوغۇق، ئىسسىق، ھۆل، قۇرۇق. «تۆرت تادۇ» ئاساس، «تۆرت مزاج» بولسا «تۆرت تادۇ» نىڭ سىرتقى ئىپادىلىنىش شەكلى. ①

① «جۇڭگونىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيە تارىخى ماقالىلىرى توپلىمى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1985 - يىلى غىزىۋچە نەشرى، 130 - بەت.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «ماددىي نەرسە» ئۆزئارا ئالاقىسى بولمىغان نەرسىلەر بولۇپ، ئۆزئارا ئايلىنىپ تەكرارلىنىپ تۇرىدۇ. بۇلار دىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ يەردە تونۇشتۇرۇلغان قەدىمكى ئۆي-خۇرلارنىڭ ئىدىيىسى، ئوخشاشلا سااددا ماتېرىيالزىملىق نۇقتىسىنى زەردىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا ئېيتىلغانلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى سااددا ماتېرىيالزىملىقى بۇ خىل ماتېرىيالزىم ئالەم ماددىدىن تەركىب تاپقان، دەپ قارايدۇ. «تۆرت تادۇ» مەزمۇن، «تۆرت مىزاج» ئاساسىي ئالاھىدىلىك، يەنى سىرتقى ئىپادىلىنىش شەكلى: «شەيئى» نىڭ ئۆزئارا ئالاقىسى بولىدۇ. ئۈزلۈكسىز ئايلىنىپ تۇرۇش زىددىيەتنىڭ بىردەكلىكى، يەنى شەيئىنىڭ ئاساسى.

بۇ خىل سااددا ماتېرىيالزىملىق ئىدىيىنىڭ ئەكسى بولسا تەقدىر-چىلىق قارشى ۋە كەيپىيات قارشىدىن ئىبارەت. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، سااددا ماتېرىيالزىم دۇنيا «تۆرت تادۇ» دىن تەركىب تاپقان، «تۆرت تادۇ» بولمايدىكەن، ئىنسانلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، جەمئىيەت تەرەققىي قىلالمايدۇ، دەپ قارايدۇ. تەقدىرچىلىك قارشىدىكىلەر ئادەملەرنىڭ بارلىق سۆز - ھەرىكەتلىرى تەلىپكە باغلىق، ئادەم تۇغۇلۇشى بىلەن ئۇنىڭ تەقدىرى پېشانىسىگە پۈتۈلگەن بولىدۇ، تەقدىرگە تەن بېرىش، ئارتۇقچە زورۇقماسلىق لازىم؛ دۇنيا دىكى بارلىق ھادىسىلەر، ئاللانىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە بولىدۇ، ئادەملەر خاتىرجەم ئۆز ئىش - ئوقەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇشى، تەقدىرگە ئىشىنىشى لازىم، دەپ قارايدۇ.

ماتېرىيالزىمنىڭ تۈپكى قائىدىسى ئوبيېكتىپ ماددىي دۇنيانىڭ بىرلەشمىسى، ئانىنىڭ ئىككىلەمچى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشتىن ئىبارەت. ئەجدادلار ناھايىتى بۇرۇنلا دۇنيانىڭ ماددىي دۇنيا ئىكەنلىكىنى قىياس قىلدى. بۇ ئۇلارنىڭ «تۆرت تادۇ» قارشىدا مەركەزلىك ۋە سىستېمىلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەندىن باشقا، خەلق فولكلورىدىكى ئوخشاشمىغان ئۇسلۇب، رەڭگارەڭ شەكىللەردە ئىپادىلەندى. بۇلار يەككە ھالدا ياكى پارچە - پۇرات تەرزىدە، ئاڭلىق - ئاڭسىز يوسۇندا ئىپادىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن «تۆرت تادۇ» قارشى خۇددى بىر تال قىزىل يىپتەك ئەجدادلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇپ ۋە مۇس-

تەھكەم جىپسىلاشتۇرۇپ بىر لىنىيىگە سالىدى. غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ قەدىمدىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن «تۆرت تادۇ» قارىشىنى ئايرىم - ئايرىم شەرھلەشكە توغرا كەلسە، شۇلارنى بايان قىلىش زۆرۈركى، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئادەم - لەر ئۆلگەندىن كېيىن تۇپراققا كۆمۈشنى ئادەت قىلغان. بۇ ئادەملەر تېنىنىڭ تەبىئەتكە قايتۇرۇلۇشى بولۇپ، بۇنى تۇپراق (يەنى ماددا) بىلەن قوشۇۋېتىشنىڭ بېشارىتى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. شىنجاڭدىمۇ كى ئۇيغۇر قاتارلىق مۇسۇلمان مىللەتلەر جەسەتنى يەرگە كۆمۈۋېتىش بىلەنلا قانائەت ھاسىل قىلماستىن، بەلكى «ئىخلاس توپىسى» نى تە - ۋەررۈك ۋە مۇقەددەس بىلىپ، جەسەتنىڭ ئۈستى ۋە ئەتراپىغا سېپىپ قويغاندىن كېيىن، كۆڭلى ئەمىن تېپىشىدۇ. بۇ خىل ئادەتنى نوقۇل ئىسلامىيەت تەسىرى بىلەن ئىزاھلاشقا بولمايدۇ. ئۇنىڭ تارىخى بەكمۇ بۇرۇن - مەسىلەن، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى كىراسنىۋىپارسكىينىڭ غەربىدىكى ئارچىن رايونىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ئانتروپوفى كەنتىدە - كى ۋە شىمالىي ئالتاي سۆڭەك كەنتىدىكى قەدىمكى جەسەتلەر ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشلار بۇ جەسەتلەرنىڭ قە - زىل توپىغا ئوراپ كۆمۈلگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. يالغۇز بۇلار ئە - مەس، 1985 - يىلى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقىم - دىن قەبزىۋېلىنغان بەزى جەسەتلەرنىڭ يۈز - چىرايىغا ئۆسۈملۈكلەر ۋە مىنىرال ماددىلاردىن ياسالغان ئەڭلىك (گىرىم) سۈركەلگەن. بۇ تۇپراق بىلەن تېخىمۇ زىچ بىردەكلىكنى ساقلاشنى ياكى جىپسىلىشىپ كېتىشنى تېزلىتىشنى ئويلىغانلىقى بولسا كېرەك. قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى ئورقۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا «يەر نەڭرىسى» تىلغا ئېلىنىش بىلەن بىرلىكتە، كۆك ئاسمان بىلەن قوڭۇر يەر ئارىسىدا ئىنسان بالىسى تۈرەلگەن، دېگەن قاراش ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان «ئافرات قاغان ۋە توققۇز قىز» رىۋايىتىدە، ئافرات خاقانىنىڭ بىر چاڭگال توپىنى ئېلىپ: «ئىنسانلار سەندىن تۈرەلگەن، ئىنسانلارنىڭ گۈللەپ ياشىشى سېنىڭ ئىلتىپاتىڭغا باغلىق! بىپايان زېمىن، مەن سەندىن ئۆتۈنمەنكى، سەپىرىمىزنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇ - شىغا مەدەت قىلغايەن»^① دېگەن قويۇق ئېتىقاد تۈسىگە ئىگە سۆزى

① «خەلق ئېغىز كەدەبىياتى» ژۇرنىلى، بېيجىڭ، 1985 - يىلى، 9 - سان.

بار. يۇقىرىقىلار بۈگۈنكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ساقلانغان «يەر ئالتۇن قوزۇق»، «يەر دېھقاننىڭ جېنى»، «يەرنى ئۇرساڭ يامان بولىدۇ»، «سۇ يوق يەردە توپا بىلەن تەيەممۇم قىلسا پاكلىنىدۇ» دېگەندەك قاراشلار بىلەن ئومۇرداشتۇر.

سۈنى ئۇلۇغلاش قەدىمكى ئەجدادلار نەزەرىدە يۇقىرى ئورۇننى ئىگىلىگەن. ئۇلار بۇنى سۇ تىلەش، يامغۇر تىلەش، يادىچىلىق، مەبۇد يۈيۈش ئادىتىدە ئىپادىلىگەن. «ئوغۇزنامە» دە كۆل ئىچىدىكى يورۇق — نۇر ئىچىدىن چىققان پەرىنىڭ ئوغۇزخاننىڭ چوڭ خوتۇنى بولۇشى ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئوغۇز ئېلىنىڭ تۇۋرۇكىگە ئايلىنىشىنىڭ ئور-قۇن — يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىدىكى «سۇ تەڭرىسى» (ئەسلى «يەر، سۇ تەڭرىسى» شەكلىدە تىلغا ئېلىنىدۇ — نەقىلچىدىن) چۈشەنچىسى بىلەن ئالاقىسى بار، ئەلۋەتتە. بۇنى «كۆل تېگىن»، «كۆل بىلگە قاغان» قاتارلىق ئىسىملاردىكى «كۆل» بىلەن، «چىڭگىز» نىڭ قەدىمكى ئالتاي تىللىرىدىكى «تىڭىز — دېڭىز» سۆزىنىڭ موڭغۇل تىل ئادىتىدىكى شەكلى ئىكەنلىكى بىلەن قوشۇپ تەھلىل قىلىنسا، ئۇنداق-تا بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھايات قارىشىدىكى «سۇغا سېيسە، تۈكۈر-سە، ئۆلگەن ھايۋانلارنىڭ يىنىنى تۆكسە يامان بولىدۇ»، «بارلىق پاسكىنچىلىقنى سۇ ئېرىغدايدۇ (پاكىزلايدۇ)» دېگەنگە ئوخشاش قاراشلىرى بىلەن قويۇق ئالاقىسىنىڭ بارلىقىنى چۈشىنىۋېلىش تەس ئەمەس.

ئوت ئېتىقادچىلىقى بولسا يورۇقلۇققا ھېرىسمەن بولۇش، يو-رۇقلۇقنىڭ مەنبەسى — كۈن، ئاي، يۇلتۇزلارنى ئۇلۇغلاش، قەبرىس-تانلىق ياكى مېھىت چىققان ئۆيگە نۆكچە قويۇش، ئۆلۈم ئۈزىتىلغان ئۆيگە 40 كۈنگىچە چىراغ يېقىپ قويۇش، ئوتقا توپا چاچسا، سۇ قۇيسا، ئېگىز — پەس كۈچىلىنسا، كۈلگە سېيسە، دەسسە، كۈلنى ئەخلەت بىلەن بىرگە تۆكسە يامان بولىدۇ، دەپ قاراش، گۈلخان يېقىش، كېلىننى ئوتتىن سەكرىتىش، قاپاق كۆيدۈرۈش، ئىسرىق سېلىش، قىزدۇرۇش، ئوتقا قاقلاش، كۈن، ئاي، يۇلتۇزلارغا قاراپ تۈكۈرسە، سېيسە يامان بولىدۇ، دەپ قاراش قاتارلىقلاردا ئۆز ئىپادى-سىنى تاپقان.

ھاۋا ھەققىدىكى كۆز قاراش قەدىمكى نەپەس (تىنىق) ۋە ھايات،

ھاۋا رايى ۋە پەسىل ھەققىدىكى كۆز قاراشلار بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن. ھىندىستاننىڭ قەدىمكى «رىگاۋىدا» ناملىق كىتابىدا كۆرسىتىلىشىدە، چە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك ئاھالىلىرىدىن بىرى بولغان ئارىيانلارنىڭ ئۇرۇش مۇئەككىلى ئىندىرا دارشانلار (ھىندىستاننىڭ يەرلىك قارا ھىندى قەبىلىلىرى) نى يېڭىش جەريانىدا ئۆزىنى «ئولتۇرخان» (吠利陀罗汉) دېگەن نامدا ئاتىغان بولۇپ، غەلىبىدىن كېيىن ئۆز نامىنى «مۇلۇت» (بۇلۇت) دەپ ئۆزگەرتكەن. ئارىيانلارنىڭ شىمالىي ھىندىستاندا ئولتۇراقلاشقان ۋە كېيىنچە مەشھۇر قەندىھار مەدەنىيىتىنى ياراتقان بىر تارمىقى مۇلۇت ئىلاھى (دېھقانچىلىق مۇئەككىلى) بىلەن ئوت ئىلاھى ئاگنى شەرىپىگە «ئازنا» (قۇربانلىق) ئۆتكۈزۈپ تۇرغان. ئارىيان قەبىلىلىرىدىن بولغان ساك خەلقىنىڭ دانىشمىنى دەپ ئاتالغان سىددىخارتا (ساكيامۇنى) تەرىپىدىن مەيدانغا كەلتۈرۈلگەن بۇددا دىنىدا ئارىيانلارنىڭ مۇلۇت ئىلاھى بىلەن قۇت مۇئەككىلى «قۇتلۇ» (尸多罗) بىرلەشتۈرۈلۈپ سىۋا (显婆) ئوبرازىغا ئايلاندۇرۇلغان. ①

بۇتۇرمىش تارقان تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى - يېزىقىدا يېزىلغان «خۇئاستۇئانغىت» ناملىق ئەسەردە، بىر قاتار تەڭرىلەر قاتارىدا «تىنىق تەڭرىسى» تىلغا ئېلىنغان. بۇ ھاۋانىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىدىغان ياكى باشقۇرىدىغان تەڭرى بولسا كېرەك. «ھاۋا» نىڭ ھاياتلىققا تۇتقان ئورنىغا بەك ئېتىبار بىلەن قاراش كىشىلىك تۇرمۇشقا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ھاياۋانلار ۋە ئۇچار قۇشلارنى بۇرۇقتۇرما قىلىپ قويۇش ياكى شۇنداق قىلىپ ئۆلتۈرۈشنى ئىچى چوڭ گۇناھ دەپ بىلىدۇ. جانلىقلارنى تۇنجۇقتۇرۇپ قويۇشنى پامان ئالىدۇ، تۇنجۇقۇپ ئۆلگەن ھالال ھاياۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ، نەپەسنىڭ توختىغانلىقى ھاياتلىقنىڭ توختىغانلىقى دەپ قارىلىدۇ. كېسەللەرگە شىپا دەپ قارىلىدىغان «دېمىدە» نىڭ ئاساسلىق شىپالىق كۈچى ئىمانى كامىل كىشىلەرنىڭ «سۇق» دەپ ئاغزىدىن جانلىق ھاۋا چىقىرىشىنىڭ بەرىكىتىدىن، دېگەن چۈشەنچىلەرنىڭ بولۇشى ئاساسىز ئەمەس، ئەلۋەتتە.

① ئابدۇشۇكۈر مۇھەممەد ئىمىن: «ئوتتۇرا ئاسىيا خەللىرىنىڭ ئەلە قەدىمكى بۇت زات كۆز قارىشى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 - يىلى 3 - سان، 9 - بەتلەر.

ھاۋا ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنىڭ «تەڭرى» سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىزاھلاشتىمۇ رولى چوڭ بولغان. مەلۇمكى، «تەڭرى» سۆزى «تىنماق، تىنىق، تىنىش» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزىكى «تىن» سۆزىگە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە «غۇر» نىڭ ئۆلىنىشى بىلەن ياكى سالغان ئىسىم دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ مۇمكىنچىلىكى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلىي سۆز شەكلى «تىنغۇر»، يەنى تىنىپ تۇرغۇچى، نەپەسلىنىپ تۇرغۇچى، ھەرىكەتلىنىپ - مىدىرلاپ تۇرغۇ- چى دېگەن مەنىدە، دەپ چۈشەنسەك، كېيىنچە تىنغۇر - تىنگىر - تىڭگىر - تىڭىر - تەڭرىگە ئۆزگەرگەن، دەپ قارىغان چېغىمىزدا، ئەجدادلار تەڭرى بىلەن تىنىق (ھاۋا) نىڭ مۇناسىۋىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن دېگەن قاراشتا بولۇشىمىزغا مۇئەييەن دەرىجىدە ئىمكانىيەت يارىتىلغان بولىدۇ. رەسۇلنىڭ ھىندىستانغا كېلىشىدىن بۇرۇنقى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ «تۆرت تادۇ» قارشى تەبىئەتتىن جەمئىيەتكە، تەبىئەت بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىگىچە تەتبىقلانغان، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدا ياشىغان تىلشۇناس سىڭقۇ سىلى تۇتۇڭنىڭ «ئالتۇن يارۇق» ناملىق تەرجىمە ئەسىرىدىكى ئىجادىي ئىشلىگەن بىر پارچە شېئىرىدا ئادەم ھاياتىنىڭ ئادەمنىڭ ئۆمرىدىكى تۆت دەۋر ۋە تۆت پەسىل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئارقىلىق چۈش بىلەن كېسەللىكنىڭ مۇناسىۋىتىنى بايان قىلغانلىقىدىن بۇ نۇقتىنى روشەن ھالدا بىلىپ يېتەلەيمىز. سىڭقۇ سىلىنىڭ چۈش بىلەن كېسەللىك ئارىسىدا مۇناسىۋەت بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىش. ئۇنداق بولسا بىز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى پەلسەپىۋى پىكىر- لەر بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ ئۆتەيلى، يەنە بىر نۇقتىنى چۈشەندۈرۈش. ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئەپسانە - رىۋايەتلەر بولۇپ، ئۇلار خەلق ئارىسىدا ئاغزاكى يوسۇندا تارقالغان، كېيىنچە خاتىرىلەرگە چۈشۈرۈلگەن. مانا مۇشۇ ئەپسانە - رىۋايەتلەردە پەلسەپىۋى پىكىرلەر بولغانمۇ قانداق. بۈگۈنكى دۇنيادا «مىفولوگىيە پەلسەپىسى» (Philosophy of mythology) دېگەن بىر ئىلىم بار بولۇپ، ئۇ مەخسۇس ئەپسانە - رىۋايەتلەردىكى پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرنى مۇھاكىمە قىلىدۇ. بۇ يېڭى ئاتالغۇ ئەمەس، 19 - ئەسىردىكى گېرمانىيە پەيلاسوپى شېللىڭ ئۆزىنىڭ بىر ئەسىرىدە بۇ ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن. بۇ ئاتالغۇ ئېلىمىزگە كىرگەندىن كېيىن، ئالىملار جۇڭگو

ئەپسانىلىرىدىكى پەلسەپىۋى پىكىر دۇردانىلىرى ھەم جۇڭگو پەلسەپىدە
 ۋى تەپەككۈر ئەندىزىسىنى مۇھاكىمە قىلغاندا ئەپسانىلەرنى ئاساس
 قىلىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا رەڭگارەڭ ئەپسانە -
 رىۋايەتلەر تارقالغان. بۇلاردا چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەرنىڭ ئىپادە-
 لەنگەنلىكىنى مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق ھېس قىلىمىز.

تاڭ سۇلالىسى زامانىسىدا ياشىغان خەنزۇ ئەدىب دۈەن چىڭشى
 «يۇياڭ خاتىرىلىرى» ناملىق كىتابىدا، قەدىمكى كۈسەن ئېلىدە تار-
 قالغان مۇنداق بىر ئەپسانىنى خاتىرىلىگەن: قەدىم - قەدىم زاماندا
 ئۆتكەن كۈسەن خانى ئاچور (ئالىپ چور) نىڭ ئاجايىپ بىر ماھارىتى
 بار بولۇپ، ئۇ قورقۇنچلۇق ئەجدىھانى ئىتائەت قىلدۇرالايدىكەن.
 ئەينى چاغدا ئەجدىھاننىڭ كاساپىتى تۈپەيلىدىن، ھەممە ئائىلىدە ئال-
 تۇن - كۈمۈش، يامبۇلار يوقىلىپ تۇرىدىكەن. پادىشاھ بۇ ئىشلارنى
 ئۇققاندىن كېيىن، شەمشىرنى ئېلىپ، شىمالىي تاغدىكى ئەجدىھا بار
 جايغا بېرىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ئەجدىھا ئۇخلاپ ياتقۇدەك، ئۇ
 ئويلاپتۇكى، مۇبادا مەن ئەجدىھانى بۇ خىل ھالەتتە ئۆلتۈرىدىغان
 بولسام، كىممۇ مېنىڭ كارامىتىمگە قول قويسۇن؟ ياخشى ئەجدىھا-
 نى ئالدى بىلەن تىللاپ ئويغىتاي. پادىشاھ شۇنداق قىلغاندىن كېيىن
 ئەجدىھا ئويغىنىپتۇ - دە، بىردىنلا بىر شىرغا ئايلىنىپ قاپتۇ.
 پادىشاھ بولسا ئەجدىھاننىڭ ئۈستىدە ئۆلتۈرگۈدەك. ئەجدىھا قاتتىق بىر
 ھۆركىرەپ، غۇددى بىر پارچە بۆلۈتتەك ئاسمانغا ئۇچۇپ چىقىپ
 كېتىپتۇ. پادىشاھ قىلچە ھودۇقماستىن ئەجدىھاغا: ئەگەر سەن ياۋاش
 بولۇپ ئەيۋەشكە كەلمەيدىغان بولساڭ، كالاڭنى تېنىڭدىن جۇدا قىل-
 ەن، دەپ ھەيۋە قىلىپتۇ. ئەجدىھا خاننىڭ ھەيۋىسىدىن قاتتىق
 قورقۇپ كېتىپ، پادىشاھقا: مېنى ئۆلتۈرمىگىن، مەن سېنىڭ مېنىدە-
 شىڭگە تولىمۇ مۇۋاپىق كېلىمەن، قەيەرگە بېرىشنى خالىساڭ سېنى
 شۇ يەرگە ئۇچۇپ ئېلىپ بارىمەن، دەپتۇ. پادىشاھ ماقۇل بولۇپتۇ.
 شۇنىڭدىن كېيىن پادىشاھ بىر يەرگە بارماقچى بولسا دائىم ئەجدىھانى
 مېنىپ سەپەر قىلىدىغان بولۇپتۇ.

بۇ ئەپسانە بىزگە پەلسەپىدىكى سەۋەب ۋە نەتىجە كاتېگورىيىسى
 بويىچە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. سەۋەب -

نەتىجە مۇناسىۋەتلىرى ئوبيېكتىپ دۇنيانىڭ ئومۇمىي باغلىنىشى ۋە ئۆزئارا تەقەززا قىلىشىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرىدىن بىرى. تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتىكى ھەرقانداق بىر ياكى بىرمۇنچە ھادىسىلەر باشقا بىر ياكى بىرمۇنچە ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەبچى بولغىنىدەك، ھەرقانداق ھادىسىنىڭ پەيدا بولۇشىغىمۇ، ئۆز نۆۋىتىدە باشقا ھادىسىلەر سەۋەبچى بولىدۇ. بۇنىڭغا مەلۇم بىر ھادىسىنى تۇغدۇرغۇ-چى ھادىسە — سەۋەب ھېسابلىنسا، شۇ سەۋەبىنىڭ تەسىرى بىلەن تۇغۇلىدىغان ھادىسە — نەتىجە ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، ھادىسىلەرنىڭ سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋەتلىرى ئوبيېكتىپ، ئومۇمىي خاراكتېرگە ئىگە. ھەرقانداق ھادىسىنىڭ تۇغۇلۇش سەۋەبى بولغىنىدەك، ھەرقانداق سەۋەبمۇ مۇقەررەر يوسۇندا مەلۇم نەتىجىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ①

يۇقىرىدىكى ئەپسانىدە ئەجدىھاننىڭ پۇقرالارنىڭ مال - دۇنياسىنى ئوغرىلىۋېلىشى بىر سەۋەب بولۇپ، كۈسەن شاھىنىڭ ئوغرى ئەجدىھاننى ئەيۋەشكە كەلتۈرۈپ، يەنى ئۆزگەرتىپ، پايدىلىق ئىشقا سالغانلىقى نەتىجىدىن ئىبارەت. بۇ يەردىكى ئەجدىھان شۈبھىسىزكى، جەمئىيەتتىكى زوراۋان، مۇشتۇمزور كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى. ئۇ ئۆزىنىڭ قاراندەك يىتى ۋە بالادەك نەپسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن قاقتى - سوقتى قىلىش. تەك قەبىھ خاراكتېرىنى يېتىلدۈرگەن. دەسلەپكى چاغلاردا ئۇنىڭ ياۋۇزلۇقىنى چەكلەشكە كىشىلەر قادىر بولالمىغان بولسا كېرەك. ئۇنىڭ كازىپلىقى تەكرار - تەكرار يۈز بېرىۋەرگەندىن كېيىن، ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى ئۆز ئەقىل - پاراسىتى ۋە ئۆز كۈچ - قۇدرىتىنىڭ سېپىمىسى سۈپىتىدە، ئەقىل - پاراسەتلىك ۋە جاسارەتلىك، شىر يۈرەك ئوغلان كۈسەن خانىنى سەپنىڭ ئالدىغا چىقىرىپ، قاپاھەت كۈچلىرىنىڭ ۋەكىلى ۋەھشى ئەجدىھاننى پەم بىلەن بويسۇندۇرۇپ، ئەمىنلىك تۇرمۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىپ ھەم زارىقىپ كۈتكەن ئارزۇ - ئارمانلىرىغا يېتىپ، ھايات مۇساپىسىنى ئوڭۇشلۇق داۋاملاشتۇرغان.

«قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» دىكى

① كەي سىجى: «دەئالىيەتنىڭ ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىلى نەشرى، 264 -، 265 - بەتلەر.

ۋە قەلبىكلەر گويا ئەپسانە - رىۋايەتتەك بىلىنىشىمۇ، ئۇنىڭدىكى تۈرلۈك ۋە قەلبىكلەر بىزگە قەدىمكى كىشىلەرنىڭ ئويىپكىتىپ رېئاللىقنى ئېتىپ راپ قىلىش، دۇنيا ۋە ئۇنىڭدىكى خىلمۇخىل ئۆزگىرىشلەرنى، زىددىيەتلىك ئەھۋاللارنى چۈشىنىش، ئۇنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئىنتىلىش. ئەك روھىي ھالىتىنى ھەم تۈرلۈك ئىدىيە ۋە چۈشەنچىلىرىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. يەنى داستاندا قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت قاراشلىرى، ئادەمنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى ۋە رولى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرى ساددا ماتېرىيالىستىك قاراش ئاساسىدىكى ساددا دىئالېكتىك تەپەككۈر ئۇسۇلى بىلەن بىر-لەشتۈرۈلۈپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ① داستاندىكى بىر مۇنچە ۋە قەلبىكلەر تەرەققىياتىدا دىئالېكتىكىنىڭ مۇقەررەرلىك بىلەن تاسادىپىيلىق، سەۋەب بىلەن نەتىجە، مۇمكىنچىلىك بىلەن رېئاللىق، ھادىسە بىلەن باھىيەت قاتارلىق كاتېگورىيىلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن، «ئوغۇزنامە» دىكى بىر ۋەقەلىك مۇنداق بايان قىلىنىغان:

..... (ئوغۇزخان) تۇغلىرىنى كۆتۈرۈپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاتلاندى. 40 كۈندىن كېيىن، مۇزتاغ دېگەن تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى. تاڭ سۈزۈلگەندە، ئوغۇزخاننىڭ چېدىرىغا كۈندەك بىر يورۇق چۈشتى. ئۇ يورۇق ئىچىدىن كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىق چوڭ بىر ئەركەك بۆرە چىقتى. بۇ بۆرە ئوغۇزخانغا مۇنداق دەيدى: «ھەي ئوغۇز، سەن ئۈرۈمغا ئەسكەر چىقارساڭ، مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭمەن.» شۇنىڭدىن كېيىن، ئوغۇز خاقان چېدىرلىرىنى يىغىپ ئاتلاندى. ئۇلار بۆرىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ئىلگىرىلىدى، ئەركەك بۆرە يولدىن توختىدى. قاتتىق ئۇرۇش بولدى. ئېتىل دەرياسىنىڭ سۈيى قىپقىزىل سېرىغا ئايلاندى. ئوغۇزخان يەڭدى، ئۈرۈم خاقان قاچتى. ئوغۇز خاقان ئۈرۈم خاقاننىڭ خاقانلىقىنى ئالدى. ②

بۇ مەزمۇندىن ئوغۇزخاننىڭ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى كېڭەيتىش ۋە كۈچەيتىش، مال - دۇنيا يىغىش، زېمىن ئىگىلەش ئۈچۈن ئۇرۇش

① ئا. ئابدۇرەھمان: «ئوغۇزنامە» دىكى بەلبەبى ئاتىلار ئۈستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1996 - يىلى 4 - سان.
 ② «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى داستانى (ئوغۇزنامە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى.

قىلغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز. ئوغۇزخاننىڭ مۇنداق ھەرىكىتىنى ئەينى
 زاماندىكى ئىجتىمائىي تەرەققىيات بەلگىلىگەن. بۇنى بىر خىل مۇقەر-
 رەرلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ. شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتىدىن ئېلىپ
 ئېيتقاندا، مۇقەررەرلىك شەيئىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە ۋەكىل-
 لىك قىلىپ، شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ئىستىقبالى ۋە يۈزلىنىشىنى
 بەلگىلەيدۇ. ئوغۇزخاننىڭ ئۆزىگە بويسۇنمىغانلارغا قارشى ئۇرۇش
 قىلىشىنىڭ ئۆزى بىر خىل مۇقەررەرلىك سۈپىتىدە ئوغۇزخان ھاكىم-
 مېيىتىنىڭ يۈزلىنىشى ھەم ئىستىقبالىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇرۇشقا ئاتلى-
 نىپ ماڭغان سەپەر ئۈستىدە ئۈشتۈمۈتتلا پەيدا بولغان كۆك تۈكلۈك،
 كۆك يايلىق ئەركەك بۇرىنىڭ ئوغۇزخانغا سۆز قىلىشى ھەمدە ئو-
 غۇزخانغا يول باشلاپ ماڭغانلىقى رېئاللىققا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئەھ-
 ۋال بولسىمۇ، ئەمما ۋەقەلىكنىڭ مۇشۇنداق ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى-
 دىن كۆرۈش تەس ئەمەسكى، ئۇرۇش قىلىشتىن ئىبارەت تەرەققىيات
 مۇقەررەرلىكى ئىچىدە مۇنداق تاسادىپىي ئامىلنىڭ كۆرۈلۈشى ھەم
 بۇنىڭ بەلگىلىك رول ئوينىغانلىقى ۋەقەلىكلەردە مۇقەررەرلىكنىڭ
 زۆرۈر تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە ئىپادىلەنگەن.
 ئەجدادلارنىڭ پەلسەپىۋى پىكىرلىرى باشقا خەلق ئېغىز ئىجادىيى-
 تى ئەسەرلىرىگە قارىغاندا، ماقال - تەمسىللەردە بىرقەدەر يىغىنچاق،
 مەركەزلىك ۋە روشەن ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. چۈنكى ماقال -
 تەمسىللەردە پىكىرلەر يۈكسەك دەرىجىدە ئوبرازلاشتۇرۇلىدۇ ۋە يى-
 غىنچاق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ ئارقىلىق - ئومۇملىشىشى
 كەڭ، ساقلىنىشى ئۇزۇن، ۋارىسچانلىقى مۇقىم بولىدۇ.

تارىختا خەلق ئاممىسى بىلەن تارىخىي شەخسلەرنىڭ مۇناسىۋىتى
 مەسىلىسى باشتىن - ئاخىر كىشىلەرنىڭ دىققەت نەزەرىنىڭ مەركىزىدە
 دە تۇرۇپ كەلگەن. خەلق ئاممىسى تارىخنى ياراتقۇچى ئۇلۇغ ئانا.
 ئۇ بارلىق داڭدار كىشىلەرنى تۇغقان ۋە يېتىشتۈرۈپ چىققان. شۇنىڭ
 بىلەن بىللە مۇنداق مەشھۇر كىشىلەرنىڭ پائالىيەتلىرى تارىخىي تە-
 رەققىياتنى ئىلگىرى سىلجىتىشتا مۇھىم رول ئوينىغان. «باتۇرغا
 مەيدان كېرەك» بولغىنىدەك، مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئۆز ماھارىتىنى
 كۆرسىتىشى ئۈچۈن كەڭ خەلق ئاممىسىدىن تەركىب تاپقان ئىجتىمائى-
 ئىي جەمئىيەت - سورۇننىڭ بولۇشى زۆرۈر. شۇنىڭ ئۈچۈن يەككە-

يېگانە باتۇرلۇقنىڭ بولۇشىنىمۇ ۋە ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. بۇ خىل دىئالېكتىك باغلىنىش ئەجدادلار تەرىپىدىن خېلى قەدىمكى دەۋردىلا ناھايىتى چوڭقۇر ھېس قىلىنغان. «ئۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» (مىلادىيە 712 — 716 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئورنىتىلغان) نىڭ 13 -، 14 - قۇرىدا مۇنداق بىر ھېكمەتلىك سۆز ئېيتىلغان: «يۇپقا نەرسىنى ئېگىش ئاسان، ئىنچىكە نەرسىنى سۇندۇرۇشۇم ئوڭاي؛ يۇپقا قېلىن بولۇپ كەتسە، ئۇنى ئېگىش تەسكە چۈشىدۇ؛ ئىنچىكە توم بولۇپ كەتسە، ئۇنى سۇندۇرۇش تەسكە چۈشىدۇ.»

بۇ چوڭقۇر ئىبىرەتلىك جۈملىلەر ئەجدادلارنىڭ ياشاش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ھايات - ماماتلىق ئېلىشىشلىرى جەريانىدا خۇلاسىلىگەن ئىجتىمائىي قاراشلىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۆملۈك - ئىتتىپاقلىقنىڭ شارائىتى، بىرلىك - ھەمدەملىكنىڭ خاسىيىتى ئوبرازلىق ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە چېچىلاشغۇلۇق، ئويۇشما - لىق ۋە شەخسىي قاراملىقنىڭ مەغلۇبىيەتتىن قېچىپ قۇتۇلالمايدىغانلىقى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن.

مۇنداق پەلسەپىۋى كۆز قاراشلار كېيىنكى ئەدەبىي يادىكارلىقلاردا تېخىمۇ ئىنچىم ۋە ئوبرازلىق رەۋىشتە تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ تاكاد - جۇلاشتۇرۇلغان. مەسىلەن:

قوچو ئۇيغۇر ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىدا:

«قانائىتىمىز قۇش كۆككە ئۇچالماس.»

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە:

«يالغۇز غازنىڭ ئاۋازى چىقماس.»

«ياردەمسىز باتۇر سەپنى يىمىرەلمەس.»

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ماقال - تەمسىللىرىدە:

«يالغۇز ئاتنىڭ چېشى چىقماس، چېشى چىقسىمۇ دېشى

چىقماس.»

«كۈچ ئۆملۈكتە، ئىش بىرلىكتە.»

بۇ ماقال - تەمسىللەردە ئۆملۈك ۋە ئىتتىپاقلىقنىڭ مۇۋەپپەقىيەت -

يەتنىڭ ئاساسى ئىكەنلىكى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ كۈچ -

قۇدرەتنىڭ ئىكەنلىكى، ھەرقانداق كىشى خەلق ئاممىسىغا

تايانماي، شەخسىي باتۇرلۇق بىلەن ئىش ئېلىپ بارىمەن دەيدىكەن، چوڭ ئىشلاردا غالىب كېلىشى مۇمكىن ئەمەسلىكىدىن ئىبارەت ھايات قانۇنىيىتى يورۇتۇپ بېرىلگەن.

ئومۇمەن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ئالەم، دۇنيا، جەمئىيەت، دۆلەت، خەلق، ئادەم، ئەڭرى، سەنئەت، تەپەككۈر، بىلىم، تىل، ئەخلاق، ئېتىكا قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەر توغرىسىدىكى خىلمۇخىل كۆزقاراش، چۈشەنچىلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، بۇلار قىسمەتلىك مەنىۋى بايلىق بولۇپ، مەڭگۈ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى يوقاتمايدۇ.

يۇقىرىقىدەك مول ئاممىۋى پەلسەپىۋى قاراشلار ئاساسىدا كۆپلىگەن ئاتاقلىق پەيلاسوپلار بارلىققا كەلدى.

كۇماراجىۋا (مىلادىيە 343 — 413 - يىللار) قەدىمكى كۈسەن ئېلىدە تۇغۇلغان. دادىسى كۇماراتان ھىندىستان پادىشاھىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ، پامىردىن ھالقىپ كۈسەنگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ۋە «خانلىقنىڭ ئۇستازى» لىققا تەكلىپ قىلىنغان. ئانىسى جىۋا كۈسەن خانىنىڭ سىڭلىسى ئىدى. كۇماراجىۋا ئوردىدا شاھزادىلەرچە تەربىيە قوبۇل قىلىدۇ ھەم بۇددا دىنى ئەقىدىلىرىنى بېرىلىپ ئۆگىنىدۇ. ئۇ دەسلەپتە بۇددا دىنىنىڭ ھىنايانا مەزھىپىنىڭ ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلىدۇ، كېيىنچە، ماھايانا ئەقىدىسىنى ئۆگىنىپ، بۇ مەزھەپنىڭ پىرىكامىلى، يەنى مەشھۇر مۇتەپەككۈرى بولۇپ يېتىشىدۇ. مىلادىيە 401 - يىلى چاڭئەنگە ماكانلىشىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى شۇ يەردە ئۆتكۈزىدۇ.

كۇماراجىۋانىڭ چاڭئەندە تۇرغان 12 يىللىق ھاياتى ئۇنىڭ ئۆمرىدىكى ئەڭ يالقۇنلۇق چاغلار بولۇپ، ئۇ بۇ يەردە ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر ئەقىل - پاراسىتى، مول بىلىمى بىلەن جۇڭگونىڭ بۇددا مەدەنىيىتىگە غايەت چوڭ تۆھپە قوشىدۇ.

كۇماراجىۋانىڭ ئىلمىي ساھەدىكى تۆھپىسى ماھايانا مەزھىپىگە دائىر دىنىي دەستۇرلارنى تەرجىمە قىلىش، شەرھلەش جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ. ئۇ شاگىرتلىرى بىلەن «ماھابراجنا سۇترا»، «ۋاپ خۇا-كى ئاتلىغ نوم چەچەكى سۇدۇر»، «ئامىتابا سۇدۇر»، «ئوتتۇرا تەلىمات»، «يۈز تەلىمات»، «ئون ئىككى تەلىمات» قاتارلىق نۇرغۇن

سۇترا ۋە شاستىرلارنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان. كۇمارا-
جىۋا تەرجىمە قىلغان ئوملارنىڭ ئومۇمىي سانى ھەققىدىكى كۆزقاراش-
لار ھەرخىل بولۇپ، «تەرجىمە قىلىنغان ئۈچ خەزىنە نوملىرىغا
ئائىت خاتىرىلەر» دە، «35 قىسىم 294 جىلد»، «كەييۈەن يىللىرى
پۈتۈلگەن بۇددا دىنى خاتىرىلىرى» دە، «74 قىسىم 384 جىلد»
دەيىلگەن. يەنە «50 قىسىمدىن ئارتۇق»، «300 جىلدىن ئارتۇق»
دېگەن قاراشلارمۇ بار. كۇماراجىۋا بۇددا نوملىرىنىڭ مەنىلىرىنى
ناھايىتى تولۇق چىقىرىپ تەرجىمە قىلغاچقا، ئۇنىڭ تەسىرى ناھايىتى
زور بولغان. كۇماراجىۋا ۋە ئۇنىڭ تەرجىمە ئەسەرلىرى جۇڭگونىڭ
بۇددا دىنى تارىخى ۋە ئىدىئولوگىيە تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.
كۇماراجىۋا يالغۇز تەرجىمان ۋە شەرھىۋاناسلا ئەمەس، بەلكى،
جۇڭگودىكى ئەڭ مەشھۇر بۇددا مۇتەپەككۈرى، ئۇنىڭ بۇددا دىنىلىق كۆز
قاراشلىرى ئالىمنىڭ تەرجىمە شەرھىي ئەسەرلىرىدىن باشقا، لېكىندە
يىللىرىدە ۋە بىر قاتار ئورگانلار شەرھىي كىتابلىرىدا، «ئالەم ھەققىدە
قەتلىرى» («实相论») دېگەن ئىككى جىلدلىق كىتابىدا، ئالىم
خۇييۈەن بىلەن ئېلىپ بارغان مەكتۇپلۇق سوقى - سۆھبىتىدە،
شېئىرلىرىدا، جۈملىدىن ئۇنىڭ شاگىرتى زېڭ چياۋنىڭ ئەسەرلىرىدە
ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

«قۇرۇقلۇق» (يوقلۇق) كۆز قارىشى كۇماراجىۋا بۇددىزم پەلسە-
پىسىنىڭ ئۇلى. كۇماراجىۋا پۈتۈن ئالەمنى «قۇرۇق» (سونياتا)،
غەيرىي مەۋجۇتلۇق دەپ قارىغان. ئۇنىڭچە ئالەمنىڭ ماھىيىتى پەقەت
«قۇرۇق» بولۇپ، ھەممە ھادىسىلەر (تۈسلەر، خىيالىي كۆرۈنۈش-
لەر) تېگى - تەكتىدىن قۇرۇقلۇققا ئاساسلانغان.

دېمەك، بۇنىڭدا كۇماراجىۋانىڭ ئوبىيېكتىپ ئىدىئالىستىك ئالەم
قارىشىدىكى تۈپ ئىدىيە بولغان «روھ» نىڭ «قۇرۇق» لۇقى توغرىسىدە
دىكى نېگىلىزىملىق قارىشى نۇقتىلىق ئىپادىلەنگەن. ناھايىتى مەزھىپىدە
نىڭ ئاساسلىق دەستۇرى «پىراجنا پارامىتا» سۈترىنىڭ ئاساسىي
ئىدىيىسى «قۇرۇق» ۋە «خىيالىي» دېگەن بىر جۈپ كاتېگورىيە
ئارقىلىق سىستېمىلاشقان.

ئۇنىڭچە، ئالەم قۇپقۇرۇقلۇق بىلەن خىيالىي كۆرۈنۈشتىن ئىبارەت
بىر جۈپ خۇسۇسىيەتتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇنى خىيالىي

كۆرۈنۈشتىن ئايرىلغان خىيالىي قۇپقۇرۇقلۇق دېيىشمۇ، شۇنىڭدەك
 قۇپقۇرۇقلۇقتىن ئايرىلغان خىيالىي كۆرۈنۈش دېيىشكىمۇ بولمايتتى.
 كۇماراجىۋا شاگىرتى خۇي يۈەننىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىپ،
 ئالەم ۋە ماھىيەت توغرىسىدا توختالغاندا، بىرىنچىدىن، دائىم ئە-
 مەس، ئىككىنچىدىن، ئازابلىق، ئۈچىنچىدىن، قۇرۇق، تۆتىنچى-
 دىن، مەنمۇ مەۋجۇت ئەمەس دېگەن. بۇ يەردە كۇماراجىۋا ئويىپىكىتىپ
 دۇنيانى دائىم ئەمەس، ئازابلىق، قۇرۇق دەپ كۆرسەتسە، سۈبىپىك-
 تىپ دۇنيانى مەنمۇ مەۋجۇت ئەمەس، ساختا، خىيالىي، يالغان مەۋ-
 جۇتلۇق دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ ئويىپىكىتىپ دۇنيانىمۇ، ئىنساننىڭ
 سۈبىپىكىتىپ ھېس ۋە تەپەككۈرىنىمۇ مەڭگۈلۈك ۋە مەۋجۇتلۇقتىن
 مەھرۇم بولغان «قۇرۇقلۇق» (يوقلۇق) دەپ كۆرسىتىدۇ.
 كۇماراجىۋا «قۇرۇقلۇق» كۆزقاراشلىرىنى ئويىپىكىتىپ ۋە سۈب-
 پىكىتىپ دۇنياغا تەتبىق قىلىپ، ئۇنى ئىنكار قىلىش بىلەن بىرلىكتە
 «قۇرۇقلۇق» چۈشەنچىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ، ئۇنىڭغا ئۈچ خىل
 مەنە بەردى. ئۇنىڭچە، نەرسىلەر قۇرۇق ۋە سەۋەبىياتلار قۇرۇق،
 مەنىلەرمۇ قۇرۇق ئىدى. كۇماراجىۋانىڭ نېگىلىزىملىق سونىياتا كۆزقا-
 راشلىرى يالغۇز رېئال دۇنيا بىلەنلا چەكلەنمىگەن، ئۇ پۈتكۈل ئالەم
 توغرىسىدىكى بىر پۈتۈن مۇتلەق مەۋجۇدىيەتسىزلىك تۈپكى كۆزقار-
 ىشى ئىدى.

شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، كۇماراجىۋانىڭ ماھايانا سونىياتا
 كۆزقاراشلىرى بىر تەرەپتىن، ھالاكەتكە يۈز تۇتقان قۇلدار ئاقسۆڭەك-
 لەرنىڭ پەلسەپىلىك پەريادى، دىنىي مەرسىيىسىنىڭ ئەكس ساداسى
 بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، يېڭى گۈللىنىۋاتقان فېئوداللار
 سىنىپىغا تولىمۇ ئۈمىدلىك بولۇپ كەتمەسلىك ئۈچۈن قىلىنغان ئە-
 سىھەتنامە ۋە پوپوزا ئىدى. قىسقىسى، كۇماراجىۋا ئۆتمۈشىنىمۇ،
 كەلگۈسىنىمۇ، مۇشەققەتلىك ئالەمنىڭمۇ ۋە ئىجادىيەتلىك نىرۋانا
 دەرگاھىنىڭمۇ ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدىغان خىيالىي كۆرۈنۈش ۋە
 چۈش ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن. ①

① ئا. نۇمەسەدىمىن: «قەدىمكى كۈسەننىڭ ئاناقلۇق مۇتەپەككۈرى كۇماراجىۋا توغرىسىدا»
 «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىغا دائىر نەسىلەر»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1982 - يىلى نەشرى، 85-
 بەت؛ شۇگالا شالا: «كۇماراجىۋانىڭ بۇددىزم پەلسەپىسى ۋە ئۇنىڭ ئىلمىزىنىڭ بۇددىزم تارىخىدىكى
 ئورنى»، «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى ماقالىلىرى توپلىمى»، 1985 -
 يىلى خەنزۇچە نەشرى.

ۋاپىسى باخشى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرىدا يەنى 13 - ئەسىردە ئۆتكەن داڭلىق ئۇيغۇر بۇددا مۇتەپەككۈرى. ئۇ «كۆڭۈل تۈزۈن ئوقۇتقۇچى نوم بىتىگ» («ئاڭنىڭ ماھىيىتىنى بىلدۈرگۈچى نوم») ناملىق كىتاب يېزىپ، بۇددا دىنى پەلسەپىسى توغرىسىدا توختالغان. ئۇنىڭ بۇ كىتابى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى - يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، شىناسى تېگىن نېمىسچە نەشر قىلدۇرغان، «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرچە بۇددىزم ئەسەرلىرى» دېگەن كىتابتا ۋاپىسى باخشىنىڭ ئەسىرى ھەم بۇ ئەسەر ھەققىدىكى تەتقىقاتنى ئېلان قىلغان (شىناسى تېگىننىڭ كىتابى 1980 - يىلى بۇداپېشتتا نەشر قىلىنغان).

فارابى (870 - 950 - يىللار) - ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى تىنىمسىز ئىلمىي ئەمگەك بىلەن ئۆتكۈزگەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوتتۇرا ئەسىر پەلسەپىسى ۋە ئىلىم - پېنىنىڭ ھەممە ساھەسىدە غايەت زور ئىلمىي مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن. تۈركىيە ئالىمى ئەھمەد ئاتەش ئۆزىنىڭ «فارابى ئەسەرلىرىنىڭ بىئولوگىرافىيىسى» ناملىق كىتابىدا، فارابىنىڭ 160 پارچە ئەسىرىنىڭ تىزىملىكىنى كۆر-سەتكەن.

فارابى ئەسەرلىرىنى ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن: ئۇنىڭ بىرى، فارابى ئارىستوتېل - قەدىمكى گرېك ئىلمىي مىراسلىرىنى ئىجادىي شەرھلەپ جارى قىلدۇرغان ئەسەرلەر؛ يەنە بىرى، فارابىنىڭ كۆپ تەرەپلىملىك مۇستەقىل ئىلمىي ۋە پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىدىن ئىبارەت.

فارابىنىڭ پەلسەپىۋى سىستېمىسى تاسادىپىي ياكى يەككە - يېڭا نە مەيدانغا كەلگەن تەلىمات ئەمەس، شۇنىڭدەك، ئۇنىڭ شەخسىي دانىشمەنلىكى ۋە خۇسۇسىي پەزىلەتلىرىنىڭ ئوقۇل مۆجىزىسىمۇ ئەمەس، ئۇ ئۆز دەۋرلەرنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرنىڭ بىر پۈتۈن ئالەمشۇمۇل تارىخى، ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ مول خەزدىن خىسسىدىكى ئىلغار جەۋھەرلەرگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇلارنى ئىجادىي جارى قىلدۇرۇش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن تارىخىي مۇۋەپپەقىيەتتۇر.

فارابىنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى ناتۇرال پانتېئىزىملىق پەلسەپە

سىستېمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنى بىر - بىرىگە باغلانغان ۋە ئىزچىللىققا ئىگە ئۈچ تەركىبىي قىسىمغا بۆلۈش مۇمكىن. بىرىنچى، فارابچە تەبىئەت پەلسەپىسى ۋە بىلىش نەزەرىيىسى؛ ئىككىنچى، فارابچە ئىجتىمائىي تەلىمات ۋە ئوتتۇپىك جەمئىيەت توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار؛ ئۈچىنچى، پەنلەرنى تۈرگە ئايرىش سىستېمىسى ۋە پەن - مەدەنىيەت ھەققىدىكى نەزەرىيىۋى باياناتلاردىن ئىبارەت.

فارابى ئۆزىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسىنى ئۆزەك قىلغان بىر پۈتۈن ئانتۇرال پانتېئىزىملىق پەلسەپە سىستېمىسىغا يۆلىنىپ، ئۆز دەۋرىدە ئېلىرىش مۇشكۈل بولغان سەۋىيىدە بۇ مەسىلىلەردە ئۆز كۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلىدى. ئۇنىڭ كۆز قاراشلىرى كالامىز ئەقىدىلىرىگە قارشى تۇنجى راتسىئونالىزم مەشئىلىنى كۆتۈرگەن مۇتەزىلىزىمچىلەر، «سادىق دوستلار» نامىدىكى 10 - ئەسىر ئېنىسكلوپېدىيىسى ۋە ئەرەب تەبىئەتشۇناسلىقىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى نامايەندىلىرى ئەل رازى (864 - 925 - يىللار) بىلەن ئەل كىندى (800 - 879 - يىللار) كۆز قاراشلىرىدىن ئۆزىنىڭ ئىلغارلىقى بىلەن كەسكىن پەرقلىنىپلا قالماستىن، يەنە ئىزچىللىقى ۋە ھەر تەرەپلىملىكلىكى بىلەن مۇ زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەنىدى.

فارابىنىڭ پەلسەپە سىستېمىسىدا «مەۋجۇدىيەت» نەزەرىيىسى گەۋدىلىك ئورۇن تۇتقان. فارابى «مەۋجۇدىيەت» بىلەن «غەيرىي مەۋجۇدىيەت» ئۇقۇملىرىنى بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى قويۇپ، مەۋجۇدىيەت بىلەن غەيرىي مەۋجۇدىيەتنىڭ چېگراسىنى ئاجراتتى، مەۋجۇدىيەتنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، غەيرىي مەۋجۇدىيەتنى ئىنكار قىلدى. فارابىنىڭ قارىشىچە، مۇقەررەر مەۋجۇدىيەت ياكى مەۋجۇدىيەتنىڭ مۇقەررەرلىكى غەيرىي مەۋجۇدىيەتنى ئىنكار قىلىدۇ. مەۋجۇدىيەتنىڭ مانا مۇشۇنداق مۇئەييەنلىكى ۋە مۇقەررەرلىكى «بارلىق شەيئىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ سەۋەبى بولۇپ، ئۇنىڭ تۈپەيلىدىن بارلىق شەيئىلەر مەۋجۇت مەۋجۇتلۇققا ئىگە بولغان. جۈملىدىن بۇ ھال غەيرىي مەۋجۇت - لۇقنى ئومۇمەن ئىنكار قىلغان بولىدۇ» (فارابى).^① ئارىستوتېلدىن كېيىنكى «ئىككىنچى ئۇستاز»، «ئىسلام شەرقىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ

① ئا. مۇھەممەدئىيىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى، 82 - بەت.

پەيلاسوپ» فارابىنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى ۋە مۇزىكا نەزەرىيىسى ئۆزىدىن كېيىنكى ئەربەپ پەيلاسوپلىرىغا ۋە ياۋروپا ئەدەبىيات - سەنئەت ئويغىنىش دەۋرىدىكى مۇتەپەككۇرلارغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ① ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: «ئىھمال ئۆلۈم ۋە ئەت تەرىپى» (پەنلەرنىڭ كلاسسىفىكاتسىيىسى ۋە ئۇنىڭ تەرىپى توغرىسىدا كىتاب)، «كalam فى مەنا ئىسمىل فەلسەفە» (پەلسەپە نامىنىڭ مەنىسى توغرىسىدا)، «كىتاب فىل ئەقىل» (ئەقىل توغرىسىدا كىتاب)، «كىتاب فىنتەفىسنىن» (روھ ھەققىدە)، «كىتابۇل ئەخلاق» (ئېتىكا)، «كalamۇل ئەل فازەۋەلھۇرۇق» (شېئىر ۋە قاپىيە ھەققىدە)، «كىتابىيەت تەفىسلىس سەئادەت» (بەخت كىتابى). قاتارلىقلار.

مەھمۇد كاشغەرى ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەت تۈرك» تە، قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل - لېكسىكىسىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق شۇ زامان كىشىلىرىنىڭ بىلىم سەۋىيىسىنى، دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلەپ كۆرسىتىشكە تىرىشقان. مەھمۇد كاشغەرى كىشىلىك تۇرمۇش ھەققىدە چوڭقۇر ۋە جىددىي مۇلاھىزە قىلغان. ئۇلارغا جاۋاب تېپىشقا، زامانداشلىرىنىڭ دۇنيا قارىشىغا تەسىر قىلىشقا ئىنتىلگەن. ئالىم خەلق دۇنيا قارىشىدا يىغىلىپ قالغان بىلىم ۋە ئىلمىي بايلىقلارنى ساقلاپلا قالماي، تېخىمۇ يېيىتىپ، تولۇقلاپ، كەلگۈسى ئەۋلادلارغا قالدۇرۇشنى ئويلىغان. تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ، جەمئىيەت ۋە ئىنسان تەپەككۈرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، «دىۋانۇ لۇغەت تۈرك» تىكى دۇنيا ياكى جاھان، ئالەم، مەڭگۈلۈك، ۋاقىت، زامان، بىلىم، ئەقىل، تەڭرى، روھ ۋە باشقا چۈشەنچىلەر، شۇنىڭغا ماسال بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرى ئالەم ياكى دۇنيانى خەلق دۇنيا قارىشىغا تايىدىغىنىنى ئىككى خىل چۈشەندۈرىدۇ. بىرىنچى، دۇنيا — ئەتراپتىكى بارلىق مەۋجۇدىيەت: يەر ۋە باشقا سەييارىلەر، قۇياش ۋە يىراقتىكى يۇلتۇزلار دۇنياسى. ئۇيغۇرلار ئالەمنى مەڭگۈلۈك دەپ ھېسابلايدۇ. ئىككىنچى، جاھان — بۇنىڭدا يەردىكى ھايات كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىنتايىن نامرات تۇرمۇشتا ياشىغان ئادەملەرنى يەردە قىيىنچىلىقتىن ياشىدى.

① «جۇڭگو ئىسلام قامۇسى»، سەھىپىن قامۇسى نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

شى مۇمكىن ئەمەس، شۇڭا ھايات ئۆتۈپ كېتىدۇ، ئەمما ئۇلار ئۇنىڭ راھىتىنى كۆرۈشكە ئۈلگۈرەلمەيدۇ، دەپ ھېسابلىغان.

«دىۋانو لۇغەت تۈرك» تە ئالىم ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شۇ دەۋردىكى بىلىمىنىڭ، مەرىپەت ۋە مەدەنىيىتىنىڭ رولىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كاتېگورىيىلەرنى كۆرسىتىدۇ. تەبىئىي — ئىلمىي چۈشەنچىلەردىن باشقا، ئالىمنىڭ ئەمگىكىدە مۇنۇ چۈشەنچىلەر (كاتېگورىيىلەر) ئانا-لىز قىلىنىدۇ: بىلىم، ئەقىل، ئوي، تىل، شېئىر، سەنئەت، دانىشمەن، ئالىم، زۆرۈرىيەت، لۇغەت، ئېلىپبە، ئەسەر ۋە باشقىدەلار. ①

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى ئۇنىڭ يېگانە ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» تە مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. مۇتەپەككۈر شائىرنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىنى بىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تەپەككۈر ئۇسۇلى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. بىزگە مەلۇمكى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تەپەككۈر ئۇسۇلى قەدىمكى ساددا تەپەككۈر ئۇسۇلىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا مول بىۋاسىتە كۆزىتىش خاراكتېرىگە ئىگە ئوبرازلىق تەپەككۈرمۇ، ئۆزگىچە بىلىش خاراكتېرىگە ئىگە لوگىكىلىق تەپەككۈرمۇ، يەنە ساددا ئەقلىي — دىئالېكتىك تەپەككۈرمۇ بار. شۇڭا، ئۇنىڭدىكى تەپەككۈر ئۇسۇلىنى يۇقىرىقى ئۈچ خىل تەپەككۈرنىڭ بىرىكىمىسىدىن ئىبارەت دېيىشكە بولىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە قارىشىنى جەمئىيەت قارىشى، چوڭقۇر، ئەمما شېكەستىلەنگەن كىشىلىك پەلسەپىسى، ئۆزگىچە ئېتىقادىغا ئىدىيە سىستېمىسى، دەۋردىن ھالقىغان بىلىم قارىشى، ئىختىدار ساسلىقلار ھەققىدىكى ئاقىلئە قاراش قاتارلىق تارماقلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. ②

«ئەقىدىگە ئىشىنىش» — ئىسلام دىنىدىكى ئالتە چوڭ ئېتىقادنىڭ بىرى. «قۇتادغۇبىلىك» تە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىچىلىك ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان نۇرغۇن مەزمۇنلار بار. لېكىن ئاپتور دىنىي ئىدىيىنى ئاساس قىلغان ھالدا، جەمئىيەت، تەبىئەت، ھاياتلىق

① ئەزىز نازىبايىۋ (قىرغىزىستان): «مەمۇرە كاشغەرى ئىجادىيىتىدە تۈركىي تىللىق خەلقلەر دۇنيا قارىشىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈلۈشى».

② سەي سەنچىلا: «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيەسى، «بېيجىڭ خەلقئارا (قۇتادغۇبىلىك) ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ماقالىلىرى توپلىمى»، 1993 - يىلى.

ھادىسىلىرىنى كونكرېت بايان قىلغان، شۇڭا ئۇنىڭ بايانلىرى دىئا-
 لېكتىك كۆزقاراشلار بىلەن تولغان، ماددىي دۇنيانىڭ ئۆسۈپ يېتىلى-
 شى، تەرەققىي قىلىشى ئۆزىنىڭ ئىچكى سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى
 ۋە ئۆزىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈر-
 گەن. ئاپتورنىڭ دىئالېكتىك ئىدىيىسى ھاياتلىق بىلەن ئۆلۈم، سە-
 ۋەب بىلەن نەتىجە، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، گۈزەللىك بىلەن
 رەزىللىك، شادلىق بىلەن ئازابلىق، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن، ئەزىزلىك
 بىلەن خارلىق، توغرىلۇق بىلەن خاتالىق، بىلىملىك بىلەن نادانلىق،
 ئەۋزەللىك بىلەن پاسسىپلىق، ھۆكۈمرانلىق بىلەن مەھكۇملۇق، پا-
 دشاه بىلەن پۇقرا، ياشلىق بىلەن قېرىلىق، كەمتەرلىك بىلەن
 تەكەببۇرلۇق...لارغا ئوخشاش بىر قاتار مۇناسىۋەتلەرنى بايان قىلىشتا
 ئىپادىلەنگەن. بۇ ساددا دىئالېكتىك ئىدىيىلەردە فارابى قاتارلىقلارنىڭ
 ئېسىل ئىدىيىمۇ ئەنئەنىسى جارى قىلدۇرۇلغان، يەنە ئۆز زامانىدىشى
 ئىبىن سىنا بىلەن يىراقتىن تۇرۇپ ماسلاشقان. بۇ پەلسەپىمۇ ئىدىيە
 تارىخىدىكى قىممەتلىك بايلىق ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئەھمەد يۈكەنكى، ئەھمەد يەسەۋى، ئەل-
 شىر نەۋائى، سەئىدىدىن كاشغەرى، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، مۇ-
 ھەممەد بىننى ئابدۇللا خاراباتى، مۇھەممەد سادىق كاشغەرى، ئابدۇقا-
 دىر داموللام، تەجەللى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى
 تاپقان پەلسەپىمۇ ئىدىيىلەر ناھايىتى مول. بۇ خىل ئىدىيىلەرنىڭ
 قەدىمكى كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى تاۋلاشتىكى تارىخىي رولى چوڭ
 بولۇپ كەلگەن.

3 § . ئېتىكا

ئېتىكا — ئەخلاق توغرىسىدىكى پەن بولۇپ، ئۇ ئەخلاق ھادىسى-
 سىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. مەيلى جۇڭگو ياكى چەت ئەللەردە بولسۇن، «ئېتىكا» ئوقۇمى
 بىلەن «ئەخلاق» ئوقۇمى ئەسلىدىكى سۆز مەنىسى جەھەتتە ئوخشاش
 ئوقۇملار بولۇپ، ئۇلار ئىجتىمائىي ئەخلاق ھادىسىسىنى كۆرسەتكەن.
 ئەمما، ئۇلارنىڭ مەلۇم پەرقىمۇ بار. ئەخلاق كۆپرەك كىشىلەر ئوتتۇ-

رىسىدىكى ئەمەلىي ئەخلاق مۇناسىۋەتلىرىنى كۆرسەتسە، ئېتىكا كۆپ-
رەك بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان قائىدىلەرنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا،
ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، «ئېتىكا» ياكى
«ئېتىكا ئىلمى» دېگەن بۇ ئۇقۇم ئەمەلىي تۇرمۇشتىكى ئەخلاق ھادى-
سىسىنى كۆرسىتىدىغان بولغان.

بىپايان ئوبيېكتىپ دۇنيا خىلمۇخىل ھادىسىلەر گىرەلىشىپ
كەتكەن، چىڭىش، مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەر بىلەن تولغان بولۇپ،
ئۇ چەكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئۇزۇن تارىخىي جەرياندا ئىنسانلار
بۇ ھادىسىلەرنى چۈشىنىش ۋە تەھلىل قىلىشقا داۋاملىق كۈچ سەرپ
قىلىپ، بۇ ھادىسىلەرنىڭ ئىچكى باغلىنىشى ئۈستىدە كۆپ ئىزدەن-
دى. شۇنداق قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە
بىلىشنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ مول بىلىملەرنى
توپلاپ، ھەر خىل پەنلەرنى شەكىللەندۈردى. ئېتىكا بولما ئىنسان-
پەتنىڭ ئېسىل بىلىم خەزىنىسى ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمكى پەنلەرنىڭ
بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭدا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ قەدىمكى زامان ئىجتىمائىي
دۇنيا قاراشلىرىدا ئېتىكىلىق ئىدىيىلەر ناھايىتى مول بولغان ۋە بۇ
خىل ئىدىيىلەر قېلىپلاشقان ۋە سىستېمىلاشقان تەزىدە ئۇزاق يىللار-
دىن بېرى شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي قىياپىتىنى نورماللاش-
تۇرۇش، تەڭشەش، ئۆملۈك - ئىتتىپاقلىق ئىچىدە ئىلگىرىلەش،
تارىخ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئۈنۈملۈك رولىنى جارى قىل-
دىرغان.

«ئەخلاق» — خىلمۇخىل مۇئەييەنلىككە ئىگە ئىجتىمائىي كاتىپ-
گورىيە. ئۇنىڭ مۇنداق مۇئەييەنلىكىنى سۈپەت ۋە ساندىن ئىبارەت
ئىككى تەرەپتىن كۆزەتكىلى ۋە تەھلىل قىلغىلى بولىدۇ. سۈپەت
مۇئەييەنلىكىدىن قارىغاندا، ئەخلاق دېگەنمىز، ئىنسانلار رېئال تۈر-
مۇشىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر بەلگىلىگەن، ياخشى، يامان ئۆل-
چىمى-بويىچە باھالىنىدىغان، ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى، قەلب
ئېتىقادى ۋە ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەتكە تايىنىپ يولغا قويۇلىدىغان
بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسىدۇر.

شىنجاڭدا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ئېتىكىلىق ئىدىيىسى ناھايىتى

مول مەزمۇنلارغا ئىگە. بۇلار ئاق كۆڭۈل بولۇش، سادىقلىق، ۋاپادار-لىق، چىقىشقا ۋە مېھماندوستلۇق، دوستلۇق ۋە مېھرىبان بولۇش، شەپقەت ۋە شاپائەت، ئىززەت - ئىكرام، تەكەللۈپ ۋە ئەپۋانچانلىق ياكى كەڭ قورساقلىق، سەمىمىيلىك ۋە ئىشەنچ، پاراسەت ۋە باتۇر-لۇق، ئۇياتچانلىق ۋە نازاكەتلىك، تىرىشچان ۋە سەزگۈر، چىداملىق ۋە ئىقتىسادچان، سېخىي ۋە مەرد، تۈز كۆڭۈل ۋە ساددا، قەيسەر ۋە مۇلايىم، ئىتائەتچان ۋە تۈرگۈن، تېتىك ۋە مەردانە، ئىپپەتلىك، ئېھتىياتچان، ئۇيۇشقا - كۈلۈپكىتىپچان، تەڭلىك، ئەركىنلىك، ئادالەت ۋە بەخت - سائادەتكە ئىنتىلىش، قەھرىمان، ئاقىل، ئۆزىدىن چوڭلارنى ھۆرمەتلەش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئەجدادلارنىڭ ئېتىكىلىق قاراشلىرىنىڭ ئۆلچەملىرى بۇنىڭلىق بىلەن تۈگىمىسىمۇ، لېكىن بۇلار ئەنئەنىۋى ئېتىكىلىق كۆزقاراشلار ئىچىدە تولىمۇ زىچ بولغان سىستېمىغا ئىگە.

ئەجدادلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېتىكىلىق قاراشلىرى مۇجەسسەملەنگەن ئەسەرلەردىن ئەڭ قەدىمكى ئەپسانە - رىۋايەت، داستانلاردىن باشقا، ئورقۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاش يازما يادىكارلىقلىرىدا، قوچو ئۇيغۇر پۈتۈك ۋە سىقىلىرىدە، «دېۋانۇ لۇغەت تۈرك»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» (ئەھمەد يۈكەننىڭ ئەسىرى)، «مىقتاھۇل ئۇلۇم» (چاغاتاي خانلىقى زامانىسىدا ياشىغان ئالىم يۈسۈپ سەككاكىنىڭ ئەسىرى)، «ئەخلاقى جەمىلىيە» (ئاماننىساخاننىڭ ئەسىرى)، «سەدىقنامە» (تەخمىنەن 1715 — 1800 - يىللىرى ياشىغان مۇھەممەد سىدىق رەشىدىنىڭ ئەسىرى)، «كۈللىيات مەسنەۋى خەراباتى» (تەخمىنەن 1638 — 1730 - يىللىرى ياشىغان مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خەراباتىنىڭ ئەسىرى)، «ئادابۇس سالىھىن» (مۇھەممەد سادىق كاشغەرىنىڭ ئەسىرى)، «تەلىمى سەبىيات» («بالمىلار تەربىيىسى»)، «فەسايىھۇل ئەتپال» («ياش - ئۆسمۈرلەرگە نەسىھەت»، ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ئەسىرى) قاتارلىقلار بار. يەنە ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ياشىغان تارىخشۇناسلار، ئەدىبلەر، سەيياھلار ۋە باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇنىڭغا دائىر ئۇچۇرلار بار. بۇنىڭغا ئىشەنچ بولغۇسىز.

ئەخلاق — بىر تارىخىي كاتېگورىيە، ھەربىر دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس ئەخلاق ئۆلچىمى بولىدۇ. ھەربىر دەۋرنىڭ ئەخلاق نورمىلىرىدە.

كى ئېسىل جەۋھەرلەر ساقلىنىپ، كېيىنكى دەۋرلەردە جارى قىلدۇ.
 رۇلۇپ، بېيىپ بارىدۇ. بۇ خىل ئەخلاقىي ئۆلچەملەر قەدىمكى زامان
 دىلا مۇكەممەللىشىپ، سىستېمىلىق ئەخلاق مىزانلىرىغا ئايلانغان
 ئەمەس. ئۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانلارنىڭ مەھسۇلى.

قەدىمكى ھونلاردا ئېتىكىلىق ئىدىيە بارمىدى؟ بىزگە مەلۇم،
 ھونلار كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىپ ياشايدىغان قوۋم. ئۇلار
 دا قاراملىق، زوراۋانلىق، تالان-تاراج قىلىش ئىدىيىسى غالىب
 ئورۇندا تۇرغان. بۇ ئارقىلىق ئۆزىنى، ئۆز جەمئىيىتى ۋە ئۆز ئۆلۈ-
 سىدىكىلەرنى روناق تاپقۇزۇشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويدۇ. ھەر بىر
 دەۋرنىڭ ئېتىكىلىق ئىدىيىسى شەكلەن ھادىسە بولۇپ قالماستىن،
 بەلكى چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئاساس بىلەن باغلىنىپ كەتكەن.

ھونلاردا «قېرىلارنى كەمسىتىش» تەك بىر خىل ئادەت بولغان.
 لېكىن، بۇ خىل قاراشنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى
 تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، ئاندىن ئۇنى بۈگۈنكى چۈشەنچە بويىچە توغرا
 چۈشەنگىلى بولىدۇ. ھونلار ئېلىدە ئەلچى بولۇپ تۇرۇپ، ھون جەم-
 ئىيىتىنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق ئىگىلىگەن خەن سۇلالىسى ئەمەلدارى
 جۇڭ خاڭيۈ: «ھونلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى كەسىپ قىلغانلىقى ھەممە-
 گە ئايان، ئۇلارنىڭ قېرى - ئاجىزلىرى ئۇرۇشقا يارىمايدىغان بولغان-
 لىقتىن، ئۆزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن ئوزۇق - تۈلۈكنىڭ ياخشىسىنى
 نەۋقىرانلىرىغا يېگۈزىدۇ. بۇ ئۆزىنى قوغدىغانلىق بولىدۇ. بۇ خۇددى
 ئاتا - بالىنىڭ بىر - بىرىنى ئاسرايدىغانلىقىغا ئوخشايدۇ. بۇنى
 قانداقمۇ ھونلارنىڭ قېرىلارنى كەمسىتىشى دېگىلى بولسۇن» دېگەن.
 «ھونلاردا بىر كىمگىز ئۆيدە ئاتا - بالا بىللە تۇرىدۇ. ئاكىسى ئۆلسە،
 ئىنىسى ئاكىسىنىڭ خوتۇنىنى، ئىنىسى ئۆلسە، ئاكىسى ئىنىسىنىڭ
 خوتۇنىنى ئالىدۇ. ئۇلاردا زىننەتلىك كىيىم - كېچەكلەر بولمايدۇ،
 ئوردا ئەدەپ - قائىدىلىرىمۇ بولمايدۇ» دېگەن مەسىلىنى ئەلچى جۇڭ
 خاڭيۈ مۇنداق ئىزاھلاپ بېرىدۇ: «ھونلاردا ئادەت شۇنداق. كىشىلەر
 چارۋا ماللارنىڭ گۆشىنى يەپ، سۈتىنى ئىچىدۇ، تېرىسىنى كىيىم
 قىلىپ كىيىدۇ. چارۋا مال، سۇ، ئوتقا موھتاج بولغانلىقتىن،
 ھونلار دائىم يۆتكىلىپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ھونلار
 جىددىي ۋەزىيەت تۇغۇلغاندا، ھەممە كىشى ئاتقا مىنىش، ئوقيا ئې-

تىشىنى مەشىق قىلىدۇ. ئازادە شارائىتىدا بولسا ھەممە خۇشال - خۇرام، خاتىرجەم كۈن ئۆتكۈزىدۇ. ھونلاردا قائىدە - يوسۇن ئاددىي بولۇپ، بىر ئەلنىڭ ئىشى بىر كىشىنىڭ ئىشىغا ئوخشايدۇ. ھونلار - دىكى ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىغان، ئاكىسى ئۆلسە، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئىنىسى، ئىنىسى ئۆلسە، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئاكىسى ئالىدىغان ئادەتكە كەلسەك، ئۇلار نەسلىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن قورقىدۇ. دېمەك، ھونلاردا ئادەت - قائىدىلەر گەرچە قالايمىقان بولسىمۇ، لېكىن مۇقەررەر ھالدا نەسەبلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ. ① مانا بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىز بىلىشكە مۇمكىنچە - بىز تۇغۇلىدىغان ھونلارنىڭ ئېتىكىلىق قارىشىدىكى بىر قانچە ئادەت - چۈشەنچىلەر ھون جەمئىيىتىنىڭ تىرەن قاتلاملىرىغا تۇتىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ ھون قوۋمىنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچى ۋە قۇدرىتىنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەرگەن.

قەدىمكى تۈركىي تىل ئائىلىسىدىكى خەلقلەر جەمئىيىتىدە تۈرۈ (قانۇن) - مىزانلار بىلەن ياندېشىپ تۇرىدىغان خېلىلا قويۇق ئېتىكىلىق ئەخلاق جۈزلىنىپ، جەمئىيەتنىڭ ئۆم - ئىتتىپاقلىقىنى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ كەلگەن. قاراخانىيلار سۇلالىسى قەدىمكى تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى بىر مۇنچە تۈركىي ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۇيۇشقان بىر خانلىق، ئەمما ئۇنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۆز زامانىسىنىڭ بۈيۈك تىلشۇناسى مەھمۇد كاشغەرى ئۇلارنى «تۈركلەر» دېگەن نام بىلەن ئاتىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىكىلىق ئىدىيىسىنى مۇنداق بايان قىلغان: تۈركلەر باشقا خەلقلەرگە قارىغاندا، پەزىلەتلىك، چۈنكى ئۇلارغا تەڭرى ئۆزى ئات قويغان، ئۇلارنى يەر يۈزىنىڭ ئەڭ ئېگىز، ئەڭ ھاۋالىق جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغان ۋە «ئۆز قوشۇنۇم» دېگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈركلەر كۆركەم، يېقىملىق، ئوچۇق چىراي، ئەدەبلىك، قەبرىلارنى ھۆرمەتلەيدىغان، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغان، ئاددىي - سادە، دا، كەمتەر، دادىل، مەرد ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سان - ساناقسىز پەزىلەتلەرگە ئىگە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

① سىما جېن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى، 411 - 412 - بەتلەر.

«قاچان كۆرسە ئانى تۈرك، ئەتتە ئالەم قىلىپتەن تەرىپتە
بۇزۇن ئانغا ئانىڭ ئايداقى. ئايداقى ئانغا ئاننىڭ بۇزۇقىنى
موڭا تىگەر ئۇلۇغلۇق، سېچىپ رەنەنە سەنەنە قىلىشقا بەنەنە
مۇندا نەرۇ كەسلىنۈر. ئەتتە ئۇلۇغلۇق ئانغا ئاننىڭ قىلىشقا
[قاچان ئۇنى تۈرك دەپ تونۇسا، ئەتتە ئانغا ئاننىڭ قىلىشقا
خەلق ئۇنىڭغا شۇنى ئېيتىدۇ: - مېھنەت رەنەنە سەنەنە
بۇنىڭغا ئۇلۇغلۇق تېگىدۇ، سېچىپ رەنەنە سەنەنە قىلىشقا
بۇنىڭدىن باشقىسىغا ئاشمايدۇ.】»

بىر كىشىنى ماختاپ شۇنداق دېيىلگەن: ئەگەر ئۇنى تۈرك دەپ
تونۇسا، خەلق جەزمەن ئۇلۇغلۇق، ياخشىلىق بۇ ئادەمگە يارىشىدۇ
ۋە ئۇنىڭدىن باشقىغا ئاشمايدۇ، دەيدۇ. ①

دېمەك، ھەر خىل تارىخىي ماتېرىياللاردا قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە
ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئېتىكىلىق ئەخلاق ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۈر-
رىدىغان مول مەزمۇنلار ساقلانغان.

باتۇرلۇق بىلەن ئاقىللىق ئەجدادلارنىڭ ئېتىكىلىق قارىشىنىڭ
ئېگىزلىك تەرەپلىرىدىن بىرى دېيىشكە بولىدۇ. ئەجدادلارنىڭ ياشى-
خان مۇھىتى خەتەرلىك ۋە جاپالىق بولۇپ، قەيسەرلىك بىلەن تىرىش-
چانلىق كۆرسەتسەندە ھاياتىنى داۋام ئەتكۈزۈش مۇمكىن ئەمەس،
بوشاڭلىق، توخۇ يۈرەكلىك، ھۇرۇنلۇق، جىمغۇرلۇق مەغلۇبىيەت-
نىڭ سەۋەبچىسى. ئەجدادلار دەھشەتلىك ۋە خەتەرلىك ھايات مۇساپى-
سىنى قەھرىمانلارچە ئالغا ئىلگىرىلەش بىلەن ئۆتكۈزدى. بۇنىڭغا
جانلىق مىسال قىلىپ، ئاجايىپ شىر يۈرەك ئوغلانلارنى ئوتتۇرىغا
چىقاردى، سانسىزلىغان قەھرىمانلىق داستانلىرىنى ياراتتى. ئوغۇز-
خاندىن مۇدۇن تەڭرىقۇتقىچە، ئالىپ ئەرتوڭادىن ئاچور (ئالىپچور)
غىچە، ئىستەمى، تۇنيۇقۇق، سۇتۇق بۇغراخان، سادىر پالۋان، سى-
يىت نوجىلارغىچە بولغانلارنىڭ ھەممىسى خەلقنىڭ قەھرىمانلىق ئىدى-
يىسىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئۆلەمىس سېيمالار بولۇپ ياشاپ تۇردى.
بەزى قەھرىمانلار خەلق ئاممىسىنىڭ ئۆزىگە قوشقان كۈچ - قۇدرىتى-

① مەنبەە كاشغەرى: «مۇئاۋىنلەشتە تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى. 1 توم، 456-بەتلەر.

نى بىر تەرەپلىمە ھالدا شەخسىي قەھرىمانلىق ئارقىلىق كۆز - كۆز قىلماقچى بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ يەككە - يېگانە ئەمەسلىكىنى، قەھرىمانلىقنىڭ دائىم خەلق سېپىدە تۇرۇپ بولىدىغانلىقىنى ئېسىدىن چىقىرالمايدى. بۇ «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دىكى تۇنيۇقۇق ئوبرازىدا مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەندى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ جاھان تۇتۇش ئۈچۈن بىلىم بىلەن جەسۈر-لۇقتىن ئىبارەت ئىككى نەرسىنىڭ لازىم ئىكەنلىكى ھەم ئۇنىڭ دىئا-لېكتىك مۇناسىۋىتىنى «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇنداق بايان قىلىدۇ: «جاھان تۇتۇشقا ئىدراكلىك ئەر كېرەك، خەلقنى باشقۇرۇشقا ئەقىل ھەم جاسارەت كېرەك» (217 - بېيىت)؛ «كىشىنىڭ يامىنى ئەقىل تاپسا تۈزۈلىدۇ، خەلق ئىچىدىكى قالايمىقانچىلىق بىلىم بىلەن بېسىلىدۇ.» (221 - بېيىت)؛ «بۇ ئىككىسى كار قىلمىسا، بىلىمنى قوي- دە، ئاندىن قولۇڭنى قىلىچقا ئۇزاتقىن» (222 - بېيىت).

ئادەملەردە نېمە ئۈچۈن باتۇرلۇق خاراكتېرى بولۇشى لازىم. بۇنىڭغا «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇنداق جاۋاب بېرىلگەن: «يۈرەكلىك كىشى يۈرەكسىزلىرىگە باش بولسا، ئاندىن ھەممە كىشى يۈرەكلىك بولىدۇ» (2045 - بېيىت)، «قارا، ئارىسلان ئىتلارغا باش بولسا، بارچە ئىتلار ئارىسلاندىك بولىدۇ» (2047 - بېيىت)، «ئەگەر ئارىسلانغا ئىت باشچىلىق قىلسا، بارچە ئارىسلانلار ئىت سىياقىغا كىرىپ قالىدۇ» (2048 - بېيىت). مانا بۇلار ئەجدادلارنىڭ قەھرىمانلار قەھرىمانلارنى يېتىشتۈرىدۇ، قەھرىمانلار جەمئىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى مۇھىم كۈچ دەپ قاراش ئىدىيىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئاقىللىق بىلەن قەھرىمانلىق مەيلى بىر ئادەمنىڭ شەخسىي خاراكتېرىدە بولسۇن، مەيلى ئەل - يۇرتنى باشقۇرۇپ، تۈزەشتە بولسۇن، ھەل قىلغۇچ ئامىللارنىڭ بىرى. ئەجدادلارنىڭ ئېتىكىلىق قارىشىدا يۇقىرىقىغا ئۇلىنىپ، ئەمگەكچانلىق بىلەن ياخشىلىق قارىشى گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. چۈنكى بۇ ئىككىسى جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىدە، خەلق ئادەمىنىڭ ئادىمىيلىك خىسەتلىرىنى نۇرلاندۇرۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان ئامىللاردىن ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك ۋە تۇرالغۇ جايغا ئىگە بولۇشىدا ئەمگەككە

تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. مۇبادا ئەمگىكى بولمايدىكەن، ئۇلارنىڭ ھاياتى داۋاملىشالمايدۇ. مەھمۇد كاشغەرى ئادەملەر پائالىيىتى ئۈستىدە ئويلاغىنىدا ھاياتىنىڭ مەزمۇنى ھەم رولىغا قىزىقىدۇ. ئۇ ئادەم ھاياتىنىڭ مەزمۇنى ئەمگەكتە، ياخشى ھەم يۇقىرى ئەخلاقلىق ئىشلاردا، دېگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈرىدۇ.

پەقەت مۇشۇنداق ئادەم جەمئىيەتكە كېرەكلىك، ۋەتەنداشلىرى ئارىسىدا ھۆرمەتكە ئىگە بولىدۇ. جەمئىيەتكە قوشقان تۆھپىسى ئارقىلىق ئادەم ھايات ۋاقتىدا ئەخلاقىي شۆھرەتكە بۆلۈنۈپلا قالماي، ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ئۇنىڭ ياخشى نامى ئادەملەر ئارىسىدا ساقلىنىدۇ. «ئادەم بالىسى يوقىلار، ياخشى ئېتى قالار» دېگەن ماقالىنى مىسال قىلىپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇنىڭغا ئۆز پىكرىنى قوشىدۇ: ئادەم جىسمى ئۆلىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىسمى مەڭگۈ قالىدۇ، چۈنكى ئۇ ھاياتىدا كۆپلىگەن ياخشى ئىشلارنى قىلدى ھەم ئۆزىنىڭ ئەبەدىيلىكىنى ساقلاپ كەلدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئاقىللىق بىلەن باتۇرلۇقنىڭ تولۇقلىمىسى ياخشىلىق دەپ قاراپ، «ئەگەر ھەر ئىككى دۇنيانى تىلىمەكچى بولساڭ، قولۇڭدىن كەلسە، ئۇنىڭ چارىسى ياخشىلىق قىلىشتۇر» («قۇتادغۇبىلىك»، 226 - بېيىت) دەيدۇ.

مەھمۇد كاشغەرى قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئادەملەرنىڭ ئېتىكىلىق نۇقتىئىنەزەرىدە تۇرۇپ، ئەمگەك ھەققىدە توختالغىنىدا، ئادەملەر ئارىسىدىكى ئادىل مۇناسىۋەتنى قوللاش ھېسسىياتىنى جانلىق ئىپادىلەپ، ھارام تاماقلىققا ئوخشاش سەلبىي ئىللەتلەرنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ. فېئوداللىق دەۋرىدە ئىجتىمائىي تەڭسىزلىك بولغاچقا، ھۆكۈمران سىنىپ مېھنەتكە شەرتلىك ئەمگىكىنىڭ مەلۇم قىسمىنى ئۆز پايدىسىغا ئېلىۋالىدۇ. مەھمۇد كاشغەرى كۆچمە مەنىلىك شەكىلدە تەييار تاپ، ھارام تاماقلىقنى مەسخىرە قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان «بۆرىنىڭ تەڭ ئورتاق»، قۇزغۇننىڭ دەرەخ بېشىدا» دېگەن ماقالىنى مىسال كەلتۈرۈش ئارقىلىق قۇزغۇننىڭ ئوبرازىنى ھۆكۈمران، ئەمگەكچىلەرنى رەھىمسىز ئېزىدىغان سىنىپ ۋەكىلى دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

ئومۇمەن ئەمگەك ۋە ياخشىلىق قارىشى ئەھمەد يۈكەنكى، ئەلە

شەر ئەۋاتى، رەشىدى («سەدىقنامە» نىڭ ئاپتورى)، مۇھەممەد سادىق قاتارلىق مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىدە ئىزچىل تەكىتلىنىپ كېلىنگەن.

ھەر خىل يازما ماتېرىياللاردىكى ئۇچۇرلار ۋە رېئال تۇرمۇشتا ساقلىنىپ كېلىنىۋاتقان ئەھۋاللارغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېتىكىلىق ئەخلاق قارىشىنى ئىجتىمائىي ئەخلاق، كەسىپ ئەخلاقى ۋە دىنىي ئەخلاق دېگەن كاتېگورىيىلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. بۇلار ئۇزۇن يىللىق ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن ۋە سىستېمىلاشقان مىللىي ئېتىكىلىق ئەخلاق ئىدىيىسى سۈپىتىدە، ھۆكۈمران سىنىپلار تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن قانۇن - مىزانلارنىڭ شەكىللىنىش خۇسۇسىيىتىگە كونكرېت مەزمۇن قوشۇپ، جەمئىيەتنىڭ تىنچ، مۇقىم، ئىناق، ئىتتىپاق بولۇشىغا ئەمەلىي تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە بىر قاتار ئەخلاقىي قاراشلار ئەجدادلارنىڭ ئىدىيىۋى قارىشىنىڭ پاكلىنىشىدا، ناچارلىق ۋە ئوساللىقتىن ئەسراسى بولۇپ قالماستىكىدا ھەمىشە چېلىنىپ تۇرىدىغان ئاگاھلاندۇرۇش قوڭغۇرىقىدەك ۋەزىندە ۋە مۇڭلۇق جاراڭلاپ، ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچىنى سۇسلاشتۇرمىغان.

§ 4 . قانۇنچىلىق

قانۇن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مۇئەييەن تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى. ئىنسانلار ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدا ياشاپ تۇرغان زامانلاردا ئۆزلىرى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئېتىكىلىق ئەخلاق مىزانلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. سىنىپىي جەمئىيەت باشلانغاندىن كېيىن، ئادەملەر بۇ خىل مىزانلار ئارقىلىق خېلى مۇكەممەل قانۇنلارنى تۈزگەن ۋە ئۇلارنى يازما ھالەتكە كەلتۈرگەن. غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار ئۈلۈم - ئايماقلىرىنى باشقۇرۇش، خانلىقلىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ھەر خىل قانۇنلارنى تۈزۈپ چىققان. بۇ ھەقتە ھەر خىل خاتىرىلەر ساقلىنىپ كەلگەن. مەسىلەن، سىمپايەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق كىتابىنىڭ

«ھونلار تەزكىرسى» دە، «ھونلارنىڭ قانۇنىدا شەمشەر (پىچاق) بىلەن كىشىنىڭ بىر چىدىن ئارتۇق يېرىنى زەخمىلەندۈرگۈچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى، مال - مۈلۈك ئوغرىلىغۇچىلارنىڭ ئۆي - بىساتى، مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىناتتى. جىنايەت سادىر قىلغانلاردىن جىنايىتى چوڭلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. قاماق جازاسى ئون كۈندىن ئاشمايتتى. پۈتۈن ئەلدە قاماقتا ياتقۇچىلار بىرنەچچە كىشىلا بولاتتى، خالاس»^① دېيىلگەن. بۇ مەلۇماتتىن قەدىمكى ھونلاردا مۇئەييەن تۇراقلىق قانۇننىڭ بارلىقى ئايان بولىدۇ.

ۋېي شۇ يازغان «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرسى» دە خاتىرىلەنمىشىچە، ئۇدۇن خانلىقىنىڭ قانۇنىدا «... ئادەم ئۆلتۈرگەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ، باشقا جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرگە جىنايىتىگە قاراپ ئېغىر - يېنىك جازا بېرىلىدۇ» دېيىلگەن بولسا، كۈسەن خانلىقىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنىدا: «ئادەم ئۆلتۈرگەنلەر ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. ئوغرىلىق قىلغانلارنىڭ بىر قولى بىلەن بىر پۈتى كېسىپ تاشلىنىدۇ» دەپ يېزىلغان.

شىنجاڭ تەۋەسىدىكى قەدىمكى خانلىقلاردىن «پىشامشان خانلىقى» نىڭ رەسمىي يازما قانۇنى بار بولغان بولۇپ، بۇ شىنجاڭ تارىخىدىكى ئەڭ دەسلەپكى بىر قەدەر مۇكەممەل يازما قانۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پىشامشان خانلىقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان، مىلادىيە 220 ~ 420 - يىللىرى قۇللۇق تۈزۈم ھۆكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگىلىگەن، تازا قۇدرەت تېپىپ، نىيە، چەرچەن، ئەندىر، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى ئىلگىرى - كېيىن ئۆزىگە قاراتقان. بىن گۇ يازغان «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرسى» دە، بۇ خانلىقنىڭ نامى «樓兰 — لولان» (كرورەن) دەپ خاتىرىلەنگەن.

پىشامشان خانلىقىنىڭ قانۇنلىرى ئەينى زاماندا بۇ خانلىق قوللانغان قارۇشتى يېزىقىدا تارىشلارغا خاتىرىلەنگەن. بۇ خاتىرىلەش بىر قۇر رەتلەپ، مۇھاكىمە قىلغاندا، قەدىمكى پىشامشان خانلىقىدا جىنايىتى ئىشلارغا دائىر قانۇن، جىنايىتى ئىشلار دەۋا قانۇنى، نىكاھقا دائىر

① مىسالى: «تارىخىي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

قانۇن - بەلگىلىمىلەر، مىراسقا دائىر قانۇن - بەلگىلىمىلەر، مۇھىت ئاسراشقا دائىر بەلگىلىمىلەر، ھەق تەلەپ قانۇنىغا دائىر بەلگىلىمىلەر، باج قانۇنى قاتارلىق قانۇن - تۈزۈملەر بولغان؛ ئۇ يەردە ئەدلىيە تۈزۈمى ئورنىتىلغان، قانۇندا دەلىل - ئىسپات ئىلمى تەتبىقلىنغان؛ جىنايىتىشلار قانۇندا ئۆلۈم جازاسى بېرىش، تەن جازاسى، ئاقتا قىلىش جازاسى ۋە جەزىمانە قويۇش جازاسى قاتارلىق جازالار بېرىلگەن. دېمەك، پىشامشان خانلىقىنىڭ قانۇنلىرى جەمئىيەت تەرتىپىنى تۇراقلاشتۇرۇش، ئۆز خانلىقىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى تەبىقىلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى نەزەرگە ئېلىش بىلەن بىرلىكتە، پۇقرالارنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىنى قوغداش ۋە خەلق ئىچىدىكى ماجىرالارنى بىر تەرەپ قىلىش مەقسىتىدە تۈزۈلگەن. پىشامشان خانلىقىنىڭ خانلىق قانۇنى تۇرغۇزۇلغاندىن باشقا، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ھەرقايسى ئايمىقلارمۇ ئۆز ئالدىغا قانۇن تۈزۈپ چىققان. ①

پىشامشان خانلىقىنىڭ ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرى قانۇن تۈزۈش ئۈسۈلى ئارقىلىق قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتلىرىنى قوغدىغان، يەنى ئۇلار ئالدى بىلەن ئالىي ھۆكۈمران - پادىشاھنىڭ ھوقۇقىنى قوغدىغان. قانۇن - بەلگىلىمىلەر بويىچە، خان چەكسىز ھوقۇققا ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ دېگىنى قانۇن ھېسابلىنىپ، ھەرقانداق ئادەم ئۇنىڭ سۆزىگە جەزمەن ئەمەل قىلىشى شەرت ئىدى. قانۇن قۇلدارلارنىڭ ھەرقانداق قارشىلىقىنى قاتتىق تەقىبەش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى جايلاردىكى قۇلدار ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭمۇ ئوردا مەنپەئەتىگە قىلچە دەخلى - تەرۇز قىلىشىغا يول قويۇلمىغان.

ئومۇمەن پىشامشان خانلىقىنىڭ قانۇنلىرى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى شەھەر خانلىقىنىڭ قانۇنى بولۇپ، ئۇ قۇلدارلارنىڭ قۇللارغا بولغان زۇلۇمىنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە قانۇنلاشتۇرۇش، قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ۋە چوڭ - كىچىك قۇلدارلارنىڭ ھوقۇقىنى قوغداشنى ئاساس قىلغان.

① بىن ۋېن: «پىشامشان خانلىقىنىڭ قانۇنلىرى توغرىسىدا دەسلەپكى تىزىملىش»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر نەھقىتى»، قوشۇمچە سان، 1988 - يىلى 2 - سان.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەندەك، ئۇدۇن، كۈسەن، پىشامشان خانلىقىدا يولغا قويۇلغان بىر قاتار قانۇنلار، ئەينى زاماندا شىنجاڭدىكى باشقا خانلىقلاردىمۇ قانۇنلارنىڭ بارلىقىنى چەتكە قاقمايدۇ، ئەلۋەتتە. تۈرك خانلىقى زامانىسىدا تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلە-قوۋملارنىڭ كۆپ قىسمى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش ئادىتىنى ئاساسىي تۇرمۇش شەكلى قىلغان. بۇنىڭغا قاراپ، ئۇلاردا مۇكەممەل قانۇن - تۈزۈم شەكىللەنمىگەن بولسا كېرەك، دېگەن پەرەز كېلىپ چىقىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە تۈشلۈك قانۇن-تۈزۈمى بار بولۇپ، بۇنداق قانۇنلار كېيىنكى ئۇيغۇر خانلىقى، قىرغىز خانلىقى، تۈركەش خانلىقى، قوچو ئۇيغۇرخانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى، غەزنىۋىلەر ۋە سالجۇقلارنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىسلام قانۇنى بىلەن بىرلىشىپ، كېيىنكى زاماندا شىنجاڭنىڭ قانۇنچىلىق ئىشلىرىنى مۇكەممەلەشتۈرۈشتە خېمىرتۇرۇچلۇق رول ئوينىغان.

تۈرك خانلىقى ئاشىنا قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى ھەربىي ۋە مەدەنىي تەرەپ بىرلەشكەن بىر خانلىق. مۇقان خاقان زامانىسى (553 - 572 - يىللار) دا، «ئۇنىڭ زېمىنىنىڭ شەرقىي تەرىپى لياۋخەي دېڭىزىنىڭ غەربىگىچە، غەربىي چېتى بالقاش كۆلىنىڭ 10 مىڭ چاقىرىملىق دائىرىسى، جەنۇبى غوبى چۆلىنىڭ شىمالىغىچە، شىمالى بايقال كۆلىنىڭ 5000 - 6000 چاقىرىملىق دائىرىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ»^① دېيىلگەن. بۇنداق غايەت چوڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن تەركىب تاپقان خانلىقنى ئاشىنا قەبىلىسى قورال كۈچىگە تايىنىپلا باشقۇرۇپ قالماستىن، بەلكى قانۇن - تۈزۈم ۋاسىتىسى ئارقىلىقمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان.^② خەنزۇچە ھۆججەتلەردە تۈركلەردە «ئائىلە قانۇنى» نىڭ بارلىقى خاتىرىلەنگەن.^③ ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا «تۈرك تۈرۈسى» (تۈرك قانۇنى) ۋە «ئىلىگ تۈرگ» (ئەجدادلار قانۇنى) دېگەندەك ئاتالغۇلار («كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» غا قارالغان) تىلغا ئېلىنغان. بۇ بايانلاردىن تۈركلەرنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى

① لىنگۇز دەپن: «جۇنام»، 50 - جىلد، تۈركلەر تەزكىرىسى.
 ② سەي خۇڭشيا: «تۈركلەرنىڭ قانۇنى مەقتىدە ئىزدىنىش»، «تارىخ نەقىتى»، ۋۇرنىلى، خەنزۇچە، 1965 - يىلى، 5 - سان، بېيجىڭ.
 ③ ۋېي جىڭ: «سۇيانام»، 84 - جىلد، تۈركلەر تەزكىرىسى.

توغرۇلۇق ئىزدىنىشنىڭ مۇھىملىقى بىلىنىدۇ. ۱۹۸۰-يىلى ئىسرائىل قەدىمكى تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە قانۇننىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلىشتىن بۇرۇن «تۈرۈ» دېگەن ئاتالغۇ ھەققىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى بۇ ئاتالغۇ قەدىمكى تۈرك (ئورقۇن) يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردە، خاقانىيە ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆججەتلەردە ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر - تۈركىي تىلىدىكى ھۆججەتلەردە كۆپلەپ تىلغا ئېلىنىدۇ. ۱۶۰۰ يىللىق يازما تارىخقا ئىگە. ئۇنىڭ تۈپ مەنبەسى «قانۇن»، كېڭەيگەن مەنبەسى نىزام، ئادەت، ھوقۇق، ئەنئەنە، پەرىمان، قائىدە، ئىنتىزام، تۈزۈم، يوسۇن دېگەنلەردىن ئىبارەت. بەزى ئالىملار «تۈرۈ» ئەنئەنىسى قەدىمكى ھونلاردىمۇ بولغان بولسا كېرەك، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشقان. ① بۇنىڭدىن «تۈرۈ» دېگەن ئاتالغۇمۇ قەدىمكى ھون تىلىدا قوللىنىلغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن پەرەز كېلىپ چىقىدۇ. دەرۋەقە بۇ خىل پەرەزنى پۈتۈنلەي ئورۇنسىز دېگىلىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە قوشنا ياكى ھەرخىل ئالاقىدە بولغان خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ھۆججەتلىرىدىن ئۇنىڭغا شەكىلدەش شۇنداقلا مەزمۇندەش ئاتالغۇنى تېپىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، يەھۇدىي دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «تەۋرات» ئىبرانىي تىلىدا «تا-ناخ» دەپ ئاتالغان. بۇ ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرىنچى قىسىمى «توراخ» دەپ ئاتالغان، بۇ ئادەتتە «قانۇن - قانۇننامە» دېيىلگەن. «تاناخ» نىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنىڭ كىتاب بولۇپ شەكىللەنگەن ۋاقتى تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 8 - ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. ② مانا مۇشۇ «توراخ» (Torah) بىلەن قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى «تۈرۈ» (Törü) نىڭ يىلتىزى تولىمۇ يېقىندەك تۇرىدۇ. قەدىمكى ئىبرانىي تىلىدا سۆزلىشىدىغانلار بىلەن قەدىمكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان قوۋملارنىڭ ئەجدادلىرى ئارىسىدا تىل ئۆتۈشۈش ھادىسىسى بولغانمۇ، بۇنىڭغا بۇنداق ئەھۋال بولمىغان، دەپ ئالدىراپلا ھۆكۈم چىقىرىۋەتكە.

① ئىبراھىم كافەس ئوغلى: «قۇتادقۇبلىك»، ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى»، گىستانبۇل، 1980 - يىلى تۈركچە نەشرى.
 ② خۇلا ئىنجىۋەن باش تۈزگۈچلىكىدىكى «دۇنيادىكى ئون چوڭ دىن»، شەرق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1988 - يىلى نەشرى، 237 - 238 - بەتلەر.

لى بولمايدۇ. چېگرالارنى ھازىرقىدەك سىم توسۇقلار بىلەن ئايرىپ تاشلاپ، مىلىتىقلار بىلەن قاتتىق مۇداپىئە قىلمايدىغان ئاشۇ قەدىمكى زامانلاردا ئۇلار ئارىسىدا پۈتۈنلەي ئالاقە بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. بۇ كۆزقاراشنى قايتا تەكشۈرۈشكە توغرا كەلسە، شۇنى قوشۇمچە قىلىشقا بولىدۇكى، بەزىلەرنىڭ بايانىدىن قارىغاندا، «پېرە» (بۇ سۆز-دىن باشقا يەنە، «باخشى») دېگەن ئاتالغۇ قەدىمكى كەشنىلىقلارنىڭ تىلىدىكى «ئىلاھ» سۆزىدىن كەلگەنكىن. بۇ قاراش بويىچە يەنە «ئۆشەر» دېگەن ئاتالغۇمۇ قەدىمكى مىسىرنىڭ ئۆسۈملۈك ئىلاھىنىڭ نامىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن ئىكەن. ①

«تۈرۈ» نىڭ يىلتىزى «ئىنجىل»، «تەۋرات» تىكى «توراخ» قا تۇتىشىش بىلەنلا ئىشنى تامام قىلغىلى بولمايدۇ. قەدىمكى ئىبرانىي تىلىدا سۆزلىشىدىغانلار ئوتتۇرا ئاسىياغا يىراقراق يەردە پائالىيەت قىلغان. «ئىنجىل» ۋە «تەۋرات» تىكى بەزى مۇتىقلارنىڭ مەنبەسى بولغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە تۈركىي تىللارنىڭ يىلتىزىنىڭ بىر غولى دەپ قارالغان سومېر - بابىللار ئەدەبىياتى، جۈملىدىن «گىلگا-مىش» ئېپوسى، «خامسۇراپى قانۇنى» قاتارلىقلار «توراخ» بىلەن «تۈرۈ» نىڭ يىلتىزىنى بىلىشتىكى چىگىش مەسىلىلەرنى يېشىشكە ياردەم بېرىدۇ.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5000 - يىللاردا، تىگىر ۋە ئېفرات دەريا-سى ساھىلىدا قەدىمكى مېسسوپوتامىيە مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن، بۇ ئىككى دەريا ۋادىسى مەدەنىيىتى دەپ ئاتالغان، ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ بىرى. بۇنىڭ ياراتقۇچىلىرى سومېرلار. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2004 - يىلنىڭ ئالدى - كەينىدە قەدىمكى بابىلۇنلۇقلار ئىككى دەريا ساھىلىنىڭ جەنۇبىدا قەدىمكى بابىلۇن پادىشاھلىقىنى قۇرغان، شىمالىي قىسمىدا، يەنى ئىككى دەريا ساھىلى-نىڭ شىمالىي قىسمىدا قەدىمكى ئاسسۇرىيلىكلەر قەلئەلىك دۆلەت قۇرۇپ، ئاسسۇرىيە شەھىرىنى مەركەز قىلغان.

مەيلى بابىلۇنلۇقلار بولسۇن، مەيلى ئاسسۇرىيلىكلەر بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەرەققىي قىلغان سومېر مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق

① ئا. ئالاۋۇدۇن ماقالىسىگە قارىسۇن. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1997 - يىلى 1 - سان.

قىلغان ھەم تېخىمۇ روناق تاپقان بولۇپ، مېسسوپوتامىيەنى قەدىمكى يېقىن شەرقنىڭ مەدەنىيەت مەۋجىتىسى ئەڭ يۇقىرى رايونغا ئايلاندۇرغان. مېسسوپوتامىيەدە سومېرلار ئەڭ دەسلەپ يۇقىرى دەرىجىلىك مەدەنىيەت ياراتقان. ئۇلار تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5300 - يىلى ئوبىد (Obid) مەدەنىيىتى دەۋرىگە كىرگەن بولۇپ، بۇ كېيىنكى كى مەزگىللىك تاش - مىس قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋر ئىدى. ئۇلار ئاددىي ساپالچىلىق ھۈنرىنى ئىگىلىگەن. سۇغرىلىدىغان دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغان. تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3600 - يىللىرىدىن باشلاپ، سومېرلار ئۈرۈك (Uruk) مەدەنىيەت دەۋرىگە كىرگەن. بۇ چاغدا ئۇلار مىخ شەكىللىك يېزىق ئىجاد قىلغان. بۇ يېزىق بارلىققا كەلگەندىن كېيىنكى 200 - 300 يىل ئىچىدە، ئۇ قەدىمكى يېقىن شەرق رايونىدىكى ھەرقايسى ئەللەر قوللىنىدىغان ئاساسلىق يېزىق بولۇپ قالغان. ئامارنا (Amarna) دەۋرىگە كەلگەندە، مىخ شەكىللىك يېزىق يېقىن شەرقتىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ھۆكۈمەت تەرەپ ئالاقىسىدىكى ئورتاق يېزىققا ئايلانغان. ① مېسسوپوتامىيەدىكى سومېرلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىگە ۋازىيەتلىق قىلغان بابىلار، ئاسسۇرىيلىكلەر بۇ زېمىندا رەڭگارەڭ ئەدەبىيات، جۈملىدىن «گىلگامىش» ئېپوسى ھەم «خاممۇراپى قانۇنى» قاتارلىقلارنى ياراتقان. بۇلار شەرق - غەرب مەدەنىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

مەدەنىيەت تارىخى نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يەھۇدىيلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى قەدىمكى ئىسرائىللىيلىكلەرنىڭ تارىخ، ئىدىيە، مەدەنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى قەدىمكى غەربىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇجەھەتتە، ئارخېئولوگىيە، سېلىشتۇرما فولكلور شۇناسلىق، سېلىشتۇرما دىن تارىخ شۇناسلىقى، سېلىشتۇرما تىل شۇناسلىق ئارقىلىق بىرمۇنچە مەسىلىلەرگە جاۋاب بەرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئىبرانىي تىلىدىكى «توراخ» (بۇ «بەشنامە» دەپمۇ ئاتالغان) نى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇنىڭ

① لى جىياڭ: «خېتت مەدەنىيىتى ۋە بىرتىن كەلگەن مەدەنىيەت»، جىياڭشى خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى نەشرى، 13 -، 32 - بەتلەر.

دىكى بەزى خەتلەر ۋە سۆزلەر قەدىمكى ئىبرانىي يېزىقىدىن كەلگەن بولماستىن، بەلكى قەدىمكى ئاسسۇرىيلىكلەر ۋە بابىلۇنلۇقلار قوللانغان ئاككاد يېزىقىدىن كەلگەن. ① شۇنداقلا «ئىنجىل» ۋە «تەۋرات» تىكى «توپان ئەپسانىسى» قاتارلىقلار «گىلگامىش» ھېيوسىدىن كەلگەن. بىزگە مەلۇمكى، «گىلگامىش» ھېيوسى بۈگۈنكى كۈندىن 4000 يىللار مۇقەددەم سومېر دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن. «خاممۇراپى قانۇنى» بولسا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1792 - يىلىدىن 1750 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قەدىمكى بابىل پادىشاھلىقىنىڭ ئالدىنقى ئەۋلاد پادىشاھى خاممۇراپى بېكىتكەن قانۇن بولۇپ، دۇنيا تارىخىدىكى تۇنجى يازما قانۇن ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، «تەۋرات» بولۇپمۇ ئۇنىڭ «بەشنامە» قىسمىنىڭ «توراخ»، يەنى «قانۇننامە» دەپ ئاتىلىشى قەدىمكى «خاممۇراپى قانۇنى» نىڭ تەسىرىدىكى بىر بەلگىلىك دەرىجىدە قوبۇل قىلغانلىقىدىن بولسا كېرەك، دېگەن قاراشنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا كېرەك.

ئەمدى، قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى «تۈرۈ» نىڭ قەدىمكى مېسوپوتامىيە مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە تۇتىشىدىغان ئالامەتلەرگە كەلسەك، تولىمۇ قىزىقارلىق مەسىلىلەرگە يولۇقىمىز.

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىنگىلىزلاردىن سېر راۋېنسون سومېرلار سىمفونىيە دەۋرى، ئۇلارنىڭ تىلى بولسا موڭغۇل - مانجۇ تىلى بىلەن يېقىنچىلىقى بولغان تۇرانىي تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپتۇر دەپ قارىغان. ② يەنە بەزىلەر ئېنىق ھالدا، سومېرلار سام ئەمەس، بەلكى تۇرانىي ئىرقىغا مەنسۇپ ئىدى، دەپ كۆرسەتكەن. بۇ خىل قاراش ئاخىرقى يەكۈن بولمىسىمۇ، لېكىن، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرى بىلەن سومېر ۋە بابىللىقلار ئارىسىدا مەدەنىيەت ۋە ئېتىقادىنىڭ ئالاقىنىڭ بولغانلىقىنى تارىخ ئالىملىرى ئۇزۇن ئىسپاتلىغان.

«تەڭرى» — قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ دىنىي ئېتىقادىدىكى «ئىلاھ» نىڭ نامى. قەدىمكى كىشىلەر ئۇنى ئۇزۇن ئەسىرلەر بويلاپ، قويۇق مىللىي ئېتىقادىنىڭ مەركىزىي ھالقىسى ۋە قىزىق

① خۇاڭ شىنچۈەن باش ئۆزگۈچىلىكىدىكى «دۇنيادىكى ئون چوڭ دىن» . 240 - ، 241 - بەتلەر.
 ② غ. سىلمى: «توخارلار، ياۋىچىلار ۋە كۇشان ئىمپېرىيىسى» ناملىق ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (قوشۇمچە سان) ژۇرنىلى، 1985 - يىلى 5 - سان، 2 - بەت.

نۇقتىسىغا ئايلاندۇرغان. ئۇنىڭ مەنىۋى قۇدرىتى ۋە سېھىرىي كۈچى تولىمۇ چوڭ ۋە چەكسىز بولغان. قەدىمكى ھونلارنى، قەدىمكى تۈرك-لەرنى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنى ئۆزىنىڭ مەنىۋى ئېتىقاد يۈكسەكلىكىنىڭ ئەتراپىغا ئاجايىپ ئۇيۇلتاشتەك يېمىشتۇرغان «تەڭرى» نامىنىڭ قەدىمكى سومېر تىلىدا^① ۋە بابىل تىلىدا^② قوللىنىلغانلىقى، نۇرغۇن ئالىملارنى ئەجەبلىنىدۇرگەن ۋە قىزىقتۇرغان. بۇ دەل مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ ئىنكاسى.

بۇنىڭدىن باشقا قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى سومېر ۋە بابىل ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىدە بولغانلىقىنى تارىخ بارغانسېرى يورۇتۇشقا يۈزلەنمەكتە. ئىلگىرى، تۈركىي تىللىق خەلق-لەر ئارىسىدا «ئادەم بىلەن ھاۋا ئانا ئەپسانىسى»، «توپان»، يەنى «نۇھ ئەپسانىسى» قاتارلىقلارنى ئىسلامىيەتنىڭ، يەنى «قۇرئان كەرىم» نىڭ تەسىرى بىلەن كىرىپ كەلگەن دەپ قاراپ كېلىنگەن ئەھۋال بار ئىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇلار قەدىمكى سومېر، بابىل، ئاس-سۇرىيىلىكلەر ئەدەبىياتىدا بار ئەپسانىلەر ئىكەنلىكى ئاللىبۇرۇن ئېنىقلانغان. شۇنداق بولغاندا، بۇ خىل ئەپسانىلەرنىڭ «قۇرئان كەرىم» مەيدانىغا كېلىشتىن ئىلگىرىلا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەجەبىياتلىرى ئارىسىدا تەسىرى بولغان بولىدۇ. بۇ نۇقتىنى ھازىرچە ئۆز پېتى قويۇپ تۇرۇپ، يەنە بىر نۇقتىغا كۆچسەك، قەدىمكى تۈركلەر-نىڭ ئەجدادى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر بىلەن قەدىمكى بابىل ئەدەبىياتىدىكى ئەپسانىلەردە مۇئەييەن ئورتاقلىق بارلىقىنى تەكىتلەشتىن ئىبارەت. تالڭ سۇلالىسى زامانىسىدا ياشىغان ئەدىب دۈەن چىڭشى ئۆزىنىڭ «يۇياڭ خاتىرىلىرى» ناملىق كىتابىدا تۈركلەرنىڭ ئەجدادى توغرىلىق گۈزەل بىر پارچە ئەپسانىنى خاتىرىلەپ قويغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «شېمۇ» ۋە «شېلى» دېگەن ئىلاھىي ئادەملەر نامى تىلغا ئېلىنغان. ئالىملار بۇ ئەپسانىدىكى پېرسوناژلارنىڭ نامى ۋە ئەپسانە ئېپىزوتىدىكى ئاساسلىق ۋەقە تەپسىلاتى بىلەن قەدىمكى بابىلۇنىنىڭ قۇياش ئىلاھى «شاماش» (شەمش) ۋە شاماشنىڭ «مۇھەببەت ھېكايى-»

① كىرمانىيە كاتەس ئوفلى: «قەدىمكى تۈرك دىنى» ئەتىرە، 1980 - يىلى، تۈركچە نەشرى، 66 - بەتلەرگە قاراڭ.
 ② خەيرەتجان موسان: «تۇران ئاتالغۇسى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 - يىلى 2 - سان، 81 - بەت.

سى» نىڭ بىر قېلىپتىن چىققانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. ①

بىز يۇقىرىدىكى قىسقىچە مۇلاھىزىدىن شۇنى بىلىشكە قادىر بولىمىزكى، «توراخ» بىلەن «تۆرۈ» نىڭ قەدىمكى سومبىر ياكى بابىل مەدەنىيىتى، شۇنداقلا «خاممۇراپى قانۇنى» دا سۆز شەكىل ھالىتىنىڭ بار ئىكەنلىكىنى ھازىرچە بىلەلمىسەكمۇ، لېكىن ئىيرانىي مەدەنىيىتى بىلەن تۈركىي مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا بېقىشىشقا ۋە لەززىتىنى تېتىپ كۆرگەن سومبىر، بابىل مەدەنىيىتى ھالقىسىدا ئۇنىڭ بىخى بولغان. مۇبادا مۇنداق بىخ بولمىغان بولسا، «توراخ» بىلەن «تۆرۈ» ئوتتۇرىسىدا سۆز شەكىلىدە تولىمۇ ئوخشاشلىق، مەز- مۇن ۋە ئۇقۇم يېقىدا قويۇق يېقىنلىق ساقلىنىغان بولاتتى. دەرۋەقە ئۇلار ئارىسىدا پەرق بار دېيىلسە، شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، يەھۇ- دىيلارنىڭ «توراخ» دەپ ئاتالغان بۇ ئەنئەنىۋى قانۇن قارىشىنى بىرقە- دەر تولۇق ئىپادىلەپ بېرىدىغان كىتابى ئەسىرلەر مابەينىدە يازما ھالدا ساقلىنىپ كېلىنگەن؛ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ «تۆرۈ» سى بول- سا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شەكلى ۋە ئادىتىگە مۇناسىپ ھالدا تەپەككۈردا ۋە ئاغزاكى ساقلىنىپ، كېيىنچىرەك پارچە - پۇرات ھالدا خاتىرىگە چۈشۈرۈپ قويۇلغان. بۇ بايانلاردىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، تۈر- كىي تىللىق خەلقلەرنىڭ «تۆرۈ» سى ئەنە شۇنداق يىلتىزى تولىمۇ ئىرەن، تارىخى بەك ئۇزۇن بىر قانۇن ھادىسىسىگە بېرىپ تۇتىشىدۇ. لېكىن، تارىخىي مەنبەلەردە كۆپ تىلغا ئېلىنغان «تۆرۈ» (قاد- نۇن) دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمىي قانۇنلاردىن «خاممۇراپى قانۇنى» ياكى جۇڭگونىڭ چۈنچىۈ دەۋرىدىكى «زىسەن قانۇنى» دەك مەلۇم دەۋردىكى بىرەر خانلىقنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن پەرمان بىلەن جاكارلىنىپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن يازما «قانۇن توپلىمى» نىڭ نامى بولماستىن، بەلكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى دەۋرىدىكى دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ - ئادەت، ھاكىمىيەت، ھوقۇق چۈشەنچىلىرى، ئىجتىمائىي ئەخلاق ئۆلچەملى- رى، مەجبۇرلاش تەدبىرلىرى، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ئادەتلىرى ۋە جازا ئۇسۇللىرى قاتارلىقلارنىڭ كۆپ خىللىق بولۇشى بىلەن خا-

① رۇي چۈەننىڭ: «قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئەجدادى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر توغرىسىدا ئىزدىنىش». «قەدىمكى يۇرت ئەتىقاتى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1994 - يىلى 2 - سان، 53 - بەت.

راكتېرلىنىدىغان، ئىمپىدىئى ئوۋچىلىق دەۋرىدىن باشلاپ بىخلى-
 نىپ، ئەل تۇتۇش مەزگىلىگە كەلگەندە ئوتلانغان، ئادەتكە ئايلىنىپ
 كەتكەن بىر خىل ئەنئەنىۋى قانۇننىڭ نامىدۇر. ①
 قەدىمكى تۈركلەر جەمئىيىتىدە، «تۆرۈ» نى ئاساس قىلغان بىر
 «قانۇن مىزانى» بار بولۇپ، ئۇ جىنايى جازا، ئىگىدارلىق قانۇنى،
 ئەدلىيە، چوڭ خاقانغا ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى قاتارلىق مەزمۇنلاردىن
 تەركىب تاپقان. جىنايى جازا — ئۆلۈم جازاسى ۋە جەرىمانە قويۇش،
 تۆلەم تۆلىتىش جازاسى قاتارلىق بىرقانچە خىل بولغان. تۈركلەرنىڭ
 قانۇنىدا ئاسىيلىق جىنايىتى ئۆتكۈزگەنلەر، ھەربىي مەجبۇرىيەتكە
 قارشى چىقىش جىنايىتى ئۆتكۈزگەنلەر، ئادەم ئۆلتۈرگەنلەر، باسقۇند
 چىلىق قىلغانلار، ئوغرىلىق قىلغانلارغا بىردەك ئۆلۈم جازاسى بېرىل-
 گەن؛ بۇلاردىن باشقا ئەھۋالغا يەنى جىنايەتنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە
 قاراپ، بەزى جىنايەتچىلەرگە جەرىمانە قويۇش ۋە تۆلەم تۆلىتىش
 جازاسى بېرىلگەن. ② لېكىن بەزى ئالىملار (مەسىلەن، پروفېسسور
 سەي خۇشىڭ) قەدىمكى تۈرك ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىكى «تۆرۈ»
 چۈشەنچىسىنى خەنزۇچە ھۆججەتلەردىكى تۈركلەرنىڭ قانۇن - مىزان-
 لىرىغا دائىر بايانلار بىلەن بىرلەشتۈرگەن ھالدا تەھىقەلەپ كۆرۈپ،
 تۈركلەرنىڭ «تۆرۈ» چۈشەنچىسىنى «يەرلەرنىڭ تەقسىم قىلىنىشى»
 ۋە «مال تامغىسى» (ئاي تامغا)، «قۇل» ۋە «پۇقرا» (بۆدۈن)،
 ئائىلە ۋە نىكاھ ئىشلىرى، تەختكە ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى ھەم
 شۇنداقلا جىنايى ئىشلار قانۇنى دەپ بەش چوڭ تۈرگە بۆلگەن.
 دېمەك، قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ خانلىقىنى باش-
 قۇرۇش ھەققىدىكى «تۆرۈ» سىنىڭ تولۇق يازما نۇسخىسى دەۋرىمىز-
 گە يېتىپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ھەرخىل مەنبەلەردىكى پارچە
 بايانلاردىن ئۇنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى قىياس قىلغىلى بولىدۇ. مۇبا-
 دا پادىشاھتىن پۇقراغىچە ھەممە بىردەك ئېتىراپ قىلغان ۋە ئەمەل
 قىلىدىغان بىر مۇقەددەس «تۆرۈ» بولمىغان بولسا، قەدىمكى تۈرك
 خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقلىرى قاتارلىق بىرقانچە خانلىقلار يۈز يىللاپ

① ي. گە ئىسلامى، «قۇتادغۇبىلىك»، ۋە قانۇن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى
 نەشرى، 22 -، 23 - بەتلەر.
 ② ي. پائىن: «كۆك تۈركلەرنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي
 پەنلەر نەشرىياتى، ژۇرنىلى، 1996 - يىلى 3 - سان.

مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بولاتتى. چۈنكى ئىنسانلار جەمئىيەتتە،
 «قانۇنى يوق دۆلەت» ياكى «دۆلىتى يوق قانۇن» نى تەسەۋۋۇر قىلىش
 مۇمكىن ئەمەس. مۇشۇنداق بولغاچقا، قانۇن بولمىغان ھالدا،
 ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن بەزى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قانۇن-
 چىلىق تارىخىدا، بىرقەدەر ئىستېمىلىق قانۇن ئىدىيىسى يازما ھالدا
 ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ۋاسىتىلىك ئەسەر — ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر شائىر
 يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدۇر. «قۇتادغۇبىلىك»
 نى ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان بىر بەدىئىي ئەسەر
 بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى بىر قاتار مەسىلىلەر ئەينى دەۋردىكى
 رېئال مەسىلىلەرنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن ئىجتىمائىي-
 ئىقتىسادىي مەسىلىلەر بولۇپ، ئۇلاردا شائىرانە تەسەۋۋۇر ۋە بەدىئىي بويىچىلىق
 ئەمەلىي مەسىلىلەرگە ماس ھالدا سۈرەتلەنگەن. جۈملىدىن، داستاندا
 كى قانۇنچىلىق ئىدىيىسى قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى قانۇنچىلىق
 ئىشلىرىنىڭ ئەينى خاتىرىسى بولمىسىمۇ، ئەمما شۇ زامان قانۇنچىلىق
 كۆزقارىشىنىڭ جانلىق ئىنكاسى دەپمەلىككە ئاساس يوق. «قۇتادغۇبىلىك»
 يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستاندا، كۆپ جامائەت بىلەن تولغان،
 ئۇيۇلتاشتەك ئىتتىپاقلاشقان، بىلىملىك ۋە ئادىل شاھ ھۆكۈمرانلىق
 قىلىدىغان، پاراۋان، بەختلىك ۋە گۈللەپ - ياشىغان بىر غايىۋى
 جەمئىيەت ئەندىزىسىنى سىزىپ كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە،
 بۇ جەمئىيەتتە قانۇن - تۈزۈمنىڭ مۇكەممەل تۇرغۇزۇلغانلىقى، ئۇ-
 نىڭغا پادىشاھتىن تارتىپ ئاددىي پۇقراغىچە ھەممىسى رىئايە قىلىدىغان-
 لىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويۇلغان
 مەجبۇرلاش تەدبىرلىرىنى «تۈرۈ» كۆز قارىشى بىلەن، تۇرمۇشقا ئا-
 ئىت ئۆرپ - ئادەت قائىدىلىرىنى «توقۇ» قارىشى بىلەن ئىپادىلەنگەن.
 «قۇتادغۇبىلىك» تە بايان قىلىنغان «قانۇن»، «يوسۇن» لارنى
 ئۇنىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى جەھەتتىن خاس بەلگىلىمە ۋە ئورتاق
 بەلگىلىمە دەپ، مەزمۇن جەھەتتىن ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن -
 يوسۇنلار، لەشكىرىي ئىشلارغا ئائىت قانۇن - يوسۇنلار، جىنايى
 ئىشلارغا ئائىت قانۇن - يوسۇنلار، خەلق دەۋا، ھەق تەلەپ، پاراۋان-
 لىققا ئائىت قانۇن - يوسۇنلار، نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت

قانۇن - يوسۇنلار دەپ بىرقانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ، خاس بەلگىلەمىلەر ھاكىمىيەت بېشىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەمەل قىلىشى ئۈچۈن تۈزۈلگەن قائىدە - قانۇنلار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوردا ئەمەلدارلىرىدىن تارتىپ تۆۋەندىكى چوڭ - كىچىك بەلگىلەرنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك بولغان ھوقۇق، مەجبۇرىيەتلىرى، ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ئەخلاقى ۋە جىسمانىي شەرتلىرى قانۇن شەكلىدە مۇقىملاشتۇرۇلغان. ئورتاق بەلگىلىمىلەر - ھۆكۈمرانلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلارنىڭ ئورتاق ئەمەل قىلىشى ئۈچۈن تۈزۈلگەن قائىدە - قانۇنلار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەمەلدارلار بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى كۈنساين ئۆتكۈرلىشىۋاتقان زىددىيەتنى قانداق ھەل قىلىش ۋە ھەر قايسى تەبىقىلەر مۇناسىۋىتىنى قانداق تەڭشەش مەسىلىسىنى نىزاملاشتۇرغان. خاس بەلگىلىمىلەر بىلەن ئورتاق بەلگىلىمىلەر ئەمەلىيەتتە بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن - يوسۇننىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئەسەردىكى «بەلگىلىككە لايىق بەگنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى»، «بەلگىلەرگە ۋەزىر بولىدىغان كىشىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشى لازىملىقى»، «ئىشك - ئاغىنىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «ئەلچىلىككە ئەۋەتىشكە قانداق كىشى يارايدىغانلىقى»، «پۈتۈنچى قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «ئاغىچىلىققا قانداق كىشى لازىملىقى»، «ئىچىملىك بېشىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «بەلگىلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە - يوسۇنىلىرى»، «ساراي ئەھلى بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇشى»، «ئاۋام - خەلق بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشى» قاتارلىق 12 بابتا بايان قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاۋام خەلق بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشى توغرىسىدىكى بەلگىلىمە تەتبىقلىنىش دائىرىسى ئەڭ كەڭ بولغان بەلگىلىمە بولۇپ، ئۇنىڭدا پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى، ئالىملار، تېۋىپلار، ئەپسۇندچىلار، چۈش ئۆرۈگۈچىلەر، مۇنەججىملەر، شائىر، دېھقانلار، سودىگەرلەر، چارۋىچىلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە پېقىرلار قاتارلىق بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان 12 خىل تەبىقە بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. لەشكىرىي ئىشلارغا ئائىت قانۇن - يوسۇنلار «ئەسكەر باشلىغۇچى كىشىنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى» بابىدا، جېنىيىن ئىشلارغا ئائىت قانۇن - يوسۇنلار «مەملىكەتنى ئىدارە

قىلىش ئۇسۇللىرى» بابىدا، خەلق دەۋا، ھەق تەلەپ، پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن - يوسۇنلار «خىزمەتچىلەرنىڭ بەگىلەر ئۈستىدە، قانداق ھەقىقىي بارلىقى» ۋە «خىزمەتچىلەر بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش» بابىدا، نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن - يوسۇنلار «ئۆيلىنىشنىڭ قانداق بولۇشى»، «پەرزەنتلەرنى قانداق تەربىيەلەش»، شۇنداقلا «زىياپەتكە بېرىش ۋە چاقىرىشنىڭ قائىدىسى - يوسۇنلىرى» بابىدا نۇقتىلىق بايان قىلىنغان.

بۇنىڭدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەلىمى ئاستىدىكى «تۆرۈ» نىڭ ناھايىتى كەڭ دائىرىلىك مەزمۇنىغا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تولىمۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە شەكىللىنىپ شۇ ھالغا كەلگەن ئۆرپ - ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرىنىڭ يىغىندىسى ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا يەنە ئۇ - نىڭ «جىنايەت» ۋە «جازا» مەسىلىلىرىدە جەمئىيەت پىسخىكىسى، جىنايەت پىسخىكىسى ھەم قانۇن لوگىكىسى بىلەن ئورگانىك بىرلىك شىپ كەتكەن، ئىجتىمائىي ھاياتنى قېلىپقا سالىدىغان قائىدىلەر بولۇپ، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەمر - پەرمانلارنى، سوتچىلارنىڭ ھۆكۈملەرنى شۇنىڭغا ئاساسلىنىپ چىقىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ① ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تولۇق كىرىپ كېلىشى ۋە ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان مىللەتلەردە ئىسلام قانۇنى يۈرگۈزۈلىدىغان بولدى. ئىسلام دىنى چۈشەنچىسىدە قانۇن «شەرىئەت» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ مۇسۇلمانلار رىئايە قىلىشى زۆرۈر بولغان بىر قاتار مەجبۇرىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈزۈمدىن ئىبارەت. شۇڭا ئۇ يەنە مۇقەددەس قانۇن، ئاللانىڭ قانۇنى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ مۇسۇلمانلارغا ئەتىقى قىلىنىدىغان بولغاچقا، «مۇسۇلمانلار قانۇنى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

شەرىئەتنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن مۇنداق چوڭ ئۈچ جەھەتتىن، يەنى دىنىي قائىدىلەرگە ئۇيغۇن بولغان تۈزۈملەرنى، ھەق - تەلەپ ئىشلىرى بىلەن سودا ئىشلىرى قانۇنىنى ۋە جىنايىتى ئىشلار قانۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، دىنىي قائىدىلەر، توختام، مەراسىم مەسىلىسى، نىكاھ، ئىشلىرى، ئائىلە مەسىلىسى، جىنايىتى ئىشلار قانۇنى، جىناھ (دىن يولىدىكى ئۇرۇش)، شۇنىڭدەك ھالال يېمەك -

① بۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى: «قۇتادغۇبىلىك»، ۋە قانۇن، 38 - 99 - بەتلەر.

لىكلەر، قوي - كالىلارنى بوغۇزلاش، گۇۋاھلىق بېرىش، قانۇن تەرتىپلىرى، قانۇن ئاساسلىرى، قۇللارنى ئازاد قىلىش قاتارلىق ھەرخىل مەسىلىلەر توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شەرئەت ئۆزىگە «قۇرئان كەرىم» نى ئاساس، ھەدىس شەرىفىنى تۇۋرۇك، فەقەھنى باشلامچى قىلىدۇ. ①

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، شىنجاڭنىڭ قانۇنچىلىق تارىخى ئىپتىدائىي ئادەت قانۇنىدىن ئىجتىمائىي ۋە دىنىي قانۇن تارىخىنى بېسىپ ئۆتكەن. ئۇنىڭدا ئاخلىق قانۇن قارشى بىلەن مەجبۇرلاش خاراكتېرىدىكى قانۇن مىزانلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەسىرلەر داۋامىدا ئىزچىل ساقلانغان. ئاغزاكى قانۇن - يوسۇنلار يازما قانۇنلارغا ئورۇن بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ مۆتىۋەر ئورنىنى تارتقۇزۇپ قويمىغان. تارىختا تەتبىقلانغان قانۇن - يوسۇنلار شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ مۇقىملىقى ۋە گۈللىنىشىگە غايەت زور دەرىجىدە پايدىلىق ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ، يېڭى دەۋردىكى ئاساسىي قانۇنلۇق دۆلەتكە ئامان - ئېسەن يېتىپ كېلىشىگە تۈرتكە بولغان.

§ 5 . مائارىپچىلىق

1. مائارىپچىلىق ھەققىدە
مائارىپ - ئىنساننى مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە، نادانلىق، جاھىللىق دۇنياسىدىن سەگەكلىك ۋە مەرىپەت دۇنياسىغا يۈزلەندۈرىدىغان ئۇلۇغۋار خىزمەت. مائارىپنى تونۇغان، مائارىپنى سۆيگەن، مائارىپنى قوللىغان ۋە مائارىپنى راۋاجلاندۇرغان جەمئىيەت مەڭگۈ گۈرگىرەپ تۇرىدىغان پاراۋوزغا ئوخشاش، يەر يۈزىدىكى بارلىق قاتناش ۋاسىتىلىرىدىن ھەيۋەتلىك ۋە زەبەردەس قىياپەتتە ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ. ئۇنىڭ كۈشەندىلىرى ئەخلەت - چاۋار ۋە چالڭ - توزانلاردەك يانچىلىپ تۈگەيدۇ ھەم ھېچنېمىگە ئېرىزمەيدۇ. شىنجاڭنىڭ مائارىپ تارىخى ئىپتىدائىي مائارىپ، كلاسسىك

① ئىسلام مەدەنىيىتىگە دائىر بىلىملەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى نەشرى.

مائارىپ، يېقىنقى زامان مائارىپى دەۋرىنى بويلاپ، ئۈزلۈكسىز ئۆزدىكى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك يېڭى دەۋر مائارىپىغا قوشۇلۇپ كەتتى.

مائارىپ نوقۇل مەكتەپ مائارىپى دائىرىسى بىلەن چەكلەنمەيدۇ. ئۇ ئائىلە مائارىپى، جەمئىيەت مائارىپى ۋە مەكتەپ مائارىپى قاتارلىق كاتېگورىيىلەر ئارقىلىق مۇكەممەل پېداگوگىكىلىق تەربىيە ھادىسىسى شەرىپىگە مۇشەرىھى بولىدۇ.

«مائارىپ — ئادەم تەربىيىلەيدىغان ئىجتىمائىي ھادىسە» ① ئىجادلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتەلا ئىنسان نەسلىنى تەربىيىگە ئىگە قىلىشنى ئەھمىيەتلىك بىر ئىجتىمائىي پائالىيەت دەپ قاراپ كەلدى. شۇنىسى ئېنىقكى، ئەينى چاغدىكى ئادەملەردە «مەكتەپ مائارىپى» ئۇقۇمى يوق ئىدى. ئۇلاردا ئائىلە تەربىيىسى ۋە جەمئىيەت تەربىيىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. تەربىيە مەزمۇنى ئاغزاكى يەتكۈزۈلگەن ئىجتىمائىي ئاڭ - پىكىر ۋە ئەمەلىي مەشغۇلات جەريانىدا ئېرىشلىگەن ئەمگەك تەجرىبىلىرىنى كۆرۈش، ئەسكە ئېلىش، تەقلىد قىلىپ ئىشلىتىش، ئەشتىن ئىبارەت بولاتتى. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، نوقۇل ئىپتىدائىي ئاڭ - پىكىرلەر بىلەن ئۇچرىشىپ ۋە ئەمگەك مەشغۇلاتىنى كۆرۈپ ئۆزلەشتۈرۈش ھادىسىسىگە مەنئەت ئەسەرلىرىدىن زوقلىدى. ئىشتىن ئىبارەت يېڭى بىر قاتلام ئۆگىنىش جەريانى قوشۇلدى. بۇلار قونچاقلار، توتېم قىياپەتلىك ئادەملەر ۋە باشقا شۇ خىل شەكىلدىكى ماددىي نەرسىلەر ھەم قىياتاش رەسىملىرى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇلار ئۆز زامانىسىنىڭ دانىشمەنلىرىنىڭ قولدىن چىققان بولغانلىقى ئۈچۈن، قىزىققۇچىلار ۋە ئۆگەنگۈچىلەرنى ئۆزىگە بەكلا مەھلىيا قىلىدۇ. ۋالاتتى. بۇلار مەكتەپ مائارىپىغا بۇرۇلۇشنىڭ تۆتكۈنچى باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىناتتى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە «ئوقۇتقۇچى» (مۇئەللىم) كەسپى ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللانمىغان، لېكىن ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئەڭ دەسلەپ ئىختىرا ئىككىسى، تەشكىللىگۈچى ۋە مەبۇد سېمىياسى بولغان ئاياللار — ئانىلار ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تۇنجى ئەۋلاد «مۇئەللىم» لىرى بولۇشقا مۇناسىپتۇر.

① «پېداگوگىكا»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - بەت.

2. كلاسسىك مائارىپ دەۋرى

«كلاسسىك مائارىپ» غەربىي يۇرتتا يېزىقنىڭ قوللىنىلىشى ۋە يازما ھۆججەتلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئارخېئولوگىيە ئىلمى شىنجاڭدا 2000 يىللىق يېزىق قوللىنىلغانلىقى تارىخىنى ئىسپاتلىدى. مۇشۇ باسقۇچتا «مەكتەپ مائارىپى» بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاجلىنىپ، جەمئىيەتنىڭ تەقدىرى ئاساسەن ئائىلە ۋە جەمئىيەتتە تەربىيەلەنگەنلەرنىڭ قولىدىلا ئەمەس، بەلكى «مەكتەپ مائارىپى» تەربىيىسى ئالغانلارنىڭ قولىدا بولۇپ كەلگەن. شىنجاڭنىڭ «كلاسسىك مائارىپى» تەخمىنەن مىلادىيە 1 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدىن باشلاپ، مىلادىيە 10 - 11 - ئەسىرلەرگە كىچە بولغان ئارىلىقتىكى «بۇددىزم مائارىپى دەۋرى» ۋە مىلادىيە 10 - ئەسىردىن مىلادىيە 1780 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى «ئىسلام مائارىپى دەۋرى» دېگەن ئىككى چوڭ دەۋرگە ئايرىلىدۇ.

(1) بۇددىزم مائارىپى

(1) تارىم ۋادىسىدىكى مائارىپ

بۇددىزم مائارىپى دەۋرى غەربىي يۇرتتا خىلمۇخىل يېزىقلارنىڭ قوللىنىلىشىغا، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە چوڭ ئۆزگىرىش پەيدا قىلىشقا، ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى مۇنتىزىملاشتۇرۇشقا تەسىر كۆرسەتتى. ئاشۇ چاغدىن باشلاپ، قارۇشتى يېزىقى، ئۇدۇن يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى، بىراھمان يېزىقى، سوغدى يېزىقى قاتارلىق يېزىقلار ئۇدۇن، كرورەن، سۇلې، كۈسەن، قوچو قاتارلىق جايلاردا يەرلىك ئاھالىلەر تەرىپىدىن ئومۇميۈزلۈك ھالدا قوللىنىلدى. تارىشا، تاختا، سۆڭەك، دەرەخ يوپۇرماقلىرى، رەخت ۋە قەغەزلىرىگە يېزىلغان ھۆججەتلەر، ۋەسقىلەر قولىدىن - قولغا ئۆتۈپ، كىشىلەر ئارىسىدا نەپ پەيدا قىلدى. بەزى بىتىكچى (پۈتۈكچى) - كاتىپلار بۇنداق ۋەسقىلەرنىڭ يېزىپ قالدۇرۇلۇشىدا ۋە ئۆزىنىڭ بىتىكچىلىك قابىلىيىتىنى ياشلارغا ئۆگىتىشتە مۇھىم رول ئوينىدى. مەسىلەن، پىشامشان خانلىقى دەۋرىدە سوتامگا موتىگا (چوڭ دادىسى)، موگىيا (دادىسى) ۋە كارامسا (ئوغلى) دېگەن ئۈچ ئەۋلاد بىتىكچى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇلار مىلادىيە 75 - يىلىدىن 359 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان پەتە

نەپەر پشامشان خاننىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى قانداق رۇشتىچە ۋەسىقىلەرنى يېزىپ چىققان. بۇلاردىن باشقا يەنە بۇ دەۋردە تاماسپا، ئاپىگىيا قاتارلىق بىتىمكىچىلەرمۇ پشامشان خانلىرىنىڭ ئەھۋالىغا دائىر ۋەسىقىلەرنى خاتىرىلىگەن. ئالىملار مۇنداق بىر نەرسىنى ئېنىقلاپ چىققان: يېقىنقى زامان ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغان قارۇشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردە تىلغا ئېلىنىدىغان بىتىمكىچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئوردىنىڭ كاتىپلىق ۋەزىپىسىگە ئەۋلادمۇئەۋلاد ۋارىسلىق قىلغان. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئەھۋالغا ئاساسەن بوۋىسى، ئاتىسى ۋە ئوغلىدىن ئىبارەت ئۈچ ئەۋلاد ئادەمنىڭ سالاھىيىتىدىن پشامشان خانلىرىنىڭ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتىنىڭ ئىلگىرى-كېيىنىلىك تەرتىپىنى ئېنىقلاپ چىققان. دەپكە، پشامشان خانلىقى دەۋرىدىكى ئاشۇ بىر تۈركۈم بىتىمكىچىلەر ئۆز زامانىسىنىڭ ئوقۇمۇش-لىق كىشىلىرى بولۇپ، ئۇلار پشامشان خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى، جۈملىدىن يېزىقنى راۋاجلاندۇرۇش، ساقلاش، ياش ئەۋلادلارنى تەربىيەلەش، ئىزباسار يېتىشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇلار شۇ دەۋرنىڭ ئوردىدا ئىشلەيدىغان ئالىي دەرىجىلىك بىتىمكىچىلەر بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئەينى زاماننىڭ چېچەن مۇئەللىملىرى بولۇشقا مۇناسىپ.

غەربىي يۇرتنىڭ بۇددىزم دەۋرىدە ھەرقايسى شەھەر - قەلئەلەردە نۇرغۇن ئىبادەتخانىلار ياسىلىپ، ئۇ يەرگە دىنىي راھىب - ئۆلىما، زىيالىيلار توپلىنىپ، دىنىي ۋە ئىجتىمائىي ئىلىملەر بويىچە بەس - بەس بىلەن مۇھاكىمە - مۇنازىرىلەر ئېلىپ بېرىشاتتى. ئۆز زامانىسىدا بۇنداق ئىبادەتخانىلار «مەكتەپ» لىك رولىنى ئوينىغان بولۇپ، ئۇ يەرگە تەرەپ - تەرەپتىن يىغىلغانلار ئاز ئەمەس ئىدى. بۇنداقلار دىن بىرى جۇششېڭ بولۇپ، ئۇ مىلادىيە 260 - يىلى چاڭئەندىن يولغا چىقىپ، چۆل - جەزىرىلەرنى كېزىپ ئۆتۈپ، ئۇدۇنغا بېرىپ، براھمان يېزىقىدا يېزىلغان «پىراجانا» دېگەن كىتابنى قولغا چۈشۈرۈپ، شاگىرتلىرى ئارقىلىق لويانغا ئەۋەتكەن.

4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ يەنە فاشىيەن (224 - ؟) جى مىڭ، سۇڭ يۈن، خۇي شېڭ، شۈەنزىڭ، جۇئاۋ شىيەن، ۋۇكۇڭ قاتارلىق كىشىلەر دىنىي ئېتىقادنىڭ تۈرتكىسىدە قەتئىي ئىرادىگە

كېلىپ، ئېغىشماستىن غەربكە سەپەر قىلىپ شىنجاڭدىن ئۆتكەن. بەزىلىرى ئۆز كىتابلىرىدا غەربىي يۇرتتىكى دىنىي مەدەنىيەت مۇھىتى توغرىلىق قىممەتلىك خاتىرىلەرنى قالدۇرغان. گېرمانىيىلىك ئېكسپېدىتسىيەچى لىكوك (1860 — 1930 - يىللار) شىنجاڭغا قىلغان تەكشۈرۈشىدە قولغا چۈشۈرگەن بىر پارچە رەسىم بىزنىڭ ئەينى زاماندىكى شىنجاڭ مائارىپىنى چۈشىنىشىمىزگە بەلگىلىك دەرىجىدە ياردەم بېرىدۇ. بۇ رەسىمدە يۇقىرى تەلىم ئورنى فورمىسىدا كىيىنگەن، بۇرۇتى خەت تارتقان، كېلىشكەن ئۈچ ئەر كەك، داستىخان - ياپقۇ سېلىنغان ۋە بىر كىشىگە خاس قىلىپ ياسالغان يېزىق شىرەسىدە يېزىشقا تەييار تۇرغان ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن. بۇ كۆرۈنۈش شەرقتىكى بۇددا مۇخلىسلىرىنىڭ ھېكەمەت ئاڭلىشى تەسۋىرلەنگەن ياكى غەربتە سىزىلغان ئىمىن سىنانىڭ ھەمدان شەھىرىدە شاگىرتلىرىغا دەرس سۆزلەۋاتقان ھالىتى تەسۋىرلەنگەن رەسىملەردىن ئالاھىدە پەرقلىق ھالدا ئۆزىنىڭ خاس ئالاھىدەلىكى بىلەن سېلىشتۇرما ئۈستۈنلۈك ھاسىل قىلغان. مانا بۇ ئەينى زاماندىكى شىنجاڭنىڭ مۇنتىزىم ئالىي مائارىپىدىن بىر ئۈچۈر. ① بۇ رەسىمدىكى كۆرۈنۈشلەردىن ئۇنىڭ بۇددا دىنى مۇھىتىدا سىزىلغانلىقى ئىسپاتلىنىدۇ.

شۇ نەرسىنى قىستۇرۇش زۆرۈرىيەت بولىدۇكى، بۇددا دىنى شىنجاڭغا كىرىپ چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ھەم بەھەيۋەت تەسىرىنى كۆرسىتىۋاتقان بولغانلىقى ئۈچۈن، قوشنا رايونلار بولۇپمۇ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى راھىب - ئۆلىمالارنى ئۆزىگە كۈچلۈك جەلپ قىلىپ، ئىلىمگە تەشنا قەلبىنى قاندۇرىدىغان بىلىم ئوچىقى سۈپىتىدە گەۋدىلەنگەن. ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى راھىبلارنىڭ غەربكە بېرىپ بۇددا دىنى بىلىمىنى ئۆگىنىشى بۇنىڭغا روشەن مىسال بولىدۇ. ئەينى زاماندا ئىبادەتخانىلاردا ئىلىمگە چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان ئوت يۈرەك بىلىمخۇمارلار توپلىنىپ، قېتىملىق ئۆگىنەتتى ۋە ئۆگىتىدە شەتتى. ئالىم بولمىغانلار ئالىملارنى يېتىشتۈرۈپ چىقاتتى؛ ئۇدۇن، سۈلپ، كۈسەن، قوچو قاتارلىق شەھەرلەر بۇددا دىنىنى ئۆزلەشتۈردى.

① ئا مۇھەسسەلىن: «غەربىي ھىندىي مائارىپ تارىخىدىن بىر ئۈچۈر»، «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى»، 1993 - يىلى 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىكى سان.

دىغان ۋە راھىيلارنى، تەرجىمان ۋە شەرھىشۇناسلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ، ئەتراپ رايونلارغا يوللاپ بېرىدىغان مۇھىم ئىلىم مەركەزلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى. رۇس ئالىمى د. ئى. تخونوف: «بۇددىزم كەڭ تارقالغان دەۋرلەردە شىنجاڭدىكى چوڭ ياشتىكى ئەرلەرنىڭ ئۈچتىن بىرى ساۋاتلىق ئىدى»^① دەپ كۆرسەتكەن.

ئەينى زاماندا، تارىم بوستانلىقىدىكى مەرىپەت مەركەزلىرىدىن بۇدداستىغا، كۇماراجىۋا، جىۋا، خېتو، سۇجۇپ، بەي مىڭدا، بەي جىتۇڭ، دېھارماچىن، خۇيلىن، سىكساناندا، ۋايچىرا كىلتى، ۋايچىرا ۋاچىر، فېي شىنغۇ، ۋايچىرا ۋازىكىنا، ۋايچىرا ئىراساتكا، ۋايچىرا كۇيچى، ياڭشىدەن، بەي فۇجەن، ۋايچىراچىن، ۋايچىراكان، فېي چىڭئەن، فېي ئاچا، فېي شىڭنۇ، قوشۇخان قاتارلىق ئۆلىما - زىيالىيلار يېتىشىپ چىقىپ، زور بىر تۈركۈم زىيالىيلار قوشۇنىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى مەركىزىي جۇڭگو رايونىنىڭ مەدەنىيىتىگە ھەم كۆرۈنەرلىك ھەسسەسىنى قوشقان. بۇ ئۆلىما - لارنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسى ئائىلە ۋە جەمئىيەت تەربىيىسى ئارقىلىق كەلگەن دېگەندىن كۆرە، ئىبادەتخانا ۋە مەكتەپ تەربىيىسى ئارقىلىق مۇكەممەللەشكەن دەپىش تارىخىي رېئاللىققا ئۇيغۇن.

بۇدداستىغا (佛图澄، فوتۇدەنگ، 232 — 348 - يىللار) كۈسەندە تۇغۇلغان. مىلادىيە 310 - يىلى لوياڭغا بېرىپ، ئۇ يەرنىڭ ھۆكۈمدارلىرى شى لې، شى خۇلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان. ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شى لې ۋە شى خۇلار ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دائىرىدە 800 نەچچە بۇتخانا سالدۇرغان. چاڭجياڭنىڭ جەنۇبىدىن ھەتتا ھىندىستاندىن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلاردىن راھىيلار كېلىپ، ئۇنىڭدىن تەلىم ئېلىپ تۇرغان. ئۇنىڭ شاگىرتلىرى 10 مىڭدىن ئاشقان.

بوتۇشىمى (佛图舌弥) — كۈسەنلىك، بۇددا دىنى ھىنايانا ئالىمى، كۈسەندىكى خانلىق بخارا (ئىبادەتگاھ) نىڭ باش خەلپەلىرىدىن بىرى، ئۇ كۈسەن خانلىقىنىڭ باش ئۆلىماسى بولۇپ، كۈسەن ئېلىدىكى ئېلۇپەر بخاراسى، ئونسۇ (ۋېنسۇ) بخاراسى، جام خانلىق

① د. ئى. تخونوف: «تۇڭغۇر خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە جەمئىيەت ئەھۋالى» (10 - 14 - قىسىملار)، 1966 - يىلى موسكۋا نەشرى.

بخاراسى، بۇسۇرانات بخاراسى قاتارلىق بخارالارغىمۇ رىياسەتچىلىك قىلغان. كۇماراجىۋا كىچىك چېغىدا بوتۇشىمىدىن تەلىم ئالغان. بوتۇشىمى چوڭ ئۆلىما ۋە خەلپەت (مۇدەررىس) بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆپلىگەن تالىپلارنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. 达摩弗多 — سۇلى خانلىقىنىڭ شاھزادىسى، مەشھۇر بۇددا ھىنايانا ئۆلىماسى ۋە بۇددا مۇدەررىسى. مىلادىيە 4 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى چارىكىدە سۇلىغا خان بولغان. كۇماراجىۋا ئاندىن سىغا ئەگىشىپ كەشمىرگە بېرىپ ئوقۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، سۇلىغا كەلگەندە، داموبۇدۇننىڭ ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋېلىش - غا مۇيەسسەر بولۇپ، ئوردىدا تۇرۇپ قالغان ۋە ئۇنىڭدىن بېرىلىپ تەلىم ئالغان.

شۇلى شومۇ (须利苏摩) — ساكارائول (ياركەنت) شاھزادىسى، ئەينى زاماندىكى تارىم بوستانلىقى تەۋەسىدە ئورنى ئالاھىدە يۇقىرى بولغان بۇددا ماھايانا ئۆلىماسى ۋە ئۇستازى. كۇماراجىۋا كەشمىردە ئوقۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ساكارائولدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، شۇلى شومۇنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن ماھايانا بۇددىزمىنى قوبۇل قىلغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا كۇماراجىۋا ئاشۋاگۇشا، ناگارا - جۇنا، ئارىادىۋا قاتارلىق ماھايانا ئۇستازلىرىدىن كېيىنلا شۇلى شومۇنى تۆتىنچى ئۇستاز سۈپىتىدە تىلغا ئالغان.

كۇمىراجىۋا (344 — 413 - يىللار) — بۇددا دىنىنىڭ ئاساسىي روھىغا ئائىت بىلىملەرنى كۈسەندە ئالغان. ئۇ چاڭئەنگە تەكلىپ بىلەن بارغاندىن كېيىن 800 شاگىرتى بىلەن بۇددا دىنىنىڭ مىزانى قائىدە ۋە بايانلىرىغا ئائىت 400 جىلدتىن ئارتۇق كىتابلارنى خەنزۇ - چىنغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.

خۇيلىن (慧琳، 736 — 803 - يىللار) — سۇلى بەگلىكىدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان مەشھۇر ئالىم. ئۇنىڭ بۇددا دىنى ۋە جۇڭگونىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرى توغرىسىدىكى بىلىمى بەك چوڭقۇر بولغان. ئۇنىڭ «بۇددا ئىبارلىرىنىڭ تەلەپپۇزى ۋە مەنىلىرى» (خۇيلىننىڭ تەلەپپۇزى ۋە مەنىلىرى)، «نوملار شەرىھى»، «ئۇلۇغ نوملارنىڭ تەلەپپۇزى ۋە مەنىلىرى» دېگەندەك ناملار بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ) ناملىق كىتابى 100 جىلدلىق بولۇپ، ئېلىمىز بويىچە بۇددا دىنى ۋە قەدىمكى خەنزۇ

تېلىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان مۇھىم ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەتتا چاۋشىيەن، ياپونىيىلەرگىمۇ تارقالغان.

غەربىي يۇرتنىڭ بۇددا مائارىپى ئەنئەنىۋى مائارىپ ئۇسۇلىنى ئاساس قىلغان ھالدا سىرتقى ۋە قوشنا رايونلار (مەسىلەن، ھىندىستان، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى قاتارلىق جايلار) نىڭ مائارىپى — پېداگوگىكا ئۇسۇلىنى ئۆگىنىش، تەتبىق قىلىش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە قوشنا رايونلارغا، بولۇپمۇ مەركىزىي جۇڭگو رايونىغا كۈچلۈك مائارىپ تەسىرىنى كۆرسىتىش، دىنىي مائارىپنى ۋاسىتە قىلغان ھالدا ئىلىم ئالماشتۇرۇش، ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەنلەرنى تەڭ راۋاجلاندۇرۇش، جۈملىدىن تەرجىمە ۋە شەرھىنىشقا كۆپتىن — كۆپ ئەھمىيەت بېرىش، دىن بىلەن ھاكىمىيەتنى بىر پۈتۈن گەۋدە دەپ تونۇش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزىنىڭ روشەن خۇسۇسىيىتىنى ئىپادە قىلغان.

(2) قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ مائارىپى

قوچو ئۇيغۇر ئېلى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىلا، قوچو رايونىدا ھۆكۈمەت ۋە خۇسۇسىيلار ئاچقان مەكتەپ مائارىپى بولغان. بۇنى تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە قوليازىلار ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. جۇڭگو-نىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە، فېئودال ھۆكۈمرانلار «مۇھاكىمە ۋە بايان» («论语») نى بالىلارنى تەربىيەلەشتىكى ئاساسلىق ئوقۇتۇش دەستۇرلىرىدىن بىرى قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ جېڭ ھەزرەت ئىزاھلىغان نۇسخىسىنىڭ ھۆكۈمەت مەكتىپى ۋە خۇسۇسىيلار مەكتىپى چى ئوقۇغۇچىلىرى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن پارچىلىرى ئىلگىرى كېيىن بولۇپ تېپىلدى.

مەسىلەن، 1964 - يىلى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 17 - نومۇرلۇق قەبرىدىن «مۇھاكىمە ۋە بايان» جېڭ ھەزرەت شەرھى («论语·郑氏注») نىڭ قوچو ناھىيىسى ئاچقان مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى جىياڭخۇلى كۆچۈرگەن پارچىسى (دەۋرى مىلادىيە 715 - يىلىدىن كېيىن ئەمەس) قېزىۋېلىندى.①

① جۇڭگو مۇزېيلىرى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مۇزېيى، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى دەرىجىسى 1991 - يىلى، 203 - بەت.

1969 - يىلى، تۇرپان ئاستانە قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن «مۇھاكىمە ۋە بايان» جىڭ ھەزرەت شەرىھى» نىڭ «غەربىي ئوبلاستىنىڭ قوچو ناھىيىسى نىڭچالڭ يېزىسى خۇفېڭ كەنتىدە بولغان خۇسۇسىيلار مەكتىپى ئوقۇغۇچىسى — 12 ياشلىق بۇتەنشىۋۇ» تەرىپىدىن مىلادىيە 710 - يىلى كۆچۈرۈلگەن پارچىسى قېزىۋېلىندى. ①

ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، بۇ خانلىق قوچو رايونى ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى جايلار بىلەن بەلگىلىك ئالا-قىدە بولغان. بۇ توغرىلۇق رۇسىيىلىك ئالىم س. گ. كىلياشتور-نى «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» (759 - يىلى تىكلەنگەن) نىڭ 14 - قۇرىنى ئىزاھلاپ يازغان «شىنجاڭ ۋە ئوردۇبالىق قاغانى» ناملىق ماقالىسىدە پاكىتلىق قاراشلار بىلەن توختالغان. ②

بۇنىڭدىن قارىغاندا، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇش ھارپىسىدا، ئۇيغۇرلار قوچو رايونىنىڭ مۇنتىزىم مائارىپ تەربىيىسى توغرى-لۇق بەلگىلىك تونۇشقا ئىگە بولغان بولۇشى مۇمكىن.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى مائارىپ دىنلار بىلەن زىچ باغلانغان، يەنى قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ مائارىپى بۇددا دىنى، مانى دىنى قاتارلىق دىنلارنى مۇھىم مەزمۇن قىلغان، شۇنداقلا ئىجتىمائىي پەن ۋە تەبىئىي پەنلەرنى ئاساس قىلغان. قوچو ئۇيغۇر تېلى ئەينى زاماندا بۇددا دىنىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ تونۇلغان. سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىسى ۋاڭ يەندىنىڭ ئەلچىلىك خاتىرىسىدە ئېيتىلىشىچە، قوچودا 50 تىن ئارتۇق ئورۇندا ساڭرام بولغان.

قوچودىكى ساڭراملارنىڭ كۆپ تەرەپلىمە رولى بولغانلىقى مەلۇم. بۇ يەرگە توپلانغان راھىب، مۇرىتلار بىر تەرەپتىن، ئىستىقامەت بىلەن شۇغۇللانغان، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىلمىي پائالىيەت، جۈملىدىن مائارىپ - ئوقۇتۇش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان.

بۇددا دىنى نوم - دەستۇرلىرىنىڭ مەزمۇنى بەك كەڭ ۋە چوڭ-قۇر، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەنەتكەك تىلى (سانسكرىت تىلى)، توخرى تىلى، خەنزۇ تىلى قاتارلىق تىللاردا بولغاچقا، ھەرقايسى تەرەپلەردىن خەۋەردار بولۇشقا توغرا كېلەتتى.

① «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 - يىلى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 343 - بەت.

② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، 1994 - يىلى 1 - سان.

بۇددا نوملىرىنىڭ مەزمۇنى دەماللىققا ئوقۇپ چۈشىنىش بەك تەس ئىدى. شۇڭا بۇددا نوملىرىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن، ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىن باشلاپلا بېرىلىپ ئوقۇشقا، باسقۇچمۇ باسقۇچ يۇقىرى ئۆرەشكە توغرا كېلەتتى. ئائىلىدە، خۇسۇسىي مەكتەپلەر ۋە ساڭراملاردا ئۆگىنىش، ئۇستازلارنىڭ يېتەكچىلىكى بولۇش، قاتتىق مەشىق قىلىش، يېزىش، يادلاش، مۇتالىئە قىلىش، مۇنازىرە قىلىش، سوت-ئال-سوراق قىلىش، مەخسۇس تەربىيىلىنىش قاتارلىق پېداگوگىكىلىق قائىدىلەرنىڭ يولغا قويۇلدىغانلىقى ئەقىلىمى ئىش ئىدى. ئەينى زاماندا كۆپچىلىك ئاۋام پۇقرا بۇددا ئەقىدىسىدىن خەۋەردار بولسىمۇ، ئەمما بۇدىن ساھەسىدە يۇقىرى سەۋىيىگە ئىگىلەر كۆپ بولماسلىقى مۇمكىن ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، قىسقىچە ئەھۋالى مەلۇم بولغان بەزى تىلشۇناس، شائىر، يازغۇچى، ئالىملارنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ساڭراملار ۋە مانىستانلار بىلەن مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان.

قوچو ئۇيغۇر ئېلىدىكى ساڭرام ۋە مانىستانلار ھەرخىل تەبىقە كىشىلىرىنىڭ ئېتىقاد قىزغىنلىقى ۋە ئىلىم تەشەببۇقىنى قاندۇرۇش بىلەن بىرگە، قوشنا ئەللەردىن كەلگەن مۇرىت - مۇخلىسلارنىڭ بۇددا ۋە مانى ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىش ئارزۇلىرىغىمۇ پايدىلىق ئىمكا. نىيەتلەرنى يارىتىپ بەرگەن. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى، تاڭخۇتلار ئېلى ۋە قىتان خانلىقلىرىدىن بىرمۇنچە بۇددا راھىبلىرى قوچو ئۇيغۇر ئېلىگە كېلىپ دىنىي ئىلىملەرنى ئۆگەنگەن ۋە ئىلىم ئالماشتۇرغان. ساڭرام ۋە مانىستانلاردىن باشقا، قوچو ئۇيغۇر ئېلىنىڭ مەركەزىي شەھەرلىرىدە يەنە بۇددا نوملىرىنى مۇھاكىمە - مۇتالىئە قىلىدىغان خاس ئىلمىي ئورگانلار تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ يەرگە سانسكرىت، سوغدى، توغرى ۋە خەنزۇ تىللىرىنى پىششىق بىلىدىغان ئالىملار توپلانغان. ئۇلار دىنىي ئەقىدىلەر، ئىستىلىستىكا، فونېتىكا ساھەسىدە چوڭقۇر ئىزدەنگەن، گېرمانىيىلىك ئۇيغۇرشۇناس گابائىن خاننىم بۇنداق ئورۇنلارنى «ئاكادېمىيە» ئىدى، دەپ ھېسابلىغان. ①

① - ۋەتەن ئەللەردىكى نۇرگۈلگىيە، موسكۋا پەن نەشرىياتى، 1987 - يىلى، رۇسچە نەشرى، 321 - بەت.

قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ دىنىي مەزمۇندىكى مائارىپىدىن باشقا، ئىجتىمائىي مائارىپ، يەنى ئاممىباپ مائارىپمۇ بەلگىلىك نىسبەتتە يۈكسىلىش باسقۇچىدا بولغانلىقىنى دەلىللەيدىغان ماتېرىياللارمۇ يوق ئەمەس. رۇس ئالىملىرىدىن تىخونوفنىڭ «بۇددىزم كەڭ تارقالغان دەۋردە، شىنجاڭدا چوڭ ياشتىكى ئەرلەرنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى ساۋاتلىق ئىدى»^① دېگەن كۆز قارىشى قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەھۋالىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كېتىدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق. بۇنى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپتىن كۆرۈپ يېتىشكە بولىدۇ: بىرىنچى، يېزىق قوللىنىش جەمئىيەتتە خېلى كەڭ ئومۇملاشقان. بۇنى ئۆز زامانىسىدىن يېتىپ كەلگەن توختامنامە، قەرز ھۆججەتى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇلار چوڭ جەھەتتىن ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى ۋە خۇسۇسىي ھۆججەتلەر دېگەن تۈرگە ئايرىپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. خۇسۇسىي ھۆججەتلەرنىڭ كۆپى كۈندىلىك تۇرمۇشقا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇلاردا يەر، ئۈزۈملۈك باغ، ئاشلىق، ئائىلە ۋە ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى ئىجارىگە ئېلىش، سېتىۋېلىش توغرىسىدىمۇ چۈشىنىشلىك ھۆججەت ۋە توختامنامىلەر يېزىلغان بولۇپ، بۇلار پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ۋە خەلق ئارىسىدا ئوقۇغان ساۋاتلىق كىشىلەرنىڭ بار ئىكەنلىكىنى ئۆقتۈرىدۇ. ئىككىنچى، ئاممىباپ ئەدەبىيات مۇناسىپ تەرەققىياتقا ئېرىشكەن. ئۆز زامانىسىدىن يېتىپ كەلگەن شېئىر، نەسرىي ئەسەرلەر، ماقال - تەمسىل، داستانلار ۋە بىر قىسىم تەرجىمە ئەسەرلەر بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۈچىنچى، ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەن ساھەلىرىدە زور ئۇتۇقلار قولغا كەلگەن. مەسىلەن، يۇقىرىدا دېيىلگەندەك خاس ئەدەبىيات ۋە تەرجىمىچىلىك ساھەسىدىن باشقا، رەسساملىق، نەققاشلىق، ھەيكەلچىلىك، بىناكارلىق، ئاسترونومىيە، تېبابەتچىلىك قاتارلىق ساھەلەردە يېڭى - يېڭى ئۇتۇقلار قولغا كەلگەن. چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرىمۇ يۈكسەلگەن. بۇلار ئەلۋەتتە

① ئى. تى. تىخونوف: «ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى»، ئوسكۆ، 1966 - يىلى، رۇسچە نەشرى.

كونا بىلىملەرنى يەكۈنلەش، چوغلار ياشلارغا، ئۇستازلار شاگىرتلارغا ئۆگىتىش، ئائىلە، جەمئىيەت ۋە مەكتەپلەردە ئۆگىنىش ئارقىلىق يېتىلىشىپ تۇرۇلغان، ھەتتا سودا - تىجارەت ئۈچۈنمۇ ئوقۇش ۋە بىلىم كېرەك بولاتتى. فەن باۋالىك ئەپەندى بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: ئۇيغۇر ئەللىرى «غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقتە خېبېي، شەندۇڭغىچە قەدىمى يەتكەندى. مەقسەتلىرى پۇل تېپىش، پايدا ئېلىش بولسىمۇ، جاپا - مۇشەققەتكە قارىماستىن شەرق ۋە غەربكە چېپىپ يۈرۈش روھى، ئومۇمەن ئۇلارنىڭ ئەمگەكچانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلار تىجارەت ئەھلى بولمىسا، تۈبۈتلەر، خەنزۇلار بىلەن تىجارەت قىلالمايتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار جاۋاھىراتلارنى تو- نۇيتتى. دۆت ئادەملەر بۇنداق ئىشلارنى قىلالمايتتى... ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا «سارت»، «تۈركىي تىلىدا» (سودىگەر) دېگەن مەنىدە) دەپ بەرگەن نامىدىنلا بۇنى تولۇق ئۇقۇۋالايلىمىز. دېمەك، ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن تىجارەت ماھىرلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. «سۇڭمۇ خاتىرىلىرى، دە گەنجۇ، لياڭجۇ، گۇاڭجۇ، شاجۇلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ چېدىرلىرى بار ئىدى. كېيىن ئۇلار تاڭغۇتلار ئىدارىسىگە ئۆتتى... ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچىلىكى يەن (خېبېي) دە تىجارەت قىلاتتى.»^①

دېمەك، فېئودالىزمنىڭ خېلى گۈللەنگەن دەۋرىدە تۇرغان قوچو ئۇيغۇر ئېلىدىكىلەر، مەيلى قانداق ئىجتىمائىي پائالىيەت، ياكى ئىش- لەپىچىقىرىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانسۇن، بىلىم ۋە تېخنىكىنىڭ كۈچىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان ۋە ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بىلەن قارىغان. قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ مائارىپى ئىچكى قىسىمغا قارىتىلىش بىلەن- لا چەكلەنمىگەن، بەلكى يەنە قوشنا رايونلار ۋە ئەللەرنىڭ تەلىم - تەربىيە، مائارىپ - مەدەنىيىتىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ نۇقتىنى روشەنلەشتۈرۈش قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ مائارىپ ئەھۋالى ۋە مائارىپ سەۋىيىسىنى مۆلچەرلەشكە ياكى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشىنىشكە پايدىلىق. قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ سىرتقا قارىتا يۈرگۈز- گەن مائارىپ تەربىيىسى تىل - يېزىق، ئىجتىمائىي بىلىملەر

① فەن باۋالىك: «ئۇيغۇر تارىخىدىكى مۇھىم بىر بۇرۇلۇش دەۋرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1986 - يىلى 4 - سان.

ۋە دىنىي ئەقىدىلەر قاتارلىقلارغا چېتىلغان. ئۇيغۇر يېزىقى بۇ خانلىق ئەۋەسدە ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلەتتى. بۇ يېزىق ئىجتىمائىي ئالاقىلەر نەتىجىسىدە، نايمانلار، قىتانلار ۋە موڭغۇللارغا تەسىر قىلىپ، بۇ قوۋملار جەمئىيىتىدە ئىشلىتىلىدىغان يېزىق بولۇپ قالغان. قوچو ئۇيغۇرلىرىدىن بولغان باخشى، مۇئەللىم-لەر نايمان، قىتان ۋە موڭغۇللار ئارىسىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈم-رانلار جەمەتىگە بۇ يېزىقنى ئۆگەتكەن. يېزىقنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن باشقا مەدەنىيەت بىلىملىرىمۇ ئۆگىتىلگەن. ① بۇ نۇقتىنى فرانسىيىلىك شەرقشۇناس ل. خامىلتوننىڭ «ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىنىڭ زور دەرىدە جىدە تەرەققىي قىلىشى بىلەن، 13 - ئەسىردىن ئىلگىرى ئۇلار ئەمەلىيەتتە تۈركىي ۋە موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ مەدەنىيەت پېشۋالىرى دېگەن ئاتاققا ئىگە بولغان» ② دەپ، فرانسىيىلىك يەنە بىر شەرقشۇناس گروسسىنىڭ «ئۇيغۇرلار ئالتاي بىلەن ئورقۇندىكى تۈرك، موڭغۇل دۆلەتلىرى، 12 - ئەسىردىكى نايمانلار ۋە 13 - ئەسىردىكى چىڭگىزخان جەمەتىنىڭ مەدەنىيەت ئۇستازىغا ئايلانغانىدى» ③ دەپ يازغانلىقىدىن بىلىۋالالايمىز.

قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ سىرتقا قارىتا يۈرگۈزگەن مائارىپ تەربىيىسىدە، دىننىڭ ئەسەرمەزۈپلىرىنى تەشۋىق قىلىشۇ مۇھىم مەزمۇن قىلىنغان. تۇتۇ يازغان «سۇڭنامە» دە، ئۇيغۇر راھىبلىرىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا بېرىپ دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئېيتىلغان. ④ شى لەنلەن باخشىنىڭ بېيجىڭدىكى موڭغۇل ئوردىسىدا

- ① بۇ مەقتىكى تارىخىي خاتىرىلەر تۆۋەندىكى مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن:
1. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى». تانا تۇڭا تەزكىرىسى.
2. سۇڭ لىيەن: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى». دېھارما تەزكىرىسى.
3. سۇڭ لىيەن: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى». قاراباغ بۇيرۇق تەزكىرىسى.
4. سۇڭ لىيەن: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى». يۈرۈك تۆمۈر تەزكىرىسى، ئوۋبالا شۇن: «كۆپچى تولىمى».
5. سۇڭ لىيەن: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى». سىيان تەزكىرىسى.
6. سۇڭ لىيەن: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى». سەككىز تەزكىرىسى، ئوۋبالا شۇن: «كۆپچى تولىمى».
7. 11 جىلد. قوچولۇق شىي جەمەتى تەزكىرىسى.
8. مۇھەممەد ئىسەن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى 50 - بەت.
9. سۇڭ لىيەن: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى». ئارغۇن سالى تەزكىرىسى.
10. سۇڭ لىيەن: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى». لىيەن شىشەن تەزكىرىسى. قاتارلىقلارغا قارالسۇن.
- ② ج. خامىلتون: «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخى ماتېرىياللىرى» (غەزۋە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى، 8 - بەت.
- ③ گروسسى: «پەللىق كىمپېرىيىلىرى»، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىلى، 147 - بەت.
- ④ تۇتۇ: «سۇڭنامە»، 197 - جىلد 1 - قىسىم، 4 - بەت.

بۇددا ئەقىدىسىنى تارقاتقانلىقى، بىرمۇنچە بۇددا نوملىرىنى كۆچۈر-
گەنلىكى، ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدە بىرمۇنچە ئىبا-
دەتخانىلارنى ياساتقۇزغانلىقى تارىختىن بىزگە مەلۇم. قىتانلار، تاڭ-
خوتلار ئېلىگە بارغانلارمۇ بار.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مائارىپ - مەدەنىيەتتە چوڭ يۈكسە-
لىمىش بولغان، جۈملىدىن مائارىپ ئىشلىرى ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى
زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەن، بۇ مەسىلىنى بىز شەرقشۇناسلاردىن
جەفقار ئەل ئەھمەدنىڭ «ئۇيغۇرلاردا قانۇن ۋە مالىيە ئاتالمىلىرى»
(«شەرقىي ئوكيان تارىخى تەتقىقات مەجمۇئەسى» ياپونچە IV توم،
510 - بەت) دېگەن ماقالىسىدىكى مۇنۇ بايان ئارقىلىق روشەنلەشتۈ-
رەلەيمىز: «12 — 14 - ئەسىرلەردىكى بەشبالىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ
تۇرمۇشى، بۇنىڭدىن 50 — 60 يىل ئىلگىرىكى، يەنى مۇشۇ ئەسىر
(20 - ئەسىر) نىڭ بېشىدىكى شۇ جاينىڭ تۇرمۇشىدىن كۆپ ئۈس-
تۈن ئىدى. ئۇلار شۇ ئەسىرلەردە غەربىي ياۋروپا زېمىندارلىرى،
رېتىملىرى، ھەتتا يېروسالىمغا يۈرۈش قىلغان ئەھلىسەلىپ ئارمى-
يىسىگە قاتناشقان خرىستىئانلارغا سېلىشتۇرغاندا، تېخنىكا ۋە تەربىيە
كۆرۈشتە يەنە ئۈستۈن ئورۇندا تۇراتتى... ئۇيغۇرنىڭ مەدەنىيەت ئىش-
تىمدارى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئەلۋەتتە مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم» ①.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدا مائارىپ ئىشلىرى بەلگىلىك دەرىجىدە
يۈكسەلگەن بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خانلىق دەۋرىدە ئىلىم - پەننىڭ
ھەرقايسى ساھەلىرىدە نەتىجىلەر قولغا كەلگەن. بولۇپمۇ ئىل - ئەدە-
بىيات، لۇغەت، تەرجىمىچىلىك، تېبابەتچىلىك، رەسساملىق، كالىپ-
دارچىلىق قاتارلىق ساھەلەرگە مەنسۇپ نۇرغۇن يازما ھۆججەتلەر
دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىپ، تۇرپان شۇناسلىق ئىلمىنى باي ماتېرىياللار
بىلەن تەمىن ئەتتى. سىڭقۇسېلى تۇتۇلۇق، پىرتانراكىشت، ۋاپىسى
باغشى، ئاپرىنچۇر تېگىن، قالىم قايشى، ئاتسالىق، كىكى، سىلىغ
تېگىن قاتارلىق تىلشۇناس، تەرجىمان، شائىر ۋە پەيلاسوپلار قويۇق
مائارىپ مەدەنىيىتى مۇھىتىدا يېتىشىپ چىققان. «ئوغۇزنامە»،
«ئالتۇن يارۇق»، «مايىتىرى سىمىت»، «كۆڭۈل تۈزۈن ئوقۇتتاجى»

① پالاق قۇشۇق: «ئۇيغۇرلاردا بۇدەزىم»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىلى خەنزۇچە
نەشرى، 65 - بەت.

نوم بىتىگ. (« ئاڭنىڭ ماھىيىتىنى بىلدۈرگۈچى نوم پۈتۈك » ، 13-
 ئەسىردىكى بۇددا مۇتەپەككۈرى ۋاپىسى باغشى ئەسىرى) قاتارلىق ئە-
 سەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى تاسادىپىي ھادىسە ئەمەس، يەنە بىرمۇنچە
 بۇددا نوملىرىنىڭ تەرجىمە نۇسخىلىرى بولغاندىن باشقا، « ئىنجىل » ،
 « ئىزوپ مەسەللىرى » ، « بەشتامە » (« پەنچە تانتارا » ، يەنى « كەلىلە
 ۋە دەمىنە ») ، « رامايانا » ، « ماخاپخاراتا » قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ تە-
 رجمە پارچىلىرىنىڭ قوچودىن تېپىلىشى تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك
 ئىشتۇر. (2) ئىسلام مائارىپى - ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا
 قاراخانىيلار خانلىقى زامانىسىدا ئاساس سېلىنغان شىنجاڭ ئى-
 لام دىنىي مائارىپى شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە زىيىتىنىڭ
 يۈزلىنىشىگە ئەگىشىپ، گاھى جۈش ئۈرۈپ راۋاجلىنىپ، گاھى
 تۆۋەن مۇقامدا يۈرۈشۈپ تۇرغان. مەيلى قايسى سەۋىيىدە بولمىسۇن،
 1950 - يىللىرىغىچە ئىسلام دىنىي مائارىپىنىڭ شىنجاڭ جەمئىيىتى-
 دە ئوينىغان رولى چوڭ بولغان. (1)
 چاغاتاي ئۇلۇسى (1224 - 1309 - يىللار) ۋە چاغاتاي خانلىقى
 (1309 - 1348 - يىللار) زامانىسىدا كاشغەر ۋە بۇخارادىكى
 « مەدرىسە ئى مەسئۇدىيە » نىڭ تەسىرى بەك چوڭ بولغان. بۇ مەدرىسە-
 نى چاغاتاي خاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تەيىنلىگەن ئۇيغۇر باش ۋالىيسى
 مەھمۇد يالاۋاچنىڭ ئوغلى مەسئۇدىيالاۋاچ (مەسئۇدىيە) 1238 -
 يىللىرىدىن كېيىن بىنا قىلغان بولۇپ، ئۇ 1255 - 1289 -
 يىلغىچە بۇ مەدرىسەلەرگە شەخسەن ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلغان.
 كاشغەردىكى « مەدرىسە ئى مەسئۇدىيە » 1388 - يىلى تەپرىقچىلىك
 جەريانىدا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسى-
 يادىكى تەسىرى ئۇزۇن ئەسىرلەرگىچە قويۇق ساقلانغان. (2)
 تۆمۈرىيلەر پادىشاھلىقى دەۋرى (1370 - 1507 - يىللار) دە
 ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ھىراتتا « ئىخلاسىيە » ، « شىغائىيە » مەدرىسلىرى-
 نى، « خەلاسىيە » خانىقاسىنى بىنا قىلدۇرغانلىقى ئۆز دەۋرىنىڭ
 مائارىپ ئىشلىرىغا قوشۇلغان چوڭ ھەسسە بولۇپ، بۇنى تۆمۈرىيلەر
 دەۋرىدىكى مائارىپ تەرەققىياتىنى ئۆگىنىشكە زۆرۈرىي تولۇقلىما ما-
 تېرىيال قىلىشقا بولىدۇ. بۇ دەۋردە سەمەرقەنت ۋە ھىراتتا سەئىدىدىن

كاشغەرى (1377—1456- يىللار)، ئەبەيدۇللا لۇتقى (1366—1465 - يىللار) قاتارلىق ئۇيغۇر مۇدەررىسلىرى (ئەبەيدۇللا لۇتقى ھەم شائىر ئىدى) مۆتىۋەر زاتلار ھېسابلانغان.

يەكەن خانلىقى دەۋرى (1514 — 1680 - يىللار) شىنجاڭ ئىسلام دىنى مائارىپى تەرەققىي قىلغان دەۋر بولدى. سەئىدخان، ئابدۇرەشىدخانلار مائارىپ ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. «تارىخىي ئابدۇرەشىدخان» ناملىق تەزكىرىدە بايان قىلىنىشىچە، بۇ خانلىق تەۋەسىدە 1690. مەكتەپ بولغان. ① يەنە باشقا ماتېرىياللاردا ئېيتىلىشىچە، ئەينى زاماندا يەكەن شەھىرىدىلا ئالتۇن مەدرىسى، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر مەدرىسى، رەشىدىيە مەدرىسى ② قاتارلىق داڭلىق مەدرىسىلەر بولغان. كاشغەر قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ خېلى كۆپ مەدرىسىلەر بولغان. يەكەندىكى مەدرىسىلەرگە جاي - جايلىرىدىن كىشىلەر كېلىپ ئوقۇغان. خوتەنلىك مۇسقا (مۇزىكا) تارىخى تەتقىقاتچىسى مۇجىزى (1820 - يىلى تۇغۇلغان) نىڭ «تەۋارىخى مۇسقىد-يۈن» (1854 — 1855 - يىللىرى يېزىلغان) ناملىق كىتابىدىكى مۇقام ئۈستازى يۈسۈپ قىدىرخاننىڭ «ئىراقىتىن، ئىراندىن، تەبىرىز-دىن، خارەزم، سەمەرقەنت، ئەنجان، ئىستانبۇل، كەشمىر، بەلىخ، شىراز قاتارلىق يىراق شەھەرلەردىن مۇسقا ئۆگىنىشكە كەلگەن شائىر گىمىنلىرى بار ئىدى» ③ دېگەن بايانىدىن بۇ نۇقتا روشەن بولىدۇ. يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرىدا خوجا - ئىشانلارنىڭ تەپرىقچىلىك پائالىيەتلىرى باشلىنىپ، باشقا مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ئىشلىرىغا ئوخشاش مائارىپ ئىشلىرىدىمۇ بەلگىلىك چېكىنىش، بۇرۇقتۇرمىلىق كەيپىيات بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئومۇميۈزلۈك پالەچ ھالەتكە چۈشكەن ئەمەس. بۇنى ئۆز دەۋرىنىڭ تونۇلغان شائىرى مۇھەممەد سېدىق زەلىلىنىڭ 1718. - يىلى يازغان «سەپەرنامە» ناملىق داستانىدا ئۆزىنىڭ 30 ياشقىچە يەكەندە تەربىيەلەنگەنلىكى ھەققىدە سۆزلەپ، ئۆز زامانىسىدا يەكەندە شېئىرىيەت ۋە پەلسەپىدە ئەفلاتونغا دەرس بېرىدىغان مۇدەررىسلەرنىڭ بولغانلىقىنى ئېيتقانلىقىدىن بىلىم

① شىنجاڭ مەدەنىيىتى، 1988 - يىلى 1 - سان، ئۈرۈمچى.
 ② سۇلتان مائۇت: «بۇرۇنقىدىكى بەر ناملىرىغا دائىر كىزىتىشلەر»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى.
 ③ مۇجىزى: «تەۋارىخى مۇسقىد-يۈن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى.

80 يىللىق خوجىلار ھۆكۈمرانلىق مەزگىلىنىڭ بەزى چاغلىرىدا خەلقچىل ۋە مەرىپەتكە مايىل بەزى ھۆكۈمرانلارمۇ جاھان سورىغان. مەسىلەن، خوجا جاھان (1685 — 1756 - يىللار) دېگەن بىر كىشى يەكەندە بىر مەزگىل (1735 — 1756 - يىللىرىغىچە) يەرلىك خان بولغان. كاشغەرلىك ئالىم مۇھەممەد سادىق كاشغەرى «تەزكىرەئى ئەزىزان» (1769 — 1770 - يىللىرى يېزىلغان) دا خوجا جاھان زامانىسىنى ھۈسەيىن بايقارا دەۋرىگە ئوخشاتقان ۋە مۇنداق يازغان: «خوجا جاھاننىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ياركەنتتە «ئاق مەدرىسە» ناملىق بىر ئالىي ئوقۇتۇش يۇرتى بىنا قىلىندى. بۇ ئوقۇتۇش يۇرتى كېيىنچە «مەدرىسە خامۇش» دەپ ئاتالدى. ①

خوجا جاھان يەنە مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ھەر تەرەپلىك تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن.

مەركىزىي ھۆكۈمەت 1759 - يىلى شىنجاڭدىكى ئېغىر تەپرىقە چىلىكىنى تۈگىتىش ئۈچۈن ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئومۇمىي ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە زىيەتتە مۇقىملىق كەيپىياتىنى بارلىققا كەلتۈردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا نىسبەتەن ئۆزگىچە سىياسەت قوللىدى. ئىمپ، مىللەت، دىن قاتارلىق مەسىلىلەرگە قارىتا ھەرقايسى مىللەت-لەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ - ئادىتىنى ساقلاپ قېلىش، مۇسۇل-مانلارنىڭ مەنئىي تۇرمۇشىغا ئارىلاشماسلىق سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئىسلام مائارىپىنى چەكلىمەستىن، بەلكى جەنۇبىي شىنجاڭدا ئەزەلدىن يۈرگۈزۈلۈۋاتقان بەگلىك تۈزۈم يولغا قويۇلغان چاغدىكى تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ساقلاپ قالدى. مەكتەپ - مەدرىسىلەردە باشلانغۇچ ۋە ئالىي مائارىپ يولغا قويۇلدى.

1756 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، سىياسىي، ئىجتىمائىي جەھەتتە بىر قاتار داۋالغۇشلار بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي ۋەزىيەتتە بىرلىك ۋە مۇقىملىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. بۇ يىللاردا كاشغەر، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەردە ئەزەلدىن بار

① «تەزكىرەئى ئەزىزان». قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى. 82 - 83 - بەتلەر.

بولغان مەدرىسلەر نورمال ئوقۇتۇشنى يولغا قويغاندىن باشقا، يەنە بەزى مەدرىسلەر يېڭىدىن بىنا قىلىنغان. خوتەن، كۇچا، قۇمۇل، فۇلجا، قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ مەدرىسلەر تەسىس قىلىنغان. ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە قۇرۇلۇپ، 1950 - يىلىغىچە يۈرۈشۈپ تۇرغان مەدرىسلەردىن ھېيتگاھ جامەسى، مەدرىسى ئەلاخان تۆرەم مەدرىسى، خانلىق مەدرىسى، توقام مەدرىسى، ساچىيە مەدرىسى، ساقىيە مەدرىسى، لايپەشتاق مەدرىسى، كەسكەن يار مەدرىسى، چاسا مەدرىسى، شاپولات بەگ مەدرىسى (بۇلار كاشغەر شەھىرىدە). يەكەن شەھىرىدىكى خېلى كۆپ مەدرىسلەر 1950 - يىللارغىچە داۋاملىق مەۋجۇت بولغان. كۇچادا كۇچا خانىقاسى، كۆك مەدرىسى، ئاق مەدرىسى، ساقساق مەدرىسى قاتارلىق مەدرىسلەر داڭلىق ھېسابلانغان. لۈكچۈندە «لۈكچۈن بەگلىك (ۋاڭلىق) مەدرىسى» تۇرپان ئويى مانلىقىدا تەسىرى خېلى چوڭ بولغان. بۇنى ئىمىن خوجا 1762 - يىلى لۈكچۈندە ۋاڭلىق مەنەسپىدە ئولتۇرغاندا بىنا قىلغان بولۇپ، كېيىن خانلىق مەدرىسە دەپ ئاتالغان ۋە 1950 - يىلىغىچە مەۋجۇت بولغان. قۇمۇلدىكى داڭلىق مەدرىسلەر 1831 - يىلى مۇھەممەد بېشىر-ۋاڭ تەسىس قىلغان قۇمۇل كونا مەدرىسى، شاھ مەھمۇد ۋاڭ 1905 - يىلى بىنا قىلدۇرغان قۇمۇل يېڭى مەدرىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، قۇمۇلدىكى بەزى مەدرىسلەردە تاكى 1956 - يىلىغىچە ئوقۇش داۋاملاشقان. ئىلى تەۋەسىدە 1750 - يىللىرى بىر تۈركۈم ھاللىق تەربىيەت-پەرۋەر كىشىلەر ئىئانە توپلاپ، ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشى بىلەن بەيتۇللا جامەسىنىڭ شىمال تەرىپىگە ئوقۇتۇش ئورنى تەسىس قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ بەيتۇللا جامەسى ھۇزۇرىدا تەلىم - تەربىيە ئىشلىرى يولغا قويۇلغان. بەيتۇللا جامەسى ئىچىدە تەسىس قىلىنغان «بەيتۇللا مەدرىسى» 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى، بولۇپمۇ 20 - ئەسىر - نىڭ ئالدىنقى چارىكىدە تەسىرى چوڭ مەدرىسلەردىن بولۇپ شۆھرەت قازانغان.

بۇ يىللاردا شىنجاڭدىكى چوڭ شەھەرلەردىلا مەدرىسلەر بىنا قىلىنىپ قالماستىن، بەلكى ناھىيە، يېزا دەرىجىلىك ئورۇنلاردىمۇ

مەدرىسەلەر بولغان چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدا زادى قانچىلىك مەدرىسە بارلىقى توغرىدا ئۇزۇن ئىشلىتىش سىتاتىستىكا يوق. ئەمما ئەينى زاماندا كاشغەر شەھىرىدە 17 مەدرىسە، يەكەن شەھىرىدە 62 مەدرىسە بولغان. يەكەن شەھىرىدىكى 29 مەدرىسە مىنگونىڭ دەسلەپكىچە مۇكەممەل ماقىلانغان. ۱۹۱۲-۱۹۴۹ (يىللار) دەۋرىگە كەلگەندىمۇ ئىسلام دىنىي مائارىپى شىنجاڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىي مائارىپ يۆنىلىشى بولغان. مەسىلەن، 1949 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئالتە ناھىيىنىڭ دىنىي مەكتەپلىرىنىڭ سانى 347، ئوقۇغۇچى سانى 105 مىڭ 900 بولغان بولسا، ئاممىباب پەننىي مەكتەپلەر 282، ئوقۇغۇچى سانى 51 مىڭ 446 بولغان. ①

مەدرىسەلەرنىڭ ئوقۇتۇش مەزمۇنى ئىسلام دىنى مەزمۇنى ئىدى. يەنى قۇرئان، ئىسلام پەلسەپىسى، فىقھ، ئىسلام تارىخى، دەھدىس ۋە باشقىلار. يەنە ئەرەب، پارىس تىلىدا يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەر، جۈملىدىن شېئىرىي دىۋانلار ئوقۇتۇلغان، تىبابەتچىلىك، ئىلمىي ئۈجم، مەتىنى قاتارلىق ئىلىملەرمۇ ئۆگىتىلگەن. بۇ جەھەتتە قاراخانىيلار خانلىقى زامانىسىدىكى مەدرىسەلەردە يولغا قويۇلغان ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئاساسەن داۋاملاشتۇرۇلغان. جۈملىدىن دەۋرنىڭ تەلىپىگە ماس ھالدا ئىسلاھ قىلىنىپ تۇرۇلغان. ئىسلام دىنىي مائارىپى دەۋرىدە ئىسلام مەدرىسە مائارىپىلا بولغان ئەمەس. جەمئىيەتنىڭ باشقا ساھەلىرىگە تۇتىشىدىغان تەلىم - تەربىيە ئوقۇتۇشمۇ ئايرىم ئىجتىمائىي ئىپادىلەردە ئوقۇتۇلۇپ تۇرۇلغان. مەسىلەن، يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ئىدىكى ئەھۋاللارنى ئېلىپ ئېيتساق، ئەينى زاماندا يەكەن شەھىرىدە «سىپاھىيە» (ھەربىي تەلىم - تەربىيە مەكتىپى)، «شىپاھەت» (تېببىي مەكتەپ)، «ھۇدۇدىيە»، (مۇداپىئە ئىشلىرى مەكتىپى)، «ئاي-ئەمى سەپىرات» (ئەلچىلىك مەكتىپى)، مۇسقىا (مۇزىكا) مەكتەپلىرى بولغان. ②

شىنجاڭنىڭ 1000 يىللىق ئىسلام دىنىي مائارىپى تارىخىدا ئۈرۈمچى شەھىرىدە ئوقۇتۇلغان مەدرىسەلەر ئىنتايىن كۆپ. ③

① گۇيا: «مىللەتلەر تەتقىقات ماقالىلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 220 - بەت.
 ② ئابدۇللا تالىپ: «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئوچىقكارلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى، 73 - بەت.

باشقۇرغان، دۆلەت خەزىنىسىدىن مەكتەپكە خىراجەت ئاجرىتىلغان. ھەتتا شىتاتقا مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن ھەقسىز ئوقۇتۇشنى يولغا قويغان. مەسىلەن، شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى مۇنداق ھەقسىز مەكتەپلەر 30 نەچچىگە يەتكەن. ھۆكۈمەت ئوقۇ-غۇچىلارغا ھەر ئايدا 60 — 70 ئاقچا بەرگەن. 1880 - يىلى شىنجاڭدا قۇرۇلغان ھەقسىز مەكتەپ 37 گە يەتكەن.

— شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۈرۈمچىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئوتتۇرا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى مەكتەپلەرمۇ ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كەلگەن، مەسىلەن، 1902 - يىلى ئۈرۈمچىدە سىياسىي - قانۇن مەكتىپى ۋە باشقىلار قۇرۇلغان.

1906 - يىلىدىن كېيىن ئۈرۈمچى، كاشغەر، ئىلى، ئاقسۇ، باركۆل، كاشغەر يېڭىشەھەر قاتارلىق جايلاردا باشلانغۇچ ۋە كەسپىي تېخنىكا مەخسۇس كۇرس مەكتەپلىرىدىن 622 سى قۇرۇلۇپ، 15 مىڭ 963 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مۇنداق ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەردە ئۈچ - خۇر ئوقۇتقۇچىلارمۇ يېتىشتۈرۈلۈپ، ئوقۇتۇش ئۇيغۇر تىلى - يېزىقى بىلەنمۇ ئېلىپ بېرىلغان. بۇنداق مەكتەپلەر مىنگونىڭ ئاخىرقى يىلى لىرىغا قەدەر بارغانسېرى كۆپىيىپ بارغان.

1924 - يىلى قۇرۇلغان شىنجاڭ رۇس تىلى سىياسىي - قانۇن مەكتىپى ئاساسىدا 1935 - يىلى ئۈرۈمچىدە شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى قۇرۇلغان. بۇ شىنجاڭدا يېڭىچە ئالىي مائارىپنىڭ باشلىنىشىدىن دېرەك بېرەتتى.

1840 - يىللاردىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر سودىگەرلەر رۇسىيە ۋە غەربىي ياۋروپاغا تېخىمۇ كۆپلەپ بېرىپ، سودا قىلىش جەريانىدا ئاڭ - سەۋىيە جەھەتتە يېڭىلىققا مايىللىقى ئېشىپ بارغان. ئۇلار ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئەنئەنىۋى مائارىپنى ئىسلاھ قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرگەن.

1911 - يىلى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ھارپىسىغا كەلگەندە، ئىلى ۋە كاشغەرلەردە يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەردىن بىر قانچىسى قۇرۇلغان. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، 1907 — 1908 - يىللىرى ئىلىدا مۇساباي جەمەتىنىڭ ئىلىكىدە مەكتەپ بولغان. شۇ يىللاردا

كاشغەر شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزىلاردا يېڭىچە مەكتەپلەر ئېچىلغان. ئابدۇقادىر داموللام 1912 - يىلى كاشغەر شەھىرىدە يېڭىچە مەكتەپ ئاچقان. ①

1933 - يىلى 7 - ئايدا كاشغەر شەھىرىدە «ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلغان. بۇ 1934 - يىلى ئۈرۈمچىدە ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئاساس بولغان.

شۇنىڭدىن كېيىن قۇرۇلغان شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى شىنجاڭ جەمئىيىتىدە يېڭىچە ما-ئارىپنى يولغا قويۇشتا ھالقىلىق رول ئوينىدى.

1936 - يىلىغا كەلگەندە، شىنجاڭنىڭ جاي - جايلىرىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى قۇرغان باشلانغۇچ مەكتەپ 1736 بولۇپ، ئوقۇ-غۇچى سانى 124 مىڭ 174 كە، ئوتتۇرا مەكتەپ ئۈچ بولۇپ، ئوقۇغۇچى سانى 440 قا يەتكەن، يەنە 10 پېداگوگىكا سىنىپى ئېچىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا 535 ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈرگەن. يەنە چوڭلار ساۋات چىقىرىش مەكتىپىدىن 115 ى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا 4760 ئوقۇغۇچى ئوقۇغان. دېمەك، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 1936 - يىلىغىچە 1980 ئورۇندا مەكتەپ ئېچىپ، 129 مىڭ 469 نەپەر ئوقۇغۇچى ئوقۇتقان.

يەنە شۇ يىللاردا قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسى 207، خۇيزۇ ئۇيۇشمىسى 37، موڭغۇل ئۇيۇشمىسى 11 مەكتەپ قۇرغان. ②

1942 - يىلى پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھۆكۈمەت باشقۇرغان مەكتەپلەر بىلەن ئۇيۇشمىلار قۇرغان مەكتەپلەر سانى 2463، ئوقۇغۇچىلار سانى 271 مىڭ 10 نەپەر، ئوقۇتقۇچىلار سانى 6071 گە يەتكەن بولۇپ، 1931 - يىلى ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرگە قارىغاندا 37.7 ھەسسە ئاشقان.

شىنجاڭدا مەكتەپ مەكتەپ خېلىلا ئومۇملاشقاندىن باشقا، ئوتتۇرا مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم ۋە ئالىي مەكتەپلەرمۇ يوقلۇقتىن

① ئۆلىكى شېنجىرو (ياپونىيە): «قەشقەردىكى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى»، «شىنجاڭ تەزكىت رېجىلىكى» ژۇرنىلى، 2000 - يىلى 2 - سان، 23 - 24 - بەتلەر.

② شېرىپ غۇشتار: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى»، «شىنجاڭ رادىئو - تېلېۋىزىيە گېزىتى»، 1995 - يىلى 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى.

بارلىققا كېلىپ، تەدرىجىي تەرەققىي قىلغان. 1933 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئىككى، ئوقۇغۇچى سانى 200 دىن كۆپرەك بولغان بولسا، 1942 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ سەككىزگە، ئوقۇغۇچى سانى 3787 گە يېتىپ، 1931 - يىلىدىكىگە قارىغاندا، 9.13 ھەسسە كۆپەيگەن. دارىلمۇئەللىمىن قاتارلىق ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكوملارنىڭ سانى بۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولغان.

1935 - يىلى ئۈرۈمچىدە، 1924 - يىلى قۇرۇلغان ئەسلىدىكى سىياسىي قانۇن مەكتىپى ئاساسىدا شىنجاڭ دارىلفۇنۇنى قۇرۇلۇپ، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى تۇنجى پەننىي ئالىي مەكتەپ بولۇپ قالدۇ ھەم 1943 - يىلىغىچە خېلى گۈللەنگەن بىر دەۋرنى باشتىن كەچۈرىدۇ. 1949 - يىلى مەكتەپنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر سانى 104، ئوقۇغۇچى سانى 379 بولغان.

مىنگو دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپلاناتسىيىسى تۈپەيلىدىن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى ئېغىر توسقۇن-لۇققا ئۇچراپ، بۇ ساھەدە ھالسىراش ئەھۋالى كۆرۈلگەن. مەسىلەن، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى ئېلىپ ئېيتساق، 1944 - يىلى شىنجاڭدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 2240 بولۇپ، ئوقۇغۇچى سانى 280 مىڭ 363 نەپەر بولغان بولسا، 1949 - يىلىغا كەلگەندە باشلانغۇچ مەكتەپلەر 1330 غا، ئوقۇغۇچى سانى 184 مىڭ 527 گە چۈشۈپ قالغان. ئۇيغۇر قاتارلىق غەيرىي خەنزۇ تىلىدىكى مىللەتلەر ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئېلىپ ئېيتقاندا، 1943 - يىلى ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سانى 244 مىڭ 64 نەپەر بولغان بولسا، 1949 - يىلى 182 مىڭ 427 نەپەرگە چۈشۈپ قالغان.

1944 - يىلى 11 - ئايدا ئىلىدا ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇمىغا قارشى خەلق ھەرىكىتى پارتلاپ، تېز سۈرئەتتە بۇ ئۈچ ۋىلايەت ئازاد قىلىنىپ، «ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى» قۇرۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ رايوندىكى خەلقىنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى زور گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرىدۇ. بۇ يىللاردا ئالدى بىلەن باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ

ئەجدادلار تەرىپىدىن يارىتىلغان بېھىساب قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىنا-
 مىلىرىنىمۇ گۆھەرنى ساقلىغاندەك مۇھاپىزەت قىلىپ، قوغداپ كەل-
 گەن. زامانىمىزدىكى تىرىك ئىنسانلار قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ بىۋاسىتە
 تە ئۇدۇملۇق مەھسۇلى. ئۇلارنىڭ تىلىمۇ ئەجدادلىرىنىڭ تىلىنىڭ
 ئانا تومۇرىنى بويلاپ راۋاجلىنىپ كەلگەن بولىدۇ. تارىخنىڭ دەھشەت-
 لىك چايقاشلىرى سەۋەبلىك بەزى خەلقلەر توپى غايىب بولغان ياكى
 مىللىي توپىنى ئۆزگەرتكەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە تىلىنىمۇ يوقاتقان،
 يېتىلغان، راۋاجلاندىرغان. ئەمما بۇ يەردە بىز ئۆزىمىزنىڭ تىلىمىزنى
 تىل — مىللەتنى پەرقلىنىدۇرۇش ۋە بىلىشنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدە
 دىن بىرى. تىل تارىخىنى بىلىش تولىمۇ كېيىنكى دەۋرلەرنىڭ مەدە-
 سۇلى بولىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كېيىن تەتقىقاتى باشلانغان بۇگۈنكى
 زاماندىن كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرىكى ئىنسانلار تارىخىنى بىلىشتە ھەل
 قىلغۇچ رولىنىڭ بەكمۇ چوڭ ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان. قەدىمكى
 دەۋردە تارىم — تۇرپان بوستانلىقىدا ھەرخىل خەلقلەر ياشىغان. ئۇلار-
 دىن بەزىلىرى ئەسلىي مىللىي گەۋدە سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالمىغان
 بولسىمۇ، لېكىن تىل — زۇۋانلىرىغا دائىر خاتىرىلىك ئۇچۇردىن
 ئۇلارنىڭ مىللىتى ۋە تىللىرى توغرىلىق ئۇچۇرغا ئىگە بولالايمىز.
 يېزىق — تىلنى خاتىرىلىگۈچى ۋە تىلنى يەتكۈزگۈچى كىتابىي
 بەلگە. تىلنى كېڭەيتىپ، ۋاقىت ۋە بوشلۇقتا ئۈنۈملۈك ئالاقىلىشىش-
 تىكى زۆرۈرى قورال. ئىنسانلار مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە
 كى غايەت زور ۋاسىتە. ئەمما بۇ يەردە بىز ئۆزىمىزنىڭ تىلىمىزنى
 يېزىق ئېغىز تىلىغا قارىغاندا ناھايىتى كېيىن پەيدا بولغان، ئۇ
 ئىنسانىيەت جەمئىيىتى خېلى تەرەققىي قىلغان دەۋرلەردە ئىنسانلار-
 نىڭ كۈندىن-كۈنگە ئۆسۈۋاتقان مۇرەككەپ ئالاقە ئېھتىياجىنىڭ
 تەلپىگە ئاساسەن بارلىققا كەلگەن. ئەمما بۇ يەردە بىز ئۆزىمىزنىڭ تىلىمىزنى
 يېزىقشۇناسلارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانلار ئەڭ بۇ-
 رۇن تەسۋىرىي يېزىق ياكى رەسىملىك يېزىق ئىشلەتكەن. ئىپتىدائىي
 يېزىق ئالامەتلىرى ئەڭ بۇرۇن سومېر، مىسىر ۋە جۇڭگودا بارلىققا
 كەلگەن. ①

① B. A. ئىستىرىن (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «يېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى»
 تە، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى، 66 - بەت.

تەلىۋى تەبىئەتتە مەنەسىز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن ئىكەنلىكىنى
 1. ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللار ۋە
 يېزىقلارنىڭ ئىسمىنى مەنەسىز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن ئىكەنلىكىنى
 شىنجاڭ تارىخىدا ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللار ئائىلىسىگە
 مەنسۇپ تىللاردىن تۈركىي تىللار، موڭغۇل تىلى ۋە مانجۇ
 تىلى بارماق، يەنى مەنەسىز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن ئىكەنلىكىنى
 تۈركىي تىللار بۇ تىل ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىن بۆلۈنۈپ
 چىققان بولۇپ، ئۇ قاچان بۆلۈنۈپ چىققانلىقى ئېنىق ئەمەس. ئالىملار
 ئالتاي تىللىرى بىلەن تۈركىي تىللار ئارىلىقىدا بىر ئۆتكۈنچى تىل
 باسقۇچى بولۇپ، ئۇ «ھون تىلى» ئىدى دەپ قارايدۇ. ۱۹۵۰-يىلى
 ھون تىلى ھونلار — شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ
 بىرى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شىنجاڭدىكى بىر مۇنچە مىللەتلەرنىڭ
 شەكىللىنىشىگە ئېتىبار مەنبە بولغان. ھون تىلىنى بەزىلەر تۈركىي
 تىلى دەپ، يەنە بەزىلەر موڭغۇل تىلى دەيدۇ. بۇنداق بولۇشى ھون
 تىلىدا خاتىرىلەنگەن بىرەر يازما ماتېرىيال دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن.
 ئەمما خەنزۇچە ھۆججەتلەردە ھون تىلىغا دائىر بەزى ئۇچۇرلار
 ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، كۆپچىلىك ئالىملار ئەق مۇشۇ ماتېرىياللارغا
 ئاساسەن ھون تىلىنى تۈركىي تىل ئىدى، دېگەن خاتىرىلەشقا
 مايىل بولغان. مەسىلەن، جاڭ چيەن ھونلار قولىدا 10 يىل ئەسىر
 بولۇپ تۇرغان چېغىدا ھون تىلىنى ئۆگىنىۋالغان ھەم ئۆز خاتىرىلىرىدە
 بىر مۇنچە ھون سۆزلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان. فرانسىيىلىك
 شەرقشۇناس ئېپېلىئوت جاڭ چيەن خاتىرىلىۋالغان «سۇچى تىلەيگەن،
 پۇگۇ توغۇدان» (秀支替戾冈，仆谷秃勾当) — قوشۇن قوزغىدى
 لىش بىلەنلا پۇگۇلار^① تۇتۇۋېلىندى، دېگەن جۈملىسى تەھلىل قىلىنىپ
 (بۇ جۈملىنى بەزىلەر «قوشۇن چىقتى يولغا، پۇگۇ چۈشتى قولغا»
 دېگەن شېئىرىي شەكىلگە ئىگە سىزىكلاردىن ئىدى، دەپ تەھلىل
 قىلغانلارمۇ بار): «بۇ جۈملى، مەيلى گرامماتىك تۈزۈلۈش جەھەتتىن
 بولسۇن، ياكى لۇغەت تەركىبى جەھەتتىن بولسۇن، تۈركىي تىل
 ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ»^② دېگەن. تارىخىي ماتېرىياللاردا ھون

① پۇگۇ (仆谷) — رەقىبلىك ئىسمى ياكى ئۇنۋانى بولسا كېرەك — ئا.
 ② ئا. خوجا قاتارلىقلار تۈزگەن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، مۇقەددەس
 ئورتىدا، ئا ئېلىنغان نەقىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى.

تىلى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاسىتە ئەجدادى بولغان ئېگىز ھارۋىلىقلار (高车部) تىلىنىڭ ئوخشاش ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. مەسىلەن، ۋېي شۇ يازغان: «ۋېينامە»، لى يەنشۇ يازغان «شىمالىي خانلىقلار تارىخى» («北史») قاتارلىق خەنزۇچە يىلنامىلەرنىڭ «ئېگىز ھارۋىلىقلار تەزكىرىسى» بابىدا، ئېگىز ھارۋىلىقلارنىڭ تىلى «ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاش، بىراق ئازراق پەرقى بار» دېيىلگەن. فېڭ چىنجۇن ئەپەندى ئېگىز ھارۋىلىقلارنىڭ تىلى بىر خىل تۈركىي تىل ئىدى،^① دېسە، ئامېرىكىلىق ئالىم مىگوۋېرىن «ئېگىز ھارۋىلىقلار بىلەن ھونلار بىر خىل قەدىمىيراق بولغان تۈركىي تىلىدا سۆزلىشەتتى»^② دەيدۇ. ياپونىيىلىك ئالىم بەينىياۋكۇجى (سرائورى كۇراكىچى) مۇ ئېگىز ھارۋىلىقلارنىڭ تىلى تۈركىي تىلدۇر، دەپ ھېسابلىغان.^③ ئېلىمىز ئالىمى لىن گەن ئەپەندى بولسا، تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ، ھونلار تۈركىي ئىرقىغا مەنسۇپ، لى يەنشۇ يازغان «شىمالىي خانلىقلار تارىخى» ئېگىز ھارۋىلىقلار تەزكىرىسى» دە ئېيتىپ تىلغان ئېگىز ھارۋىلىقلارنىڭ تىلى «ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاش، بىراق ئازراق پەرقلىنىدۇ» دېگەن بايان ئاساسىز ئەمەس، دەپ خۇلاسەلەيدۇ.^④

ھونلارنىڭ يېزىقى. ھونلار تارىخىغا دائىر ئەڭ دەسلەپكى يازما مەنبە — سىما چيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە بەن گۇنىڭ «خەننامە» قاتارلىق كىتابلاردا ھونلارنىڭ ئۆز تىلى بولسىمۇ، لېكىن يېزىقى يوقلۇقى ئېيتىلغان. ئەمما ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ھونلارغا مەندە خۇپ بولۇشى كېرەك دەپ قارىغان بەزى قەدىمكى ئىزلاردىن بىرقانچە ھەرپ بەلگىلىرى چۈشۈرۈلگەن ئاسار ئەتىقىلەرنى تاپقان.^⑤ بەزىلەر بۇلارنى ھونلارنىڭ يېزىقى دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر مۇقىملاشتۇرۇش

① فېڭ چىنجۇن: «ئېگىز ھارۋىلىقلارنىڭ غەربكە سۈرۈلۈشى ۋە ئېگىز ھارۋىلىقلارنىڭ كرورىن خانلىقىدىكى تارقىلىشى»، (لىن گەننىڭ «تۈرك تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ 20 - بېتىگە ئېلىنغان نەقىل).
 ② مىگوۋېرىن: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى»، چۇڭخۇا نەشرىياتى، 1958 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
 ③ بەينىياۋكۇجى: «شىرقىي خۇلار ھەققىدە تەتقىقات»، شاڭخەي سودا نەشرىياتى، 1934 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 58 - بەت.
 ④ لىن گەن: «تۈرك تارىخى»، كىچىك موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 22 - بەت.
 ⑤ لىن گەن: «ھونلار تارىخى»، خەلق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1986 - يىلى نەشرى، 22 - بەت.

قىيىن، دېگەن پىكىردە بولۇپ كەلگەن. ۋە ھالەنكى، بەزى ئالىملار ئاشۇ خىل يېزىق بەلگىلىرىنى ھونلارنىڭ يېزىقى دەپ ھېسابلاش كېرەك، دېگەن قاراشنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. مەسىلەن، موڭغۇلىيەدىكى ئالىم ن. سېر — ئودجاۋ (N. Ser — Odjav) بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، پەن — مەدەنىيەت تەشكىلاتى تەشكىللىپ يازدۇرغان «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخى» (ASIA . I) HISTORY OF CIVILIZATIONS OF CENTRAL ناملىق كىتاب ئۈچۈن تەييارلىغان «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىدىكى كۆچمەنلەر» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق يازغان: «نويانئۇلار بىلەن موڭغۇلىيە ھەم تاشقى بايقال كۆلى رايونىدىكى باشقا ھون قەبىلىلىرىنى قېزىش جەريانىدا 20 نەچچە ئويما خەت بايقالغان. بۇ يېزىقلار ئىچىدە كۆپ قىسمى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تۈركلەرنىڭ ئورقۇن — يېنسەي يېزىقىغا ئوخشايدۇ ياكى يېقىنلىشىدۇ. بۇ خىل يېزىق شەكلى ياۋروپا — ئاسىيا يايلاقلىرىدا ئەينى زاماندا كۆرۈلگەن. بەزى مۇتەخەسسسلەر بۇ ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ھونلاردا بىرخىل قەدىمكى ياۋروپا — ئاسىيا رون يېزىق شەكلى بولغان، بۇ يېزىق كېيىنچە قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ ئاساسىغا ئايلانغان دەپ قارايدۇ.»^①

تۈرك تىلى ۋە يېزىقى. تۈرك تىلى — تۈرك خانلىقى زامانىسى (552 — 774 - يىللار) دا قوللىنىلغان ھۆكۈمران تىل بولۇپ، تۈرك خانلىقى تەۋەسىدە ئاشىنا قەبىلىسىنى يادرو، ئاشىد قەبىلىسىنى تايانغۇ (تايانچ) قىلغان تۈرك ئون ئوق قەبىلىلىرى، تۈرك سىر خەلقلەرى، ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزلار (قەدىمكى ئۇيغۇرلار)، قىرغىزلار، تاتارلار ۋە باشقا غەربىي رەسمىي تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ياشايتتى. بۇ دەۋردە تۈركىي تىل زور دەرىجىدە بىرلىككە كېلىپ، تۈركىي تىل ئائىلىسىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق تىلى سۈپىتىدە ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلغان؛ «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» (716 — 721 - يىللار)، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» (732 - يىلى) ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» (734 - يىلى) قاتارلىق ئابىدىلەر يېزىپ قالدۇرۇلغان. لېكىن بۇ تىل مىلادىيە 744 - يىللىرىدىن باشلاپ

① «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخى»، پانۇش خارمات باش مۇھەررىرلىكىدە ئۈزۈلگەن. جۇڭگو تاشقى ئىرىشە نەشرىيات شىركىتى، 2002 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 2 - قىسىم، 122 - بەت.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەسىرىنىڭ دەۋر بۆلگۈچ دەرىجىدە زور بېشى بىلەن پارچىلىنىشقا باشلاپ، بىرمۇنچە تۈركىي تىللارنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشىنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر خانلىقى (744 — 840 - يىللار) زامانىسىدا توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر قەبىلىسى بىلەن ئورتاق تىلى بولۇپ، قەدىمكى تۈرك تىلى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. بىرقانچە تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىش ھادىسىسىنى ھېسابقا ئالغاندا (بەزى تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشى بۈگۈنكى بىر قاتار يىرىك تىللارنىڭ مەۋجۇت)، قەدىمكى تۈرك تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا پىرىنسىپال پەرق يوق. ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈپ قانۇنىيىتىنى ئۆزەك قىلغان ھالدا خەنزۇ، سانسكرىت، توخار، سىنا، سوغدى، ئەرەب، پارى تىللىرىدىن بەزى تەركىبلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئۈزلۈكسىز بېيىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ، ئۇيغۇر تىلى مەنىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە ئىشلىرىدىلا ئىشلىتىلىپ قالماستىن، بەلكى تۈركىي تىلنىڭ ئانا تىلى ياكى يادروسى سۈپىتىدە، بىر قاتار تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي تىلى تەرىقىسىدە قوللىنىلىپ شۆھرەت قازانغان. لېكىن ئۇيغۇر تىلى ئۇزاق تارىخى جەريانىدا ھەر-خىل ناملار بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن، تۈرك تىلى، تۈرك ئۇيغۇر تىلى، خاقانىيە تۈركچىسى، خاقانىيە تىلى، بۇغراخان تىلى، خان تىلى، كاشغەر تىلى، چاغاتاي تىلى قاتارلىقلار. بۇنداق ھەرخىل ئاتالغۇلار بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ خاراكتېرىگە تەسىر يەتكۈزەلمەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدىكى ئورنى توغرىسىدا ئالىملار تولىمۇ ئىلمىي باھالارنى بەرگەن. مەسىلەن، 19 - ئەسىردە ئۆتكەن تۈركىيلىك ئالىم شەمشىدىن سامى «قامۇسۇل ئىلىم» (1889 - يىلى نەشرى) ناملىق مەشھۇر كىتابىدا: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىيەتتە ئەڭ ئالغا كەتكەن خەلق بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ئەدەبىي تىل ئىدى» دەپ، مەشھۇر ئالىم ئەھمەد زەكى «تۈرك-تاتار تارىخى» (1914 - يىلى نەشرى) دا: «ئۇيغۇرلار تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىچىدە ناھايىتى يۇقىرى مەدەنىيەتلىك بىر مىللەت ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ تىلى بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلىغا ئايلانغان»

دەپ يازغان. بۇ باھالار ئوبېيكتىپ ئەمەلىيەتكە ئاساسەن ئېيتىلغان،
 دېيىشكە بولىدۇ، ئەلۋەتتە، ھەر قانداق ئىقتىسادىي ئۆزگىرىش
 تۈرك يېزىقى ۋە ئۇيغۇر يېزىقلىرى. ئەلۋەتتە، ئۇيغۇرلار ۋە
 ئۇنىڭ ئەجدادلىرى قايسى دەۋرلەردىن باشلاپ يېزىق ئىشلەتكەنلىكى
 مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇ مەسىلىنى يېزىقشۇناسلىق ساھەسى ناھايىتى
 ئۇزاققىچە ئېنىق جاۋاب بىلەن تەمىنلىيەلمەي كەلگەنىدى. يېقىنقى
 زامانغا كەلگەندە بەزى ئىلمىي خادىملار بۇ جەھەتتە نەزەرىيە ۋە ئەمەلىي
 يەت نۇقتىسىدىن تۇرۇپ بىر قاتار قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ
 ئۆتۈشكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «تارىخىي يېزىقشۇناسلىق» ناملىق
 ئىلمىي ئىنسانلار «تۆمۈر رۇدىسىنى ئېرىتىشتىن
 باشلاپ، ھەرپلىك يېزىقنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ يېزىقلار
 ئۈچۈن تەتبىق قىلىنىشى ئارقىلىق مەدەنىيەت دەۋرىگە ئۆتۈندۈ»^①
 دەيدۇ. غەربىي يۇرت جەمئىيىتى مىلادىدىن بۇرۇنقى 10 - ئەسىرنىڭ
 ئالدى - كەينىدە تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە قەدەم باسقان. ئارخېئولوگىيە
 يە خادىملىرى شۇنداق ھېسابلىدىكى، شىنجاڭدا مىلادىدىن بۇرۇنقى
 1500 - 1000 - يىللار ئارىلىقىدا تۆمۈر قوراللار ئىشلىتىلىشكە
 باشلىغان. بۇنىڭغا ئەگىشىپ فېئوداللىق جەمئىيەت، يەنى سىنىپىي
 جەمئىيەتنىڭ پىخلىرى خېلى ئىلگىرىكى زامانلاردا كۆرۈلۈشكە باش-
 لىغان. ماركسىزم كلاسسىكىلىرىنىڭ تۆمۈر قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىش-
 ى بىلەن يېزىقنىڭ يارىتىلىشىنىڭ توغرا تاناسىپ بولىدىغانلىقى
 توغرىسىدىكى بايانلىرىنى غەربىي يۇرت جەمئىيىتىگە تەتبىقلايدىغان
 بولساق، بۇ يۇرتتا مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا يېزىق يارىتىلغان دەپ
 يىشكە بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەلۋەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ
 ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قاچان يېزىق ئىشلەتكەن؟ بۇ مەسىلە
 توغرىسىدا ئېلىمىزنىڭ ئىچى ۋە تېشىدىكى ئالىملار بىرقانچە ئەسىر-
 دن بېرى ھەرخىل نۇقتىدىن چىقىپ خىلمۇخىل قاراشلارنى ئوتتۇرىغا
 قويغان. بۇنىڭ ئىچىدە «تارىخىي يېزىقشۇناسلىق» ناملىق
 ئىلمىي ئىنسانلار «تۆمۈر رۇدىسىنى ئېرىتىشتىن
 باشلاپ، ھەرپلىك يېزىقنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ يېزىقلار
 ئۈچۈن تەتبىق قىلىنىشى ئارقىلىق مەدەنىيەت دەۋرىگە ئۆتۈندۈ»^①
 دەيدۇ. غەربىي يۇرت جەمئىيىتى مىلادىدىن بۇرۇنقى 10 - ئەسىرنىڭ
 ئالدى - كەينىدە تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە قەدەم باسقان. ئارخېئولوگىيە
 يە خادىملىرى شۇنداق ھېسابلىدىكى، شىنجاڭدا مىلادىدىن بۇرۇنقى
 1500 - 1000 - يىللار ئارىلىقىدا تۆمۈر قوراللار ئىشلىتىلىشكە
 باشلىغان. بۇنىڭغا ئەگىشىپ فېئوداللىق جەمئىيەت، يەنى سىنىپىي
 جەمئىيەتنىڭ پىخلىرى خېلى ئىلگىرىكى زامانلاردا كۆرۈلۈشكە باش-
 لىغان. ماركسىزم كلاسسىكىلىرىنىڭ تۆمۈر قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىش-
 ى بىلەن يېزىقنىڭ يارىتىلىشىنىڭ توغرا تاناسىپ بولىدىغانلىقى
 توغرىسىدىكى بايانلىرىنى غەربىي يۇرت جەمئىيىتىگە تەتبىقلايدىغان
 بولساق، بۇ يۇرتتا مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا يېزىق يارىتىلغان دەپ
 يىشكە بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەلۋەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ
 ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قاچان يېزىق ئىشلەتكەن؟ بۇ مەسىلە
 توغرىسىدا ئېلىمىزنىڭ ئىچى ۋە تېشىدىكى ئالىملار بىرقانچە ئەسىر-
 دن بېرى ھەرخىل نۇقتىدىن چىقىپ خىلمۇخىل قاراشلارنى ئوتتۇرىغا
 قويغان. بۇنىڭ ئىچىدە «تارىخىي يېزىقشۇناسلىق» ناملىق
 ئىلمىي ئىنسانلار «تۆمۈر رۇدىسىنى ئېرىتىشتىن
 باشلاپ، ھەرپلىك يېزىقنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ يېزىقلار
 ئۈچۈن تەتبىق قىلىنىشى ئارقىلىق مەدەنىيەت دەۋرىگە ئۆتۈندۈ»^①
 دەيدۇ.

بۇلاردىن باشقا يەنە ئۇيىيات دەپ ئاتالغان قەبرىدىن تاشتىق دەۋرىدە ① مەنسۇپ قوينىڭ تاغاق سۆڭىكىدە ياسالغان ئويۇنچۇقلار تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بەزىلىرىگە نەقىشلەر ئويۇلغان، ئالىملار بۇنى ئەسلىدە بىز خىل ئاددىي يېزىق بەلگىلىرى دەپ ھېسابلىغان. ئۇنىڭ بەزىلىرى مۇنداق:

$$\left(\begin{array}{c} \text{X} \\ \text{Y} \end{array} \right) \text{N} \text{M} = \text{L} \text{, } \text{III} = \text{E})$$

دېمەك، ئالىملاردىن بەزىلىرى بۇ بەلگىلەرنى ئورقۇن - يېنسەي يېزىقى (قەدىمكى تۈرك يېزىقى) غا ئوخشايدۇ دەپ قارىغان. ② قەدىمكى دىڭلىڭلاردا يېزىق بارلىقى توغرىسىدىكى بۇ قاراشنى ئەڭ دەسلەپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئارقىلىق دەلىللەپ كۆرسەتكەن. ③ بۇلاردىن كېيىن ئېلىمىز ئالىملىرى، مەسىلەن، جۈلەينكۈن، نيۇرۇجى، ئىمىن تۇرسۇن قاتارلىقلار ھەر خىل نۇقتىدىن ئۇنى ئۆز ئەسەرلىرىدە قەيت قىلدى. مەسىلەن، جۈلەينكۈن ئەپەندى «دىڭلىڭلارنىڭ ئىرقى بىلەن تىلى ۋە ئۇلارنىڭ غوبى چۆللۈكىدىكى قوۋملار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتى» ④ ناملىق ماقالىسىدە، دىڭلىڭلارنىڭ تىلى بىلەن يېزىقى توغرىسىدا بىرقەدەر تەپسىلىي توختالدى. نيۇرۇجى «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» (لەنجۇ) ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىللىق 1 - ساندا، تۈرك يېزىقىنىڭ قاراسۆك مەدەنىيىتىگە ئەۋە يادىكارلىقلاردا كى بەلگىلەر بىلەن مۇناسىۋىتى بار دەپ قارىدى. ئۇ «تۈرك يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە يېڭى قاراش» ⑤ ناملىق ماقالىسىدە، بىرقەدەر ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، قەدىمكى تۈرك

① تاشتىق دەۋرى - جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ مەدەنىيەت دەۋرى بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 - 5 - ئەسىرلەر ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ.
 ② س. ۋ. كېلىپ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى»، موڭغۇل، 1951 - يىلى نەشرى. لىن گەن ئۆزگەن «تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماقالىلەردىن تاللانما»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى، 80 - 81 - بەتلەر.
 ③ س. ۋ. كېلىپ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى».
 ④ جۇڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1957 - يىللىق 2 - ساندا ئېلان قىلىنغان.
 ⑤ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1994 - يىللىق 4 - ساندا ئېلان قىلىنغان.

يېزىقىدىكى بىرمۇنچە ھەرپلەرنىڭ تۈركىي قوۋملار ئىشلەتكەن ئايتام-
 خىلاردىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ خىل ئايتامغىلار
 قەدىمكى «قاراسۆك مەدەنىيىتى» تىپىغا مەنسۇپ يادىكارلىقلاردىكى
 بەلگىلەرنى ھەم مەنبە قىلغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.
 ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى «ئۇيغۇر خەتتاتلىق تارىخىدىن سۆز»^①
 ناملىق ماقالىسىدە، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى، ئىقتى-
 سادى ۋە سىياسىي مەركەزلىرىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۇلاردىن قالغان
 تۈرلۈك يادنامىلار — بىتىك تاش، كىتاب — رسالىلەر، ھۆججەت-
 ۋەسىقىلەر، بەدىئىي ئەسەرلەر، ئورقۇن يادنامىلىرى، يېنسەي يادنا-
 مىلىرى، لېنا — بايقال يادنامىلىرى، ئالتاي يادنامىلىرى، قۇمۇل
 يادنامىلىرى، ئاگىنى (قارا شەھەر) — كۇچا يادنامىلىرى، بارچۇق
 يادنامىلىرى، خوتەن يادنامىلىرى، يەتتەسۇ ۋە پەرغانە يادنامىلىرى —
 تالاس يادنامىلىرى قاتارلىق رايون — تۈرلەرگە بۆلۈنىدىغانلىقىنى
 سۆزلەپ كېلىپ، «يېزىق تارىخىغا دائىر بۇ يادنامىلەرنىڭ ۋاقتى
 كۆپىنچىسىنىڭ تەخمىن قىلىنغان. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان سۈرەت-
 لىك يېزىق شەكلىنى ئالغان قىياتاش تامغىلىرى — بەلگىلىرىنىڭ
 تارىخى كەم دېگەندە 3000 يىلدىن ئاشىدۇ. ئېلىپبەلىك يېزىقنىڭ
 ۋاقتىمۇ 2000 يىلغا بارىدۇ» دەيدۇ.
 قازاقىستان ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن تۇغلۇقجان تالىپوف: «يېزىقنى
 ھىز تارىخى»^② ناملىق ماقالىسىدە: «قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەر 5—
 6 — ئەسىرلەردە ئەگرى ۋە سۈنۈق سىزىق شەكلىدە ئىپادىلىنىدىغان
 رونىك يېزىقىدىن كەڭ پايدىلانغان. بۇ دەۋرگە ئائىت يېزىق نەمۇنىلى-
 رى چەكلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ رونىك
 يېزىقىدىن پايدىلىنىشقا باشلىغان ۋاقتىنى مەلۇم بىر ئەسىرگە مەنسۇپ
 دەپ ئېيتىش تەس بولسىمۇ، ھەر ھالدا مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى دەۋر-
 لىرىگە توغرا كېلىدۇ، دەپ مۆلچەرلەش مۇمكىن»^③ دەيدۇ.
 بۇ مۇئەللىپ بۇ يەردە بىرەر پاكىت كۆرسەتمىگەن. بىراق رونىك
 يېزىقىنى قەدىمكى دىڭلىڭلارنىڭ يېزىقى بىلەن تۇتاشتۇرۇۋاتامدۇ نېمە
 دېگەن ئويىدا بولۇشنىڭ ئېھتىمالى چوڭ.

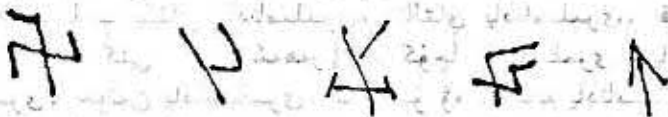
① «ئىتىپاق مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 — يىللىق 6 — ساندا ئېلان قىلىنغان.

② «پەرۋاز» مەجىزىسىنىڭ 1986 — يىللىق توپلىمى.

③ «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 — يىللىق 2 — ساندا بېرىلگەن. ئۈزۈمچى.

شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى تاغ قىيالىرىغا ئويۇلغان رەسىملەردە يېزىق بەلگىلىرى بار ئىدى دېگەن قاراشقا كەلسەك، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ئارقا - ئارقىدىن بايقىلىۋاتقان قىياتاش رەسىملىرى ئىچىدە خىلمۇخىل ھەرپ بەلگىلىرى ئۇچرىتىلماقتا.

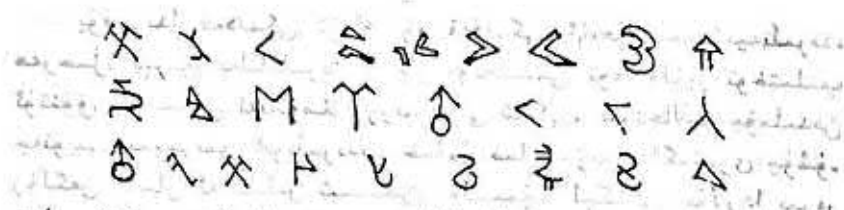
1953 - يىلى غەربىي شىمال مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى گۇما ناھىيىسىنىڭ سانجۇ دېگەن يېرىدە بىر تۈركۈم قىياتاش رەسىملىرىنى بايقىغان. ئۇلارنىڭ شەكلى تۆۋەندىكىدەك:

ئابدۇلئەھمەت ئالىم، تورسۇنمەت ھۆسۈن «ئۇلاچىدىكى (سۈرەت تاش، توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدە، گۇما ناھىيىسى سانجۇ دەرياسى بويىدىكى ئۇلاچى دېگەن يەردىكى قىياتاش رەسىملىرى توغرىسىدا توختىلىپ، بۇ قىيالىقتا ساقلىنىپ قالغان «قەدىمكى يېزىقلار ناھايىتى زور قىممەتكە ئىگە. غەربىي شىمال مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى بۇ يېزىقلارنى ھەقىقىي ئورقۇن يېزىقى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن. تارىخشۇناسلار ۋە ئارخېئولوگلار بۇ رەسىملەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنىڭ بۇنىڭدىن 4000 يىللار ئىلگىرى ئويۇلغانلىقىنى، كېيىن تولۇقلانغان ۋاقتىنىڭ مىلادىيە 7 - ئەسىرگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەن»^① دەپ يازغان.

قابى موللا «قازاقلارنىڭ قەدىمكى يېزىقى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدىكى تاش ئويمىلار» ناملىق ماقالىسىدە،^② 1984 - يىلى تارباغاتاي ۋىلايىتىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، ئىلگىرى - كېيىن دۆربىلجىن ناھىيىسىنىڭ قارا - ئىسىل، چاغاتوقاي ناھىيەسىنىڭ ئېزداش كەنتى، چۆچەكنىڭ تارباغاتاي تېغىدىكى تاغبالىدىن بىر قىسىم تاش ئويما يېزىقلارنى بايقىغانلىقىنى ئېيتقان. بۇلار:

① «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1995 - يىلى 10 - ئاينىڭ 31 - كۈنىدىكى سانى.
 ② «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1994 - يىللىق 3 - سان، ۱۰۰ - بەتتە.

قايى موللا، بۇ يېزىقلار كۆپ جەھەتتە تۈركىي يېزىق بىلەن ئوخشايدۇ، دەپ ھېسابلىغان. بۇنىڭدىن ئىلگىرى يەنە بىر ئاپتور «ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1986 - يىللىق 4 - سانىدا، قايى موللىنىڭ ماقالىسى بىلەن ئوخشاش تېمىدا بىر پارچە ماقالە ئېلان قىلىپ، تەڭرىتاغلىرى قىيالىرىدىكى يېزىق بەلگىلىرىنى تەھلىل قىلىپ ئۆتكەنىدى. «ئاق سېپىل» ئىشچاننىڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى خوتەندە «ئاق سېپىل» دەپ ئاتالغان قەدىمكى ئىزنى تەكشۈرۈپ، ئۇ يەردىكى قەدىمكى كەمبەغەل يېزىق بارلىقىنى، بۇلار ئورقۇن - يېنسەي يېزىقىغا ئوخشايدىغانلىقىنى، ئاق سېپىل خارابىسى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ① ئامېرىكىلىق كىنىت كازىنىرنىڭ «ئەڭ قەدىمكى تۈركىي قوۋم» لاردىن قىرغىزلارنىڭ يازما ھۆججەتلىرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 200 - يىللاردا بار ئىدى» دېيىشى ئېھتىمال «ئافاناسىيۇ مەدەنىيىتى» دەۋرىدىكى يادىكارلىقلارنى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك. قىرغىزلار تۈركىي تىللىق خەلقلەردىن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئافاناسىيۇ مەدەنىيىتى قاراسۇ مەدەنىيىتىدىن كېيىن ئاشۇ دائىرىدە بارلىققا كەلگەن بىر خىل مەدەنىيەت تىپى ئىدى. 1970 - يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرى قازاقىستاننىڭ ئالمۇتا شەھىرىگە يېقىن جايدىكى ئىسك قەبرىستانلىقنى قېزىپ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 - 4 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەبرىلەردىن بىر ئالتۇن تاۋاق تاپقان. ئالتۇن تاۋاققا بىر جۈملە سۆز ئويۇلغان بولۇپ، ئالىملار بۇنى قەدىمكى تۈرك يېزىقى دەپ قارىغان بولسىمۇ، لېكىن خەتنىڭ مەنىسىنى ئۇقالمىغان.

① ساھىت ئەسەد، ق. ۋالى: «ئاق سېپىل قەدىمكى شەھىرىنىڭ كېسەكلىرىدىكى يېزىقلار خەتنىدىكى دەسلەپكى مۇلاھىزە» «بۇلاق» ژۇرنىلى ئومۇمىي 11 - سان، ئۈرۈمچى.

يۇقىرىدا قەدىمكى تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر جەمئىيەتلىرىدە ھەرخىل يېزىق بەلگىلىرىنىڭ بار بولغانلىقى توغرىلۇق توختىلىپ ئۆتتۇق. كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى شۇكى، شىنجاڭ، جۇملىدىن جەنۇبىي سىبىرىيە رايونلىرىدىن خىلمۇ خىل يېزىق بەلگىلىرى چۈشۈ-رۈلگەن ئاسار ئەتىقىلەر تېپىلغان بولسىمۇ، لېكىن، بۇلاردا بىرەر ئوي - پىكىر ياكى بىرەر ۋەقەلىك ئىپادىلەنگەن جۈملە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە خەتلەر ئېنىقلانغىنى يوق. بۇنىڭ ئۈچۈن ئارخېئولوگىيە ئىلمىنى داۋاملىق كۈچلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى: بۇ يېزىق دەسلەپ پەرغانە ئويمانلىقىدا ياشايدىغان سوغدىلار مىلادىيە 2 - ئەسىردىن باشلاپ ئىراندا قوللىنىلغان ئاۋېستا يېزىقى (پەھلىۋى يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىپ ئىشلەتكەن، مىلادىيە 4 - 5 - ئەسىرلەردىن باشلاپ سوغدىلارنىڭ سودا پائالىيىتى نەتىجىسىدە قوچو رايونىغا كېلىش سەۋەبى بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە تەسىر قىلىپ، يەنىمۇ ئىسلاھ قىلىنىش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تۇرپاندىن مىلادىيە 5 - ئەسىرگە تەئەللۇق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى چۈشۈ-رۈلگەن قىممەتلىك يېزىق ۋە سىقىلىرىنى بايقىدى. بۇتۇرمىش تارقان دېگەن كىشى «خۇئاستۇئانغىت» (مانى دىنى توۋا دۇئاسى) ناملىق ئەسەرنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا خاتىرىگە ئېلىپ، ئۆز يېزىقىنى ئەدەبىي تىل ۋە يازما ھۆججەتلەر ئۈچۈن تەتبىقلاشنىڭ ئۈلگىسىنى ياراتتى. رۇس ئۇيغۇرشۇناسى، پروفېسسور س. مالوف «خۇئاستۇئانغىت» مىلادىيە 4 - 5 - ئەسىرلەردە ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىدا بارلىققا كەلگەن، دەپ كۆرسەتكەن. ① قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى 18 ھەرپتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە بارا - بارا تۈرك يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئاساسىي يېزىققا ئايلانغان، شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا 18 - ئەسىرگىچە ئىشلىتىلگەن. بۇ يېزىق ئاساسىدا قىتان، موڭغۇل، ئايمان، مانجۇ يېزىقلىرى يارىتىلغان. ②

① «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى». ئالتا - ئاتا «پەن» نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى. 8 - بەتكە ئېلىنغان نەقىل.
 ② «تۇرپاندىن تېپىلغان مىلادىيە 5 - ئەسىرگە تەۋە تۈركىي يېزىقتىكى باغاج قوزۇق». «مەدەنىيەت چەت پادىكارلىقلىرى» («文物») ژۇرنىلى، 1981 - يىلى، 1 - سان.

ئۇنىڭدىن سىرت، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئالتۇن ئوردا، تۆمۈرىيلەر دۆلىتى^① ۋە موڭغۇللارنىڭ ئىران زېمىنىدا قۇرۇلغان دۆلەتلىرىدە 18 - ئەسىرگىچە، تۈركىيىدە فاتىمە سۇلتان دەۋرى (1451—1481 - يىللىرى) گىچە قوللىنىلغان.

قەدىمكى تۈرك يېزىقى: بۇ يېزىق تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى ھەم ئۇنىڭدىن سىل كېيىنكى دەۋرلەرگىچە ياكى بولمىسا قوچو ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىغىچە قوللىنىلغانلىقى ئېيتىلىدۇ. بۇ ئورقون - يېنسەي يېزىقى، تۈرك - رونىك يېزىقى، تۈركلەرنىڭ ئىسلامدىن بۇرۇنقى يېزىقى، سىبىرىيە يېزىقى ۋە دولبارچىن يېزىقى دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ. بۇ يېزىقتا 38 - 40 ئەتراپىدا بەلگە بار.

ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى: ئۇيغۇرلار 10 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن بۇ دىننىڭ تەسىرى بىلەن ئەرەب يېزىقىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. ئۇ دەسلەپ قاراخانىيلارنىڭ خانلىق يېزىقىغا ئايلىنىپ، قاراخانىيلار يېزىقى ياكى خاقانىيە يېزىقى، 13 - ئەسىردىن كېيىن چاغاتاي يېزىقى دېيىلگەن. كېيىنچە بىرقانچە رەت ئىسلاھ قىلىنغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بەزى تۈزىتىشلەر كىرگۈزۈلۈپ، يېڭى ئىجتىدە - خائىي ئالاقە ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇلدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، تۈرك يېزىقى، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردا مىڭلىغان ھۆججەتلەر ساقلىنىپ كېلىنگەن بولۇپ، بۇلار شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن يېزىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئۇزاق تارىخى بىلەن تۇتىشىدىغانلىقى بارغانسېرى روشەنلەشمەكتە. قازاق تىلشۇناسى ئەر - كى ئابغالى «تۈرك - رونىك يېزىقىنىڭ مەنبەسى» ناملىق ماقالىسىدە، قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ قەدىمكى فىنكىيلىكلەرنىڭ يېزىقىدە، ئىككى تەسىرىنى ئالغان گىرېك يېزىقى ۋە ئارامى يېزىقىنىڭ تەسىرىدە كېلىپ چىققان دېگەن قاراشنى تەكىتلەيدىغانلارنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالغان.^②

① شياۋجۇڭيې: «شىنجاڭدىكى تىللار ۋە يېزىقلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 31 - بەت.
② «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» 2004 - يىلى 2 - سان، ئۈرۈمچى، خەنزۇچە.

2. ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللار
 ۋە ئېلىزىقلار (رۇس تىلىنىڭ ئىسپاتىدا) ۱۹ - ئەسىرلەردىلا، ياۋروپالىق
 تىلشۇناسلار ھىندىستاندىكى سانسكرىت تىلى بىلەن ئىراننىڭ ئاۋېستا
 تىلىنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقىنى بىلگەن. كېيىنچە،
 كىشىلەر يەنە بۇ ئىككى قەدىمكى ئاسىيا تىللىرىدا گرامماتىكىلىق
 قۇرۇلما جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى تەلەپپۇز جەھەتتىمۇ ياۋروپادىكى
 گېرېك ۋە لاتىن تىلى بىلەن يېقىن ئالاقىسىنىڭ بارلىقىنى بايقىدى،
 شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى نەزەرىيە-
 سى بارلىققا كەلدى. بۇ نەزەرىيە تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتىغا تەتبىقلىنىپ،
 غىب، مۇنداق پەرەزنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئاساس بولدى: ھىندىلار،
 ئىرانلىقلار ۋە ياۋروپالىقلار (بىر قىسمى) تارىختا بىر خىل تىلنى
 قوللانغان، شۇنداقلا ئورتاق بىر ئەجدادى بولغان. ھىندىلارنىڭ ئەڭ
 قەدىمكى ئېپوسى «رىگاۋېدا» دا ھىندى - ياۋروپالىقلار «ئارىيانلار»
 دەپ ئاتالغان. شۇڭا، ھىندى - ياۋروپالىقلارنىڭ بۇ خىل ئورتاق
 تىلى «ئارىيان تىلى» دەپمۇ ئاتالغان. ئارىيانلار كۆچمەن قوۋملاردىن
 بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەڭ مۇقەددەم زامانلاردىكى يۇرتلىرى ئارال دېڭىزى
 (里海) ساھىلى ۋە جەنۇبىي رۇسىيە يايلاقلىرىدىن ئىبارەت بول-
 خان. ئاھالىلەرنىڭ بارغانسېرى غولدىشىغا ئەگىشىپ، ئارىيانلار تەد-
 رىجىي يوسۇندا كۆپلىگەن قەبىلىلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. مىلادىيىدىن
 بۇرۇنقى 3000 - يىللار ئەتراپىدا، ئۆز يۇرتلىرىدىن ئايرىلىپ، يېڭى
 يايلاقلارنى ئىزدەشكە كىرىشكەن. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گېرېتسىيە ۋە
 ئىتالىيەگە، بىر قىسمى ئىران ئېگىزلىكىگە كىرگەن، يەنە بىر
 قىسمى بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ ۋە سىر دەرياسىدىن ھالقىپ،
 ھىندىستانغا كىرگەن. ① شىنجاڭدىن ئېلىنغان قەدىمكى تىللارغا دا-
 ئىر ھۆججەتلەر، ئارىيانلارنىڭ يەنە تارىم بوستانلىقىغا كۆچۈپ كەلگەن-
 لىكىنى مۇمكىنچىلىككە ئىگە قىلدى، دېيىلىدۇ. جۇڭگولۇق تىلشۇناس لىن
 ۋېيىسۇن ئەپەندى تىلشۇناسلىق نۇقتى-

① ۋېيىسۇن: 19 - ئەسىردىكى ياۋروپا تىلشۇناسلىق تارىخى، پەن نەشرىياتى، 1958 -
 يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 308 - 339 - بەتلەر.

سەدىن تۇرۇپ، تارىم ۋادىسىدىكى ئارىيانلار تىلىنى توخار تىلى گۇرۇپپىسى ۋە ساك تىلى گۇرۇپپىسى دەپكەن ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈپ، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا قايىل قىلارلىق كۆز قارىشىنى بايان قىلىپ ئۆتۈدۇ.

توخار تىلى ھۆججەتلىرى ھىندىستاننىڭ قەدىمكى يېزىقى — براھمى يېزىقىدا يېزىلغان. تارىم بوستانلىقىنىڭ شىمالىدىكى كۇچا، قاراشەھەر، تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قوچو قەدىمگامى ۋە دۇنخۇاڭدىكى بۇددا مىڭئۆيلىرىدىن زور بىر تۈركۈم توخار تىلىدىكى بۇددا ۋە مانى دەنى پۈتۈكلىرى، ئەمچىلىك رسالىلىرى، توختامنامە ۋە ھېسابات ھۆججەت ۋە سىقىلىرى تېپىلدى. دەسلەپ كىشىلەر بۇ خىل تىلنىڭ نېمە دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلمەي كەتكەن. گېرمانىيىلىك تىلشۇناس مۇللىر توخار تىلىدىكى «مايتىرى سىمىت» نىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمە نۇسخىسىدىن ئۇنىڭغا بىر پاكىتنى بايقىغان. ئۇنىڭدا بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى يېزىلمىنىڭ «Tołari» (ياكى توخار) تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئېيتىلغان. شۇنىڭ بىلەن مۇللىر بۇنداق نامى يوق تىلغا «توخار تىلى» دەپ نام بەرگەن. ①

تىلشۇناسلارنى ھەيران قالدۇرغىنى شۇكى، گەرچە توخار تىلى شەرققە تارقالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىنىڭ شەرقىي تارمىقى بولغان ساتىم (Satim) تىلى گۇرۇپپىسىدىكى تىللار بىلەن، مەسىلەن، سانسكرىت تىلى، پارابىل تىلى بىلەن خېلى كۆپ پەرقنى ساقلاپ قالغان. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىنىڭ غەربىي تارمىقى بولغان كىنتۇم (Cintum) تىلى گۇرۇپپىسىدىكى تىللار، مەسىلەن، كىرىت تىلى، ئىتالىيان تىلى قاتارلىقلارغا خېلى يېقىن تۇرغان. بۇلاردىن باشقا، توخار تىلى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1400 - يىللاردا كىچىك ئاسىيادا تارقالغان كىنتۇم تىلى گۇرۇپپىسىدىكى خېتىت تىلى بىلەن مۇناسىۋىتى بولغان. بۇلا ئەمەس، توخار تىلى تېكىستلىرىدە ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسىدا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىغا كەڭ دائىرەدە جايلاشقان ئەڭ قەدىمىي پروتو-دراۋېدلارنىڭ تىلىغا ئۇيغۇن

① «جۇڭگو مىللىي قەدىمكى يېزىقلار تەتقىقاتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى، 56 - بەت.

بولغان ئېلېمېنتلار كۆرۈلگەن. ئالىملار يەنە قەدىمكى كرورەنىڭ ساك تىلى دىئالېكتىدا توغار تىللىرىنىڭ ئېلېمېنتلىرىنى بايقىغان. بۇ ئەھۋالغا مىلادىيە 7 - ئەسىردە ياشىغان شۈەنزىڭ (600 - 664 - يىللار) نىڭ «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» ناملىق كىتابىدا ھازىرقى نىيە بىلەن چەرچەن ئارىسىدىكى بىر جاي (ئا. ستەيىن ئەندىرە دەپ كۆرسەتكەن جاي) نى «كونا توغار دۆلىتىدۇر» دەپ يازغىنى دەل توغرا كېلىدىكەن.

بىراھىمى يېزىقى ۋەسىقىلىرىدە كۆرۈلگەن توغار تىلى ئىككى خىل دىئالېكتقا ئايرىلغان. بىر خىلى، كۈسەن (كۇچا) ئەتراپىغا تارقالغان بولۇپ، «غەربىي توغار تىلى»، «كۈسەن تىلى» دەپ ئاتالغان؛ يەنە بىر خىلى، قاراشەھەر بىلەن قوچو ئەتراپىغا تارقالغان بولۇپ، «شەرقىي توغار تىلى»، «ئاڭنى (قارا شەھەر) تىلى» دەپ ئاتالغان. تىل خۇسۇسىيىتىدىن قارىغاندا، كۈسەن دىئالېكتى ئاڭنى دىئالېكتىغا قارىغاندا بۇرۇنراق. توغار تىلىنىڭ ئۈچىنچى بىر دىئالېكتى بولسا كرورەندىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردە ئۇچرايدۇ. ① قارۇشتى يېزىقى ئەسلى قەدىنھار تىلىنى خاتىرىلىگەن بىر خىل يېزىق، بىراق تارىم بوستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە كۆرۈلگەن تىل ساپ قەدىنھار تىلى بولماس. تىن، بەلكى يەرلىك تىل دىئالېكتلىرىنىڭ ئارىلاشمىسىدىن ئىبارەت ئىكەن. ئەنگىلىيلىك تىلشۇناس ت. بۇرروۋنىڭ تەھلىلىچە، بۇ خىل يەرلىك دىئالېكت توغار تىلى دىئالېكتى ئىكەن. شۇنىسى ئېنىقكى، قەدىنھار تىلى كرورەنگە كىرىشتىن ئىلگىرى، كرورەنلىكلەر بىر خىل توغار تىلىدا سۆزلەشكەن. ئىزدىنىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەر توغار تىلىنىڭ تۆتىنچى دىئالېكتى — يۆشۈلەر (ياكى رۇجى — يۆجىلەر) تىلى ② بارلىقىنى بايقىدى.

يۆشۈلەرنىڭ ئەسلى جايى دۇنخۇاڭ بولۇپ، ئۇلار توغار قەبىلىلىرى بىلەن چاڭ (كەن) قەبىلىلىرى ئارىسىدا ياشىغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىرلەردە زور بىر تۈركۈم يۆشى — يۆجى قەبىلىلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا يۆتكىلىپ كەلگەن ھەم بۇلار «چوڭ

① لىن مېيخۇن: «فونولوگىيەلىك قەدىمكى پۈتكۈلەر» — «جۇڭگو تىل ئىلمى ئىنستىتۇتى خەبەرلىرى» 1988 - يىلى نەشرى.
 ② بەزىلەر باۋچىلار دەۋالغان — ئاپتوردىن.

يۆشلىرى» (大月氏) دەپ ئاتالغان. ئازراق بىر قىسمى چاغلارغا بېقىنىپ ياشىغان بولۇپ، بۇلار «كىچىك يۆشلىرى» (小月氏) دەپ ئاتالغان. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭچى 1 - يىلى (مىلادىيە 885 - يىلى) يېزىلغان «شاجۇ، يىجۇ رايونىنىڭ تەزكىرىسى» ناملىق كىتابتا، كىچىك يۆشى ئەجدىھا جەمەتلىك قەبىلە توغرىدا لۇق توختىلىپ: «ئەجدىھا قەبىلىسى ئەسلى ئاڭگىلىقلاردىندۇر» دەپ يىلگەن. قەدىمكى ھىندىستان تارىخچىسى كارخانىنىڭ «شاھى نەھر» (خان دەرياسى) ناملىق كىتابىدا، ئوتتۇرا ئاسىياغا يۆتكىلىپ بارغان چوڭ يۆشى «Turuska» (ياكى توخار) لارنىڭ ئەۋلادى دەپ يىلگەن. لىن مېيسۇن ئەپەندى بۇ خىل پاكىتلارغا ئاساسەن يۆشلىرى بىلەن ئاڭگىلىقلار ئوخشاش بولۇپ، ئۇلار توخارلارنىڭ بىر تارمىقى، يۆشى تىلى بولسا توخار تىلىنىڭ بىر دىئالېكتى دەپ قارىغان.^①

يۆشى (月氏، قەدىمدە «يۇجى» ئوقۇلغان) لار غەربكە يۆتكىلىشتىن ئىلگىرى ئۇلار توغرىلۇق جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدا ھېچقانداق يازما ماتېرىيال قالدۇرمىغان. غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ تىلى باكتېرىيە تىلى، قەندىھار تىلى، ساك تىلى قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ تىلىغا ئۆزگىرىپ ئىشلىتىلگەن بولۇپ، پەقەت پارچە - پۇرات سۆزلۈكلەر يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تىللاردا يېزىلغان ئابىدىلەردە ساقلىنىپ قالغان، ئەمما يۆشى تىلىدىكى ھۆججەتلەر ھازىرغىچە تېپىلمىغان.

كرورەن تىلىدىكى تولۇقراق ھۆججەتمۇ ھازىرغىچە ئۇچرىتىلمىدىغان. پەقەت بىرقانچە يۈز سۆزلۈك ۋە گرامماتىكىلىق ھادىسىلەر مىلادىيە 3 - ئەسىرلەر ئەتراپىدىكى قارۇشتىچە ۋە سىقىلەردە ساقلىنىپ قالغان. ئۇۋەتتە توخار تىلىدىكى تولۇقراق ھۆججەت پۈتۈنلەي بىراھىمى يېزىقى بىلەن يېزىلغان. گېرمانىيىلىك ئالىم E. سېگى، W. سېگىن ۋە فرانسىيىلىك ئالىم لاۋۋې ئايرىم - ئايرىم ھالدا بېرىلگەن ۋە پارىژدا ساقلىنىۋاتقان توخار تىلى ھۆججەتلىرىنى يېشىپ ئوقۇش ۋە ئېلان قىلىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلدى. 1950 - يىللاردىن باشلاپ، گېرمانىيە تەرەپ «توخار تىلىدىكى پراگ»

① لىن مېيسۇن: «دېيەك يولىنى ئاچمىچىلارنىڭ ئاۋانگارىلىرى - توخارلار»، «مەدەنىيەت پادىكارلىقلىرى» (文物) ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1989 - يىلى 1 - سان، بېيجىڭ.

مىنىتلار (A) « (ئىككى توم، 1921 - يىلى) ، «توخار تىلى»
(B) « (ئىككى توم، 1949 - 1953 - يىللار) لارنى ئېلان قىلدى؛
فرانسىيە تەرەپ «كۈسەن ھۆججەتلىرىدىن پىراگمىنتلار» (بىر توم) نى ئېلان قىلدى، 1950 - يىللاردىن كېيىن، بۇ خىل تەتقىقاتقا گېرمانىيىلىك ئالىم W. توماس، فرانسىيىلىك ئالىم J. فىللىئوزاتلار بىلەن ئېلىمىز ئالىمى جى شىيەنلىن قاتارلىقلار زور ھەسسە قوشۇپ كەلمەكتە.

تارىم بوستانلىقىدىن بايقالغان ئىككىنچى چوڭ تىل گۈرۈھى ساك تىلى گۈرۈھىدۇر. بۇ تىلغا دائىر ماتېرىياللار دەسلەپ بايقالغاندا، كىشىلەر ئۇنىڭ قانداق تىل ئىكەنلىكىنى بىلمەي كېرماندىيىلىك تىلشۇناس لويمان بۇ خىل تىلنى «شىمالىي ئارىيان تىلى» دەپ ئاتاپ، ھىندى ۋە ئىران تىلىدىن باشقا ئۈچىنچى خىل ئارىيان تىلى دەپ قارىغان. كېيىنچە، فرانسىيىلىك شەرقشۇناس پېللىئوت بۇ خىل تىلنىڭ ئىران تىلىغا يېقىن ئىكەنلىكىنى بايقىغان، شۇنىڭ بىلەن «شەرقىي ئىران تىلى» دەپ ئاتىغان. ئەڭ ئاخىرىدا گېرمانىيىلىك تىلشۇناس H. لۇدىرس بۇ خىل تىلنىڭ ئوتتۇرا قەدىمكى ئىران تىلىنىڭ شەرقىي قىسىم دىئالېكتىدىكى ساك تىلىغا ئەڭ يېقىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ، 1913 - يىلى نەشر قىلدۇرغان بىر كىتابىدا بۇ تىلنى «ساك تىلى» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ نام ئىلىم ساھەسىدە كەڭ قوللاشقا ئېرىشىلگەن.

ساك تىلىدىكى ھۆججەتلەرنىڭ ھەممىسى ھىندىستاننىڭ قەدىمكى يېزىقى — بىراھى يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، ئاساسەن تارىم بوستانلىقىنىڭ غەربىدىكى بارچۇق، ئۇدۇن، كېرىيىدىكى قەدىمكى ئىزلار. دىن ھەم دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆيلەردىن قېزىۋېلىنغان. نۆۋەتتە ساك تىلىدىكى ھۆججەتلەرنى ئالىملار، جۈملىدىن لىن مېيىيۇن ئەپەندى ئۇدۇن، سۈلې (كاشغەر) ۋە ئۇزۇن تاتتىن ئىبارەت ئۈچ خىل دىئالېكتقا ئايرىپ چىقتى. ئۇدۇن تىلى بولسا تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى خوتەن دەرياسى ساھىلىغا تارقالغان، ئۇزۇن تاتتىن تىلى بولسا خوتەننىڭ شەرقىدىكى كېرىيە دەرياسى ساھىلىغا، سۈلې تىلى بولسا تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كاشغەر دەرياسى (قىزىل دەرياسى) ساھىلىغا تارقالغان.

ئۇدۇن تىلىدىكى ھۆججەتلەر بىرقەدەر مول، ئۇدۇننىڭ ئۆزىدە دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆيلەردە ساقلانىپ قالغان ھېرقانچە مىڭ پارچە ئۇدۇن تىلىدىكى بۇددا يېزىلمىلىرى، ئەدەبىي ئەسەرلەر، خان يارلىقىلىرى، توختامنامىلەر، ھېسابات ھۆججەتلىرى قاتارلىقلار بار. ئۇدۇن تىلىدىكى ھۆججەتلەرنى يېشىپ ئوقۇشقا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقانلار نورۋېگىيە ئالىمى كونوۋ بىلەن ئەنگىلىيە تىلشۇناسى خ. ۋ. بايلېي.

ئۇزۇنتات (孛弥) تىلى ئۇدۇنغا قوشنا ئۇزۇنتات خانلىقىدا قوللىنىلغان تىل. مەزكۇر خانلىق مىلادىيە 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۇدۇن تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان بولۇپ، يېزىق ماتېرىياللىرى قالدۇرۇلمىغان. 1968 - يىلى تىلشۇناس بايلېي سىتەيسن قولغا چۈشۈرگەن ئىككى پارچە ھۆججەت بىراھىنى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرگە ئوخشاشمايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ تىلى بولسا ئوتتۇرا قەدىمكى ئىران تىلىنىڭ شەرقىي قىسىم دىئالېكتىغا مەنسۇپلۇقى، ئەمما ئۇدۇن تىلى، سۈلې تىلى بىلەن خېلى زور پەرقنىڭ بارلىقىنى بايقىغان. ئۇنىڭ 1968 - يىلى لوندوندا نەشر قىلدۇرغان «Saka Documents text volume» ناملىق كىتابىدىكى بايانلارغا قارىغاندا، شۇ كەمگىچە بۇ ھۆججەت پۈتۈنلەي يېشىپ ئوقۇلماي كەلگەن. بۇ ئىككى پارچە ھۆججەت سىتەيسن تەرىپىدىن كېرىيە دەرياستىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى دەندان ئۆيىمۈكىنىڭ شىمالىي راۋاق خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان (بۇ ھەقتە ئۇنىڭ «قەدىمكى خوتەن» ناملىق كىتابىغا قاراڭ). بۇ جاي قەدىمكى ئۇزۇنتات ئېلىنىڭ چېگراسىغا تەۋە جاي ئىدى. بۇ ھۆججەتنىڭ تېپىلغان جايىغا قاراپ، تىلشۇناس لىن مېيسۇن بۇ بىر پارچە ھۆججەتنى ئۇدۇننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىنكى ئۇزۇنتاتلىقلارنىڭ تىلىدىكى ھۆججەت بولۇشى كېرەك، دەپ قارىغان.

سۈلې تىلىدىكى ھۆججەتلەر ئاساسلىقى كاشغەر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى توققۇزساراي قەدىمكى ئىزى ۋە تۇمشۇق بۇددا خارابىسىدىن تېپىلغان. دەسلەپ، كونوۋ بۇ ھۆججەتلەرنىڭ تىلىنى بىر خىل قەدىمكى ئۇدۇن تىلى دەپ قارىغان. ئەمما بايلېي ئۇنى ئۇدۇن تىلى بىلەن ئوخشاشمايدىغان ساك تىلى دىئالېكتىغا مەنسۇپ، دەپ قارىغان. ئەڭ ئاخىرىدا ئەنگىلىيەلىك تىلشۇناس R. E. ئىمىترىك

1985- يىلى نەشر قىلدۇرغان «The Tumshuqese Karwacana Text» ناملىق كىتابىدا، بۇ ھۆججەتلەرنىڭ تېپىلغان ئورنىغا قاراپ، ئۇنىڭغا «تۇمشۇق تىلى» دەپ نام بەرگەن. يېقىندا لىن مېيسۇن ئەپەندى بىر پارچە ماقالە ئېلان قىلىپ، توققۇزساراي قەدىمكى شەھىرىنىڭ سۈلې-كاشغەرنىڭ شەرقىي چېگراسىدىكى مۇھىم بازار ئىكەنلىكىنى، پەنتو شەھىرىنىڭ مۇشۇ جايدا بولغانلىقىنى، تۇمشۇق تىلىنىڭ ئەمەلىيەتتە بولسا سۈلې - كاشغەر تىلى ئىكەنلىكىنى دەلىللىگەن. ① ئۇ بۇ قارىشىغا كەلتۈرگەن پاكىتلاردىن بىرى شۇكى، تۇمشۇق تىلىدىكى ۋەسىقىلەردە تىلغا ئېلىنغان خان ۋاسۇ دەۋانىڭ جەنۇبىي خانلىقلار زامانىسى (420 — 589 - يىللار) دا ياشىغان لياڭ خۇبجاۋ يازغان «ئالىي راھىبىلار تەزكىرىسى» («高僧传») نىڭ «بۇددا يېشى تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان سۈلې خانى «بۇيۇ؟» (不悉) ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان. سۈلې تىلىدىكى ماتېرىياللار كۆپ ئەمەس، نۆۋەتتە پەقەت 50 پارچە ئەتراپىدا تېپىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بۇددا ئوملىرى، توختامنامىلەر، خەت - چەكلەر ۋە ھېسابات ھۆججەتلىرىدىن ئىبارەت ئىكەن.

بىزنىڭ تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى زاماندا قوللىنىلغان توخار تىلى ۋە ساك تىلى توغرىسىدا ئۇزۇندىن - ئۇزاق توختىلىشىمىزدا سەۋەبلەر ھەرخىل. مىلادىيە 10 - ئەسىرلەردىن كېيىن شىنجاڭدىكى ئاساسىي مىللەت سۈپىتىدە رول ئوينىغان ② ئۇيغۇر مىللىتى، شۇنىڭدىن كېيىن يېڭىۋاشتىن بىر مەرىپەتلىك مىللەت سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنىڭ ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەسلىكىنى؛ ئۇنىڭ يىراق مەدەنىيەت ۋارىسچانلىقىنىڭ بارلىقىنى قىسقىچە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە شىنجاڭ ساكلىرى بىلەن توخارلىرىنىڭ مىللىي گەۋدە سۈپىتىدە شىنجاڭ تارىخ سەھىپىسىدىن غايىب بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بوغۇن - پۇشتىلىرىنىڭ ھايات سىمفونىيىسىنى ئۇزۇپ قويماي توختاۋسىز جاراڭلىتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى تەكىتلەش.

① بۇ ھەقتە ئۇنىڭ «سۈلې تىلى ھەققىدە مۇھاكىمە» (بېرىلىشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن - مائارىپ، مەدەنىيەت تەشكىلاتىنىڭ بېجىڭ يولى كوممىتېتى تەتقىقاتى 1990 - يىلى ئۈرۈمچى خەلقئارا مۇھاكىمە يىغىنى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى، خا كىرگۈزۈلگەن.)
 ② «سۈلې تىلىدىكى كارۋاكانا، سۈتسى پراگماتى تەتقىقاتى» (شىنجاڭ مەدەنىيەت پادىكار - لىقلىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە 1995 - يىللىق 1 - ساندا ئېلان قىلىنغان) ناملىق ماقالىلىرىگە قارىغاندا.

تىن ئىبارەت. ئۇنداق بولسا، بۇ ھەقتىكى قاراشلارنى قانداق يەكۈندەش لازىم. خى شىنجاڭ ئەپەندى قارا شەھەردە ياشىغان توغارلار كېيىنكى ۋاقىتتا ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن قوۋملار قاتارىغا قوشۇلغانلىقىنى تەكىتلىسە،^① فرانسىيەلىك شەرقشۇناس ر. گروسسى «قانداق بولۇشىدىن قەتئىيەتتەزەر، ئۇيغۇرلار ۋارىسلىق قىلىپ، پايدىلانغىنى (توخار)، دۇنياۋى ئەدەبىيات مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئىدى»^② دېگەن. جۇ ۋېيجۇ ئەپەندى بولسا «ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا» ناملىق يىرىك ماقالىسىدە، ساكلار ئۇيغۇرلارنى تەشكىل قىلغان، ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاستىلىك ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئېتنىك مەنبەلىرىدىن بىرى^③ دەپ بايان قىلدى. ئەدەبىيات تارىخشۇناسى لى يۇڭ ئەپەندى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق مۇلاھىزىلەر ئارقىلىق مۇنداق مەنتىقىي پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى:

جەمئىيەت تەرەققىياتى تۈپەيلى، تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئارىيانلارغا ئەۋە توغارلار ۋە ساكلار (جۈملىدىن ئۇلاردىن بۇرۇن ياشىغان دارۋىدلار) نىڭ ئېتنونىملىرى تارىختىن ئۆچۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى پۈتۈنلەي ئۆلۈپ كەتكەن ئەمەس، خۇسۇسەن ئۇلار تەرىپىدىن يارىتىلغان، داۋاملاشتۇرۇلغان ۋە تەرەققىي قىلدۇ. رۇلغان يۈكسەك سەۋىيىلىك ئىقتىساد - مەدەنىيەت تىرادىتسىيىلىرى يوقىلىپ كەتكەن ئەمەس. مىلادىيە 10 - ئەسىردىن باشلاپ بۇ خىل ئىقتىساد - مەدەنىيەت تىرادىتسىيىلىرى تۈرك - ئۇيغۇر تىللىرى شەكىلدە نامايان بولدى. دېمەك، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى جەريانىدا ئەڭ ئاۋۋال ئارىيانلار ئائىلىسىدىن كەلگەن توغار ۋە ساكلار ئۇنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى تەشكىل قىلدۇ. بۇنىڭدىن شۇنداق مەنتىقىي يەكۈننى چىقىرىشقا بولىدۇكى، تارىم ۋادىسىدا ياشىغان قەدىمكى ئارىيان ئاھالىسى ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يىراق ئۆتمۈش ئەجدادلىرىنىڭ ئاساسى ياكى غولىدۇر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئۆزىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتى ئېتىبارى بىلەن تارىختا «غەر-

① خى شىنجاڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلە دەسلەپكى ئېتىقادى»، «مىللىت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1995 - يىللىق 6 - سان، خەنزۇچە، بېيجىڭ.
 ② ر. گروسسى: «بايلاق كىمپىرىيىلىرى»، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى.
 ③ لى يۇڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئىي تارىخى»، قاتارلىق ئۈچ كىتاب مەسلىسى ئىلمىي مۇھاكىمە پىشىنىنىڭ ماقالىلىرى توپلىمى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 138 - 147 - ۋە 148 - ۋە 149 - ۋە 150 - ۋە 151 - ۋە 152 - ۋە 153 - ۋە 154 - ۋە 155 - ۋە 156 - ۋە 157 - ۋە 158 - ۋە 159 - ۋە 160 - ۋە 161 - ۋە 162 - ۋە 163 - ۋە 164 - ۋە 165 - ۋە 166 - ۋە 167 - ۋە 168 - ۋە 169 - ۋە 170 - ۋە 171 - ۋە 172 - ۋە 173 - ۋە 174 - ۋە 175 - ۋە 176 - ۋە 177 - ۋە 178 - ۋە 179 - ۋە 180 - ۋە 181 - ۋە 182 - ۋە 183 - ۋە 184 - ۋە 185 - ۋە 186 - ۋە 187 - ۋە 188 - ۋە 189 - ۋە 190 - ۋە 191 - ۋە 192 - ۋە 193 - ۋە 194 - ۋە 195 - ۋە 196 - ۋە 197 - ۋە 198 - ۋە 199 - ۋە 200 - ۋە 201 - ۋە 202 - ۋە 203 - ۋە 204 - ۋە 205 - ۋە 206 - ۋە 207 - ۋە 208 - ۋە 209 - ۋە 210 - ۋە 211 - ۋە 212 - ۋە 213 - ۋە 214 - ۋە 215 - ۋە 216 - ۋە 217 - ۋە 218 - ۋە 219 - ۋە 220 - ۋە 221 - ۋە 222 - ۋە 223 - ۋە 224 - ۋە 225 - ۋە 226 - ۋە 227 - ۋە 228 - ۋە 229 - ۋە 230 - ۋە 231 - ۋە 232 - ۋە 233 - ۋە 234 - ۋە 235 - ۋە 236 - ۋە 237 - ۋە 238 - ۋە 239 - ۋە 240 - ۋە 241 - ۋە 242 - ۋە 243 - ۋە 244 - ۋە 245 - ۋە 246 - ۋە 247 - ۋە 248 - ۋە 249 - ۋە 250 - ۋە 251 - ۋە 252 - ۋە 253 - ۋە 254 - ۋە 255 - ۋە 256 - ۋە 257 - ۋە 258 - ۋە 259 - ۋە 260 - ۋە 261 - ۋە 262 - ۋە 263 - ۋە 264 - ۋە 265 - ۋە 266 - ۋە 267 - ۋە 268 - ۋە 269 - ۋە 270 - ۋە 271 - ۋە 272 - ۋە 273 - ۋە 274 - ۋە 275 - ۋە 276 - ۋە 277 - ۋە 278 - ۋە 279 - ۋە 280 - ۋە 281 - ۋە 282 - ۋە 283 - ۋە 284 - ۋە 285 - ۋە 286 - ۋە 287 - ۋە 288 - ۋە 289 - ۋە 290 - ۋە 291 - ۋە 292 - ۋە 293 - ۋە 294 - ۋە 295 - ۋە 296 - ۋە 297 - ۋە 298 - ۋە 299 - ۋە 300 - ۋە 301 - ۋە 302 - ۋە 303 - ۋە 304 - ۋە 305 - ۋە 306 - ۋە 307 - ۋە 308 - ۋە 309 - ۋە 310 - ۋە 311 - ۋە 312 - ۋە 313 - ۋە 314 - ۋە 315 - ۋە 316 - ۋە 317 - ۋە 318 - ۋە 319 - ۋە 320 - ۋە 321 - ۋە 322 - ۋە 323 - ۋە 324 - ۋە 325 - ۋە 326 - ۋە 327 - ۋە 328 - ۋە 329 - ۋە 330 - ۋە 331 - ۋە 332 - ۋە 333 - ۋە 334 - ۋە 335 - ۋە 336 - ۋە 337 - ۋە 338 - ۋە 339 - ۋە 340 - ۋە 341 - ۋە 342 - ۋە 343 - ۋە 344 - ۋە 345 - ۋە 346 - ۋە 347 - ۋە 348 - ۋە 349 - ۋە 350 - ۋە 351 - ۋە 352 - ۋە 353 - ۋە 354 - ۋە 355 - ۋە 356 - ۋە 357 - ۋە 358 - ۋە 359 - ۋە 360 - ۋە 361 - ۋە 362 - ۋە 363 - ۋە 364 - ۋە 365 - ۋە 366 - ۋە 367 - ۋە 368 - ۋە 369 - ۋە 370 - ۋە 371 - ۋە 372 - ۋە 373 - ۋە 374 - ۋە 375 - ۋە 376 - ۋە 377 - ۋە 378 - ۋە 379 - ۋە 380 - ۋە 381 - ۋە 382 - ۋە 383 - ۋە 384 - ۋە 385 - ۋە 386 - ۋە 387 - ۋە 388 - ۋە 389 - ۋە 390 - ۋە 391 - ۋە 392 - ۋە 393 - ۋە 394 - ۋە 395 - ۋە 396 - ۋە 397 - ۋە 398 - ۋە 399 - ۋە 400 - ۋە 401 - ۋە 402 - ۋە 403 - ۋە 404 - ۋە 405 - ۋە 406 - ۋە 407 - ۋە 408 - ۋە 409 - ۋە 410 - ۋە 411 - ۋە 412 - ۋە 413 - ۋە 414 - ۋە 415 - ۋە 416 - ۋە 417 - ۋە 418 - ۋە 419 - ۋە 420 - ۋە 421 - ۋە 422 - ۋە 423 - ۋە 424 - ۋە 425 - ۋە 426 - ۋە 427 - ۋە 428 - ۋە 429 - ۋە 430 - ۋە 431 - ۋە 432 - ۋە 433 - ۋە 434 - ۋە 435 - ۋە 436 - ۋە 437 - ۋە 438 - ۋە 439 - ۋە 440 - ۋە 441 - ۋە 442 - ۋە 443 - ۋە 444 - ۋە 445 - ۋە 446 - ۋە 447 - ۋە 448 - ۋە 449 - ۋە 450 - ۋە 451 - ۋە 452 - ۋە 453 - ۋە 454 - ۋە 455 - ۋە 456 - ۋە 457 - ۋە 458 - ۋە 459 - ۋە 460 - ۋە 461 - ۋە 462 - ۋە 463 - ۋە 464 - ۋە 465 - ۋە 466 - ۋە 467 - ۋە 468 - ۋە 469 - ۋە 470 - ۋە 471 - ۋە 472 - ۋە 473 - ۋە 474 - ۋە 475 - ۋە 476 - ۋە 477 - ۋە 478 - ۋە 479 - ۋە 480 - ۋە 481 - ۋە 482 - ۋە 483 - ۋە 484 - ۋە 485 - ۋە 486 - ۋە 487 - ۋە 488 - ۋە 489 - ۋە 490 - ۋە 491 - ۋە 492 - ۋە 493 - ۋە 494 - ۋە 495 - ۋە 496 - ۋە 497 - ۋە 498 - ۋە 499 - ۋە 500 - ۋە 501 - ۋە 502 - ۋە 503 - ۋە 504 - ۋە 505 - ۋە 506 - ۋە 507 - ۋە 508 - ۋە 509 - ۋە 510 - ۋە 511 - ۋە 512 - ۋە 513 - ۋە 514 - ۋە 515 - ۋە 516 - ۋە 517 - ۋە 518 - ۋە 519 - ۋە 520 - ۋە 521 - ۋە 522 - ۋە 523 - ۋە 524 - ۋە 525 - ۋە 526 - ۋە 527 - ۋە 528 - ۋە 529 - ۋە 530 - ۋە 531 - ۋە 532 - ۋە 533 - ۋە 534 - ۋە 535 - ۋە 536 - ۋە 537 - ۋە 538 - ۋە 539 - ۋە 540 - ۋە 541 - ۋە 542 - ۋە 543 - ۋە 544 - ۋە 545 - ۋە 546 - ۋە 547 - ۋە 548 - ۋە 549 - ۋە 550 - ۋە 551 - ۋە 552 - ۋە 553 - ۋە 554 - ۋە 555 - ۋە 556 - ۋە 557 - ۋە 558 - ۋە 559 - ۋە 560 - ۋە 561 - ۋە 562 - ۋە 563 - ۋە 564 - ۋە 565 - ۋە 566 - ۋە 567 - ۋە 568 - ۋە 569 - ۋە 570 - ۋە 571 - ۋە 572 - ۋە 573 - ۋە 574 - ۋە 575 - ۋە 576 - ۋە 577 - ۋە 578 - ۋە 579 - ۋە 580 - ۋە 581 - ۋە 582 - ۋە 583 - ۋە 584 - ۋە 585 - ۋە 586 - ۋە 587 - ۋە 588 - ۋە 589 - ۋە 590 - ۋە 591 - ۋە 592 - ۋە 593 - ۋە 594 - ۋە 595 - ۋە 596 - ۋە 597 - ۋە 598 - ۋە 599 - ۋە 600 - ۋە 601 - ۋە 602 - ۋە 603 - ۋە 604 - ۋە 605 - ۋە 606 - ۋە 607 - ۋە 608 - ۋە 609 - ۋە 610 - ۋە 611 - ۋە 612 - ۋە 613 - ۋە 614 - ۋە 615 - ۋە 616 - ۋە 617 - ۋە 618 - ۋە 619 - ۋە 620 - ۋە 621 - ۋە 622 - ۋە 623 - ۋە 624 - ۋە 625 - ۋە 626 - ۋە 627 - ۋە 628 - ۋە 629 - ۋە 630 - ۋە 631 - ۋە 632 - ۋە 633 - ۋە 634 - ۋە 635 - ۋە 636 - ۋە 637 - ۋە 638 - ۋە 639 - ۋە 640 - ۋە 641 - ۋە 642 - ۋە 643 - ۋە 644 - ۋە 645 - ۋە 646 - ۋە 647 - ۋە 648 - ۋە 649 - ۋە 650 - ۋە 651 - ۋە 652 - ۋە 653 - ۋە 654 - ۋە 655 - ۋە 656 - ۋە 657 - ۋە 658 - ۋە 659 - ۋە 660 - ۋە 661 - ۋە 662 - ۋە 663 - ۋە 664 - ۋە 665 - ۋە 666 - ۋە 667 - ۋە 668 - ۋە 669 - ۋە 670 - ۋە 671 - ۋە 672 - ۋە 673 - ۋە 674 - ۋە 675 - ۋە 676 - ۋە 677 - ۋە 678 - ۋە 679 - ۋە 680 - ۋە 681 - ۋە 682 - ۋە 683 - ۋە 684 - ۋە 685 - ۋە 686 - ۋە 687 - ۋە 688 - ۋە 689 - ۋە 690 - ۋە 691 - ۋە 692 - ۋە 693 - ۋە 694 - ۋە 695 - ۋە 696 - ۋە 697 - ۋە 698 - ۋە 699 - ۋە 700 - ۋە 701 - ۋە 702 - ۋە 703 - ۋە 704 - ۋە 705 - ۋە 706 - ۋە 707 - ۋە 708 - ۋە 709 - ۋە 710 - ۋە 711 - ۋە 712 - ۋە 713 - ۋە 714 - ۋە 715 - ۋە 716 - ۋە 717 - ۋە 718 - ۋە 719 - ۋە 720 - ۋە 721 - ۋە 722 - ۋە 723 - ۋە 724 - ۋە 725 - ۋە 726 - ۋە 727 - ۋە 728 - ۋە 729 - ۋە 730 - ۋە 731 - ۋە 732 - ۋە 733 - ۋە 734 - ۋە 735 - ۋە 736 - ۋە 737 - ۋە 738 - ۋە 739 - ۋە 740 - ۋە 741 - ۋە 742 - ۋە 743 - ۋە 744 - ۋە 745 - ۋە 746 - ۋە 747 - ۋە 748 - ۋە 749 - ۋە 750 - ۋە 751 - ۋە 752 - ۋە 753 - ۋە 754 - ۋە 755 - ۋە 756 - ۋە 757 - ۋە 758 - ۋە 759 - ۋە 760 - ۋە 761 - ۋە 762 - ۋە 763 - ۋە 764 - ۋە 765 - ۋە 766 - ۋە 767 - ۋە 768 - ۋە 769 - ۋە 770 - ۋە 771 - ۋە 772 - ۋە 773 - ۋە 774 - ۋە 775 - ۋە 776 - ۋە 777 - ۋە 778 - ۋە 779 - ۋە 780 - ۋە 781 - ۋە 782 - ۋە 783 - ۋە 784 - ۋە 785 - ۋە 786 - ۋە 787 - ۋە 788 - ۋە 789 - ۋە 790 - ۋە 791 - ۋە 792 - ۋە 793 - ۋە 794 - ۋە 795 - ۋە 796 - ۋە 797 - ۋە 798 - ۋە 799 - ۋە 800 - ۋە 801 - ۋە 802 - ۋە 803 - ۋە 804 - ۋە 805 - ۋە 806 - ۋە 807 - ۋە 808 - ۋە 809 - ۋە 810 - ۋە 811 - ۋە 812 - ۋە 813 - ۋە 814 - ۋە 815 - ۋە 816 - ۋە 817 - ۋە 818 - ۋە 819 - ۋە 820 - ۋە 821 - ۋە 822 - ۋە 823 - ۋە 824 - ۋە 825 - ۋە 826 - ۋە 827 - ۋە 828 - ۋە 829 - ۋە 830 - ۋە 831 - ۋە 832 - ۋە 833 - ۋە 834 - ۋە 835 - ۋە 836 - ۋە 837 - ۋە 838 - ۋە 839 - ۋە 840 - ۋە 841 - ۋە 842 - ۋە 843 - ۋە 844 - ۋە 845 - ۋە 846 - ۋە 847 - ۋە 848 - ۋە 849 - ۋە 850 - ۋە 851 - ۋە 852 - ۋە 853 - ۋە 854 - ۋە 855 - ۋە 856 - ۋە 857 - ۋە 858 - ۋە 859 - ۋە 860 - ۋە 861 - ۋە 862 - ۋە 863 - ۋە 864 - ۋە 865 - ۋە 866 - ۋە 867 - ۋە 868 - ۋە 869 - ۋە 870 - ۋە 871 - ۋە 872 - ۋە 873 - ۋە 874 - ۋە 875 - ۋە 876 - ۋە 877 - ۋە 878 - ۋە 879 - ۋە 880 - ۋە 881 - ۋە 882 - ۋە 883 - ۋە 884 - ۋە 885 - ۋە 886 - ۋە 887 - ۋە 888 - ۋە 889 - ۋە 890 - ۋە 891 - ۋە 892 - ۋە 893 - ۋە 894 - ۋە 895 - ۋە 896 - ۋە 897 - ۋە 898 - ۋە 899 - ۋە 900 - ۋە 901 - ۋە 902 - ۋە 903 - ۋە 904 - ۋە 905 - ۋە 906 - ۋە 907 - ۋە 908 - ۋە 909 - ۋە 910 - ۋە 911 - ۋە 912 - ۋە 913 - ۋە 914 - ۋە 915 - ۋە 916 - ۋە 917 - ۋە 918 - ۋە 919 - ۋە 920 - ۋە 921 - ۋە 922 - ۋە 923 - ۋە 924 - ۋە 925 - ۋە 926 - ۋە 927 - ۋە 928 - ۋە 929 - ۋە 930 - ۋە 931 - ۋە 932 - ۋە 933 - ۋە 934 - ۋە 935 - ۋە 936 - ۋە 937 - ۋە 938 - ۋە 939 - ۋە 940 - ۋە 941 - ۋە 942 - ۋە 943 - ۋە 944 - ۋە 945 - ۋە 946 - ۋە 947 - ۋە 948 - ۋە 949 - ۋە 950 - ۋە 951 - ۋە 952 - ۋە 953 - ۋە 954 - ۋە 955 - ۋە 956 - ۋە 957 - ۋە 958 - ۋە 959 - ۋە 960 - ۋە 961 - ۋە 962 - ۋە 963 - ۋە 964 - ۋە 965 - ۋە 966 - ۋە 967 - ۋە 968 - ۋە 969 - ۋە 970 - ۋە 971 - ۋە 972 - ۋە 973 - ۋە 974 - ۋە 975 - ۋە 976 - ۋە 977 - ۋە 978 - ۋە 979 - ۋە 980 - ۋە 981 - ۋە 982 - ۋە 983 - ۋە 984 - ۋە 985 - ۋە 986 - ۋە 987 - ۋە 988 - ۋە 989 - ۋە 990 - ۋە 991 - ۋە 992 - ۋە 993 - ۋە 994 - ۋە 995 - ۋە 996 - ۋە 997 - ۋە 998 - ۋە 999 - ۋە 1000 - ۋە 1001 - ۋە 1002 - ۋە 1003 - ۋە 1004 - ۋە 1005 - ۋە 1006 - ۋە 1007 - ۋە 1008 - ۋە 1009 - ۋە 1010 - ۋە 1011 - ۋە 1012 - ۋە 1013 - ۋە 1014 - ۋە 1015 - ۋە 1016 - ۋە 1017 - ۋە 1018 - ۋە 1019 - ۋە 1020 - ۋە 1021 - ۋە 1022 - ۋە 1023 - ۋە 1024 - ۋە 1025 - ۋە 1026 - ۋە 1027 - ۋە 1028 - ۋە 1029 - ۋە 1030 - ۋە 1031 - ۋە 1032 - ۋە 1033 - ۋە 1034 - ۋە 1035 - ۋە 1036 - ۋە 1037 - ۋە 1038 - ۋە 1039 - ۋە 1040 - ۋە 1041 - ۋە 1042 - ۋە 1043 - ۋە 1044 - ۋە 1045 - ۋە 1046 - ۋە 1047 - ۋە 1048 - ۋە 1049 - ۋە 1050 - ۋە 1051 - ۋە 1052 - ۋە 1053 - ۋە 1054 - ۋە 1055 - ۋە 1056 - ۋە 1057 - ۋە 1058 - ۋە 1059 - ۋە 1060 - ۋە 1061 - ۋە 1062 - ۋە 1063 - ۋە 1064 - ۋە 1065 - ۋە 1066 - ۋە 1067 - ۋە 1068 - ۋە 1069 - ۋە 1070 - ۋە 1071 - ۋە 1072 - ۋە 1073 - ۋە 1074 - ۋە 1075 - ۋە 1076 - ۋە 1077 - ۋە 1078 - ۋە 1079 - ۋە 1080 - ۋە 1081 - ۋە 1082 - ۋە 1083 - ۋە 1084 - ۋە 1085 - ۋە 1086 - ۋە 1087 - ۋە 1088 - ۋە 1089 - ۋە 1090 - ۋە 1091 - ۋە 1092 - ۋە 1093 - ۋە 1094 - ۋە 1095 - ۋە 1096 - ۋە 1097 - ۋە 1098 - ۋە 1099 - ۋە 1100 - ۋە 1101 - ۋە 1102 - ۋە 1103 - ۋە 1104 - ۋە 1105 - ۋە 1106 - ۋە 1107 - ۋە 1108 - ۋە 1109 - ۋە 1110 - ۋە 1111 - ۋە 1112 - ۋە 1113 - ۋە 1114 - ۋە 1115 - ۋە 1116 - ۋە 1117 - ۋە 1118 - ۋە 1119 - ۋە 1120 - ۋە 1121 - ۋە 1122 - ۋە 1123 - ۋە 1124 - ۋە 1125 - ۋە 1126 - ۋە 1127 - ۋە 1128 - ۋە 1129 - ۋە 1130 - ۋە 1131 - ۋە 1132 - ۋە 1133 - ۋە 1134 - ۋە 1135 - ۋە 1136 - ۋە 1137 - ۋە 1138 - ۋە 1139 - ۋە 1140 - ۋە 1141 - ۋە 1142 - ۋە 1143 - ۋە 1144 - ۋە 1145 - ۋە 1146 - ۋە 1147 - ۋە 1148 - ۋە 1149 - ۋە 1150 - ۋە 1151 - ۋە 1152 - ۋە 1153 - ۋە 1154 - ۋە 1155 - ۋە 1156 - ۋە 1157 - ۋە 1158 - ۋە 1159 - ۋە 1160 - ۋە 1161 - ۋە 1162 - ۋە 1163 - ۋە 1164 - ۋە 1165 - ۋە 1166 - ۋە 1167 - ۋە 1168 - ۋە 1169 - ۋە 1170 - ۋە 1171 - ۋە 1172 - ۋە 1173 - ۋە 1174 - ۋە 1175 - ۋە 1176 - ۋە 1177 - ۋە 1178 - ۋە 1179 - ۋە 1180 - ۋە 1181 - ۋە 1182 - ۋە 1183 - ۋە 1184 - ۋە 1185 - ۋە 1186 - ۋە 1187 - ۋە 1188 - ۋە 1189 - ۋە 1190 - ۋە 1191 - ۋە 1192 - ۋە 1193 - ۋە 1194 - ۋە 1195 - ۋە 1196 - ۋە 1197 - ۋە 1198 - ۋە 1199 - ۋە 1200 - ۋە 1201 - ۋە 1202 - ۋە 1203 - ۋە 1204 - ۋە 1205 - ۋە 1206 - ۋە 1207 - ۋە 1208 - ۋە 1209 - ۋە 1210 - ۋە 1211 - ۋە 1212 - ۋە 1213 - ۋە 1214 - ۋە 1215 - ۋە 1216 - ۋە 1217 - ۋە 1218 - ۋە 1219 - ۋە 1220 - ۋە 1221 - ۋە 1222 - ۋە 1223 - ۋە 1224 - ۋە 1225 - ۋە 1226 - ۋە 1227 - ۋە 1228 - ۋە 1229 - ۋە 1230 - ۋە 1231 - ۋە 1232 - ۋە 1233 - ۋە 1234 - ۋە 1235 - ۋە 1236 - ۋە 1237 - ۋە 1238 - ۋە 1239 - ۋە 1240 - ۋە 1241 - ۋە 1242 - ۋە 1243 - ۋە 1244 - ۋە 1245 - ۋە 1246 - ۋە 1247 - ۋە 1248 - ۋە 1249 - ۋە 1250 - ۋە 1251 - ۋە 1252 - ۋە 1253 - ۋە 1254 - ۋە 1255 - ۋە 1256 - ۋە 1257 - ۋە 1258 - ۋە 1259 - ۋە 1260 - ۋە 1261 - ۋە 1262 - ۋە 1263 - ۋە 1264 - ۋە 1265 - ۋە 1266 - ۋە 1267 - ۋە 1268 - ۋە 1269 - ۋە 1270 - ۋە 1271 - ۋە 1272 - ۋە 1273 - ۋە 1274 - ۋە 1275 - ۋە 1276 - ۋە 1277 - ۋە 1278 - ۋە 1279 - ۋە 1280 - ۋە 1281 - ۋە 1282 - ۋە 1283 - ۋە 1284 - ۋە 1285 - ۋە 1286 - ۋە 1287 - ۋە 1288 - ۋە 1289 - ۋە 1290 - ۋە 1291 - ۋە 1292 - ۋە 1293 - ۋە 1294 - ۋە 1295 - ۋە 1296 - ۋە 1297 - ۋە 1298 - ۋە 1299 - ۋە 1300 - ۋە 1301 - ۋە 1302 - ۋە 1303 - ۋە 1304 - ۋە 1305 - ۋە 1306 - ۋە 1307 - ۋە 1308 - ۋە 1309 - ۋە 1310 - ۋە 1311 - ۋە 1312 - ۋە 1313 - ۋە 1314 - ۋە 1315 - ۋە 1316 - ۋە 1317 - ۋە 1318 - ۋە 1319 - ۋە 1320 - ۋە 1321 - ۋە 1322 - ۋە 1323 - ۋە 1324 - ۋە 1325 - ۋ

بىي يۇرت» دەپ ئاتالغان تارىم ھاۋزىسىدىن قۇمۇل بوستانلىقلىرىغىچە بولغان كەڭ زېمىندىكى قەدىمىي ئاھالىنىڭ ئەۋلادىدۇر. ①

سوغدى تىلى - بۇ ھىندى - ياۋروپا تىللىرى ئىستېمىسىنىڭ ئوتتۇرا قەدىمكى ئىران تىلى شەرقىي قىسىم دىئالېكتىغا مەنسۇپ تىل بولۇپ، ② يېزىقى بولسا قەدىمكى پارىس ئارشاكىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت تەرەپ يېزىقى - ئارامى يېزىقى ئاساسىدا، موغدى تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى بويىچە ئىجاد قىلىنغان. ③

سوغدى يېزىقى ئەڭ دەسلەپ مىلادىيە 2 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە بارلىققا كەلگەن. ئىستەين كرورەندىن تارتىپ خوتەنگىچە بولغان قەدىمگاھلاردىن موغدى ۋەسىقلىرىنى تاپقان بولۇپ، بۇلار سودا - ئىپتىق ۋەسىقلىرىدىن ئىبارەت. ئەدۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرىدىن تېپىلغان موغدى ھۆججەتلىرى ئاساسەن بۇددا نوملىرىدىن ئىبارەت. تۇرپاندىن تېپىلغانلىرى بولسا ئەڭ كۆپ بولۇپ، بۇلار ئىچىدە بۇددا دىنى، مانى دىنى، نېستۇرى دىنى، يېزىلمىلىرى، ئېلىم - سېتىمغا دائىر ھۆججەتلەر بار. بۇلاردىن باشقا جەنۇبىي سىبىرىيە، موڭغۇل يايلاقلىرى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇلكۈرە ناھىيىسى تەۋەسىدىن تۈرك بالباللىرى ۋە ئەڭگۈ تاشلىرى ئۈستىدە ئۇزۇن - ئۇزۇن موغدى يېزىقىدىكى ئويما خەتلەر بايقالدى. موغدى نېستۇرى مىسىئونېرلىرى يەنە سۈرىيە يېزىقى ئاساسىدا، موغدى تىلىنىمۇ خاتىرىلىگەن. قوچو قەدىمكى شەھىرى سىرتىدىكى نېستۇرى دىنى قەدىمگاھىدىن سۈرىيە يېزىقىدا يېزىلغان موغدى تىلىدىكى نېستۇرى ھۆججەتلىرى تېپىلغان. بۇلاردىن باشقا ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى، ماۋە - راۋۇننەھەر، تاجىكىستان، كەشمىر، ھىندى دەريا ۋادىسى قاتارلىق جايلاردىنمۇ موغدى يېزىلمىلىرى ئۇچرىتىلغان. ④

قەدىمىي تىلى - بۇ تىل ھىندى - ياۋروپا تىللىرى ئىستېمىسىغا مەنسۇپ تىل بولۇپ، ئوتتۇرا قەدىمكى ھىندى ئارىيان تىلىنىڭ ئاۋام تىلى بولغان پراكرىت تىلى دىئالېكتى. ئۇنىڭ يېزىقى قەدىمكى پارىس ئەھمەنىيلەر سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت تەرەپ يېزىقى - ئارامى يېزىقىدە

① لى بۇلا: «ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكا سەنئىتىنىڭ پىراق ئۆتۈش ئىقتىساد - مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد ئاساسى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 - يىللىق 2 - سان.
 ② نېۋرۇس: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزىقى ۋە ھۆججەتلىرىگە مۇقەددىمە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

نىڭ ئېزىق يېزىق شەكلىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن يېزىق — قارۇشتى
 يېزىقىدىن ئىبارەت. بۇ خىل يېزىق ئەڭ دەسلەپ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى
 3 - ئەسىرلەرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھىندىستاننىڭ ماۋرۇيا (توز) سۇلا-
 لىسى پادىشاھى ئاسۇكاخان قەدىنھارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا
 چىقارغان يارلىقلاردا كۆرۈلگەن. كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۇشان
 ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمەت تەرەپ يېزىقى سۈپىتىدە كەڭ ئوتتۇرا
 ئاسىيا رايونىغا تارقالغان. بۇ يېزىق ھەرپلىرى ئىلىق-ئىلىق
 قارۇشتى يېزىقىدىكى تىلنىڭ ئەسلىي نامى ھىندىستاننىڭ غەرب-
 بىي شىمالىدىكى ئاۋام تىلى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاۋام تىلى پىراكىت
 تىلى ئىدى. كېيىنچە بۇ تىل قەدىنھار (بۈگۈنكى پاكىستاننىڭ پىشا-
 ۋۇر) رايونىدا كېلىپ چىققانلىقى ئىسپاتلانغان. شۇڭا، ئەنگلىيىلىك
 تىلشۇناس بايلېينىڭ تەشەببۇسى بويىچە ئۇنىڭغا «قەدىنھار تىلى» دەپ
 نام بېرىلگەن بولۇپ، بۇ ئىلىم دۇنياسىدا كەڭ قوللاشقا ئېرىشىلگەن.
 2 - ئەسىرنىڭ مىلادىيە 2 - ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرلىرىدا، قەدىنھار
 تىلى پامىرنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا تارقىلىشقا باشلاپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى
 ھانلىقىدىكى بىرمۇنچە خانلىقلار، جۈملىدىن سۇلې، ئۇدۇن، كرورەن
 ۋە كۈسەن رايونىنىڭ ھۆكۈمەت تەرەپ تىلىغا ئايلانغان. بىراق،
 ئۇدۇن، سۇلې ۋە كۈسەن خانلىقلىرىدا بىراھىمى يېزىقىدا ئۆز تىلىنى
 خاتىرىلەش ئەپلىك ھېسابلانغان؛ پەقەت كرورەنلىكلەرلا داۋاملىق يۈ-
 سۇندا قارۇشتى يېزىقى بىلەن قەدىنھار تىلىنى خاتىرىلەشنى مىلادىيە
 4 - ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە داۋاملاشتۇرغان. سۇلېدىكى قار-
 رۇشتى ۋە سىقىلىرى كاشغەر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى توققۇز-
 ساراي قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان. بۇ يېزىق ھەرپلىرى
 كۈسەن قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋە سىقىلەر كۇچا سۇبېشى قەدىمكى
 شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان. بۇ يېزىق ھەرپلىرى ئىلىق-ئىلىق
 ئۇدۇن قارۇشتى يېزىقىنىڭ ئۈچ خىل: (1) خەنزۇچە -
 قارۇشتىچە قوش تىلدا يېزىلغان ئاقچىلار؛ (2) قارۇشتىچە «دارما
 پادا سۈتېرىسى»؛ (3) ئۇدۇن خانىنىڭ يىلنامىسى چۈشۈرۈلگەن
 KI . 661 نومۇرلۇق قارۇشتى ۋە سىقىمى. بۇ يېزىق ھەرپلىرى
 ئىلىق-ئىلىق، جۇڭگودىن تېپىلغان قارۇشتى ۋە سىقىلىرى ئاساسەن
 ئىلىق-ئىلىق ۋە مىسەن قەدىمكى ھەرپلىرىدىن چىلىقتۇرۇلغان، نۆۋەتتە

يەر ئاستىدىن قېزىۋېلىنغىنى 1000 پارچىگە يېتىدۇ. ئۇلارنىڭ مەز-
 مۇنى ئاساسەن، خان يارلىقلىرى، ئومۇمىي ۋە خۇسۇسىي خەت -
 چەكلەر، توختامنامىلەر، ھېسابات ھۆججەتلىرى ۋە بۇددا ھېكايىلىرى
 قاتارلىقلار. بۇلاردىن باشقا، تۇرپاننىڭ تۇيۇق، دۇنخۇاڭدىكى خەن
 مۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ سېپىل خارابىسى، چاڭئەن ۋە لويياڭدىكى
 قەدىمكى ئىزلاردىن قارۇشتى يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار، لەۋھەلەر ۋە
 ۋەسىقىلەر تېپىلدى. بۇلاردىن شۇ نەرسە بىلىنىدۇكى، قەدىھار تىلى
 يىپەك يولىدىكى مۇھىم خەلقئارالىق ئالاقە تىلى بولۇپ قوللىنىلغان.
 باكتېرىيە تىلى. بۇ تىل يىپەك يولىدىكى ئۈچىنچى خەلقئارالىق
 تىل سۈپىتىدە قوللىنىلغان. 1950 - يىللاردىن باشلاپ، ئافغانىس-
 تان، پاكىستاننىڭ شىمالى ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا
 ئاسىيا رايونىدىن تېز يازما شەكىللىك گىرېك يېزىقى بىلەن ئويۇلغان
 مەڭگۈ تاشلار تېپىلغان. ئەمما بۇ مەڭگۈ تاشلارنىڭ تىلى گىرېك تىلى
 بولمىغان. 1960 - يىلى، ئەنگلىيەلىك تىلشۇناس W. B. خېننىڭ
 بۇنىڭ سىرىنى يېشىپ چىققان. ئۇنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بۇ مەڭگۈ
 تاشلارنىڭ تىلى ئوتتۇرا قەدىمكى ئىران تىلىنىڭ شەرقىي قىسىم
 دىئالېكتىغا مەنسۇپ ئىكەن. ئەڭ دەسلەپكى مەڭگۈ تاشلار قەدىمكى
 باكتېرىيە چېگراسى ئىچىگە تارقالغان بولغاچقا، بۇ ئالىم بۇ خىل
 تىلغا باكتېرىيە تىلى دەپ نام بەرگەن. خېننىڭنىڭ تەتقىقاتىدىن
 ئىلگىرى بىر قىسىم نەشر ماتېرىياللىرىدا ئىقتىسادىي يېزىقى بىلەن
 ئوخشاش تىپتىكى مەڭگۈ تاشلار توغرىلۇق يېڭى تونۇش قولغا كەلتۈ-
 رۈلدى دېگەن خاتا قاراش بولغان. بىراق، بەزى ئالىملار بۇ خىل
 تىلنى توخار تىلى بولۇشى كىرەك دەپ قاراپ، ئۇنى «ھەقىقىي توخار
 تىلى» دەپ ئاتاشنى تەشەببۇس قىلماقتا.

باكتېرىيە تىلى توغرىسىدا، جالڭ چيەننىڭ بىر بايىنى بار. سىنا
 چيەن «تارىخىي خاتىرىلەر» پەرغانە تەزكىرىسى» دە ئۇنىڭ دوكلاتىغا
 ئاساسەن مۇنداق يازغان: «پەرغانىدىن ئارشاڭچە بولغان ئەللەرنىڭ
 تىلىدا پەرق بولسىمۇ، ئەمما ئۆرپ - ئادەتلىرى ئوخشاش، ئۆز ئارا
 تىللىرىنى ئاڭلاپ چۈشىنىۋالغىدۇ.»

ئارشاڭچە پەرغانە بىلەن ئارشاڭنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان،
 باكتېرىيەلىكلەر بىلەن ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئارشاڭلار

«بىز - بىرىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ چۈشەنەلەيدىكەن» . ئۇنداقتا باكتېر-
 زىيە تىلى سوغدى تىلى ھەم پاراپىل تىلى بىلەن ئوخشاش بولۇپ ،
 ئوتتۇرا قەدىمكى ئىران تىلىنىڭ مەلۇم بىر خىل دىئالېكتىغا مەنسۇپ
 بولۇشى تۇرغان گەپ . مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىدە
 لىرىدا ، توخار تىلىدا سۆزلىشىدىغان چوڭ يۆشى باكتېرىيىگە كىرى-
 گەندىن كېيىن ، بۇ يەر توخارىستان دەپ ئاتالغان . بۇنىڭدىن شۇ نەرسە
 ئۇقۇلدىكى ، بۇ خىل گىرېك يېزىقى بىلەن يېزىلغىنى شەرقىي ئىران
 تىلى دىئالېكتى بولۇپ ، خۇددى خېنىڭ ئېيتقاندەك ، باكتېرىيە تىلىدا
 خا تەۋە .
 نۆۋەتتە تېپىلغان باكتېرىيە تىلىغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ كۆپىرىمى
 كى كۇشان ئىمپېرىيىسى باكتېرىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتتىمۇ -
 كى مەڭگۈ تاشلار ، ئاز قىسمى ئېفىتالىتلار باكتېرىيىگە كىرگەندىن
 كېيىنكى مەڭگۈ تاشلاردىن ئىبارەت . تەتقىقاتلارغا قارىغاندا ، مۇشۇ
 ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كرورەندىن تېپىلغان گىرېك يېزىقىدىكى پىراگ-
 مىنتلار ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان بۇددە ، مانى دىنى يازمىلىرىمۇ بۇخىل
 تېز يازما شەكىللىك گىرېك يېزىقىدا يېزىلغان باكتېرىيە تىلىدىكى
 ۋەسىقىلەردىن ئىبارەت . ئادەتتە باكتېرىيىنىڭ ئۆزىدە ، ئافغانىستان
 نىڭ شىمالىدىكى سورك قوتال مەڭگۈ تاشلار توپى بىلەن داشى نادار
 مەڭگۈ تاشلار توپىنىڭ يىلنامىسى تەخمىنەن مىلادىيە 2 - ئەسىر
 ئەتراپىغا ، ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى دىلبىرىجىن ئىزى ۋە ئۆزبېك
 كىستاننىڭ جەنۇبىدىكى تەنھىر ئىزىدىن ھەم كرورەن ئىزىدىن تېپىل-
 غان مەڭگۈ تاشلار ۋە ۋەسىقىلەر مىلادىيە 3 - 4 - ئەسىرلەرگە ،
 پاكىستاننىڭ شىمالىدىكى توچى مەڭگۈ تېشى بىلەن تۇرپاندىن تېپىل-
 غان ۋەسىقىلەر مىلادىيە 7 - 8 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق دەپ قارال-
 جاقتا . خەنزۇچە «ئالىي راھىبلار تەزكىرىسى» جى چىيەن تەزكىرىسى
 «سى» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا ، مىلادىيە 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىدا
 لىرىدا ، كۇشان ئىمپېرىيىسىدە مالىمانچىلىق بولۇپ ، مىڭلىغان كۈ-
 شان ئاھالىسى ئارقا - ئارقىدىن جۇڭگوغا قېچىپ كەلگەن . ئەلە
 ئاغىرى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى لوياڭدىكى كۆچمەنلەر
 بىرقانچە مىڭ ئاھالىگە يەتكەن . قارۇشتى يېزىقىنىڭ مۇشۇ چاغدا
 جۇڭگودا پەيدا بولۇپ قېلىشىنى ئالىملار مۇشۇ كۇشان مۇھاجىرلىرى

بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك دەپ قارىغان. باكتېرىيە تىلى
 كۇشانلارنىڭ ئۈچ خىل ھۆكۈمەت تىلىنىڭ بىرى بولۇپ، جۇڭگوغا
 كەلگەن كۇشان مۇھاجىرلىرى ئىچىدە باكتېرىيەلىكلەرمۇ بولغان.
 سانسكرىت تىلى. تىلشۇناسلارنىڭ بايانغا قارىغاندا، بۇددا
 سېددىخارتغا ئەڭ دەسلەپ دەپ تارقىتىلغان بۇددا دىنى ئاپىرىدە
 بولغان جاينىڭ تىلى — پېرمى ماگادى تىلى (Artha—Magadhi)
 بولۇپ، باشقا جايلاردا بولسا ئاشۇ يەرنىڭ قارا تىلى. پراكرىت تىلى
 قوللىنىلغان. كېيىنچە بۇددا دىنى ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئېتىقاد
 قىلىدىغان دىنغا ئايلانغاندىن كېيىن، بۇددا مۇرىتلىرى تەدرىجىي
 يوسۇندا قارا تىلنى ئىشلەتمەيدىغان بولغان، ھىندى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ
 تىلى — سانسكرىت تىلى «مۇقەددەس تىل» غا ئايلانغان. سانسكرىت
 تىلى بىلەن پراكرىت تىلىنىڭ مۇناسىۋىتى خۇددى خەنزۇ تىلىدىكى
 كىتابىي تىل (文言) بىلەن ئاممىب تىل (白話) غا ئوخشايدۇ.
 ئوخشاشمايدىغان يېرى، سانسكرىت تىلى بولسا پونىم ۋە بوئىدۇل
 قاتارلىق قەدىمكى ھىندىستاننىڭ گرامماتىكا پېشۋالىرى مۇقىملاش-
 تۇرغان سۈنئىي ئۆلچەملىك تىل، پراكرىت تىلى بولسا كەڭ ئامما
 تەرىپىدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تەبىئىي ئاممىب تىلدىن ئىبارەت.
 ھەر ئىككىسى قەدىمكى ھىندىستاننىڭ كلاسسىك تىلى — ۋېدا
 تىلى، شۇنداقلا قەدىمكى ھىندىستاننىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتا قوللىنىل-
 مىدىغان تىلىنى ئاساس قىلغان بولغاچقا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بىر خىل
 يېقىنلىق مەۋجۇت. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، تىلشۇناسلار ۋېدا تىلى
 بىلەن سانسكرىت تىلى قەدىمكى ھىندى ئارىيان تىلى، ئالى تىلى
 قاتارلىق ھەر خىل قارا تىللار، ئوتتۇرا قەدىمكى ئارىيان تىلى، پرا-
 رىت تىلىدىن كېيىنكى تا بۈگۈنكى كۈندە مەيدانغا كەلگەن ھەر خىل
 ھىندى ئارىيان تىلىغا مەنسۇپ تىل — يېقىنقى زامان ھىندى
 ئارىيان تىلى دېگەن خاھىشتا بولماقتا. ئەڭ مۇھىمى شۇكى،
 شىنجاڭ رايونىدىن سانسكرىت تىلىدىكى بۇددا نوملىرىنىڭ ھەر-
 خىل يېزىقتىكى قوشۇپ يېزىلغان ھۆججەتلىرى تېپىلغان. ئەڭ دەس-
 لەپكىسى بولسا قارۇشتى يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن. سېتەيىننىڭ نىيە
 قەدىمگاھىدىن بايقىغىنى قارۇشتى يېزىقىدا يېزىلغان بىرقانچە پارچە
 سانسكرىت تىلىدىكى بۇددا نوملىرىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، 535 —

نومۇرلۇق قارۇشتى ۋە سىقىنىدە بىر قەسىدە (Slokas) بار بولۇپ، ئاز بىر قىسىم خەتلەر قارا تىل (جانلىق تىل) بىلەن يېزىلغاندىن باشقا، قالغانلىرى ئۆلچەملىك ۋە كلاسسىك سانسىرت تىلى بىلەن يېزىلغان. يەنە مەسىلەن، 511 - نومۇرلۇق ۋە سىقىدىكى قەسىدىلەر ۋە ئۇنىڭ كەينىگە يېزىلغان بۇددا قانۇنىمۇ ئۆلچەملىك سانسىرت تىلىدا يېزىلغان. بۇلاردىن كېيىن، يىپەك يولىدا تارقالغان سانىك رىت تىلىدىكى بۇددا نوملىرىنىڭ ھەممىسى بىراھىمى يېزىقىنىڭ ھەر-خىل ۋارىيانتلىرى بىلەن قوشۇپ يېزىلغان.

سانسىرت تىلىدىكى بۇددا نوملىرى يىپەك يولىنى بويلاپ ھەر-قايسى ئاساسلىق بازارلاردىن دېگۈدەك تېپىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە شىنجاڭ تەۋەسىدىن تېپىلغانلىرى، مەسىلەن، كاشىغەر ئوبالدىكى ھەزرەتى موللام تېغى بۇددا ئىبادەتخانىسى ئىزىدىن، بارچۇق توققۇزساراي قەدىمكى شەھىرى ۋە تۇمشۇق بۇددا ئىبادەتخانىسى ئىزى، خوتەن يوتقان ۋە دەندان ئۆيلۈك قەدىمكى ئىزى، چاقىلىق چەرچى دوڭ قەدىمكى ئىزى، مىرەن ئىبادەتخانا ئىزى، كۇچا سۇبېشى قەدىمكى ئىزى، قىزىل، قۇمتۇرا مىڭئۆيلىرى، دۇلدۇل ئوقۇر قەدىمكى شەھىرى، تۇرپاندىكى قوچو قەدىمكى شەھىرى ۋە يېزەكلىك مىڭئۆي، دۇنخۇاڭ مۇگاۋ غارىدىكى تۆم ساقلانغان ئۆيدىن تېپىلغانلىرى خېلى كۆپ.

پارابېل تىلى ۋە پارتىخىيە تىلى، ئوتتۇرا قەدىمكى زاماندا پارس تىلى جەنۇبىي ۋە شىمالىي دىئالېكتلارغا ئايرىلغان، جەنۇبىي دىئالېكتى پارابېل تىلى، شىمالىي دىئالېكتى پارتىخىيە تىلى ئىدى. مىلادىيە 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پېرسىيەلىك مانى مانى دىنىنى ئىجاد قىلغان چاغدا، پارابېل تىلى (ياكى پەھلىۋى تىلى، ئوتتۇرا قەدىمكى پارس تىلى) بىلەن «شاپۇغراگان» ناملىق كىتاب يازغان، كېيىنچە مانى دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى پارتىخىيە تىلىغىمۇ تەرجىمە قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن مانى دىنى پۈتۈن ئىرانغا تارقالغان.

مىلادىيە 7 - 9 - ئەسىرلەردە، ئەرەب خەلىپىلىكى غەربىي ئاسىيادا ھاكىمىيەت تىكلىگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ، باشقا دىنلارنى چەتكە قاققان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەردە مانى دىنى يېڭى پاناھلىنىدىغان جاي تاپقان. شۇنىڭ بىلەن مانى

دىنىنىڭ ئىككى مۇقەددەس تىلى — پارابېل تىلى ۋە پارتىيە تىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىپ كەلگەن. 1902 — 1907 — يىللىرى گىرونۋىرد بىلەن لىكولدا باشچىلىقىدىكى پىرۇسىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تۇرپاندىكى قەدىمكى ئىزلاردىن زور بىر تۈركۈم پارتىيە تىلى ۋە ئوتتۇرا قەدىمكى پارس تىلىدا يېزىلغان مانى دىنى ھۆججەتلىرىنى تاپقان. ①

3. خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللار ۋە يېزىقلار

شىنجاڭدا خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەردىن چىياڭ، خەنزۇ ۋە زاڭزۇ قاتارلىق مىللەتلەر بولغان. خەنزۇلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپلا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن باردى - كەلدى قىلىشىپ قان. خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، شىنجاڭدا خەنزۇ ئەمەلدارلار تۇرغۇزۇلغاندىن باشقا، بوز يەر ئېچىش مەقسىتىدە بىر تۈركۈم خەنزۇ ئاھالىلەر شىنجاڭغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان. شۇ يىللاردىن باشلاپ، تا بۈگۈنكى كۈنگىچە، خەنزۇ ئاممىسىنىڭ پائالىيىتى شىنجاڭدا داۋاملىشىپ تۇرغان، جۈملىدىن خەنزۇ تىلىمۇ ئىشلىتىلگەن. خەنزۇ تىلىنىڭ ئىشلىتىلىشى بۇ يەردە ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان. بىرى، ئۆز تەلەپپۇزى ۋە مەنىسى بويىچە قوللىنىش، يەنە بىرى، تاۋۇش بەلگىسى سۈپىتىدە قوللىنىش، ئۇنى بەزى قوۋم-يىلار، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئۆز تىلىدىكى مەنىنى بىۋاسىتە ئىپادىلەگەن. بۇنى خەنزۇ تىلى بويىچە ئوقۇشقا بولىشىمۇ، لېكىن خەنزۇ تىلىدا مەنىسى چىقمايدۇ. مەسىلەن، لىڭخۇدېفىن يازغان: «جۈنامە» 50 - جىلد. قوچو تەزكىرىسى» دە: «خۇلارنىڭ يېزىقى خەنزۇلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ... ئەمما ئۇلار خەتنى خەنزۇچە يازسىمۇ ئۆز تىلىدا ئوقۇيدۇ» دېيىلگەن. مەھمۇد كاشغەرى بولسا قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ «چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقىمۇ بار» دېگەن.

① لىن مېيۋېن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، شەرق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 145 - بەت.

كەلىپاشتورنىي بۇ يېزىقنى ئورقۇن - يېنىسەي يېزىقى بولسا كېرەك ، دەپ قارىغان بولسا ، ئىبراھىم مۇنشى ئەپەندى خەنزۇ يېزىقى ، دەپ قارايدۇ ھەم پىكىرنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: تۇرپان ئاستانىدىن تېپىلغان خەنزۇچە خەت - چەكلەرنىڭ بىر مۇنچىسىنى ھازىر خەنزۇ تىلى قائىدىسى بويىچە ئوقۇش تەسكە چۈشۈۋاتىدۇ ، بۇنىڭ سەۋەبى بۇ خەت - چەكلەرنىڭ يېزىقى خەنزۇچە بولسىمۇ ، جۈملە تۈزۈلۈشى ئۇيغۇرچە بولغانلىقتىن شۇنداق بولغان . خەنزۇچە تارىخنامىلەردىكى بۇ پاكىتلار بىلەن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر خىل يېزىقى بارلىقى ھەققىدىكى بايانلىرى مەزمۇن جەھەتتىن بىر - بىرىنى قۇۋۋەتلەيدۇ . بىرلا پەرقى خەنزۇچە تارىخنامىلەردە خۇلار (بۇ يەردە ئۇيغۇرلار دېگەن مەنىدە دەپ چۈشەنسە بولىدۇ) خەنزۇ يېزىقىنى ئاساس ، ئۆز يېزىقىنى قوشۇمچە قىلىدۇ ، دەپ ، مەھمۇد كاشغەرى ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر يېزىقىنى ئاساس ، چىنچە يېزىقنى قوشۇمچە قىلىدۇ ، دېگەن ، شۇڭا مەھمۇد كاشغەرى ئېيتقان مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمىدىغان بۇ يېزىق قەدىمكى تۈرك يېزىقى بولماي ، خەنزۇ يېزىقى بولۇشى مۇمكىن .^①

خەنزۇ تىل - يېزىقى شىنجاڭدا ئۇزاق ئەسىرلەر قوللىنىلىش جەريانىدا ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ، جۈملىدىن مەدەنىيەتتىن بۇيان بۈكسۈلۈشىگە مۇھىم ھەسسەنى قوشتى . شىنجاڭدا تۈر - خان ئەمەلدارلار ۋە پۇقرالار ، شىنجاڭغا كەلگەن ساياھەتچىلەر ۋە شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ، خەنزۇ تىل - يېزىقى بىلەن شىنجاڭ ، جۈملىدىن شىنجاڭغا قوشنا رايونلار توغرىلۇق قىممەتلىك يازما خاتىرىلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن . بۇلار جۇڭگونىڭ ئەمەس ، بەلكى ئىنسانىيەتنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت خەزىنىسى سۈپىتىدە قەدىر - لەنەكتە . بۇ تىل - يېزىقلارنى بىلىمى تۇرۇپ ياكى ئۇنىڭدىن ئۈنۈم - لۈك پايدىلانماي تۇرۇپ شىنجاڭنىڭ مۇكەممەل ئىجتىمائىي تارىخى ، جۈملىدىن مەدەنىيەت - مەرىپەت تارىخى توغرىلۇق سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس .

① ئى. مۇنشى: «مەھمۇد كاشغەرى، روماننىڭ نەشر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن» («ئاسىيا كەڭلىكى» گېزىتى، 1995 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى سان).

4. ھام - سام تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللار ۋە يېزىقلار

ئىمپىراتىيە تىلى ۋە يەھۇدىيلارنىڭ پارىس تىلى، ئارخېئولوگىلار خوتەن دەندان ئۆيلۈك خارابىسىدىن مىلادىيە 718 - يىلىغا مەنسۇپ يەھۇدىيلارنىڭ پارىس تىلىدىكى ھۆججەتلىرىنى تاپقان. 10 - ئەسىر ئەرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەرەب شائىرى مىسار خوتەننى زىيارەت قىلغان بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «ئەلچىلىك خاتىرىسى» دە، خوتەندە يەھۇدىي دىنى مۇرىتلىرىنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر بەرگەن. ئالىملار بۇ ئەھۋالغا قاراپ يەھۇدىي دىنى يەھۇدىيلار بىلەن بىرلىكتە شەرققە سۈرۈلۈپ، جۇڭگوغا كەلگەن دېگەن قاراشتا.

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەكەندىن تېپىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسى زامانىسىغا مەنسۇپ ئەرەب تىلىدىكى ھۆججەتلەردە مىلادىيە 2 - ئەسىردە يەھۇدىيلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدا پائالىيەت قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ بىز تۈركۈم ۋەسىقىلەردە تىلغا ئېلىنغان كۆچمەنلەر يەكەندىكى بىرقانچە ئائىلىلىك يەھۇدىيلاردىن ئىبارەت.

ئەرەب تىلى. ئەرەب تىلى سام - ھام تىللىرى سىستېمىسى سام تىللىرى ئائىلىسىگە تەۋە تىل، تەخمىنەن مىلادىيە 5 - ئەسىرلەردە، ئەرەبلەر ئارامى يېزىقىنىڭ بىز تارىمىنى بولغان تاباقتا يېزىقى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ تىلىنى خاتىرىلەشكە باشلىغان. مىلادىيە 7 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئەرەب قوشۇنلىرى سوغدىيانا رايونىنى ئىگىلەش بىلەن ئەرەب مەدەنىيىتىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭەيتكەن.

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ پادىشاھى سۇتۇق بۇغراخان 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، تارىم بوستانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى ئىسلاملىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ يەردە ئەرەب تىلى - يېزىقىمۇ قوللىنىلغان.

1898 - يىلى خوتەن خوتەندىن تېپىلغان بىر تۈركۈم قاراخانىيلار ۋەسىقىسىنى تونۇشتۇرغان. ئۇنىڭ ئىچىدە تۆت پارچىسى ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان توختامنامىلەر، 24 پارچىسى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان قانۇن ۋەسىقىلىرى، بىر پارچىسى ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان قانۇن ۋەسىقىلىرى، بىر پارچىسى ئەرەب يېزىقى بىلەن يېزىلغان پارىس

تېلىدىكى ۋەسىقىلەر بولۇپ، مىلادىيە 1107 - يىلىغا تەۋە ئىكەن. 1914 - يىلى، فرانسىيىلىك خوتارت پېللىئوت شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشىدا قولغا چۈشۈرگەن قاراخانىيلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ ۋەسىقىلەرنى ئېلان قىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۈچ پارچىسى ئەرەب يېزىقىدىكى توختامنامىلار بولۇپ، 1096 - 1114 - يىللىرى يېزىلغان، ئەسلى بۇ ھۆججەتلەر يەكەندىن تېپىلغان بولۇپ، شۇ يەردىن تېپىلغان ھۆججەتلەرنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت. بۇلاردىن باشقا بىر قىسىم ھۆججەتلەر 1980 - يىللىرى ئېلان قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە يەتتە پارچىسى ئەرەبچە توختامنامىلەر، بەش پارچىسى ئىسىم يېزىقىدا يېزىلغان ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆججەتلەر، يەتتە پارچىسى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆججەتلەر. 1950 - يىللىرى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى بارچۇقتىكى توققۇزساراي قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن قاراخانىيلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ ۋەسىقىلەرنى تاپقان. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەرەب يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر ئاز، ئەمەس. ئۇنىڭ ئىچىدە، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس تىلى بولغان ئەرەب تىلى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت ئەرەب تىلىنىڭ بىرى بولغان. ① يېزىقىدا ۋەسىقىلەرنىڭ پىششىق مەزمۇنى سۈرىيە تىلى. بۇ تىل ھام - سام تىللىرى سىستېمىسىنىڭ سىمىت تىللىرى گۇرۇپپىسىدىكى تىل. ئۇ ئەڭ دەسلەپ سۈرىيە پارمىلا رايونىدا تارقالغان ئارامى يېزىقىنىڭ تېز يازما شەكلى بىلەن قوشۇپ يېزىلغان. كېيىنچە، تەدرىجىي يوسۇندا بىز ئىختىلا ئېسترونىگىلو دەپ ئاتىلىدىغان يېڭى يېزىققا ئەرەققىي قىلغان، شۇنىڭ بىلەن دۇنيادا سۈرىيە يېزىقى دەپ ئاتالغان. مىلادىيە 2 - ئەسىرلەردە، سۈرىيە تىلى ئىدىيا شەھىرىنى مەركەز قىلغان ئېستۇرى دىنىنىڭ شەرقىي مەزھەبىنىڭ مۇقەددەس تىلىغا ئايلىنىپ، شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا گېرېك تىلىدىن قالسىلا مۇھىم تىل بولۇپ قالغان. ئالاق سۇلالىسى زامانىسىغا كەلگەندە، سۈرىيە يېزىقى ئېستۇرى دىنىغا ئەگىشىپ جۇڭگوغا كىرگەن. ئارخېئولوگلار شىنجاڭنىڭ تۇرپان ۋە

① لىن نېنجۇن: «ئەرەبى يۇرت مەدەنىيىتى»، شەرق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى. بېيجىڭ، 150 - بەت.

كۇچا، ئىلى قاتارلىق جايلاردىن سۈرىيە يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر،
 بېغىشلىمىلار، قەبرە تاشلىرى ۋە نېستۇرى ھۆججەتلىرىنى قولغا چۈ-
 شۈرگەن، يېتىلگەن ۋە يەنىمۇ نىسبەتەن قىلىشقا بولىدىغان
 ۋە مۇستەھكەم قىلىشقا * * * * *
 يۇقىرىدا، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا بىر قاتار
 تىل يېزىقلارنىڭ قوللىنىلغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتتۇق. بۇ
 تىل يېزىقلارنىڭ بەزىلىرىنى يەرلىك قوۋملار ئىشلەتكەن، بۇلار
 شىنجاڭ تىلى يېزىق تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.
 بەزىلىرى يەرلىك خەلقلەر تەرىپىدىن ۋاسىتىلىك ھالدا قوللى-
 نىلغان؛ يەنە بەزىلىرى سىرتتىن كەلگەن ئاز سانلىق كىشىلەر تەرى-
 پىدىن مەلۇم مەزگىل ئىستېمال قىلىنغان. شۇڭا شىنجاڭنىڭ تىل-
 يېزىق مەدەنىيىتىگە نەزەر سالغاندا، يەرلىك خەلقلەرنىڭ تىل-
 يېزىق مەدەنىيىتىنىڭ يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنلىكىنى، بەزى تىل-
 يېزىقلارنىڭ تولۇقلىغۇچىلىق رول ئوينىغانلىقىنى ئارىلاشتۇرۇۋەت-
 مەسلىك لازىم. مەسىلەن، ئا. ۋ. گابائىن خانىم بۇ ھەقتە توختىلىپ
 يۇنداق دەيدۇ: شىنجاڭدا سانسىكرىت يېزىقىدىكى قوليازىلار تېپىل-
 غان جايلار شۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسىگە ھىندىستانلىق باغشىلارنىڭ
 قەدىم تەشرىپ قىلغانلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ. چۈنكى سانسىكرىت تىلى
 ئىبادەتخانىلارنىڭ تىلى بولغانلىقتىن، تەرجىمىنىڭ ئەسلىي تېكىست
 تىلى قىلىپمۇ قوللىنىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، تەرجىمە قىلىشقا رۇخ-
 سەت قىلىنمايدىغان سانسىكرىت تىلىدىكى ئالاھىدە كىتابلارمۇ بولاتتى
 (مەسىلەن، دىنىي قانۇنلار ھەققىدىكى ئەسەرلەر). شۇنىڭ بىلەن
 بىرگە سانسىكرىت تىلى شۇ يەردە رەسمىيەتكە ئىگە بولغان بولۇشى-
 مۇ مۇمكىن. سانسىكرىت يېزىقىدىكى بەزى قوليازىلار (مەسىلەن،
 قەبىلىن دەرەخىنىڭ قوۋزىقىغا يېزىلغان پۈتۈكلەر) چەتتىن كەلتۈرۈل-
 گەن، چۈنكى تارىم ئويمانلىقىدىن مۇنداق ماتېرىيال چىقمايدۇ. بۇ
 ماتېرىياللار ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تاغ رايونلىرىدىن
 چىقاتتى. «ئارىلاشما سانسىكرىت تىلى» نىڭ تەرەققىياتى مۇتتۇرا ئاساس-
 يادىكى ھىندىستانلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ①

① ئا. ۋ. گابائىن: «تۇنجى قېتىم ئىلى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»،
 1981 - يىلى 2 - سان، 73 - 74 - بەتلەر.

تارىم بوستانلىقى ۋە تۇرپان بوستانلىقىدا ھەر خىل تىل - يېزىقتىكى ھۆججەتلەرنىڭ چىققانلىقىغا قاراپ، ئۇنى ئوقۇل ھالدا مىللىي تەركىب بىلەن پاراللېلاشتۇرۇۋېلىش تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. گابائىن خانىم پەقەت سانسكرىت تىلى توغرىدا لۇق توختالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ خىل قارىشىنى باشقا تىل - يېزىقلارنىڭ قوللىنىلىشىغىمۇ تەتبىقلاشقا بولىدۇ. ئومۇمەن، شىنجاڭنىڭ تىل - يېزىق مەدەنىيىتى رەڭگارەڭ ۋە ناھايىتى مول بولۇپ، جۇڭگونىڭ تىل - يېزىق مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى ئېسىل بىر دەستە گۈل بولۇشقا مۇناسىپ، ئۇنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ سىرىنى يەنىمۇ چوڭقۇر ئېچىشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ.

§ 2. ئەدەبىيات

غەربىي يۇرت - شىنجاڭ قەدىمكى زاماندىن باشلاپ باي ۋە رەڭگارەڭ ئەدەبىيات ماكانى بولۇپ كەلگەن. ئەجدادلار تەبىئەت بىلەن ئۇزاق مۇددەت ئېلىشىش، گۈزەل تەبىئەتتىن ھۇزۇرلىنىش، جەمئىيەت چەت بولۇپ ئۆيۈشۈش، بىرلىكتە ئەمگەك قىلىش، تۇرمۇش مەنىئەتلىرىنى تەييارلاش ۋە جەملەش مەنىسىدە ئوي - تەپەككۈرلىرىنى قاناتلاندۇرۇپ، ئىستەك - ئارزۇلىرىنى بايان قىلىپ رەڭگارەڭ ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنى ياراتقان.

1. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتنىڭ سۈت ئانىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەجدادلارنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈش تارىخىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدىكى ئىجتىمائىي كۈرەشلەرنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. «قاخقىلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشى»،^① «ئاشىنا ئۇرۇقىنىڭ كېلىپ چىقىشى»^② قاتارلىق ئەپسانە - رىۋايەتلەردە ئەجدادلار ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىدا لۇق تولمۇ ساددا قارىشىنى ئىپادىلەپ...

① ئېي شۇ: «ئېپسانە. ئېگىز مارۇبىلىقلار تەزكىرىسى» گە قاراڭ.
 ② ئىگىز دېھن: «جۇئانە. تۈركلەر تەزكىرىسى» گە قاراڭ.

گەن بولسا، «ئەجدىھانىنىڭ ياتلىق بولۇشى»، ① «كۈسەن خانىنىڭ ئەجدىھانى يەرگە چۈشۈرۈشى» ② قاتارلىقلاردا قەدىمكى ئۇدۇن ۋە كۈسەن خەلقىنىڭ تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ئېغىر تەھلىكىسىگە قارشى قەيسەرەنە ئېلىشىشى ۋە ئۆز كۈچ - قۇۋۋىتىدىن بەخىرلىنىش ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن. «ئۇدۇن ئېلىنىڭ بىنا قىلىنىشى» ③ ناملىق رىۋايەتتە قەدىمكى ئۇدۇن خەلقىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە بولۇپ ئۆيۈ-شۇش، خانلىق تىكلەش ۋە قەلئەلىك شەھەر قۇرۇشتەك ئىجتىمائىي ھايات تارىخى ئوبرازلىق، يارقىن ۋە يىغىنچاق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇلاردىن باشقا كىشىلەرنى ھەمىشە چىن مۇھەببەتكە، ۋاپادارلىق ۋە ياخشىلىققا، ئەمگەكچانلىق ۋە باتۇرلۇققا ئۈندەيدىغان ھەر خىل تېمىلىق داستانلار، ئېپوسلار، چوڭقۇر پەلسەپىۋى ئوي - پىكىرلەر بىلەن تولغان، ھېكمەت ۋە ئىبرەتكە باي ماقال - تەمسىللەر، ئىنسان ئەقلىنى لال قىلىپ، ھاياتنىڭ سىرلىرىنى يېشىشكە، تۇرمۇشتىكى ئوڭۇشسىزلىقلارنى بىر ياقلىق قىلىشقا مەنئىي ياقىتىن ياردەم بېرىدىغان چۆچەك ۋە مەسەللەر بار.

«ئوغۇزنامە». بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئېپوسلىرىدىن بىرى. ئۇ بىر قاتار ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئاساسىدا تەكشۈرۈلگەن ھەم 10 - ئەسىرگە كەلگەندە رەسمىي يازما ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ خىلمۇخىل ۋارىيانتلىرى ھەر خىل تىلدىكى ھۆججەتلەردە ساقلىنىپ قالغان. «ئوغۇزنامە» دە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى، ئەتراپتىكى قوۋم - ئايماقلار بىلەن بولغان ھەر خىل مۇناسىۋىتى، قەدىمكى مەدەنىيىتى خېلىلا يارقىن ۋە بەدىئىي تەرزىدە ئىپادىلەنگەن.

«ماناس». بۇ قىرغىز خەلقىنىڭ قەدىمكى ئېپوسى. جۇڭگو-دىكى «ئۈچ چوڭ ئېپوس» نىڭ بىرى. ئۇ ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان قىرغىز خەلقى ئارىسىدا ئېغىزدىن - ئېغىزغا، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا تارقىتىپ، بۇ جەرياندا تېخىمۇ تولۇقلىنىپ ۋە بېيىپ، بۈگۈنكى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. ئېپوستا ماناس ۋە ئۇنىڭ بىرنەچچە ئەۋلادىنىڭ قەدىمكى ئېپوسلىرى تەسۋىرلىنىش ئارقىلىق قىرغىزلارنىڭ

① شۇەنزاڭ يازغان «بۈيۈك تال دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» گە قاراڭ.

② دۇن چىڭشى يازغان «بۈيۈك خاتىرىلىرى» گە قاراڭ.

③ «بۈيۈك تال دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» گە قاراڭ.

شېئىرىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە راۋاجلىنىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ھەم گەۋدىلىك نامايەندىسى سۈپىتىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك يېتىلدۈرگەن. ئاپرېنچور تېگىن (9 — 10 - ئەسىرلەر)، فارابى (870 — 950 - يىللار)، يۈسۈپ خاس ھا- لىپ، ئەھمەد يۈكسەنكى (? 1110 — ? 1180 - يىللار)، ئەھمەد يەسەۋى (1105 ? — 1225 - يىللار)، سەيدۇللا (سادۇللا)، گۈەن يۈنشى، مازۇچاڭ (1278 — 1339 - يىللار)، شۇئاڭخۇ (1270 — 1350 - يىللار)، لۇتقى (1366 — 1465 - يىللار)، ئاتائى (15 - ئەسىر)، سەككاكى (? — ? 1468 - يىللار)، ئەلىشىر نەۋائى، ئاماننىساخان، خىرقەتى، گۈمبەن (17 - ئەسىر، بۇ ئىككى شائىر بىر ئادەم دېگەن قاراش بار)، خەراپاتى (1675—1755 - يىللار)، نەۋبەتى (1691/2—1760 - يىللار)، ئەرشى (1685—1756 - يىل- لار)، مۇھەممەد سادىق كاشغەرى (1725/6—1849 - يىللار)، ئەھمەد شاھ قاراقاشى (1750 — 1828 - يىللار)، ئابدۇرېھىم نىزارى (? 1797 — 1880 - يىللار)، زىيائى (19 - ئەسىر)، تۈردۈش ئاخۇن خېرىيى (1802 — ? 1860 - يىللار)، موللا شاكىر (1805 — 1870 - يىللار)، موللا بىلال (1824 — 1899 - يىللار)، موللا مۇسا سايرامى (1836 — 1917 - يىللار)، ئاقس (1840—1920/2 - يىللار)، ئابدۇقادىر داموللام (1862—1924 - يىللار)، تەجەللى (1856—1925 - يىللار)، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (1901—1933 - يىللار)، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى (1876—1937 - يىللار)، لۇتپۇللا مۇتەللىپ (1922 — 1945 - يىللار)، ئەھمەد زىيائى (1913 — 1989 - يىللار)، زۇنۇن قادىرى (1911—1989 - يىللار)، قاسىم- جان قەمبىرى (1910—1956 - يىللار)، سەيپىدىن ئەزىزى (1915—2003 - يىللار)، تېمىپچان ئېلىيېف (1930 — 1989 - يىللار)، نىمىشېست (1906 — 1972 - يىللار)، ئىمىر ھۈسەين قازى (1900 — 1985 - يىللار)، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر (1923 — 1995 - يىللار) قاتارلىق مەشھۇر شائىرلار شېئىرىيەت دېڭىزىدا كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ئېسىل جاۋا- ھىرلارنى سۈزۈپ چىقىپ، ئۆز خەلقىنىڭ ھۈزۈرلىنىشىغا تەقدىم

قىلغان. «قۇتادغۇبىلىك»؛ «ئەتەتۈل ھەقايىق»، «خەزائىنۇل ئەدەبىيەت»، «خەمىسە ئەۋامى»، «جاھاننامە»، «كۈللىيات مەسنەۋىي خەرامەت باقى»، «دىۋانى زەلىلى»، «مۇھەببەت داستانلىرى» (غەربىلەر ھېندىكايسى) - قاتارلىقلار شىنجاڭ شېئىرىيەت ئۇيۇقىدا كۆتۈرۈلگەن يورۇق يۇلتۇزلار بولۇپ، ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيە ۋە گۈزەل غايىۋى مەزمۇنلىرى بىلەن ئەسىرلەر داۋامىدا كىشى قەلبىنى ھۇزۇرلاندۇرۇپ كەلمەكتە. «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «قۇتادغۇبىلىك». يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1081? - 1085/6 - يىللار) قاراخانىيلار خانلىقى زامانىسىدا ياشىغان ئۇلۇغ شائىر. ئۇ بالاساغۇن شەھىرىدە تۇغۇلغان، كېيىن كاشغەردە ماكانلىشىپ قالغان. 1069 - 1070 - يىللىرى «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق داستان يېزىپ، قاراخانىيلار خانلىرىدىن تابغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن (1074/5 - 1102/3 - يىللىرى سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان) گە تەقدىم قىلىپ، «خاس ھاجىپ» لقب مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. «قۇتادغۇبىلىك» جەمئىي 85 باب، 6645 بېيىت، 13 مىڭ 290 مىسرادىن ئىبارەت بولۇپ، ئارۇز ۋەزىنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىلغان. شائىر بۇ داستاندا قانۇن - ئادالەت سىمۋولى كۈتۈنۈشى، بەخت - سائادەت سىمۋولى ئايىتولدى، بىلىم - ئەقىلنىڭ سىمۋولى ئۆگدۈلمىش، ئاقىۋەت ۋە قانائەت سىمۋولى ئودغۇرمىشتىن ئىبارەت تۆت ئاساسىي پېرسوناژنى رېئال تۈر - مۇش ۋەقەلىكلىرى بىلەن گۈزەل غايىۋى دۇنيا كۆرۈنۈشلىرى مۇجەسسەم قىلىنغان قاينام - تاشقىنلىق ھايات مەھنىسىدە تولغان ئەقىل - پاراسىتى، ئېسىل ئەخلاق - پەزىلىتى ۋە ھايات قانۇنىيىتىگە ماسلاشقان ھەم ئۇنىڭغا تۈرتكىلىك رول ئوينايدىغان چېۋەر ئىش - پائالىيەتلىرى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈپ، رېئال دۇنياغا بولغان ئۆزىگە خاس كىشىلىك قارىشىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق قانۇن، بىلىم ۋە ئەقىلنى، ھەرقايسى قۇرۇلما، تەبىقە ۋە بۆلەكلەرنى بىر - بىرىگە زىچ تۇتاشتۇرۇپ، مۇشۇ ئارقىلىق ئەل - يۇرتنى ئىدارە قىلىپ، گۈللەنگەن، باياشات، باپباراۋەر جەمئىيەت قۇرۇش ئارزۇ - ئىستىداتىنى ئىپادىلىگەن. يەنە ئۇنىڭ ئىزدىنىشىدا «قۇتادغۇبىلىك» دىۋانى لۇغەت تۈركى تىكى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى. بۇ قاراخان

نىلار خانلىقى زامانىسىدا ياشىغان تىلشۇناس مەھمۇد ئىبنى ئەل
 ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەد ئەل كاشغەرى (؟ 1020 — ؟ 1117 —
 يىللار) ئەرەب تىلىدا يازغان ئۈچ جىلدلىق كىتاب بولۇپ، ئۇنىڭدا
 بىر تۈركۈم ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى (ئاساسەن شېئىر — قوشاق،
 ماقال — تەمسىل قاتارلىقلار) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بېرىلگەن، يەنى
 ئۇنىڭدا 242 پارچە ئەتراپىدا شېئىر — قوشاق، 200 پارچە ئەتراپىدا
 ماقال — تەمسىل بار. يەنە ئۇنىڭغا بىر قىسىم ئەپسانە — رىۋايەتلەرمۇ
 كىرگۈزۈلگەن. «دىۋان» دىكى كۆپچىلىك ئەدەبىي ئەسەرلەر خەلق
 ئېغىز ئىجادىيىتىگە تەئەللۇق، ئەمما بەزى ئەسەرلەر يازغۇچىلار قەلەم
 چىگە مەنسۇپ دېگەن قاراشمۇ بار. ئومۇمەن، «دىۋان» دىكى بۇ ئەدەبىي
 پارچىلار قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرى ھەم ئۇنىڭدىن ئىلگىرى
 بىر كى زامانلارنىڭ ئەدەبىي مەنزىرىسىدىن ئوبدان گۇۋاھلىق بېرەلەيدۇ.
 بولۇپمۇ ئۇنىڭدىكى ھايات، تېنەت، بىلىم، ئادەمگەرچىلىكنى
 قەدىرلەش، ياخشىلىق، ۋاپادارلىق، ئادالەتكە ئۈندەش، قەھرىمانلىق،
 پىداكارلىققا دالالت قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلار ئىپادىلەنگەن
 ئەسەرلەر تولىمۇ قىممەتلىك. بۇ ئەسەر 1905-يىلى روس تىلىغا چۈشۈرۈلگەن.
 «مايىتىرى سىمىت». بۇ بۇددا دىنىنىڭ ھىنايانا مەزھىپىگە مەنە
 سۇپ ئەسەر بولۇپ، قەدىمكى قاراش ھەر بەگلىكىدە ياشىغان ئارياچان
 تىرى ئۇنىڭ سانسكرىت تىلىدىكى نۇسخىسىغا ئاساسەن توخار تىلىدە
 كى نۇسخىسىنى ئىجاد قىلغان، يەنى ئۆزگەرتىپ ئىشلىگەن. قوچو
 ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە پىرتانراكىشت دېگەن ئادەم
 ئۇنى توخارچە نۇسخىسىغا ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزگەرتىپ
 يېزىپ چىققان. بۇ نۇسخىنى ئالىملار «سەھنە ئەسىرى» يەنى «27
 پەردىلىك دراما» دەپ تەھقىقلەپ چىقىشتى؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ
 ئەسەر ھازىرغا قەدەر جۇڭگودا ئىناقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا
 دىكى قوليازىمىلار ئىچىدە دەۋرى ئەڭ بۇرۇن بولغان بۇددا دىنى
 مەزمۇنىدىكى ئەدەبىي ئەسەر دېگەن قاراش ئالغا سۈرۈلدى. «مايىتىرى
 سىمىت» تەمكەنمەل بەدىئىي شەكىل، كۆنكرىت ئوبراز، جانلىق
 ۋە راۋان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئارقىلىق بۇددا دىنى نەزەرىدىكى
 قۇتقۇزغۇچى تەڭرى — كەلگۈسى بۇرغان مايىتىرىنىڭ ھاياتىدىكى
 ئىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان.

رابغۇزى ۋە «قىسسەئى رابغۇزى» رابغۇزى 13 - ئەسىرنىڭ
 ئاخىرى، 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان (يەنى ئەخمىتەن 1279 -
 1351 - يىللىرى). ئۇنىڭ «قىسسەئى رابغۇزى» ناملىق ئەسىرى
 («قىسسەسۇل ئەنبىيا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) 72 بابتىن تەركىب تاپقان
 بولۇپ، مىلادىيە 1311 - يىلى يېزىلغان. ئۇنىڭدا «قۇرئان كەرىم»
 دىكى ۋەقەلىكلەرنى چۆرىدىگەن ئاساستا، «تەۋرات»، «ئىنجىل» دې-
 گى ۋەقەلىكلەر بىلەن ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى مۇھىم ئىش - ھادىس-
 لىرىمۇ ئەسەر سەھىپىسىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقان. ئۇنىڭدا ئادەم،
 نوح، داۋۇت، مۇسا، ئەيسا، ئىسكەندەر ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام
 قاتارلىقلارنىڭ يۈكسەك ئوبرازى يارىتىلغان. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىي
 ئەدەبىياتىدا يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدىغان ئەسەر. ئۇنىڭدا
 ئەلىشىر نەۋائى (1441 - 1501 - يىللار) ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر
 شائىر شىنجاڭغا قوشنا خۇراسان مەملىكىتىنىڭ مەركىزى ھىراتتا
 تۇغۇلۇپ، شۇ مەملىكەتتە ياشاپ، يەنە شۇ ھىرات شەھىرىدە ۋاپات
 بولغان. يەكەن خانلىقى زامانىسىدا ياشىغان تارىخچى مىرزا مۇھەممەد
 ھەيدەر (1500 - 1551 - يىللار) «تارىخى رەشىدى» ناملىق
 كىتابىدا: «ئەلىشىرنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر باغچىلىرىدىن، ① ئاتىسىنىڭ
 ئىسمىنى كىچىككەنە باغشى دېيىشەتتى» دېگەن مەلۇماتنى قالدۇر-
 غان. ئەلىشىر نەۋائى ئۆز زامانىسىدا مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرى
 ھېسابلانغان ھىراتتا كاتتا ئۆلىما - ئالىملاردىن بىلىم ئېلىپ تۈرلۈك
 ئىلىملاردىن خەۋەردار شائىر بولۇپ يېتىشىپ چىققان. ئۇ ھاياتىدا
 تىل، ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە، دىن قاتارلىق ساھەلەرگە ئالاقىدار
 30 نەچچە پارچە ئەسەر يازغان. بۇلار ناھايىتى يۇقىرى ئىلمىي قىم-
 ەتكە ۋە تارىخىي قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەردىن ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ
 ئىچىدە بەش چوڭ داستاندىن تەركىب تاپقان 50 مىڭ مىسرادىن
 ئارتۇق ھەجىمىدىكى «خەمىسە نەۋائى»، 45 مىڭ مىسراقا يېقىن لىرىك
 شېئىردىن جەملەنگەن «خەزائىنۇل مەئانى» («مەنىلەر خەزىنىسى») يەنى
 «چاھار دىۋان» (تۆت توپلام) ۋە «مۇھاكىمە تۇللۇغە تەيىن»، «لىسا-
 نۇتتەيىر»، «مەجالسۇننە فائىس»، «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» قاتارلىق ئە-
 سەرلىرى ئەسەرلەر ماپىيىدە قولدىن قولغا ئۆتۈپ، بەكمۇ قەدىر

① بەلىش - ئۇمىتاز مۇئەللىم زىيالىي، ئاكتىپ دېگەن مەنىلەرگە ئىگە سۆز.

قىممەتكە سازاۋەر بولۇپ كەلمەكتە. ئەلىشىر نەۋائى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى شېئىرلىرىنى «نەۋائى»، پارس تىلىدىكى شېئىرلىرىنى «فانى» تەخەللۇسى بىلەن يېزىپ، ئىلىم ئەھلى ئارىسىدا «زۇلىننار» يېنى «ئىككى تىللىق شائىر» دەپ شۆھرەت قازانغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۆز زامانىسىدىن باشلاپلا غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇملىدىن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر ۋە پارس - تاجىكلار ھەم ئافغانىستان خەلقلەرى ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلغان.

ئۇيغۇرلار قەدىمكى زاماندا ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىياتىنى ئۇيغۇر تىلى - يېزىقى بىلەن ئىپادىلىگەندىن باشقا، خەنزۇ تىلى، تۈبۈت تىلى، گەرب، پارس تىللىرىدىمۇ يېزىپ چىققان. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىنى مەنئىي ياقىتىن كۆزىتىدىغان بىر روشەن كۆز نەكە، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي تارىخى، ئېتىقاد چۈشەنچىلىرى، ئارزۇ - ئارمانلىرى، فولكلور ماتېرىياللىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. (1981 - 2001) يىلىدا ئۇيغۇر تارىخىنى ئاساس قىلىشقا 3 - قىسىمدا «تارىخىي ئاساسلىق» دېيىلگەن.

تارىخىي ئاساسلىق - بىر مىللەتنىڭ ياشاش ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئەھۋالىنى خاتىرىلەپ، ساقلاپ، ئىسپات ۋە تەيىنلەشكە ئىگە قىلىدىغان، جۇملىدىن قىممەتلىك مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى ئەۋلادلارغا يادىكار قالدۇرىدىغان ھەم مەڭگۈ ئىلھام مەنبەلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە جۇلالىنىپ تۇرىدىغان پەن.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئەجدادلار تارىختىن بېرى ئۆز تارىخىنى ھەر خىل شەكىلدە قالدۇرۇپ قويۇشقا ئادىتىگە ئىگە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە پازما تارىخىنىڭ ئىگىلىگەن سانى خېلى زور. قەدىمكى سۇلى (كەشپالىق) خانىدانلىقىدا خان جەمەتى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان خۇيلىن «نوملار شەرىھى» ناملىق كىتابىدا شىنجاڭنىڭ دىن، ئادەت، سەنئەت قاتارلىق ساھەلىرى ھەققىدە قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى قالدۇرغان.

قەدىمكى ئۇدۇن ئېلىدە تارىخچىلىق خېلى گۈللەنگەن.

ئۇدۇن خانلىقلىرىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە بىر قاتار تارىخىي ئەسەرلەر، جۈملىسىدىن «ئۇدۇن ئېلى تارىخى»، «ئۇدۇندىن تەلىم ئېلىش خاتىرىسى» (بەزىلەر «ئۇدۇن ئېلىدىكى راھىبلارغا نام - ئەمەل بېرىش رسالىسى» دەپمۇ تەرجىمە قىلغان، ئۇنىڭ خەنزۇچە نامى «于阗国授记»)، «ئۇدۇن بۇددەيزم تارىخى» ياكى «ئۇدۇن دىنىنىڭ قائىدىلىرى تارىخى» ياكى «ئۇدۇن ئېلىنىڭ ئېلان خاتىرىلىرى» («于阗国悬记»)، «گادىنجور» («大藏方部» - ئۇلۇغ نوملار) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ يېزىلغانلىقى بۇ پىكىرنى تەستىقلايدۇ. قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئابدۇغاپپار بىننى ھۈسەيىن كاشغەرىنىڭ «تارىخىي كاشغەر»، «مىسكەنى ئۇستادىيان» («ئۈستە تازىلارنىڭ توپلانغان جايى») قاتارلىق ئەسەرلەر شىنجاڭ ئىسلام دىنى تۈسىدىكى تارىخشۇناسلىق ئىلمىگە ئاساس سالدى. موڭغۇل - يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ئالىمى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا بېرىپ تىرىكچىلىك قىلغان، ئۇلار ئىچىدىن ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر كۆپ يېتىشىپ چىققان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ليەن خۇيشەن قىيا «لياۋ تارىخى»، «يىڭزۇڭ خاتىرىلىرى»، «شەن زۇڭ خاتىرىلىرى» نى، سارابان «جىن تارىخى» نى، يۈجۈ، چولپان سالى (سارىق) لار «سۇڭ تارىخى» نى، قۇتلۇق دۈرمۈش، ئارون تۆمۈرلەر «توبۇچىيان» («موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى») نى تۈزۈش - يېزىشقا قاتنىشىپ، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى تارىخشۇناسلىق ئىلمىگە كۆرۈنەرلىك ھەسسە قوشقان.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىن تارتىپ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا مىرزا ھەيدەر «تارىخىي رەشىدى» (1546 - 1547 - يىللىرى)، مەھمۇد جۇراس «تارىخىي رەشىدى - زەئىلى» (1672 - 1676 - يىللىرى)، مۇھەممەد سادىق كاشغەرى «تەزكىرەئى ئوزىزان» (1769 - 1778 - يىللار) ۋە نامەلۇم ئاپتور «چوڭ خوجا تەزكىرىسى»، قۇربان ئەلى خالىد «تەۋارىخىي خەمسە شەرقى» (1896 - يىلى)، موللا مۇسا سايرامى «تارىخىي ئەمىنىيە» (1903 - 1904 - يىللىرى)، «تارىخىي ھەمىدى» (1908 - 1909 - يىللىرى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى تارىخشۇناسلىق ئالغۇ - سەۋىيىدە تۇرۇپ يۈرۈتۈپ بەردى.

«ئۇدۇن ئېلى تارىخى» تۈبۈت تىلىدىكى تارىخىي كىتاب بولۇپ، 1183 - يىلى يېزىلغان. ئاپتورى ئېنىق ئەمەس، ئەينى زاماندا ئۇدۇنلۇقلارنىڭ ئۇدۇن تىلىدا يېزىلغان ئۇدۇن تارىخىنى ئاساس قىلغان ھالدا «ساخا ۋاسانانتىنىڭ ئېلان خاتىرىسى» («僧伽伐弹那悉记»)، «ئاي نومی سوئال - سوراق سۈتىسى» («月藏请问经»)، «ئۇلۇغ نومیلار توپلىمى» («大集经»)، «ۋۇگۇ گۇاڭتېيەننىڭ سوئال - سوراق سۈتىسى» («无垢光天请问经») قاتارلىق ئەسەرلەردىن پايدىلىنىپ يېزىپ چىقىلغان. ئۇنىڭدا ھىندىستان پادىشاھى ئاسۇكاننىڭ ئوغلى قۇستانا (ياكى سانو) نىڭ ئۇدۇندا خانلىق قۇرغانلىقى، قەنىشقا (伽膩色伽) پادىشاھىنىڭ ھايات پائالىيىتى، ئۇدۇن خانى فۇدۇيى سامبىخاۋا (伏留耶散跋婆) زامانىسىدا ھىندىستانلىق بىرۇشنىنا بىكشۇ (毗卢拆比丘) نىڭ بۇددا دىنىنى تارقىتىشلىقى، ئۇدۇن بىلەن تاڭ سۇلالىسى تەيزۇڭ خانىنىڭ مۇناسىۋىتى، ئۇدۇن بىلەن ئارشاك، سۈلې، سوغدىيانا، كەشمىر، جۇجۇ (朱居波) لارنىڭ ئالاقىسى، تۈبۈت ھۆكۈمرانى سۇڭزەن گەنبۇنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى ھەم ئۇدۇن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئالەمشىشى، بۇددا دىنىنىڭ ئەھۋالى، ساخا (بۇددا راھىبلىرى گۇرۇھى) نىڭ تۈرلىرى ۋە سانلىق مەلۇماتلىرى قاتارلىقلار سۆزلەنگەن. بۇ كىتاب ئۇدۇن تارىخى، بۇددا دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىش ئەھۋالى ۋە جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ ئالاقە تارىخى قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

بۇ كىتاب ياپون تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، 1921 - يىلى كىيوتودا نەشر قىلىنغان، ئىنگلىزچە تەرجىمىسى بولسا ر. ئې. ئېمىرىكنىڭ «ئۇدۇنغا دائىر تىبەتچە ھۆججەتلەر» (R. F. Emmereick, Tibetan Texts concerning Khotan, Oxford, 1967) ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلۈپ، 1967 - يىلى ئوكسفوردتا نەشر قىلىنغان. «تارىخىي رەشىدى» بۇ يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان خان مۇھەممەد مەرزى ھەيدەر (1500 - 1551 - يىللار) نىڭ ئىككى توملۇق ئەسىرى بولۇپ، (1546 - 1547 - يىللىرى پارس تىلىدا يېزىلغان. بۇ ئەسەر تۇغلۇق تۆمۈر خان (1329 - 1363 - يىللار) دىن ئابدۇرەشىدخان زامانىسى (1545 - يىللىرى) غىچە بولغان

ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدىكى تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىپ بېرىشكە بېغىشلانغان. ئۇنىڭدا مانا مۇشۇ ئۇزاق بىر دەۋردىكى شىنجاڭ، جۈملىدىن غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي ئەھۋاللىرى، تۈركىي تىللىق خەلقلەر، موڭ-خۇللار ۋە پارس قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى خېلى روشەن ھالدا يورۇتۇلغان. بۇ ئەسەرنىڭ قولىيازما نۇسخىلىرى خېلى كۆپ بولغان، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسى (ياكى تەرجىمىسى) ھەم شىنجاڭدا تارقالغان، 19 - ئەسىردە ئۇنىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنغان. 1985 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇنى خەنزۇ تىلىدا نەشر قىلدى.

«تەزكىرەئى ئەزىزان». بۇنىڭ ئاپتورى مۇھەممەد سادىق كاشغەرى (1725/6 - 1849 - يىللار) بولۇپ، بۇ كىتاب 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تاكى 18 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مەخدۇم ئەزەمدىن باشلانغان خوجىلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىش تارىخىنى، ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرىنى، ئاپپاق خوجىنىڭ جۇڭغار خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ يۈرگۈزگەن ھۆكۈمرانلىقىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن داۋاملاشقان ئاپپاق خوجا ئەۋلادلىرى دەۋرى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن بىر قاتار ماجىرالارنى يورۇتۇپ بېرىشكە بېغىشلانغان. بۇ كىتاب ئەينى زاماندىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي مۇھىتى توغرىلىق ئوبدان ئۇچۇرلارنى ئۆزىگە توپلىغان. ئۇنىڭ قولىيازىملىرى كۆپ نۇسخىدا تارقالغان، 1986 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

«تارىخىي ھەممىدى». بۇ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق تارىخچى ۋە شائىر موللا مۇسا سايرامى (1836 - 1917 - يىللار) «تارىخىي ئەمىنىيە» (1903 - يىلى) ناملىق ئەسىرىدىن كېيىن 1908 - يىلى تاماملىغان يىرىك ئەسەر بولۇپ، «مۇقەددىمە»، «ئاۋۋالقى داستان»، «ئىككىنچى داستان» ۋە «خاتىمە» قاتارلىق قىسىملارغا بۆلۈنگەن. ئاپتور بۇ كىتابىدا 1864 - يىلىدىكى كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭى، بەدۆلەتنىڭ ئاتالمىش «يەتتە شەھەر خانلىقى» نى تىكلەش يولىدا ئېلىپ بارغان بىنھۇدە ئۇرۇشلىرىنى بايان قىلىشنى مەركەز قىلىپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ۋە

موڭغۇللار، جۈملىدىن شىنجاڭنىڭ يىراق ئەپسانىۋى ۋە رېئال تارىخى، ئوتتۇرا ئەسىر ۋە يېقىنقى زامان شىنجاڭ تارىخىدىكى مۇھىم ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭدا 19 - ئەسىردە كى شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي، تارىخىي ئەھۋاللىرى جانلىق سۈرەتلەنگەن. بۇ كىتاب 1985 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

4 § . تەرجىمىچىلىك

غەربىي يۇرتنىڭ تەرجىمىچىلىك ئىشلىرى ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال تەرجىمىچىلىك ئىشلىرىنى بېيىتىش، راۋاجلاندۇرۇشتا، يەنە چەك يولىنى ئۆزەك قىلغان شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالماشتىرىشىدا كۆرۈنەرلىك ھەسسەنى قوشقان.

ئەجدادلار يىراق قەدىمكى زامانلاردا قوشنا ئۇلۇس - ئايمىقلار بىلەن ھەرخىل ئالاقىدە بولغان ھەم ئاغزاكى تەرجىمىچىلىك ئىشلىرىدىن يۈرۈشتۈرگەن. سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ھەرقايسى بەگ - خانلارنىڭ نەپسىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ، قوشنا خەلقلەر ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان خۇسۇسىي ئالاقىدە ئىزچىل يۈرۈشكە كەندىن باشقا، خانلىق ۋە ھۆكۈمەتلەر ئارا ئالاقىدە يولغا قويۇلغان. بۇنىڭ بىلەن يازما تەرجىمانلىقنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى بارغانسېرى ئۆسكەن. بۇ ئەھۋال تىلماچىلارنىڭ بىرقەدەر مول بىلىم ئىگىلىشىنى تەلەپ قىلغان. تەرجىمانلىق خانلىقنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە چېتىلغان.

مىلادىيىدىن كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان دىنلار ۋە ھونلار ئوتتۇرا جۇڭگو زېمىنىدا ياشىغان خەنزۇ قاتارلىق قوۋملار بىلەن ئالاقىلەشكەندە بىر - بىرىنىڭ تىل - زۇۋانلىرىنى ئۇقۇش ئۈچۈن تىلماچ ئىشلەتكەن. خەن سۇلالىسى پادىشاھى شۈەندى دەۋرىگە كەلگەندە، غەربىي يۇرتتىكى 36 خانلىقنىڭ 24 دىكى ھۆكۈمەت فۇنكسىيىسىدە تىلماچ بەگ تەيىنلەنگەن. بۇنىڭدىن تەرجىمانلىقنىڭ شىنجاڭدىكى يەرلىك خانلىقلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۈشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

غەربىي يۇرتنىڭ بىرقەدەر گۈللەنگەن تەرجىمە پائالىيىتى بۇددا دىنىنىڭ كىرىپ كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك... مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدە بۇددا دىنىنىڭ غەربىي يۇرتقا تەدرىجىي تەسىر قىلىشى بىلەن، بۇددا دىنىنىڭ نوم - سۈتىلىرىنى ئوقۇش - ئۆزلەشتۈرۈش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان. نوم - سۈتىلەر سانى كىرىت تىلىدا يېزىلغان بولغىنى ئۈچۈن، باشقا تىلدا سۆزلىشىدىغان غەربىي يۇرتتىكى قوۋملار نوم - سۈتىلەرنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىپ ئەمەس، بۇددا دىنىنىڭ بۇ يەردە تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىغا تەسىر يەتكەن. ماتېرىياللاردىن بىلىنىشىچە، بۇددا دىنى دەسلەپ ئاغزاكى تەرجىمە ئارقىلىق تارقالغان، ئېغىزدىن - قۇلاققا يەتكۈزۈلگەن، يادلاپ كۆڭۈلگە خاتىرىلەنگەن، ئۇستازلار شاگىرتلارغا بىلدۈرگەن. ① كېيىنچە بۇلار خاتىرىگە ئېلىنىپ كىتاب قىلىنغان. ئۇدۇن، سۈلپ، كۈسەن، ئاگىندىكى راھىبلار سانى كىرىتچە نوم - سۈتىلەرنى غۇلار تىلى (شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ تىلى) غا تەرجىمە قىلغان. ئەينى زاماندا قانداق ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمە قىلىنغانلىقى توغرىلىق تەپسىلىي ئۇچۇر يوق. ئەمما 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 - ئەسىرنىڭ دەسلەپىدە دۇنخۇاڭ، تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن براھىمى يېزىقىدا يېزىلغان كۆپلىگەن بۇددا يازمىلىرى پراگمىنتى تېپىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە «دھارماپادا سۇترا»، «بىر يۈز ئەللىك قەسىدە»، «ئالتۇن يارۇق»، «ماخاراپارى نىرۋانا سۇترا» قاتارلىقلارنىڭ بەزىلىرى قەدىمكى ئاگىنى، كۈسەن تىلىغا، بەزىلىرى ئۇدۇن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. ② بۇددا دىنى تارقىلىپ تۇرغان زامانلاردا غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى خانلىقلاردىن ناھايىتى داڭلىق تەرجىمانلار يېتىشىپ چىققان. بۇلارنىڭ بەزىلىرى غەربىي يۇرتتا تەرجىمە پائالىيىتى بىلەن مەشغۇل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مەركىزىي جۇڭگو رايونلىرىغا بېرىپ، شۇ يەردە ئۆز خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرغان، ھەتتا ئۇلارنىڭ كامالەتكە يەتكەن تەرجىمانلىق ماھارىتى كەڭ راھىب - ئۆلىمالارنى تاللايدۇ. رۇپ قالماستىن، بەلكى پادىشاھ ئوردىلىرىدا زىلزىلە پەيدا قىلىپ،

① رازاق مەتىياز باش مۇھەررىرلىكىدىكى «غەربىي يۇرت تەرجىمە تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 12 - بەت.

تىل ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قالغان. بۇ يېڭىلىق كېيىنچە خەنزۇچە ئەدەبىي ئەسەرلەرگە، ناخشا تېكىستلىرىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن. كۇما-راجىۋا تەرجىمە قىلغان نوم - سۇتىلاردىن «ماھاپراجىنا سۇترا»، «ۋاپ خۇاكى ئاتلىغ نوم چەچەكى سۇدۇر»، «ئامتاب سۇترا»، («ئېتىقادنىڭ پاكلىقى ۋە شادلىقى ئەقىدىلىرى»)، «ئوتتۇرا تەلىم-جات»، «يۈز تەلىمات»، «ئون ئىككى تەلىمات»، «پراجنا پارامىتا ھىردايا» («قەلبى ئېتىقاد ئەقىدىلىرى»)، «ساددا ھارما پۇندارىكا» («ئېتىقادنىڭ ئاللىلىقى ۋە ساپلىقى ئەقىدىلىرى») قاتارلىقلار بار. بۇلاردىن باشقا ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپ تەرجىمە ئەسەرلىرى ساقلىنىپ قالغان.

ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا بېرىپ تەرجىمە - تەفسىر پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغانلار ئىچىدە يەنە، ۋېيىماكۇيچى (598 - 682 - يىللار) ئۇدۇن ئېلىدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان، مىلادىيە 615 - يىلى چاڭئەنگە بارغان. ئۇ نومشۇناس شۇەنزاق بىلەن بىرلىشىپ «بەس - مۇنازىرىنىڭ چېكى» («辨中边论»)، «بەس - مۇنازىرە چېكى نەزەرىيىسىگە مەدھىيە» («辨中边论颂»)، «غەيرىي مەزھەپلەر-نىڭ ئاساسىي ئېقىمى» («异部宗转论»)، «يىگىرمە بەش خىل بىلىش ھەققىدە» («二十五唯识论»)، «ئابىخىدارما مۇھاپىزىتى ھەققىدە» («阿毗达磨界身保论») قاتارلىقلارنى تەرجىمە قىلغان؛ سىكساناندا (652 - 710 - يىللار) مىلادىيە 699 - يىلى لوياندا شىنجاڭدىن ئۆزى ئېلىپ بېرىپ تەرجىمە قىلىپ تاماملىغان «بۇددا ۋاتام ساكاماخاۋايپۇليا سۇترا» («华严经») 80 جىلد بولۇپ چىققان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ «كەييۈەن يىللىرىدا پۈتۈلگەن بۇددا دىنىغا دائىر خاتىرىلەر» («开元释教录») دە ئېيتىلىشىچە، سىكساناندا تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەر جەمئىي 19 قىسىم 107 جىلد بولغان. «بۇددا ۋاتام ساكاماخاۋايپۇليا»، «لانكارانىڭ ماھاياناغا كىرىش سۇتىرىسى» قاتارلىقلار كەڭ راھىبىلار تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان كلاسسىك كىتابلاردىن بولۇپ قالغان. بۇددا دىنى بۇددا ئىتىقادى بۇددىزم تەرجىمىچىلىكى دەۋرىدە، بۇددا نوم - سۇتىرىلىرىنىڭ ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدىغانلىقى سەۋەبلىك، قەدىمكى ھىندىستان ئېپوسى «رامايانا» نۇ شىنجاڭغا يېتىپ كەلگەن، يەنى بۇ

ئەسەر (مەلۇم قىسىملىرى بولسا كېرەك) ئۇدۇن تىلى ۋە ئاڭنى تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئۇنىڭ پراگمىنتلىرى ساقلىنىپ قالغانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

بۇددا دىنى غەربىي يۇرت ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان بولسا، قەدىمكى تۈركلەرگە، غەرب بۇددىزىمىنىڭ تەسىرىدىن باشقا، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ بۇددىزىمىمۇ تەسىر قىلغان. بۇنىڭدا تەرجىمە مەنپەئىتى چوڭ بولغان. مەسىلەن، تۈرك خانەلىرىدىن تاسپار قاغان تەختتە ئولتۇرغان يىللار (مىلادىيە 572—581-يىللىرى) دا بۇددا دىنى تۈركلەر ئارىسىغا چوڭراق تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغان. شىمالىي چى خانلىقى (550—577-يىللىرى) تەۋەسىدىكى راھىب خۇيلىن (惠琳) تۈرك خانلىقى ئوردىسىدا بۇددا دىنى توغرىسىدا ۋەز ئېيتىپ بەرگەندىن كېيىن، ئۇ يەردە ئىبادەتخانا سالدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن تاسپار قاغان لىۋ شىچىڭ (刘世清) دېگەن كىشىنى تەكلىپ قىلغان، لىۋ شىچىڭ خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان «نىرۋانا سۇترا» («涅槃经») نى تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، تاسپار قاغانغا تەقدىم قىلغان. شۇ چاغدا تۈرك خانلىقىغا ئېلىپ بېرىلغان نوملاردىن يەنە «جىڭنىڭ سۇترىسى» («净名经») ، «لەندۇ خۇا چەچەك ئۆزەكى ئېتىقى ياراتقى ئاتلىغ نوم بىتىگ» ياكى «بۇددا ۋاتام ساكاماخاۋاپپۇلىيا سۇترا» («华严经») قاتارلىقلار بار بولغان.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى غەربىي يۇرتنىڭ تەرجىمىچىلىك ئىشلىرى گۈللەپ ياشىغان بىر باسقۇچقا كىرگەن. بۇ دەۋر شىنجاڭنىڭ بۇددا دىنى ئاساس قىلىنغان تەرجىمە ئىشلىرى ئاخىرقى مەنزىلگە بېرىپ قالغان، ئىسلام دىنى شەكلىنى ئالغان ئەرەب، پارىس تىلىدىكى ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش ھادىسىسى ئاساسىي ئېقىمغا ئايلىنىشىنىڭ ھارپىسى بولۇشىغا قارىماي، تۈرلۈك - تۈمەن تەرجىمە ئەسەرلەردىن بىلەن يىپەك يولىدا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش مەركىزىگە ئايلانغان. ئۇيغۇر تىلىنى ئاساسىي ئىبادەت ۋاسىتىسى قىلغان قوچو ئۇيغۇر تەرجىمىچىلىكى بۇ خانلىق تىكلىنىشىدىن ئىلگىرىكى غەربىي يۇرتنىڭ تەرجىمىچىلىكىدە ئاساسەن بۇددا نوم - سۇترىلىرىنى تەرجىمە قىلىشتىن ئىبارەت تاق يۆنىلىشلىك تەرجىمە

جىمە قىلىشتىن بۇددا، مانى، خرىستىئان، نېستورىئان دىنىغا دائىر
 كلاسسىك كىتابلارنى، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىشقا تەرەققىي
 قىلغان. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ دەۋردە ئەڭ كۆپ تەرجىمە قىلىنغىنى يەنىلا
 بۇددا نوم - سۈتۇرلىرىدىن ئىبارەت. بۇددا ئۆلىمالىرى ياكى راھىبكا
 لار سانى كىرىتچە، توخارچە (ئۇنىڭ كۈسەن، ئاڭنى تىلى دىئالىكتىكا
 تى) ۋە خەنزۇچە نوملارنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.
 ھازىرچە مەلۇم بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددىزم ھۆججەت-
 لىرىدىن قارىغاندا، «گادىنجور» نومى («تىرى پىستاككا»)
 («大藏经») ئىچىدىكى سۇترا ۋە شاستىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈ-
 دەك ياكى ئاساسلىق سۇترا، شاستىلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ،
 قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان. ① قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن
 كى بۇددا دىنى ئەسەرلىرىنىڭ ئاساسلىقلىرى ماھايانا مەزھىپىنىڭ
 دەستۇرلىرىدىن ئىبارەت، مەسىلەن، «ئالتۇن ئۆڭلۈك يارۇق يالتى-
 راقلىق قوپتا كۆتۈرۈلمىش نوم ئىلگى ئاتلىغ نوم بىتىگ»، «ۋاپ
 خۇاكى ئاتلىغ سۇدۇر» قاتارلىقلار. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھىنايانا
 مەزھىپىنىڭ ئەسەرلىرىمۇ بار، يەنى «مايتىزى سىمىت نوم بىتىگ»
 (توخرى - توخار تىلى A دىن تەرجىمە قىلىنغان)، «ئاگاماس»
 («ئاگاما سۇترا، 阿舍经») قاتارلىقلار. بۇلاردىن باشقا مەخپىي
 بۇددىزم (密宗، 密教) غا تەئەللۇق بىر قىسىم ئەسەرلەرمۇ بار.
 مەسىلەن، «ئالقۇ ئايغ ياۋىز يوللارنىڭ ئارتۇقراق ئۈز ئارتىداچى
 ئۇشنىسا ۋىچاي ئاتلىغ دارنى» («拂顶尊胜陀罗尼经») قاتارلىق-
 لار. ② بۇ بۇددا دىنى تەرجىمە ئىشلىرى بويىچە پىرتانراكىشت،
 سىنغۇ سېلى تۇتۇڭ قاتارلىق نامدار تەرجىمانلار يېتىشىپ چىققان.
 پىرتانراكىشت تەخمىنەن 10 - ئەسىرلەر ئەتراپىدا، بەزىلەر قوچو
 شەھىرى تەۋەسىدە ياشىغان دەپ قارىسا، بەزىلەرنىڭ قارىشىچە ئىلى
 تەۋەسىدە ياشىغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەمگىكى «مايتىزى سىمىت»
 ناملىق چوڭ ئەسەرنى توخرى - توخار تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا

① گىرابىل بۇسۇپ: «كۇماراجىۋانىڭ ئۇيغۇر بۇددىزىمىغا كۆرسەتكەن نەسىرى ئۈستىدە كىزە-
 تىش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت پادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1995 - يىلى 1 - 2 - سان، ئۈرۈمچى.
 ② گىلا شىمىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە بازما پادىكارلىقلىرى توغرىسىدا كۆ-
 پىرە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

تەرجىمە قىلغان. سىڭمۇ سېلى تۇتۇڭ بەشبالىقلىق بولۇپ، تەخمىنەن 9 — 10 - ئەسىرلەر ئەتراپىدا ياشىغان. ئۇ «ئالتۇن يارۇق»، «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» قاتارلىق بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى ۋە تارىخ - تەزكىرە مەزمۇنىدىكى بىر قاتار تەرجىمە ئەسەرلىرى بىلەن تەرجىمىشۇناس ۋە تىلشۇناس بىر زات سۈپىتىدە ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كەلمەكتە.

بۇددا دىنىدىن قالسا مانى دىنى مەزمۇنىدىكى تەرجىمە ئەسەرلەرمۇ خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر مانى يادىكارلىقلىرىنىڭ مەزمۇنى كەڭ، تۈر - ژانىرلىرى كۆپ خىل، خاتىرىلەنگەن يېزىق سىستېمىلىرى بىرقەدەر كۆپ. تېپىلغان ئورنى ئوخشاش ئەمەس، پىل دەۋرىدىمۇ پەرق بار. ① مانى دىنىغا دائىر تەرجىمە ئەسەرلەردىن «خۇئاستۇئانفت»، «ئىككى يىلتىز نوم»، «مانى دىنىغا دائىر ھېكايىدىن پارچە» قاتارلىقلار بار. «خۇئاستۇئانفت» نىڭ خاراكتېرى ھەققىدە ئىككى خىل قاراش بار. بەزىلەر بۇ مانى دىنى ئەنئەنىسى ئاساس قىلىنىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلەنگەن ئەسەر دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر تەرجىمە قىلىنغان دەپ ھېسابلايدۇ.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە بۇددا دىنى بويىچە پۇختا بىلىم ئالغان بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ئۆلىما - زىيالىيلار يۈەن سۇلالىسى زامانىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ بۇددا ئىشلىرىنى ئورتاق يۈكسەلدۈرۈشكە ھەسسە قوشقان. بۇنىڭ ئىچىدە ئاراساڭ، پىراجىناشىرى، كاروناداس قاتارلىقلارنىڭ تەرجىمانلىق ساھەسىدىكى شۆھرىتى بەك مەشھۇر بولغان.

ئاراساڭ (安藏)، — ؟ 1293 - يىللار) بەشبالىقتا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئۆز ئېلىدىلا ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن ۋە ياش تۇرۇپلا نام چىقارغان. مۇڭغەخان ئۇنىڭ نام - داخىقىنى ئاڭلاپ، ئوردىغا چاقىرتىپ خىزمەتكە قويغان. كېيىنچە ئۇ يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا ئىشلىگەن. «قەدىمنامە» («尚书») ۋە ئۇي تەزكىرىسى، «جېنگۈەن يىللىرىدىكى مۇھىم ئىشلار بايانى»، «ئۆر - نەكلەر» («申鉴») ، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر»

① ئا. بافۇپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مانى دىنى مۇجەسسەملىرىنىڭ تىل قۇرۇلمىسى ئەسۋېرى تەتقىقاتى» (دوكتورلۇق دىسپېرتاتسىيىسى)، 1996 - يىلى.

« 资治通鉴 »، « قىيىن كېسەللىكلەر دەستۇرى » (« 难经 »)، ياكى « كۈلپەتنامە » دەپ تەرجىمە قىلىش ئەھۋاللىرىمۇ بار، « دورا ئۆ- سۈملۈكلەر » (« 本草 ») قاتارلىق مەشھۇر كىتابلارنى خەنزۇ تىلىدا دىن موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، خان - بەگلەرنىڭ ئوقۇپ پايدىلىنىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرغان.

پىراجىناشىرى (必兰纳识里)، ؟ - 1332 - يىللار) بەشبالىق- تىكى گامرۇ بەگلىكىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا سانسكرىت، موڭغۇل، تۈبۈت، خەنزۇ تىللىرىنى ئىگىلىگەن، يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا چەت ئەللىك ئەلچىلەر بىلەن بولىدىغان ئالىي دەرىجىلىك سۆھبەتكە تىلماچلىق قىلغان. ئۇ 1302 - يىلى راھىبلىق- قا ئولتۇرۇپ، بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن « ماھايانا مەزھىپىنىڭ ئەخلاق - پەزىلەتلىرىگە مەدھىيە »، « مورونگاما سامادىنى نامى »، « ماھايانا سۇترا لانكاراكتكا »، « پىراجىنا پارامىتا نامى »، « چوڭ ئېرۋان نامى » قاتارلىقلارنى خەنزۇ، سانسك- رىت ۋە تۈبۈت تىللىرىدىن موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

كاروناداس (؟ - 1312 - يىللار) داڭلىق تەرجىمان ۋە شائىر- ئۇنىڭ تەرجىمانلىق ساھەسىدىكى ماھارىتى بەكلا يۇقىرى بولغان. ئۆز تىلىدىن باشقا سانسكرىت، خەنزۇ، موڭغۇل تىللىرىنى تولۇق ئىگى- لىمۇالغان ۋە قۇبلايخاننىڭ خۇسۇسىي تەرجىمانى بولغان. كاروناداس- نىڭ ئاساسلىق رولى چەت ئەل- ئەلچىلىرى بىلەن بولغان ئوردىدا سۆھ- بىتىدە چىۋەرلىك بىلەن تىلماچلىق قىلىپ، ئۆز خىزمىتىنى ئۇتۇق- لۇق ئورۇندىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. يەنى ئۇ يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىغا 20 نەچچە دۆلەتتىن كەلگەن ئەلچىلەرگە تىلماچلىق قىلغان بولۇپ، چەت ئەل تىلى سەۋىيىسى بەك يۇقىرى ئىدى.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يەنە خرىستىئان ۋە نېستۇرىئان دىنىغا دائىر بەزى ئەسەرلەر، شۇنداقلا بەزى ئەدەبىي ئەسەرلەرمۇ تەرجىمە قىلىنغان. « ئىنجىل » خرىستىئان دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى. بۇ كىتاب بىرقانچە قېتىم ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ قەدىمكىسى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان نۇسخىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەنلەر ئۇنى 10 - 11 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق دەپ قاراشقان. ئەپسۇسكى « ئىن- جىل » نىڭ بۇ تەرجىمىسى دەۋرىمىزگە تولۇق يېتىپ كېلەلمىگەن،

پەقەت «مەسھ» نىڭ 2 - بايىنىڭ 8 - ئابزاسىدىن 17 - ئابزاسىغىچە بولغان قىسىملا ساقلىنىپ قالغان. كاشغەرلىك ھەسەن ئاخۇننىڭ تەرجىمىسى 1895 - يىلى كوپىنھاگىندا بېسىلغان (1930 - يىللىرى ئەتراپىدا بۇ كىتاب ئۈچىنچى قېتىم تولۇقى بىلەن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ بېسىلغان، 1980 - يىللاردىن كېيىن يەنە بىر قېتىم تەرجىمە قىلىنغان). ئۆز زامانىسىدا تەرجىمە قىلىنغان ئەدەبىي ئەسەرلەردىن «ئىزوپ مەسەللىرى» مۇ بار بولۇپ، 1902 - يىللىرىدىكى ئىلمىي تەكشۈرۈشتە قوچو شەھەر خارابىسىدىن بۇ ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمە پارچىلىرى تېپىلغان.

قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن كېيىن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى سەۋەبلىك، بۇ دىننىڭ نوپۇزى بىلەن ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىكى دىنىي، شەرىئەت (قانۇن)، پەلسەپە، ئېتىكا، تارىخ ۋە ئەدەبىياتقا دائىر زور بىر تۈركۈم ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ تەرجىمىچىلىك مەدەنىيىتىنى سەرخیلاشتۇرغان.

«قۇرئان كەرىم» — ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى. بۇ كىتاب قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، 12 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئالتە قېتىم ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. «قۇرئان كەرىم» نىڭ 12 - ئەسىردە يەنى قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلەنگەن تەرجىمىسى قەدىمكى تەرجىمە نۇسخا بولۇشىغا قارىماي، قىممەتلىك يادىكارلىق سۈپىتىدە قەدىرلەنمەكتە. بۇ ئەسەر مىلادىيە 1333 - 1334 - يىللىرى مۇھەممەد ئىبنى سەئىدى دۆلەتشاھ تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، جەمئىي 902 بەت. ئۇ ھازىر ئىستانبۇلدىكى تۈرك ۋە ئىسلام ئەسەرلىرى مۇزېيىدا «No. T73» دېگەن نام بىلەن ساقلانماقتا، يۇقىرىقىلاردىن باشقا 17 - ئەسىردىن 20 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا مۇھەممەد سادىق كاشغەرى، تەجەللى (1910 - يىلى)، موللا سابىد ھاجى (1939 - يىلى)، موللا سابىد، زىرىق قارى ھاجى (1945 - يىلى)، ① مۇھەممەد سالىھ ھاجى (1986 - يىلى)

① «جۇڭگو ئىسلام قانۇنى»، 1994 - يىلى نەشرى، 176 - بەت.

قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن «قۇرئان كەرىم» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

«قۇرئان كەرىم» نىڭ ئۇيغۇرچە دەسلەپكى تەرجىمىسى دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىش ھادىسىسى يۈز بەردى. شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭغا قوشنا غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا چاغاتاي تىلى شەكىللەندى. بۇ تىلنى ۋاستە قىلغان تەرجىمىچىلىك ئىشلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا ئەسەر تەرجىمە قىلىشتا سەينى سارايى، قۇتۇب، سەئىدىن مەسئۇد بىن تەفتازانى، لۇتى قاتارلىقلار باشلامچىلىق رول ئوينىدى. سەينى سارايى (1321 - 1396 - يىللار) پارس شائىرى شەيخ سەئىدىنىڭ «گۈلىستان»، «بوستان» ناملىق ئەسەرلىرىنى، قۇتۇب (14 - ئەسىردە ياشىغان) نىزامى گەنجىۋىنىڭ «خۇسرەۋ ۋە شېرىن» داستانىنى، لۇتى (1366 - 1465 - يىللار) شەرىفىدىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» دېگەن ئەسىرىنى پارس تىلىدىن، سەئىدىن مەسئۇد بىن تەفتازانى (1320 - 1390 - يىللار) يۈسۈپ سەككاكىنىڭ «سېفناھۇل ئۇلۇم» ناملىق ئەسىرىنى ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدى.

15 - 19 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر سان جەھەتتە كۆپ بولۇش بىلەن بىرگە، بەزى يىرىك ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىلىرى دۇنياغا كەلگەن، داڭلىق تەرجىمانلار يېتىشىپ چىققان:

موللا مۇھەممەد تۆمۈر كاشغەرى 17 - 18 - ئەسىرلەردە ياشىغان تەرجىمان ۋە شائىر. ئۇ 1717 - يىلى «كەلىلە ۋە دېمىنە» نى پارس تىلىدىن تەرجىمە قىلىپ، ئۇنى «ئاسارى ئىمامىيە» دېگەن نام بىلەن كىتاب قىلغان. ئۇ يەنە پارس يازغۇچىسى ھۈسەيىن ۋائىزى كاشىفىنىڭ پەلسەپىۋى دىداكتىك ئەسىرى «ئەخلاقۇل مۇھىتىن» نى ۋە ئابدۇراخمان جامىنىنىڭ «يۈسۈپ ۋە زىلەيخا» داستانىنى تەرجىمە قىلغان.

شاھ ھىجران 17 - ئەسىردە ياشىغان تەرجىمان بولۇپ، تولۇق ئىسمى شاھ مۇھەممەد ئىبنى ئاخۇن ئىبنى نىزامىدىن، شاھ ھىجران بولسا ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى، 1751 - 1752 - يىللىرى «شاھ

نامە» نىڭ تەرجىمىسىنى قولدىن چىقارغان، 1780 — 1797 —
 يىللىرى موللا خامۇش ئاخۇن يەركەندى «شاھنامە» نى قايتا تەرجىمە
 قىلىپ، ئۇنىڭغا «شاھنامەئى تۈركىي» دەپ نام بەرگەن.
 مۇھەممەد رېھىم كاشغەرى 1695 — يىلى خۇراسانلىق ئالىم
 مەۋلانا مۇئىددىنىنىڭ «مەئارىجىن نەبۋۋە» ناملىق ئەسىرىنى پارس تىلىدىن
 تەرجىمە قىلىپ، «سېپەر شىرقى» دەپ نام بەرگەن. مۇھەممەد
 سادىق يېڭىسارى 1697 — يىلى «مەجمۇئەتۇل مۇھەققىن» (مەخدۇم
 ئەزەم ئەزكىرىسى) نى پارس تىلىدىن تەرجىمە قىلىپ، «تەرجىمەئى
 مەجمۇئەتۇل مۇھەققىن» دەپ نام بەرگەن؛ يەكەنلىك مىرفازىل كىد
 چىك ساقى 1735 — يىلى مىرخۇەندىنىڭ «تارىخى رەۋزە تۈسەفا»
 ناملىق ئەسىرىنى، «گۈلىستان» نى؛ مۇھەممەد سىدىق روشىدى
 1787 — يىلى «قابۇسنامە» (ئۇنىڭغا «تەرجىمەئى قابۇسنامە» دەپ
 نام بېرىلگەن) نى؛ نامەلۇم تەرجىمانلار 1706 — يىلى «تارىخى خەزىل
 ناچى»، «دارانامە» نى؛ راخمانقۇلى يامغۇرچى ئوغلى «دۈررىل مەجا
 لىسىن» نى؛ ساقى ئاخۇن ئابدۇراخمان جامىنىنىڭ «يۈسۈپ ۋە زىلەيخا»
 داستانىنى؛ مۇھەممەد سادىق كاشغەرى 1800 — يىلى ۋە ئابدۇرەسۇل
 بىننى مەۋلانە مۇھەممەد رېھىم (ئۇنىڭ تەرجىمىسىنىڭ 1841 — يىلى
 كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ساقلانغان) ئايرىم — ئايرىم ھالدا «تارىخ
 تەبەرى» نى، مۇھەممەد سادىق كاشغەرى يەنە «تارىخى رەشىدى»
 (1749 — 1750 — يىللىرى)، «قۇرئان كەرىم» قاتارلىق ئون
 پارچىدىن ئارتۇق ئەسىرىنى؛ خوجا ياقۇپ يەركەندى 1840 — يىلى
 خۇسەرەۋدەبەلىمۇنىنىڭ «چاھار دەرۋىش» ناملىق ئەسىرىنى؛ مۇھەممەد
 ھەسەن مۇتەۋەللى ئاخۇن 1853 — يىلى «ئاجايىبۇل مەخلۇقات» نى؛
 ئابدۇللا مەخسۇم ئاقسۇيى (18 — ئەسىر) «مىلك بىنر كېچە»؛ موللا
 توختى نىياز بىننى موللا مۇھەممەد تۆمۈر (19 — ئەسىر) «ھېكايەتى
 ھۆرلىقا» نى؛ ئاقسۇ 1887 — يىلى ئىران يازغۇچىسى شەيخ ئىنايىد
 خۇللىنىڭ «باھار دانىش» (ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىگە «گۈلزار
 بىنىش» دەپ نام بېرىلگەن) ناملىق ئەسىرىنى تەرجىمە قىلىپ چىققان.
 20 — ئەسىرگە كەلگەندە، ئەرەب — پارس تىللىرىدىن باشقا
 ياۋروپا تىللىرىدىن ۋە خەنزۇ تىلىدىن شۇنداقلا ئوردۇ، ئۆزبېك،
 قازاق، ياپون تىللىرىدىن كۆپلىگەن ئەسەرلەر تەرجىمە قىلىنىپ،

ئۇيغۇرلار جۇملىدىن شىنجاڭدا ئۇيغۇر تىلىنى قوللىنىدىغان مىللەت-
 لەرنىڭ مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشكە بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن.
 ئۇيغۇرلارنىڭ يازما تەرجىمىچىلىك تارىخى ئادەتتە دىنىي ئەسەر-
 لەرنى تەرجىمە قىلىشتىن باشلانغان. بۇددا، مانى، خرىستىئان،
 ئىسلام دىنى قاتارلىقلارنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرى، ھىندى، پارس،
 ئەرەب تىللىرىدىكى كلاسسىك كىتابلارنىڭ سەرغىللىرى ئاساسەن تە-
 جىمە قىلىنغان. تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر يىپەك يولىدىكى ئاساس-
 لىق تىللاردىن قىلىنغان. تەرجىمىدە ئەسلىگە سادىق بولۇش ئاساسىدا
 ئىجادىي تەرجىمە ۋە ئۆزلەشتۈرمە تەرجىمە ئۇسلۇبى شەكىللەنگەن.
 1000 يىلغا يېقىن ئۇزۇن بىر تارىخىي دەۋرنىڭ ھەر بىر مۇھىم
 تارىخىي باسقۇچىدا ئادىر تەرجىمە ئەسەرلەر مەيدانغا چىقىپ تۇرغان.
 ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەدىبلەر ئۆزىنىڭ ئىجادىي ئەمگىكىدىن باشقا
 ئەدەبىي تەرجىمىچىلىكنى مۇھىم بىر ئىلمىي پائالىيەتنى قىلىپ كەل-
 گەن، خۇسۇسەن بەزى ئاپتورلار ئۆزلىرىنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتىگە
 تەرجىمە ئەسەرلەرنى ئىلھام مەنبەلىرىدىن بىرى قىلغان. بۇ تەرجىمە
 ئەسەرلەر ئەھمىيەتلىك بىر مەدەنىيەت خەزىنىسى سۈپىتىدە ئالاھىدە
 بايان قىلىشقا تېگىشلىك، ئەلۋەتتە.

بۇ تەرجىمە ئەسەرلەر ئىلھام مەنبەلىرىدىن بىرى قىلغان. بۇ تەرجىمە
 ئەسەرلەر ئەھمىيەتلىك بىر مەدەنىيەت خەزىنىسى سۈپىتىدە ئالاھىدە
 بايان قىلىشقا تېگىشلىك، ئەلۋەتتە.

بۇ تەرجىمە ئەسەرلەر ئىلھام مەنبەلىرىدىن بىرى قىلغان. بۇ تەرجىمە
 ئەسەرلەر ئەھمىيەتلىك بىر مەدەنىيەت خەزىنىسى سۈپىتىدە ئالاھىدە
 بايان قىلىشقا تېگىشلىك، ئەلۋەتتە.

بۇ تەرجىمە ئەسەرلەر ئىلھام مەنبەلىرىدىن بىرى قىلغان. بۇ تەرجىمە
 ئەسەرلەر ئەھمىيەتلىك بىر مەدەنىيەت خەزىنىسى سۈپىتىدە ئالاھىدە
 بايان قىلىشقا تېگىشلىك، ئەلۋەتتە.

باب VII سەنئەت ۋە تەنتەربىيە

§ 1 سەنئەت

1. رەسساملق

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدا رەسساملق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان. ئۇلارنىڭ رەسساملق قى ئەڭ دەسلەپ قىيا تاش سىزمىلىرىدا ئۆز ئەكسىنى تاپقان. شۇنداقلا چاڭدىكى قىيا تاش رەسىملىرى ئاساسەن تەڭرىتاغلىرى، ئالتاي تېغى ۋە قۇرۇم تېغى قاتارلىق رايونلارغا تارقالغان بولۇپ، 39 ناھىيىنىڭ تەخمىنەن 159 ئورنىدا بار. بۇ تاش سۈرەتلىرى بەدىئىي سېھرىي كۈچى بىلەن بۇ تاغلارنى ئاجايىپ سىرلىق تۈسكە كىرگۈزگەن. قەدىمكى زاماندا رەسساملار ۋە ھۈنەرۋەنلەر قىيا تاشلارغا ھەر خىل ئوبرازلارنى ئويۇش ۋە سىزىش ئارقىلىق تەبىئەتكە بولغان ساددا كۆز قارىشى ۋە ئىستېتىك قارىشىنى بىۋاسىتە ئىپادىلىگەن. بەك گۈزەل مول بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا داڭىر تەبىئىي مەنزىرىنى تەسۋىرلەپ، ئىنسانلار بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۈرەشنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇ قىيا تاش رەسىملىرى قەدىمكى زامان سەنئەت تارىخى، مەدەنىيەت تارىخى، مىللەتلەر تارىخى، ئۆرپ - ئادەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال.^①

غەربىي يۇرتتىكى قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە بەزى ئوبرازلارنىڭ پارتىيىلىشى جۇڭگو قىيا تاش سەنئىتى تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن

① جۇمجاۋ باش بۇيۇم رەسلىكىدە تۈزۈلگەن دەپسەك بولىدىكى قىيا تاش سەنئىتى ناملىق كىتابتىكى مۇناسىۋەتلىك باھانلارغا قارالسا، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى غەنزۇچە نەشرى.

ئىگىلەيدۇ. يالىڭاچ ئادەم رەسمى جۈملىدىن جىنسى ئەزاغا تېۋىنىش كۆرۈنۈشلەرنى سىزىش شىنجاڭدا ناھايىتى بۇرۇن بولغان. 1987 - يىلى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى قۇتۇبى ناھىيىسى قىزىلتاش (كاڭجيا شىمىننى) تىكى قىيالىققا ئويۇلغان قەدىمكى رەسىملەرنى تەكشۈرۈپ، مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا ئەستايىدىل سېلىشتۇرۇپ چىقتى ۋە بىر قاتار نەزەرىيىۋى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئارخېئولوگ ۋاڭ بىڭخۇا «قۇتۇبى ناھىيە قىزىلتاش تىكى تاشقا چېكىلگەن جىنسى تېۋىنىش رەسىملىرى»^① دېگەن ماقالەسىدا مۇنداق قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى:

«تۈپتۈز قىيا تاش يۈزىدە نەچچە يۈزلىگەن ئۈسۈلچىلەر ئوبرازى رىتىملىق نامايان قىلىنغان، تەپسىلىي تەسۋىرىي بايانلار ئارقىلىق ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى جىنسى تېۋىنىش ئادىتىنى ناھايىتى روشەن ئىپادىلەپ بەرگەن. بىز ئۇچراتقان ماتېرىياللارغا ئاساسەن شۇنداق ئىپتىدالايىمىزكى، بۇ تېمىدىكى شۇنچىۋالا زور كۆلەملىك تاش ئويما رەسىملەر مەملىكىتىمىز بويىچە تۇنجى قېتىم تېپىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا مېياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ جىنسى ئەزاغا تېۋىنىش ھەققىدىكى رەسىملەردىن تېخىچە مۇنچە ئېنىق كۆرۈنۈشلۈك رەسىملەر توغرىسىدا بىرەر مەلۇماتنى يولۇقتۇرمىدۇق».

پروفېسسور سۇ بېيخەي «كۈسەن مىڭئۆيى» نام رەسىملىرىدىكى يالىڭاچ بەدەن سەنئىتىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە»^② دېگەن ماقالىسىدا مۇنداق يازغان: «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ دۇنيا تارىخىدا كى ئورنىنى ئېنىقلىۋالغاندىلا ئاندىن قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يالىڭاچ بەدەن سەنئىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بىر قەدەر ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. ھازىر قولغا كەلگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى زاماندا تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا مول يالىڭاچ بەدەن سەنئىتى ساقلانغان بولۇپ، ئۇلار ھەرگىزمۇ گىرېتسىيىدىن ياكى ھىندىستاندىن كەلگەن ئەمەس. كۈسەن مىڭئۆيلىرىدىكى يالىڭاچ بەدەن سەنئىتىنى تەھلىل

① «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1989 - يىلى 1 - 2 - قوشامان.
 ② «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1989 - يىلى 6 - سان، خەنزۇچە.

قىلىشتىن ئىلگىرىكى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى يالىڭاچ بەدەن سەنئىتىنى بايان قىلىش زۆرۈرىنى تۇغۇلغاندا، كۈسەن مىڭئۆي نام رەسىملىرى بۇددا دىنى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك دېيىلىپ، كىشىلەرگە ھىندىستاندىن كەلگەن دەپ خاتا چۈشەندۈرۈلگەنىدى. پەقەت ھىندىستاندىن بۇددا دىنى غەربىي يۇرتقا كىرىشتىن ئىلگىرىكى ئەھۋاللارنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالغاندا، ناھايىتى ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا يالىڭاچ بەدەن سەنئىتى مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلار كۈسەن مىڭئۆيلىرىدىكى يالىڭاچ بەدەن سەنئىتىنىڭ كېلىش مەنبەسى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىۋالالايمىز».

شېن فۇۋېي ئەپەندى ئۆزىنىڭ «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخى»^① ناملىق كىتابى (72 - بەت) دا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە يالىڭاچ بەدەنلىك ھەيكەل ياساش ئەڭ دەسلەپ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 206 - يىلىدىن مىلادىيە 23 - يىلىغىچە) دە پەيدا بولغانلىقىنى، ئۇنىڭ شىنجاڭ ئارقىلىق يېتىپ بارغان سەنئەتنىڭ تەسىرى ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان.

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار قەدىمكى زامان رەسىملىرىنى قىيا تاشلاردىن باشقا، رەختلەر، تاختىلار ۋە تاملارغىمۇ سىزغان. يەنە ساپال بۇيۇملاردىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئۈرۈمچى نەسەن (جەنۇبىي تاغ) گە تەۋە ئالغۇي (ئاراغول) جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان چۈنچىۋ ۋە جەنگو دەۋرىگە دائىر بىر پارچە يىپەك توقۇلمىغا، يەنى سېرىق رەڭدىكى شايبى پارچىسىغا ئەنئەنىۋى كەشتىچىلىك ئۇسۇلىدا بېغىر رەڭ يىپ بىلەن ئۇچار قۇشلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ شىنجاڭدىن تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى سۈرەتلىك رەخت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پىچان ناھىيىسىنىڭ ياڭخې قەبرىستانلىقىدىن بايقالغان ساپال بۇيۇمدا نەقىشلەردىن باشقا رەسىملەرمۇ بار. مەسىلەن، ئىككى تۈتە قۇچلۇق خۇمرىنىڭ تۇتقۇچىغا ئۆچكىنىڭ باش ھەيكىلى، يەنە بىر كۆزىنىڭ تۇتقۇچىغا قوچقارنىڭ باش ھەيكىلى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ،

① شېن فۇۋېي (沈福伟): «中西文化交流史». شافەي خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.

ئىشلىنىشى تولىمۇ نەپىس بولۇپلا قالماستىن، شەكلىمۇ ئىنتايىن جانلىق چىققان. تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بايقالغان ياغاچ ئەسۋابلارنىڭ ئىچىدىكى ئوتتۇرىسى كاۋاك ياغاچ بۇيۇملارنىڭ تاشقى يۈزىگە تۈرلۈك نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ئۈستۈنكى ۋە ئاستىدىكى ئۇچلىرى ئۈچ بۇرجەك شەكىللەر بىلەن زىننەتلەنگەن، ئوتتۇرىسىغا ئۆچكە، قوي، يولۋاس ۋە بۆرىلەرنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. بۇ قەبرىستانلىق 2003 - يىلى قېزىلغان بولۇپ، ۋاقتى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 - يىللاردىن مىلادىيىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ۋاقىتقا توغرا كېلىدىكەن. يۇقىرىقى تىلغا ئېلىنغان ساپال بۇيۇمنىڭ يىل دەۋرى تەخمىنەن 2500 يىل ئىلگىرى دەپ ھېسابلانغان. ①

قەربىي يۇرتقا بۇددا دىنىنىڭ كىرىپ كېلىشى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئەنئەنىۋى رەسسامچىلىقى بۇددا رەسسامچىلىقى بىلەن بىرلىشىپ، شىنجاڭنىڭ ئۆزىگە خاس رەسسامچىلىق ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇددا رەسسامچىلىقى ئاساسەن بۇددا مىڭئۆيلىرىنى رەسىم بىلەن بېزەش، ھەيكەللەرگە ۋە تاۋۇت ھەم ھەر خىل جابدۇقلارغا نەقىش ئىشلەش، سۈرەت ئويۇش قاتارلىق تەرەپلەردە ئىپادىلەندى. شىنجاڭدىكى مىڭئۆيلەر قەشقەر، قاغىلىق، يەكەن، خوتەن، كۇچا، باي، قاراشەھەر، قۇمۇل، تۇرپان، جىمىسار قاتارلىق جايلاردا بولغان. كۇچا، باي، تىنۇرپانلاردىكى مىڭئۆيلەر بىرقەدەر مەركەزلەشكەن.

كۇچا رايونىدىكى مىڭئۆيلەر قىزىل ۋە قۇمتۇرانى ۋەكىل قىلغان ئاساستا، سىم - سىم، قىزىل قاغا، مازار باغ، توغراقئېقىن، سۇ بېشى، تېتىر قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. تۇرپاندىكى مىڭئۆيلەر تۇيۇق ۋە بېزەكلىكىنى ۋەكىل قىلغان ئاساستا، يارغول، چىقانچى باشغال (奇康丘拜西哈儿)، سىڭگىم ئېغىزى، چوڭ - كىچىك تورغۇ (大小桃尔沟) قاتارلىق جايلاردىكى مىڭئۆيلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. باي قىزىل مىڭئۆيلىرىدىن ھازىرغىچە نومۇر قويۇلغىنى 236 گە، كۇچا قۇمتۇرا مىڭئۆيلىرىدىن 121 گە، تۇرپان بېزەكلىك مىڭئۆيلىرىدىن 57 گە يەتكەن. مىڭئۆيلەرنىڭ ياسالغان ۋاقتى ئوخشاش.

① شىنجاڭ ئاگېنتلىقى تارقاتقان بۇ خەۋەر «ئۈرۈمچى كەپلىك گېزىتى» نىڭ 2004 - يىل 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىكى ساندا ئېلان قىلىنغان.

شاشمايدۇ. مەسىلەن، ئالىملار قىزىل مىڭئۆيلىرىنىڭ ياسىلىش
 ئۇسۇلىغا قاراپ، ئۇلارنى مۇنداق تۆت دەۋردە ياسالغان دەپ ئېنىقلاپ
 چىقتى: بىرىنچى باسقۇچ: مىلادىيە 3 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 4 -
 ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە؛ ئىككىنچى باسقۇچ: مىلادىيە 4 - ئە-
 سىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە؛ ئۈچىنچى
 باسقۇچ: تەخمىنەن مىلادىيە 4 - 7 - ئەسىرلەر؛ تۆتىنچى باسقۇچ:
 تەخمىنەن 8 - 9 - ئەسىرلەرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدۇ.
 مىڭئۆيلەر بىناكارلىق، ئويمىچىلىق - نەققاشلىق ۋە رەسساملىق-
 تىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئامىل بىرىكتۈرۈلگەن بىر خىل ئىنچىماتىي
 مىللىي مەدەنىيەت - مەنئەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىڭئۆيلىرى
 مىڭئۆيلەرنىڭ رەسساملىق ساھەسىدىكى ئالاھىدىلىكى تولىمۇ
 يارقىن ۋە كۆركەمدۇر. مىڭئۆي تام رەسىملىرىنىڭ ھەجىمى ناھايىتى
 كۆپ، پەقەت قىزىل مىڭئۆي رەسىمىنىڭلا ئومۇمىي كۆلىمى 4000
 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. بۇلاردا بۇددا (مۇددىزم ئەۋلىياسى ساكيا-
 مۇنى)، بۇدساتۋالار (ئەۋلىيالىققا شەرت ھازىرلاۋاتقان ئۆلىمالار ۋە
 يەرلىك ھۆكۈمرانلار)، راھىبلار، بۇددىزمىنى قوغداپ تۇرغۇچى تەڭ-
 ىرى - ئىلاھلار، ساخاۋەت بەرگۈچى - ئىبادەت قىلغۇچىلارنىڭ ئوب-
 رازلىرى بار. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە قەدىمكى ھەر خىل چالغۇ ئەسۋابلى-
 رى، قۇش، ھايۋانلار، يېزەك - زىننەت نۇسخىلىرى، ئائىلە سايىمانلى-
 رى ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بار. بۇ رەسىملەرنى سىزىش
 ئۈچۈن ئاساسەن قىزىل، كۆك، ئاق ۋە قارا بويىقلار (ياكى بۇ
 بويىقلاردىن ئارىلاشتۇرۇپ تەڭشەلگەن بىرىكمە بويىقلار) ئىشلى-
 تىلگەن. مىڭئۆيلىرىنىڭ رەسىملىرىنىڭ ئىچىدە
 مىڭئۆي تام رەسىمچىلىكىدە غەربىي يۇرتنىڭ ئەنئەنىۋى رەسىم-
 چىلىك ئۇسلۇبى يېتەكچى قىلىنغان ھالدا، ھىندىستان، قەندىھار،
 ئىران، گىربىك ۋە ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ رەسساملىق ئۇسلۇبىدىكى ئىلغار
 تەركىبلەر ئىجادىي بىرىكتۈرۈلگەن، يەنى ئۆزىگە خاس غەربىي يۇرت
 بۇددا رەسىمچىلىك ئۇسلۇبى شەكىللىنىپ، بۇ خىل ئۇسلۇب، ھەتتا
 ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغىمۇ تەسىر قىلغان. مىڭئۆيلىرىنىڭ
 غەربىي يۇرتتىكى مىڭئۆي تام رەسىملىرىنى ئاساسەن يەرلىك
 رەسساملار سىزىپ چىققان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ رەسساملار بۇددا

ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىشنى بايراق قىلىپ تۇرۇپ، ئەمەلىيەتتە بولسا، غەربىي يۇرت ئەينى دەۋر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى سەنئەت ۋاسىتىسى بىلەن ئوبرازلىق ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. كۈسەن مىڭئۆي رەسىم سەنئىتىنى ئۇزۇن يىل تەتقىق قىلغان جۇيىڭرۇڭ ئەپەندى مىڭئۆي تام رەسىملىرىدە ئىپادىلەنگەن قەدىمكى كۈسەنلىكلەرنىڭ «خەلق روھىيىتى» دېگەن قارىشىنى جانلىق ئوتتۇرىغا قويدى ھەم ئۇنى مۇنداق بىرقانچە نۇقتىدىن چۈشەندۈردى: بىرىنچى، بۇ رەسىملەردە كۈسەن خەلقىنىڭ ئېكسپىلاتاتور تۈزۈم ئۈستىدىن شىكايەت قىلغانلىقى ۋە ئۇنى ئەيىبلەنگەنلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ ئىككىنچى، كۈسەن خەلقىنىڭ قالايسىقان ئۇرۇشلاردىن جاق توپغانلىقى ۋە خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئىنتىلگەنلىكى ئىپادىلەنگەن؛ ئۈچىنچى، كۈسەن خەلقىنىڭ ئۆز يۇرتىغا بولغان چوڭقۇر مېھىر - مۇھەببىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ تۆتىنچى، كۈسەن خەلقىنىڭ رېئال تۇرمۇشتىن ئوڭۇشلۇق بەھرىمەن بولۇشتىكى كۈچلۈك ئىنتىلىش روھى ئىپادىلەنگەن. ①

غەربىي يۇرتنىڭ بۇددىزم دەۋرىدە بىرمۇنچە مەشھۇر رەسساملار يېتىشىپ چىقتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ۋايىجىرا ۋازېكىنا، دىھارماچىن، ۋايىجىرا كۈيچى، ياك شىدەن، سىكسانادا، ۋايىجىرا ئىرساتكا قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە ۋايىجىرا ئىرساتكا ئەڭ مەشھۇر رەسساملاردىن ئىدى. ئۇ تاڭ سۇلالىسى زامانىسىدا ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا بېرىپ چاڭئەندە ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتكەن ۋە تاڭ سۇلالىسى يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلار سۈرۈندىكى كىشىلەرنىڭ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشىگە نائىل بولغان. ئۇ چاڭئەندە تۇرغان ۋاقتىدا نەچچىلىگەن ئىبادەتخانىلارغا رەسىم سىزىپ بەرگەن. ئۇنىڭ رەسساملقتىكى ماھارىتى «ئويما - كۆپمە (كۆپۈنگۈ - پېيتىنقى) ماھارىتى» ئارقىلىق مەركىزىي ئىدىيىنى ئىپادىلەش ئىدى. بۇ خىل ئۇسۇل بويىچە سىزىلغان رەسىملەر كىشىگە بىرخىل سىتېرېئولۇق تۇيغۇ بېرەتتى. بۇلاردىن باشقا ئۇنىڭ يەنە رەڭنىڭ قېنىق - سۇسلىقى بىلەن نۇرنىڭ يورۇق - تۇتۇقلۇقىنى ئىپادىلەشتىكى بەدىئىي ئالاھىدىلىكى چاڭئەندە

① جۇيىڭرۇڭ: «كۈسەن تاش خارلىرى تەتقىقاتى»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو نەشرىياتى، 1993 - يىلى غەزەنچە نەشرى، 76 - بەت.

ئومۇملاشقان. ۋايچىرا-ئىرساتكانىڭ نادىر رەسىملىرى جۇڭگونىڭ رەسساملىق سەنئىتىگە كۈچلۈك تەسىر قىلىپلا قالماستىن، بەلكى چەت ئەللەرگىمۇ تارقالغان. مەسىلەن، شۋېتسىيەلىك ئالىم، پرو- فىسسور ئوسۋالد سىرىن 1956 - يىلى نەشر قىلدۇرغان «جۇڭگو رەسىملىرى» («CHINESE PAINTING») ناملىق كىتابىدا، ۋاي- چىرا ئىرساتكانىڭ چەت ئەللەردە تارقىلىپ يۈرگەن «خۇ راھىب رەسىمى»، «فەنلىك تۆرە رەسىمى» (番君图)، «كۈسەنلىك ئۈسسۈلچى قىز رەسىمى»، «تەڭرىخان ئوبرازى» (天王象) قاتار- لىق رەسىملىرى توغرىسىدا ئالاھىدە توختالغان. بۇ رەسىملەرنىڭ قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندا، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قوچو ۋە بەشبالىقنى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر رەسساملىق ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. زامان- نىمىز ئالىملىرى ئەينى زاماندىن قالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئاساسەن، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋاقتىدىكى رەسسامچىلىقنى «ئۇيغۇر رەسسامچىلىقى» (ئېقىمى) دېگەن نام بىلەن ئاتىدى. ① بۇ خىل رەسساملىقتا خاس ئۇسلۇب يارىتىلغان، يەنى ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر رەسساملىرى كۆلەڭگىنى ئىپادىلەش، ئاق ئورۇن، ئاق سىزىق چىقى- رىش، پوشلۇقنى تەسۋىرلەش، رەڭلىك بويماقلىرىنى بىرىكتۈرۈش، ئادەم قىياپىتى ۋە ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈش، چىرايىنى سۈرەتلەش، ساقال - بۇرۇتنى كۆرسىتىش، يالىڭاچ بەدەن تەسۋىرى، ھەر خىل تەبىقە ۋە ھەر كەسىپتىكى ئادەملەر كۆرۈنۈشى، راھىبلار، براھمانلار، راھىبەلەر، زاھىتلار، ھۆر - پەرىلەر ۋە جەھەننەم مۇشرىكلى- رى، ياكى (夜叉) لار، ئىبللىلار، ساكيامۇنى، ئىلاھ - ئەۋلىيا- لار، سەنەملەر، ھەجۋىي ئوبرازلار روشەن خاسلىققا ۋە تېپىكلىككە ئىگە قىلىپ تەسۋىرلەنگەن؛ ئائىلە سايىمانلىرى، بېزەكلەر، تېۋىننىشقا كېرەكلىك لازىمەتلىكلەردىن يالتىراق ھالقا، مائىدالا، باشقا ئارتىلىدە- خان داكا ياقۇچ، شال - روماللار، مۇرە (كەجگە) دىكى مەشەكلەر، ئۈگە - ئۈگىلەرنىڭ بەلگىسى، ئۈنچە - پارچان تىزمىسى، جايناماز، گىلەم، پەردە - چىمىلىدىق، داستانخان، تەبىئىي ئايىملاردىن ھايۋانلار، چىڭگىپ قىويۇلغان ئات قۇيرۇقى، تەبىئەت دۈشمىسى، گۈل -

① بۇ مەقەلە ئا. ۋ. گايباين خانىنىڭ «ئۇيغۇر رەسساملىقى» ناملىق ئەمگىگە قاراپ، «دۇركىي تىللار تەتقىقات خەۋىرى»، 1983 - يىلى 3 - سان، خەنزۇچە، بېيجىڭ.

چېچەكلەر؛ ئۇسسۇل - مۇزىكا قاتارلىقلار تەسۋىرلەنگەن رەسىملەرمۇ بار.

بۇ دەۋردە كىتابلارغا قىستۇرما رەسىملەرنى ئىشلەش ۋە ئويما باسمىچىلىق سەنئىتىمۇ ئۈلگىلىك ھادىسىگە ئايلانغان. بۇ دەۋردە رەساملارنىڭ ماھارىتى ئاساسەن تام رەسىملىرىنى سىزىشتا ئىپادىلەنگەن. بۇنداق رەسىملەر ئومۇمەن بۇددا ۋە مانى دىنى، قىسمەن خرىستىئان دىنى تەسىرى ئاستىدىكى ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. قەدىمكى ئۇيغۇر شەھەر خارابىلىرىدىن تېپىلغان مىلادىيە 11-13- ئەسىرلەرگە تەۋە بۇددا ۋە مانى دىنى مەزمۇنىدىكى تام رەسىملىرى بىلەن مىنىياتورلىرى (كىتابلارغا سىزىلغان قىستۇرما رەسىملەر) شىنجاڭنىڭ رەساملق سەنئىتىنىڭ بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ساقلىنىپ قالغان خېلى قەدىمكى ئۆرنەكلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىلادىيە 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ۋە ئارخېئولوگلىرى تۇرپان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى ۋە ئىبادەتخانا ئىزلىرىدىن شىنجاڭ ئۇسلۇبى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئۇسلۇبى، ئوتتۇرا جۇڭگو ئۇسلۇبى، ئىران، ھىندىستان، يۇنان، غەربىي ئاسىيادىكى (ئاساسەن بۇ مېسوپوتامىيە ۋە بابىل، ئاسسورىيە قاتارلىقلار) قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ دۆلەتلەرنىڭ ئۇسلۇبىدا سىزىلغان ئادەملىرىنىڭ ھەرخىل رەڭلىك رەسىملىرىنى تاپقان. بۇ رەسىملەرنىڭ ئەتراپىغا ئەنئەنىۋىي (سانسكرىت) چە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېغىشلىدۇ، مەسىنەۋىلەر يېزىلغان.

ئا. ۋ. گابائىن خانىم «قوچو ئۇيغۇر خانلىقى» ناملىق يىرىك ماقالىسىدا، قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ رەساملق ماھارىتى، بولۇپمۇ باھادىرلارنىڭ قىياپىتىنى ئاجايىپ ماھارەت بىلەن سىزىپ چىققانلىقىنى تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن بايان قىلىپ مۇنداق يازىدۇ: بەزى رەسىملەرنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ۋە ئاستى تەرىپىگە ئۆرە تۇرغان ياكى تىزلىنىپ ئولتۇرغان باتۇرلار سىزىلغان، ئۇلار ھەشەمەتلىك ساۋۇت ۋە دۇبۇلغىلار بىلەن ۋە پەشلىرى كىنىدىكى تۆۋەنگە قاراپ جۈپلىنىدىغان قىزىل تونلار بىلەن ياساندۇرۇلغان، باشلىرىدىكى ھەيۋەتلىك خانلىق تاجلار خىلمۇخىل زىننەت بۇيۇملىرى بىلەن زىننەتلەنگەن ياكى چاچلىرى كۆڭۈل قويۇپ ئوبدان تارالغان، قولىدا يەلپۈگۈچ

تۇتقان ھالدا كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ ئۇنى ئۆز يېنىغا ئېلىپ تۇرغان ئاشۇ كىشىنىڭ يۇقىرى ئابروىغا ئىگە زات ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ. قۇلقىنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئادەم ئەمەس، بەلكى مۇئەككەل ياكى ئىكەنلىكى، يەنى بۇددانىڭ ھىمايىچىسى (Vajrapana) ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. باشقا پالۋانلار بولسا قەدىمكى زاماننىڭ خانلىرى ۋە خانزادىلىرىدىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ يەلكىلىرىدە، كۆكرەكلىرىدە، ئۈستۈنكى بىلەكلىرىدە، بېغىشلىرىدا، پاچاقلىرىدا بېزەكلەر شۇنچە كۆپ ۋە كىيىملىرى شۇنچە كېلەڭسىز-كى، ئەمەلىيەتتە ھەرىكەت قىلىش ناھايىتى قىيىن بولاتتى. تەسەۋ-ۋۇردىن تۇغۇلغان بۇنداق ياسىنىش فورمىسىمۇ ئۇيغۇر رەسساملىرى تەرىپىدىن ساسانىيلار دەۋرىنىڭ زىننەت بۇيۇملىرى بىلەن بېزىتىلگەن. روشەنكى، ئۇلار بۇ رەسىملەرنى ئەڭ قەدىمكى رەسىملەرگە ۋە تارىخىي رىۋايەتلەرگە ئاساسەن سىزغان، بۇ يەردە ئۇيغۇر رەسساملىرى بۇ رەسىملەردىكى قەھرىمان پالۋانلارنى شۇ چاغدىكى ئاتلىق ئەسكەر-لەردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئۆزلىرى سىزغان رەسىملەرنى تارىخ-لاشتۇرۇشقا تىرىشقان. ئادەتتىن تاشقىرى بولغان بۇنداق پالۋانلارنىڭ تىپىنى يارىتىش ئارقىلىق خانلارنىڭ، تىياتىرلاردىكى سەركەردىلەر-نىڭ، ئىبادەتخانىلاردىكى مالائىكىلەرنىڭ ۋە تۆت چوڭ ساماۋىي مۇ-ئەككەلنىڭ بېزىلىشى خەنزۇلارنىڭ سەنئىتىدە ھازىرمۇ ساقلىنىپ كېلىنمەكتە. ①

ئۇيغۇر رەسسامچىلىقىدا ئادەم قىياپىتى، يەنى پورتىت تەسۋىردە-گە بەك ئېتىبار قىلىنغان. تام رەسىملىرىدە كۆپرەك ئۆزىنى سىزدۇ-رۇشنى ئارزۇ قىلغان كىشىلەر تەسۋىرلەنگەچكە، ھەر خىل كىشىلەر، يەنى خەنزۇ، ھىندى، توغار، پارسلارمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۆزىدىن پەرقلىق بولغان باشقا مىللەت كىشىلىرىنى روشەن تىپىك قىياپەتكە ئىگە قىلىپ سىزىش بىلەن بىرگە، تەبىئىي ھالدا ئۆزلىرىنى ئۇلاردىنمۇ بەكرەك تىپىككەشتۈرۈپ سىزغان. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر پورت-رىت سەنئىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە قەدىمكى ئەنئەنىلەرنىڭ تەسىرىمۇ ئالاھىدە رول ئوينىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە «مەڭگۈ» (ياكى «بەنگۈ») دەپ ئاتالغان

① «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980 - يىلى 3 - سان، 58، 59 - بەتلەر.

خاتىرە تاشلارغا ئۆلگەن قەھرىمانلار ياكى قاغانلارنىڭ نامىشەرىپى،
 ئۇنۋانى، مەمۇرىيىتى (خىزمەت ئورنى)، ئىش ئىزلىرى ۋە يېشى
 خاتىرىلىنىپ، ئۇلار ئەبەدىيەشتۈرۈلەتتى. ئۇيغۇرلاردا بۇ خىل چۈ-
 شەنچە كېيىنكى ۋاقىتلاردا تېخىمۇ تەسىرنى كۆرسەتتى. بېزەكلىك
 تام رەسىملىرىدە ئۇيغۇر قاغانلىرى تولىمۇ رېئاللىق ئۇسلۇبتا
 سىزىلغان. ئەر - ئايال، باي - غوجىدارلار تەسۋىرلەنگەن رەسىملەر-
 دىمۇ ئۇلارنىڭ بەدەن ۋە چىراي شەكلىنىڭ پورتىپ ئالاھىدىلىكى بەك
 روشەن كۆرسىتىلگەن. ¹ ئۇيغۇر رەسسامچىلىقىدا پورتىپ تەسۋىرنى كۆرسىتىشتىكى يە-
 نە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، ئادەملەر مەرتىۋىسىگە قاراپ ئەمەس،
 بەلكى كىشىلىك جەمئىيىتىدە تۇتقان ئورنىغا قاراپ تەسۋىرلەنگەن،
 يەنى ئۇيغۇر رەسساملىرى پېرسوناژلار مەيلى يۇقىرى مەرتىۋىلىك ياكى
 تۆۋەن مەرتىۋىلىك بولسۇن، ھەممىسىنى كۆركەم، قەدەدى - قامەتلىك
 قىلىپ سىزغان. بوي - تۇرقىنى كۆپىنچە زىلۋىراق قىلىپ سىزغان،
 ھەتتا قىزىلارنىمۇ مۇشۇنداق سىزغان. ئادەملەرنىڭ مەرتىۋە پەرقى
 بولسا كۆپرەك كىيىنىش - جابدۇنۇشلىرىدا ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن،
 ئاقسۆڭەك ئەرلەر تاسما بەلۋاغ باغلاپ، قورال - جابدۇق ئېسىۋالىدى-
 كەن. چەۋەندازلار بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل بەلۋاغ
 باغلايدىكەن. بىر بەلۋاغ بىلەن ساۋۋىتى چىڭ باغلايدىكەن، يەنە بىر
 بەلۋاغنى ئوقيا، ئوقدان، قىلىچ ۋە شەمشەرلىرىنى ئېسىۋالىدىكەن.
 قوچو ئۇيغۇر رەسىملىرىدىكى تەسۋىرلەردە پېرسوناژلارنىڭ تە-
 قى - تۇرقىنى سىزشتا ئەنە شۇنداق ئۈستىلىق قوللانغىنىغا ئوخشاش،
 پېرسوناژلارنىڭ سىياقىنىمۇ ناھايىتى ئەركىن - ئازادە، ئېنىق -
 روشەن، ئىلھامبەخش قىلىپ سىزغان. ² قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ
 رەسسامچىلىقى چۈشكۈنلىشىشى بىلەن ئۈزۈلۈ قالماستىن، بەلكى
 ھەر خىل يول بىلەن داۋاملىق يوسۇندا ئۆزىنىڭ ھاياتى كۈچىنى
 چىلۋىلەندۈرۈپ، يېقىنقى زامان رەسساملىق ھادىسىسىنىڭ شەكىللى-
 نىشىگە خېلى تۇرۇچ بولغان.

موڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، شەرق ۋە غەربتە سەلتەنەت

① ئا. ۋ. گايمان: «ئۇيغۇر رەسساملىقى»، «ئىلىي تەتقىقات ۋە ئىش پائىلىشىش ماتېرىيالى»
 ۋۇرلى، (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى) 1983 - يىلى 2 - سان.

تەختىنى ئىگىلەپ دەۋران سۈرگەن چاغلاردا، ئۇيغۇرلارنىڭ رەسسام-
چىلىقى شەرقتە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا، غەربتە غەربىي ئاسىيا،
جۈملىدىن خۇراسان، ئىران، ھىندىستانلاردا بەرق ئۇرۇپ، سەنئەت
ھەۋەسكارلىرىنىڭ زوقىنى ئۈزلۈكسىز قوزغاپ تۇرغانىدى.
يۈەن سۇلالىسى زامانىسىدا ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا بېرىپ ئولتۇ-
راقلىشىپ، رەسساملىق بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇر رەسساملىرىدىن
بۇيان بۇقا، بېيەنلۇ، گاۋكېڭۇڭ، سادۇللا، دىڭ يىفۇ، نەيشەن قاتار-
لىق نامدار كىشىلەر بار ئىدى. بېيەنلۇ تەخەللۇسى جىيۇ، لەقىسى
لۇشېڭ، خەنزۇلارنىڭ قەدىمكى «لىفۇ» شەكىللىك شېئىرىغا ئۇستا
بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ماھىر رەسساملاردىن ئىدى. ئۇ تولىراق
گۈل-گىياھ، ئۇچار قۇشلارنى سىزغان. ئۇنىڭ «ئۆردەك ماكانى»،
«قومۇشلۇقتىكى ھاڭگىتلار»، «سۇ بويىق مودەنگۈل» قاتارلىق رە-
سىملىرى بار. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆلچەملىك جۇڭگوچە رەسىملەر
ئىدى.

گاۋكېڭۇڭ (高克恭، 1248 — 1310 - يىللار) — شائىر
ھەم يۈەن دەۋرىدە تازا-نامى چىققان، ئەينى زاماندىكى داڭلىق رەسسام-
لار بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان زات ئىدى. ئۇنىڭ تەخەللۇسى يەن-
جىڭ، ئۇ يەنجىڭنىڭ فاڭشەن تېغىدا تۇرغاچقا، فاڭشەن روھانىيسى
دەپ ئاتالغان. گاۋكېڭۇڭ چوڭقۇر بىلىملىك، كۆپ تالانتلىق بولۇپ،
شېئىرلارنى تولمۇ ئېنىق، ۋايىغا يەتكۈزۈپ يازاتتى. گاۋكېڭۇڭ
رەسساملىق جەھەتتە قالتىس كۆركەم رەسىملەرنى سىزغان ھەم ئۆز
زامانىسىدا ماختاشقا سازاۋەر بولغان. يۇقىرى باھاغا ئېرىشىلگەن ۋە
بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ قالغان ئەسەرلىرىدىن «ساڭلۇ ئايىقىدە»
كى لۇشەن تېغى»، «بۇلۇت قاپلىغان ئورمانلىقتىكى ئىس - تۈتەك-
لەر»، «تاغدىن ھالقىپ ئۆتۈش»، «قارا بامبۇك»، «كۆك تاغ
تۆپىسىدە ئاق بۇلۇت»، «ساڭجۇدىكى تاش ئورمان»، «تۇمانلىق
چوققىدىكى بۇلۇت ئاستىدىكى ئورمان»، «ئورمانلىقتىكى دەرۋىش»
قاتارلىقلار بار. گاۋكېڭۇڭنىڭ رەسىملىرىنىڭ كۆپىنچىسى سەنئەت
ئەھلىنىڭ مەدھىيىسىگە سازاۋەر بولغان. مەسىلەن، كې جىيۇسى
«تاغنىڭ كەچلىك مەنزىرىسى» دېگەن رەسىمگە «ئۈچ سۇلالىدىن
بۇيان گۈللەنگەن دەۋر، توققۇز ئايماقنىڭ سىرتىدىكى يېڭى كېشى»

دەپ بېغىشلىما يازغان. شى داكىي «قارا بامبۇك» قا «غەربىي يۇرتلۇق گاۋ بېگىم تاغنى زەپ ياخشى كۆرەتتى» دەپ بېغىشلىما يازغان. بۇ بوچى «كۆك تاغ تۆپىسىدە ئاق بۇلۇت» ناملىق رەسىمگە «غەربىي يۇرتلۇق ماھىرنىڭ رەسىملىرى شېئىرغا ئوخشايدۇ» دەپ بېغىشلىما يازغان. ۋېي سۇ دېگەن كىشى «فاڭشەندە ئولتۇراقلاشقان گاۋجانا بىلەن رى غەربىي يۇرتلۇق تالانت ئىگىلىرىنىڭ ھەممىسىنى بېسىپ چۈشۈپ دۇ» دېگەن بولسا، بېيجىڭ ئۈنۋېرسىتېتىنىڭ سابىق مۇدىرى چىن يۈەن ئەپەندى «غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ خەنزۇلىشىشى ھەققىدە» ناملىق كىتابىدا: «گاۋكېگۇڭلا باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، يېڭىلىق ياراتقان، ئۇ رەسىملەرنى كۆرگەن، ھەيۋەتلىك سىزىشتىن تاشقىرى، ئۈستىلىق، ماھىرلىق بىلەن يېڭى ئۇسلۇب ياراتقان» دېگەن باھانى يازغان. مانا بۇلار رەسىم گاۋكېگۇڭنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە بېرىلگەن ھەقىقىي باھادۇرلارنىڭ نامىدۇر.

بۇ زاماندا ئۆتكەن ئۇيغۇر رەسىملىرى ئىچىدە «سادۇللا بىر چولپان ئىدى. ئۇنىڭ «يەنمەن توپلىمى» غا بىر مۇنچە بېغىشلىمىلار يېزىلىپ، رەسىمدىكى ھېسسىيات شېئىر بىلەن ئىپادە قىلىنغان. سادۇللانىڭ رەسىملىرىدىن «مېيخۇا قۇشقىچى» بىلەن «قەيرە يېنىدىكى بېلىق تۇتۇش سۈپىسى» يېقىنقى زامانغىچە ساقلىنىپ كېلىنگەن. دىڭ يىخۇ بولسا تاغ - دەريا ۋە ئادەملەرنى سىزىشقا ئۇستاد ئىدى. ئۇ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى رەسىملىق مۇنەببەت دەۋرى سۈرگەن تۆت چوڭ ئەربابنىڭ بىرى بولغان ما يۈەن بىلەن شا كۈينى ئۈلگە قىلىپ يېڭىلىق ياراتقان. ① نەيشەن (1310 - 1368 = يىللار) ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇق قەبىلىسىدىن، يەنە بىر ئىسمى ئاشىن، تەخەللۇسى يىجى، ئۇ تارباغاتايدا تۇغۇلۇپ، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا ياشىغان شائىر، رەسىم. ئۇنىڭ «يىن دەرياسى بىلەن غوشلىشىش»، «يىن مىڭنىڭ تاغ - دەريالىرى»، «يىراققا مەپەر خاتىرىسى» قاتارلىق تاغ - دەريا مەنزىرىسىگە ئائىت رەسىملىرى كەڭ تارقالغان.

دېمەك، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر رەسىملىرى رەسىملىرىدە ئەنئەنىۋى جۇڭگو رەسىمچىلىقىنى زور دەرىجىدە بېيىتقان.

① تېن ۋېيچاڭ: «مۇڭغۇللار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 129 - بەت.

۱. موڭغۇللارنىڭ ھەربىي يۈرۈشىگە ئەگىشىپ ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، خۇراسان، ئىران ۋە غەربىي ئاسىياغا تەسىر كۆرسەتكەن قوچو ئۇيغۇر رەسسامچىلىق ئۇسلۇبى ئىچىدە مەنىياتور سەنئىتىنىڭ تۇتقان ئورنى چوڭراق بولغان.

2. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىكى رەسساملىق، بولۇپمۇ مەنىيا، تور سەنئىتى موڭغۇللارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى سەۋەبلىك ھەتتا ئۇ- نىڭدىن بۇرۇنلا غەربكە تەسىر قىلغان. مەنىياتور سەنئىتى كىتاب - رىسالىلەرگە قىستۇرما قىلىش ئۈچۈن ئىشلەنگەن رەسىملەرنى كۆر- سىتىدۇ. ئارخېئولوگلار مۇنداق سەنئەتكە خاس ئەسەرلەرنى تۇرپاندىن كۆپلەپ تاپقان بولۇپ، كۇچا قاتارلىق شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىن ئۇچرىتىلمىغان. تۇرپاندىن تېپىلغانلىرىمۇ مانى دىنى نوم - كىتابلى- رى ئارىسىدىن چىققان. بۇ نوملار شەرقىي ئىران تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان. بۇ رەسىملەرنىڭ سىزىلىش ئۇسلۇبى تام رەسىملىرىنىڭكىگە ئوخشاشمايدىكەن. ئۇلاردا پېرسوناژلارنىڭ قىياپى- تى قارا ياكى قىزىل رەڭدە بېرىلگەن، ئىچ قىسمى بولسا، گۆش رەڭدە، قىزىل، قارا، قوڭۇر، سېرىق، يېشىل رەڭدە ھەمدە يەنە بىرمۇنچە قىسمى سارغۇچ رەڭدە تەسۋىرلەنگەن. نېمە سەۋەبتىندۇر، پېرسوناژلارنىڭ تەقى - تۇرقى جانلىق ئەمەس، بەلكى سۇلغۇن قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. ئېھتىمال بۇ ئەينى زاماندا ياشىغان تۆۋەن قاتلام رەس- ساملارنىڭ روھىي ھالىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. بۇلاردا پورتىت تەسۋىرىدىن باشقا دىنىي مەزمۇنلار، تەبىئەت تەسۋىرى بېرىل- گەن. ئا. ۋ. لىكوك بۇ خىل ئۇسلۇبنى ساسانىيلار رەسسامچىلىق ئېقىمىغا مەنسۇپ بولۇپ، بىر ئەسلىي ئۈلگىسى بار، دەپ قارىغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە مۇنداق پاسوندىكى ئەسلىي ئەسەر ئۇچرى- تىلمىغان. ئا. ۋ. گابائىن خانىم قوچو ئۇيغۇرلىرى ئىشلىگەن ئەڭ دەسلەپكى مەنىياتور سەنئىتىگە مەنسۇپ ئەسەرلەر مىلادىيە: 8 - ئە- سىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىشلەنگەن بولسا كېرەك، دەپ ھېسابلايدۇ.

3. مانا مۇشۇ خىل ئۇيغۇر مەنىياتور سەنئەت ئېقىمى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بەزى ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرىنىڭ باغداد ۋە غەزىنە قاتارلىق جايلارغا بېرىپ سەنئەت پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى

ادە مۇرەككەپ گېئومېتىرىك گۈل - گىياھ، ئۆسۈملۈكلەر ۋە بەزى تۇرمۇش بۇيۇملىرى چۈشۈرۈلگەن شەكىللەردىن تۈزۈلگەن رەڭلىك سىزىملارنىڭ نۇسخىلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، يېشىل، كۆك، سېرىق، قىزىل، قارا ۋە باشقا رەڭلەرنىڭ زىچ ماسلاشتۇرۇشىدىن ھاسىل قىلىنغانلىقىغا دىققەت قىلىشتى.

1. شىنجاڭ ئىسلام رەسسامچىلىقى ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بارغانسېرى خاسلىشىپ ۋە پىشپىيىپ بېتىلىپ، ئۇيغۇر ئىسلام نەققاش بېزەكچىلىكى، قازاق ئىسلام نەققاش بېزەكچىلىكى، قىرغىز ئىسلام نەققاش بېزەكچىلىكى ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرگەن بۇلاردىن باشقا، ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا خەنزۇ، موڭغۇل، خۇيزۇ، مانجۇ، شىبە، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ رەسسامچىلىقى ياكى بېزەكچىلىكى ئۆز رولىنى جارى قىلىپ تۇرغان.

2. شىنجاڭدا ئۇيغۇر قاتارلىق مۇسۇلمان مىللەتلەر، ئومۇمەن مۇشۇ ئەسىردىن باشلاپ رەسسامچىلىقنىڭ يېڭى يولىغا قەدەم قويۇپ، ئەنئەنىۋى رەسسامچىلىق ئۇسلۇبىنى شەرق - غەربنىڭ زامانىۋى رەسسامچىلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئۇتۇق قازىنىشقا مۇمكىنچىلىك تۇغدۇردى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇيغۇر رەسسامچىلىقى دۇنياۋى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلدى. غازى ئەھمەد ئەپەندىدەك رەسساملار مەملىكەت ۋە خەلقئارا سەھنىلەردە ئۆز ئەسەرلىرىنى نامايىش قىلىپ ئالقىشلاندى.

2. ھەيكەل تىراشلىق

غەربىي يۇرت تارىخىدىكى ئەڭ قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ ھەيكەلچىلىك سەنئىتىنىڭ نامايەندىسى 1979 - يىلى كورلا بوستانلىقى كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىكى «كرورەن گۈزىلى» دەپ نام بېرىلگەن جەسەت تېپىلغان قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ قەبرىستانلىقتىن ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشتا بايقالغان ھەيكەللەر بولۇپ، 3800 يىللار مۇقەددەم ئەجدادلار بۇ ھەيكەللەرنى ئۆز تەپەككۈرىغا تايىنىپ، ئۆز قولى بىلەن ياساپ چىققان. ئاشۇ ئۆردەكلىك (گۈمۈگۈ) قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ھەيكەل قورچاقلار جەمئىي ئالتە دانە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بەشىنىڭ ئاياللىق خۇسۇسىيىتى روشەن ئىپادىلەنگەن،

يەنى كۆكسىگە گەۋدىلىك قىلىپ ئىككى دانە توپچا چىقىرىپ قويۇلغان، كاسسىسى يوغان، يۈزى توم سىزىقلار بىلەن ئىپادىلەنگەن. بۇ ھەيكەللەرنىڭ بەشى ياغاچ، بىرى تاشتىن ياسالغان. ئارخېئولوگ ۋالڭ بىخۇئا ئەپەندى بۇ ھەيكەللەرنىڭ تارىخىي قىممىتىگە باھا بېرىپ، بۇ ھەيكەللەر جۇڭگونىڭ گۈزەل سەنئەت تارىخىنىڭ بىرىنچى باھىغا كۆرۈنەرلىك قىلىپ يېزىشقا تېگىشلىك ئېسىل ئەسەر ئىكەنلىكى شۈبھەسىز، شۇنداقلا جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت خەزىنىسىدىكى ناھايىتى قىممەتلىك مىراس بولۇشقا مۇناسىپ، دەپ يازدى. ① مانا مۇشۇ ھەيكەلچىلىك سەنئەت ئەنئەنىسى غەربىي يۇرتنىڭ ئۇزاق داۋام قىلغان ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتۈپ، سىنىپىي جەمئىيەت، بولۇپمۇ بۇددا دىنى ئېتىقادى باشلانغان ۋە راۋاجلىنىپ تۇرغان ئۇزۇن بىر تارىخىي دەۋردە ئۆزىنىڭ گەۋدىلىك ئورنىنى ئىزچىل ساقلاپ، داۋاملىق تەرەققىي قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ ئۆزىگە خاس ھەيكەلچىلىك سەنئەت ئېقىمىنى شەكىللەندۈرگەن. 2003 - يىلى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تۇرپان ئويمانلىقىدىكى پىچان ناھىيىسىنىڭ ياڭخې قەبرىستانلىقىدىن لايدىن ياسالغان بىر ھەيكەلنى بايقىغان بولۇپ، ھەيكەلنىڭ ئېغىزى ۋە كۆزى چىڭ يۇمۇلغان، قاڭشىرى بىلەن پېشانىسى تۈپتۈز، يۈز قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 21 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 17 سانتىمېتىر بولۇپ، تەخمىنەن 2500 يىللىق تارىخقا ئىگە دەپ قارالغان ھەم شىنجاڭ تەۋەسىدىن بايقالغان ئەڭ دەسلەپكى لاي ھەيكەل دەپ ھېسابلانغان. ② مەسىلەن، يېشى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى شۈبىتىسىلىك ف. پېرگمان مۇشۇ رايوندىن قازغان ياغاچ تاۋۇتلۇق قەبرىلەردىن بىر جۈپ ئەر - ئايالغا بەكمۇ ئوخشىتىپ ياسالغان ياغاچ قونچاقلارنى تاپقان. بۇنىڭدىن باشقا 1986 - يىلى قۇمۇلدىكى يانبۇلاق قەبرىلىرىدىنمۇ بۇ خىلدىكى قونچاقلار تېپىلغان (قونچاقلارنىڭ ئېگىزلىكى 15 - 18 سانتىمېتىر كېلىدۇ). ياغاچ قونچاق، يەنى ھەيكەل ياساش قەدىمكى دىڭلىقلارنىڭ مۇھىم بىر پائالىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان جەنۇبىي سىبىرىيە

① ۋالڭ بىخۇئا: «گۇمۇڭكۈلۈقلەر (قەدىمكى كۆنچى ۋامىسى كىشىلىرى) نىڭ ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئۆزگىرىشىدىكى بىر قانچە مەسىلە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1983 - يىلى 2 - سان، 88 - بەت.
 ② بۇ ھەقتىكى خەۋەرنىڭ نۇسخىسىنى «ئۈرۈمچى كەپلىك گېزىتى» نىڭ 2004 - يىلى 5 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىكى سانىدىن كۆرۈڭ.

تەۋەسىدىكى تاشتىق دائىرىسىدىمۇ بولغان، مەسىلەن، سابىق سوۋېت
 ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرى دىڭلىڭلارغا مەنسۇپ تاشتىق قورغىنىنى
 قازغاندا، بۇ يەردىن ياغاچتىن ياسالغان ئات، بۇغا، قوي ۋە كېيىك
 قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ ھەيكىلىنى تاپقان، تاشتىق مەدەنىيەت دەۋرى
 ئادەتتە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 — 3 - ئەسىرلەر دەپ قارىلىدۇ.
 قەدىمكى دىڭلىڭلارنىڭ يايلاق مىللەتلىرىگە خاس ھەيكەلچىلىك
 سەنئىتى قەدىمكى تۈركلەردە ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇلغان.
 مەسىلەن، ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئۇزۇن يىللىق قىدىرىش نەتىجىسىدە،
 موڭغۇلىيە، جۇڭگونىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى
 تەۋەسى ۋە قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان جۇمھۇرىيەتلىرى
 تەۋەسىدە نۇرغۇن ھەيكەللەرنى ئىلمىي يوسۇندا تەكشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ
 قەدىمكى تۈركلەر تۇرغۇزغان ھەيكەل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىقتى.
 بارسىغان شەھەر خارابىسىدىمۇ بىر تۈركۈم ئەر - ئايال ھەيكىلى
 بايقالغان. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ يېنىدىن قولنى قوشتۇ-
 رۇپ تۇرغان ئۆرە تۇرغان ئىككى كىشىنىڭ ھەيكىلى، بۇ ھەيكەل جايلاشقان
 يەرگە يىراق بولمىغان بىر جايدىن مەرمەر تاشتىن ياسالغان بىر
 ئارىلان ھەيكىلىنى تاپقان. ئەينى زاماندا «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»
 تىكلەنگەن ئورۇنغا بارىدىغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە بىر مۇنچە ھەي-
 كەل ۋە بالبال تۇرغۇزۇلغان. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا غەربىي
 ياۋروپالىق شەرقشۇناس تومسېن بۇ ھەيكەللەر ئىچىدىن كۆلتېگىن
 ھەيكىلىنىڭ بېشى ۋە ئۇنىڭ خانىشىنىڭ ھەيكىلىنىڭ گەۋدە قىسمى
 ۋە يۈزىنىڭ بىر بۆلىكىنى تاپقان. يەنە مۇشۇ ئورۇندا 1958 -
 يىلىدىكى تەكشۈرۈشتە كۆلتېگىن ھەيكىلىنىڭ بەل قىسمى، ئىككى
 قوچقار ھەيكىلى ۋە بىر ئايال كىشىنىڭ ھەيكىلى تېپىلغان.
 قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ھەيكەلتىراشلىقىدا بالبال ياساشمۇ مۇھىم
 ئورۇندا تۇرغان. «بالبال» ھەيكەلتىراشلىقتىكى بىر قەدەر ئاددىي شە-
 كىل بولۇپ، ئۇ چوڭ - كىچىك تاشلاردىن ياكى ياغاچلاردىن ئادەم-
 نىڭ باش قىسمىدىكى ھەرقايسى ئەزالارنى ئاددىي سىزىق بىلەن ئويۇپ
 ياساپ چىقىرىلغان، ئومۇمىي شەكلى بولسا بەك سىلىقلاپ ئىشلەنمى-
 گەن، بۇ خىل بالبالار «تونۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «كۆلتېگىن
 مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ يېنىدا خېلى كۆپ

شاش بولمىغان تۈرلۈك ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ شەكلى ئادەمگە ئوخشايدىغان قونچاقلارنى ياساش ئۇسۇلى ئارقىلىق بۇ زىددىيەتنى مۇۋاپىق ھەل قىلغان. دەپمەك، قونچاق ئارقىلىق ئەينى زاماندىكى ئادەمنى بىللە دەپنە قىلىدىغان ئۆرپ - ئادەتنى ئۆزگەرتكەن.

غەربىي يۇرتنىڭ ھەيكەل ياساش ھۈنرى يۇقىرىقى بىر قاتار سەۋەبلەردىن باشقا، بۇ يەرگە بۇددا دىنىنىڭ كىرىپ كېلىشى بىلەن، بۇ دىننىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى بولغان بۇت ياساپ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇش ئىشلىرىنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ، شۇنداقلا قەدىمكى گرىك ھەيكەل تىراشلىقىنىڭ قەدىنبار مەدەنىيەت ھادىسىسىنى ۋاسىتە قىلىش ئارقىلىق بىرقەدەر ئومۇمىي تۈس ئېلىشقا يۈزلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا ئوتتۇرا جۇڭگو ھەيكەلچىلىكىنىڭ بەلگىلىك تەسىرى بولغان.

3 - ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا مىلادىيە 3 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق ئادەم سىياقىدىكى ياغاچ قونچاقلار، لايدىن ياسالغان قونچاقلار، ئۆكۈز ھارۋىسى، ئات، ئۇچار قۇشلار سىياقىدىكى قونچاقلار كۆرگەزمىگە قويۇلغان، بۇ قونچاقلار قەبرىلەردىن تېپىلغان بولۇپ، ئەينى زاماندىكى تۇرمۇشنىڭ بىر ساھەسىنى نامايان قىلغان. ئۇنىڭدا ئەينى چاغدىكى قازا قىلغۇچىلارنىڭ سالاھىيىتى، ئورۇن - مەرتىۋىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ئىپادىلەنگەن. بۇ قونچاقلارنىڭ ئۇيغۇنلۇق دەرىجىسى خېلى ياخشى، ئۇنىڭدا ئۆزگىچە يەرلىك ئالاھىدىلىك ئىپادىلەنگەن.

خوتەننىڭ قاراقېچىن خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان مىلادىيە 5 - ئەسىرگە ئائىت تاتخاگانا بۇددانىڭ ھەيكىلى ياسىلىش نىسبىتى مۇۋاپىق، قىياپىتى تەبىئىي، تەمكىن، مېھرىبان، ئۇنىڭدا بۇددانىڭ تەڭداشسىز ھەيۋەتلىك ئىلاھىي قىياپىتى ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئالىملار ئۇنىڭدا قەدىنبار سەنئەتنىڭ مۇئەييەن ئۇسلۇبى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، دەپ قارىغان. قاراشەھەردىكى مىڭۋۇ ئىبادەتخانىسىدىن قېزىۋېلىنغان تەخمىنەن مىلادىيە 6 - 7 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بۇددا تۈزۈلۈشى ھەيكىلى سالىماق ۋە مۇبالىغە قىلىنغان ھالدا ئىپادىلەنگەن، بەدەننىڭ ئۈستۈنكى بېرىمى يالىڭاچ، چىرايلىق ياسانغان بولۇپ، بۇددا تۈزۈلۈشى سېھرىي كۈچكە ۋە جانلىقلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەنگەن، ئۇ

ئادەتتىكى دەننى شەكىلنىڭ ئاسارتىدىن خالاس قىلىنغان. يەنە بەزى ھەيكەللەرنىڭ چىرايلىرىدىن ھېسسىياتى بىلىنىپ تۇرىدۇ، دىققىتىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئويلىنىۋاتقان، چاچ - ساقاللىرى بۇدۇر قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا يەرلىك مىللەت راھىبلىرىنىڭ قىياپىتى ئەكس ئەتتى. تىمپ تۇرىدۇ. خوتەننىڭ دەندان ئۆيلۈك خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان، تەخمىنەن مىلادىيە 7 - 8 - ئەسىرلەرگە ئائىت بۇددا بېشى ئۇدۇل قاراپ تۇرغان، قىياپىتى سۈرلۈك، تەمكىن، رەڭگى سۇس، ئېنىق، چاچ پاسونىمۇ ئۆزگىچە. شىنجاڭدىكى مىڭئۆي بۇددا ھەيكەللىرىدە ئادەمنىڭ روھىي قىياپىتى ۋە مەجەزى ئىپادىلىنىپ، ئەنئەنە بىلەن ئارزۇ، مۇبالىغە بىلەن رېئاللىقنى بىرلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىلگەن. بۇلارنى قەدىمكى شىنجاڭ سەنئىتىنىڭ جەۋھەرلىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

تۇرمۇش ۋە سەنئەت تىپىغا مەنسۇپ ھەيكەللەرنىڭ ياسىلىشىمۇ ئۆزگىچە. بۇلاردىن ئەينى چاغدىكى غەربىي يۇرتنىڭ رەڭگارەڭ تۈرۈمۈش مەنزىرىسىنى ۋە سەنئەتكارلارنىڭ پىشىپ يېتىلگەن ماھارىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئىيىدىن قېزىۋېلىنغان مىلادىيە 3 - 4 - ئەسىرلەرگە ئائىت نەقىشلەنگەن رەڭلىك ئۈستەل پۈتلىرى ئۆزگىچە، يېڭى ئۇسلۇبتا ياسالغان. سول تەرەپتىكى ئۈستەل پۈتتە ئايلىنىڭ، ئوڭ تەرەپتىكىسىگە ئەرنىڭ يۈزى نەقىشلەنگەن. ئۈستەل پۈتتىنىڭ تۆۋەن قىسمى ئات ئۆيىنى شەكىلدە، ئوتتۇرا قىسمى يېرىم ئېچىلغان ئېلۋېر گۈلى شەكىلدە ياسالغان. خوتەندىكى يوتقان خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان تەخمىنەن مىلادىيە 1 - 3 - ئەسىرلەرگە ئائىت ساپال قۇش تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان زىننەت بۇيۇمى ياكى ئويۇنچۇق بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلىنغان. ئۇنىڭدىن قەدىمكى خوتەن مەدەنىيىتى ئالاھىدىلىكىنىڭ بەزى تەرەپلىرى ئايان بولىدۇ.

مىلادىيە 7 - 9 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان قونچاقلار، لايدا ياسالغان ئات نۆكەرلەر، قەبرىگە مۇئەككەل ھايۋانلار، ھۆر قىزلار، لايدا ياسالغان ئادەم بېشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى رەڭدار بولۇپ، قىزىل، يېشىل، ئاق رەڭلەرنى ئاساسلىق بويلاق قىلغان. بەزى ھۆر قىزلار بىلەن بېشىغا رومال سېلىپ، ئات مىنىۋالغان ھۆر قىز قونچاقلار ئاجايىپ قامەتلىك، خىسلەت - ساخا.

ۋەتلىك، كەيىنپاتى جىددىي، كۆركەم، ئۇنىڭدا ئەينى زاماندىكى سا-
ھىبجامال خانقىزلارنىڭ گۈزەللىكى تەسۋىرلەنگەن. ۱۹۲۱-۱۹۲۲-
تۇرپاندىكى ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن قەبزىۋېلىنغان بۇيۇملار قاتا-
رىدا ھەيكەلتمىراشلىق بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى مول، شەكلى
ھەر خىل، تېمى دائىرىسى كەڭ بولۇپ، قەدىمكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىي
ھاياتى، جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي قىياپىتى ئەكس ئەتتۈ-
رۈلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان،
لايدىن ياسالغان ئادەم سىياقىدىكى بىر قونچاق قاڭشارلىق، چوڭقۇر
كۆزلۈك ئىشلەنگەن بولۇپ، شۇنچە ئەينەنلىك تۇيغۇسى بېرىدۇ، ئۇ-
نىڭ چىراي قىياپىتى تولغۇن، ئۈسلۇب جەھەتتە ئۆزىگە خاس يەرلىك
ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنىڭدا يەرلىك پۇراق كۈچلۈك بولۇپ، ئەجداد-
لارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسەتلىك، ئەمگەكچان
روھىي قىياپىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەمگەك قىلىۋاتقان مەنزىرە
ئەكس ئەتتۈرۈلگەن يەنە بىر قونچاق مىلادىيە 7 - 9 - ئەسىرلەرگە
تەئەللۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆت ئايالنىڭ ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش
قوراللىرى بىلەن ئەمگەك قىلىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. سەنئەتكار
ئاددىي ھەيكەلتمىراشلىق ماھارىتى ۋە نەقىش سەنئەت ماھارىتى ئارقى-
لىق ئەمگەك قىلىۋاتقان سورۇننى جانلىق ئىپادىلەپ بەرگەن. ئادەم-
لەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش تاماملانغاندىن كېيىن، بويلاق بېرىش ئار-
قىلىق روھىي قىياپەت ئۆزگىچىلىكلىرىنى توغرا ئىپادىلەپ بېرىش
ئۈنۈمىگە ئېرىشەلگەن. ئادەملەرنىڭ ئوبرازى، قىياپىتى تولىمۇ مۇ-
ۋاپىق سۈرەتلەنگەن. رەڭلىك ئاتلىق چەۋەنداز قونچاقتا نازۇك تەرەپ-
لىرى ئىنچىكىلىك بىلەن ئىپادىلەنگەن ۋە زىننەت بۇيۇملىرى ئارقى-
لىق ئاۋۋال ئاتقا مىنگەن چەۋەندازنىڭ كۆتۈرەڭگۈ روھلۇق قىياپىتى
جانلىق ئىپادىلەپ بېرىلگەن. بۇ قونچاقتا ئات ھاۋا رەڭ، تېنى غۇۋا
سىزىقچىلار بىلەن تولغان، قۇرۇلمىسى ۋە نىسبىتى مۇۋاپىق ياسال-
غان. ئاتنىڭ بېشى توشقاننىڭكىدەك دىڭ تۇرغان، كۆزلىرى ئۈزۈم-
دەك تومپىنىپ چىققان، قاڭشىرى تەكشى ھەم كەڭ، تۈپتى يايپالڭ
ۋە ئېگىز، مۇسكۇللىرى چىڭ، بويىنى ئۇزۇن، بېلى قىسقا، سەرى
ئۇزۇن، مەغرۇر ۋە ھەيۋەت، ئوقچۇپ تۇرغان، بوران - چاپقۇندا
چېنىققان جەڭ ئېتىدەك يارىتىلغان بولۇپ، كىشىگە شاش، ئۇچقۇر

ئاتنى ئەسلىتىدۇ. دەپمەك، بۇ ئارقىلىق شىنجاڭ ئېتىنىڭ جەزىدار قىياپىتى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە قارا چاپان كىيگۈزۈلگەن، بېلىگە قارا پوتا باغلانغان، پۇتىغا ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك، بېشىغا ئاق كىگىز بۆك كىيگۈزۈلگەن، ئىككى قولى ئات يېتىلەۋاتقانداك ھالەتتىكى كىشى ئوبرازى ئاددىي، سىزىقچىلىرى راۋان بولۇپ، روشەن ۋە راۋان تەسۋىرلەش ئۇسۇلى تەڭ قوللىنىلدى. شۇ زاماندىكى كىشىلەرنىڭ روھىي قىياپىتى جانلىق سۈرەتلەپ بېرىلگەن. ①

ئومۇمەن، غەربىي يۇرتنىڭ ھەيكەلچىلىك ھۈنەر - سەنئىتى ئېتىقادىي جەمئىيەت، قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئوداللىق جەمئىيەت باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتكەن. ئوبرازلىرى ئادەم، ھايۋان، ئۇچار قۇشلاردىن ئىبارەت بولغان. بۇلار تاش، ياغاچ، لاي، لاتا، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، ئاق مەرمەر، گىپس قاتارلىقلاردىن ياسالغان. دەسلەپكى قونچاقلار ئاددىي ئويما بولۇپ، ئاددىي سىزىقلار بىلەن شەكىل چىقىرىلىپ، ئوبرازلاشتۇرۇلغان بولسا، بارا - بارا نەپىس ۋە يۇقىرى ماھارەتلىك ھەيكەللەرگە تەرەققىي قىلغان. يەككە ئوبراز - لار بىلەنلا تۇرمۇشنى ھەر تەرەپلىمە ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەن ئەجدادلار بارا - بارا كوللېكتىپ ئوبرازلارنىڭ ھەرىكەت پائالىيەتلىرىنى جانلىق ۋە ماھىرىلىق بىلەن ياراتقان. ئېتىكىلىق چۈشەنچىنىڭ كۆپ خىللىشىشى ۋە تۇراقلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئادەملەرنىڭ يالغۇچ ئوبرازىنى يارىتىش. تىن، رەڭگارەڭ نەپىس كىيىندۈرۈلگەن ۋە كۆركەم گىرىم قىلىنغان قىياپەتلەر كۆرۈنۈشى ئىشلەنگەن. بۇلاردىن بىز ئەينى زاماندىكى كىشىلەرنىڭ كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىنىڭ مەلۇم تەرىپىنى بىلىش مۇمكىنچىلىكىگە ئېرىشىش بىلەن بىرگە، ئەجدادلارنىڭ ئېستېتىكىلىق ۋە ئېتىكىلىق قاراشلىرىنىمۇ ئۆگىنىش مۇمكىنچىلىكىگە ئىگە بولىمىز. قىسقىسى، ئەجدادلار قەدىمكى زامانلاردىلا مەيلى ئادەملەر بولسۇن، مەيلى ھايۋانلار بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەيكەللىك ئوبرازىنى ياراتقاندا، سەنئەتتىكى ئوبراز يارىتىش ئۇسۇللىرىدىن بىرى بولغان

① چىن ۋېنجۇن: «شىنجاڭدىن قىزىل بېلىنغان قەدىمكى ھەيكەللىرىنى تونۇشتۇرۇش»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى، زۇرىنلى، 1986 - يىلى 3 - سان.

روشن، جانلىق - جۇشقۇن، جەزىدار قىياپەتتە ئىپادىلەشكە تىرىش-
ش، ئۆز ئەسەرلىرىنى قانداقتۇر بىر خىل زوقلىنىش خۇسۇسىيىتى-
تىگە ئىگە قىلغان. بۇ ئەجدادلارنىڭ ھاياتىنى قەدىرلەش، تەمكىن،
روھلۇق بولۇش، ئۈمىد - ئارزۇلىرىنى قاناتلاندۇرۇشتەك ئالىمجاناب
ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

ئاخىرىدا شۇنى قوشۇمچە قىلىشقا ئەرزىيدۇكى، شىنجاڭدا ئۆي-
غۇر قاتارلىق مىللەتلەردە ئىسلام دىنى ئېتىقادىنىڭ ئۈستۈنلۈككە
ئۆتۈشى سەۋەبلىك، مەبۇد ياساش بىدئەتلىك دەپ قارىلىپ، ھەيكەلچى-
لىك سەنئىتى چەكلىمىگە ئۇچرىغان. شۇڭا مىلادىيە 10 - ئەسىرلەر-
دىن كېيىنكى قەدىمكى ئىزلاردىن قونچاق - ھەيكەللەر ئۇچرىتىلمايدى-
غان بولۇپ قالغان. لېكىن ئۇيغۇرلاردا ئىپتىدائىي روھ ئۇقۇمى ۋە
بۇددا دىنىنىڭ سارقىندىلىرى تەرىقىسىدە قونچاق ياساپ ئاغزىنى ياغ-
لاپ چوڭ يولنىڭ دوقمۇشىغا تىكلەپ قويۇپ، ئالدىغا بىر تاۋاق ئاش
قويۇپ، ئاۋاق بولۇپ قالغان بالىلىرىنىڭ روھىنى ئۇچۇقداپ، شىپا
تاپقۇزۇشتەك بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ
قالغان بولۇپ، بۇ ياخشى تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە فولكلور ماتېرىيال-
لى ھېسابلىنىدۇ.

3. مۇزىكا - مۇقام
كۆي - ئاھاڭ جۈملىدىن مۇزىكا قەدىمكى زامان جەمئىيىتىدىكى
ئىپتىدائىي ئىنسانلار تىرىكچىلىك قىلغان زامانلاردىلا بارلىققا كېلىش-
كە باشلىغان.

مۇزىكا (مۇسقا) تارىخى جەھەتتىن ئەڭ قەدىمكى سەنئەتلەرنىڭ
بىرى. قەدىمكى ئىنسانلار ئەمگەك، تۇرمۇش، ئېتىقاد ۋە ھېسسىيات
قاينىمىدا دائىم رىتىمدارلىق بىلەن ئۆز ھاياتى ۋە تۇيغۇلىرىنى ئىلھام-
لاندۇراتتى. رىتىم ئىنسانىيەت پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرىلا چەكسىز
تەبىئەتتىكى ئۆرلەش ۋە چۈشۈش، كۆتۈرۈلۈش ۋە پەسىيىشتىن ئىبارەت
رەت قانۇنىيەتلىك تەكرارلانغۇچى ئىككى ئۇدار ئالغىشىدا پەيدا
بولۇپ، ئۇنى باشقۇرۇپ كەلگەن. رىتىمدىن ئىبارەت تەبىئەتتىكى
مۇزىكىلىق ئىپتىدائىي ئامىلىنى پەقەت سەنئەت ھېسابلانغان مۇزىكىلا
مېلودىيە ۋە گارمونىيلىك رىتىمدارلىققا ئايلاندۇرۇپ، مۇزىكا سەنئەت

ئىمتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. مۇزىكا — ئىپتىدائىي ئىنسان ھاياتىنىڭ سېھرىي ئىپتىخارى ۋە جەزىبىكار ئىلھام مەنبۇسى ئىدى. جەڭ، ئوۋچىلىق، ئىستىقامەت، مۇراسىملار مۇزىكىلار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان. بىز گەرچە ۋاقىت خاراكتېرىدىكى مۇزىكا سەنئىتىنىڭ قەدىمكى كۆي شەكىللىرىنى بىلمەيمىز، ئۇنىڭ ھازىرقى مۇزىكىلار تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەنلىكىنى ۋە ۋارىسلىق قىلىنغانلىقىنى بىلىمىز.

غەربىي يۇرت مۇزىكا — ئاھاڭلار تولىمۇ مول جايلارنىڭ بىرى. بۈگۈنكى كۈندە بۇ يەردە «شەرق مۇزىكا گۆھىرى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» جەۋلان قىلماقتا. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ رەڭگارەڭ ۋە مول مۇزىكا — كۈيلىرى خەلق ئارىسىدا تارقالغان. بۇلار ھەرگىز يېقىنقى دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئەمەس. ئۇنىڭ يىراق تارىخى مەنبەسى، ئارخېئولوگىيىلىك ۋە يازما ھۆججەتلىك ئاساسى بار.

مۇزىكا — ئاۋاز سەنئىتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ماددىي ھاۋالى-چىسى ئاۋازدىن ئىبارەت. بەزىلەر دەماللىققا ئاۋاز ۋاقىت خاراكتېرى-لىك ھادىسە تۇرسا، ئاۋازدىن بارلىققا كېلىدىغان مۇزىكىنىڭ قانداقمۇ يىراق تارىخىنى بىلگىلى بولىدۇ، دەپ قارىشى مۇمكىن. مۇزىكا سەنئىتى ئومۇمەن «چالغۇلۇق مۇزىكا» ۋە «ئاۋازلىق مۇزىكا (ناخشا)» دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. شۇنداق ئىكەن، مۇزىكا تارىخى تەتقىقاتچىلىرى چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىش ئارقىلىق مۇزىكا تارىخىنىڭ مەلۇم بىر تەرىپىنى تەتقىق قىلىپ چىققىلى بولىدىغانلىقىنى بىلگەن. چۈنكى چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن ئايرىلىپ چىققان ۋە ھەرقايسى مىللەت خەلقلەرنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى كۆي ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ داۋاملىق راۋاجلىنىپ كەلگەن. چالغۇ ئەسۋابلىرى مۇزىكىلىق ھېسسىيات ئىپادىلەش ۋاسىتىسى، شۇنىڭدەك مىللىي يەدەنپەتنىڭ مۇھىم فولكلورلۇق ۋە ھۈنەر-سەنئەتلىك بايلىقى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا تارىخىي ھۆججەتلەردىكى خاتىرىلەر، قىياتاش سىزمىلىرىدىكى كۆرۈنۈشلەر، رىۋايەتلەر، كۆي-ئاھاڭلار.

نىڭ بۈگۈنكى خەلق ئارىسىدىكى ئورۇنلىشىش ۋە داۋاملىشىش ھالىدىكى، شۇنداقلا قوشنا رايون، مىللەتلەر مۇزىكىلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىقىمۇ بۇ مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، قەدىمدە نوتا بەلگىلىرى (يېزىق يارىتىلىشتىن ئىلگىرى) بولمىغاچقا، پەقەت ھازىرقى مەۋجۇت چالغۇلارنىڭ پەدىلىنىش - سازلىنىش خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق، تەھلىل قىلىش ئارقىلىق قەدىمكى كۈيلەرنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسى ۋە مېلودىيىسىنى قىياس قىلىش مۇمكىن.

قەدىمكى زامان ھۆججەتلىرىدە غەربىي يۇرتتا مۇزىكىنىڭ بولغانلىقى ھەم ھەر خىل شەكىلگە ئىگە ئىكەنلىكى توغرىلىق ئۇچۇرلار ساقلانغان. جۇڭگونىڭ يازما مەنبەلىرىدىن غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لىيۇشياڭ (刘向) يازغان «مۇھاكىمە گۈلزارى» («说苑») ۋە «جۇ سۇلالىسى قائىدە - يوسۇنلىرى» («周礼») ناملىق كىتابلاردا، خۇاڭدىنىڭ لىڭ لۈن (伶伦) دېگەن كىشىنى قۇرۇم (كۇمېنلۇن) تېغىغا ئاھاڭ تۈزۈشكە ئەۋەتكەنلىكى، مىلادىيىدىن 16 ئەسىر ئىلگىرى تۆت تەرەپتىكى قوۋملارنىڭ مۇزىكىلىرىنى بىلىدىغان تى لو (鞞鞞) ئىسىملىك سەنئەتچىنىڭ بولغانلىقى يېزىلغان. بۇ يەردىكى خۇاڭدى 6000 — 8000 يىللار مۇقەددەم ياشىغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ. قۇرۇم تاغلىرى بولسا خوتەن بوستانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلار ئىدى. مىلادىيىدىن بىر - ئىككى ئەسىر ئىلگىرىلا غەربىي يۇرتتا خېلى تەسىرلىك كۈيلەر بولغان. مەسىلەن، خەنزۇچە «غەربىي ئاستانە خاتىرىلىرى» («西京杂记») ناملىق كىتابنىڭ 3 - جىلدىدە مۇنداق دېيىلگەن: «چى خېنىمنىڭ دىدىكى جىياپېيلەن كېيىن فۇفېڭلىق دۈەنزۇغا توقال بولغان... 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئۇ بەزى كۆلىگە كەلگەندە ئۇدۇن كۈيىنى چالغان. «دېمەك، تەتقىقاتچىلار بۇ ۋەقەنىڭ تارىخىي يىلنامىسىنى تەكشۈرۈپ، «ئۇدۇن كۈيى» نىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206 — 195 - يىللىرىدا ئوتتۇرا جۇڭگوغا تارقالغانلىقىنى ئىپتىتىشتى.

غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى قوۋملارنىڭ قەدىمكى زاماندىلا ئۆزى لىرىنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرى بولغان. ئۇلار بۇرغا، جىيا ۋە نەي قاتارلىقلار. بۇرغا - خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى سۈيچېن يازغان «سۆزلەملەر

ئىزاھى» (说文) ناملىق كىتابتا: «چياڭلار چالغان بۇرغا تۈپى دەپ ئاتىلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئەينى ۋاقىتتا، بۇرغا تەبىئىي مۇڭگۈزدىن ياسىلاتتى، كېيىن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا باشقا شەكىلدىكى بۇرغالارغا ئۆزگەرگەن. ھەتتا ئوتتۇرا ئەسىردىكى قوچو سازلىرى ئىچىدە شەكلى ئۆكۈز مۇڭگۈزىگە ئوخشايدىغان «مىر بۇرغا» بارلىققا كەلگەن. بۇرغىنى ھازىرغىچە ئۇيغۇرلار قوللىنىپ كېلىۋاتىدۇ. ھازىرقى كانايىمۇ بۇرغىنىڭ تەرەققىي قىلغان شەكلى.

چيا — «سۆزلەملەر ئىزاھى» دا «غۇز جىياسى (胡笳)» پىلى (琵琶)، خەنزۇلارنىڭ قەدىمكى بىر خىل يەرلىك سازىغا ئوخشايدۇ، ئەمما تۆشۈكى يوق» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت مۇزىكىسىدا كى جيا ئوتتۇرا ئەسىردىكى كۈسەن مۇزىكىسىدا بىلى دەپ ئاتالغان. ئۇ ھازىر ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا بالامان دەپ ئاتىلىپ يەنىلا قوللىنىلىۋاتىدۇ.

(نەي) — بۇ قەدىمكى زاماندا «چىياڭ ئېيى» دەپ ئاتالغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مارۇڭنىڭ «نەي ھەققىدە خاتىرە» (马融: «长笛赋») سىدە مۇنداق دېيىلگەن: «بۈگۈنكى كۈندىكى نەيلەر چىياڭلاردىن كەلگەن، ئەمما ھازىر چىياڭلارنىڭ بامبۇك كەسكەن (نەي ياساشقا) كۆرۈنۈشىمۇ يوق، شۇنداقتىمۇ نەي ئاۋازى ئۈزۈلمەي ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ». «سۆزلەملەر ئىزاھى» دا: «چىياڭ ئېيىنىڭ ئۈچ تۆشۈكى بار» دېيىلگەن. ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ئۈچ تۆشۈكلۈك بىر دانە نەي ساقلانماقتا. ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكىلەر ئۇنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (420-581- يىللار) دىكى چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلدى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئاۋۋالقى چىن خانلىقى دەۋرىدىكى چىياڭ ئېيىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى ساقلىنىپ كەلگەن، ئوتتۇرا ئەسىردىكى كۈسەن مۇزىكىلىرىدا بارغانسېرى مۇكەممەللەشكەن، ھازىر ئۇيغۇر سازلىرى ئىچىدە نەي يەنىلا قوللىنىلىپ «نەي» ئاتالماقتا.

بۇ يەردە ئىلغا ئېلىنغان چىياڭلار ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدا ياشىغان قەدىمكى قوۋملاردىن بولۇپ، جەنگو دەۋرىدە

كەلگەندە چىنخەي شىنجاڭ تەرەپلەردە، سىچۈەننىڭ غەربىي ۋە شىزاڭنىڭ شىمالىدا ياشىغان. مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدە كرورەندىن تارتىپ پامىر تاغلىرىغىچە چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى ياشىغان، كېيىنچە غەربىي يۇرتتا ياشىغان چياڭلار شىنجاڭدىكى ئاساسىي مىلەتلەرنى شەكىللەندۈرۈشكە ئېتىنىڭ مەنبە بولغان.

ھازىر ساقلىنىۋاتقان شىنجاڭ مىڭئۆي تام رەسىملىرىدە خەن سۇلالىسى جىن خانلىقى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت چالغۇلىرىدىن سىزىلغانلىرى بار. بۇ تام رەسىملىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا خەن سۇلالىسى، جىن خانلىقى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت چالغۇلىرى ئىچىدە تارقىق سازلار، يەللىك سازلار، ھەر خىل دۇمباقلار ۋە ئاسما سازلار بار بولۇپ، مۇكەممەل مۇزىكا شەكلىنى ھازىرلىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدىكى تارقىق چالغۇ ئەسۋابىلار تۈرى ئىچىدە بەش تارقىق بەرباب، ئەگرى بويۇنلۇق بەرباب، رۇەنشەيەن، تىك غوڭسقا، سۈمۈرغ باشلىق غوڭقا، جېڭ (箏) لار بار؛ يەللىك سازلار تۈرى ئىچىدە نەي، بېلى (بالىمان)، نەي (پەيشياۋ، 排箫 نەيىنىڭ بىر خىلى)، سېڭ (笙)، سۇناي بار؛ پەدىلىك سازلار ئىچىدە بەل دۇمبىقى (腰鼓)، جىڭ (擗鼓)، چوڭ دۇمباق قاتارلىقلار بار؛ ئاسما چالغۇ ئەسۋابىلار تۈرى ئىچىدە چىنچاڭ (拍板) قاتارلىقلار بار. مىڭئۆي سىزمىلىرىدىن 14 خىل چالغۇ ئەسۋابىنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەلۋەتتە، ئۇ دەۋرلەردىكى چالغۇلار ھازىر ساقلىنىۋاتقان تام رەسىملىرىگە سىزىلغانلىرىدىنمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن. شۇنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، مۇشۇ 14 خىل چالغۇ ئەسۋابى ئىچىدە سېڭ، شياۋ (زىڭ)، جېڭ، چىنچاڭ بار، سۈمۈرغ باشلىق غوڭقا بار، لېكىن تېخىمۇ كۆپلىرى بولسا شىنجاڭدىكى مىللىي چالغۇلار ياكى قايتا ئىشلەنگەن چالغۇلار، يەنى بەش تارقىق بەرباب (باربىت)، نەي، بېلى، سۇناي، ناغرا، يان دۇمباق، دالا دۇمبىقى قاتارلىقلاردۇر.

ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا بارلىققا كەلگەن بەزى مۇھىم مۇزىكا كۈيلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان. تەتقىقاتچىلار بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «ئۇيغۇر مۇزىكىسى ئۆزىنىڭ ئۇزاق يىللىق تارىخىي تەرەققىياتى داۋامىدا ئۆزىگە خاس بەدىئىي

ئەنئەنىلەرنى شەكىللەندۈردى. بۇ ئەنئەنىلەر ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئۆتۈپ، ئۆزىگە خاس مەكتەپ (مىللىي ئۇسلۇب) نى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. غەربىي يۇرت - مۇزىكا ۋە چالغۇلار خەزىنىسى. بۇ رايوندا مۇزىكا ئۆزىنىڭ بايلىقى ۋە ھەر خىللىقى، مۇرەككەپلىكى ۋە ئۆزگە-چىنلىكى بىلەن يەر يۈزىنىڭ باشقا رايونلىرىنىڭ مۇزىكىلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. شىمالىي يېرىم شارنىڭ ئوتتۇرا (ئىللىق) بەلۋاغىغا جايلاشقان رايونلار (شەرقىي ۋە شىمالىي ئاسىيا، مەركىزىي ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا، خۇراسان - ئىران ۋە مېسوپوتامىيە، ھەتتا ھىمالايانىڭ جەنۇبىدىكى پەنجاب، كەشمىر رايونلىرى) دا پەيدا بولۇپ، راۋاجلىنىپ، بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ھەر خىل چالغۇلارنىڭ مۇزىكىلىرىنى ۋە ئۇنۋانلىق ھالەتلىرىنى مانا مۇشۇ شىنجاڭ زېمىنىدا كۆرگىلى بولىدۇ. ①

يازما ھۆججەتلەر، تام زەسىملىرىدىكى ئۇچۇرلاردىن باشقا، ئەنئەنىۋىي ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارمۇ شىنجاڭ مۇزىكا - كۈيلىرىنىڭ ئىجرا ۋاسىتىسى بولغان چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پەيدا بولۇش قىممىتى چوڭ نەرسە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقىدىن 1990 - يىللاردا ئىككى دانە غوڭقا بايقالغان بولۇپ، ئۇلار مىلادىيىدىن بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپلۇقى دەلىللەنگەن. 2003 - يىلى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى پىچان ناھىيىسىنىڭ ياڭخې قەبرىستانلىقىدىن غوڭقا قاتارلىق ئۈچ دانە چالغۇ ئەسۋابىنى بايقىغان بولۇپ، ۋاقتى چەرچەن ناھىيىسىدىن بايقالغان غوڭقىدىنمۇ بۇرۇن ئىكەن، يەنى ئەخمىنەن 2500 يىللىق تارىخقا ئىگە دەپ قارالغان. ②

قەدىمكى زامان مۇزىكىلىرى «تارىخىي ئۇچۇر» دېيىلىدۇ.

تارىخىي ھۆججەتلەردە غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا بەزى مۇزىكا - ئاھاڭلارنىڭ بار بولغانلىقى توغرىلۇق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. بۇلار «ئۇدۇن كۈيى»، «سۈلې نەغمىسى»، «كۈسەن نەغمىلىرى»، «قوچو نەغمىلىرى»، «ياپان نەغمىلىرى» ③ «ئېۋىر-...

① لىن تۇرسۇن: «ئۇيغۇر كون ئىككى مۇقامىنىڭ شەكىللىنىشى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە»، «ئۇيغۇر كون ئىككى مۇقامى ئەنئەنىۋىي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى، 95 - بەت.

② «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 2004 - يىلى 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىكى باشقا قارالسۇن.

غول نەغمىلىرى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا 2 - ئەسىرلەردە «ئۇدۇن كۈيى». بۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 — 2 - ئەسىرلەردە ئەل ئارىسىدا تارقالغان. «سۈلى نەغمىسى». بۇ مىلادىيە 4 — 6 - ئەسىرلەردە ئەل ئارىسىدا تەسىرلىك مۇزىكا سۈپىتىدە تارقىلىشقا باشلىغان، شۇنداقلا شۇ دەۋرلەردە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا ئېلىپ بېرىلىپ، ① سۈي سۇلا-لىسىنىڭ ياڭدى پادىشاھى زامانىسىدا «توققۇز قىسىملىق مۇزىكا» نىڭ ئىچىگە، تاڭ سۇلالىسى زامانىسىدا «10 قىسىملىق مۇزىكا» نىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلۈپ، ياقا يۇرت زاتلىرى ۋە چەت ئەللىك مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىشتا ئورۇندىلىدىغان مۇزىكا قىلىنغان. «كۈسەن نەغمىلىرى». بۇ قەدىمكى كۈسەن ئېلىنىڭ مۇزىكا ۋە ئۇسۇلى بولۇپ، تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن مىلادىيە 1 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا پىخلىنىشقا باشلىغان. مىلادىيە 3 - ئەسىردىن 6 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا تەرەققىي قىلغان، سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى مۇزىكىلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن. مىلادىيە 6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە كۈسەن نەغمىلىرى ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن بولۇپ، ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. كۈسەن نەغمىلىرىنى ئورۇنداش ئۈچۈن چوڭ بىر ئوركېستىر تەشكىل قىلىنىدىكەن، 20 نەچچە خىل چالغۇ ئەسۋابى ئىشلىتىلىدىكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە تارلىق چالغۇلار، يەللىك چالغۇلار، بەدىلىك چالغۇلار، ئاسما چالغۇلار بولغان. تاڭ سۇلالىسى راھىبى شۈەنزىڭ كۈسەن ئەلنەغمىچىلىرى «تارلىق، يەللىك چالغۇلارنى تازا ۋايىغا يەتكۈزۈپ چالايدىكەن» دېگەن. «كۈسەن نەغمىلىرى» ئىچىدە «كۈسەن مۇزىكىسى» گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ. مىلادىيە 382 - يىلى ئالدىنقى چىن خانلىقى دەۋرىدە لۈي گۋاڭ كۈسەننى مەغلۇپ قىلىپ بۇ مۇزىكىنى خېشى كارىدورىغا ئېلىپ ئەكەتكەن. سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە «توققۇز قىسىملىق مۇزىكا»، تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە «ئون قىسىملىق مۇزىكا» غا كىرگۈزۈلۈپ، ئوردىدا ئورۇندالغان. «ياپپان نەغمىلىرى» (悦般乐) ياپپان — بەزىلەر يۆبەنلەر.

① ۋېي شۇ «ۋېينامە» دە: «سۈلى نەغمىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە مىلادىيە 436 - يىلى تارقالغان» دەپ بايان.

نى ياغمىلار دەپ ھېسابلايدۇ). ياپىانلار شىمالىي ھونلارنىڭ ئەۋلادى، شىمالىي ھونلار غەربكە قاراپ كۆچكەندە بىر قىسمى كۈسەننىڭ شىمالىدا قېپقالغان، مىلادىيە 4 — 6 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئۇلار تۇرغان جاي جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيسۇنلار ماكانىنىڭ غەربىي شىمالىدا ئىدى. ۋېي شۇنىڭ «ۋېينامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە: «فۇتۇڭ غەربىي دىيار (476 - يىلى) غا بېرىپ كەلگەندىن كېيىن، ياپىان ناغرا ئۇسسۇلى مەھكىمە، ئوردا ئۇسسۇلى قىلىندى»؛ «ياپىان خانلىقى ئۇيسۇن خانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىدا... شىمالىي ۋېي خانى رېڭ شاۋ ناغرا ئۇسسۇلى بەزمىلىرىدە ئوردىدا ياپىان نەغمىلىرىنى ئورۇندات- قۇزاتتى» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن ياپىان نەغمىلىرىنىڭ مىلادىيە 5 - ئەسىردە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا تارقىلىپ كىرگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

«قوچو نەغمىلىرى». بۇ قەدىمكى قوچو رايونىدا تارقالغان ئۇس- سۇللۇق مۇزىكىنىڭ بىر خىلى. ئەڭ دەسلەپ بۇ مۇزىكا مىلادىيە 6 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا كىرىشكە باشلىغان. سۈي ۋە تاڭ سۇلالىلىرى زامانىسىدا بۇ نەغمە پادىشاھلارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتقان ھەم «ئون قىسىملىق مۇزىكا» تەركىبىگە ئېلىنغان.

«ئېۋىرغول — ئۇيغۇرغول نەغمىلىرى». بۇ مىلادىيە 7—9 - ئەسىرلەردە بارلىققا كەلگەن، مىلادىيە 8 - ئەسىردە راسا گۈللەنگەن. تاڭ سۇلالىسى زامانىسىدا ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا يېتىپ بېرىپ، مۇزىكا ئوقۇتۇش يۈرتىدىكىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتقان.

مۇزىكا تەتقىقاتچىلىرى شۇنى كۆزەتتىكى، يۇقىرىدا مەنپ ئۆت- كەن بۇ مۇزىكا - نەغمىلەر كېيىنكى چوڭ تىپتىكى مۇقامنىڭ شەكىل- لىنىيىسىنىڭ خېمىرتۇرۇشى بولغان.

2. ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىسى مۇقام
يىپەك يولى مۇزىكا مەدەنىيىتى بويىچە ئاتاقلىق تەتقىقاتچى جۇ چىڭباۋ ئەپەندى «جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ بارلىققا كېلىش، تەرەققىي قىلىش تارىخى ھەققىدە قىسقىچە بايان» ناملىق ماقالىسىدە: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى — ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇقام ئۇيغۇر مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىكى بىيا- ھا گۆھەر» دەپ كېلىپ، ئۇنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىش، گۈللىنىش ۋە

راۋاجلىنىش دەۋرىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «بىرىنچى، ئويغىنىش دەۋرى (ئەڭ قەدىمكى دەۋردىن مىلادىيە 4 - ئەسىرگىچە)، ئىككىنچى، گۈللىنىش دەۋرى (مىلادىيە 4 - ئەسىردىن 8 - ئەسىرگىچە)، ئۈچىنچى، ئۆزگىچە تەرەققىيات دەۋرى (مىلادىيە 8 - ئەسىردىن 14 - ئەسىرگىچە)، تۆتىنچى، قوشۇلۇش دەۋرى (مىلادىيە 14 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە)، بەشىنچى، قېلىپلىشىش دەۋرى (16 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرگىچە)» ①.

ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» تىرەن مەنبە، ئۇزاق ئېقىم، گۈزەل گەۋدە، يۇقىرى قىممەتكە ئىگە. ئۇ ئۆزىنىڭ تولىمۇ تىرەن تارىخىي قاتلىمىدا، ئەل ئارىسىدىكى ۋە ئوردا - قەسىر - لەردىكى يۈرۈشلەشكەن ياكى يۈرۈشلەشتۈرۈلۈۋاتقان مۇزىكا تۈركۈمەلىرى ئاساسىدا، ئۇزاق يېتىلىش مۇساپىسىنى بېسىپ بۈگۈنكى سەۋىيىگە مۇيەسسەر بولغان.

ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ يۈرۈشلەشكەن شەكلى ۋە ئىسىم - ئاتالغۇلىرى ئوخشاشمايدۇ. مەسىلەن، بۈگۈنكى كۈندە مۇقاملار «ئون ئىككى مۇقام»، «دولان مۇقامى»، «قۇمۇل مۇقامى»، «تۇرپان مۇقامى»، «ئىلى - ياركەنت مۇقامى»، «كۇچا مۇقامى»، «خوتەن مۇقامى»، «ئابۇجەشمە مۇقامى» قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىۋاتىدۇ. «ئون ئىككى مۇقام» ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ يادروسى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» («新疆民族辞典») دا مۇنداق يېزىلغان: «ئون ئىككى مۇقام» كاشغەر رايونىدا تارقالغان ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسسۇللۇق چوڭ يۈرۈشلەشكەن مۇزىكىسى، يۈرۈشلەشكەن ئون ئىككى چوڭ كۈيدىن تەركىب تاپقان بولغىنى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان، ئادەتتە «كاشغەر مۇقامى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەڭ ساپ، ئەڭ تىپىك بولغان، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسسۇللۇق ئەنئەنىۋى ئەسىرى. ②

«ئون ئىككى مۇقام» دىن ئىبارەت يۈرۈشلەشكەن مۇزىكىنىڭ ناملىرى مۇنداق: (1) راك؛ (2) چەببىيات؛ (3) مۇشاۋىرەك؛

① «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى.
② لېۋ ۋېيىن باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن: «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 233 - بەت.

(4) چارگاھ؛ (5) پەنجىگاھ؛ (6) ئۈززال؛^① (7) ئەجەم؛ (8) ئوشاق؛ (9) بايات؛ (10) ناۋا؛ (11) سىگاھ؛ (12) ئىراق.

«ئون ئىككى مۇقام» بۈگۈنكى كۈندە «كاشغەر مۇقامى» دائىرىسىدىن ھالقىپ چىقىپ، پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مۇزىكا قامۇسىغا ئايلىنىپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭگو، جۈملىدىن شەرق مۇزىكا خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەر دېگەن شەرەپلىك نامغا مۇيەسسەر بولدى.

«ئون ئىككى مۇقام» ھەجىم جەھەتتە ناھايىتى چوڭ. مەشھۇر مۇقامشۇناس كاشغەرلىك تۇردى ئاخۇن ئاكا (1881 - 1956 - يىللار) لېنتىغا بەرگەن، 1960 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ پۈتكۈل ئاھاڭلىرى 245 نەغمە بولۇپ، ئۇنىڭغا سېلىنغان مۇقام تېكىستلىرىنىڭ سانى 2482 كۆپلىتىدىن تەركىب تاپقان، ھەر بىر مۇقامنى ئورۇنداش ئۈچۈن ئىككى سائەت ۋاقىت كېتىدۇ. شۇنداق بولغاندا، «مۇقام» نى باشتىن - ئاخىر توختىماي بىر قېتىم ئوقۇپ چىقىش ئۈچۈن 24 - 27 سائەت ۋاقىت كېتىدۇ. دېمەك، «ئون ئىككى مۇقام» تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، ھەجىمىنىڭ چوڭلۇقى، ئۈن-دارىرىتىملىرىنىڭ كۆپ خىللىقى، مېلودىيىسىنىڭ گۈزەللىكى، كۈي شەكلىنىڭ راۋانلىقى، نەغمىلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدىكى چېكىلىق جەھەتتە جۇڭگودىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا سەنئەت خەزىنىسىدىمۇ يېگانە مۇزىكا قامۇسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3. مۇزىكا - مۇقام تارىخىدا تۆھپە قوشقان ئەزىمەتلەر

مۇزىكا - مۇقام خەلقىنىڭ كۆپلىكتىن ئەقىل - پاراسىتىنىڭ مەھسۇلى، ئۇزاق تارىخى جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىر قىسىم مەشھۇر سازەندىلەر ۋە مۇزىكا تەتقىقاتچىلىرى ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى خاس مۇزىكا ئىشلىرىغا بېغىشلاپ، مۇزىكىدىن لارنى ئىلمىي يوسۇندا رەتلەش، كۈي - ئاھاڭلارنى توپلاش، ئۇنى ئەزەزىيە جەھەتتىن شەرھلەش، نام - ئاتالغۇلىرىنى تەرتىپلىك بايان قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە سامياۋدا (مىلادىيە 6 - ئەسىز)، بەي مىڭدا (白明达، مىلادىيە 6 - ئەسىر)، شۇجۇپ، خې تۇ (何妥، مىلادىيە 6 - ئەسىر)

① مۇقامشۇناسلار «ئۈززال» ئەمەس، «ئۈززال» دەپ ئاتاش كېرەك دەپ قارايدۇ. بۇ ھەقتە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىننىڭ «ئۇيغۇر مۇقام ئەزىزىسى» ناملىق كىتابىنىڭ 377 - بېتىگە قاراڭ.

ئەسىر)، ۋايىجرا كىلتى (尉迟敬德، مىلادىيە 7 - ئەسىر)، پېي شېنغۇ (裴神符، مىلادىيە 7 - ئەسىر)، لى چىۋىيەن (李龟年، مىلادىيە 8 - ئەسىر)، ۋايىجرا چىڭ (مىلادىيە 8 - ئەسىر)، ۋايىجراكان (مىلادىيە 9 - ئەسىرلەر)، بەي لىمۇ (白李摸، مىلادىيە 8 - ئەسىر)، قۇتلۇق (康坤仑، 骨出禄، مىلادىيە 8 - ئەسىر)، پېي شىڭخۇ (裴兴奴، مىلادىيە 8 - 9 - ئەسىرلەر)، فارابى، لۇتى، سەئىدخان (1484 - 1533 - يىللار)، قىدىرخان، ئابدۇرەشىدخان، ئاماننىساخان قاتارلىق مۇزىكىشۇناس، مۇقامشۇناسلار ئۆتكەن. تۆۋەندە تۆھپىسى گەۋدىلىك بولغان بىر قىسىم كىشىلەرنى تونۇشتۇرىمىز:

مىۋجۇپ — مىلادىيە 6 - ئەسىردە كۈسەن ئېلىدە ياشىغان مۇزىكىانت بولۇپ، مۇزىكىانتلار جەمەتىدە تۇغۇلغان. خەنزۇچە قەدىمكى تارىخنامىلەردە ئۇنىڭ «ئاتىسى خەربىي يۇرتلۇق، مۇزىكىانت دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن. ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا سەلتەنەت سۈرگەن شىمالىي جۇ خانلىقى (مىلادىيە 557 — 581 - يىللار) نىڭ ۋۇدى خانى زامانىسىدا تۈرك مەلىكىسى ئاشىنا بىلەن چاڭئەنگە بارغان ۋە ئۆزىنىڭ مۇزىكا ساھەسىدىكى تالانتى بىلەن چىڭ يى، ۋەن باۋچاڭ بىلەن بىرلىكتە شىمالىي خانلىقلار تەۋەسىدىكى ئۈچ چوڭ مەشھۇر مۇزىكىانت بولۇپ شۆھرەت قازانغان. ئۇ پىپا قاتارلىق كۈسەن مۇزىكىلىرىنى ماھىرلىق بىلەن ئورۇندىغۇچى بولۇش بىلەن بىرلىكتە، كۈسەننىڭ كۈيشۇناسلىق نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا تەكشۈرگەن. ئۇنىڭ «12 تېمپېراتسىيىلىك كۈيشۇناسلىق قانۇنى» بولۇپ، ئۇ بەش تار تارنە (بەش تون، ئاۋاز رايونى)، يەتتە ئاھاڭ شەكلى (يەتتە گامما) دىن ئىبارەت ئىدى. ھەر بىر تارنە ئۆز ئىچىدىن يەتتە ئاھاڭ شەكلىگە بۆلۈنۈپ، 35 خىل ئاھاڭ شەكلى ھاسىل قىلاتتى. ھەر بىر ئاھاڭ شەكلىدە بىر خىل ئاۋاز ئاساس قىلىنغان مۇزىكا بولاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ دادىسىدىن ئۆگەنگەن يەتتە پارچە كۈي نەغمىسى بولغان. ①

مىۋجۇپ چاڭئەندە مۇزىكىانت چىڭ يى بىلەن بىرلىكتە «بەش تارنە، يەتتە ئاھاڭ» دىن ئىبارەت مۇزىكا نەزەرىيىسىنى ئۇزۇن

① ئا. نۇھمەد ئىمىن: «ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى» (تۆن ئىككى مۇقام، مەلئەدە، مىلەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى، 39 - بەت)

مۇددەت ھەمكارلىشىش، تەتقىق قىلىپ، ئۇنۋى «12 تېمپېراتسىيە»
 24: ئاھالە» غا كېڭەيتكەن. ① ياپونىيە تارىخچىسى لىن جەننەن
 (Hayasi Kenzo)، ئۆزىنىڭ «سۈي - تاڭ سۇلالىلىرى بەزمە نەغمىلىك
 ىرى، تەتقىقاتى» (گومورو خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان) دېگەن كىتابىدا،
 سۇجۇپنىڭ 12 رېتىملىق كۆي قانۇنىيىتى «جۇڭگو مۇزىكىچىلىك
 قىدا مەسىلىسىز يېڭىلىق كەيپىياتى ئۇغدۇردى، ھەتتا سۇڭ سۇلالىسى
 دەۋرىدە، ياپونىيە مۇزىكىسىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن» دەپ يازغان.
 فارابى — ئوتتۇرا ئاسىيا مۇزىكا تەرەققىياتىدا مۇھىم ئورۇندا
 تۇرىدىغان كاتتا ئەرەب. ئۇ قاراخانىيلار زامانىسىدا بۇ خانلىققا تەۋە
 ئوتتۇرا (فاراب) قەلئەسىدە توققۇز ئوغۇزلارغا مەنسۇپ بىر ئائىلىدە
 تۇغۇلغان. فارابنىڭ مۇزىكا جەھەتتىكى مۇھىم تۆھپىسى «كىتابۇل
 مۇستەۋل كەبىر» (مۇزىكا ھەققىدە چوڭ كىتاب)، «كىتابۇل مۇسەپ
 قۇل سەغىرى» (مۇزىكا ھەققىدە سۆز)، «رېتىم تۇرلىرى ھەققىدە»
 قاتارلىق نەزەرىيىۋى ئەسەر يازغانلىقى؛ ئۇ مۇزىكىسىنى بىر تار
 قوشۇپ ئىسلاھ قىلىپ، بەرەب ئاساسىدا ئەرەب مۇزىكىسىنى 18 -
 كۆيگە كۆتۈرگەنلىكى، 15 ھەرپلىك نوتا قوللانغانلىقى، سەيفۇل دەۋلە
 زامانىسىدا مۇزىكا شاگىرتلىرىنى تەربىيەلەپ ئۆز نەزەرىيىسىنى ئىز-
 چىلاشتۇرغانلىقىدىن ئىبارەت. فارابى مۇزىكىدا ئەرەب، شەرق نەزە-
 رىيىسىگە، ئېنىقراقى، ئەرەب - تۈركىي نەزەرىيىسىگە ۋە ئەرەب
 نەغمە نەزەرىيىسىگە ئاساس سالغان. ئۇ مۇزىكىدا مەنەپ قەلئە
 ئەلىشىر نەۋائى — مۇزىكىغا قىزىققان، يەنى خوجا يۈسۈپ بۇر-
 ھان دېگەن سازەندىدىن ساز چېلىشنى ئۆگەنگەن. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە
 ھىجاز، ئىراق، ئەجەم، ناۋا، ئوشاق، راست، چارگاھ، پەنجىگاھ،
 نەۋرۇز ئاھاڭلىرىنىڭ نامىنى تىلغا ئالغان. يەنى ئۇ بىر قاتار مۇقام
 ناملىرىنى «دەرىجە»، «ماكان» (ئورۇن، دىيار)، «جۈملىدىن ئاھالە
 مەنىسىدە ئىشلەتكەن. نەۋائى ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىدە شېئىرىي رېتىم-
 دارلىق، مۇزىكىنىڭ ئەھمىيىتىنى تىلغا ئالغان. (۵)
 يۈسۈپ قەدىرخان ۋە ئاماننىساخان — يەكەن خانلىقىنىڭ خانى
 ئابدۇرەشىدخان (1533—1560/70 يىللار) مۇقام — مۇزىكىغا

① ۋاللى رۇلا: «سۇجۇپ ۋە كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ شەرققە تارقىلىشى». «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى»
 ۋۇرئىلى، 1996 - يىلى 4 - سان، 16 - بەت، خەنزۇچە، ئۈرۈمچى.

ھېرىسمەن بىر ئادەم بولۇپ، ئۇ مۇقام - ئاھاڭلارنى رەتلەپ چىقىش ئۈچۈن يۈسۈپ قىدىرخان (? - 1571/61 - يىللار) بىلەن ئۆزىنىڭ ئايالى - خانىش ئاماننىساخاننى بۇ خىزمەتنى ئورۇنداشقا بەلگىلىگەن. بۇ ئىككىيلەن خەلق ئارىسىدىكى سازەندىلەرنى ۋە مۇقام - كۈيلەرنى توپلاپ، مۇقامنى بىز قېتىم رەتلەپ سىستېمىلاشتۇرۇپ چىققان.

ئەيەكەن خانلىقى زامانىسىدا دوستى يەزكەندى دېگەن بىر مۇزىكا ئىلمى ئۇ ئۆتكەن، مەشھۇر مۇزىكا ئالىمى دەرۋىش ئەلى 1572 - يىلى يازغان «رىسالە ئى مۇسقى» ناملىق كىتابىدا: «ئەزىزەدەلى دەۋلەت ئابادى ياركەندىكى تەختى دىيارى كاشغەر ئەست» (كاشغەر دىيارىنىڭ تەختىگە يار دەۋلىتى ئاباد يەزكەندىن) بولغان ئەزىز دوستى، جېنىمىدەك پەيۋەندىسى بولغان دوستى يەزكەندىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالغان. مەشھۇر (1711 - 1757 - يىللار)، مۆجىزى (1820 - يىللار)، ئاقس (1840/2 - 1920/2 - يىللار) قاتارلىقلار ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىدە مۇقامنىڭ ھەرقايسى ناملىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بولۇپ، بۇلار «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ناملىرى، ئېتىمولوگىيىسى، شەكىللىنىشىنى چىلىشتە، تۈردى ئاخۇن ئاكا ساقلاپ كەلگەن مۇقام ۋە ئۇنىڭ ناملىرىنىڭ تارىخىيلىقىنى بىلىشتە چوڭ رول ئوينىغان. بۇ يەردە شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، مۇقاملارنىڭ تەپسىلىيەتكە نامىنى ئەڭ دەسلەپ خاتىرىگە ئالغان كىشى تۆمۈر رىيىلەر سۇلالىسى زامانىسىدا ياشىغان ئابدۇقادىر مەراغالى بولۇپ، بۇ مۇزىكا ئىلمى 1418 - يىلى پارس تىلىدا يازغان «مەقاسىدۇلئەلخۇۋان» («ناخشا - مۇزىكىنىڭ مەقسىتى ۋە نىشانى») ناملىق كىتابىدا تۆمۈر رىيىلەر پادىشاھلىقىنىڭ ئوردا - سازىيىدا ئورۇندىلىپ تۇرغان «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ناملىرىنى مۇنداق كۆرسىتىپ ئۆتكەن: (1) - موشت - شاق؛ (2) - ناۋا؛ (3) - بۈسەئلىك؛ (4) - راست؛ (5) - ھۈسەينى؛ (6) - ھىجاز؛ (7) - رەناۋى؛ (8) - زەنگۈلە؛ (9) - ئىراق؛ (10) - ئىسفوھان؛ (11) - زىرەفكەندە؛ (12) - بۇزۇڭ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئاپتورلار مۇقام ناملىرىنى خەرخىل شەكىلدە تىلغا ئېلىشقان.

ھېلىم ۋە سېلىم - بۇلار كاشغەردە ياشىغان ئاكا - ئۇكا مەشھۇر

مۇقامچىلار بولۇپ، ئۇلار 1879 - يىلى سېتىۋالدى دېگەن يەنە بىر مۇقامچى بىلەن بىرلىكتە كاشغەر رايونىدا تارقىلىپ يۈرگەن مۇقاملار، نى بىر قېتىم رەتلەپ، قېلىپلاشتۇرۇپ، كۆلىمى تېخىمۇ زور بولغان ئۇسسۇللۇق يۈرۈشلۈك مۇزىكا - نەغمىلەرنى ۋۇجۇدقا چىقارغان. شۇنىڭ بىلەن كاشغەر مۇقامى كۈنسېرى مۇكەممەللەشكەن. ①

مۇھەممەد موللا (كارۋاشاڭ ئاخۇنۇم) - 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كاشغەردە تۇغۇلغان، ھېلىم ۋە سېلىملارنىڭ مۇزىكا ئۇيۇشىسىدىن مۇزىكا ئۆگەنگەن. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىلىغا چىقىپ، كاشغەر مۇقامىنى ئىلى رايونىغا تارقىتىشتا مۇھىم ھەسسە قوشقان. 40 يىلدىن ئوشۇق ئۆمرىدە ئىلى رايونىنىڭ مۇزىكا ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈشكە كۈچ چىقارغان. ②

ئۈردى ئاخۇن ئاكا (1881 - 1956 - يىللار) - كاشغەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ بۇلاقسۇ (بۆرى خىلتاي) يېزىسىدا نەچچە ئەجدادىدىن تارتىپ ئەلنەغمىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن مۇقامچىلار ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ③ ئۇ دادىسى تەۋەككۈل ئاخۇن، ھېلىم، سېلىم، سېتىۋالدى قاتارلىقلاردىن مۇقام ئۆگەنگەن، شۇنداقلا ھېلىم، سېلىم ۋە سېتىۋالدىلار بىلەن ئۆزئارا مۇقام ئۆگىتىشكەن. ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى مۇقام ئورۇنداشقا سەرپ قىلىپ، «ئون ئىككى مۇقام» نى تولۇق ئىگىلىۋالغان. 1950 - 1955 - يىللىرى يېڭى جۇڭگودا خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن «ئون ئىككى مۇقام» نى تولۇقى بىلەن ئورۇنداپ، پلاستىنكىغا بېرىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مۇزىكا بايلىقىنى ساقلاپ قېلىشتا ئۇلۇغ خىزمەت كۆرسەتكەن.

ۋەن تۇڭشۇ - خەنزۇ، ئاتاقلىق مۇقام تەتقىقاتچىسى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن شىنجاڭغا كېلىپ ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى پلاستىنكىغا ئېلىش ئىشىنى بىۋاسىتە ئىشلىگەن. بۇنىڭ بىلەن تۈردى ئاخۇن ئاكا قاتارلىق مۇقامچىلار ئورۇندىغان مۇقاملار تولۇقى بىلەن

① «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى نەشرى، 112 - بەت.
 ② ئا. رايىمان ئۆزگەن «مۇقام پېشۋالىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى، 166 - بەت.

پلاستىنىكىغا ئېلىنىپ، ئوتلاشتۇرۇلۇپ، ئىككى توملۇق كىتاب قىلىنىپ «ئون ئىككى مۇقام مۇزىكا نوتىلىرى» دېگەن نام بىلەن مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1960 - يىلى نەشر قىلىندى. ۋەن تۇڭشۇ ئەپەندى ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرگە تونۇشتۇرۇشتا چوڭ خىزمەت كۆرسەتتى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يېقىنقى دەۋرلەردىن بېرى ھاجى ئاخۇن قالۇنچى (1795—1865 - يىللار)، خاكى ھاجى (1849—1910 - يىللار)، ھۈسەيىن خان (19 - ئەسىر)، موللا مۇھەممەد خەلپەت ھاجى (19 - ئەسىر)، دادا خوجا (?—1852—1937 - يىللار)، موللا ئابدۇللا (1850—1930 - يىللار)، تاش ئاخۇن (ئاشاۋاي، 1851—1937 - يىللار)، ئېلى ئاخۇن ساتار (1850—1945 - يىللار)، قۇربان كەكلىك ۋە ھەسەن كەكلىك (19—20 - ئەسىر)، روزى باشى (1864—1933 - يىللار)، ئېلاخۇن كۆككۆز (1866—1970 - يىللار)، ھەسەن تەمبۇر (1873—1946 - يىللار)، خەلىپە بانۇ خانىم (1890—1937 - يىللار)، روزى تەمبۇر (1900—1957 - يىللار)، تۇردى ھامىد (1900—1984 - يىللار)، ئاخۇنباغ (1901—1986 - يىللار)، ئىساخان (1902—1987 - يىللار)، قاسىمجان قەمبىرى (1915—1956 - يىللار)، زىكرى ئەلپەتتا (1915—1986 - يىللار)، ئاقپاشا (1915—1989 - يىللار)، ئېلى ئېزىز قاتارلىق سازەندىلەر ئۆتكەن؛ ئابدۇ شۈكۈر مۇھەممەد ئىمىن، ھۈسەيىن كېرەم، جۇجى، جۇ چىنجاۋ قاتارلىقلار مۇقام تەتقىقاتىغا كۆرۈنەرلىك ھەسسە قوشقان.

4. ئۈستۈل - ئۆلچەم بىلەن ئۆلچەم - ئۆلچەم بىلەن ئۆلچەم

ئۈستۈل - سەنئىتى باشلانغۇچ جەمئىيەت شارائىتىدا مەيدانغا كەلگەن ئەڭ قەدىمكى سەنئەت شەكىللىرىنىڭ بىرى. ئىپتىدائىي ئىنسانلار تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا ئوۋچىلىق، يىغىم - تېرىم ئىشلىرى ۋە باشقا ئەمگەك مەشغۇلاتلىرىدا، ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇشلار ۋە ئىپتىدائىي ئىپتىقاد مۇساپىلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىرىنى ياكى غەلىبە شادلىقلىرىنى قايناق ئۈس - سۆزلۈك ھەرىكەتلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەندى. ھېسسىياتچان، ئىشقا

رەتلىك، رىتىملىق بەدەن ھەرىكەتلىرى تەدرىجىي يوسۇندا ئىپتىدائىي ئۇسۇلنى شەكىللەندۈرگەن. شۇ ئاساستا ئوۋ ئۇسۇللىرى، مۇرا- سىم - مەرىكە ئۇسۇللىرى، ئۇرۇش - جەڭ ئۇسۇللىرى، كېيىنچە بىرقەدەر كەسپىي ئۇسۇل بولغان پېرىخونلۇق - باخشى ئۇسۇللىرى مەيدانغا كەلگەن.

ئۇسۇلشۇناسلار دەۋر ۋە خاراكتېر جەھەتتە ئۇسۇلنى ئىپتىدائىي ئىي ئۇسۇل، خەلق ئۇسۇلى، كلاسسىك ئۇسۇل، ھازىرقى زامان ئۇسۇلى، يالغۇز كىشىلىك ئۇسۇل، ئىككى كىشىلىك ئۇسۇل، كولىكتىپ ئۇسۇل، ئەرلەر ئۇسۇلى، ئاياللار ئۇسۇلى، بالىلار ئۇسۇلى، ئۇسۇللۇق تىياتىر قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىپ چۈشەندۈ- رىدۇ.

غەربىي يۇرتنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئۇسۇل سەنئىتىنى خەلق ئۇسۇللىرى، كلاسسىك ئۇسۇللار، يېڭى ئۇسۇللار قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

غەربىي يۇرتنىڭ ئۇسۇل تارىخى بەكلا ئۇزۇن، ئۇ ئىپتىدائىي ئۇسۇللار، كلاسسىك ئۇسۇل ۋە ھازىرقى زامان ئۇسۇلى (بۇنى خەلق ئۇسۇلى ۋە دىنىي ئۇسۇل دېگەن تارماقلارغا بۆلۈش مۇمكىن) جەرياننى بېسىپ ئۆتكەن.

ئىپتىدائىي ئۇسۇلغا دائىر ماتېرىياللار ئاساسەن قىياتاش رە- سىملىرىدە ئىپادىلەنگەن. كۇچانىڭ شىمالىدىكى قۇرۇقتاغ قىياتاش رەسىملىرى، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى قىيالىقلار، قۇ- تۇيى ناھىيىسىدىكى قىزىلتاش (كاڭجياشىمىزى) قىيالىقى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سارچوققا، تالمالى تاش جىلغا قىياتاش رەسىملىرى، قاراقۇرۇم ۋە ئالتۇنتاغ تىزمىلىرىدىكى قىياتاش رە- سىملىرىدە ئۇسۇلچىلارنىڭ ئوبرازى ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، 1985 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇم ۋە ئالتۇنتاغ-تىز- مىلىرى ئىچىدىكى مۆلچەر دەرياسى بويىدا زور بىر تۈركۈم قىياتاش رەسىملىرىنى تەكشۈرگەن. بۇ رەسىملەر ئىچىدە ئۇسۇلچى قىياپەت- لىرى چۈشۈرۈلگەن بىر قىسىم رەسىملەر بولۇپ، نىقابلىق ئۇسۇل (قۇيرۇق، مۇڭگۈز ۋە باشقا نەرسىلەر بىلەن نىقابلىنىۋېلىپ ئوينىلىد-

دىغان ئۇسۇل)، دىنىي مۇراسىم ئۇسۇلى، ئوۋچىلىق ئۇسۇلى،
 مۇھەببەت ئۇسۇلى (چاغانتوقاي بىلەن قۇتۇبى ناھىيىسى تەۋەسىدىكى
 رەسىملەردە) قاتارلىقلار ئۆزگىچىلىككە ئىگە. بۇلاردىن باشقا بەزى
 جايلاردىكى قىيا تاش رەسىملىرىدە ئات، ئۆكۈز، قوي، ئۆچكە،
 تۆگە، ئىت، ئارقار، بۇغا قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ رەسىملىرى بولغان.
 دىن سىرت، بېشىغا مۇڭگۈز تاقاپ، ئارقىسىغا قۇيرۇق بېكىتىپ
 نىقابلانغان ئادەملەرنىڭ، قولىنى قولغا تۇتۇشۇپ ئۇسۇل ئويناۋاتقان
 ۋە شۇ ئارقىلىق ياۋايى ھايۋانلارنى ئالداپ تۇتۇش ئۈچۈن ئۇلارغا
 يېقىنلىشىۋاتقان تەسۋىرىي رەسىملەر بار.

ئىپتىدائىي ئۇسۇللار ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي
 تۇرمۇشىنى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىپتىقاد پائالىيەتلىرىنى، ئىپتىدائىي
 ئىيى، شۇنىڭدەك كۆپ قىرلىق ھېسسىياتچان قەلبىنى ئىپادىلەشتىكى
 ئاساسلىق مەنئى پائالىيىتى ھېسابلىناتتى. ئىپتىدائىي ئۇسۇللار،
 جۈملىدىن توتېم، پېرىخونلۇق ئۇسۇللىرى بارغانسېرى داڭقا - دۈم -
 باقلار، نەيزە - ئوقىيالار، مەشئەل - گۈلخانلار، گىرىم - نىقابلار
 بىلەن ھەيۋەتلىك قەبىلە ئۇسۇللىرىغا قاراپ راۋاجلاندى. ئۇ ئۆز
 تەرەققىياتىدا پۈتكۈل خەلق ئۇسۇللىرىنىڭ ئاساسلىق ھەرىكەت تىلى -
 نى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلدى ۋە ئۇسۇلنىڭ سەنئەت شەكلىدىكى
 كېيىنكى تەرەققىياتىغا ئۇل سالدى.

شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇسۇل -
 سۇل مەدەنىيىتى قاتلىمىدا ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ۋارىسلىق قىلغان مول
 ئىپتىدائىي ئۇسۇل ئامىللىرى چۆكمە ھاسىل قىلغان. مەسىلەن،
 ئۇسۇل تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ تەتقىقلىشىغا قارىغاندا،
 بۈگۈنكى ئۇيغۇر ئۇسۇللىرىدا ئىپتىدائىي ئۇسۇللارنىڭ تەسىرى
 ساقلانغان، «پېرە ئۇسۇلى»، «ئوت ئۇسۇلى»، «نازىركوم ئۇسۇل -
 سۇلى»، «شىر ئۇسۇلى»، «تۆگە ئۇسۇلى»، «توخۇ ئۇسۇلى»، «غاز
 ئۇسۇلى»، «كەپتەر ئۇسۇلى»، «ئۆچكە ئۇسۇلى»، «ئات ئۇسۇل -
 سۇلى»، «يولۋاس ئۇسۇلى» قاتارلىقلار.

ئەمەلىي سېلىشتۇرما قىلىنىدىغان بولسا مۇنداق ئەمەلىي ئەھۋال -
 نى بايقايمىز: مۆلچەر دەرياسى بويىدىكى قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە
 بىر يالغۇز كىشىلىك ئۇسۇل كۆرۈنۈشى بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر ئادەم

ئىككى قولىنى مۇرسىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈپ چۆرگىلەۋاتقان، ئۇنىڭ ئېتەكلىرى چۆرگىلەشتىن كۆپۈپ كەتكەن بىر خىل ھەرىكەت تەسۋىرى. لەنگەن، مانا بۇ ھەرىكەتنىڭ كۆرۈنۈشى، گويا ھازىرقى دولان ئۇسۇلىنىڭ تۆتىنچى ھەرىكىتى بولغان «سىيرىلما» غا بەكمۇ ئوخشايدۇ. رەسىمدە يەنە بىر ئۇسۇلچى ئىككى قولىنى لاچىن قانات ھەرىكىتى شەكلىدە تۇتۇپ قەدەم تاشلاۋاتقان، ئۈچىنىدىكى ئۇزۇن كۆڭلىكىنىڭ ئېتىكى سەل ئېچىلغان بولۇپ، بۇ ھەرىكەتنىڭ شەكلى ھازىرقى دولان ئۇسۇلىنىڭ ئىككىنچى ھەرىكىتى بولغان «سەنەم» ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىش قىسمىغا ئوخشايدۇ. ئۈچ كىشىلىك ئۇسۇلچىلارنىڭ قوللىرى ئوخشاشلا لاچىن قانات ھەرىكىتى شەكلىدە بولۇپ، قەدىمىنى چوڭ ئېلىپ، ئۈچىلىسى بىر خىل رېتىمدە ھەرىكەت قىلىپ كېتىۋاتقان، ئۇسۇلدىكى قىياپەت ناھايىتى جىددىي ھەم چاققان بولۇپ، بۇلارنىڭ كىيىنىشىدىن قارىغاندا، بۇ ئالدىنقى رەسىملەردىن سەل بۇرۇنراق سىزىلغانلىقى مەلۇم. ئەمما ھەرىكەت شەكلى ھازىرقى دولان ئۇسۇلىنىڭ ئۈچىنچى ھەرىكىتى بولغان «سەلىقە» ھەرىكىتىگە ناھايىتى ئوخشاپ كېتىدۇ. ①

ئارخېئولوگىيە خادىملىرى مۆلچەر دەرياسى بويىدىكى بۇ بىر تۈركۈم قەدىمكى رەسىملەرنى ھەر تەرەپلىمە، ئىنچىكە تەكشۈرۈپ باھالاش ئارقىلىق ئۇنىڭ يىل دەۋرىنى ئالاھىزەل 6000 — 8000 يىل ئىلگىرىكى چاغقا توغرا كېلىدۇ، دەپ قارىغان. ② بۇنىڭدىن شىنجاڭنىڭ ئۇسۇل تارىخىنىڭ بەك ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىغىلى بولىدۇ.

شىنجاڭ، جۈملىدىن قوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خارابىلىرى ۋە قەبرىلىرىدىن چىققان ئۇسۇللۇق كۆرۈنۈشتىكى قونچاقلار، بۇيۇملار، جەسەت كۆلى قاچىسى، توقۇلمىلاردىكى نەقىشلەر شىنجاڭنىڭ ئۇسۇلچىلىق تارىخىنى ئۆگىنىدىغان يەنە بىر مۇھىم مەنبە. بۇ خىل قونچاقلار بەككە ئالغاندا يالغۇز كىشىلىك ئۇسۇلنى، بىرلەشتۈرۈپ ئالغاندا كۆلىپكىتىپ ئۇسۇلنى ئىپادىلىگەن، كۆچۈدىن

① ھ. سېھرىۋالا، ل. قۇربان: «ئۇيغۇر ئۇسۇل مەنىسى توغرىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى، 96 - بەت.
 ② ئا. غوجا، د. قەيسىرى: «قەدىمكى قىياتاش مەنىسى»، شىنجاڭ مەدەنىيەت پادىكارلىقلىرى ئۆزىنى، 1985 - يىلى 1 - سان.

تېپىلغان ۋە توپى ياپونىيە دەۋلەتلىك مۇزېدا ساقلانغان جەسەت كۆلى قۇتسىنىڭ سىرتىغا سىزىلغان. بۇنىڭدىن باشقا خوتەندىن تېپىلغان يۇقىرىقى مۇزېدا ساقلانغان مەيزاپ خۇمرىسى تۇتقىسىغا ئىشلىتىلگەن ساپال قاپارتىلار دەمۇ مايمۇن قىياپەتلىك قىزىقچىلىق ئۈسۈمۈر بولۇق كۆرۈنۈشى تېپىلگەن. خېنەن ئەنياڭ ناھىيىسى خەنشۈي قەبرىگاھلىقىدىن تېپىلغان ياپىلاق سېزىق كوزىغىمۇ تۆت سائەتتە زامانىدا ئۈسۈمۈر ئويناۋاتقان غەربىي يۇرت ئۈسۈمۈرچىسى ئوبرازى تېپىلگەن. بۇ خىل ئۈسۈمۈر كۆرۈنۈشلىرىدە قول، بەل ھەرىكىتى بىلەن ھېسسىيات ئىپادىلەش ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ.

غەربىي يۇرتنىڭ كلاسسىك ئۈسۈمۈر دەۋرى شىنجاڭغا بۇددا دەپنىنىڭ كىرىپ كېلىشىنى بەلگە قىلغان بولۇپ، ئۇنى بۇددىزم دەۋرىدە كىيىم ئۈسۈمۈر ۋە ئىسلام دەۋرىدىكى ئۈسۈمۈر باسقۇچى دېگەن ئىككى باسقۇچقا ئايرىپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

شىنجاڭ بۇددا مەنئەت غارلىرىدا ئاجايىپ نەپىس ۋە رەڭگارەڭ ئۈسۈمۈر كۆرۈنۈشلەر ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇلاردا كۈسەن، قوچۇ ئۈسۈمۈرلىرىنىڭ باي ھەرىكەت شەكلى، ئۈسۈمۈرلۈك شەكىل - كۆرۈنۈشلىرى ۋە ئۈسۈمۈرلۈك ئوبراز يارىتىش قىياپەت ئۆزگىچىلىكلىرى، ئۈسۈمۈر كىيىمى، ئۈسۈمۈر گىرىمى كۆپ تەرەپلىمە تەسۋىر قىلىنغان. مەسىلەن، باي ناھىيىسى قىزىل مىڭئۆي بۇددىزم غارلىرىنىڭ 38 - نومۇرلۇق غارىدا بىز ئۈسۈمۈرلۈك كۆرۈنۈش بار بولۇپ، ئۇنىڭغا چاۋاك - ئالقش تەڭكەش قىلىنغان، بەدەن ھەرىكىتى، كىيىم - زىننەتلىرى، نازاكتەلىك، شوغۇقىمۇ مۇۋاپىق دەرىجىدە ئىپادىلەنگەن. بۇنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيە 3 - ئەسىر دەپ قارىلىدۇ. يەنە بىر رەسىم قەدىمكى كۈسەن خانلىقى تەۋەسىدىكى مىڭئۆيلەردىن كۆرۈنۈپ سىزىلغان ناخشا - ئۈسۈمۈر ئۆرنەكلىرى بولۇپ، بۇنىڭدا تولغىنىدىغان ۋە تولغانتايتىدىغان ئىككى خىل ئۈسۈمۈر بىرلەشتۈرۈلگەن، بىز خىل شەكىل ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيە 6 - 9 - ئەسىرلەر.

بۇلاردىن باشقا غەربىي يۇرتنىڭ بۇددىزم دەۋرىگە ئائىت قەبرىلەر ئائىللىقلاردىنمۇ ئۈسۈمۈرلۈك كۆرۈنۈشلەر ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى مەلۇم بىر قەبرىدىن تېپىلغان قەبرىلەر.

مىسىملىرىدە، بۇ رەسىم بار بولۇپ، بۇ قەبرىنى 1916-ئىلى يىلى ئا. ستەين قازغان ۋە ئۇنىڭدىن مىلادىيە 4-ئەسىرگە تەئەللۇق «شىنجا پىنچىنىك 8-يىلى» (مىلادىيە 364-يىلىغا توغرا كېلىدۇ) دېگەن يىلىنامە چۈشۈرۈلگەن ھۆججىتى تېپىلغان. بۇنىڭدىكى ئۇسۇل شەكىللىرىگە ناسزا، نەي تەشكىش قىلىنغان، بەدەن ھەرىكىتى ۋە كىيىم ئۆزگەرتىلىرى ئەينى زاماندىكى فېئوداللىق تۈزۈم ئۆلچىمىگە لايىقلاشتۇرۇلغان. شوغۇق ئازايتىلغان، نازاكتىك - ئەۋرىشىملىك ئاساس قىلىنغان. ئالدىنقى قىسىمدا بۇ رەسىم بار.

ئومۇمەن مۇنداق مىڭئۆي تام رەسىملىرى ۋە قەبر رەسىملىرىدىكى رەسىملەر دۇنياۋى تارىخىي نامايەندە بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك ئۇسۇللىرىنىڭ قېزىپ تۈگەتكۈسىز مۇھىم خەزىنىلىرىدىن بىرىنى شەكىللەندۈرگەن.

شىنجاڭ بۇددىزم دەۋرى ئۇسۇل سەنئىتىگە دائىر يۇقىرىقىدىن باشقا بىر ئۇچۇر - سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە يېزىلغان شېئىرلار ۋە مۇزىكا مۇئەسسەسەلىرىگە ئائىت خاتىرىلەر بىلەن رەسمىي سۇلالە تارىخنامىلىرىدىكى ئەينى زامان سۈلپى، كۈسەن، قوچۇ، ئېدۇرغول، بۇخارا ۋە توققۇز چاۋۇپ خۇ (غۇز) لىرىغا ئائىت يۇقىرى باھا ۋە ئوبرازلىق تەپسىلاتلاردىن ئىبارەت. بۇ مەنبەلەردە بىر قاتار ئۇسۇللىق ئەسەرلەرنىڭ ناملىرى، ھەرىكەت شەكلى، كىيىم فورمىلىرى تەسۋىرلەنگەن.

دۈەن ئەنجىي يازغان «نەغمە - ناۋا مەھكىمىسى خاتىرىلىك تىزىمى» («乐府杂录») ، سۈي لىڭچۈن يازغان «ئوقۇتۇش يۈرتى خاتىرىسى» («教坊记») ، گوماۋ ماچىڭ يازغان «نەغمە - ناۋا مەھكىمىسىنىڭ نەزم توپلىمى» («乐府诗集») قاتارلىق كىتابلاردا كۆرسىتىلىشىچە، شىنجاڭ ئۇسۇللىرى تەركىبىدە تۆۋەندىكىچە ھەيدەۋەتلىك ۋە لەرزىان ئۇسۇللار بولغانلىقى مەلۇم، بۇلار: «پىرقىرما ئۇسۇل» (胡旋舞) ، «سەكرىمە ئۇسۇل» (胡腾舞) ، «چەش ئۇسۇلى» (柘枝舞) ، «چاچ تاشلاش» (拔兴) ، «ئالان» (阿连) ، «سۇمۇز» (苏莫遮) قاتارلىق ھەيۋەتلىك ئۇسۇللار ۋە «پېشىل رومال» (乐世六么) ، «باھاردىكى بۇلبۇل ناۋاسى» (春莺啭) ، «شۈشۈرۈ» ، «تۈندىكى نالە» (نالەش) ، «سېرىق

قۇيرۇق (ئاھۇ) قاتارلىق لەرزىلەر - ئەۋرىشىم ئۈسۈللىرىدىن ئىبارەت. ئەينى زاماندا ئۈسۈللىرى مەخسۇس مەيدانلاردا، سۈرۈنلەردە، جۈملىدىن شۇ چاغدا بىر ئومۇمىي ئەھۋال بولۇپ قالغان ئائىلىدىكى كەچكى بەزمىلىك ئولتۇرۇشلاردا، ئايەم ۋە مەيخانىلاردا ئورۇندىلاتتى. بۇلاردىن باشقا يەنە ئىقابلىق ئۈسۈللىرى، شىر ئۈسۈلى، گۈل پانۇس ئۈسۈلى، كېيىنچە كۆپ كىشىلىك سەنەم - مەشرەپلەر (چوڭ ئەغىزلىرى) ئوينالغان. ① ئىلىمىز ئالدىنقى قىسىمدا مەشرەپلەر ئوينالغان باھاردىكى بۇلبۇل ناۋاسى. بۇ كۈسەنلىك بەي مىڭدا ئىشلىگەن ئۈسۈللىرى مۇزىكا. بۇ ئۈسۈل چىرايلىق گىلەم ئۈستىدە يالغۇز كىشى تەرىپىدىن ئوينالغان. ئىلگىرىلەش - چېكىنىش ۋە پىرقىراش گىلەمدىن چەتكە چىقىپ كەتمىگەن. ئۈسۈلنى ئورۇندىغۇچى ئۈستىگە سېرىق مەشۇت كۆڭلەك كېيىپ، بېلىگە قىزىل يىپەك گۈل چەككەن پوتتا باغلاپ، بېشىغا گۈللۈك تاج تاقاپ، بۇلبۇل قىياپىتىنى ئىپادىلەيتتى. شىر ئۈسۈلى بۇ كۈسەندە بارلىققا كەلگەن قويۇق دىنىي، يەرلىك ۋە مىللىي تۈس ئالغان چوڭ تىپتىكى ئۈسۈل. بۇ ئۈسۈلنىڭ قاچان بارلىققا كەلگەنلىكى توغرىلىق ماتېرىيال يوق. ئەمما مىلادىيە 420 - 581 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن جەنۇبىي خانلىق - لار دەۋرىدە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا يېتىپ بارغانلىقى مەلۇم شىمالىي ۋەي خانلىقى زامانىسىدىكى مۇئەللىپ يانگ شۇەنجى يازغان «لوياندىكى ساڭراملار ھەققىدە زىيارەت خاتىرىسى» («洛阳伽蓝记») ناملىق كىتابتىكى، چاڭچىۋۇمىيادە تىخانىسىدىكى بۇتلارنى كۆتۈرۈپ ماڭىدىغان چاغدا «كۆز تېگىشتىن ساقلايدىغان شىرلار ئالدىدا يول باشلاپ ماڭاتتى» ئويۇن ئوينىغۇچىلار (سېرىكچىلەر) ئاجايىپ - غارايىپ كىيىپ ئىشىنىپ، پايتەختنى چالغۇ كەلتۈرەتتى» دېيىلگەن مەزمۇن بۇنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ يەردە ئەسلىي ھالىتىنى ساقلىغان ھالدا، قىسمەن ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا ئوردىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئورۇندىلىدىغان خاس كۆرەكلەردە نامايىش قىلىنىدىغان نادىر ئۈسۈل قاتارىدا تۇرىدۇ.

① ئا. مۇمىنەد ئىسى: «شىنجاڭنىڭ ئالەم دەۋرىدىكى ناغشا - ئۈسۈل مەنىسى»، شىنجاڭ رەھلىق نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى، 60 - 61 - بەتلەر.

خان. تەنقىقاتچىلار: «قەدىمكى دەۋردە شىر ئۇسۇلى شىنجاڭدا ناھا-
 يىتى گۈللەنگەن. دەسلەپكى چاغلاردىن باشلاپ تاڭ سۇلالىسىغىچە
 پايتەخت چاڭئەندىكى ئۇسۇلچىلارنىڭ ھەممىسى كۈسەنلىك ئىدى،
 ھەتتا ئويۇن ئوينىغان چاغدا تەڭكەش قىلىنىدىغان ئۇسۇل مۇزىكا-
 سىنىڭ ھەممىسى كۈسەن ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى»^① دەپ يازغان.
 شىر ئۇسۇلى كۈسەندىن دەسلەپ گەنسۇدىكى لياڭجۇ (ۋۇۋېي)
 ئارقىلىق چاڭئەنگە كىرگەن ۋە باشقا جايلارغا تارقالغان بولغاچقا،
 «غەربىي لياڭ ئويۇنلىرى» دېگەن نام بىلەن ھەم چاڭئەندە زىلزىلە
 پەيدا قىلغان. شائىر بەي جۇيى ئۆزىنىڭ «غەربىي لياڭ ئويۇنلىرى»
 («西凉乐») ناملىق شېئىرىدا «شىر ئۇسۇلى» نى مۇنداق تەسۋىر
 قىلغان:

غەربىي لياڭ ئويۇنلىرى، غەربىي لياڭ ئويۇنلىرى،
 ئوينىدا يالغۇز شىرنى خۇلار^② تارتىپمۇ ئىنقاب.
 ئالتۇن يالاتقان كۆزى، كۈمۈش قاپلاتقان چىشى،
 ياغاچ بىلەن باش ياساپ، يىپ - يىپەك قۇيرۇق تاقاپ.
 چۈلغىنىپ تۈكلۈك كىيىم - ئىگسە بىر جۈپ بەللىرىنى،
 تۆكۈلگەندەك تاغىل قۇم خۇددى ئون مىڭ يول قاپساق.
 مەللە ساقال، چوڭقۇر كۆز ئىككى خۇسەھنىگە،
 سەكرەپ كېلىپ سۆزلىدى تۇتۇپ قوللىرىغا داپ.

«كۈسەن شىر ئۇسۇلى» «بەش خىل رەڭلىك (ياكى بەش
 تەرەپلىك) شىر ئۇسۇلى» دېگەن شەكىلدەمۇ ئوينالغان. بۇنى تاڭ
 سۇلالىسى پادىشاھى شۈەنزۇڭ دەۋرى (مىلادىيە 712 — 756 -
 يىللار) دە سەنئەتچىلەر چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىپ ئوردىدا ئوينىغان.
 ئەينى زاماندا ئويۇن مەيدانى ناھايىتى چوڭ تەييارلانغان. شۈەنزۇڭ
 پادىشاھ دائىم چوڭ تىپتىكى «شىر ئۇسۇلى» كۆرىكىنى ئۇيۇشتۇ-
 رۇپ، ئۆزى رېژىسسورلۇق قىلغانىكەن. تاڭ شۈەنزۇڭ ۋە خانىش

① گۇ باۋ: «قەدىمكى شىنجاڭدىكى مۇزىكا - ئۇسۇللىرى ۋە قەدىمكى مەدەنىيىتى». شىنجاڭ
 خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 115 - بەت.
 ② خۇ - بۇ كۆپ مەنىلىك بىر ئاتالغۇ، ئەينى زاماندا ئوتتۇرا جۇڭگودىكىلەر شىنجاڭلىقلارنى
 بۇ نام بىلەن ئاتىغان.

يالك يۇخۇەي «بەش خىل رەڭلىك شىر ئۇسۇلى» غا فېئودال پادىشاھ-لارنىڭ ئىدىيىسىنى سىغدۇرگەن، يەنى شىر ئۇسۇلىنى ئوينىغاندا سېرىق شىر ئوتتۇرىدا ئولتۇرۇش بەلگىلەنگەن، ئۇنىڭ تۆت تەرىپىگە كۆك، قىزىل، ئاق، قارا تۆت خىل رەڭدىكى شىر ئورۇنلاشتۇرۇلغان. سېرىق شىر مەركىزىي سۇلالىنىڭ ھوقۇقىغا سىمۋول قىلىندى. بەش شىر ئايرىم - ئايرىم ھالدا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمال، ئوتتۇرا تەرىپىگە ۋەكىللىك قىلغان. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى شىر ئۇسۇلىدىن لەززەت ئالغان چاغدا بەك خۇشاللانغان، ئۇ ئۆزى شىرلارنى ئويناتقان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شىر ئۇسۇلى ئارقىلىق فېئوداللىق ئەخلاقنى تەرغىب قىلغان. ئۇسۇل ئويناتقان سېرىق شىر ئۇسۇلىدىن پادىشاھنىڭ مۇتلەق يۇقىرى ھوقۇقىنىڭ مۇقىم بەلگىلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئوۋ-ياڭشىۈ (1007 — 1072 - يىللار) يازغان «يېڭى تاڭنامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە-شىر ئۇسۇلى توغرىسىدا يەنە مۇنداق ئېنىقلىما بېرىلگەن: كۈسەن ئويۇنى ئوينالغاندا «بەش خىل رەڭلىك شىرلار تەييارلىنىدۇ، (ئۇلارنىڭ) ئېگىزلىكى بىر جاڭدىن ئارتۇق، بەش خىل رەڭدە ھازىرلىنىدۇ».

«كۈسەن شىر ئۇسۇلى» كېيىنچە درامىلىق ئالاھىدىلىككە تە-رەققىي قىلغان، يەنى تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇ «شىر ئويۇنى» (شىر درامىسى) دەپمۇ ئاتالغان ۋە «سۈمۈز» ئويۇنى بىلەن قوشۇلۇپ، «كۈسەن درامىلىرى» نى تەشكىل قىلغان.

«كۈسەن شىر ئويۇنى» (درامىسى) نى ھەر خىل مۇزىكىلارنىڭ تەڭكەش قىلىشى بىلەن 100 دىن ئارتۇق ئۇسۇلچى بىر سورۇندا ئورۇندىغان. بەش خىل رەڭلىك شىرنى ئىككى ئاساسلىق ئارتىس ئوينىتىپ، خىلمۇخىل مەكرەتمە ھەرىكەتلەرنى كۆرسىتىپ، خاننىڭ ئۇلۇغۋاز سېھرىي ئوبرازىنى نامايان قىلغان.

«شىر ئۇسۇلى» نىڭ كۈسەندە بارلىققا كېلىشى غەربىي يۇرتتا ياشىغان بەزى ئۇرۇق - ئايماقلار ئارىسىدىكى شىر ئېتىقادچىلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخىنى ئەلۋەتتە ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئائىلىق ئۇرۇقچىلىق مەزگىلىدىكى توتېم ئېتىقادى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ، يەنى ھايۋانلار سىياقىدا

ياسىنىپ ئويۇن كۆرسىتىش ياكى خۇراپىي ھەرىكەت قىلىشىنىڭ تۆتىم
 ئېتىقادى بىلەن ئالاقىسى بار ئىدى. - ئىسلىتىش ۋە ئۇچۇر بېرىش
 «سۈمۈز»، بۇ غەربىي يۇرتنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلۇق ئوپېراسىدە
 دىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بىر ئويۇن. سۈلھىلىق ئالىم خۇيەن
 لىن «نوملار شەرھى» («一切经音义») ناملىق كىتابىنىڭ 41 -
 جىلىددا: «سۈمۈز (苏莫遮) غەربىي رۇڭ خۇلىرى (西戎胡)
 نىڭ تىلى، توغرا ئېيتىلىشى سامۇز، بۇ ئويۇن ئەسلى غەربىي كۈسەن
 ئېلىدىن چىققان. ئۇنىڭ ئۆز نەغمىسى بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ
 كەلگەن. ئۇ ئەلدە ئۇنىڭ نىقاب، چۈمبەل، باتو، چاچ تاشلاش قاتار -
 لىق تۈرلىرى بار. بۇ ئويۇندا يا يىرتقۇچ ھايۋان قىياپىتىدە، يا چىن -
 ئالۋاستىلار قىياپىتىدە خىلمۇخىل نىقاب تاقاپ، يولۇچىغا لايىق سۇ
 چېچىپ ياكى قولغا سالما، ئىلمەك تۈتۈپ تۈتكەن كىشىنى تۈتۈپ -
 لىپ قىزىقچىلىق قىلىنىدۇ. ھەر يىلى 7 - ئاينىڭ بېشىدا ھەممە
 بىردەك بۇ ئويۇننى ئويناپ، يەتتە كۈندە ئاندىن توختايدۇ. يەرلىك
 قاراش بويىچە دائىم بۇ خىل ئويۇننى ئويناپ تۇرغاندا چىن - شاياتۇن -
 لارنىڭ پۇقرالارغا خېيىمخەتەر يەتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىد -
 ىدىكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئويۇن
 ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا ئېلىپ بېرىلىپ، ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ
 كۆڭۈل ئاچىدىغان ئويۇنى بولۇپ قالغان. يەنى مىلادىيە 579 -
 يىلىدىن 713 - يىلىغىچە ئوردىدا زوقلىتىپ كۆرۈلىدىغان ئويۇن
 بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ كىلىپ كەلگەنلىكى ۋە ئۇنىڭ مەنىسى
 قەدىمكى ئۇدۇن ئېلىدە ئۇسسۇل ۋە ئويۇنلار كەڭ ئەۋج ئالغان -
 تۇپۇت تىلىدا خاتىرىلەنگەن «ئۇدۇن ئېلىدىن تەلىم ئېلىش خاتىرىسى»
 ناملىق كىتابتا ئۇدۇن رايونىدا دراما ئوينىلىدىغانلىقى ئېيتىلغان.
 ئوۋياڭ شېۋىنىڭ «يېڭى تاڭنامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسىدە، دە،
 ئۇدۇنلۇقلار «ناخشا - ئۇسسۇلغا ئامراق» دېيىلگەن. ئۇنىڭ مەنىسى
 قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسسۇل، ئويۇن -
 نەغمىلىرى راسا ۋايىغا يەتكەن بىر مەزگىلگە كىرگەن. بۇ دەۋرگە
 مەنسۇپ تام رەسىملىرىدىن ئۇنىڭ كامالەتكە يەتكەن ئوبرازلىق كۆرۈ -
 نۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز. سۇڭ سۇلالىسى (960 - 1279 -
 يىللار) ئەلچىسى ۋاڭ يەندى (939 - 1006 - يىللار) «قوچوغا

تولسراق قارا ئۆتۈك كىيگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. ھەر خىل شايى ياكى
 داكا رومالار مېلىشقان. ھەممە ئور كېستىمىز لاردا سازەندىلەر چېكىمىز.
 قارا تاۋاز ياغلىق بىلەن تېگىۋېلىنشقان. نىمچە، كەمىزۇل، جىلمىز
 كە، چاپان، تون، بەشمەت، يەكتەك، ئالدى كۆكسى ياكى ياقا
 پەشلىرى گۈل نەقىشلەنگەن ھەرلەر كۆڭلەكلىرى، ھەر خىل ئەتلەس
 ياكى يوللۇق پۈرمە ئاياللار كۆڭلەكلىرى، ئەركەك ئايال شىمى
 تامباللىرى، گۈل پۇچقا ئىشتانلار كىيىشكەن. كۆڭلەك ياكى نىمچە
 ئۈستىگە نىم تاناپلار (تور يۇپۇقلار) تارتىشقان. كۇچا، سەمەرقەنت
 سازەندىلىرى قىزىل تاۋاز تون كىيىشكەن. كۇچا، خۇلې، سەمەرقەنت
 سازەندىلىرى قىزىل پوم شىم كىيىشكەن. ئالدىنقى ئايال شىمى
 يۈزىگە ئەڭلىك سۈزۈش، قاش - كىرىپكىگە سۈرمە سۈرتۈش،
 پېشانىنى ھەللىش (بولۇپمۇ كۈمەن، قوچو ئۇسسۇلچىلىرىدا)،
 لەۋلىك (لاك) سۈرۈش، زىننەت زىننىتى ياساش، خال چېكىش،
 يۈزىگە گۈل چاپلاش قاتارلىقلار بولغان. بەزى شائىرلارنىڭ شېئىر
 ئىمىزلىرىدىكى تەسۋىرلەرگە قارىغاندا، ئوسما قويۇش ئادىتى بولغان
 لىنىقى ئېھتىمال، «تەسۋىر» دېگەن سۆز «تەسۋىر» دېگەن سۆز
 ئۇسسۇللار ئادەتتە دەسلەپ ئالماق، لەرزىن باشلىنىپ، بارا -
 بارا شوغلىنىپ بارار ئىكەن. ئۇسسۇل باشتىن - ئاخىر قىزغىن
 كەيپىياتتا ئوينالغان. ئۇسسۇلچى ئۇسسۇل ئويناش جەريانىدا بەزىدە
 شاپىپدە توختاپ، جىلۋە قىلىۋېتىپ، يەنە قىزغىن ئويناپ كەتكەن،
 پۈتۈنلۈك ئۇچىدا دەسلەپ تۇرۇپ، بارماقلىرىدىن قاس چىقىرىپ،
 بويۇن ئېتىپ، قاش - كۆزلىرىنى ئوينىتىپ ئىنتايىن قىزغىن ۋە
 تولۇپ تاشقان ھېستىيات بىلەن ئوينىغان... ئەتراپتا تۇرغانلار مۇزىكا
 رىتىمىغا ماسلىشىپ چاۋاك چېلىپ بەرگەن. رىتىمدىن چىقىپ كەت
 مەي، بارماقلىرىدىن قاس چىقىرىپ ناخشىغا تەڭشەش قىلىپ قىزغىن
 ھېستىيات ئىپادىلەش كۈندىن ئۇسسۇل قاتارلىق ئۇسسۇللارنىڭ مۇد
 ھىم خۇسۇسىيىتى بولۇپ قالغان. رىتىمىغا ماسلىشىپ، ئىنتايىن
 قىزغىن ۋە يۇرتنىڭ بۇددىزىم دەۋرىدىكى ئۇسسۇلچىلىقى خەلقىنىڭ
 كۈللىكتىن ئىجادىيىتى ئارقىلىق بەرق ئۇرۇپ تۇرۇش بىلەن بىرلىك
 تە، بىر مۇنچە ئىستېداتلىق ئۇسسۇل ئىجادىيەتچىلىرىنىڭ كۆرۈنەر
 لىك تۆھپىسىدىن ئايرىلمايدۇ. ئەينى زامان ئۇسسۇل ئىجادىيەتچىلىك

رىدىن ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالدىغانلىرىمىز مۇنۇلار: 1. قايماق
 بەي مىڭدا (白明达) كۈسەندە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان، 6
 ئەسىرنىڭ كېيىنكى چارىكىدىن 7. ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا
 ياشىغان مەشھۇر مۇزىكىچى ۋە ئۇسۇل ئىجادچىسى. شىمالىي جۇ
 خانلىقى ۋۇدىنىڭ تىەنخې 3. يىلى (مىلادىيە 568 - يىلى) تۈرك
 مەلىكىسى - خانىشى ئاشىناغا ئەگىشىپ (سۇجۇپ بىلەن بىرگە)
 چاڭئەنگە بارغان. ئۇ ئەسلى كۈسەننىڭ يەرلىك مۇزىكىسى پىپا چېنە
 لىشقا قەۋەتلا ماھىر ئىدى. يەنە مۇزىكا - كۈي ئىختىرا قىلاتتى.
 شىمالىي جۇ خانلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، سۈي سۇلالىسى ئوردى
 سىدا، ئاندىن تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدا ئۆزىنىڭ مۇزىكا جەھەتتىكى
 تالانتى بىلەن ئالىي ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن ئېتىبارلىق ئىشلىتىل
 گەن. بەي مىڭدا ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن سۈي پادىشاھى ياڭدى (605 -
 618) يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ «ياشىسۇن كۈي»
 («万岁乐»)، «زەڭگۈ كۈي» («藏钩乐»)، «يەتتىنچى
 ئاخشامدا دىدارلىشىش» («七夕相逢乐»)، «جەينەك سۈزۈش
 كۈي» («投壶乐»)، «ئۇسۇللىق ئولتۇرۇشتىكى بۇرادەرلەر
 نىڭ جەم بولۇشى» («舞度同心结»)، «قاشتېشى قىزچاق سۇد
 ىغان قەدە» («玉女行解»)، «ئەۋلىيا مېھمان» («神山留客»)،
 «شېشىخال چېچىپ ياش ئۇزارتىش» («掷砖续命»)، «خوراز
 سوقۇشتۇرۇش» («头鸡子»)، «ئوت - چۆپلەر بىلەن ئېلىشىش»
 («头百草»)، «كاتتا ئەجدىھا قولۇق» («泛龙舟»)، «ئۈزۈن
 گۈل» («长乐花»)، «يەنە كونا ئوردى» («还旧官»)، «12
 مەۋسۈم» («十二时»). قاتارلىق ناخشا تېكىستلىرىگە مۇزىكا ئاھا
 ئى ئىشلەپ بەرگەن (ۋېي جىڭ «سۇينامە» مۇزىكا تەزكىرىسى» گە
 قارىسۇن). تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بەي مىڭدانىڭ داڭقى
 تېخىمۇ چىقىپ، خان ئوردىسىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان ۋە ئوردى
 نىڭ مۇزىكا - ئۇسۇللىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلىققا تەيىنلەن
 گەن. كېيىنچە تاڭ پادىشاھى گاۋزۇڭغا «باھاردىكى بۇلبۇل ناۋاسى»
 («春莺 弄») ناملىق مۇزىكا - ئۇسۇللىق كۈيى ئىجاد قىلىپ
 بەرگەن ھەم ئۇنى پىپا (بەرباب) بىلەن ئورۇنداپ بەرگەندە بەك
 سۆيۈنۈپ كەتكەن گاۋزۇڭ خان ئۇنى «ئىستېداتلىق» («奇才) دەپ

ماختىغان. يۈەن جېن، چالڭ گۇ قاتارلىق نامدار شائىرلار تولۇپ
تاشتان قىزغىنلىق بىلەن بۇ ئەھمىيىنى شېئىرىي مىسرالاردا ماختاش-
قان. بۇ ئۇسسۇللۇق نەغمە چاڭئەننى لەرزىگە سېلىپلا قالماستىن،
بەلكى كورىيە، ياپونىيە قاتارلىق ئەللەرگە تارالغان. بۇگۈنكى كۈندە
ياپونىيىدە «باھاردىكى بۇلبۇل ناۋاسى» ئەنئەنىۋى ئۇسسۇللۇق كۆي
سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. 1983 - يىلى يولداش دېڭىز
شىۋاۋىڭ ياپونىيىنى زىيارەت قىلغاندا ياپونىيە ئارتىستلىرى ئورۇندى-
غان بۇ ئويۇننى كۆرگەن.

فېي چېڭئېن (裴承恩)، قەدىمكى سۈلەي خانلىقىدا خان
جەمەتى ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئۇنىڭ ياشىغان ۋاقتى 7 -
ئەسىرنىڭ كېيىنكى چارىكى ۋە 8 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا
توغرا كېلىدۇ. مىلادىيە 740 - يىللىرى سىڭلىسى فېي ئاغى-
چا (裴大娘) بىلەن بىرلىكتە چاڭئەنگە بېرىپ، شۇ يەردە ئۆزىنىڭ
ياخشا ئۇسسۇل، سېرىكچىلىك جەھەتتىكى ماھارىتىنى يەنىمۇ ئىلگى-
رىلىگەن ھالدا نامايىش قىلىپ، كەڭ پۇقرالاردىن تارتىپ، ئوردا
ئەھلى، جۈملىدىن پادىشاھلارنىڭ قىزغىن دىققەت - ئېتىبارغا ئائىل
بولۇپ ئالقىشلانغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان مۇئەللىپ-
لەردىن سۈي لىڭچۈننىڭ «ئوقۇتۇش يۇرتى خاتىرىسى» ناملىق كىتاب-
بىدىكى بايانلاردىن بىلىنىشىچە، فېي چېڭئېن ناخشا ئېيتىشتا كامالەت-
كە يەتكەن تالانت ئىگىسى بولۇش بىلەن بىرگە، يەنە ئۇسسۇل سەنئەت-
تىنىڭ ھەم ماھىرلىرىدىن بولغان. ئۇ ئۇسسۇل ئورۇندىغاندا، تولىمۇ
چېۋەرلىكىنى نامايان قىلغان. بولۇپمۇ ئۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى
ئۇسسۇلى «سەكرىمە ئۇسسۇل» («胡腾舞») نى قالتىس ماھارەت
بىلەن ئورۇنداپ، تاماشىبىنلارنى ھەيرانۇ ھەس قالدۇرغان. ئۇ ئۇس-
سۇل ئويلىغاندا، ئۆز يۇرتىنىڭ يەرلىك كىيىمىنى كىيىپ، داپ،
دۇمباق قاتارلىق چالغۇلارنىڭ تەڭكەش قىلىپ بېرىشى ئارقىسىدا
رەڭدار گىلەم ئۈستىدە قىياپىتىنى ئاجايىپ بىز خىل تۈستە ھەرىكەت-
لەندۈرۈپ، بەل - پۇتلىرىنى چەبەدىلىك بىلەن ئالماپ ۋە تولغاپ،
چېۋەرلىك بىلەن سەكرەپ قىزىقچىلىق قىلغان، ئۇسسۇلى ئەۋجىگە
چىقىپ، ئازا قىزىق نۇقتىغا بارغاندا، ھاۋاغا سەكرەپ چىقىپ، بىر-
نەچچە موللاق ئېتىپ ئاندىن تىك سەكرەپ پەسكە چۈشكەن. بۇ چاغدا

تاماشىبىنلارنىڭ كۆزلىرى تۈرلىشىپ، ئۇنىڭ ھەرىكىتىنىڭ راست-
يالغانلىقىنى پەرق ئېتەلمەي قالغان. دېمەك، فېي چېڭئېننىڭ ناخشا
ئېيتىپ ئۈسسۈل ئويناپ، چاڭئەن شەھىرىدە چوڭ قىزىقىش قوزغىپا-
لىشىدىكى سەۋەبلەر ھەر خىل، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇنىڭ ۋايىغا يەتكەن
سەنئەت ئەمەلىيىتىدە شىنجاڭنىڭ يەرلىك ناخشا - ئۈسسۈللىرىنىڭ
ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن ئىپادە قىلىنىشى ئاساسىي سەۋەب بولۇپ،
ئۆزىگە ناتونۇش بولغان يۈكسەك سەنئەت ئەسەرلىرىدىن زوقلانغان
چاڭئەنلىكلەرنىڭ ئۆز مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتقان فېي چېڭئېنغا
ئالقىش ياغدۇرۇشى ئورۇنلۇق، ئەلۋەتتە.

فېي ئاغىچا، قەدىمكى سۈلى بەگلىكىدە تۇغۇلۇپ ئۆس-
كەن، 7 - 8 - ئەسىرلەردە ياشىغان. ئۇنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى
ماھارىتى ئۆز يۇرتىدىكى چېغىدىلا ۋايىغا يەتكەن بولسا كېرەك، شۇنداق
بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىقتىدارىنى تېخىمۇ
كۆرۈنەرلىك ھالدا جارى قىلدۇرۇش مەقسىتىدە ئاكىسى فېي چېڭئېن
بىلەن بىرلىكتە مەركىزىي جۇڭگو رايونىغا سەپەر قىلىپ، چاڭئەنگە
بارغان ۋە ئۇ يەردە تۇرغان. تارىخىي كىتابلاردا ئېيتىلىشىچە، فېي
ئاغىچا ئالغۇ سۇلالىسى ئوردىسىغا قاراشلىق ئوقۇتۇش يۇرتىدا ناخشا-
ئۈسسۈل، مۇزىكا تەربىيىچىسى بولۇپ ئىشلەپ،^① ئۆزىنىڭ سەنئەت
جەھەتتىكى ماھارىتىنى كۆپلىگەن قاتتىق ئىشلىرىنىڭ يېتىشىپ چى-
قىشىغا سەپەر قىلغان. ئۇ بىر داڭلىق مۇزىكىچى، يۇقىرى ئاۋازلىق
ناخشىچى ۋە ماھىر ئۈسسۈلچى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوردىدا پادىشاھ-
لارنىڭ كۆڭۈل قويۇپ ھۆزۈرلىنىپ، ئىززەت - ئىكرام بىلدۈرۈشىگە
مۇشەرىپ بولغان.

يۇقىرىقى سەنئەتكارلار بىلەن زامانداش بولغان كۈسەنلىك يەي
جىيەن ھەم ناخشىچى ۋە مۇزىكىچى بولغاندىن باشقا، ماھىر ئۈسسۈلچى
ئىدى. ئۇنىڭ رېسپىيىسىدە ئۇنىڭ ناخشا-ئۈسسۈل سەنئەتچىسى
غەربىي يۇرت كلاسسىك ئۈسسۈلچىلىكى دەۋرىنىڭ ئىككىنچى
باسقۇچى ئىسلام ئۈسسۈل سەنئىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋر
مىلادىيە 10 - ئەسىردىن باشلاپ ھېسابلىغاندا 1000 يىللىق جەريانى

① ئ.م. مايراس: «سۈي، تال سۇلالىلىرىدە، ئۇنىڭ ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى، 274 - بەت.

ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. بۇ دەۋرنىڭ ئۇسسۇل تارىخىنى ئۆگىنىدىغان ماتېرىياللار بۇددا دەۋرىنىڭ ئەھۋالىغا سېلىشتۇرغاندا، ئازراق بولۇپ شىغا قارىماي، ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق ماتېرىيال مەنبەسى بار. بۇ ماتېرىيالنىڭ بىرى قىياتاش رەسىملىرى. شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا نۇرغۇن قىياتاش رەسىملىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىپتىدائىي جەمئىيەتكە، بىر قىسمى بۇددىزم دەۋرىگە، يەنە بىر قىسمى 10 - ئەسىردىن كېيىنكى دەۋرگە تەئەللۇق دەپ قارالغان. يەنە بىر مەنبە خەلق ئارىسىدىكى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئاممىباب ئۇسسۇللار ۋە بەزى دىنىي ئۇسسۇللار ئىسلام مۇھىتىدا داۋاملىشىپ كەلگەن. ئۈچىنچى بىر مەنبە، تۆمۈرىيلەر خانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان بەدىئىي ئەسەرلەر قىستۇرما رەسىملىرىگە بەزمە - ئولتۇرۇشلاردا ئوينىلىۋاتقان بىر قاتار ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلىرى بېرىلگەن. ئۇلاردا ھەر خىل جەڭگىۋار ئۇسسۇللاردىن تاشقىرى، نەپىس ئۇسسۇللار ۋە قىزىقچىلىق خاراكتېرىدىكى نىقابلانغان ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈشلەر بېرىلگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسسۇل تارىخىدا 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە مۇشۇ ئەسىرنىڭ بىز ياشاپ تۇرغان ۋاقتىغىچە بولغان جەريان رەڭگارەڭ ۋە گۈللەنگەن دەۋر بولدى. ئۇنىڭ ئاساسىي شەكلى خەلق ئارىسىدا زامان - زامانلاردىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ئۇدۇملۇق ئۇسسۇل سەنئەت شەكلىدىن ئىبارەت بولغان بولسا، بەزىلىرى ئەنئەنىۋى ئۇسسۇللار ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن ياكى ئىجاد قىلىندىغان. بۇنداق ئۇسسۇللارنىڭ ئاممىباب ئۇسسۇل شەكلىگە «شادىيانە ئۇسسۇلى»، «ئاتۇش ئۇسسۇلى»، «دولان ئۇسسۇلى»، «نازىركوم ئۇسسۇلى» قاتارلىقلار كىرىدۇ؛ دىنىي تۈس ئالغان ئۇسسۇللاردىن «ساما ئۇسسۇلى» (بۇنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى ئاممىباب ئۇسسۇل - دۇر)، «چىراغ ئۇسسۇلى»، «پېرە ئۇسسۇلى»، «ئوت ئۇسسۇلى» قاتارلىقلار بار؛ يۈرۈشلەشكەن كۈللىكتىن ئۇسسۇللار تۈرىگە قەشقەر سەنئىتى، ئاتۇش سەنئىتى، قاغىلىق سەنئىتى، كۇچا سەنئىتى، دولان سەنئىتى، كورلا سەنئىتى، قۇمۇل سەنئىتى، ئىلى سەنئىتى، نەشرەپ قاتارلىقلار كىرىدۇ. ①

① شىنجاڭ ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىنىڭ تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «شىنجاڭ باشلار - ئۇسسۇللىرى نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.

ئۇسۇل سەنئىتى كۈچلۈك ئېستېتىك تەسىر قىلىش كۈچىگە ئىگە. ئۇسۇل سەنئىتى باشقا سەنئەت شەكىللىرى بىلەن بىرلىكتە ئۆزىنىڭ ئوبراز يارىتىش، ھېسسىيات ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرى، كەڭ مەنىلىك ھەرىكەت شەكلى ئارقىلىق تۇرمۇشنى، پىكىر ھېسسىياتنى ئىپادىلەپ، مۇئەييەن ئىجتىمائىي تەسىر ۋە ئېستېتىك تەسىر پەيدا قىلىدۇ. مۇنداق ئىجتىمائىي ۋە ئېستېتىك تەسىر ئىنساننىڭ ئۆز - ئۆزىنى ئاڭ ئارقىلىق بىلىشى، مىللىي پىسخىك ئامىللارنى شەكىللەندۈرۈش ۋە مىللىي مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنى بېيىتىش، مىللەتنىڭ ئېتنولوگىيىلىك ئۇيۇشۇش كۈچىنى قويۇلدۇرۇش، مىللەتلەر ئارا چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈزۈش، خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، تەربىيە يىلەش، ھارغىنلىقنى چىقىرىپ ئېستېتىك ھۈزۈر بېرىش، روھنى ئۇرغۇتۇش ۋە داۋالاش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ①

5. سېرىكچىلىك

غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان سەنئەتچىلىرى سېرىكچىلىك - سېھنرگەرلىك ھەرىكىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. سېرىكچىلىك ئىپتىدائىي سېھنرگەرلىك ھەرىكىتىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئالاھىدىلىكى قىيا تاش رەسىملىرىدە كۆرۈلىدۇ. ئالتۇنتاغ رايونى مۆلچەر دەرياسى بويىدىكى قىيا تاش رەسىملىرىدە ئۇزۇن مۇڭگۈزلۈك ھايۋان سىياقىدا ياسىنىۋالغان، قانات - قۇيرۇق بېكىتىۋالغان، موللاق ئېتىشقا تەييارلىنىپ سەكرەۋاتقان، پۇت - قولنى كېرىپ ھەرىكەت قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقان ئادەملەر ھەم ئادەم باشلىق، ھايۋان تەنلىك ئوبرازلار بار. قۇرۇقتاغ قىيا تاش رەسىملىرىدىمۇ شۇنداق سېرىك ئويۇنى ئويىناۋاتقان كۆرۈنۈش بارلىقى دەلىللەندۈرۈلگەن. مەسىلەن، بىر رەسىمدە بىر ئادەم چېپىپ كېتىۋاتقان تۆگە ئۈستىدە تىك ئۆرە تۇرۇپ، ئىككى قولنى كەڭ كېرىپ، ئاللىقانداق تۇر قىزىق بىر خىل سېرىك ئويۇنى ئويىناۋاتقانلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. يەنە بىر رەسىمدە، بەستىلىك بىر ئادەم ئىككى پۈتنى سەل كېرىپ، سول قولى بىلەن بىر ئادەمنىڭ بېشىنى يەرگە، ئىككى

① ئا. بۇھەيىدە كىشى: «ئاللاھلىق ئېستېتىكا» - شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى، 356 - بەت.

پۇتىنى ئاسمانغا قارىتىپ، بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرغان، ئۈستىدىكى ئادەم ئىككى قولى بىلەن پەستىكى ئادەمنىڭ بىر قولىنى چىڭ تۇتۇپ، باش ۋە بېلىنى تۈز قىلىپ، ئاسمانغا قارىتىلغان ئىككى پۇتىنى چىرايلىق ھەرىكەت شەكلىدە ئېگىپ تۇرغان. ئۆرە تۇرغان ئادەمنىڭ بېشىدا يەنە بىراۋنىڭ پۇتىنى ئاسمانغا، بېشىنى يەرگە قارىتىپ قىزىقارلىق سېرىك ئويناۋاتقان بىر كۆرۈنۈش بېرىلگەن. ①

غەربىي يۇرتنىڭ سېرىكچىلىكى توغرىسىدا قەدىمكى ھۆججەتلەردە مۇيېتەرلىك خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. «لىيېزى» («子列») دەپمۇ كىتابنىڭ 5 - جىلىدا، جۇ سۇلالىسىنىڭ مۇۋاڭ دېگەن پادىشاھىنىڭ قۇرۇم تېغىغا چىققىنىدا شۇ يەرلىك سېرىكچىلەر ئويناغان سېرىك ئويۇنلىرىنى كۆرگەنلىكى يېزىلغان. بۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 10 - ئەسىرلەردىكى گەپ، بەن گۇ يازغان «خەننامە» جاك چېيەن تەزكىرىسى» دە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا سېرىك - سېھىرگەرلىك بارلىقى يېزىلغان. تاڭ سۇلالىسى تارىخشۇناسى دۇيۇ (مىلادىيە 735 - 812 - يىللار) يازغان «قانۇنلار قامۇسى» («通典») ناملىق كىتابتا: «تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، سېرىكچىلىك غەربىي يۇرتتىن چىققان» دېيىلگەن. فالىڭ شۈەنلىڭ يازغان «جىننامە» لۇگۇۋاڭ تەزكىرىسى» دە، يەنە جىن خانلىقى زامانىسى (غەربىي جىن خانلىقى 265 - 316 - يىللار، شەرقىي جىن خانلىقى 317 - 420 - يىللار كۆزدە تۇتۇلغان) دا كۈسەندىكى سېرىك ئويۇنى توغرىسىدا سۆزلەنگەن.

غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى ئىزلاردىن ئارخېئولوگىيىلىك قىممەتلىك بايقالغان سېرىكچىلىككە دائىر قونچاقلار ئوبرازىدىمۇ ھەر خىل سېرىك ئويۇنلىرى ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن سېرىك ئويناۋاتقان «سېرىكچى قونچاقلار» دىن خېلى كۆپ تېپىلغان. بۇلارنىڭ بىرى بېشىدا ئېگىز بىر خادىنى تىك تۇرغۇزۇپ، ئىككى غۈلچىنى كەڭ كېرىپ (بىر قولى سۇنۇپ كەتكەن)، تىزلىدىنىپ ئولتۇرغان جاينىدىن ئاستا ئۆرە تۇرۇشقا تەمىشلىۋاتقان، بۇ سېرىكچى ماھىر سەھنە ئوتتۇرىسىغا قويۇلغان شىرە ئۈستىدە بولۇپ،

① «بېيەك بۇلىنىڭ تەسۋىرى سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 159 - بەت.

ناھايىتى زېرەكلىك ۋە پەم بىلەن قىزىق سېرىك ماھارىتى كۆرسىتىۋاتقان ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن. يەنە ئىككى سېرىكچى قونچاقنىڭ بىرى سوزۇلغان ئىككى قولدا يەرگە تايىنىپ، ئىككى پۇتىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ كەينىدىكى مۇرە ئېگىزلىكىدىكى توسۇقتىن كەينىچە تىك موللاق ئېتىپ ئۆتۈشكە تەمىشلىۋاتقان جىددىي ھالىتى تەسۋىرلەنگەن. يەنە بىر ساقال - بۇرۇتلۇق قېرى سېرىكچى قونچاق (بىر قولى مۇرىسىدىن سۇنۇپ كەتكەن) بىر پۇتىنىڭ ئۇچىدا يەرگە دەسسەپ، بىر پۇتى ۋە قولىنى تۈز، ئۇزۇن سوزۇپ، سول تەرەپكە قاراپ قۇيۇندەك تېز پىرقىراۋاتقان ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن.

كۇچادىن تېپىلغان ئاسار ئەتىقىلەر ئىچىدە بىزنى قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدىغان يەنە بەزى پاكىتلارمۇ بار. بۇ يەردە تىلغا ئالماقچى بولغىنىمىز ئىككى پارچە رەسىم بولۇپ، ئۇ ئويۇن ئوينىۋاتقان كۆرۈنۈش چۈشۈرۈلگەن جەسەت كۈلى كومزىكىدىن ئىبارەت. بۇنىڭ بىرىنى ياپونىيىنىڭ ئوتانا شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى 1906 - يىلى قولغا چۈشۈرۈپ، 1957 - يىلى بۇ ھەقتىكى ئاخبارات ماتېرىيالنى ئېلان قىلغان. يەنە بىرىنى فرانسىيىلىك پېللىئوت يېتەكچىلىكىدىكى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى 1907 - يىلى قولغا چۈشۈرگەن. ياپونىيىلىكلەر قولغا چۈشۈرگەن كومزەكتە بىرقانچە كىشىنىڭ مەيدانىدا ئويۇن كۆرسىتىۋاتقان كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئىچىدە ئىككى ئادەم يۈزىگە نىقاب تاقىۋالغان، رەڭگارەڭ كىيىم كىيگەن بولۇپ، دراما ئوينىۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ. كېيىنكى كومزەكتە تۆت ئادەمنىڭ رەسىمى بولۇپ، ئۇلارمۇ نىقاب تارتىۋالغان، رەڭگارەڭ كىيىم كىيگەن بولۇپ، ئالدىنقىسى بىلەن ئوخشاش. بۇلار قەدىمكى تارىم بوساتانلىقى ئەتراپىدىكى خانلىقلاردا دراما (ياكى سېرىكچىلىك) ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ① سەنئەت تەتقىقاتچىلىرى شۇنىڭغا كىشەندىكى، سەنئەت ئويۇنلىرى، دراما - كومېدىيە، سېرىك - سېھىر - گەرلىك مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدىن باشلاپ شىنجاڭدا ئەۋج ئېلىپ، بارغانسېرى ئومۇملىشىپ، ئاممىۋىلىشىپ ئۆزىنىڭ ھاياتىي

① شىنجاڭنىڭ درامىلىق مەدەنىيىتى، 1988 - يىلى، خەنزۇچە نىسبەتەنلىك نۇسخا، 1 - توپلام، 147 - 148 - بەتلەر، ئۈرۈمچى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى دراما تەتقىقات تورى.

كۈچىنى نامايان قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ سەنئەت ساھەسىگە كۈچلۈك تەسىر قىلىپ، چوڭ دەپدەبە پەيدا قىلغان. بۇ ھەقتە تەتقىقاتچىلارنىڭ مۇنداق خۇلاسە خاراكتېرىدىكى بايىنى بار: «قەدىمكى غەربىي يۇرت سېرىك - سېھىرگەرلىكىنىڭ شەرققە سىلجىشىنى جۇڭگو سېھىرگەرلىكىنىڭ باشلىنىشى دېيىشكەمۇ بولىدۇ. غەربىي يۇرت ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش رايونلار قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىنى ئەڭ تەرەققىي قىلغان ۋە ئاساسلىق دىنلار ئەڭ ئاۋۋال روناق تاپقان رايون ھەم دۇنيا سېرىك - سېھىرگەرلىكىنىڭ يۇرتى.»^①

غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى زامان سېرىكچىلىك ئىشلىرىدا سانسىز-لىغان خەلق سېرىكچىلىرى ئۆزىنىڭ قان - تەرنىنى ئاقتۇرۇپ، يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان. ئۇلارنىڭ ئېگىلمەس - سۇنماس ئىرادىسى ۋە ئۈزلۈكسىز يېڭىلىق يارىتىش روھىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن شىنجاڭنىڭ سېرىكچىلىك ئىشلىرى شىنجاڭ چېگراسىدىن ھالقىپ، قوشنا رايونلار، جۈملىدىن ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا سېرىكچىلىك مەدەنىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە شەكىللىنىشىگە، راۋاجلىنىشىغا تەسىر كۆرسەتكەن.

غەربىي يۇرتنىڭ سېرىكچىلىك تارىخىنىڭ ئۇزۇن، كۆلىمىنى چوڭ بولۇشىغا قارىماي، سېرىكچىلىك تارىخىدا نام - نىشانى خاتىرىلەردە ساقلىنىپ قالغانلىرى بەك ئاز، بۇلاردىن قەدىمكى سۈلې بەگلىكىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن فېي چېڭئېننىڭ سېرىكچىلىك ماھارىتى توغرىسىدا ئۇچۇرلار ساقلانغانلىقى مۇھىم بىر ھادىسە. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان ئاپتورلاردىن سۈي لىڭچۈننىڭ «ئوقۇتۇش يۇرتى خاتىرىسى» قاتارلىق كىتابلاردا فېي چېڭئېننىڭ داڭلىق سېھىرگەر ئىكەنلىكى سۆزلەنگەن. ئېيتىلىشىچە، فېي چېڭئېن سەھنىدە ئويۇن كۆرسەتكەندە، ھەر خىل مەخلۇقلارغا ياكى باشقا نەرسىلەرگە ئۆزگىرىلەيدىكەن، ياغاچ يەپ ئاغزىدىن ئوت چىقىراالايدىكەن، پىچاق خەنجەرلەرنى ئاغزىدىن يۇتۇپ دۈمبىسىدىن ئۈچىنى چىقىراالايدىكەن، ئادەم ۋە ئاتلارنى پارچىلاپ ئىككى پارچە قىلىپ يەنە ئەسلىي ھالىتىگە كەلتۈرەلەيدىكەن، سۇ (كۆل، كۆلچەك سۇلىرى) ئۈستىدە

① لو شاۋزېن: «غەربىي يۇرت سېرىكچىلىكىنىڭ شەرققە تارقىلىشى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى، زۇرىنلى، خەنزۇچە، 1988، 5 - بىلى، 62 - بىتى»

نېلۇپەر گۈلى قاتارلىقلارنى پەيدا قىلالايدىكەن ھەمدە سۇ ئۈستىدە يالقۇنچاپ كۆيۈۋاتقان ئوت پەيدا قىلىپ، تاماشىبىنلارنى ساراسىمگە سالالايدىكەن.

غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى سېھىرگەرلىك سەنئىتىگە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سەرخىل سېرىكچىلىرى ھەقلىق يوسۇندا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭ شانۇ شۆھرىتىنى ئالەمگە يايماقتا. قۇربانجان، ئەنۋەر، ئادىل ھوشۇرغا ئوخشاش سېھىرگەر ۋە دارۋازلار سېھىرى ماھارىتىنى كۆرسىتىشكەكتە.

تەنتەربىيە § 2 . تەنتەربىيە

تەنتەربىيە — ئادەم پائالىيىتىنى جانلاندۇرىدىغان، تېتىك، شوخ، جۇشقۇن خاراكتېرگە ئىگە قىلىدىغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆزىگە ئىشىنىش، مىللىي ھېسىيات، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە غۇرۇرنى تاۋلاش ۋە ئۆستۈرۈشتە ئالاھىدە رول ئوينايدىغان مۇھىم پائالىيەت. تەنتەربىيە پائالىيىتى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ بىۋاسىتە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىن كەلگەن. يەنى قەدىمكى ئىنسانلار ھاياتىنى ساقلاش ۋە كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئوۋ ئوۋلاش، يەنى سالغا تاشلاش، تاش ئېتىش، كالتەك - چوماق ئىشلىتىش، ئوقيا ئېتىش، يۈگۈرۈش، ئېلىشىش ۋە چېلىشىش، مۇشتلىشىش، ھاياۋانلارغا مىنىش، نەيزە ئۇرۇش، قىلىچ - پىچاق ئىشلىتىش قاتارلىق مەشغۇلاتلارنى قىلغان. مەدەنىي ھاياتقا بۇرۇنراق قەدەم تاشلىغان خەلقلەردە يۇقىرىدە قىلدەك بەزى ئىپتىدائىي پائالىيەتلەر تەدرىجىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىگە ئايلىنىپ قالغان. بەزىلىرى ئۇرۇش - جەڭلەردە ئۆزئارا كارامىتىنى كۆرسەتكەن ۋە ئۆز ئېلى ھەم خەلقىنىڭ ئامان - ئەسەندىكىنى قوغداشتا كەم بولمىسا بولمايدىغان قوغدىنىش ۋاسىتىسىگە ئايلانغان.

بۈگۈنكى دەۋرگە كەلگەندە، بەزى چەت، ئىچكىرى، ئورمانلىق، تاغلىق رايونلاردا ياشايدىغان ئىپتىدائىي قوۋملاردا ئوقياچىلىق، سالغا ۋە ئارقان تاشلاش، نەيزە ئىشلىتىش قاتارلىقلار ئۆز تۇرمۇشىنى قامداشنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت شەكلى بولۇپ كېلىۋاتقاندىن باشقا،

مەدەنىي خەلقلەردە كۆڭۈل ئېچىش، ئاھالىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئىشىدىكى مۇھىم ۋاسىتىگە ئايلنىپ كەتكەن.

تەنتەربىيە ئىپتىدائىي تەنتەربىيىدىن راۋاجلىنىپ، ئۇزاق تارىخى جەريانلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، بۈگۈنكى كۈندە غايەت زور دەرىجىدە ئاممىۋىلىققا، دائىملىققا ئايلنىپ، بىر مىللەت، بىر دۆلەتنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى، شانۋ شەۋكىتى ۋە كۈچ - قۇدرىتىنى نامايان قىلىدىغان ئىجتىمائىي سىياسىي پائالىيەتكە ئايلنىپ كەتتى.

شىنجاڭدا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ قەدىمكى ۋە باي تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئەسلەش، بىلىش ۋە ئۇنىڭ ئىلغار تەركىبلىرىنى جارى قىلدۇرۇش ھەم ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش بۈگۈنكى شىنجاڭ تەنتەربىيە يېتىلش يۈكسىلىشىدىكى مۇھىم بىر مەنبە.

ئەجدادلارنىڭ تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىدىن ئەڭ قەدىمكى دەۋرىگە مەنسۇپلىرى ئوقياچىلىق بولۇپ، بۇنىڭ ماددىي ۋە يازما تارىخى ئاساسى يېتىلش ساقلانغان. شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تاش، مىس، سۆڭەك ۋە تۆمۈردىن ياسالغان ئوقيانىڭ ھەر خىل مۇناسىۋەتلىك سايمانلىرى تېپىلدى. بۇنداق ئوقيا قالدۇقلىرى قەدىمكى ئىزلار، قەبرىلەر ۋە باشقا جايلاردىن تېپىلغان. قۇرۇم تاغلىرىنىڭ جەنۇبى، مۆلچەر دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى قىيا تاشقا ئويۇلغان ئوۋچىلىق رەسىمى، 1980 - يىلى ئىلىنىڭ نىلقا ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قىيالىقلارغا ئويۇلغان ئوۋچىلىق رەسىملىرى^①

ئەجدادلارنىڭ ئوقياچىلىق ماھارىتىنى ئوبرازلىق ۋە جانلىق سۈرەتلەپ بېرىدۇ؛ بۇنداق رەسىملەر قۇمۇل قاتارلىق جايلاردىنمۇ بايقالغان. شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار ئوقيانىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش، ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، كۆپ باش قاتۇرغان. بۇ ئارخېئولوگىيەلىك قىدىرىشتا قولغا كەلتۈرۈلگەن ئوقيا ئەۋرىشكىلىرىنىڭ ھالىتىدىن بىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى سىما چىيەننىڭ «تارىخى خىي خاتىرىلەر» ھونلار تەزكىرىسى» دىكى ھون تەڭرىقۇتى مۇدۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئاۋازلىق ئوقيا كەشىپ قىلىپ چىققانلىقى توغرىسىدىكى

① شىنجاڭ مىللىي تەنتەربىيىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى، 1 - قىسىم، 34 - بەت.

تەپسىلىي باياندا ئىسپاتلانغان. شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى قوۋملار ئوقياچىلىق ئىشلىرىغا بەك ئەھمىيەت بەرگەن. سىما چيەن «تارىخىي خاتىرىلەر» ھونلار تەزكىدە رىسى» دە مۇنداق يازغان: ھونلارنىڭ «بالىلىرى قوي مىنىپ، ئوقيا ئېتىپ، قۇشقاچ، چاشقان ئوۋلايتتى. سەل چوڭ بولغاندا بولسا تۈلكە، توشقان ئېتىپ ئوزۇقلىنىتتى. ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق ەلەر قاۋۇل، مەرگەن بولۇپ، ئۇلار تولۇق قوراللانغان چەۋەنداز-لار ئىدى... ئۇلارنىڭ تەبىئىتى مانا شۇنداق ئىدى... ئۇلار يىراققا ئوقيا، يېقىنغا قىلىچ، نەيزە ئىشلىتەتتى.»^①

مۇنداق مەرگەنلىك قەدىمكى تۈركلەر، ئۇيغۇرلار، موڭغۇللار، قىرغىزلار، قازاقلاردا ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. «ئوغۇزنامە»، «ماناس» قاتارلىق ئېپوسلاردا ۋە ئۇيغۇر، موڭغۇل، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ رىۋايەت، چۆچەك، داستان، قىسسەلىرىدە ئوقيا مەرگەنلىكى باش قەھرىمانلارنىڭ ئاساسلىق خاراكتېرىنى ئېچىپ بەرگۈچى تەسۋىر بولۇپ، بۇ تارىخىي رېئاللىقتىن ئېلىنغان بەدىئىي تەسۋىر.

ئوقياچىلىقتىن قالسا چەۋەندازلىقنىڭ تارىخىمۇ بەك ئۇزۇن بۇنداق بولۇشى ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تارىخىي پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئات ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆندۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ كۆندۈرۈلۈش تارىخى 10 مىڭ يىلدىن ئاشىدۇ.^②

ئاشۇ يىراق دەۋردىن باشلاپ تا پار ماشىنىسى ۋە ماتورلۇق قاتناش ۋاسىتىلىرى ئومۇملىشىشقا باشلىغان 19 — 20 — ئەسىرگە چىلىك ئات ئىنسانىيەتنىڭ ئاساسلىق قاتناش ۋاسىتىسى ۋە باشقا ئىشلاردىكى مۇھىم ھەمراھى بولۇپ كەلگەن. ئوتتۇرا ئاسىيادا يارەتمىلغان بىر قاتار مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ئات بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ئالىملار «ئوتتۇرا ئاسىيا — ئات ئۈستى مەدەنىيىتى» دېگەن ئوبرازلىق ئىبارىنى قوللىنىشقا ھېرىسمەن بولغان.

ئەجدادلار ئات مىنگەندە ئوقيا ئېتىش، قىلىچۈزلىق، نەيزىۋازلىق، سالغا تاشلاش، ئارقان تاشلاش، كالتەك ئويناش

① «تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 391 - بەت.
 ② چيەنداۋ ئىلىسى (پاپونىيە): «سەپكە بولىدىكى 99 سىر» گە قارال، ئۇيغۇرچە نەشرى.

(ئىشلىتىش)، يارىدارلارنى توشۇش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان. يېقىنقى دەۋرلەرگىچە ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەر ئارىسىدا ئات ئۈستى ھەرىكەتلىرىدىن ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىش، دەغنىك (چەۋگەن) ئويۇنى، ئات ئويۇنى، يورغا ئات بەيگىسى، ئاتلىق ئاسما تارتىش، ئاتلىق كۈچ سىناش، ئاتلىق توڭگۇز ئوۋلاش ئويۇنى، ئاتلىق سالما تاشلاش ئويۇنى، ئاتلىق ئوقيا ئېتىش، ئاتلىق قوبۇق ئېتىش، ئاتلىق يەردىن تەڭگە ئېلىش، قىزقۇۋار، ئاتلىق مىلىق ئېتىش قاتارلىق شەكىللىرى داۋاملىشىپ كەلگەن.^①

ئات بەيگىسى. بۇ ئاتنىڭ سەر خىللىرىنى تاللايدىغان، يىگىت-قىزىلارنىڭ ئىرادىسىنى تاۋلايدىغان بىر خىل ھەرىكەت. ئەجدادلار كۆپ پائالىيەتلەرنى ئات ئۈستىدە ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، ئات چاپتۇرۇش، يۈگۈرۈك ئاتلارنى تاللاش، ئاتلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش، سورتلۇق ئاتلارنى يېتىشتۈرۈش، تۈرگە ئايرىش، كۆندۈرۈش، ياشلارنى چەۋەندازلىقتا تەربىيەلەش قاتارلىقلارغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. بۇلار تەبىئىي يوسۇندا ئات بەيگىسى ئېلىپ بېرىشنىڭ ئالدى-قى شەرتى بولۇپ قالغان. ئىلگىرىكى چاغلاردا شىنجاڭنىڭ جاي-جايلىرىدا يېزىلار، ناھىيىلەر ئارا كەڭ دائىرىدە قىزغىن ئات بەيگىلىرى ئېلىپ بېرىلغان. بەيگىدە ئۆتۈپ چىققانلار ئالاھىدە ئالقىشلانغان ۋە ئات، ئوغلاق، تون ۋە باشقا نەرسىلەر بىلەن مۇكاپاتلىنىپ، جاسارىتىگە ئىلھام بېرىلگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ پائالىيەت بەزىدە توختاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىنىۋاتىدۇ. بۇ ھەرىكەت ئۇيغۇرلاردا يىگىتلەرنى ئاساس قىلغان. ئات بەيگىسىدىن باشقا «ئوغلاق تارتىش» مۇ ئاتلىق ئېلىپ بېرىلغان.

دارۋازلىق. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەنھەرىكەت تۈرى، شۇنداقلا شىنجاڭ تەنتەربىيىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى. دارۋازلىق خەن سۇلالىسى زامانىسىدىلا شىنجاڭدا بار بولۇپ، ئەينى زاماندا ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا يېتىپ بارغان.^② خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھۆججەت-لەردە «تاندا مېڭىش» (走索، «غەربىي ئاستانە نەزمىسى» -

① «شىنجاڭ تەنتەربىيىسى تارىخ ماتېرىياللىرى»، 1988 - يىلى 1 - توپلام، 205 - بەت.
② جۇ چىڭياۋ: «بەيگە بولى مەنتىنى تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 407 - بەت.

«西京賦» گە قاراڭ، «يۇمشاق تاندا مېڭىش» (走软索)، «شەيئىلەرنىڭ ئەسلى زاتى — «事物原始» ناملىق كىتابقا قاراڭ، «ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي خانلىقلار زامانىسىدا» «تارقان سېرىكچىلىكى» («绳伎»)، «تال سۇلالىسى سۆزلۈكى — «唐语林» ناملىق كىتابقا قاراڭ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «ئارغامچىدا مېڭىش» («踏索» «مۇزىكىنامە» — «乐书» ناملىق كىتابقا قاراڭ)، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «ئېگىزلىكتە مېڭىش» («高巨» «ئۈچ جەزىپە-لىك كۆرۈنۈش» — «三才图会» ناملىق كىتابقا قاراڭ) دەپ ئاتالغان. ئومۇمەن، خەنزۇچە ھۆججەتلەرگە قارىغاندا، دارۋازلىق غەربىي يۇرتتا كېلىپ چىققان بولۇپ، ھەرقايسى سۇلالىلەر مەزگىلىدە شىنجاڭلىق دارۋازلار ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا بېرىپ ماھارەت كۆرسەتكەندە، قىزغىن ئالقىشلىنىپ كەلگەن. شائىرلار بەس - بەستە نەزىملەر پۈتۈشكەن. بۇ ئويۇن شىنجاڭدىمۇ قىزغىن ئوينىپ تۇرۇلغان. — تۇرپان ئاستانىدىن ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىشتا بايقالغان، مىلادىيە 7 — 8 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەبرىلەر ئىچىدە بەزى ھەيكەللەر بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىدە تەڭشەك خادىسىنىڭ ئۈچىدا پۈتىنى قايىرىپ، ئاسمانغا قارىتىپ تۇرغان بىر جۈپ ھەيكەل بار. 11 - ئەسىرنىڭ تىلشۇناسى مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» تە، «يىپىلا-دى» دېگەن سۆزنى «دارۋازلىق قىلدى» دەپ، «ئەر يىپىلادى» دېگەن جۈملىنى «ئادەم دارۋازلىق قىلدى، يەنى ئارغامچا ئۈستىدە ئوينىدى». ① دەپ يەشكەن. «نزامۇتتەۋارىخ» ناملىق كىتابتا، تۇغلۇق تېمۇرخان زامانىسىدا دارۋازلىق ھەرىكىتى تازا ئەۋج ئالغان بولۇپ، بۇ خىل ھەرىكەتنى ئېرىشات، دىرشات دېگەن ئىككى يىگىت ئۆز شاگىرتلىرى بىلەن ئويناپ ماھارەت كۆرسەتكەنلىكى يېزىلغان. ②

چىڭ سۇلالىسى زامانىسىدا دارۋازلىق ھەققىدە مۇنداق مەلۇماتلار بار: چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان مۇئەللىپ جيا ۋېي «يەن پۇ خاتىرىلىرى» ناملىق كىتابتا، چيەنلۇڭ خاننىڭ بېيجىڭدا ئۇيغۇر دارۋازلىرىنىڭ دارۋازلىق ماھارىتىنى كۆرگەنلىكى توغرىسىدا ئەسلىتە مە قالدۇرغان. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، «دارۋازلار تىكلەنگەن موما

① مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» Ⅹ توم، 421 - بەت.
 ② پاسن قاسىم: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەدەبىياتى» دارۋازلىق توغرىسىدا، «ئۇرۇمچى كەپلىك گېزىتى»، 1985 - يىلى 9 - قاپلىق 24 - كۈنىدىكى سانى.

ياغاچقا تارتىلغان ئۇزۇن ئارقان ئۈستىدە قولغا تەڭشەك ياغىچىنى ئېلىپ، ئېغىپ كەتمەي، ئۈدۈل تاختىپەرگە چىقاتتى. بەزىدە بىر پۈتى بىلەن ئارقاننى دەسسە، يەنە بىر پۈتىنى ئېگىز كۆتۈرەتتى، ناخشا ئېيتىپ، خېلى ۋاقىتتىن كېيىن قايتىپ چۈشەتتى» دېيىلگەن. يەنە بىر ئۇچۇر مۇنداق: بۇلگۈنچى جاھانگىر خوجا 1826 - يىلى كاشغەرنى ئىگىلەپ تۇرغان چېغىدا بەشكېرەم بەگلىكىنىڭ بېگى نۇر-مۇھەممەد ئاخۇنۇم چۈمبۈستىكى ئۆزىنىڭ شەخسىي باغ - ھويە-لىسىغا مېھمانغا چاقىرىغان تۇرسۇن دارۋاز دېگەن كىشىنى دارۋاز-لىق ماھارىتىنى كۆرسىتىشكە تەكلىپ قىلىپ، مېھمانلارنىڭ كۆڭ-لىنى ئالغانىكەن.

دېمەك، دارۋازلىق مانا مۇشۇنداق ئۇزۇن بىر تەرەققىيات دەۋرى-نى باشتىن كەچۈرۈپ، بۈگۈنكى كۈنگە يېتىپ كەلگەن. ئۇيغۇر دارۋازچىلىقىنى زامانىمىزغىچە يەتكۈزۈپ كېلىشتە ئاجايىپ تۆھپە ياراتقان كۆپلىگەن مەشھۇر دارۋازلار ئۆتكەن، بۇلارنىڭ ئەمۋىنىڭ ۋەكىللىرى:

ھاشىم ھاجى (1868 — 1953 - يىللار) خوتەننىڭ قاراقاش ناھىيىسىدىن بولۇپ، ئابدۇللا ئاخۇن دېگەن مەشھۇر سەنئەتكار ئائىلى-سىدە تۇغۇلغان، كىچىكىدە دادىسىدىن سازەندىلىكنى ئۆگەنگەن. 15 يېشىدىن كېيىن چامباشچىلىق، يەر يۈزى ماھارىتى، چەۋەندازلىق، ئات ئۈستى ماھارىتى، ھاۋا بوشلۇقى ماھارىتى، ھەييارلىق (سېرك-چىلىك) ھۈنەرلىرىنى پۇختا ئۆگىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن 17-يېشىدا قاراقاش ناھىيىسىدە مۇستەقىل دار ئويناپ، قالتىس ئالقىشلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنىڭ دارۋازلىق ئەترىتىنى باشلاپ، چەت ئەللەرگە سەپەر قىلىپ، رۇسىيە، ئافغانىستان، پاكىستان، ھىندىس-تان، ئىران، ئىراق، تۈركىيە، مىسىر، سەئۇدى ئەرەبىستانى قاتار-لىق ئەللەرگە بېرىپ، ئۆزىنىڭ كامالەتكە يەتكەن دارۋازلىق ماھارىتى-نى جاھان خەلىقلىرىگە نامايان قىلىپ قايتىدۇ ھەم ھەرقايسى ئەل خەلىقلىرى ۋە رەھبەرلىرىنىڭ ماختىشى، ئىنتىم بېرىشىگە مۇيەسسەر بولىدۇ. ھاشىم ھاجى ئىككى قېتىم چەت ئەلگە چىقىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كۆچۈرگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ، بۇ يەردە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە دارۋازلىق، سازەندىلىك قىلىدۇ. كۆچۈرگە ماھارىتى،

تىياتىرچىلىق ۋە ئاممىۋى مۇئەسسەسەلەر قۇرۇلۇشىغا پۈتۈن زېھنىنى
 سەرپ قىلىدۇ، تاپقان كىرىمىنىڭ كۆپ قىسمىنى مائارىپ، جامائەت
 پاراۋانلىقى، خەير - ساخاۋەت ئىشلىرىغا سەرپ قىلغان.

توختى ئاخۇن، روزى توختى، ھەبىيۇللا روزى، مۇسا ھەبىيۇللا،
 ھوشۇر مۇسا قاتارلىق بەش ئەۋلاد دارۋازلار ئائىلىسى ئۇيغۇر دارۋاز-
 چىلىقىغا ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە زامانىمىزغا
 ئەكېلىشتە، 400 يىلدىن ئارتۇق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، تارىختا
 مەڭگۈ ئايدە بولىدىغان تۆھپە ياراتتى. مىلادىيە 1997 - يىل 6 -
 ئاينىڭ 22 - كۈنى چاڭجياڭ دەرياسىدىكى ئۈچ بوغۇزنىڭ كۈيىمىن
 ئېغىزىدا تارتىلغان، جەنۇب تەرىپىنىڭ دەريا يۈزىدىن ئېگىزلىكى
 402 مېتىر، باشلىنىش نۇقتىسى بولغان شىمال تەرەپنىڭ دەريا
 يۈزىدىن ئېگىزلىكى 377 مېتىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 440.75
 مېتىر بولغان پولات سىمىدىن 13 مىنۇت 48 سېكۇنت 79 دەقىقىدە
 مېڭىپ ئۆتۈپ، كانادالىق كوچىراننىڭ 53 مىنۇت 10 سېكۇنتلۇق
 رېكورتىنى زور دەرىجىدە بۇزۇپ تاشلاپ، مۇشۇ تۈردە دۇنياۋى مۆجىزە
 ياراتقان ئادىل ھوشۇر ئاشۇ دارۋازلار ئائىلىسىنىڭ 6 - ئەۋلادى.

دەغنىك ئويۇنى. بۇ چەۋگەن ئويناش دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، ئاتقا
 قىتىپ ئوينىلىدىغان بىر خىل ئويۇننى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇزاق
 يىللاردىن بۇيان شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي يۇرتتا ئوينىلىدۇ.
 دىغانلىقى توغرىلۇق ھەر خىل مەلۇماتلار ساقلانغان. تالڭ سۇلالىسى
 زامانىسىدا تۈرك قوشۇنلىرى مىلادىيە 626 - يىلى چاڭئەنگە بارغاندا
 تالڭ تەيزۇڭغا دەغنىك ئويۇنى كۆرسىتىپ بەرگەن. بۇ تارىخىي خاتىرىدە
 لىمىدە بايان قىلىنغاندىن باشقا، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر
 رەسىم «كېچىك كۆۋرۈك يېنىدا ئىتتىپاق تۈزۈش» تە بۇ خىل كۆرۈنۈش
 نۇش جانلىق تەسۋىرلەنگەن. بۇ رەسىمنىڭ ئاپتورى چىڭگىزى بو-
 لۇپ، ئۇ ئۆز رەسىمىدە دەغنىك ئوينىۋاتقان ئىككى نەپەر ماھىرنىڭ
 ئۈچقاندەك كېتىۋاتقان ئات ئۈستىدە پىرقىراپ كېتىۋاتقان توپنى قوغ-
 لاپ كېتىۋاتقانلىقىنى سۈرەتلىگەن. ئۇنىڭدا ھەرىكەت شۇنچە جانلىق
 ئوخشىتىپ سىزىلغان.

1972 - يىلى نۇرپان ئاستانىدىكى بىر قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن
 دەغنىك ئوينىۋاتقان بىر دانە رەڭلىك لاي قونچاق تېپىلغان بولۇپ،

ئۇ قونچاقنىڭ ئېگىزلىكى 37 سانتىمېتىر. ئۇنىڭدا ئات توپى كالتىكى بىلەن توپ ئۇرۇۋاتقان بىر چەۋەندازنىڭ ئوبرازى سۈرەتلەنگەن. ئۇ بېشىغا سەللە ئورنىۋالغان، ئۇچىسىغا توم ياقىلىق ئۆكەر تونى كىيىپ، بۇرۇت قويۇپ، دەغنىككە پۈتۈن دىققىتى بىلەن تىكىلگەن ھالەتتە، بوز ئېتىنى شوخ ئوينىتىپ، كۆكتە پەرۋاز قىلدۇرۇۋاتقانداك ھەيۋەتلىك تەسۋىرلەنگەن. قونچاق تولىمۇ جانلىق قىياپەتتە ياسالغان بولۇپ، ئوقتەك ئېتىلىۋاتقان ئات گەۋدىسى، توپ كالتىكىنى ئوينىتىۋاتقان بىلەكلەر كىشىلەرنى ئىلھاملاندۇرىدۇ ۋە سۆيۈندۈرىدۇ. دەغنىك ئەك ئويۇنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا يېتىپ بارغان. ئۇ يەردە بۇ توپ ئوينالغاندا «كۈسەن نەغمىسى»، «لياڭجۇ كۈيى» چېلىناتتى، چەۋەندازلار پەرغانە ئېتىغا مىنىپ، قولغا كالتەك ئېلىپ، مەيدانغا چۈشكەن. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندىمۇ بۇ خىل قائىدە داۋاملاشتۇرۇلغان.

«دېۋانلۇغەت تۈرك»، «قۇتادغۇبىلىك» قاتارلىق كىتابلاردىكى بايانلارغا قارىغاندا، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە دەغنىك ئويۇنى داۋاملىق ئوينىلىپ تۇرغان. مەھمۇد كاشغەرى «چۆگەن» دېگەن سۆزنى «چەۋگەن ئويۇنى»^① دەپ، «تەپىق»نى «چەۋگەن بىلەن ئۇرۇپ ئوينىدىغان توپۇق توپ»،^② «تالاس» دېگەن سۆزنى «ئات بەيگىسىدە ۋە چەۋگەن ئويۇنىدا مەيداننىڭ چېكىگە تارتىلغان ئارغامچا» دەپ يەشمە بەرگەن بولسا،^③ «ئەگىشتى»^④ دېگەن سۆزنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، «ئول ماڭا ئەگىشتى — ئۇ ماڭا چۆگەن ئەگىشىپ بەردى»^⑤ (بۇ يەردە چۆگەن — ئۈچى ئەگرى تاياق مەنىسىدە كەلگەن) دەپ يازغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» (561 - بەت) تە ئادەملەر «چەۋگەننى بىلىسۇن» دېگەن مەزمۇندا شېئىرنى مىسرا تۈزگەن.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا شېئىر يازغان لۇتىفى، ئاتائى، ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىق مەشھۇر شائىرلار دەغنىك ئويۇنىغا ئالاقىدار تەسۋىرلەرنى ئۆز شېئىرلىرىدا ئىشلەتكەن.

ماتېرىياللاردا ئېيتىلىشىچە، دەغنىك ئويۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى

① ② ③ ④ ⑤ م. كاشغەرى: «دېۋانلۇغەت تۈرك» I توم، 523 -، 492 -، 474 -، 252 - بەتلەر.

تۈركىي تىللىق خەلقلەردىن ھىندىستانغا (بابۇر دەۋرىدە) ۋە مىسىرغا (تولۇنخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى زامانىسىدا) يېتىپ بارغان. ئىنگىلىزىلار ھىندىستاندىن بۇ ئۇيۇننى ياۋروپاغا ئېلىپ بارغان. ①

چېلىشىش. بۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى تارىخىي تەنھەرىكەت تۈرى. شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ۋە بۈگۈنكى يېڭى دەۋردە چېلىشىش كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە قىلىندى. مەشھۇر پالۋانلار چىقىپ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ياخشى نەتىجە قازىنىپ، ۋەتەنگە شان - شەرەپ كەلتۈردى.

چېلىشىش شىنجاڭ جۈملىدىن غەربىي يۇرتتا ياشىغان قوۋملار ئارىسىدا قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ ئوينالغان. 1955 - 1957 - يىللىرى شىئەن شەھىرى شاڭلىنغەن دېگەن جايدىكى 140 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان ئىككى پارچە مىس تاختايدا ئىككى ئادەمنىڭ چېلىشىۋاتقانلىق قىياپىتى چۈشۈرۈلگەن رەسىم بولۇپ، ئالىملار ئۇنى ھەر تەرەپلىمە تەتقىقلىپ، ھونلارغا تەئەللۇق نەرسىلەر، دەپ قاراشقان. بۇ قەبرىستانلىق خەن سۇلالىسى زامانىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئالىملار بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانلار ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ياكى ئۇلارنىڭ ھەمراھلىرى بولسا كېرەك، دېگەن پىكىرگە كېلىشكەن.

بۇ ماددىي پاكىتقا يانداشقان يازما ماتېرىياللاردىن بىر گۈنىڭ «خەننامە. جالڭ چيەن، لى گۇاڭلى تەزكىرىسى» دە، غەربىي يۇرتتا چېلىشىشنىڭ بارلىقى توغرىسىدا بايان بېرىلگەن. يەنە بىر پاكىت شۇكى، 1983 - يىلى بارچۇق (مارالبېشى) نىڭ چوڭ تىم خارابىلىدىكىدىن قەدىمكى چېلىشىشلارنىڭ كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن بىر قىزىل ساپال ھەيكەل تېپىلغان بولۇپ، بۇ ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا «83BA. q. G : 041» نومۇرى بىلەن ساقلانماقتا. ئىلىسى خادىملار بۇ خارابىنى مىلادىيە 7 - 10 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق، ھەيكەلدىكى رەسىم چېلىشىشلىرىنىڭ كۆرۈنۈشى دەپ قارىماقتا. ②

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ناملىق كىتابى

① پەسىن قاسم: «ئۇيغۇرلارنىڭ دەنەك ئۇيۇنىنىڭ تارىخىي مەنبەسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىنقىلابىي تارىخىي ماتېرىياللىرى»، 1981 - يىلى 1 - توپلام.
② «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، 204 - ، 207 - بەتلەر.

(I توم، 477 -، 619 - بەتلەر) دا چېلىشىشقا دائىر بايانلار بېرىلگەن.

يۇقىرىقى بىر قاتار ئەھۋاللاردىن شىنجاڭدا مىلادىيىنىڭ ئالدى-كەينىدىن تا ھازىرغىچە چېلىشىش پائالىيىتىنىڭ داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

يېقىنقى 200 يىل مابەينىدە چېلىشىش ساھەسىدە بىر قاتار پالۋانلار ئارقا - ئارقىدىن يېتىشىپ چىققان. بۇنى كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە چېلىشىش پائالىيىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

17- ئەسىردە كاشغەر بەشكېرەم بەگلىكىگە تەۋە تۈرك دېگەن يەردىن نامان ۋە ئامان دېگەن ئاتا - بالا ئىككى پالۋان كاشغەر تەۋەسىدە داڭق چىقىرىپ، «يېنى يەرگە تەگمەس نوچىلار» دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ مەشىق ئۇسۇلى ئىنكى تۇغۇپ يەتتە كۈنلۈك بولغاندىن باشلاپ موزايە

نى توققۇز ۋاخىنىلىق شوتىدىن كۈندە بىر قېتىم ئۆگزىگە كۆتۈرۈپ ئېلىپ چىقىپ، چۈشىدىكەن ۋە بۇ ئىشنى يېرىم يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشتۇرىدىكەن. بۇنىڭدىن 200 يىل ئىلگىرى كۈنەس ناھىيىسىدە

ساغىندىق دېگەن بىر پالۋان ئۆتكەن بولۇپ، خەلق ئارىسىدا نامى مەشھۇر بولغان. 19 - 20 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ئاتۇشتىن ھېيت نوچى، كاشغەر ئوپالدىن پەتتار پالۋان، كاشغەر كونا شەھەر ناھىيە

يېڭىئۆستەڭ يېزىسىدىن ھامۇت پالۋان، مامۇت پالۋان، بەشكېرەم يېزىسىدىن ساتتار پالۋان دېگەن نامدار پالۋانلار ئارقا - ئارقىدىن چېلىشىش سورۇنلىرىدا داڭق چىقارغان. مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا

رېندا كاشغەر كونا شەھەر ناھىيە قوغان يېزىسىدا تۇرغۇن ئاخۇن دېگەن بىر چېلىشچى ئۆتكەن بولۇپ (ھازىرمۇ ھايات)، ئۇ بىر سورۇندا بىر بۇقىنى ئارغامچا ئىشلەتمەي يېقىتىپ بېسىۋېلىشنى ئۆتۈشۈپ،

تەمبەل بۇقىنى يېقىتىشنى ئۈچۈن ھازىرغىچە ئۇنى يۇرتداشلار «تۈر-غۇن كالۋاستى» (تۇرغۇن كالا باستى) دەپ ئاتىشىپ كەلمەكتە.

ئابلىز توقسۇن شىنجاڭدا نامى مەشھۇر پالۋانلارنىڭ بىرى، ئۇ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە كۈچلۈك پالۋانلارنى يېڭىپ نام چىقارغان. بۇ مەزگىلدە يەنى 1949 - يىلى 4 - ئايدا ۋە 5 - ئايدا

شىخو ۋە غۈلجىدا ئېلىپ بېرىلغان مۇسابىقىلەردە ئابلىز توقسۇن، ھېزىم موللا، مامۇت، ئابدۇقادىر ئەبەيدۇللا، ئامانبەگ، رەخمىتۇللا،

بارات پالۋان، پولات قاتارلىق ئەزىمەتلەر ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ
قالتىس ئالقىشلىغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، چېلىشىش
ئىشلىرى شىنجاڭنىڭ ئاساسلىق تەنتەربىيە تۈرى بولۇپ، مەملىكەت
ئىچى ۋە سىرتىدا بەلگىلىك تەسىر قوزغىدى.

ساغاردى ئويۇنى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت تۈرى.
لىرىدىن بىرى. ئۇ ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، مىلادىيىدىن
بۇرۇنقى 3 — 2 - ئەسىرلەردىكى تارىخىي سۈرۈشتۈرۈش ئىمكانىيىتى
تى بار. بۇ خىل تەنھەرىكەت تۈرى چىن ۋە خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە
شىنجاڭدىن ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا بېرىپ، خەلق ئارىسىدا كەڭ
تارقىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئوردىدىكى مۇھىم تەنتەربىيە ھەرىكەتلىرى
رىدىن بىرى بولۇپ قالغان. ئاشۇ زاماندىن باشلاپلا ھەرقايسى دەۋر-
لەردە يېزىلغان خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە ساغاردى ئويۇنى توغرى-
سىدا مۇھىم ئۇچۇرلۇق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

شىنجاڭنىڭ تەنتەربىيە تارىخى سانسىزلىغان ئەزىمەتلەر جان تى-
كىپ ئېلىشقان، ئۈزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلىگەن، شانلىق نەتىجىلەر-
نى قولغا كەلتۈرگەن تارىخ. تەنتەربىيە ئەزىمەتلىرى كۆپ ھاللاردا ئۆز
ماھارىتىنى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى بىلەن چەمبەرچاس
باغلىۋەتكەن. ھېزىش - چارچاشتىن، خېيىمخەتەردىن قورقماي مە-
شىق ئېلىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ جىسمانىي كۈچ - قۇۋۋىتىنى تاۋلىغان،
جۇشقۇن - چېچەنلىكىنى ئاشۇرغان. گېزى كەلگەندە ئىل - يۈرتىنىڭ
ئامانلىقى ئۈچۈن، ئات مېنىپ جەڭگە ئاتلىنىپ، چەۋەندازلىق ماھارەت-
تىنى ئىشقا سالغان، رەقىبلىرىنى چەبەدىلىك بىلەن قاماللاپ، بەل-
دىن تولغاپ ئېلىپ ئۇچۇقتۇرغان. ئوغۇزخان، ماناس، قۇبلاندى
قاتارلىق يېرىم ئادەم، يېرىم ئەپسانىۋى قەھرىمانلار دائىم بوز ئايغىر
ئاتقا مىنىپ، ئوقيا ۋە نەيزە، قىلىچلىرىنى ئېلىپ، سەپنىڭ ئالدىدا
مەغرۇر يۈرۈپ، قەبىلىداشلىرىنى ھۆرلۈك، بەخت - سائادەت پەيتلى-
رىدىن ئۇزۇنراق بەھرىمەن قىلىشقا كۈچ چىقارغان. تېگىن ئەركىن،
بۇسات، كۆل بىلگە قىدىرخان، سۇتۇق بۇغراخان، يۈسۈپ قادىرخان،
سەئىدخان، ئابدۇرەشىدخانلار پادىشاھ مەن دەپ ئالتۇن تەختتە ئولتۇ-
رۇۋېرىشنى راۋا كۆرمەي، ئات ئۈستىدە بىر قولىدا قىلىچ، بىر
قولىدا نەيزە ئېلىپ سەپنىڭ ئالدىدا مېڭىشنى ۋە تارىخىي ئىلگىرىلى-

تىشىنى شاملىقنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى دەپ بىلگەن. ئۇلاردا
 پىشقان مەشىق ئاساسى بولمىغاندا، سەپ يېرىپ، سەرۋاز - سەركەر-
 دىلەرنى ئەگەشتۈرەلمىگەن ۋە دائىم نۇسرەت قۇچالمىغان بولاتتى.
 شۇنداقلا زامانداشلىرى ئۇلارنى ماھىر چەۋانداز، نەيزىۋاز ۋە قىلىچ-
 ۋازلاردىن ئىدى، دەپ ھۆرمەت قىلمىغان بولاتتى.

تەنتەربىيە كۆپ ھاللاردا ھەربىي مەشىقنىڭ بىر تۈرىگە ئايلىنىپ
 كەتكەن بولۇشىغا قارىماي، قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن بەزى زىيالىيلار
 قەلەم بىلەنلا بولۇپ كەتمەستىن، بەلكى ئەلەمگىمۇ ئالاھىدە نەزەر
 ئاغدۇرغان. پۈتۈن ھاياتىنى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تىلىنى ئا-
 ساس قىلىپ، فولكلور مەدەنىيىتىنى يىغىپ، توپلاپ، رەتلەشنى
 ئۆمۈرلۈك پىلان قىلغان ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرى «مەن ئەڭ
 ئۇستا نەيزىۋازلاردىن» بولمەن دەپ پەخىرلەنگەن. چىڭگىزخان باش
 كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئالەمنى مالەم قىلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا جۇڭگو
 رايونىغا بارغان ئۇيغۇرلار ئىچىدىن كاتتا ھەربىي ئالىملار، چەۋەنداز-
 لار يېتىشىپ چىققان. گۈەن يۈنشى بۇنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇندا
 تۇرىدۇ. ئۇ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ داڭلىق
 ئەدىبى ئىدى. تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇنىڭ كامىل چەۋەندازلاردىن
 ئىكەنلىكى يېزىلغان، يەنى ئۇ قەلەم بىلەنلا بولۇپ كەتمەي، ئەلەمگىمۇ
 ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ كىچىك ۋاقتىدىلا ئانىسىغا ئەگىشىپ، بوۋىسى-
 نىڭ دىيانەتلىك ئائىلىسىدىكى داچا — «دىيانەتلىك باغ»دا قەلەم
 بىلەن ئەلەمنى مەشىق قىلغان. ئۇ بىر تەرەپتىن، «قېتىرقىنىپ
 ئۆگىنىشكە ماھىر قەلەمباز بولسا»، يەنە بىر تەرەپتىن، «ئاتلىق
 ئوقيا ئېتىشقا ماھىر، يەنە كېلىپ ئۇستا چەۋەنداز ئىدى». ئۇ 12
 ياش ۋاقتىدا، جىسمانىي جەھەتتە باشقىلاردىن كۈچلۈك بولۇپ، قەي-
 سەر ۋە باتۇر ئىدى. بىر قېتىم ئۇنى ئۇچقاندەك چېپىپ كېتىۋاتقان
 نەچچە ئاتلىقنى قوغلاشقا ئەۋەتكەندە، ئۇ ئۆزى ئاتلىق، قورال تۇتۇپ
 بىر چەتتە قاراپ تۇرىدۇ، ئاتلار ئۇچقاندەك تېزلىكتە چېپىپ ئۇنىڭ
 ئالدىغا كەلگەندە، ئۇ ئاتلارنىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ بېرىپ، ئىككى ئات-
 نىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتىپ، ئۈچىنچى ئاتنىڭ ئۈستىگە سەكرەپ
 چىقىپ، قورالى بىلەن ھاۋا يېرىپ، ھەممىسىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.
 ئۇ ئۇچقاندەك كېتىۋاتقان ئات ئۈستىدە ھەرقانداق ۋەھشىي ھاياۋاننى

چەپدەسلىك بىلەن قارىغا ئالاتتى. ئۇ مەركىزىي جۇڭگودىكى خۇەيخېن-نىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا تۈمەنېشى ۋە دارۇغاچ بولغاندا، 11 تۈمەن پۇقرانى باشقۇرۇپ، 7000 دىن ئارتۇق چېرىك بېشى ۋە لەشكەرلەرگە قوماندانلىق قىلغاندا، قوشۇننى قاتتىق باشقۇرۇپ، جازا ۋە ئىنئامدا سۆزىگە ئەمەل قىلىش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ ماختىدىغا ئېرىشكەن.

شىنجاڭ تەنتەربىيىسى ساھەسىدىكى مەشھۇر ئەزىمەتلەردىن توختى جانبازنىڭ نامىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىمىز. ئۇ 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ جانبازلار توپلانغان بىر مەھەللىسىدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان. 1945 - يىلى 63 ياشتا ۋاپات بولغان. توختى ئاخۇن جانبازلىق ھۈنەرگە قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، بۇ ھۈنەرنى تىرىشىپ ئۆگىنىدۇ، جاپاغا چىداپ مەشىق قىلىدۇ ھەم تېز ئارىدا يۇرتداشلىرى ئارىسىدا تونۇلغان جانباز بولۇپ نام چىقىرىدۇ ۋە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا شۆھرەتنى يېيىلىپ، ئۇ يەردىن جانبازلار كېلىپ بەسلىشىدۇ.

شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى قوۋملاردا تەنتەربىيە، جۈملىدىن ھەربىي مەشىق نوقۇل يىگىتلەر بىلەنلا چەكلەنگەن ئەمەس. بۇ ساھەدە قىز - چوكانلارمۇ ئۆز ماھارىتىنى كۆرسەتكەن. مەسىلەن، قەدىمكى ھون جەمئىيىتىدە ئاياللارمۇ ئەرلەرگە ئوخشاش ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشىغا ماھىر بولغان، يەنى ئاياللار ھەر تەرەپلىمە مەشىققە قاتناشقان.

تۈرك خانلىقى دەۋرىدە ئاياللارنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارىدىن باشقا جىسمانىي قابىلىيىتىگىمۇ بەك ئەھمىيەت بېرىلگەن. بۇ خانلىق مەۋجۇت بولغان مەزگىلدە سۈيبىي دېگەن بىر ئايالنىڭ خانلىق تەختتە ئولتۇرۇپ بىر مەزگىل ھوقۇق تۇتقانلىقى بۇ نۇقتىنى روشەن ھالدا ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى قەبىلىلەرنىڭ ئۆتكۈر زىددىيىتى بىلەن تولغان ئەينى زاماندا، ئۇزۇن سىناقلاردىن ئۆتكەن، ئەينى زاماننىڭ ھەربىي ساھەسىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان قابىلىيەتكە ئىگە بولمىسا، يۇقىرى ھوقۇقنى ئىگىلەپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئارقۇن قاتۇن 6 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر سىياسىيىنى ۋە ھەربىي ئىشلارغا كامىل، چىگەرلىك ئايال. ئۇ ئور-

قۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئالدىنقى باسقۇچى (605 — 744 - يىللار) نىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا تەختتە ئولتۇرغان بۇسات (616 — 636 - يىللىرى) نىڭ ئانىسى ئىدى. بۇ ئايال كىچىكىدىن ئىجتىمائىي، سىياسىي ئىشلارنى ئوبدان ئۆگەنگەندىن باشقا، ھەربىي مەشىق، جۈملىدىن شۇ زاماننىڭ تەنھەرىكەت تۈرى بولغان چەۋەندازلىق، قىلىچۋازلىق ۋە نەيزىۋازلىق قاتارلىقلارنى پۇختا ئىگىلىگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەقىللىقلىقى ۋە چېۋەرلىكى بىلەن ئورقۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ دەسلەپكى سەردارى تېگىن ئىرىكىن (605 — 616 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇپ، ئۇنىڭ ئەمرىگە ئۆتكەن. لىۋ شۈي «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە: «بۇساتنىڭ ئانىسى ئورقۇن قا. تۇن ناھايىتى كەسكىن، تەدبىرلىك ئايال ئىدى، قوۋملار ئىچىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى قەتئىيلىك بىلەن تىنچىتاتتى. ئۇيغۇرلار شۇنىڭ ئۈچۈن قۇدرەت تاپقان» دېيىلگەن. يەنە «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە: «بۇساتنىڭ ئانىسى ئورقۇن قاتۇن تەدبىرلىك ئايال بولۇپ، ئەرز - دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى، ئەگەر ئىچكى قىسىمدا توپىلاڭ يۈز بېرىپ قالسا، دانىشەنلەرچە پېسىقتۇراتتى، قوۋملارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنىمۇ قەتئىيلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلاتتى» دەپ يېزىلغان.

بۇ دەۋردە نام - تۆھپىسى تارىخىي ماتېرىياللاردا ساقلىنىپ قالغانلاردىن يەنە بىلگە قاتۇن ھەم بار. ئۇ مىلادىيە 759 - يىلىدىن 780 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان ئۇيغۇر خانى بۆگۈخان يەنى ئىدىگىننىڭ خانىشى بولۇپ، بۆگۈ قەبىلىسىنىڭ بەگ جەمەتىدىن بولغان خۇەي ئەننىڭ قىزى. ئۇ تاڭ سۇلالىسى ئىچىدە ئەن لۇشەن توپىلىشى يۈز بەرگەندە، (ئېرىگە ئەگىشىپ) ئات مىنىپ، قورال ئېسىپ ۋە بىر قىسىم ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ، توپىلاڭچى قوشۇن بىلەن قانلىق ئېلىشىپ زور خىزمەت كۆرسەتكەن ھەم تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن سەركەردىسى بولۇپ قالغان. ئورقۇن قاتۇن بىلەن بىلگە قاتۇنلار ئورقۇن دەۋرىدىكى جەسۇر ئاياللارنىڭ تىپىك ۋەكىلى، ئۇلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانى ۋە سەرگۈزەشتىلىرى ئەينى زاماندىكى ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، جۈملىدىن تەنتەربىيە ۋە ھەربىي مەشىق پائالىيەت ئەھۋالىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا ياردەم بېرىدۇ.

ۋۇر قىلىشقا ئىمكانىيەت تۇغدۇرىدۇ. قاراخانىيلار خانلىقى ھاكىمىيىتى قىز - چوكانلارغا باتۇر، شىد

جائەتلىك بولۇش تەلپىنى قويغان. ئۇلار ھەر خىل مەشىق، تەنھەرىد

كەت پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتناشقان. سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئانىسى

ۋە قىزلىرى بۇ جەھەتتە ئۈلگە تىكلەنگەن. قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى چېلىشتا پىشقان ئاياللارنىڭ نەما

مۇنسى قىلىپ، تۈركەن قاتۇننىڭ قىزىقارلىق بىر ھېكايىسىنى سۆز

لەپ ئۆتۈش تولىمۇ ئورۇنلۇق. بۇ ئايال يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىزى

بولۇپ، تۈرك غەزەنەۋىلەر شاھزادىسى سۇلتان مەسئۇدقا ياتلىق قىلد

غىپ، غەزەنەۋىلەرنىڭ مەركىزى باغدادقا بارغان. باغدادتا داغدۇغىلىق

توي قىلىنغان. توي كېچىسى تۈركەن قاتۇن سۇلتان مەسئۇدنىڭ

مىجەزىنى سىنىماق بولۇپ، بەل تۇتۇشقاندا ئۇنى يىقىتىپ قويغان.

ئىش يەڭگىلەر ئارقىلىق خاقانىيىلىكلەر ئارىسىغا تارقىلىپ، «قىز

بىرلە كۆرۈشمە، قىسراق بىرلە يارشما» دېگەن ماقال تارقالغان.

بۇ ماقالىنى مەھمۇد كاشغەرى مۇنداق يەشكەن: «قىز بىلەن چېلىشما،

تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما، چۈنكى قىزلار كۈچلۈك كېلىدۇ،

سېنى يىقىتىپ قويدۇ؛ قىسراق - تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما،

ئۇ ئاتتىن كۈچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن سېنىڭدىن ئۆتۈپ

كېتىدۇ. بۇ خاقانىيە قىزلىرىدىن بىرى نىكاھ كېچىسى سۇلتان

مەسئۇدنى تېپىپ يىقىتىۋەتكىنى ئۈچۈن خاقانىيىلىكلەر ئارىسىدا مۇل

تان مەسئۇد توغرىلۇق چىقىرىلغان بىر ماقال». مۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ، يۇقىرىدا پەقەت قىسمەنلىرىنىلا

تىلغا ئالدۇق. شىنجاڭ تەنتەربىيىسى يۇقىرىقىدەك ئۇزاق تارىخىي

جەريان، رەڭگارەڭ تۈرلەر ئاساسىدا ھازىرقى زامان تەنتەربىيە دەۋرىدە

گە كىرىپ كەلدى.

قىز بىلەن چېلىشما، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما، ئۇ ئاتتىن كۈچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن سېنىڭدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ خاقانىيە قىزلىرىدىن بىرى نىكاھ كېچىسى سۇلتان مەسئۇدنى تېپىپ يىقىتىۋەتكىنى ئۈچۈن خاقانىيىلىكلەر ئارىسىدا مۇلتان مەسئۇد توغرىلۇق چىقىرىلغان بىر ماقال.

مۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ، يۇقىرىدا پەقەت قىسمەنلىرىنىلا تىلغا ئالدۇق.

شىنجاڭ تەنتەربىيىسى يۇقىرىقىدەك ئۇزاق تارىخىي جەريان، رەڭگارەڭ تۈرلەر ئاساسىدا ھازىرقى زامان تەنتەربىيە دەۋرىدە گە كىرىپ كەلدى.

پايدىلانغان ئاساسلىق ماتېرىياللار

1. ئاپتەكچى ئەسەرلەر

△ «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، پەلسەپە قىسمى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ ئېنگېلس: «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، تاشكەنت «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى، 1951 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ لېنىن: «ماتېرىيالىزم ۋە تەجرىبە تەتقىقچىلىكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1972 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - ، 2 - ، 3 - ، 4 - توملار، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1965 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

2. ئاساسلىق ماتېرىياللار

△ سىما چىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ بەن گۇ: «خەننامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 -

يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ فەن يى، سىما بياۋ: «كېيىنكى خەننامە»، شىنجاڭ خەلق

نەشرىياتى، 1996 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ «شىنجاڭ يەرلىك تارىخ ماتېرىياللىرىدىن تاللانما»، خەلق

نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1987 - يىلى نەشرى.

△ ياك جىيەنشەن ئىزاھلىغان «قەدىمكى غەربكە سەپەر خاتى-

رىلىرى تاللانمىلىرى، غا ئىزاھ»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1987 -

يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «ھونلار تارىخىي ماتېرىياللىرى توپلىمى» (لىن گەن تۈز-

گەن)، ئىككى قىسىم، جۇڭخۇا نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1988 - يىلى

خەنزۇچە نەشرى.

△ «تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماقالىلەردىن تاللانما»

(لىن گەن تۈزگەن)، ئىككى قىسىم، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1987 -

يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «ئۇيغۇر تارىخى يىلنامىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەش-

رىياتى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر» دىكى تۈرك-

لەر، ئۇيغۇرلارغا دائىر ماتېرىياللارغا ئىزاھ» (ياڭ شېڭمىن ئىزاھ

بەرگەن)، تېنچىن قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1992 - يىلى

خەنزۇچە نەشرى.

△ «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»،

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 - 3 - قىسىم، شىن-

جاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 -، 1991 -، 1992 - يىللىرى

ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ «شىنجاڭدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق-

لىرى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1985 -

يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،

1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «شىنجاڭ تارىخ لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،

1993 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ قەدىمكى سەنئىتى»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى. △ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - ، 1990 - يىللىرى خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە نەشرى.

△

△ «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، (ئابدۇقەييۇم خوجا قاتارلىقلار تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I ، II ، III توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - ، 1983 - ، 1984 - يىللىرى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «تارىخىي رەشىدى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ شاھ مەھمۇد جوراس: «تارىخىي رەشىدى» (زەئىلى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1960 - يىلى ئۇيغۇرچە، شاپىگراف ئۇسۇلدا نەشرى.

△ شاھ مەھمۇد جوراس: «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ مۇھەممەد سادىق كاشغەرى: «ئەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى.

△ موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ھەممىدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، «تارىخىي ئەمىنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△

△ ليۇ يىۋېي: «جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى، 1988 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخىدىن ئوچىركلار»، ئالىي مائارىپ نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1988 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «مەدەنىيەت شۇناسلىق لۇغىتى»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى نەشرىياتى، 1988 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ زېڭ ۋېنۋۇ: «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى»، سودا نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1936 - يىلى نەشرى، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىللاردا ئۇيغۇرچە ئېلان قىلغان ھەرقايسى سانلىرى.

△ «جۇڭگو مىللەتلەر تارىخىدىكى شەخسلەر قامۇسى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1990 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر»، خەلق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1981 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر مەشھۇر شەخسلەرى قامۇسى»، سىچۈەن قامۇس نەشرىياتى، 1989 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «جۇڭگودىكى مىللەتلەر مۇناسىۋەت تارىخى تەتقىقاتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «جۇڭگو ئىسلام قامۇسى»، سىچۈەن قامۇس نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ دىن ۋە ئېپانىلىرى قامۇسى»، ئىلىم گۈلزارى (学苑) نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1990 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ ليۇ زىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ لىن گەن، گاۋزىخۇ: «ئۇيغۇر تارىخى»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ ياك شىڭبېي: «ئۇيغۇر تارىخى»، جىلىن مائارىپ نەشرىياتى.

- تى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى. «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، تەيۋەن جىڭجۇڭ نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى.
- △ شۇ زۇڭجىڭ: «تۈركلەر تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ «غەربىي يۇرت تارىخى مەجمۇئەسى»، ئۈچ قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىللاردىن باشلاپ نەشر قىلغان، خەنزۇچە نەشرى.
- △ لىن مېيسۇن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، شەرق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ لۇشۇن، لى گېنپىن: «مىللەت ۋە ماددىي مەدەنىيەت تارىخى ھەققىدە مۇھاكىمە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ ۋاڭ بىڭخۇا: «يىپەك يولى ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ «غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ دىن تارىخى ماتېرىياللىرىدىن ئاللانما» (شىنجاڭ قىسمى)، ئىككى قىسىم، گەنسۇ كۈتۈپخانىسى 1985 - يىلى توپلاپ باستۇرغان (ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدۇغان)، خەنزۇچە نۇسخا.
- △ جياڭ گۇاڭدا: «غەربىي يۇرت تارىخ جۇغراپىيىسى تېزىسلىرىدىن دەسلەپكى توپلام»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ جياڭ شىڭلاڭ: «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ ئالاقە تارىخى» ئالتە توملۇق، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1977 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ شىن فۇۋېي: «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىسى تارىخى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ جياڭ يىڭلياڭ: «جۇڭگو مىللەتلەر تارىخى»، ئۈچ قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ لۇ سىمپەن: «جۇڭگو مىللەتلىرى تارىخى»، جۇڭگو ئېن-

- سكلوپېدىيە نەشرىياتى، 1987 - يىلى خەنزۇچە نەشرى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1988 - يىلى خەنزۇچە نەشرى. «جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋەت تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1987 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ ياك جىيەنشەن: «جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخى»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ ياك جىيەنشەن: «يىپەك يولى»، گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ «شىنجاڭ بىلەن ئىچكىرىنىڭ مۇناسىۋەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ ليۇ يىڭشاڭ: «غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەر تارىخى ۋە چاغاتاي خانلىقى تارىخى»، نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ چىيەن بوچۈەن، ۋاڭ بىڭخۇا: «ئاممىباب شىنجاڭ تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ «شىنجاڭ تارىخىغا دائىر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
- △ فاك يىڭجى: «شىنجاڭنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تارىخى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ «يايلاقتىكى يىپەك يولى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى» (جاڭ جياۋ باش مۇھەررىرلىكىدە)، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ سېن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1958 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- △ ما چاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى»، شاڭخەي خەلق

نەشرىياتى، 1957 - يىلى خەنزۇچە نەشرى؛ «شىمالىي دىلار ۋە
 ھونلار»، ئۈچ بىرلەشمە كىتابخانا (三联书店) نەشرىياتى، بېيجىڭ،
 1962 - يىلى خەنزۇچە نەشرى. Δ دۈەن لىيەنچىن: «شىمالىي دىلار ۋە
 جۇڭشەن بەگلىكى»، خېبېي خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىلى خەنزۇچە نەشرى. Δ لىن گەن:
 «ھونلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەلق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1986 -
 يىلى خەنزۇچە نەشرى. Δ لىن گەن: «تۈركلەر تارىخى»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى،
 1988 - يىلى خەنزۇچە نەشرى. Δ فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار
 توپلىمى»، ئىككى قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 - يىلى
 خەنزۇچە نەشرى. Δ چىڭ سولۇ: «تالڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار
 تارىخى ھەققىدە ماقالىلەر توپلىمى»، خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى
 خەنزۇچە نەشرى. Δ دۈەن لىيەنچىن: «دىڭلىقلار، ئېگىز قاققىلىقلار ۋە
 تېلىلار»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
 رى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى؛
 Δ گېڭ شىمىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە ھۆججەتلىرى
 ھەققىدە ئوچىرىكلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 -
 يىلى خەنزۇچە نەشرى. Δ «خۇاڭ ۋېنچېن تارىخ - ئارخېئولوگىيە ماقالىلىرى توپلىمى»،
 مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1989 - يىلى خەنزۇچە
 نەشرى. Δ «قىسقىچە بىرتانىيە ئېنسىكلوپېدىيىسى»، جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيە
 نەشرىياتى، بېيجىڭ، شاڭخەي، 1986 - يىلى خەنزۇچە

- نەشرى. (مىتروپولىتەن، ئىنگىلىزچە نەشرى) Δ
- «سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى لۇغىتى»، دەۋر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1952 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- Δ «تۈرك چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركىيە مائارىپ نەشرىياتى، 1966 - يىلى تۈركچە نەشرى.
- Δ «ئىسلام چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركىيە مائارىپ نەشرىياتى، 1978 - يىلى تۈركچە نەشرى.
- Δ ئەھمەد زەكى: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، ئىستانبۇل، 1970 - يىلى تۈركچە نەشرى.
- Δ «ئەرەب، پارىس، تۈركلەرنىڭ شەرق ھەققىدىكى ھۆججەتلىرىگە شەرھى» (فرانسىيىلىك گابرىئېل فېرراند گىزاھلىغان)، ئىككى قىسىم، جۇڭخۇا نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1989 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- Δ يۈتسەنخېڭ (خاندا تورۇ، ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
- Δ بارتولد (رۇسىيە): «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- Δ گروسسى (فرانسىيە): «يايلاق ئىمپېرىيىلىرى»، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- Δ ئا. ستەين (ئىنگىلىيە): «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1981 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- Δ مۇختىيەن شۈنەن (ياپونىيە): «قەدىمكى تەڭرىتاغلىرىنىڭ تارىخ جۇغراپىيىشۇناسلىقى تەتقىقاتى»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى نەشرىياتى، 1987 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- Δ مىگوۋېرىن (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1958 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- Δ چىيەنداۋ شىنىسى (ياپونىيە): «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ ئەنبۇ جىيەنبۇ (ئابىتاكىئۇ، ياپونىيە): «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ مارتىئو پۇ ساگىر (ئىتالىيە)، چايباتاكايا (ھىندىستان): «ئوتتۇرا ئاسىيا بۇددا سەنئىتى»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ پۇگاچىۋا، رىموفىت (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت تارىخى»، گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ پۇگاچىۋا، رىموفىت: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى سەنئەتتى»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ ستاۋىسكى (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتى»، سەنشى ساياھەت نەشرىياتى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ كىلىمكىت (گېرمانىيە): «يىپەك يولىدىكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ لو سې بوئۇل نوئىس (فرانسىيە): «يىپەك يولى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ ئابدۇستەيىن: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەننى قەبىزىش خاتىرىسى»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ «چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىسى» (ۋېي چاڭخۇڭ، خې خەنمىن تۈزگەن)، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1994 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ مونىكۆي مايار (فرانسىيە): «قەدىمكى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى قىزىق ماددىي مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، بېيجىڭ،

- 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى. Δ پېتېر خوېكېرك (ئەنگلىيە): «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
- Δ ئا. ۋ. گابائىن (گېرمانىيە): «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇرمۇشى»، تۇرپان شەھەرلىك تەزكىرە تەھرىرلىك ئىشخانىسى 1989 - يىلى خەنزۇچە باسقۇچىدا تارقىتىلىدىغان نۇسخا.
- Δ خامىلتون (فرانسىيە): «بەش سۇلالە دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخىي ماتېرىياللىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- Δ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ھۆزۈرىدا تۈزۈلگەن)، ئالما - ئاتا «ئىلىم» نەشرىياتى، 1991 - يىلى رۇسچە نەشرى.
- Δ س. گ. كىلياشتورنى (رۇسىيە): «قەدىمكى تۈرك - رومىك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار»، خېيلوۋىجياڭ مائارىپ نەشرىياتى، خاربىن، 1991 - يىلى خەنزۇچە نەشرى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
- Δ رېنى گراۋود (فرانسىيە): «شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ مەڭگۈ تاشلىرى ھەققىدە»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى 1984 - يىلى خەنزۇچە باسقۇچىدا تارقىتىلىدىغان نۇسخا.
- Δ لوفېر (ئامېرىكا): «جۇڭگو، ئىران»، سودا نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1964 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- Δ شېفېي (ئامېرىكا): «تالڭ دەۋرىدىكى سىرتتىن كەلگەن مەدەنىيەت»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- Δ ب. گ. فاپۇروف (تاجىكىستان): «ئوتتۇرا ئاسىيا تاجىكلار تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1985 - يىلى خەنزۇچە نەشرى؛ «تاجىكلار تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ گىئورگى كاۋدس (فرانسىيە): «گرېك، لاتىن ئاپتور-
لىرىنىڭ يىراق شەرق ھەققىدىكى قەدىمكى ھۆججەتلىرىدىن ئۆز
زۈندىلەر»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1987 - يىلى خەنزۇچە
نەشرى.

△ سۈن ھېدىن (شۋېتسىيە): «مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئىچكى
رايونىغا سايھەت خاتىرىسى»، شاڭخەي كىتابخانىسى باسماخانىسى،
1984 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ كامىران گۇرۇن (تۈركىيە): «تۈركلەر ۋە تۈرك دۆلەتلىرى
تارىخى»، تۈركىيە بىلگە نەشرىياتى، 1984 - يىلى تۈركچە نەشرى.
△ «تۈرك كۈلتۈر ئارىشتىرمالىرى»، ئەتقەر، 1977 -
1978 - يىللىرى تۈركچە نەشرى.

△ م. ئا. تېرىنتېۋ (رۇسىيە): «ئوتتۇرا ئاسىيانى بويىۋىندۇ-
رۇش تارىخى»، سودا نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1983 - يىلى خەنزۇچە
نەشرى.

△ رىشات گەنج (تۈركىيە): «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلا-
تى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى،
△ ئا. گ. مالىياۋكىن (رۇسىيە): «9 - 12 - ئەسىرلەردىكى
ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى ئۆز-
بېشىمىچە نەشرى.

△ فولك بېرگمان (شۋېتسىيە): «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسى»،
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ بونىفېتسكى (پولشا): «شىنجاڭ ئۇيغۇرچە نەشرىياتى»
△ بونىفېتسكى (پولشا): «شىنجاڭ ئۇيغۇرچە نەشرىياتى»
△ بونىفېتسكى (پولشا): «شىنجاڭ ئۇيغۇرچە نەشرىياتى»

△ ئا. مۇھەممەد ئىمىن: «ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى
(12 مۇقام)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىلى ئۇيغۇرچە
نەشرى.

△ شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىختىن
ئوچىپ كىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىلى نەشرى.
△ ئىبراھىم مۇتئى: «ئىبراھىم مۇتئى ئىلمىي ماقالىلىرى»،

مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى.

△ ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى.

△ ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر

تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ ئابدۇكېرىم رەھمان: «مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تۇغۇلغان

ئىزلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى ئۇيغۇرچە

نەشرى.

△ ئابدۇقەييەم خوجا: «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت»،

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆس-

مۇرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ مەھمۇد زەيدى: «ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىن تەرىپلەر»، مىل-

لەتلەر نەشرىياتى، 1995 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ ئابلىز مۇھەممەد سايرامى: «سۆي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىد-

ىكى ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 - يىلى

ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ ئا. رەھمان، ر. ھەمدۇللا، ش. خۇشتار: «ئۇيغۇر ئۆرپ-

ئادەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996 - يىلى

ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورىدىن ئومۇمىي بايان»،

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1988 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ ئابدۇرېھىم ھېسبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى»، شىن-

جاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قىس-

قىچە تارىخى»، مەملىكەتلىك ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆ-

گەنگۈچىلەر ئۈچۈن دەرسلىك، 1996 - يىلى بېسىلغان (ئىچكى

قىسىمدا تارقىتىلىدىغان) نۇسخا مابەينىسى: ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ ئىبراھىم نىياز: «تارىختىن قىسقىچە بايانلار»، قەشقەر

ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

△ ئىبراھىم نىياز: «تارىختىن قىسقىچە بايانلار»، قەشقەر

ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

△ ئىبراھىم نىياز: «تارىختىن قىسقىچە بايانلار»، قەشقەر

ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

△ ئىبراھىم نىياز: «تارىختىن قىسقىچە بايانلار»، قەشقەر

ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

△ «دۇنيانىڭ قىسقىچە تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982- يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ «دۇنيانىڭ ئوتتۇرا قەدىمكى زامان تارىخى»، ئىككى قىسىم، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1991- يىلى نەشرى.

△ «دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەلق نەشرىياتى، 1962- يىلى خەنزۇچە نەشرى، بېيجىڭ.

△ ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993- يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى؛ «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تېزىسلىرى»، خۇنەن مائارىپ نەشرىياتى، 1986- يىلى نەشرى؛

«ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان تارىخى»، لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989- يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ شياڭ يىڭجىي: «ئوتتۇرا ئاسىيا: ئات ئۈستىدىكى مەدەنىيەت»، جېجياڭ خەلق نەشرىياتى، 1994- يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ داۋجياۋ جىڭزى (ياپونىيە): «پەن تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1990- يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

△ ۋاڭ يۇسالف: «پەن - تېخنىكا تارىخى»، جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1993- يىلى نەشرى.

△ جىڭ جىيۈەن: «پەن - تېخنىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1987- يىلى نەشرى.

△ گىرمانىن جازىن (فرانسىيە): «سەنئەت تارىخى»، شاڭخەي خەلق گۈزەل سەنئەت نەشرىياتى، 1991- يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ مەندارىن: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ جۇغراپىيىسىگە دائىر ھۆججەتلەر ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1995- يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△ جۇ چىڭباۋ: «يىپەك يولىدىكى سەنئەت تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994- يىلى خەنزۇچە نەشرى.

△

△

△

ئاخىرقى سۆز

مېنىڭ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا 1978 — 1983 - يىللىرىغىچە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىم، ئېلىمىزنىڭ ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش دولقۇنى قاينام - تاشقىنلىق كەيپىياتتا باشلىنىپ، ئىقتىسادىي ساھەدىن تارتىپ ئىدىئولوگىيە ساھەلىرىگىچە جۇشقۇن بىر خىل مۇھىت يارىدى. تىلىۋاتقان چاغلار ئىدى. ئالىي مەكتەپ قوينىدا سىستېمىلىق بىلىم ئېلىش جەريانىدا، ئۇستازلارنىڭ دەرسلىرىنى قېتىرقىنىپ ئاڭلىغاندىن باشقا، جەمئىيەتتىكى كەسىپداش ئالىم - مۇتەخەسسسلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇش ۋە ئۇلارنىڭ لېكسىيەلىرىنى ئاڭلاش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى تىرىشىپ ئۆگىنىش ئارقىلىق، مەندە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش ئىستىكى تۇغۇلغانىدى. بەختىمگە يارىشا ئانا مەكتىپىمدە خىزمەتكە چۈشۈپ، ئوقۇتقۇچى بولدۇم ھەم ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى دەرسىنى ئۆتۈشكە تەيىن قىلىندىم. بۇ ھال مېنىڭ ئارزۇيۇمنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشى ئۈچۈن ئوبدان بىر پۇرسەت ئىدى. دېمىسىمۇ ئېلىمىزنىڭ گۈللەپ ياشىناپ تۇرۇۋاتقان چوڭ ياخشى ۋەزىيىتى، ئانا مەكتىپىمنىڭ ئەۋزەل مۇھىتى ئۆگىنىش ۋە ئىزدىنىشلەرگە بەكلا ماسلىشىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن «ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى» دېگەن مۇشۇ تېمىنى يورۇتۇشقا رەسمىي تۇتۇش قىلدىم. بۇ ماۋزۇنى چۆرىدىگەن ھالدا بەزى پىشىمغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلدىم. بۇنىڭ دەسلەپكى يىرىكرەك نەتىجىسى بولغان «ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى» (مۇقەددىمە) ناملىق ماقالەم (تەھرىرلەش ۋە بېسىملىش جەريانىدا جۈملىنىڭ ئالمىشىپ قېلىشى، ئىزاھاتلىرى قالايمىقانلىشىش ۋە ئىملا سەۋەبلىكى كۆرۈلگەن بولسىمۇ) «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1985 - يىللىق 3 - سانىدا، «ئۇيغۇر مەدەنىيەت

تارىخى،» نى يېزىشقا دائىر مەسىلىلەر» ناملىق ماقالەم شۇ ژۇرنال-
نىڭ 1986 - يىللىق قوشۇمچە 11 - ساندا جامائەتچىلىك بىلەن
يۈز كۆرۈشۈپ، جەمئىيەتتە بەلگىلىك ئىنكاس قوزغىغانىدى. بۇ ھال
ماڭا دەرھال «ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى» ناملىق بىر كىتاب يېزىش-
نىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇردى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ
ماۋزۇنىڭ بەك چوڭ، ئۇنى ئىلمىي يورۇتۇشنىڭ تولۇم تەسلىكىنى
ھېس قىلىپ، داۋاملىق تىرىشىشىمغا توغرا كەلدى. 1990 - يىلى
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇتۇش باشقارمىسىنىڭ قوشۇلۇشى ۋە ئو-
رۇنلاشتۇرۇشى ئارقىسىدا مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتى ئوقۇ-
غۇچىلىرىغا «شىنجاڭ مەدەنىيەت تارىخىدىن لېكسىيەلەر» ناملىق تال-
لانما دەرسنى سۆزلەشكە باشلىدىم. بۇ 1992 - يىلى كۈزدە شىنجاڭ
ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتىغا «غەربىي يۇرت مەدەنى-
يەت تەتقىقاتى» نامى بىلەن بىر تەتقىقات تۈرى قىلىپ يوللىنىپ
تەستىقلانغان ۋە 1993 - 1995 - يىلىغىچە تاماملاشقا مەلۇم نىسبەت-
تە مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىلگەن 1995 - يىلى كۈزدە شىنجاڭ ئۇنىۋېر-
سىتېتى پەن تەتقىقات باشقارمىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق
مائارىپ كومىتېتىغا ۋاكالىتەن شەرىپىدىن ئۆمەر، ئابلەت ئۆمەر،
ئابدۇكېرىم رەھمان قاتارلىق پروفېسسورلار، ئابدۇقەييۇم خوجا،
ئىسراپىل يۈسۈپ قاتارلىق تەتقىقاتچىلاردىن تەركىب تاپقان باھالاش-
بېكىتىش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، مەن ئورۇندىغان بۇ تۈرنى ئەست-
يىدىل كۆرۈپ چىقىپ، ئۇنىڭ ئىلمىي قىممىتىگە تېگىشلىك باھا
بەرگەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە كىتابنىڭ قۇرۇلمىسىنى تەكشۈپ،
مەزمۇنىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ھەققىدە قىممەتلىك تەكلىپ
پىكىرلىرىنى بەرگەن. مەن يۇقىرىقى ئىلمىي خادىملارنىڭ بۇ كىتابىم
ئۈچۈن سىڭدۈرگەن خالىس ئەمگەكلىرىگە چىن قەلبىدىن تەشەككۈ-
رۈمنى ئىسھار قىلىش بىلەن بىرگە، بۇ جەرياندا يازغانىپىرى ئىلمىي-
لىشىشقا ۋە سىستېمىلىشىشقا قاراپ بۇرۇلۇش ياسىغان بۇ كىتابنى
قايتا - قايتا تولۇقلاپ ۋە پىششىقلاپ، بۇ قېتىم رەسمىي «قەدىمكى
تارىم مەدەنىيىتى» («ئومۇمىي بايان») دېگەن نام بىلەن نەشر قىل-
دۇرۇشنى مۇۋاپىق تاپتىم. ئارزۇ - ئارمانلىرىم بەك كۆپ، كىتابىم-

نىڭ ماۋزۇسى ھەم ناھايىتى چوڭ. كەڭ ئوقۇرمەنلەر ۋە كەسپداش-
لارنىڭ ئارزۇلىرىغا قەتئىيچىلىك مەزمۇن قوشالسام ھەم چوڭ ماۋزۇ-
نى ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر مەزمۇن ئارقىلىق قىسمەتكە ئىگە قىلالسام
ئۆزۈمنى تولسۇ بەختلىك چاغلىغان بولاتتىم.

ئۈرۈمچى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

1998 - يىل 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى

2006 - يىل 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى